

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар»
сериясы,**

№2(57), 2018

Алматы 2018

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№2(57), 2018

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор

т.ғ.д. **Ғ.Қ. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:

т.ғ.д., проф. **М.Қ. Қойгелдиев**

(бас ред. орынбасары),

т.ғ.к., доц. **Р.Р. Оспанова**,

т.ғ.к., доц. **Т.Т. Далаева**,

(жауапты хатшылар),

т.ғ.д., проф. **Х.М. Әбжанов**,

PhD, проф. **Вирджиния Мартин**

(АҚШ),

PhD, проф. **Клаудиа Чанг** (АҚШ),

т.ғ.д., проф. **Қара Әбдіуақап**

(Түркия),

т.ғ.д., проф. **О.Д. Осмонов**

(Қырғыз Республикасы),

т.ғ.д., проф. **В.М. Козьменко**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д., проф. **Қ.Т. Жұмағұлов**,

проф. **М.Майер** (Германия),

т.ғ.д., проф. **К.Р. Несіпбаева**,

т.ғ.д., проф. **А.Б. Соколов**

(Ресей Федерациясы),

т.ғ.д. **Томохико Уяма** (Жапония),

т.ғ.д., проф. **Т.Ходжаоглы** (Түркия)

© Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2018

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде

2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басуға 26.06.2018 қол қойылды.
Пішімі 60x84¹/₈. Көлемі 47.75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс №323.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ CONTENT

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

Асанова Б.С. Қазақстан библиографиясының дамуындағы мерзімді басылымдардың рөлі.....	9
Assanova B.S. The role of periodicals in the development of the bibliography of Kazakhstan.....	
Жораева Г. XIX ғасырдағы қазақ халқының рухани және материалдық мәдениеті.....	16
Zhorayeva G.T. Spiritual and material culture of the kazakh people in the XIX century.....	
Калыбекова М. Принудительное переселение народов в Казахстан как форма репрессивной политики СССР В 30-40-е годы XX века.....	20
Kalybekova M. Forced population of peoples in Kazakhstan as a form of repressive policy of the ussr in the 30-40th of the 20th century.....	
Мырзатаева З.Б. Ащысай полиметалл комбинаты: 1918-1930 жж.....	27
Myrzatayeva Zabira Ashysai polimetallic combine: 1918-1930 y.	
Молдабаева Д. Ж., Шалбаев А.А. Орта ғасырлық түрік мемлекеттерінің тарихында елші және елшілік қызметінің қалыптасуы.....	35
Moldabayeva D.Zh., Shalbaev A.A. The fotmation of the ambassador and embassy activities in the history of the medieval turkic states.....	
Рустамбекова М., А. Әбікей Астана мемлекеттілігіміздің нышаны.....	39
Rustembekova M., Abikey A. Astana is a symbol of statehood.....	

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

Балакаева Л.Т. Общественная мысль и религия в Японии в период Третьей империи (1603-1867 гг.).....	43
Balakayeva L.T. Public thought and religion in Japan in the period of the THird empire (1603-1867).....	
Несіпбаева К.Р. Қытай Халық Республикасындағы шағын халықтар саясатының тарихнамалық мәселелері «СУАР және Ішкі Монғолия мысалында».....	49
Nessipbaeva K.R. Historiographic problems of policy of People's Republic of China the relation "a small backgammon on the example of SUAR and the Inner Mongolia".....	

Казахский национальный
педагогический
университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Исторические
и социально-политические науки»,
№2(57), 2018

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.и.н. Г.К. КЕНЖЕБАЕВ

Редакционная коллегия:
д.и.н., проф. М.К. Койгелдиев,
(зам. гл. редактора),
к.и.н., доц. Р.Р. Оспанова,
к.и.н., доц. Т.Т. Далаева,
(ответ. секретари),
д.и.н., проф. Х.М. Абжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(США),
PhD, проф. Клаудиа Чанг (США),
д.и.н., проф. Кара Абдиуакап
(Турция),
д.и.н., проф. О.Д. Осмонов
(Кыргызская Республика),
д.и.н., проф. В.М. Козьменко
(Российская Федерация),
д.и.н., проф. К.Т. Жумагулов,
проф. М.Майер (Германия),
д.и.н., проф. К.Р. Несипбаева,
д.и.н., проф. А.Б. Соколов
(Российская Федерация),
д.и.н., Томохико Уяма (Япония),
д.и.н., проф. Т.Ходжаоглы (Турция)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2018

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и
информации
Республики Казахстан
8 мая 2009 г. №10102-Ж

Подписано в печать 26.06.2018.
Формат 60x84¹/₈.
Объем 47.75 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ №323.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального
педагогического
университета имени Абая

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

Бекебаева А.Д., Нурсултанова Л.Н. Қазақстандағы әйелдер мен ерлерге қатысты саясаттың заманауи жағдайы.....	54
Bekebayeva A.D., Nursultanova L.N. The state of the policy regarding women and men in modern Kazakhstan.....	
Болысбекова М.Қ., Жолдасбекова А.Н. Аймақтық интеграциялық үдерістер: меркосур және ЕЭО мысалында сараптама.....	58
Bolysbekova M.K., Zholdasbekova A.N. Regional integration processes: analysis on the case of mercosur and EAEU	
Еңсенов Қ.А. Қазақстан Республикасының халқы және ұлтаралық келісім.....	63
Yensenov K.A. Population of the republic of Kazakhstan and national consent.....	
Далелхан А. Жібек Жолы үшін күрес: американдық және қытайлық концепциялардың даму болашағы.....	69
Dalelkhan A. The struggle for the Silk Road: the future development of american and chinese concepts.....	
Жакьянова А. «Академическая мобильность» в контексте международных отношений.....	74
Zhakyanova A. «Academic mobility» in the context of international relations.....	
Жораева Г.Т. Қазақстан Халқы Ассамблеясы.....	79
Zhorayeva G. Kazakhstan People's Assembly.....	
Касенова Б.Б. Гете-институт – проводник культурной дипломатии Германии в Центральной Азии (на примере Гете-Института Алматы).....	83
Kassenova B. Goethe institute – the guide of German cultural diplomacy in Central Asia (On the exemple of the goethe institute Almaty).....	
Турлыбекова А.М. Кенес Одағы кезеңіндегі тоталитаризм саясатының Қазақстан этностары мәдениетіне ықпал етуі.....	88
Turlybekova A.M. Influence of the policy of totalitarianism on the culture of the ethnos of Kazakhstan in the soviet period.....	
Құрманбаева Л. Т., Сыздықова С.М. Дискурсивті байланыстың семиотикалық ұғымы.....	93
Kurmanbaeva L. T., Syzykova S.M. Semiotic concepts of discursive connection.....	
Құрманбаева Л. Т., Анасова Қ.Т. «Әлеуметтік қауіпсіздік» ұғымының ерекшеліктері.....	97
Kurmanbaeva L. T., Anasova K.T. Features of social security.....	
Абишева М.М., Жапанбаева А.Н. Важность шиитских мечетей и развитие паломнического туризма в Иране.....	101

Abay Kazakh National Pedagogical
University

BULLETIN

Series «Historical and socio-political
sciences»

№2(57), 2018

Periodic – 4 issues/year

Published since 2000

Editor-in-chief:

doctor of historical sciences

G.K. KENZHEBAYEV

Editorial staff:

Koigeldiyev M.K. *doctor of historical
sciences, professor*

(editorial-in-chief's assistant),

Ospanova R.R. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

Dalaeva T.T. *candidate of historical
sciences, associate professor,*

(responsible secretary),

Abzhanov Kh.M. *doctor of historical
sciences, professor,*

Virginia Martin. *professor, PhD
(USA),*

Claudia Chang *professor, PhD (USA),*

Kara Abdiyap *doctor of historical
sciences, professor (Turkey),*

Osmonov O.D. *doctor of historical
sciences, professor (Kirgistan),*

Kozmenko B.M. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Zhumagulov K.T. *doctor of historical
sciences, professor,*

Mayer M. *doctor of historical sciences,
professor (Germany),*

Nesipbayeva K.R. *doctor of historical
sciences, professor,*

Sokolov A.B. *doctor of historical
sciences, professor (Russian Federation),*

Tomokhiko Uyama *doctor of historical
sciences (Japan),*

Khodjaogly T. *doctor of historical
sciences, professor (Turkey)*

**Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2018**

Registered in the Ministry of culture and
information of the Republic of

Kazakhstan, May, 8, 2009

№10102-ZH

Signed for print 26.06.2018.

Format 60x84¹/₈.

Volume 47.75 уч.-изд.л.

Issue 300. order №323.

050010, Almaty

Abai KazNPU, 13 Dostyk av.

«Ulagat» publishing house

Abai Kazakh National Pedagogical
University

Abisheva M.M., Zhanabayeva A.N. The importance of Shiite
mosques and the development of pilgrimage in Iran.....

Аманкулов Т. Қазақ қоғамын кеңестендіру жағдайында ислам
дініне қарсы жүргізген биліктің идеологиялық саясаты туралы....
Amankulov T.O. On introduction of ideological policy of power
against religion of islam under conditions of the kazakh society
council.....

108

Orynbayeva U.K., Zhaukumova Sh.S. Peculiarities of reflection in
solving pedagogical problems and situations.....

112

Орынбаева У.К., Жаукумова Ш.С. Особенности отражения
при решении педагогических проблем и ситуаций.....

Жаркынбаева Р., Утешова А. «Мультикультурализм»
ұғымының мәні.....

118

Zharkynbaeva R., Uteshova A. Essence of «multiculturalism».....

Munassipova M.E., Ydyrys K.S., Ydyrys S.S. Economic and
political interests of Russia in the Asia-Pacific Region.....

125

Мунасипова М.Е., Ыдырыс К.С., Ыдырыс С.С.
Экономические и политические интересы России в Азиатско-
Тихоокеанском регионе.....

**Ионг Мин Чу, Светлана Кожирова, Айнур Мажитова, Амина
Урпекова** Идентичность и идентификация корейцев Казахстана
(социологический анализ).....

128

**Yong Min Chu, Svetlana Kojirova, Ainur Mazhitova, Amina
Urpekova** Identity and identification of koreans of Kazakhstan
(sociological analysis).....

Youngmin Chu The Study on Theoretical and Historical
Background of Multiethnic Kazakhstan.....

137

Ионгмин Чу Исследование теоретической и исторической
основы мультиэтничности Казахстана.....

Жұмаділ А.К., Тлеуова С.Н. Қазақстан Республикасы білім
беру саласындағы өзекті реформалар.....

143

Zhumadil A.K., Tleyova S.N. Actual reforms in the sphere of
education of the republic of Kazakhstan.....

Аубакирова Ж.С. Сравнительный анализ по регионам основных
тенденций развития процессов брачности и разводимости
населения Казахстана на рубеже XX-XXI веков.....

146

Aubakirova Zh.S. The comparative analysis over regions on the
main development tendencies of the marriages and divorces
processes of Kazakstan population in the border of XX-XXI centuries

Кенжалина Г.Ж., Азмукханова А.М. Проблема формирования
имиджевой стратегии Казахстана в контексте концепции
публичной дипломатии.....

152

Kenzhalina G.J., Azmukhanova A. M. The problem of formation
of image strategy of kazakhstan in the context of the concept of
public diplomacy.....

Ydyrys K.S., Munassipova M.E., Temirbayeva M.E. Analysis and
forecasts of Russia's energy policy in the Middle East.....

158

Ыдырыс К.С., Мунасипова М.Е., Темирбаева Г.А. Анализ и
прогнозы энергетической политики России на Ближнем Востоке

Уалиева С.К. К характеристике показателей разводимости в Казахстане в начале XXI века.....	163
Ualiyeva S.K. The characterization of the indicators of divorces in Kazakhstan in the beginning of the XXI century.....	

Даутова С.Б. М.Әуезов шығармашылығы және «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының сабақтастығы.....	168
Dautova S.B. The interrelationship of M. Aueзов's creativity and national idea "Mangilik el".....	

Ахмедьянова Д.К., Абишева М.М., Курмашев А.К. Информационно-коммуникативная политика как инструмент мягкой силы Республики Казахстан.....	175
Ahmedyanova D.K., Abisheva M.M.,Kurmashev A.K. Information and communication policy as an instrument of soft power of the Republic of Kazakhstan.....	

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

Еспенбетова А.М. Қамбаров Әлібек Т. Шонанұлы қазақ жерінің отарлануы хақында: тарихи талдау.....	184
Espenbetova A.M. T. Kambarov A.P. Shonanuls about colonization of kazakh land: historical analysis.....	

Мажитова Ж.С., Омарова Б.К. Образ Едиге в «предисловии к народному сказанию Ер Едиге» К.И. Сатпаева.....	190
Mazhitova Zh.S., Omarova B.K. Edige character study in «foreword to the legend of Er Edige» by K.I. Satpaev.....	

Тастанбеков М.М., Джумадуллаева А.Н. «Азияда болған бес түрік» кітабының 1916 жылғы көтерілістің дерегі ретіндегі маңызы.....	193
Tastanbekov M.M., A.N.Jumadullayeva Importance of the book "five turks who were in asia" as a source of the uprising of 1916.....	

Сейтенова С.С. Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығын дамытудың зерттелу тарихы.....	199
Seitenova S.S. The history of the development of cognitive interests of younger students.....	

Абдирайымова А.С., Сарсенбаев А.Б. Қазақстан тарихы кезеңделу мәселесі.....	205
Abdiraiymova A.S., Sarsenbayev A.B. Problems of a periodization of the history of Kazakhstan.....	

**АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY**

Ахатов Г.А. Некрополь Средневекового городища Жайык.....	213
Akhatov G.A. The Necropolis of the medieval city of Jaiyk.....	

Закирьянов К.К., Кулахметова Г.А., Макогонов А.Н. Сақ-массагет патшайымы томирис пен кир іі ұлының түркі (қазақ) шығу тегі туралы.....	219

Zakiryanov K.K., Kulakhmetova G.A., Makogonov A.N. About the turkic (kazakh) origin of the saks-massagetæ queen tomiris and cyrus ii the great.....	
Елеуов М. Мұнаралар мен қарауылтөбелер туралы аңыздар (Шу, Талас өңірлері мен Қаратаудың материалдары бойынша).....	223
Eleuov M. legends of medieval watchtowers and karauyltobe (on Shu, Talas` valleys and Karatau materials).....	
Сыздықова Г.М., Байшуакова А.Д., Наурзова Қ.Қ. Қазақ халқының дәстүрлі үйлену тойы мен оған қатысты рәсімдері.....	227
Syzdykova G.M., Baishuakova A.D., Naurzova K.K. Traditional wedding customs of Kazakhs.....	
Терекбаева Ж.М. Қазақ халқының дәстүрлі су көлігінің тарихынан (XVIII-XX ғ.ғ.).....	234
Terekbaeva Zh.M. From the history of traditional water transportation of the kazakh people (XVIII-XX centuries).....	
Абжаппарова Б.Ж., Кенжебай Б. Қазақ дәстүрлерінің ұлтты ұйыстырушылық мәні.....	240
Abzhapparova B.Zh., Kenzhebay B. Role of Kazakh traditions and customs in life.....	
Чотбаев А.Е. Қазақ Алтайындағы Қарақабә қорымынан табылған қару-жарақтар мен ат әбзелдері.....	247
Chotbaev A.E. Items of armament and horse equipment from the burial ground of Karakaba in the Kazakh Altai.....	
ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY	
Ksenzhih G., Kulshigashova M. Cartographic materials on history of Kazakhstan XVIII – early XX centuries: theoretical and methodological problems.....	257
Ксенжик Г.Н., Кулшигашова М. К. XVIII – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы туралы картографиялық материалдар: теориялық-әдістемелік мәселелер.....	
Сманқұлова Ж.Е. Жаңартылған оқу бағдарламасындағы тиімді педагогикалық технологиялар.....	264
Smankulova G.E. Effective pedagogical technologies in the updated training program.....	
Сманқұлова Ж.Е. Білім мазмұнын жаңарту жағдайында Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі.....	267
Smankulova G.E. Theory and methodology of training of the history of kazakhstan in education content of the educational institution.....	
Оспанов Е.Б. Тас дәуірінің теориялық-методологиялық мәселері мен әдістері.....	272
Ospanov E.B. The teoretical-methodical problem and methods of epochem.....	

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

- Оразов Р.Е.** Сыздық Сұлтанның Хиуа хандығындағы азаттық қозғалысқа араласуы..... 279
Orazov R.Ye. Participation of sultan Syzdyk In the liberation movement in the Khiva Khanate.....
- Рустамбекова М., Алдабергенова М.** Саттар Ерубаетын адамгершілік тұжырымдамасын қалыптастырудағы негізгі кезеңдері..... 288
Rustambekova M., Aldabergenova M. Main periods of forming the human concept of Sattara Erubaeva.....
- Такижбаева Н.З.** «Протоколы от 25/V и 22/VII 1938 года написаны самим следователем [...] и ответы написаны им самим же. Меня лишил права и заставил подписать. Всё ложь» (Из следственного дела учителя Балтабека Аубакирова)..... 292
Takizhbayeva N.Z. The minutes of 25 / V and 22 / VII 1938 were written by investigating officer [...], and the answers were also written by himself. i was deprived of the right and forced to sign. all lies" (From the investigation file of Baltabek Aubakirov, a teacher)
- Майданали З., Лесханқызы Б.** Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылық қызметі..... 333
Maidanali Z., Leskhankyzy B. Educational activity of Akhmet Baitursynov.....
- Тулбасиева С.К. М.** Тынышбаев – казак шежіресін жинақтаушы, әрі зерттеуші тұрғысында..... 336
Tulbasiyeva S.K. M. Tynyshpaev-as researcher and collector of kazakh genealogy.....

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

- Әзімхан А.А.** Преобразования в области музыки в первой половине XX века в Республике Турция..... 341
Azimhan A.A. Transformations in the field of music in the first half of the XX th century in the Republic of Turkey
- Елтаев Р.Ж.** Просветительская деятельность Ахмета Байтұрсынова и джадидизм в Казахстане в нач. XX века..... 344
Yeltayev R.Zh. Educational activity of Ahmet Baitursynov and jadidism in Kazakhstan in the beginning of xx century.....
- Калдыбаева Г.А.** «Два Китая»..... 349
Kaldybaeva G.A. "Two China".....
- Бықшықызы Г.** Патшалық Ресей кезеңінде Қазақстанда әкімшілік басқару жүйесінің қалыптасуы..... 352
Bykyshkyzy G. Forming of administrative management in Kazakhstan during tsar's Russia.....

Ағыбаев Б. Тәуелсіз Қазақстан Республикасындағы саяси модернизацияның қалыптасуы мен қоғамдағы орны.....	356
Agibaev B. Political modernization in independent Kazakhstan and their place in the society.....	
Әділбаев Ж.Ж. Қазіргі кезеңде ЕАЭО елдеріндегі интеграциялық үрдістері (Қазақстан мен Арменияның мысалында).....	361
Adilbayev Zh.Zh. Integration processes of EEU countries at the present stage (on the example of Kazakhstan and Armenia).....	
Мұратова С.Е. Ақсай моноқаласының аймақтық даму маңыздылығы.....	368
Muratova S.E. Importance of regional development town of Aksai	
Кулахметова Г.А. Никитинский Е.С. Никитинский Е.С. Устойчивое развитие туризма и великий шелковый путь.....	371
Kulakhmetova G. ANikitiskiy. E.S. Sustainable tourism development and the great silk road.....	
Садықова Р.К Қансеитова Ұ. Р. «Наурыз» мейрамының тарихи ерекшеліктері.....	377
Sadikova R.K. Kanseitova U. R historical excellence celebration «nauryz».....	
Дәурен Ескекбаев. Тарих ғылымдарының кандидаты.	400
ҚҰТТЫҚТАУЛАР	
Құдайбергенов Әділхан Нұрғалиұлы – 80 жаста.....	401

Білім және ғылым саласында қадағалау және аттестациялау жөніндегі комитеттің 2005 ж. №476 «Диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне» 2003 ж. 26 маусымдағы №433-3 ж бұйрығына толықтыру енгізу туралы бұйрығы негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ тарихи ғылымдары бойынша (07.00.00. мамандығы) Хабаршы БҒСҚАК тізіміне енгізілген.

На основании приказа Комитета по надзору и аттестации в сфере образования и науки за №476 от 2005 г. о внесении дополнений в приказ от 26 июня 2003 г. №433-3 ж "Об утверждении Перечня изданий для публикации основных научных результатов диссертаций" Вестник КазНПУ им. Абая по историческим наукам (специальность 07.00.00) внесен в Перечень КНАСОН

On the basis of the decision of Committee for control in the sphere of education and science (order №433-3. from June, 26, 2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series «Historical and socio-political sciences» is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertations on historical sciences (speciality-0700 00).

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

ӘОЖ 002.2:94(574)
МРНТИ 03.20

Б.С. Асанова¹

¹т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы қ., Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН БИБЛИОГРАФИЯСЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ
МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАРДЫҢ РӨЛІ**

Аңдатпа

Мерзімді басылымдар жергілікті отаршылдық – әкімшілдік орындардың жергілікті органы болса да, бұқара қарапайым қазақ халқын өнер-білімге, мәдениетке тәрбиелеуде едәуір рөл атқарды. Мақалада Қазақстан библиографиясының дамуындағы мерзімді басылымдардың рөлі, олардың атқарған үлкен істері қарастырылады. Мерзімді басылымдардың тарихи дерек ретіндегі қызметі айқындалып, олардың тарихтағы орны және тарихи дамудың әр кезеңдерінен өткен отандық газет, журналдардың жағдайы туралы баяндалып, талдау жасалынды. Қазақстан библиографиясының дамуындағы мерзімді басылымдардың атқаратын қызметтері – қоғамдық ой-пікірді ұйымдастыру, мемлекетке идеологиялық тұрғыдан ықпал ету, экономикалық, саяси және мәдени ахуал бойынша ақпарат беру, басқару жүйесінде кері байланыс орнату еді. Бұл тәуелсіз ел болып қалыптасудағы Қазақстан библиографиясының дамуындағы мерзімді баспасөздің болашаққа салынған баспалдақ іспетті екендігін айқындайды.

Кілтті сөздер: интеллигенция, интернационализм, ұлтшылдық, революция

Асанова¹ Б.С.

¹к.и.н., старший преподаватель кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

РОЛЬ ПЕРИОДИЧЕСКИХ ИЗДАНИЙ В РАЗВИТИИ БИБЛИОГРАФИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Периодическая печать является местным органом власти в колониальной администрации, всё же она играет важную роль в воспитании культуры и в образовании. В статье рассматривается роль периодических изданий в библиографии Казахстана, а также их заслуга.

Выявляется роль периодических изданий как исторических источников их место в истории, а также проанализированы этапы развития отечественных газет, журналов. Роль периодических изданий в развитии библиографии Казахстана, сформировать общественное мнение, идеологическое влияние на государство, информировать об экономическом, политическом и культурном состоянии, а также обратная связь со системой управления.

Это определяет периодическую печать в библиографии Казахстана как ступень в формировании независимой страны.

Ключевые слова: интеллигенция, интернационализм, национализм, революция

Assanova B.S.¹

¹candidate of historical sciences, senior teacher of Department of world history, historiography and source study, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE ROLE OF PERIODICALS IN THE DEVELOPMENT OF THE BIBLIOGRAPHY OF KAZAKHSTAN

Abstract

Although the periodical press is a local authority in the colonial administration, it plays an important role in the upbringing of culture and in education. The article considers the role of periodical publications in the bibliography of Kazakhstan and their merit.

The role of periodicals as historical sources and their place in history, and the stages of development of domestic newspapers and magazines. The role of periodicals in the development of the bibliography of Kazakhstan is to form public opinion, ideological influence on the state, inform about the economic, political and cultural status and feedback from the management system.

This determines the periodical press in the bibliography of Kazakhstan as a step in the formation of independent country.

Key words: intelligentsia, intellectual person, internationalism, nationalism, revolution

Қазақ библиографиясы, негізінен, қазақ баспасөзінің даму тарихымен тығыз байланысты. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ елін, жерін патшалы Ресейдің толықтай билеп алуына байланысты Қазақстанның Ташкент, Орынбор, Омбы, Орал сияқты кейбір ірі қалаларында патша өкіметінің жергілікті әкімшілік орындарының жеке ресми органдары ретінде жергілікті ұлт тіліндегі алғашқы газеттер шыға бастады. Әрине, бұл басылымдар қайткен күнде де қазақ халқының қамын ойлап, оның әлеуметтік-шаруашылық және мәдени-ағарту тілектерін ескергендіктен шығарылған жоқ, қайта патша үкіметінің отарлау саясатын күшейте түсу, оның бұйрық-жарлықтарын жергілікті халықтың ана тілінде жариялап, сөзсіз орындату, сондай-ақ оның ресми көзқарастарын тұрғындар арасына кеңінен таратып, қол астындағыларды шексіз бағындырып ұстау мақсатымен шығарылады.

Алайда, патшалық Ресейдің осындай жымсық саясатына қарамастан, Қазақстанда ұлт тіліндегі өз баспасөзінің тууы халықтың санасын оятып, мол рухани байлыққа ие болуына елеулі түрде әсер етті.

Қазақ қоғамының өмір-тіршілігінен жан-жақты мағлұмат беріп отыруды нысана еткен, 1888 жылдан 1902 жылға дейін Омбыда шығып тұрған «Акмолинские областные ведомости» газетіне қосымша ретінде орыс және қазақ тілдерінде жарық көрген «Дала уалаятының газеті» халқымыздың әдебиеті мен мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін қалың жұртқа танытудағы бірден-бір басылым болды. Орыс тілінде «Особое приобщение к Акмолинским областным ведомостям» деген атпен шыққан осы газет 1894 жылдан бастап орыс тілінде «Киргизская степная газета», ал қазақ тіліндегі «Дала уалаятының газеті» деген атпен жарық көре бастады. Газеттің соңғы саны 1902 жылы наурыз айында басылып, содан кейін «Сельскохозяйственный листокке» айналды. Газетте әр жылдары редактор болғандар: И.Козлов, К.Михайлов, Г.Абаза, А.Попов, Д.Лавров. Газетті қазақша шығыру ісін басқарушылар: Ешмұхамед Аблайханов, Дінмұхамет (Дінше) Сұлтанғазин, Рақымжан Дүйсембаев.

Бұл газет үкімет тарапынан шыққан ресми басылым болғанымен, бостандықты, теңдікті көкसेгені, прогресшіл көзқарастары үшін Сібірге жер аударылып келген адамдардың ықпалымен халық газетіне ұқсайтын еді. Бұл ретте газетке дұрыс бағыт берген Г.Н. Потаниннің, Н.М. Ядринцевтің, Л.К. Чермақтың рөлі аса зор болды.

Мәселен, қазақ баспасөзінің тұңғышы «Түркістан уалаятының газеті» екендігі белгілі. Ол сол кездегі Түркістан генерал-губернаторлығының орталығы Ташкент қаласында 1870 жылдың 28 сәуірінен бастап, орыс тілінде шығатын «Туркестанские ведомости» газетіне қосымша ретінде айына төрт рет (екі саны өзбекше, екі саны қазақша) шығарыла бастады [1].

Газеттің редакторы, ұлты башқұрт болса да, қазақтың намысын қорғап, сойылын соққан, орыс және Шығыстың көп тілдерінде еркін сөйлеген, генерал-губернатордың тілмашы болған, ізгі ниетті азамат Шахмардан Мирасұлы Ибрагимов еді. Ал, бұл басылымның аудармашы, әрі әдеби қызметкері болып Хасен Жанышев, Заманбек Шайхы Әлібеков, Жүсіп Қазыбековтер жұмыс істеді.

«Түркістан уалаяты газетінің» ресми және ресми емес деп аталған басты екі бөлімі болды. Ресми бөлімі патша өкіметінің бұйрық-жарлықтары жарияланып, үкімдері түсіндірілсе, ресми емес бөлімде

отырықшылық, егіншілік, мал шаруашылығы, сауда, ішкі-сыртқы жағдайлар, әдебиет, мәдениет, білім, ғылым, өнер, және әйел теңдігі мәселелері қаралды. Оған кезінде газет беттерінде жарияланған «1731 жылы Қазақстан Россияға бодан болуы» туралы мәселелермен қатар, қазақ даласындағы Кенесары хан, Сырым, Исатай-Махамбет батырлар бастаған азаттық көтерілістердің жазылуы да куә. Оның үстіне тікелей патша жарлығымен қазақтардың ең шұрайлы жерлерінің орыс переселендеріне күшпен тартып алынып беріліп жатуы жөнінде материалдардың жариялануы редакция қызметкерлерінің ұстанған бағыт-бағдарларын көрсететін еді. Қазақ тілінде шығатын газеттің 1882 жылы ешбір себепсіз жабылып қалуы да осындай істерге байланысты.

«Түркістан уалаятының газетінде» жоғарыда айтылған жайлардан басқа мәдениет, оқу, білім, әдебиет, тарих пен этнография, археология және тағы да басқа мәселелерге қатысты материалдар, мәселен ауыз әдебиеті үлгілері де жарияланып тұрды. Тұңғыш рет газет өз оқырмандарына Шоқан, Ыбырай, Абай сияқты біртуар перзенттерінің өмірі және еңбек жолдарымен алғаш рет болып танысуларына мүмкіндік жасады.

Басылым беттерінен одан басқа орыс және еуропа халықтарының өнері мен мәдениеті, ғылым, білімі жайында да жарияланған материалдарды табуға болады. Ал, түрлі проблемаларға арналған ғылыми мақалалар, егіншілік, агрономия, ветеринария, зоотехника туралы ақыл-кеңестер өз алдына бір төбе. Мұнда орыс журналистикасының әсерімен корреспонденция, мақала, фельетон, очерк сияқты баспасөз жанрларының түрлері пайда болды.

Газет патшалық Ресейдің отаршылдығын қазақ халқына мойындату және орыс тілін үйрету саясатын ұстана отырып та, қазақ қоғамының шындығын көрсете алды. Қазақты ұлт ретінде таныту там-тұмдап болса да жүргізілді.

Қазақтар баспасөз жоқ кезде елдің бір шетінде болған уақиғаны екіншісі құлақтанғанша жылжып айлар, жылдар өтсе енді газет арқылы хабарласып тез әрі тиімді болды. Қара халық сауатын ашып қана қоймай, қоғам өмірінен, оның ішкі-сыртқы жағдайларына хабардар бола бастады. «Түркістан уалаяты» газеті ғылым жетістіктерін баяндап, дәлелдеумен ғана шектелмеген. Жас жеткіншектерді оқуға, білімге шақырарлық саналы азаматтардың хаттарын жариялап тұрған және балаларды қалай оқыту мәселесін, оның тиімді жақтарын талдап, түсіндіруге талпынған [2].

XVIII ғасырдың соңғы жылдарынан бастап қазақтың жоқтау жырларымен бірге «Қобыланды», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Алпамыс» эпостары қағаз бетіне түсе бастады. Бұл мәселеге «Түркістан уалаятының газеті» де айтарлықтай үлес қосқан. Қай елде болмасын, жазба әдебиетінің дамуында баспасөздің рөлі зор болған. Мұның жарқын мысалын «Түркістан уалаятының» газеті беттерінен де аңғарамыз. Онда алдымен түрлі әдеби жанрлар көрініс тапқан.

«Дала уалаятының газеті» басқа жергілікті газеттерге қарағанда қазақ бұқарасының тұрмысын, оның шаруашылық жағдайларын, мәдени тіршілігін толығырақ көрсетіп отырған газет болды. Бұрынғы Сібір әкімшілігіне қараған Семей, Ақмола, Тобыл, Жетісу қазақтары өнер-білім жаңалықтарын алғаш рет осы газеттен оқу мүмкіндігіне ие болды. Газет қазақ жұртшылығын орыс халқының әдебиетімен таныстырды. Оның бетінде А.С. Пушкин, Л.Н. Толстой, М.Ю. Лермотов, Д.Н. Мамин-Сибиряк, Г.И. Успенский шығармаларының, И.А. Крыловтың мысалдарының қазақ тіліндегі алғашқы аудармалары басылып тұрды. Сондай-ақ, газетте қазақ елінің тұрмысын, әдебиетін, мәдениетін зерттеуші орыс ғалымдары өздерінің мақала-хабарларын жиі бастырды. Олар: Г.Потанин, А.Алекторов, А.Ивановский, А.Добросмыслов, В.Обручев, Н.Патунов, Н.Ильминский т.б. қазақ елінің тарихына, этнографиясына қатысты материалдармен қатар, қазақ халқының ауыз әдебиеті нұсқаларын жинап бастыруда пайдалы жұмыстар істеді.

Газет негізінде жергілікті отаршылдық-әкімшілік орындардың ресми органы болғанымен, халықты отаршылыққа, өнер-білімге, мәдениетке шақырып тәрбиелеуде едәуір рөл атқарып, қазақтың жазба әдеби тілінің дамуына зор ықпал жасады. Оның бетінде қазақ тілінде бұрын болмаған қоғамдық-публицистикалық, ресми іс қағаздарын жүргізу жөніндегі мақалалар жарияланып, ғылыми стильдің негізі қаланды, аударма тәжірибесінің алғашқы қадамы жасалынып, араб графикасына негізделген қазақ жазбасында тұңғыш рет тыныс белгілері қолданылды.

Ұлттық баспасөзіміздің қарлығаштарының бірі – «Дала уалаяты газетінің» дүниеге келуі қазақ халқының өткен ғасырдағы мәдени өміріндегі елеулі оқиға болды. «Дала уалаятының газетінде» басылған шығармаларда қазақ халқының әр кезеңдеріндегі өмірі, тұрмыс-тіршілігі, күрделі жағдайлар мен оқиғалар толық, тұтас қамтылмағанымен, тарихымызда болған ұлы өзгерістер, халық өмірінің жеке-жеке суреттері алғаш рет осы газет бетінде жарияланып, ұлттық әдебиетпен мәдениеттің негізін қалауға көмектесті.

«Дала уалаятының газетінде» басылған көркем шығармалардың бір тобы қазақтың өз төл туындысы болса, енді бір тобы орыс тілінен аударылған немесе шығыс әдебиетінен ауысқан үлгілері еді. Бұлардың бәрі мазмұн, көркемдік жағынан бір-біріне ұқсамағанымен, жалпы қазақтың жазба әдебиетінің дамуына ықпал етті.

Газет бетінде басылған көркем шығармалардың көбі халқымыздың ертеректегі әдеби мұраларынан бізге жеткен азын-аулақ нұсқалары болғанымен, олар жазба әдебиетіміздің алғашқы қарлығаштары еді.

Газет қазақ халқының қоғамдық әлеуметтік ой-пікірін оятуға, мәдени, әдеби дүниетанымын қалыптастыруға, кеңейтуге едәуір әсер етті. Саяси-экономикалық мәселелермен қатар оқу-ағарту ісінің жай күйі, өнер білімнің пайдасы, орыс мәдениетінің жетістіктері, қазақ әдебиетінің хал-қадірі, қазақ зиялылары мен ғалымдарының өмірі жайында бірқыдыру тарихи құнды мақалалар, хабарлар жариялады. Қазақтың тұңғыш ғалымы Ш.Уәлихановтың, классик ақын Абай Құнанбаевтың, ағартушы әрі жазушы Ыбырай Алтынсариннің қоғамдық-саяси көзқарастарының қалыптасуына ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы Европа әдебиеті мен мәдениетіне де ықпал етті.

«Дала уалаятының газеті» мақалаларының екі тілде қатар басылып тұрғандығын сөз еткенде, оның сауатты, түсінікті болуына үлкен үлес қосқан қаламгерлерді атап өткен орынды. Атап айтқанда, орыс ғалымдарының қазақтың әдебиеті, мәдениеті жөніндегі мақала, хабар, әңгіме, очерк, публицистикалық шығармаларын қазақ тілінде Е.Абылайханов, Д.Сұлтанғазин, Р.Алтынсарин, А.Құнанбаев, М.Ж. Көпеевтің мақала, хабар, әңгімелері орыс тіліне аударылып басылды [3].

Революциядан бұрын Абай, Ыбырай секілді дүлдүлдер көркем аударманың шебер үлгілерін қалдырса, осы ізді одан әрі жалғастырылған «Дала уалаятының» газеті тәржіманың одан әрі жетелеп, көркемдік дәрежесінің арта түсуіне түрткі болды.

Қазақтың ұлы ақыны Абай өзінен бұрынғы және сол дәуірдегі халықтың бай әдеби мұраларын, сонымен бірге шығыс елдерінен ауысқан қисса-хикаяттарды немесе газет, журналдарда басылған шығармаларды жақсы білген, кей сәтте өзінің шығармашылығында пайдаланып отырған.

ХІХ ғасырдың басынан татар баспаханаларынан шыққан ислам дінін уағыздаушы кітаптарымен бірге шығыстың классик әдебиеті нұсқалары да ел ішіне тарай бастаған.

Солардың ішінде, орыстың ұлы жазушысы Л.Н. Толстойдың шығармаларының қазақ тілінде өткен ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап аударыла бастағанына ерекше көңіл бөлген жөн. «Дала уалаятының газетінде» аударылып жарияланған Л.Н. Толстойдың мысалдарына, ұсақ әңгіме, ертегілеріне қысқаша шолу жасасақ, бұл аудармалардың түп нұсқаға өте жақын екендігін байқаймыз.

«Дала уалаятының газетінде» осы ұлы жазушының «Дұрыс әзілдескені» – «Старик сажал яблони», «Бақыт пен Мұжық» – «Мұжық пошел косить луга и заснул», «Құмырсқа мен көгершін» – «Муравей и голубка», «Бұғы» – «Олень», «Бұғы мен қарақаттың сабағы» – «Олень и виноградник» секілді туындылары өте сәтті тәржімалапты [4].

Жалпы алғанда, қазақ баспасөзінің қарлығашы «Түркістан уалаятының газеті» өзінен кейінгі қазақ халқының саясаты, шаруашылық және мәдени өміріндегі елеулі оқиға болған мерзімді баспасөзінің тууы мен қалыптасуында айтарлықтай елеулі рөл атқарды, болашаққа жол салды. Бұл туралы «Туркестанские ведомости» газетін шығарушылардың бірі, орыс ғалымы Остроумов: «Петр ведомостарының» ХVІІІ-ХІХ ғасырларда орыстар үшін қандай маңызы болса, «Түркістан уалаяты газетінің» де қазақтар мен өзбектер үшін сондай маңызы болды» деп, газеттің орны жоғары бағаланды. Сөйтіп, қазақ баспасөзінің тұңғыш қарлығашы «Түркістан уалаяты газетінің» шығудағы мақсаты қазақ халқының сауатын ашу немесе мұң-мұқтажын айту, жағдайын жақсартуға сабепкер болу емес еді десек те, басылымның сол кездегі рөлін жоққа шығара алмаймыз.

20-ғасырдың бас кезінде, яғни 1911 жылдың январынан бастап, 1915 сентябрь айына дейін Троицк қаласындағы «Энергия» баспаханасында қазақ тілінде үзбей шығып тұрған «Айқап» журналы халқымыздың әлеуметтік, саяси өмірінде, әдебиет пен мәдениетімізді насихаттап, таратуда елеулі рөл атқарды. «Айқап» – қоғамдық-саяси және әдеби журнал. 1911-1915 жылы Троицк қаласында басында айына бір рет, кейіннен айына екі рет шығып, 1-2 мың данамен 88 нөмірі жарық көрген. Журналдың шығарушысы да, алғашқы редакторы да белгілі жазушы, журналист М. Сералин болды. Ол журналды алғаш жұрттан қарызға ақша алып, пайда серіктікке пай жинай жүріп шығарды. Біраз уақыттан соң журнал өз қаржысымен шыға бастады, оған жәрдемдесушілерде табылды. Дегенмен, қаржының тапшылығынан ол алғашқы жылы айына бір реттен, кейде шағын көлемді болып жарық көрді.

«Айқап» журналы осылай аталуының себебі мен алдағы мақсаты туралы 1911 жылғы 11-ші санында бастырушылар алқасының атынан былайша түсінік береді: «Айқап» деген сөз қазақтың төл

сөзі, ол ғасырлар бойы мәдениеттен, білімнен кенже қалған бүкіл қазақ халқының өкініші ретінде алынды. Журналдың көп көңіл бөлген мәселесінің бірі – әдет-ғұрып, салт-сана мәселесі еді. Журнал қазақ тіршілігіндегі әдет-ғұрыптың кемшілік, кері кеткен жақтарын сынай отырып, елді жақсылыққа, озық ойға, болашаққа шақырды. «Қазақтың қазіргі халі» деген мақалада елді кері тартатын кесепаттың алыстан келмейтінін, оның өз арамыздағы кәдімгі дау-жанжал, ұрлық, өтірік, өсек сөзден тарайтынын, бұл кемшіліктердің кәсіпсіздік, білімсіздіктен туатынын жұрт алдына алақандағыдай жайып салады. Журнал қазақ елін білімге, өнерге шақырды, оқыту сапасын жақсарту мен білім беруді басты мақсатқа қойды [5, б. 24-26].

«Айқап» қазақтың қоғамдық санасының оянуына және ұлттық мәдениеттің дамуына үлкен үлес қосқан. Журналда қазақ ауылдарындағы оқу-ағарту жұмыстары, әйел теңдігі, отырықшылық өмір салтына көшу, сонымен қатар Мемлекеттік Думаға қатысу жөніндегі саяси мәселелер көтерілді. Журналды шығару жұмыстарына: А.Ғалымов, С.Торайғыров қатысып, А.Байтұрсынұлы, Ш.Құдайбердіұлы, Б.Майлин, Б.Өтетілеуов, С.Көбеев, Н.Құлжанов, т.б. сияқты белгілі жазушылар белсенді қызмет атқарған. Журналда А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин өлеңдерімен қатар халық ауыз әдебиетінің шығармалары, шығыс, орыс және еуропа әдебиетінің туындылары жарияланған.

Жәрдемшілер көбейіп және қаржыға ие болғаннан кейін, яғни 1912 жылдан бастап журнал айына екі реттен, 12-24 бет көлемде шықты. Қ.Бекқожиннің дәлелдеуінше «Айқаптың» тиражы 1000 дана болған. Жалпы, журналдың 5 жыл ішінде 89 саны жарық көрген.

«Айқаптың» алғашқы санындағы «Қызмет иесі санындағы мырзаларға» деген мақалада: «Журнал шығарудағы мақсат атақ шығару, білім сату емес, халыққа қызмет ету болды». «Айқап» әр материалдың мазмұны мен тақырыбына жете көңіл бөліп отырды. Бірінші бетіне, елдің ішкі өмірінде болған жаңалықтар, ресми хабарлар, екінші, үшінші бетінде «Ашық хат» деген айдарымен оқырмандар хаттарын жариялаған. Мәселелі мақалалар (жер туралы, съезд, сайлау т.б. тақырыптар) бойынша 4-6-шы беттеріне орналасқан. «Фельетон», «Хабарлар» бойынша айдарымен материалдар журналдың орта тұсынан орын алған. Ал шетел жаңалықтарынан, көңіл айтулар мен басқармадан ескертулерді, жаңа кітап туралы рецензияларды журналдың соңғы беттерінен оқуға болатын.

«Айқап» өз кезі үшін үздік журнал болды. Оның әр санын жұрт асыға күтті. Оған Қазақстанның барлық облысынан және Астрахань губерниясына қосылған Бөкей орталықтарымен мен Кавказ округіне қарайтын Маңғыстау, Атырау, Оралдан үзбей хат келіп тұрды. Әсіресе, Ақтөбеден, Қотанайдан, Қызылжардан, Торғайдан, Көкшетаудан, Қарқаралыдан, Семейден, Аягөзден, Қапалдан, Шиеліден, Қызылордадан, Жамбылдан, Шымкенттен, Зайсаннан мақала жиі жарияланды.

Журналдың бетіне кейде «Одан-бұдан», «Уақиғалар», «Мұсылмандар түсінуіне тиісті мәселелер» деген айдарлар бойынша да материалдар жарық көрді. Кейін оларды алмастырған «Хабаршыларымыздан», «Хабарлар» айдарлары журналдың соңғы кезіне дейін тұрақты шығып тұрды.

«Айқаптың» хатшысы болып 1911-1912 жылдары Әкірам Ғалимов, 1913-1914 жылдары Сұлтанмахмұт Торайғыров істеді. Қызметкер, тілші, автор болып: Жиһанша Сейдалын, Спандияр Көбеев, Сәкен Сейфуллин, Бейімбет Малин, Сәбит Дөнентаев, Бақытжан Қаратаев, Молдағали Жолдыбаев, Бекмырза Бекжанов, Нұралдин Айтмұқанов, Есенғали Хасаболатов, т.б. қатысты [6].

Қазан төңкерісіне дейін шыққан баспасөзде қазақ жеріндегі саяси, экономикалық, шаруашылық, мәдени жағдайлар жан-жақты дәйектермен баяндалады. Бұл газет-журналдардың негізгі мақсаттарының бірі – патша үкіметінің отарлау саясатын күшейте түсу, оның бұйрық-жарлықтарын қарапайым халыққа жеткізу.

Осындай ұлт мүддесі жолында табанды күрес жүргізуге бел байлаған тағы бір басылым – «Қазақ» газеті.

Шынайы тарихи жазылмаған елдің болашағы да күмәнді. Ал шыншыл тарихтың ірге тасы, бойына тараған қаны, соққан жүрегі ұрпаққа бұрмаланбай, сол күйінде жеткен тарихи фактілер.

XX ғасыр басында алаш зиялыларын маңына топтастырып, бүкіл халықтың жоқшысы, жанашыры бола білген – «Қазақ» газеті 1913 жылдың 2 ақпанынан 1918 жылдың соңына дейін Орынбор қаласында шығып тұрған.

«Қазақ» газеті – 1913-1918 жылдары Орынбор қаласында жарияланып тұрған қоғамдық-саяси және әдеби-мәдени басылым. Бірінші нөмері 1913 жылы 2 ақпанда шыққан. Газет 1915 жылға дейін аптасына бір рет, одан кейін екі рет шыққан. Бастырушысы – «Азамат» серіктігі. «Қазақ» газетін шығаруды ұйымдастырушы, редакторы – А.Байтұрсынұлы, оның өкілетті өкілі М.Дулатұлы болды. Ал, 1918 жылы газетті Жанұзақ Жәнібекұлы басқарды.

Ахмет Байтұрсынов «Қазақ» газетіне редактор болып бекітілгенге дейін екі жылдан астам уақыт Торғай, Орал көшпенділер партиясында 60 сомдық айлықпен кеңсе ісін жүргізуші болып істеді. Ахмет азапқа белшеден батып жүріп, 1913 жылдың қаңтар айында «Қазақ» газетін шығару үшін рұқсат алады. Газеттің алғашқы санының шыққаны туралы құжатта былай делінген: «Қазақтың» алғашқы саны бір айдан кейін, яғни 2 ақпан күні жарық көрді. Басып шығарған Орынбордағы «Каримов, Хусайнов және К.Серіктестігінің баспаханасы». Жалпы 265 нөмірі жарық көрген газет рәміздік-бейне ретінде киіз үйді ұсынды. Бұл – қазақ ұлты деген ұғымды берді. Оның түндігі батыстан ашылып, есігіне «Қазақ» деп жазылды. Мұны түсіндірген ұлт зиялылары: «Қазақ ішіне Еуропа ғылым-өнері таралсын, «Қазақ» газеті қазақ жұртына әрі мәдениет есігі, әрі сырт жұрт жағынан күзетшісі болсын», – деп жазды [7].

Ал газеттің атың неге «Қазақ» деп атағандығы туралы А.Байтұрсынов: «Аталы жұртымыздың, ауданды ұлтымызды аты деп газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық. Ұлт үшін деген істің істің ұлғаюына күшін қосып көмектесіп қызмет ету қазақ баласына міндет Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенше, ғұмыр жеткенше істеп кетелік. Малша оттап, асап ішіп, халық үшін қан қылмай, қарын тойғанша мәз болып, мал өлімінде өлмей», – дейді. Газеттің алдына қойған мақсаты, көздеген мұраты: жұрт пайдасына көз болу, қазақ арасына ғылым, өнер жайылуына басшылық ету, басқа жұрттардың халінен хабар беру, таныстыру. Сол мақсаттарды орнына келтіру үшін хакімдердің бұйрық-жарлықтарын білдіріп тұру. «Государственная дума», «Государственный совет» жұмыстары турасында жете хабар беру, ішкі хәм сыртқы хабарларды жазып тұру, қазақтың бұрынғы және бүгінгі жайын жазу, күнелту, сауда, кәсіп жер-су, егін-таран, мал шаруасы жайынан кеңесу, оқу, оқыту, мектеп, медресе, ғылым, өнер, тіл әдебиет турасында жөн көрсету; адам хәм мал дәрігерлігі жайынан жазу» деп айқындап береді. Себебі, жоғарғы үкімет орындарының арнайы рұқсатымен шыққан газет солардың талап-тілегін орындамаса, бірден жабылып қалар еді.

XX ғасыр басында аталған газет оқығандардың, діндарлардың, шәкірттердің, қарапайым сауаты бар адамдардың, тұтастай жалпы ұлттың ықыласпен оқитын басылымына айналды. Бұдан кейін пайда болған барша елшіл газет-журналдар осы «Қазақтың» шекпенінен шықты.

«Қазақ» газеті басылған қоғамның әлеуметтік-саяси өміріне қатысты кейбір жарияланымдар ел билеушілердің озбырлығын, әділетсіздігін аямай әшкерелеген. Мұндай мақалалар ресми орындардың наразылығын тудырып, олар газет редакциясын үнемі бақылауға алып, тінтулер жүргізіп отырған. Оның редакторын бірнеше рет жауапқа тартып, айып салып, абақтыға да отырғызған. Осы шараларға қарамастан «Қазақ» газеті өз заманының энциклопедиясына айнала алған. Себебі жалғыз өзі көптеген басылымның міндетін қатар атқарып отырғаны анық. Басылымда: А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханов, М.Дулатұлы, М.Шоқай, М.Тынышбаев, Ш.Құдайбердіұлы, Ғ.Қараш, Р.Мәрсеков, Ж.Тілеулин, Ғ.Мұсағалиев, М.Жұмабаев, Х.Болғанбаев, Х.Ғаббасов, Ж.Ақпаев, Ж.Сейдалиев, С.Торайғыров, А.Мәметов, С.Дөнентаев, Х.Досмұхамедұлы, т.б. авторлардың мақалалары жарияланып тұрды [8].

«Қазақ» газетінің тақырыптық ауқымы кең, жанры сан-салалы. Бүгінгі ұрпақ үшін ол сонымен де құнды. Мысалы, газет бетінен поэзия, проза, аударманың үздік үлгілерін кездестіреміз. Олар: «Туған жер» (М.Жұмабаев), 1913 жылғы 5-ші санында «Жұт» (М.Дулатов), 1913 жылғы 8-ші санында «Елім-ай» (М.Дулатов).

Келтірілген мысалдар «Өлең-жыр» айдарымен тұрақты жарияланып тұрған. Олар басылымның көбіне екінші, болмаса үшінші бетінің төмен жағына қарай орналасқан. Себебі, газеттің бірінші бетінде саясат, экономика, әлеуметтік жағдайлар мен хабарлар, ақпараттар орын алған.

Республикамыздың белді тарихшылары А.Сармузин мен М.Қойгелдиев бұл туралы былай дейді: «Қазақ» алғашқы сандарынан бастап-ақ позициясы түсінікті, көздеген мақсаты бар газет болатын. Ол мақсат – қазақ қоғамын ояту, оны жарыққа жетелеу, ұлт-азаттық езгіге қарсы күрес жолына алып шығу еді. Ауыр отарлық езгі. Столыпін реформасы нәтижесінде жер үшін күрестің шиеленісуі, шаруашылық дағдарыс, саяси-әлеуметтік құқықсыздық жағдайдың да «Қазақ» жалпы ұлттық мәселелерді көтеріп, сол үшін күресті» [9].

Ахмет Байтұрсыновтың өте күрделі де қиын кезеңде иығына түскен жүктің ауырлығына қарамастан өзінің парасаты мен тасқынды шығармашылық күш-қуатын, халқына деген сүйіспеншілігін жаңа арнаға бұрып, халқы үшін аянбай тер төккенін «Қазақ» газеті арқылы көреміз. Бұл сол заманғы аса ірі ерлік еді.

«Қазақ» газеті мен оның құрылтайшыларының көздеген түпкілікті мақсаты – қазақтың ұлттық мемлекеттігін қайта көтеру және Әлихан Бөкейхан өзінің «Қазақтар» очеркінде атап өткендей, қазақтың ұлттық салт-дәстүрі негізінде «батыс мәдениеті жүзеге асырылуға тиіс» болатын.

Алдына осындай мақсат-мүдделерді қойған «Қазақ» газеті мен оның құрылтайшылары мақсаттарына монархиялық билік дәуірінде қантөгіссіз күрес жолымен жетуге ұмтылды.

Алайда, отаршыл империя заманынан аман шыға білген «Қазақ» газеті кеңес өкіметінің Қазақстанға билік орнатуға тырысқан алғашқы күндерінде-ақ, 1918 жылдың наурызында біржола жабылды. Көп ұзамай оның құрылтайшылары мен авторларының басым көпшілігі саяси қуғын-сүргін кезінде атылып кетті.

Қазақ халқының көне заманнан бергі қалыптасқан тіл байлығы, шежіре сөз саптауы осы газет арқылы қағаз бетіне түсіп, белгілі стильдік мәнге ие болды. Газет қазақтың бай тілін пайдалана отырып, қажет болған жағдайда басқа тілдермен сөз алудан қашпау керектігін, қазақ тілінде жоқ жаңа ұғым, атауларды кіргізу үшін әсіресе орыс сөздерін қолдануды ұсынды. Орыс тілінен кірген сөздерді қалай жазу керектігін газеттің бас аудармашысы Д.Сұлтанғазин «Қазақ тілінде жазу туралы» деген мақаласында: «Қазақ тілінде кірген сөздердің қазаққа қанша ұғымдылығына қарау керек. Егер қазаққа ұғымды болса орыстардың өз сөйлегендеріне ұқсатып жазуға тырысу керек» [10].

“Қазақ” газетінде басылған қазақ халқының саяси өмірі, мәдениет, әдебиет, тарихы туралы очерктерге тоқталу барысында көз жеткені – әртүрлі дерек көздерінің құндылығы. Бұлар ғылыми, тарихи, әдеби зерттеуді талап ететін мол материалдардың тасқыны екені даусыз. Ұлттық әдебиет пен тарихта орны бар авторлардың очерктік шығармаларына тоқтала отырып, қай мәселе төңірегінде әңгіме қозғаса да бай мағлұмат беретін материалдар баршылық. “Қазақ” газетінде жарияланған очерктер ағынының негізгі идеясы қарапайым халықтың ізгі мұратымен сабақтас болып отыратынын атаған абзал.

«Қазақ» газеті – қазақ халқының экономикалық, саяси-әлеуметтік жағдайы, әдебиеті, мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-санасы туралы жан-жақты жазу барысында очерк жанрындағы шығармаларды көптеп жариялаған ХХ ғасыр басындағы бірден-бір басылым. «Қазақ» газеті ірі-ірі әлеуметтік мәселелерді халық алдына өткір қоя білген, сол кезеңдегі қоғамдық пікірді қалыптастыруда үлкен үлесі бар басылым деуге толық болады.

Қорыта айтқанда, Қазақстан библиографиясының дамуындағы қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасу тарихы мен Отан тарихының кеңестік кезеңінде таптық көзқараспен қалыптасқан қоғамдық-саяси қағидалар мен ұстанымдардың шынайы мазмұнын ашудағы деректік негізін ашып көрсету аса маңызды. Газет, журналдар үкімет пен партия тарапынан бақылауда болса да, елдегі келеңсіз жағдайларды, асыра сілтеушілік саясатты ашық сынға алған, қазақ зиялыларының ықпалында болған «ұлтшылдық» пиғылдағы басылымдар болса, ал 30 жылдары мерзімді басылым нағыз партия газетіне айналды.

Газет-журналдар бірінші ретте партия мен үкіметтің саясатын насихаттаумен айналысты. Өйткені бірінші және екінші беттерін толықтай партия жұмысына арнап, өлкелік партия шешімдерін, қаулы-қарарларын мүлтіксіз орындап отырды. Елде өткен съезд, конференция, пленум барысы, сайлау мәселесі, қабылданған қаулы-қарарлармен таныстыру мәселелерін бірінші жолға қойды. Оның үстіне республикалық және облыстық газеттерде жарияланатын материалдар міндетті түрде тексерістен өтіп отырды.

Әр басылымның өз тілі, бір-біріне ұқсамайтын ерекшеліктері мен ұқсастықтары болды. Мерзімді басылымдарды жаңа ұлттық мүдде тұрғысында қарастыру Қазақстан библиографиясының дамуына көп мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Учредительный съезд Советов Киргизской (Казахской) АССР, 4-12 октября, 1920 [Текст]: Протоколы. – М., 1936. – 127 с.
2. Жиренишин А.М. Из истории казахской книги [Текст]. – Алма-Ата: Казахстан, 1977. – 192 с.
3. Қозыбаев С.М. және т.б. Әлем баспасөзі тарихынан: оқу құралы [Мәтін] / М. Қозыбаев, С.Рамазанова, Қ.Аллаберген. – Алматы: Санат, 1998. – 256 б.
4. Байболсынова А.Т. Қазақстан библиографиясының қайраткерлері [Мәтін]: жоғарғы оқу орнына арн. – Алматы: ҚР Ұлттық кітапханасы, 1998. – 106 б.
5. Айқап [Мәтін] // Энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 360 б.
6. Қазақстан баспагерлері мен полиграфистері [Мәтін]: анықтамалық / Алматы: Білім. – 2007.- 272 б.
7. Қазақ газеті [Мәтін] // Құраст. Ү. Субханбердина, С. Дәуітов, Қ. Сақов. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – 560 б.

8. Байменшин С. Журналистиканың жанрлары [Мәтін]. – Алматы: Алатау, 1997. – 103 б.
9. Бөкейханов. Ә. Шығармалар[Мәтін]. – Алматы: Қазақстан, 1994 – 384 б.
10. Қазақстандағы кітапханатану ісі және библиография [Мәтін]. – Алматы, 2007. – 159 б.

ӘӨЖ 94 (574)
МРНТИ 03.01.11

Жораева Гулжамал Тулегеновна¹
¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
тарих ғылымдарының кандидаты
Түркістан, Қазақстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада XIX ғасырдағы қазақ халқының рухани мәдениеті және материалдық мәдениеті сөз болады. XIX ғасырдың соңында Қазақстанда білім беру ісінің жүйесінің қалыптасуы, халық ағарту ісі мен ұлттық мектеп тарихында Ыбырай Алтынсариннің өзіндік орны және қазақ әдебиетіндегі ұлттық дарынды тұлғалардың халыққа білім беру ісін дамыту саласындағы атқарылған жұмыстары айқындалған. Қазақ халқының рухани мәдениеті мен ежелгі ата-бабаларымыздан мұра болып сақталып келген материалдық мәдениетінің табиғи заңдылығының жалғасы және жаңа заманға сай дамып қалыптасқан ерекше сипаттағы түрі қарастырылған. Киіз үйдің киіз жабдығы, шилері, киіз үйдің жасаулары, қазақтың киіз үйлерінің үлгілері, көшпелі қазақтардың негізгі тұрғын үйлері зерттелген.

Кілтті сөздер: рухани мәдениет, материалдық мәдениет, оқу-ағарту ісі, көшпелі тұрмыс, киіз үй, киіз үй жабдығы, киіз үй шилері, ұлттық дарынды тұлғалар, этнографиялық белгілер

Жораева Гулжамал Тулегеновна¹
¹Международный казахско-турецкий университет им.Х.А.Ясауи,
кандидат исторических наук
Туркестан, Казахстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

ДУХОВНАЯ И МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА КАЗАХСКОГО НАРОДА XIX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается духовная и материальная культура казахского народа XIX века.

Определено место Ыбрая Алтынсарина и деятельность талантливых личностей национальной казахской литературы в области развития народного образования в истории национальной школы, народного просвещения и формирования системы образования в Казахстане в конце XIX века. Рассмотрена преемственность естественных закономерностей материальной культуры, доставшейся нам от древних предков и казахской народной духовной культуры, и ее особые виды, сформировавшиеся под влиянием современности. Проведено исследование убранства и украшений юрты, представлены примеры казахских юрт, изучены различные виды жилья казахов-кочевников.

Ключевые слова: духовная культура, материальная культура, учебно-просветительская работа, кочевой быт, юрта, войлочное убранство, национальные таланты, этнографические признаки.

Gulzhamał Zhorayeva Tulegenovna¹
¹Candidate of historical sciences, Khoja Ahmed Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkistan, Kazakhstan; e-mail: guljamal-77@mail.ru

SPIRITUAL AND MATERIAL CULTURE OF THE KAZAKH PEOPLE IN THE XIX CENTURY

Abstract

This article deals with the spiritual and material culture of the Kazakh people in the XIX century. The formation of the educational system in Kazakhstan at the end of the XIX century and the place of Ybyray

Altynsarin in the history of national education, the work of national gifted individuals in the Kazakh literature in the field of public educational development are considered. The spiritual culture of the Kazakh people and the legacy of our ancient ancestors are the continuation of the natural legitimacy of the material culture and the modernity are described. The equipment of Kazakh yurts, yurt, samples of Kazakh yurts, the main houses of nomadic Kazakhs have been studied.

Key words: Spiritual culture, material culture, educational work, nomadic life, yurt, yurt felt equipment, national gifted individuals, ethnographic signs

XIX ғасыр адамзат тарихында мәдениеттің, ғылым мен білімнің, әдебиет пен өнердің дамуында ерекше орын алады. Әлемдік тарихтың және мәдениеттің бір бөлігі ретінде Қазақстан мәдениеті де бұл дамудан шет қалған жоқ. Ресейдің отарлық жаулап алуы нәтижесінде XIX ғасырдың ортасына қарай бүкіл қазақ жері Ресейге қосылды. Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына капиталистік қатынастардың енуі Қазақстанның мәдени өміріне едәуір ықпал етті. Еңбектің қоғамдық бөлінісінің едәуір дәрежеде тереңдей түсуі де халықтың мәдениеті мен рухани өміріне және ғылым мен білімнің одан әрі дамуына серпін берді. Ресей мемлекетінің отарлық саясаты да оны жүзеге асыруда оқу-ағарту ісінің дамуын қажет етті.

Отарлық әкімшілік үшін тілмәштар, шенеуніктер, мұғалімдер даярлайтын алғашқы оқу орындары XVIII ғасырдың соңында ашыла бастаған болатын. 1786 жылы Омбы қаласында төрт сыныптық үкіметтік мектеп ашылды. Әскери мамандар мен әкімшілік қызметкерлерін даярлайтын Неплюев кадет корпусы 1825 жылы Орынборда, кадет корпусы 1846 жылы Омбыда ашылды.

1897 жылы жүргізілген алғашқы бүкілресейлік халық санағы қазақ халқының сауаттылығы туралы дұрыс мәліметтер бере алмайды. Өйткені, санақ барысында сұралғандардың орысша оқи білетіндігі ғана сауаттылық деп есептелінді. Осылайша санақ деректері бойынша өлке халқының 8,1% ғана сауаты барларға жатқызылды. Араб алфавитімен сауат ашқандар және діни сауаттылар бұл мәліметтерге енгізілмеді. Бүкіл қазақ даласын сауатсыздар өлкесіне жатқызған орыс мәліметтері орыс мәдениетінің ықпалы мен үстемдігін бейнелеу мақсатында қолданылды.

Қазақ балаларына арналған тұңғыш орыс мектебі Бөкей Ордасында Жәңгір ханның бастамасымен 1841 жылы ашылды. 1850 жылы Орынбор шекаралық комиссиясы жанынан ашылған тағы бір азаматтық мектеп алғашқы шәкірттерін қабылдады. 1850 жылдан 1869 жылға дейін жұмыс істеген он тоғыз жыл аралығында бұл мектепті бір жүз қырық сегіз шәкірт бітіріп шықты. Солардың бірі тұңғыш қазақ педагогі Ыбырай Алтынсарин еді.

XIX ғасырдың 60-70 жылдарында қалалық және шіркеулік училищелер, кәсіптік гимназиялар мен орыс-қазақ училищелері мен мектептері сонымен бірге ауылдық және алғашқы сауат ашу мектептері бұрынғы жылдарға қарағанда көптеп ашыла бастады.

XIX ғасырдың соңында Қазақстанда білім беру ісінің мынандай жүйесі қалыптасты: 1) бастауыш оқу орындары: шіркеу мектеп сыныптары, толықтырылмаған гимназиялар, аралас орыс-қазақ мектептері, ауыл мектептері, алғашқы сауаттылық негізіне үйрететін мектептер; 2) орта оқу орындары: реалдық училищелер, ер балалар мен қыздар гимназиялары, мұғалімдер семинариялары, аралас мамандар даярлайтын оқу орындары. Ғасырдың соңына қарай Қазақстанда 730 бастауыш мектеп жұмыс істеді, оларда 29 мыңнан астам шәкірттер оқыды. Ал орта оқу орындарының саны онға әрең жетті. Бастауыш және орта оқу орындары шәкірттерінің құрамында қазақ балаларының үлес салмағы өте төмен болды.

Қазақстандағы оқу-ағарту ісінің төмен дәрежеде болуы патша өкіметінің отарлық саясатымен астасып жатса, екінші бір себебі, қаржы тапшылығы мен мұғалімдердің жетіспеуі еді. Әр жан басына шаққанда ағарту ісіне Торғай облысында – 19,5 тиын, Орал облысында – 16,2 тиын, Ақмола облысында – 11,3 тиын, Сырдария облысында – 9,7 тиын, Жетісу облысында – 5,5 тиын ғана болды. Бұл Ресейдің орталық аудандарында оқу-ағарту ісіне мемлекет тарапынан бөлінетін қаржыдан әлдеқайда төмен еді.

Халық ағарту ісі мен ұлттық мектеп тарихында Ыбырай Алтынсариннің (1841-1889 жж.) алатын орны ерекше. Ол халыққа білім беру ісін дамыту саласында қыруар жұмыс істеді. Оның салдырған мектебінің ашылу салтанаты 1864 жылы қаңтарда өтті. Алғашқы жылы он алты бала оқыған бұл мектептің жанынан кейіннен балалар жатып оқитын интернат ашылды. 1887 жылы Ырғызда жиырма шәкіртке арналған қыздар училищесі тікелей Ыбырай Алтынсариннің күш салуымен ашылды. Мұндай училищелер кейіннен Қостанайда, Ақтөбеде, Қарабұтақта жұмыс істеді.

Үлкен қиыншылықпен Торғай қаласында алғаш рет 25 шәкіртке арналған қолөнер мектебі ашылды. Ы.Алтынсарин орыс-қазақ мектептеріне арналған «Қырғыз хрестоматиясы» мен «Қырғыздарға орыс тіліне үйретуге негізгі басшылық» атты еңбектерін жазды. Орыс алфавиті негізінде құрастырылған бұл оқу құралы сол кездегі мектептерде кеңінен қолданылды. Балаларға түсінікті тілде жазылған бұл оқулықта Ы. Алтынсарин қазақтардың егіншілікке, отырықшы тұрмысқа көшуінің қажеттігі туралы ғылыми-техникалық білімнің және халықтық тәрбиенің пайдасы туралы ойларын білдіреді [1].

Ыбырай сонымен бірге қазақ халқының ауыз әдебиеті үлгілерін жинап жариялауда белгілі болды. Қазақ халқының тарихы мен салт-дәстүрі жөнінде көптеген мәліметтер жинақтаған ғалым-этнограф ретінде ол өз шығармаларының тәрбиелік мәніне көп көңіл аударды.

XVIII-XIX ғасырларда ақын-жыраулық поэзиямен қатар шығыстық ақындық дәстүр үлкен орын алды. Қазақтың дастандары араб-парсы әдебиетімен, фольклорымен байланыста болды. Абай қазақтың классикалық әдебиетіне дастандар алып келді. («Ескендір», «Масғұт», «Әзімнің әңгімесі»). Абай Құнанбайұлы өзі туған ортадан шоқтығы биік тұрды. Оның пікірінше, әрбір ойлы адам қоршаған өмір шындығына өзінің саналы көзқарасын қалыптастыруға тиіс. Абайдың бүкіл шығармашылығы әрекетсіздік пен жалған ұятқа деген ымырасыздық идеяларына толы. Ол ел ішінде бірлік пен татулық болғанда ғана қоғамның негізгі күштері – ғылым, алдыңғы қатарлы идеялар, мәдениет толық көлемде дами алады және бүкілхалықтық игілік әкеледі деп санады.

Қоғамды алға дамыту жолдарын үнемі іздестіріп отырды. Яғни, даму егіншілікті, қолөнерді, сауданы дамытумен тығыз байланыстырды. Ұлы ақын: «Егіннің ебін, сауданың тегін үйреніп, ойлап, мал ізде» деген болатын. Сол сияқты ақын орыс әдебиеті мен мәдениетімен таныс болды. М.Ю. Лермонтов, А.С. Пушкин, Н. Крылов шығармаларын аударумен шұғылданды. Орыс әдебиеті үлгілерін қазақ халқы арасына тұңғыш таныстырушы болып, олардың өскелең идеяларын насихаттады [2].

Осы кезеңнің дара тұлғаларының бірі ретінде Ш.Уәлихановты (1835-1865 жж.) атаймыз. 1856 жылы Ш.Уәлиханов екі экспедицияға қатысады. Біреуі – Орталық Тянь-Шань арқылы Алакөлден Ыстықкөлге дейінгі, екіншісі – дипломатиялық тапсырма бойынша Құлжаға сапар. 1857 жылы Уәлиханов Алатау қырғыздарына тағы да сапар шегіп, қырғыз халқының энциклопедиялық дастаны «Манасты» көшіріп алды.

Ыстықкөлге экспедиция кезінде Ш.Уәлиханов тарихи деректермен қатар көненің көзі – ерте заман бұйымдарының құнды үлгілерін жинады. «Ыстықкөлге барған сапардың күнделігі», «Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалар» деген тарихи-этнографиялық туындылары жоғарыда аталған сапарларының нәтижесі болатын. Шоқан Уәлихановтың ғылыми қызметі Орыс географиялық қоғамының назарын аудартып, 1857 жылдың ақпанында ол қоғамның толық мүшелігіне қабылданады. Оның ғылыми мұрасы Қазақстанның және көп ұлтты Ресейдің, басқа да халықтардың проблемаларының өзекті тұстарын қамтиды. Шоқан Орта Азия мен оған іргелес жатқан аймақтар халқының географиясын, этнографиясын мен фольклорын зерттеуге де үлкен үлес қосты.

Шоқан еңбегін аса жоғары бағалаған және мезгілсіз дүние салғаны туралы қазанамада Ресей ғалымдары атынан шығыстанушы ірі ғалым И.И. Веселовский былай деп жазды: «Шығыстану ғылымы аспанынан Ш.Уәлиханов жарқырап аққан жұлдыздай көрініп өтті. Орыс ғалымдары оның өмірге келген таңқаларлық құбылыс екенін бірауыздан мойындады және одан түркі халықтарының тағдыры туралы ұлы да маңызды жаңалықтар ашуды күтті, бірақ Шоқанның мезгілсіз қазасы біздерді бұл үмітімізден айырды» [3].

А.Құнанбаев пен Ш.Уәлиханов XIX ғасырдағы екі үлкен білім жүйесінің өкілдері болды: діни және зайырлы.

XIX ғасырда қазақ әдебиеті ұлттық дарынды тұлғалардың көптігімен де, бір-біріне ұқсамайтын дара туындылардың сан қырлы сипатымен де ерекшеленді. Бұл дәуірде айтыс өнері дамып, даңқты ақындар Жанак, Шөже, Орынбай, Түбек, Сүйінбай, Шернияз, Біржан, Бақтыбай, Жамбыл сияқты әйгілі ақындар қатары Сара, Ырысжан, Ұлбике, Тәбия, Ақбала және басқалар сияқты ақын қыздардың есімдерімен толықты деуге болады [4]. Түрі мен мазмұны жағынан айтыстар бір-біріне ұқсамайды. Олардың кейбіреулерінің негізгі мазмұнында халықтың өмірі, оның шаруашылық-тұрмыстық мәселелері, рулық қоғамдастықтың ерекшеліктері сөз болса, Біржан мен Сара айтысында қазақ әйелдеріне жеке бостандық беру мәселесі көтеріледі. Мұндай айтыстармен қатар бірін-бірі қалжыңмен қағыту, танысу, амандасу, көңіл көтеретін әзіл-оспаққа құрылған айтыс түрлері де аз кездеспейді.

Осы кезеңнің музыкалық мәдениетінде Махамбет Өтемісұлы (1804-1846 жж.) өзіндік даралығымен көрінді. Ол 1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманұлы бастаған шаруалар көтерілісінің белсенді қатысушысы ғана емес, көтерілістің «жаны» мен «жылнамашысы» болды. Оның «Исатай көтерілісі», «Исатайдың өлердегі сөзі» [5] сияқты шығармалары көтерілісті жан-жақты сипаттады.

Сол сияқты Шернияз Жарылғапұлы (1817-1881 жж.) Кіші жүз қазақтарының отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттық күресінің жыршысы және ту көтерушісі болды. Жалынды жырларымен халықты күреске үндеді.

Шығармалары қайшылыққа толы, күрделі тұлға саналған зар-заман ақындары да қазақ әдебиетінде өзіндік орын алады. Зар-заман ақындарының көрнекті өкілдері – Дулат Бабатайұлы (1802-1874 жж.), Шортанбай Қанайұлы (1818-1881 жж.), Мұрат Мөңкеұлы (1843-1909 жж.). Олар қазақ халқының өмірін ақиқатпен жырлаған ақындар болды. Зар-заман ақындары өмір сүрген кезең патшаның отаршылдық саясаты дәуірлеп, қазақ жерінің нағыз талауға түскен кезі еді. Мысалы, Мұрат Мөңкеұлы «Үш қиян», «Сарыарқа», «Әттең, бір қатты дүние-ай» сияқты толғау-дастандары арқылы қазақ жерін отарлаушыларды батыл әшкерелеп, озбыр саясатқа қарсы тұрса, Дулат Бабатайұлы «Бейшара менің қазағым», «О, Сарыарқа, Сарыарқа» [6] өлеңдері арқылы қазақтың ауыр тұрмысын бейнелейді.

Мәдениеттің маңызды элементтерінің бірі мал шаруашылығымен, егіншілікпен, үй кәсіпшілігімен және қолөнерімен байланысты еңбек құралдары болып табылады.

Қазақтардағы көшпелі тұрмысқа бейім шаруашылықтың үстемдігі алуан түрлі үй қолөнерінің: тоқымашылықтың, киіз басудың, ағаш, металл, тері, сүйек және мүйіз өңдеудің дамуына себепші болды. Тоқымашылықпен және киіз басумен көбінесе әйелдер айналысты, олар негізінен алғанда үйге керек-жарақтардың тоқымашылық пен іскерлікке қатысты заттарын: кілемдер, алашалар, шекпендер, киіз үй ішіндегі алуан түрлі басқұрлар, баушулар, текеметтер, түскиіздер, сырмақтар, аяққаптар және т.б. дайындады.

Киіз үй – көктем, жаз және күз мезгілдерінде қоныстан-қонысқа көшіп жүру жағдайына қолайлы құрама үй. Киіз үйдің ағаш жабдығы үйдің сүйегі деп аталады. Үйдің сүйегіне жататындар: сықырлауық, иткірмес, кереге, уық, шаңырақ. Керегеге қатысты атаулар: керегенің қанаты (төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, он екі қанат), керегенің басы, керегенің құлағы, керегенің қасы, керегенің көзі, керегенің сағанағы, керегенің аяғы, керегенің иегі.

Киіз үйдің киіз жабдығы; түндік, үзік, туырлық, киіз есік, дөдеге. Киіз үйдің арқан-жібі: таңғышы - түндік бау, туырлық бау, үзік бау, белбеу арқан (жіп), бастырық арқан, тегеріш, басқұр, таңғыш, уық таңғыш, жел бау, уық бау, керме жіп, шалма. Киіз үйдің тіреу ағаштары, байлау қазықтары: сырық, бақан, адалбақан, жел қазық, төр қазық. Киіз үйдің шилері: жез ши, шым ши, өре ши.

Киіз үйдің жасаулары: текемет, түс киіз, сырмақ, кілем, шымылдык, алаша, көрпе, жастық, бөстек, тайтері, тулақ, төсек ағаш, жүкаяқ, сырлы кебеже, бесік, құс тұғыр, абдыра, сандық, шарайна.

Көшпелі қазақтардың негізгі тұрғын үйлері көші-қонға ыңғайлы киіз үйлер болатын. Бұл - Еуразия көшпелілерінің ертеден келе жатқан тұрғын үйлерінің бірі. Көшпелі тұрмыс жағдайларында киіз үйлер тұрғын үйдің өте қолайлы түрі болды. Оның жығып, тігуі әрі жеңіл, әрі тез, көлікке теңдеп артып жүруге қолайлы, жазда салқын, ал қыста жылы болатын.

Қазақтың киіз үйлерінің үлгілері негізінен алғанда олардың үлкендігімен, яғни тігілген киіз үйде қанат деп аталатын кереге санымен анықталатын. Қанаттар саны 4 қанаттан 12 қанатқа дейін және одан да көп болды [7].

Киіз – қазақтың үй шаруашылығында тіршілігіне қажетті негізгі бұйымы. Жалпы, көшпелі халық өмірінде киіздің алатын орны ерекше. Басқасын былай қойғанда, қазақтың баспанасы, астындағы төсеніші, үстіндегі киімі екенін айтсақ та жеткілікті. Көшпелі халық дәстүрінде қолдан киіз басудың аса жетілген технологиясы болды. Ең әуелі, жүн дайындалған. Жүннің де толып жатқан сорттары болғандықтан, қай бұйымға (туырлыққа ма, текеметке ме, т.б.) қандай жүн пайдаланатындығы анықталған. Жүнді сабау арқылы шаң-тозаңнан, кірінен тазартып, түтіп алатын болған. Содан кейін оны шыптаның (шиден тоқылған) үстіне тегіс бір қабат етіп жаяды.

Қорыта айтқанда, XIX ғасырда қазақтардың рухани және материалдық мәдениетінде көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс-салтына байланысты дәстүрлі ерекшеліктер сақталып қалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Ұмытылмас есімдер. (XV-XX ғ.ғ.) Атақты адамдар. – Алматы, 1994. – 88-90 б.*
2. *Мұхамеджанов К. Абай мұрагерлері. – Алматы, 1995 – 93 б.*
3. *Уәлиханов Ш. Тандамалы шығармалары. – Алматы, 1985. – 38-45 б.*

4. Айтыс. I Том. – Алматы. 1964. – 7-10 б.
5. Серік Негимов. Шешендік өнер. – Алматы, 1997. – 18-20 б.
6. Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 17 б.
7. Маданов Х. Қазақ мәдениетінің қалыптасу кезеңдері. – Алматы, 1985. – 31-40 б.
8. Той. – Алматы: Өнер, 1993. – 188-200 б.
9. Қырық қазына. Қазақ халқының ауызша есептері. – Алматы, 1987 – 25 б.

УДК 94(574) «1930/40» :325.1
МРНТИ 03.01.09

Манара Калыбекова¹

¹к.и.н., ассоц.профессор, Института Истории и права КазНПУ им. Абая,
г.Алматы, Казахстан

ПРИНУДИТЕЛЬНОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН КАК ФОРМА РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ СССР В 30-40-Е ГОДЫ XX ВЕКА

Аннотация

В исторической литературе последних десятилетий исследованию истории депортации в СССР посвящено немало исследований. Изучение массовых репрессий в настоящее время окончательно перешло из разряда популярных тем в разряд научных фундаментальных исследований. Однако существует ряд вопросов, которые не нашли отражения в научной литературе по причине недоступности архивных материалов, первичных документов, на основании которых предпринималось выселение. Одним из таких вопросов является вопрос изучения принудительного переселения народов в Казахстан как форму репрессивной политики СССР в 30-40-х годов XX века. Изучение истории депортированных народов Казахстана важно не только с точки зрения самопознания этими народами своего прошлого, но это важно и для исследования огромной по своему размаху и последствиям, страницы истории Казахстана, какой является переселенческое движение, объектом которого был Казахстан. Результаты исследования этой темы возможность по-новому методологически и теоретически переосмыслить и дать оценку событий исследуемого периода.

Ключевые слова: Депортация, наказание, трудовая армия, мобилизация, сталинизм, демографические процессы, многонациональное государство, реабилитация

Манара Калыбекова¹

¹т.ғ.к., Абай атындағы Каз ҰПУ, Тарих және құқық институтының ассоц.профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

XX Ғ. 30-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КСРО-НЫҢ ҚҰҒЫН СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ БІР ТҮРІ - ҚАЗАҚСТАНҒА КҮШТЕП ҚОНЫСТАНДЫРУ

Аңдатпа

Тоталитарлық режим Қазақстанды КСРО-ның әртүрлі өңірлерінен жүздеген мың адам жер аударылған алып резервацияға айналдырды. Сондықтан халықтардың жер аударылу тарихын жеке алып та, сондай-ақ кешенді түрде де зерттеу өзекті болып табылады. Сонымен қатар бұл тақырыпты зерттеу нәтижелері бүкіл республикамыздағы тарихи үдерістердің жалпы бейнесін, сондай-ақ жер аударылған халықтардың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өмірінің тарихын нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл проблеманы объективті зерттеу қазақстандық қоғамды шоғырландыру мен жалпыұлттық бірлік негізін нығайтуға жәрдемдеседі деп санаймыз. Қазақстан Республикасы – қазіргі кезде бүкіл әлеуметтік-экономикалық құрылымын реформалаудың шешуші кезеңін бастан өткізіп отырған көпұлтты және көпконфессиялы мемлекет. Сондықтан этносаралық келісімді сақтау, қоғамда өзара түсіністік ахуалын қалыптастыру – тұрақтылық пен саяси тұрлаулылықтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Көпэтносты және көпмәдениетті Қазақстан бірлік пен келісімді еліміздің тұрақты дамуының, жеделдетілген жүйелі жаңғыруының мүмкіндіктерін байытатын қажетті құндылық ретінде қарастырады. Қазақстан көптеген этностардың татулығы мен ынтымақтастығын сақтап қалды және сақтап келеді.

Кілтті сөздер: Жер аудару, жазалау, еңбек армиясы, жұмылдыру, сталинизм, демографиялық үдерістр, көпұлтты мемлекет, реабилитация

Manara Kalybekova¹

*¹ assoc.professor of the Institute of History and Law at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan*

FORCED POPULATION OF PEOPLES IN KAZAKHSTAN AS A FORM OF REPRESSIVE POLICY OF THE USSR IN THE 30-40TH OF THE 20TH CENTURY

Abstract

In the historical literature of recent decades, a lot of research has been devoted to the study of the history of deportation in the USSR. The study of mass repressions has now finally passed from the category of popular topics to the category of scientific fundamental research. However, there are a number of issues that have not been reflected in the scientific literature due to the inaccessibility of archival materials, the primary documents on the basis of which the eviction was made. One of these issues is the study of the forced resettlement of peoples in Kazakhstan as a form of repressive policy of the USSR in the 30-40-ies of the twentieth century. The study of the history of the deported peoples of Kazakhstan is important not only from the point of view of self-knowledge of these peoples of their past, but it is also important for the study of the huge page in the history of Kazakhstan, which is the resettlement movement, the object of which was Kazakhstan. The results of the study of this topic are an opportunity to rethink methodologically and theoretically and to assess the events of the period under investigation. .

Key words: Deportation, punishment, labor army, mobilization, Stalinism, demographic processes, multinational state, rehabilitation

Массовые депортации были неотъемлемой частью сталинизма. Они выступали орудием государственного террора в интересах укрепления сталинской диктатуры, меняли социальный, демографический, этнический облик целых регионов, выступали одним из звеньев в создании системы принудительного труда.

Демографические, социальные, этнические, экономические процессы, сопровождавшие сталинские принудительные миграции, были явлениями пролонгированного действия. Анализ их генезиса, сущности, исторических последствий рассматривается современным научным сообществом в качестве одной из важных теоретических задач, решение которой помогает приблизиться к пониманию глубинных факторов развития отечественной истории в советский период.

Обычно историю выселения и депортации народов, в одночасье ставших неугодными, связывают с войной. Однако такая трактовка не раскрывает сути проблемы. Ибо выселение людей различных классов, социальных групп и сословий, национальных меньшинств и этнических групп практиковалось еще задолго до войны.

Официальная версия выселения сводится к тому, что представители этих народов во время военных действий якобы активно сотрудничали с гитлеровскими захватчиками, развернули в тылу наших войск бандитско-повстанческое движение и т.д. [1, с.80].

Обстоятельный и непредвзятый анализ этих событий дает основание не согласиться с подобными утверждениями. Если касаться конкретно Чечено-Ингушетии, операция по выселению была хорошо законспирирована, а население введено в заблуждение. Было принято для отвода глаз специальное решение СНК и Чечено-Ингушского обкома ВКП (б) «Об обеспечении подготовки тактических учений войсковых частей Северо-Кавказского военного округа (СКВО) в горных условиях».

Да, в горах орудовали бандоэлементы, которые действовали еще до начала Великой Отечественной войны с Германией. А с началом войны они пытались воспользоваться ситуацией с пользой для себя. Имели место и контакты отдельных групп с немецким командованием, переброска в Чечню оружия и некоторого числа немецких диверсантов. Впрочем, сброшенного оружия и прибывших диверсантов было недостаточно, чтобы сколько-нибудь серьезно поколебать советскую власть в Чечне, тем более что диверсанты были почти обезврежены органами НКВД. Лишь единицы из них сумели уйти из Чечни и, перейдя линию фронта, добраться до своих. За всю войну не было ни одной крупной диверсии на грозненских заводах или транспортных коммуникациях. Единственное, что имело место, – это стычки с отрядами госбезопасности и войск, направляемых в горные районы для поиска и уничтожения действовавших там групп «политических бандитов» [2, с.354].

Тем не менее в 5 часов утра 23 февраля 1944 г. была проведена операция по полному выселению чеченцев и ингушей в Среднюю Азию и Казахстан. К проведению этой операции было привлечено 19 тыс. оперативных работников НКВД, НКГБ и Смерш (военная контрразведка), до 100 тыс. офицеров

и бойцов войск НКВД [2, С.349]. До выселения, а также во время его, имело место использование боевой авиации для бомбардировок горных районов. Если на равнинах выселение произошло в кратчайшие сроки (в целом за сутки) и без серьезного сопротивления и жертв, то в горных районах, где снегопады не позволяли отправить на равнину согнанных в сборные пункты людей, имели место случаи массовых убийств. Например, несколько сот человек было сожжено в горном селении Хайбаха. Есть также сведения о массовых убийствах в районе селения Макажой и озера Галанчо. Были убиты также нетранспортабельные больные чеченцы из районной больницы Урус-Мартана [2, с.353].

«Официальная идеология депортации чеченцев – коллаборация с немцами – абсолютная ложь», так утверждает А.Авторханов. Во-первых, во время Второй Мировой войны ни разу нога немецкого солдата не вступала на территории Чечено-Ингушской республики, если не считать кратковременного занятия пограничниками местечка Малгобек, населенного русскими.

Во-вторых, присоединиться к немецким формированиям чечено-ингуши физически не могли, т.к. в Чечено-Ингушетии не было обязательной мобилизации за все время ее существования, а частичная мобилизация во время советско-финской войны была отменена уже во время начала немецко-советской войны с освобождением от службы в Красной Армии всех чеченцев и ингушей (Приказ по Главному командованию Красной Армии от февраля 1942 года мотивировал это освобождение тем, что чеченцы и ингуши по религиозным убеждениям отказываются есть свинину). Истинные мотивы переселения заключались, по А.Авторханову, в перманентной борьбе чеченцев за национальную независимость горцев и фактическое непризнание ими деспотической системы советского колониального режима [3, с.66].

Конечно, в основе решения о массовой депортации лежат глубинные и не до конца еще известные нам причины. Хотя внешне и отличались мотивы выселения этих народов со своих исторических земель, по сути, они носили одинаковый характер.

В основе депортации целых народов, предпринятой сталинским руководством, лежали причины политического характера. Так, например, официальная формулировка причины депортации корейцев – «пресечение проникновения японского шпионажа в край». Наряду с такой формулировкой причины следует выделить более масштабную причину. Суть ее состоит в том, что советские корейцы стали заложниками дальневосточной политики СССР в целом. Как известно, в июле 1937 года Япония начала вооруженное вторжение во внутренний Китай, к концу месяца был занят Пекин. Под угрозой внешнего вторжения уже весной 1937 г. основные политические силы Китая – компартия и гоминдан – достигли соглашения о прекращении гражданской войны и создании единого фронта для отпора японским захватчикам. В поддержке воюющих сторон проявилась поляризация глобальных политических сил в том биполярном мире. В ее основе лежала идеологическая конфронтация. Западные державы не принимали активных мер по прекращению этой войны. В сложившейся ситуации гоминдановское правительство не без влияния компартии Китая пошло на сближение с Советским Союзом. По инициативе СССР 21 августа 1937 г. был подписан советско-китайский договор о ненападении. Заключение договора о ненападении с одной из воюющих сторон, как в данном случае, означает, по сути дела, союзнические отношения, т.е. СССР и Китай стали фактически союзниками в войне с Японией. Советский Союз очень дорожил этими отношениями, тем более, что он ощущал свою изоляцию перед лицом надвигающейся Второй мировой войны. СССР оказывал Китаю экономическую и военную помощь. Таким образом, 21 августа 1937 г. были подписаны два документа: советско-китайский договор о ненападении и постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) о выселении корейского населения из приграничных районов Дальневосточного края. Это были две стороны одной медали. Депортацию корейцев под предлогом «пресечения проникновения японского шпионажа» следует рассматривать как один из моментов «большой политики», как демонстрацию Советским Союзом твердости своих союзнических отношений с Китаем, своих отношений с Японией, своих позиций в дальневосточной политике [4, с.46].

Так готовилась почва для депортации корейцев, ознаменовавшей собой новый виток репрессивной политики тоталитарного режима, в основу которой был положен принцип коллективной ответственности этнической группы за принадлежность к ней.

В предвоенные годы в результате все более усиливающегося идеологического противостояния и поиска внутренних «врагов» было выражено также недоверие национальным меньшинствам, населявшим приграничные районы СССР с Турцией, Ираном и т.д. Проживавшие в приграничных районах Азербайджана, Армении и Грузии народы попали в разряд «неблагонадежных», так как многие из них имели родственников за границей. Считалось, что этнически они близки к народам сопредельных стран, что вызвало в условиях изоляции от внешнего мира и надвигающейся угрозы войны все большее беспокойство со стороны Советского государства.

В условиях обострения международной обстановки и реальной опасности войны национальная политика Советского государства приобретала все более репрессивный характер. Тайные переговоры СССР с Германией в 1939-1940 годах и соглашения, известные ныне под названием «Пакт Молотова-Риббентропа», привели к тому, что СССР присоединил к себе страны Прибалтики, Западную Украину, Западную Белоруссию и Бессарабию. Вскоре началась ударная кампания по советизации и коллективизации этих регионов, и по отработанной системой еще в 20–30-х годах схеме в Сибирь, Среднюю Азию и Казахстан были выселены так называемые «кулаки», а также все неугодные режиму представители данных народов. Вместе с коренными жителями на территории Западной Украины и Западной Белоруссии проживало значительное число представителей польской национальности, как местных, так и эмигрированных сюда в 1939-1940 годах, в результате вторжения гитлеровских войск в Польшу. Поляки стали одной из многочисленных групп, которые были переселены исходя из национальной, а не классовой принадлежности.

Увязывают депортацию немцев с фактами массовых диверсий и шпионажа, которые якобы по сигналу из Германии должны были состояться в районах, заселенных немцами Поволжья. Однако в архивах не выявлено документов, свидетельствующих о «сообщениях военных властей и других сигналах о наличии в районах Поволжья тысяч и десятков тысяч диверсантов и шпионов», готовых по команде из Германии превратить немецкое население АССР в «пятую колонию» в тылу Красной Армии [5, с.32]. Здесь надо отметить и то, что немецкое население одновременно выселялось из всех районов европейской части страны, которые еще не были заняты противниками. А ликвидация АССР Немцев Поволжья также была противозаконной. Однако соблюдение таких «тонкостей» не было присуще И.Сталину и его окружению. Это особенно ярко проявилось в последующие годы, когда акты террора разыгрывались в отношении других народов, населяющих Закавказье и другие регионы страны.

Военные действия, развернувшиеся на огромных просторах советско-германского фронта, летом 1942 года вновь оказались неудачными для советских войск. С большими потерями части и соединения Западного, Юго-Западного и Южного фронтов отступали на восток, оставляя врагу огромную территорию от Харькова до Сталинграда. К осени 1942 года враг вплотную подошел к берегам Волги и отрогам Большого Кавказского хребта. Под оккупацией захватчиков оказались частично Чечено-Ингушетия, а также территория, на которой проживали карачаевцы, балкарцы, калмыки.

После разгрома гитлеровцев под Сталинградом и Курском началось наступление советских войск, в ходе которого была освобождена значительная территория, оккупированная врагом. В 1943-1944 гг. на освобожденной территории одновременно с восстановительными работами начались изолирование и розыск предателей и пособников врага. Гитлеровцы при отступлении оставляли за собой разветвленную шпионскую сеть и диверсионные группы. В ходе операции по очищению освобожденной территории войсковыми отрядами и НКВД изымались большое количество автоматов и пулеметов, а также артиллерийские орудия и минометы. Однако руководители органов НКВД искали в поведении не только отдельных людей и групп населения, но и целых народов признаки преступлений, способствовавших врагу. Так родилась на свет версия о виновности отдельных народов, благосклонно относившихся к врагу в период оккупации их территории. Таким образом, под предлогом обеспечения безопасности воюющей страны был найден надуманный предлог для их депортации.

Сегодня безосновательность этих акций несомненна. В целом население ликвидированных автономных республик относилось к Советской власти лояльно и не было таких причин, которые давали возможность усомниться в их верности Родине. Если же и были отдельные люди, служившим фашистам, это не должно было стать основанием для обвинения и преследования всего народа. Такие лица были на территории всех республик и областей, оккупированных в период войны германской армией. Но законность и правовые нормы не брались в расчет.

Вместе с тем продолжались и крупные акции по выселению отдельных народностей и национальных кругов в руководстве страны и регионов. Несомненно, что это, в первую очередь, исходило от самого И.Сталина и его окружения, которые в ходе депортации населения из Северного Кавказа решили заодно очистить и некоторые регионы страны от присутствия «нежелательных элементов». Речь идет о Крыме, а также районах Грузии, населенных турками. В данном случае выселение крымско-татарского населения, а заодно очищение этих земель от болгар, караимов, греков, армян и других представителей национальных меньшинств давало возможность придать

населению Крыма мононациональный характер. Хотя внешне и отличались мотивы выселения этих народов со своих исторических земель, по сути они имели одинаковые тенденции. Так, крымско-татарское население было обвинено в активном сочувствии и сотрудничестве с оккупантами. Вплоть до распада СССР это обвинение не было снято с него, и когда восстанавливались ранее ликвидированные автономные области и республики и их народам давалось право возвращения на Родину в 1957 году, то крымским татарам, туркам и немцам не было предоставлено такой возможности. Даже после реабилитации они не имели права свободно поселиться в родных местах.

В 1956 году Президиум Верховного Совета СССР своим Указом формально реабилитировал крымско-татарский народ. Однако подлинной реабилитации не произошло, ссылка была отменена, но крымским татарам запрещалось возвращаться в Крым. Спустя 23 года с момента депортации в 1967 году Верховный Совет СССР полностью снял огульное обвинение, но и это решение государства носило чисто декларативный характер. Попытки отдельных групп крымских татар вернуться на свою историческую родину наталкивались на противодействие местных властей. Только 14 ноября 1989 года Верховный Совет СССР принял «Декларацию о признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению и обеспечению их прав», которая положила начало массовому возвращению крымских татар в Крым. И только 21 апреля 2014 г. Президент России Владимир Путин подписал Указ о реабилитации крымско-татарского и других народов Крыма, пострадавших от репрессий [6].

Ранним утром 18 мая 1944 года началась по выселению крымских татар. На проведение ее карательным органам потребовалось всего лишь 60 часов и свыше 70 эшелонов, в каждом из которых было 50 вагонов.

Для проведения акции по выселению нарком внутренних дел и нарком госбезопасности предписывалось широко привлекать местное некрымскотатарское население, а также командировать в распоряжение соответствующих органов Крыма 5 тыс. оперативных работников, выделить для обеспечения операции 20 тыс. человек внутренних войск и с этой целью направить 11 стрелковых полков и батальонов и отдельную снайперскую роту. Подготовка к выселению шла очень оперативно и организованно, уже 7 мая руководство выселением в Крыму просило выделить 2 тыс. грузовиков. Была проведена оперативная перепись населения, в г. Симферополе развернул свою работу штаб по проведению операции, 13 мая прибыла комиссия СНК СССР по организации и руководству приемов от спецпереселенцев скота, сельхозпродукции, другого имущества. За два дня до выселения крымских татар в помощь Госкомиссии были выделены на местах около 20 тыс. человек [7, с.5].

Такая же участь постигла и турков, населявших южные и юго-западные районы Грузии. Надо отметить, что в период Великой Отечественной войны территория Грузии вообще не подвергалась оккупации немцами. Значит, обвинить советских турок в пособничестве немцам власти уже не могли. Тем не менее, они были выселены по отработанной схеме.

Как известно, 9 декабря 1948 года была принята Международная конвенция «О предупреждении геноцида и наказании за него», ратифицированная всеми членами ООН. Согласно ей к разряду геноцида относятся действия, прямо или косвенно создающие для какой-либо группы людей такие условия, которые рассчитаны на полное или частичное ее уничтожение. В основе геноцида лежит принцип коллективной ответственности определенной общности, основой которой, в свою очередь, является общность происхождения ее членов. Репрессии, таким образом, распространяются не только на людей, персонально в чем-то виновных, но и на лиц, принадлежащих к одной с ними группе [4, с.47].

Казахстанский историк академик М.К. Козыбаев утверждает, что с конца 30-х годов Казахстан стал превращаться в «сталинскую тюрьму народов» [8]. Действительно каждый пятый житель Казахстана был спецпереселенцем, высланным как по социальным, так и по политическим признакам. Насильственное переселение проходило под руководством НКВД.

В архивных документах слово «депортация» вообще отсутствует. Наряду с «переселением», «трудпоселением», «спецпереселением» наиболее часто употребляется слово «операция», точно отражающее смысл происходивших событий как цепь последовательных операций.

По мнению историка А.Некрича, общее руководство депортацией всех народов осуществлял член Политбюро ЦК ВКП (б), член Государственного комитета обороны, нарком внутренних дел СССР Л.П.Берия. Операция осуществлялась войсками НКВД. А. Некрич пришел к выводу, что депортация народов во время Великой Отечественной войны рассматривалась государством как превентивная мера (немцы Поволжья, курды, турки, греки), как мера карательная (чеченцы, ингуши, балкарцы, карачаевцы, крымские татары) и как мера военно-стратегического характера, имевшая целью

создание более «надежного» слоя пограничного населения. Действительно, насильственные методы депортации народов нельзя оправдать никакими военными либо иными соображениями. Главным обвинением против депортированных народов было «поголовное сотрудничество с врагом». Но такое утверждение было абсурдным, так как подавляющая часть мужского населения этих народов было мобилизована в ряды Красной Армии. Так, по архивным данным НКВД СССР, в итоге проведенных в Чечено-Ингушской республике трех мобилизаций ушли на фронт 17413 человек. На фронтах Великой Отечественной войны находилось более 20000 калмыков – солдат и офицеров. Всего подверглись депортации 91919 калмыков [9, с.41].

На основе анализа архивных материалов можно сделать вывод, что подготовка советскими органами к приему и размещению спецпереселенцев на территорию Казахстана была начата заблаговременно.

Политика государства и партии была направлена на решение направить спецпереселенцев в сельскую местность. Отсюда можно предположить, что таким образом предпринималась попытка восполнить нехватку сельских трудовых ресурсов. Кроме этого, существует версия, которая строится на том обстоятельстве, что в первые месяцы войны из Центральной России в Киргизию и Северный Казахстан было эвакуировано значительное число промышленных предприятий оборонного значения. Для них нужны были дешевые рабочие руки. Спецпереселенцы предназначались именно для этой цели. Косвенно эту гипотезу подтверждает реальность, заключающаяся в том, что спецпереселенцы участвовали при строительстве таких гигантских объектов, как Чуйский канал, немало их было занято на лесозаготовках, трудились они на шахтах, рудниках, предприятиях оборонного значения.

Итак, причины осуществления депортации народов сегодня не выдерживают никакой критики Их можно объяснить и политическими мотивами и необходимостью укрепления так называемой лагерной экономики. Тема лагерной экономики относилась к числу табуированных проблем. Долгие десятилетия история создания и деятельности Трудовой армии, конкретный вклад ее участников в увеличение военной мощи СССР оставалась обезличенно. Эта тема рассматривалась лишь в общем контексте истории тыла и трудового подвига народа во имя Победы, растворяясь в общем понятии «трудовой фронт». Сознательно размывались и предавались забвению грани: кто, когда и под каким юридическим статусом привлекался в Трудовую армию, равно как масштабы и результаты деятельности труд армейцев. А с течением времени понятие «Трудовая армия» вовсе исчезло из обихода, поскольку считалось, что в войну героически трудились все население от мала до велика.

Секрет такого лукавства объясняется просто: помимо официально переданного для работы в военную промышленность контингента из числа призванных в Красную Армию Трудовая армия состояла большей частью из представителей, не подлежащих отправке на фронт национальностей и так называемых классово чуждых элементов, также не подлежавших призыву в действующую армию по морально-политическим соображениям, т.е. в первую очередь спецпереселенцев, ссыльных трудпоселенцев, раскулаченных и конфискованных в 30-е годы кулаков и баев, членов их семей, а также участников крестьянских волнений и восстаний 30-х годов и т. д. (в официальных документах предвоенных и военных лет так и значится: представители народов, не подлежащих призыву, а также лица, не подлежащие призыву по морально-политическим признакам).

Тоталитарному режиму невыгодно было объективно оценивать труд лиц, которых он на тот момент поставил вне общества. Вследствие этого остались забытыми и те, кто по своим морально-политическим качествам полностью соответствовал критериям сталинских законов и в Трудовую армию был мобилизован вполне легально.

Нельзя отрицать, что любое государство, находящееся в состоянии войны, потерявшее в ходе боев значительную часть территории, материально-технических и экономических ресурсов, должно мобилизовать все силы, в том числе и людские, чтобы организовать работу тыла, т.е. наладить все структуры военной экономики для успешного ведения войны. По логике на это нацеливались законы и нормативные акты военного времени, в соответствии с которыми все трудоспособные и годные к военной службе граждане подлежали мобилизации на фронт и для выполнения трудовой повинности. Однако история Второй мировой войны не знает аналогов, когда страна, воевавшая против агрессора, одновременно ставила бы миллионы своих граждан в положение отверженных и таким способом привлекала бы их к принудительному лагерному труду.

С конца 20 – начала 30-х годов, когда в стране началась сверхиндустриализация промышленности и силовая коллективизация сельского хозяйства, принудительный труд вновь приобрел широкие масштабы. Тут надо отметить, что одновременно в стране набирала темпы и карательная политика.

Уже в 30-е годы Казахстан превратился в своеобразную резервацию. Общая численность спецпереселенцев из внутренних районов России, Украины, Белоруссии и других республик в 1936 году достигла около 360 тысяч человек [10, с.317].

Широкомасштабное промышленное строительство, освоение природных богатств и новых месторождений требовали увеличения дешевой рабочей силы. С усилением карательной политики расширялась сеть исправительно-трудовых лагерей на Севере, Урале, Дальнем Востоке, в Сибири, Средней Азии и других регионах СССР. Вот таким образом сложилась отработанная система принудительного труда, сформировалась лагерная экономика.

Выселение происходило по сфабрикованным обвинениям в предательстве Родины. Таким образом, массовые выселения были показателем правовой незащищенности людей, произвола административно-командной системы и культа личности Сталина. Грубейшие нарушения национальной политики выразились в насильственном переселении целых народов, в упразднении ряда национально-государственных автономных образований (Калмыцкой, Крымской автономных республик, Карачаево-Черкесской автономной области).

14 ноября 1989 года была принята Декларация Верховного Совета СССР о признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению, и обеспечении их прав. 26 апреля 1991 года был принят Закон РСФСР о реабилитации репрессированных народов. Законом реабилитированы все репрессированные народы РСФСР, признаны незаконными и преступными репрессивные акты против этих народов. Репрессированными признаны народы, в отношении которых по признакам национальной или иной принадлежности проводилась на государственном уровне политика клеветы и геноцида, сопровождавшаяся их насильственным переселением, упразднением национально-государственных образований, перекраиванием национально-территориальных границ, установлением режима террора и насилия в местах спецпоселения. Реабилитация репрессированных народов означает признание и осуществление их права на восстановление территориальной целостности, Законом урегулированы порядок возмещения ущерба реабилитированным народам и порядок исчисления трудового стажа гражданам, подвергшимся репрессиям.

Так, было признано, что в отношении репрессированных народов на государственном уровне применялась «политика произвола и беззакония, геноцида и клеветы».

Список использованной литературы:

- 1 *Белая книга (Из истории выселения чеченцев-ингушей 1944-1957 гг.). – Грозный – Алма-Ата, – 1991. – 235 с.*
- 2 *Сигаури И.М. Очерки истории и государственного устройства чеченцев с древнейших времен. – Москва, Издательский дом «Русская жизнь». – 1997. – 355 с.*
- 3 *Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.). – Алматы «Издательство LEM», – 2008. – 187с.*
- 4 *Кан Г.В. История корейцев Казахстана. – Алматы, Гылым, – 1995. – 208 с.*
- 5 *Кичихин А.Н. Советские немцы: откуда, куда и почему? // Военно-политический журнал (ВИЖ), – М.,-1990, -№ 8. - С.32.*
- 6 *Указ о реабилитации репрессированных народов Крыма. [Электрон.ресурс] – 2014 – <http://itar-tass.com/godovschina-olimpiady>*
- 7 *Ильясов Р. Крымские татары. Краткий обзор прошлого и анализ социально-экономического положения настоящего. Информационный бюллетень. Вып.5. Алтын Бесик. – 1997, – С.5.*
- 8 *Козыбаев М.К. Немцы Советского Казахстана: факты и действительность // История Казахстана: белые пятна. – Алма-Ата, – 1991, – 238 с.*
- 9 *Некрич А. Наказанные народы // Нева. – 1993. – № 10.*
- 10 *Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы, «Арыс» – «Казахстан», – 1998. – 428 с.*

УДК 94(574)
ГРНТИ 03.01.06

З.Б Мырзатаева¹

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: zabyra73@mail.ru*

АЩЫСАЙ ПОЛИМЕТАЛЛ КОМБИНАТЫ: 1918-1930 жж

Аңдатпа

Мақалада қорғасын өндіруде кеңестер Одағында төрт дүркін рекорд жасаған Ащысай полиметалл комбинаты жұмысшыларының 20-30 жылдардағы күнделікті өмір тарихы және саяси қуғынға ұшыраған талантты геолог-инженер Мерғалым Қадылбековтің қызметі баяндалады. Тұрлан мырыш және қорғасын өндіру ісінде ерекше белсінділігімен және жоғары дарындылығымен көзге түскен геолог тек Ащысай, Мырғалымсай комбинаттарында ғана емес, республика көлемінде пайдалы қазбалар жөніндегі ілімнің биігіне көтерілген тәжірибелі қазақ зиялысы еді.

Одаққа пайдалы мол кіріс әкелген комбинат жұмысшыларының шын мәніндегі әлеуметтік ахуалы қандай еді? Жазалау мен қудалау негізгі құралына айналған оветтік билік жүйесі қарапайым жұмысшы адамдарды тек қана «тізерлеп отыру» жағдайында ұстады. Оның ішінен көзі ашық, зиялы адам шыға қалған жағдайда тез арада оның көзін жоюға тырысты. Мақалада келтірілетін фактологиялық материалдар осы айтылған тұжырымдарға дәлел болады.

Кілтгі сөздер: рудник, кеншілер, өтініш-хаттар, баспанасыздық, Есеп материалдары, ревизия, кедейшілік, естеліктер, репрессия

Мырзатаева З.Б.¹

*¹КазНПУ им.Абая, к.и.н.
E-mail: zabyra73@mail.ru*

АЩЫСАЙСКИЙ ПОЛИМЕТАЛЛИЧЕСКИЙ КОМБИНАТ: 1918-1930 жж.

Аннотация

В статье рассматриваются повседневная история рабочих Ачисайского полиметаллического комбината. Комбинат, который, был четыре раза дал рекорд по добычей свинца в советском союзе. А также излагаются материалы о Мерғалыме Кадылбека талантливого геолога-инженера, чья судьба был трагичным, стал жертвой системы тоталитаризма.

Мерғалым Кадылбеков был высокоэрудированным инженером-геологом. Он изучал не только Ащысайские и Мырғалымсайские рудники, он хорошо знал все полезные ископаемые и по республике.

Каковым был социальные положения рабочих шахтеров который дал по всему Союзу колоссальный доход? Тоталитарная система держал простых рабочих в страхе, в бедности, беспощадно наказал за малейшие нарушения. Никогда не давал к формированию национальным кадром, был закрыт все пути казахским интеллигенции. Фактические материалы приводимые в статье свидетельствуют этим выводам.

Ключевые слова: рудник, шахтеры, письмо-заявление, Отчетные материалы, ревизия, бедность, воспоминание, репрессия

Myrzatayeva Zabira¹

¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law Kazakh National Pedagogical University after named Abay.

Republic of Kazakhstan, Almaty

e-mail: zabyra73@mail.ru

ASHYSAI POLIMETALLIC COMBINE: 1918-1930 y.

Abstract

This article is devoted to the famous and well talented geologist-engineer MyrgalymKaldybekov's life who was a victim of totalitarianism and Ashysaipolimetallik combine's workers everyday life in Soviet Union which made the 4 times record in making lead in 20-30 years. MyrgalymKaldybekov was a highly erudite geologist engineer not only in Ashysai and Myrgalym saypolimetallik combines, he was well known Kazakh in a whole republic also.

How was the real social life of the workers who brought a lot of benefits and profits to Soviet Union? The totalitarian system of Soviet Union kept all the workers in fear and always punish them. If they see someone who has a tiny knowledge, the system tried to destroy that worker. All the actual materials in article are proof and testify it.

Key words: mine, miners, application letter, report materials, revision, poor, memories, repression

1918 жылы кеңес билігі орнаған соң 16 наурызда Түркістан республикасының Халық комиссарлар кеңесінің қаулысымен Ащысайдағы рудник пен мыс-қорғасын заводы национализацияланды [1], яғни, жаңа үкімет бәрінен бұрын полиметаллға бай Ащысай кенішін меншіктеу ісіне кірісті. Өйткені Тұрлан (кейін Ащысай) – стартегиялық маңызы зор қорғасын-мырыш кенішінің ошағы еді. Техникалық құралдары артта қалған рудниктің жағдайы советтік дәуірде де ұзақ жылдар бойы оңалмады.

Рудник құрылысының жөндеу жұмысы ұзаққа созылды және ол осы ауыр жағдайында жұмыс істеп тұрды. Құрылыс материалдары 1500-ға жуық жылқы және түйе керуенімен тасымалданды. (мыс, Жусалы станциясынан Қарсақбай комбинатына дейін тасымалдау 4000 түйеге дейін жеткен екен) [2, 28 б.]. Ал жер асты кендерін игеру: қолмен бұрғылау, руда тиелген вагондарды қолмен сыртқа шығару, атқа жегілген айналтұтқамен жүкшығырды тарту; сосын шикізатты түйе, ат т.б көліктермен қажет орындарға жекізу сияқты азапты жолдармен жүргізілді. Мұндай қол еңбегіне бағытталған ортағасырлық әдістер әсіресе, тар табанды темір жолдарын салуда да орын алды. Жұмысшылар иығына түскен жұмыстың бұл азабы мұнымен шектелген жоқ. 20-30 жылдардағы тоталитарлық диктат халықты моральдік тұрғыдан да қатты езгіге алған болатын. Алайда осы уақытқа дейін Ащы-Сайдың ащы шындығы толық ашылған жоқ. Ащысай тарихындағы советтік тарихнама биліктің «жарылқаушылық» рөліне көбірек басымдық береді.

Сөйтіп, КСРО ВСНХ Президиумының төрағасы В.В. Куйбышевтың бекітуімен 1927 жылы 24 тамызда Тұрлан мырыш және қорғасын кені шығатын жерлерден жаңа қорғасын кәсіпорнын құру туралы қаулыны қабылдады [3, 29 б.]. Кеңес өкіметінің 1918 жылдан бері пайдаланымында келе жатқан кен орны, азамат соғысы жылдарында да оқ-дәрі жасау жұмысын тоқтатпаған болатын. Алайда рудниктің жөндеу құрылысы өзгеріссіз қала берген. Сол себепті Тұрланның алғашқы советтік жұмысшыларының иығына түскен жүк тым ауыр еді.

Мысалы рудник жұмысшыларының еңбек күнделіктілігі тарихи әңгімелерде баяндалады: «... 1929 жылы Қаракенсайда бұрғылау ісін жұмысшылар былайша орындаған: олардың бірі бұрғылау үстінен зілбалғамен соққылайды да, екіншісі әрбір соққы үстінен 90 градусқа күшпен бұрып отырған. 50 соққыдан кейін жұмысшылар орын ауыстырады. Бұл тұрғыда әрбір цикл бойынша зілбалғамен 100-120 соққы жасаған чемпиондарымыз да бар. Қаракенсайда кен оқпаннан (тік шахтаның үстінен түбіне дейінгі бөлігі) кенді тартып шығаруда және вогонеткалармен тасып шығаруда ат күші кеңінен пайдаланылды» [4, 49-б.]. Мұндай қарапайым адамдардан қалған естеліктер сол замандағы өмірді жақыннан тануға көмектеседі, тарихқа жан бітіргендей әсер береді.

Сол себепті төменде 1918-1929 жылдардағы сол заманның кенші-куәгерлерінің естеліктерінен үзінділер келтіргенді жөн көрдік.

Ащысай кеншілерінің естеліктерінен. Ащысайдың партия комитеті Қазақстанның 15 жылдығына орай, яғни, 1935 жылы полиметалл комбинатының естелік альбом-кітапшасын жарыққа шығарды. Естелік әңгімелерде сол уақыт аралығындағы Ащысайда күні-түні жұмыс істеген «Рустон» аталатын

қорғасын зауытының еңбектегі күнделікті өмір тарихы сөз етіледі. Үздіксіз іске қосылған заводтағы пештер күшті от қызуына шыдамай, жарылып жатқан болса керек. Бұл кен байлығын өлшеусіз ысырап еткен совет өкіметінің тоғышарлық әрекетін көрсетсе, екіншіден, жұмысшылар еңбегінің ең жоғарғы формада қанауға, жаңа отарлық езгіге түскенін байқатады. Бұл ойларымызды төмендегі көзкөрген кісілердің тарихи әңгімелері арқылы дәлелдеуге болады. Материал орыс тілінде болғандықтан, біз оны өзгеріссіз бергенді жөн көрдік:

«Ачи-Сай, как средоточие рудных богатств, открыли большевики. Еще в дни гражданской войны здесь был пущен небольшой свинцовый завод работавший на нефтяном движке «Рустон-Прохтор».

1. Естелік. «Мы вступили на эту землю в 18 году – рассказывает Абдулла Ганеев – нас 11 человек сулюктинских шахтеров послали сюда из Ташкента со съезда горнорабочих для добычи оборонной руды».

2. Естелік. «Мы плавилы тогда свинец день и ночь. «Рустон» работал безотказно. Печи накалялись и лопались от температуры. А свинец шел в Ташкент. В мастерских ташкентской военной крепости из нашего свинца круглые сутки делали кустарные патроны» - вспоминает Тихон Никитыч Иванов, самый старый кадровик ачи-сайского рудника.

3. Коммунист – краснознаменец Калдыбай Нишамбаев, вспоминая дни гражданской войны, подтверждает: «я дрался с белобандитами ачисайским свинцом.»

4. Естелік. «Прибыли мы сюда – рассказывает, ачи-сайский кадровик из донбассовцев тов. Завадский – стоят, прилепленные к горе, две землянки. Промеж гор голая лощина лежит, поросла польню» Это был 28-й год, начало горных разведок.

5. Естелік. Плотник Мурнов вспоминает год так: «- Мы приехали сюда на верблюдах, на вьюках. Было здесь исключительно два барака ни полов, ни потолков сквозь них ветры дули.

6. Естелік. «В 29-м году – говорит старый кадровик Ачи-Сая Степан

Петрович Буланников – была заложена штольня. Заведывающим штольней был назначен Семен Андреевич Чепурин. Тогда первый раз загудел в этих годах перфоратор. В этом же году мы начали проходку разведочных шахт и понемножку отправляли на верблюдах добытую попутно руду, для плавки аулиэтинским заводом». Это был период индустриализации [4, 11-15 бб.].

Міне бұл естеліктерден большевиктер үкіметінің табиғат байлығы мол шоғырланған Ащысай елді мекенінде мықтап тұрып қожалық ете бастаған кезеңі сөз етіледі.

Шахтадағы ауыр еңбек комбинат қызметінің жылдық Есептері негізінде. 30-40 жылдардағы полиметалл комбинатының ауыр жұмыс жағдайы Кентау мемлекеттік региондық архивінде сақталған екен. Мұнда жыл сайынғы комбинаттың қызметі жөніндегі есеп материалдары: жұмысшылардың еңбектегі жағдайы мен тұрмысы тарқата көрсетілген.

Сонымен 1934 жылғы есепте жер асты жұмысшыларының саны 335 адамды құрағаны айтылады [5, 35 б.]. Әрі қарай бұл құжатта кен өндіру жоспар бойынша 85 000 т. деп белгіленсе, жылдың соңында оның тек 38 470 т - ы орындалған [5, 41 б.]. Бір қарағанда бұл мемлекеттік жоспардың небәрі 45 пайызын орындаған секілді көрінуі мүмкін. Ал шын мәнінде жұмысшылар еңбегінің үлес салмағы қандай еді? Оны анықтау үшін өндірілген кеннің салмағын жұмысшылар санымен салыстырып көрейік. Мысалы жер астындағы әр жұмысшы айға шаққанда (38470 тонна руданы /335 жұмысшыға) 10 000 тонна руда өндірген болса, бұл күніне 318 кг, ал сағатына шаққанда 40 кг руданы жер бетіне шығарған екен. Сонда жылдық белгіленген жоспарды орындау үшін әр жұмысшы сағатына қанша руда өндіру қажет еді? Есептеп көрсек бұл әр жұмысшыға сағатына 88 кг - нан келеді екен. Жұмысшыларды озық технологиялық құралдармен қамтама етпеген артта қалған советтік шахтада жоспардағы 85 000 т. орындау мүмкін де емес еді ғой.

Жоспардың орындалмауының негізгі себебі – жыл бойы электр энергиясының болмауынан еді [5, 43-б.]. Сонда жұмысшылар мына көрсеткішті электр қуаты жоқ ортада орындаған болып тұр емес пе? Егер құжаттан үзінді келтірер болсақ бұл ойдың да растығына көз жеткізуге болады: «ток күші ЦЭС-тен тек желтоқсан айында (1934 ж) жіберілді. Рудниктің дизельқуаттылығы 600 л.с. болды, оның өзі 3 ай ғана жұмыс істеп тұрды.; 27 тамызда және қазірге дейін апатты жағдайлардың кесірінен мүлдем істен шықты.

Электровоздарды зарядтау үшін, бремсберг (ылдиға түсірілетін жүкке арналған үңгіме қазба) бойынша руда түсіру, компрессорлық қондырғы, 1-жартыжылдықта компрессорлық қондырғы 58 л.с., ал 2-жартыжылдықта оның орнына «Зульцер» делінетін қуаттылығы аз 60 квт альтенатор қолданылды. Осыдан машинамен бұрғылау, 2-горизонттағы электротасымалдау және жұмыс механизациясы ісіндегі барлық жоспар орындалмай қалды. Рудник жыл бойы қолмен жұмыс істеді. Бұл әсіресе, тау-кен ісіндегі үңгуші (проходчик) жұмысына кері әсерін тигізді [5, 43 б.]. «Жұмыс күші

бойынша белгіленген жоспар бұрғылау және механизацияланған тасымалдау есебінен құрылған болатын, ал электр қуатының болмауына байланысты бұл жұмыстардың барлығы қол еңбегіне көшірілді. Ал бұл өз кезегінде қосымша жұмысшы күштерін қажет етті» [5, 74 б.], – делініп, жұмыстың тек қол еңбегіне сүйенгені жоспарды орындауда басты себеп болғаны көрсетіледі.

Кеншілердің тұрмыс, баспана мәселелері жөнінде. Сонымен қатар 1935 ж 10 мартта өткізілген Ащысай полиметалл комбинатының 1934 жылғы қызметі жөнінде цветниктер одағының райком президиумы кеңесінде мынадай (расширенного совещания президиума райкома союза цветников) қорытынды тұжырымдар беріледі: «Баяндаманы жасаған Анисимов. 1. 1934 жылғы жоспардың орындалмауы тек электроэнергияның болмауы ғана себеп бола алмайды, өнеркәсіп жұмысын ұйымдастырудың бірнеше олқылықтары да себеп бола алады, – дейді, – сонымен қатар ол – жұмыс механизациясын толыққанды пайдалану мүмкіндігінің болмауы; техника қауіпсіздігінің дұрыс жолға қойылмауы; тірі адамдарға дұрыс жағдайдың жасалмауы, ауыр-тұрмыстық-баспана мәселесінің шиеленісе түсуі кеніш жұмысының құлдырауына бірден-бір себеп болды; сондықтан алдағы 1935 жылы Ащысай комбинатының жұмысшылары үшін тез арада үлкен үйлер салып, олардың тұрмыстық-баспана мәселесін көтеруі қажет; тағы бір себебі, комбинат өндірісінде шаруашылық есептің орын алмауы, комбинаттың барлық өндірісі мен цехтарын толығымен шаруашылық есепке көшіру қажет. Тиесов қол қойды [5, 40-б.]».

Расында жұмысшылар мен Ащысайдың инженер-техник кадрларының тұрмыстық-баспана жағдайы құлдырап жатты. Құжатта бұл жөнінде: «Тұрғын үймен қамтама ету орта есеппен 1 адамға 4 және 3 кв метр көлемдегі аумақ бөлінді. Ащы-Сайда жылдың соңына қарай әкімшілік-техникалық персоналдарға, яғни, норманы асыра орындаған ИТР (инженер-технические рабочие) – на биіктігі жоғары емес 10 пәтер берілді.

Жұмысшылар барактарындағы жағдай аса ауыр болды. Барақтағы адамдар орналасқан орындар тым тар, төбесінен су ағады, астында едендері жоқ. Комбинат жұмысшылардың тек 60 пайызын ғана осындай ауыр жағдайдағы орындармен қамтама еткен, ал әсіресе қалған қазақ жұмысшылары өздері қолдан тұрғызып алған балшық үйлерде тұрады, онымен қоймай олар оның бір бұрышын жекелеген жұмысшыларға береді.

Өздері тұрғызылған саман үйлердегі санитарлық жағдай аса ауыр.

Киіз үйлерде тұратын жұмысшылар да кездеседі.

Комбинаттың келесі жылғы жоспары баспана мәселесін шешуге барлық күшті салу қажет. Тым болмағанда қарапайым мәдени-тұрмыстық жағдайды жасау қажет болып отыр» [5, 46 б.], - делінді.

Ал, 1937 жылғы Ащысайға Оңтүстік Қазақстаннан обкомнан келген тексеру бригадасының хаттамасынан баспана мәселесі жөнінде одан да ауыр картинаны көруге болады: «*тұрмыстық және мәдени-тұрмыстық құрылыс бойынша.* Бүмен жылыту жүйесі, канализация, су құбырларын істен шыққан. Канализация құбырлары құммен, лаймен, жұмыр тастармен бітеліп қалған. Су құбырлары жыртық галоштармен, жыртық етіктермен бітелген. Үйлердегі, қонақ үйлердегі, мектептегі бүмен жылытылатын құбырлар өлген тышқандарға, шаш кендірге, таяқтарға толып қалған. Мектептің жер асты бөлігіндегі сорып шығаратын құбырлар (байыту фабрикасында да) кесіліп қалған.

б) Жұмысшыларға коммуналдық қызмет көрсету бөлімінде және техникалық қамтама ету бөлімімен бірге бухгалтерияда отын ағаштарына тонаушылық бағадағы құн (тоннасына 378 р.) қойылған, ал қыстың алғашқы жартысында техснабтың Қызылордадан ағаш сатып алудан бас тартуына байланысты жұмысшылар мүлдем ағашсыз (отынсыз) қалған. Ал бұл өз кезегінде ормандағы тіреу ағаштарын жаппай кесіп тастауына әкеліп соқты. Пәтер ақысы 1936 жыл ішінде бес-алты айға 300-500-600 сомнан бірден төлемақы алынған. Оның ішінде бір-екі ай ғана тұрып кеткен жұмысшылар да бар. Пәтермен қамтама ету, коммуналдық қызмет Абдуллин және басқалардың қолында болды. Ол мұны шексіз былыққа батырған», – делінетін ақпараттар да жоғарыдағы айтылатын ойларды бекіте түскендей.

Қайыршылық күйге түскен кеңестік жүйедегі кеншілердің жағдайы төмендегі тарихи хаттардан да орын алған. Хат Қарағанды кеншісінен түскен:

«ҚазССР СовХалком
қ. Қарағанды Кир.Завод №1.
Зем 48. Райханов К.

Өтініш

Мен 21/VIII-34 жылға дейін бөлім бастығы болып жұмыс істедім. 10/VII-25/VIII-37 ж. аралығында кезекті демалысқа шыққан болатынымын. 20/VIII-37ж дейінгі уақыттағы демалыс мерзімімде Н.К.Т-ның 30/IV-30 ж. №169 нөмірмен тіркелген №20 бабы бойынша мен байдың баласы ретінде жұмыстан шығарылдым. 20/VIII-37 - 15 /II-39 аралығында жұмыссыз қалдым.

Менің өтінішімді ескерусіз қалдырмасаңыз екен. Менің барлық құжаттарымды Райкомсоюз алып қойды. Бүгінгі таңда жоғалтып та жіберген болар. Менің жазған өтінішім облиспокомға жіберіліпті. Өтінішім әлі де қаралмаған іспетті. Сондықтан өзіңізден бұл өтінішті жауапсыз қалдырмауыңызды өтінемін» [6, 82 б.] - делінді, ал осы сияқты екінші құжатта:

«Саламатсыз ба құрметті Исаев жолдас. Комсомолдық жалынды сәлем! Өзіңізге Медвеженский балалар үйінің тәрбиеленушісі хат жазады. Жолдас Исаев мен Жанғызтөбедегі кеніште жұмыс істеймін. Қазан-шұңқыр деген жерде. Мех-цехта слесарь бойынша білім алып жүрмін. Қазіргі уақытта жағдайым аса ауыр. Еңбекақым жеткіліксіз, менің төсек орным, пәтерім жоқ. Аяғымда аяқ киімім де жоқ. Жалаңаяқпын. Түнде әр жерде ұйықтап шығамын. Жұмысшы комитетіне бардым. Директорға кірдім. 1938 ж. 22/І/38.» [6, 92 б.], – делінген.

Міне советтік билік жүйесіндегі комбинат жұмысшыларының халі осындай мүшкіл еді. Бұл келтірілген фактілер еліміздің тағдыры бір кен орындарындағы барлық жұмысшыларға тән жағдай еді. Бұл деректерге қосымша комментарийдің де қажеті болмас.

Соған сәйкес кадр мәселесі Ащысай руднигінде қалай шешімін тапқан, соған назар аударсақ.

Полиметалл комбинатындағы жұмысшы кадр мәселесі жөнінде. Ащысай руднигінде жоспарды жұмысшылар санын арттырмайынша толық орындау мүмкін емес болатын. Еңбектің барлық саласы адамның қол еңбегіне бағытталғандықтан әрине еңбекке жегілетін адамдар ресурсы қажет болды. Есеп материалында бұл мәселе жергілікті тұрғындар есебінен шешілді деп көрсетіледі. Қазақ ауылдарынан келген жұмысшы азаматтар техникалық оқу курсынан өткен соң, бірден шахта жұмысына қабылданған.

Архив құжаттарымен жұмыс істей отырып, бұл ресми материалдарда жұмысшылардың еңбектегі күнделікті өмір тарихы ашық берілмейтіндігіне көз жеткіздік. Мысалы осы көрсетілгендей апатты жағдайдағы кеніште бақытсыздықтардың орын алмауы, жер асты химиялық ауамен улануы, содан зардап шеккен жұмысшылардың тізімі, дәрігерлік көмектің ақсап жатуы сияқты мәліметтер мүлдем көрсетілмейді. Алайда есеп материалында жұмысшылар жағдайының тым ауыр болғаны жалаң сөздермен болса да айтылған.

Жалпы шахтаға малынан да, жерінен де айрылып, тіршілік үшін күрескен, амалы құрыған азаматтар ғана барған еді. Кісі өлімі күн сайын болып жатқан апатты жағдайдағы шахтада жұмыс істеуге шынын айтқанда, ешкім де ынталы емес болатын. Мысалы архив құжаттарының бірінде, есеп беру жылындағы жұмысшылар ауысымы былайша сипатталады: жыл (1934) ішінде жұмысқа қабылданғандар – 2445 болса, оның ішінде кетіп қалғандар саны – 1960 адам, – деп көрсетіледі де, ал оның себебін былайша түсіндіреді – мұндай жұмыс күшінің тұрақсыздығы ең алдымен жұмысшыларды материалдық жағдаймен қамата етпеу себеп бола алады, кәсіби мамандарды төменгі дәрежедегі жұмыстарға орналастыру салдарынан олар кетіп қалып жатты. Сонымен қатар квалификациялық біліктілігі жоғары мамандардың да коммуналдық-тұрмыстық жағдайлары тым ауыр болған [6, 56 б.]».

Түркістан таулы темір жолдарын (ТГЖД) салу 1928-1929 жылдары басталған темір жол салу ісі 1934 жылы аяқталған. Құжатта сол жылғы сатып алынған 3 мұнаймен жүретін паровоздың жарамсыз күйде жеткізілгені 2 платформа, жабық 2 вагон, 2 цистерна, матовоз жеткізілгені айтылады. Ал көмірмен жүретін үш: №4, 11, 8 паровоздар және 4 тізбекті платформалар жаңа күйінде жеткізілген. Жалпы парктегі 12 вагонның тек 9 пайдаланылған [6, 540 б.]».

Тар табанды темір жолдардың аралығындағы станциялар бір-біріне өте жақын орналасты. Өйткені Шымкент қорғасын заводына Ащысайдың қорғасынын жеткізіп тұру қажет еді. Сонымен қатар поликомбинат айналасындағы түрлі рудниктермен байланыс орнату да маңызды болатын. Осы жерде интернет парақшасында өз ақпараттарымен бөліскен Кентау қаласының тұрғыны, машинист Ж.С. Дүйсембаевтың мынадай ақпараттары мәселені жақыннан тануға көмектеседі: «Түркістаннан

Ащысай поселкесіне дейін 78 км қашықта тар табанды темір жолы (УЖД узкоколейная железная дорога) салынған. Бұл салынған жолдардағы ең күрделі бөлік Ұйық-Ащысайдан 18 км жердегі таулы орындар болса керек. Кейбір орындардағы ылди 35-38 мың км қашықтыққа дейін созылған. 30-жылдардағы аштықтың куәсі ретінде осы жол бойында жатқан мыңдаған жұмысшылардың зиратын айтуға болады. Қазір оның орындарында жатқан қорымдар Серго станциясында төбешік болып жатыр. Осындай ауыртпалықтарға қарамастан 1933 жылы 1 қарашада Түркістаннан Серго станциясына алғашқы 159 Коломенский деген жеңіл паровоз әкелінеді. Бұл оқиға жергілікті халық үшін үлкен мереке той болды. Алғашқы УЖД Серго станциясынан Ақжар поселкесіне дейін 4,5 км қашықтықты құрайды. Ал Ақжар поселкесіне дейін салынған жол уақытша болатын. Түркістаннан 30 км қашықтықта Ащысайға салынған жол, Хантағыға қарай 8 км-ге созылған. Соғыс жылдарының басында Мырғалымсай кенішінен Хантағы кен байыту фабрикасына дейін тағы жол салынады. Бұл темір жолдарының соғысқа оқ-дәрі тасымалдауда стратегиялық маңызы зор болды. Соғыстан кейін 1954-55 жылдары Кентау қаласында жаңа рудниктердің орны ашылды. Уақыт өте келе Кентау қаласында Батыс кеніштеріне қарай тартылған сонымен қатар Байылдырға тартылған тар табанды темір жолдары пайда болды» [7], – деп жазады. Бұл ақпараттар сол уақыттағы өңірдің азапты да, ауыр кезеңдерін, сондай-ақ, кенге толы Тұрлан мырышты-қорғасын кенішінің қызметін, әскери жылдардағы күрескерлікке толы тарихымен таныс етеді.

Өңірді сумен қамтама ету саласы да құлдырап жатқан екен. Түркістан ст., № 137 пикеттен Қотырбұлақта, Хантағы, Иқансу, Көкқия және Азорный пункттерінде Верстингтон насосы орнатылғаны айтылады.

Сонымен архивтегі 30-жылдардағы барлық Есеп материалдары ең біріншіден, жұмысшылардың баспана мәселесінің, тұрмыс-тіршілігінің құлдырап жатқанын, сосын шахталардағы ауыр еңбек жағдайларын, кен тасымалдау яғни Түркістан таулы темір жолдарындағы азапты жұмыс барысының жылдан-жылға ауырлай түскенін баян етеді.

Қарсылықтар. 20-30 жылдардағы арты-артынан қабылданған реформалар «кәмпескелеу», «ұжымдастыру», «азық-түлік салығын жинау» және өндіріс орындарындағы ауыр жұмыстар ж.б. елдің діңкесін құртты. Жұмысшылар советтік қысымдағы құлдық өмірге төзбеді. Соған сәйкес 1929-1931 жылдары Қазақстанда советтік билікке қарсы ашық көтерілістерге шықты.

Осы бір тарихи кезеңдегі орын алған оқиғалармен Сақ Мәуленқұлов және Попов авторлығымен даярланған еңбектің мына жолдары ерекше көңіл аударарлықтай. Әрине бұл ақпараттар советтік көзқарастар арнасында көрсетіледі: «1930 ж. көктемде көрші Созақ ауданында байлар мен олардың құйыршықтары бас көтерді. Олар жергілікті партия және совет басшыларымен жыртықшытықпен бетпе-бет келді. Түркістаннан Созаққа аттанған чекистер теңсіз соғыста қаза тапты. Мықтап тұрып қаруланған сансыз көп банда Ащысайға бет алды.

Рудниктегі қорғанушы күш қарусыз болатын. Аңшылықта пайдаланатын қару құтырған бандиттер үшін түк те емес еді. Рудниктің ұстаханасы мен шеберханасында түнімен сүнгі (пики, немесе найзаға ұқсайды) және басқа да суық қарулар даярланды. Ащысайды қорғауға атсалысқан әрбір жас өркен қолдан жасалынған динамитті, аузындағы капсюльді тұтандырғышы бар бөтелке-гранатпен қамтамасыздандырылды.

Ащысайға кіре берістегі тар аңғардан тосқауыл күші орналастырылды. Кеншілер отряды теңсіз соғысқа шықты. Олар бүлікшілдерді талқандап, қиратты. Сосын артынша кеншілерге Түркістан мен Ташкенттен көмекші күш жеткізілді. Бандиттер толығымен қиратылды» [3, 51 б.]. Міне бұл үзіндіден Созақтағы көтерілістің үлкен даярлықпен ұйымдастырылған азаттық үшін жүргізілген күрес болғаны байқалады. Бұл саяси маңызы үлкен оқиға болатын. «банда Ащысайға қарай бет алды» делінуіне қарағанда, көтерілісшілер ғасырлар бойы орыстар қожайындық еткен Ащысай байлығын сақтап қалуға, елдің діңкесін құртқан советтік қысымды тоқтатуға, алдағы алапат аштықтан сақтануға әрекет жасағаны байқалады. Сонымен қатар Созақтық көтерілісшілердің еңбекте езілген ащысайлық жұмысшылар ортасынан көмек, қолдау іздеп барғанын да байқау қиын емес. Өйткені қазақ азаматтарының басым көпшілігі осында шоғырланған еді, яғни, олардың тіршілік көзі – осы ауыр да, азапты болса да шахта жұмысы еді.

Алаштанушы академик М.Қойгелдиевтің «Сталинизм және репрессия 1920-1940-жылдарда» аталатын еңбегінде Оңтүстік Қазақстан облысының ҚР Халық Қауіпсіздік Комитетінің архивінен алынған іс-құжаттар талдауға алынды. Онда автор Ащысай төңірегіндегі көтерілістердің қозғаушы күштері және оның ұйымдастырушылары ишандар мен молдалардан тұрғанын айтады.

Төменде профессор еңбегінен алынған, осы аласапыран замандағы оқиғада қатынасы болған молдалардың Төлеп Мағзұмның және Баймұхамед Ибрагимнің және ОГПУ жүргізген іс-құжаттары толығымен көрсетіледі:

«Төлепов Мағзұм және Баймұхамедов Ибрагим

3 шілде 1936 жылы жұмысшылар поселкесіндегі Ащысай руднигінде (Оңтүстік Қазақстан облысы) ОГПУ-дің Түркістан аудандық бөлімінің қызметкерлері Төлепов Мағзұм және Баймұхамедов Ибрагим есімді молдаларды тұтқынға алды. Олар 1936 жылы сәуір айында Баймұхамбетов Ибрагимнің бастауы бойынша Ащысай руднигінің жұмысшысы Бейсембаев Шаяхметтің пәтерінде «жұмысшылар жиынын» өткізген. Олардың айтуынша Баймұхамбетов жиналғандарды мұсылмандыққа, діншілдікке үгіттепті-мыс. Аталған жиналыста осы Баймұхамбетов контрреволюциялық үгіт-насихат жүргізген.

1936 жылы 28 тамызда екі айлық тергеу жұмысынан кейін мемлекеттік қауіпсіздіктің кіші лейтенанты Екешев жазалау қорытындыларын береді. Сөйтіп іс РСФСР-дің Жоғарғы Сотына Қазақ Бөлімінің соттан тыс арнайы коллегиясына шешім шығару үшін жөнелтіледі. РСФСР-дің Жоғарғы Сотына Қазақ Бөлімінің соттан тыс арнайы коллегиясы 1936 жылдың 13 желтоқсанында жабық сот мәжілісінде тыңдалып, қаралған соң үкім шығарды: «1. Төлепов Мағзұм, 1891 ж. туылған, б/п., айтуынша сотталмаған, әйелі бар, ұлты қазақ, әлеуметтік жағдайы орташа, молда, белгілі жұмыс орны жоқ, сауатты, Қазақ АССР, Атбасар ауданы, Қазгүрдек ауылының тұрғыны, тұтқынға алу сәтінде Ащысай руднигінде өмір сүрген;

2. Баймұхамбетов Ибрагим, 1885 ж. туылған, б/п, айтуынша сотталмаған, ұлты қазақ, паспорты жоқ, әйелі бар, молданың ұлы, нақты жұмысы жоқ, тұтқынға алынар алдында молда болған, сауаты бар, Түркістан т.ж. №5 ауылдың тұрғыны» – олар молда болғаны үшін тұтқынға алынған. 1936 жыл бойы Совет билігіне наразылығын айтып, «Ащысай» руднигі жұмысшыларының пәтерлерін аралаған, Құран оқыған, шариғаттың Заңы жөнінде насихат айтқан, контрреволюциялық әндер айтып, жұмысшыларға өлеңнің мәтінін таратқан, емшілікпен айналысқан.

Соттан тыс арнайы коллегия (внесудебная спецколлегия), 58-10.ст ч. 1.-ға сәйкес (контрреволюционная пропаганда), Төлепов Мағзұмды 8 жыл бас бостандығынан айырды, ал Баймұхамбетов Ибрагим – 7 жыл бас бостандығынан айрылды (с поражением обоих в избирательных правах после отбытия срока на 3 года)

Сотталушылар шығарылған үкімге қарсылық білдірмеген, оның ешнәрсе шешіп бере алмайтынын да түсінген болу керек. 1989 жылы Қазақ ССР прокурорының бірінші орынбасары Н.Я. Манаев Қазақ ССР Жоғарғы соттың қылмыстық істері бойынша Сот Коллегиясына Баймұхамедов Ибрагимнің ісіне байланысты қадағалау тәртібі негізімен наразылық жолдайды.

Өзбек ССР Жоғарғы соттың қылмыстық істері бойынша Сот коллегиясы прокуратураның наразылығын қабылдайды, соған сәйкес «сотта Төлепов және Баймұхамбетов өздерін кінәлі екендіктерін мойындады. Олар жұмысшылардың пәтерлеріне барғанын, Құран оқып, шариғат заңынан насихат жүргізгендерін, мұны өздері молда болғандықтан міндеті деп санайтынын, ал бұл үшін сыйақы алғандарын мойындады. Олар белгілі Назар ақынның өлеңін айтқан. Контрреволюциялық насихат жүргізу ниеті болмаған. М.Төлепов және И.Баймұхамбетов әңгімелесу барысында Совет билігін Алла жаратқан жоқ, оның орнына ертең басқасы келуі мүмкін, Құран оқыды, алайда олардың тарапынан билікті құлату жолындағы үндеудің болғаны байқалмайды» [8, 253-б.], – делінді.

Бұл үзінділерді келтіре отырып, профессор М.Қойгелдиев: «жиын» деген сөз советтік құпия полиция қызметкерлерінің терминдік қорында көп пайдаланылады. Діни жоралғыларды орындауда өткізілетін бірнеше адамның жиыны ол уақытта халық өмірінде көптеп орын алған. Ал ОГПУ орган қызметкерлері үшін бұл, әрине, «жиылыс» болып көрінді. Саясаттан мүлдем алыс адамдардың молдалардың Совет билігіне көзқарастарын жасырмай ашық айтуынан кейін олардың әрекеті контрреволюциялық үндеу болып есептелінді» [8, 254-б.], – дейді профессор М.Қойгелдиев.

Соған сәйкес ғалымның «Түркістан» газетінде жарық көрген Шаяндағы «Аппақ Ишан» және оның ұлдарының қызметі жөніндегі сұхбатына да тоқталу артық болмас. Өйткені нақ біз қарастырғалы отырған мәселеде үлкен рөл атқарған ишандар мен молдалар осы үлкен саяси тарихи-оқиғалық құбылыста өзіндік ерекше орындары болды. Ишандар мен молдалардың бастауымен жүргізілген бұл азаттық күрес 30-жылдардағы өңір тарихының өзіне тән ерекшеліктері деп те түсінуге болады.

Ғалым сұхбатында: «Осыдан біраз жыл бұрын репрессияға ұшыраған ұлт зиялылары туралы дерек көздерінің соңына түсіп жүріп, Қазақстанның бірқатар облыстарындағы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің мұрағаттарындағы материалдармен танысқан едім. Сонда Кеңес өкіметі тек зиялыларды ғана қуғын-сүргінге ұшыратып қоймаған, елдегі дін қызметіндегі тұлғаларды да жаңа өкіметке жат әлеуметтік топтар қатарына жатқызып, жазалау шараларын жүргізгенін көрсететін 1929 – 1930 жылдар құжаттарымен де танысуыма тура келді» [9], – дей келе, Ащысайға көрші жатқан Шаян мешітінде қызмет еткен дін қызметкерлерінің тағдырын кеңінен тарқата баян етеді.

Сұхбатта келтірілгендей: «150 пұт астық салығы салынғанын, сондай жағдайда өздерімен бірге Сүннатулла бауырының да қашып, Ташкенттің ескі бөлігінде тұрып жатқанын айта келіп: «Рахматулла мен Сабыр Сейдахметовтер менің әкемнің туған бауырлары. Рахматулла шаруашылықпен айналыспайды, Шаян мешітінің сопысы. Сабыр болса, ескі Ташкент қаласында «Падахан» махалласында тұрады, ал ағам Сүннатулланың кімнің үйінде тұрып жатқанынан хабарсызбын. Ауылдан безіп кетуімізге себепші болған жайт – біз көтере алмаған астық салығы. Біздің ауылдан біреулердің басмашыларға, Насырхан төреге кеткені жөнінде ештеңе білмеймін, естіген жоқпын», – делінетін мәліметтер 30-жылдардағы қазақ ауылдарын шарпыған сергелден өмірден хабар береді. Сонымен қатар ғалымның тұжырымдауынша: ишанның тергеушіге берген алғашқы жауабында: «Мені ишан болғаным үшін тұтқындады», – деген сөзінің астарында Кеңес өкіметінің түпкі мақсаты жатқанын да аңғарамыз. Расында, Кеңестік билік үшін Аппақ ишан мен оның ұлдарының астық салығын өтей алмағаны жай сылтау ғана еді. Билік үшін негізгі мақсат қоғам алдында дін басшыларының, солар арқылы Ислам дінінің беделін түсіру болатын. Ал мұндай үлкен масштабты мақсатқа жетер алдында Аппақ ишан секілді ірі тұлғаны қоғам санасындағы биіктен құлату, сондай-ақ бұл биліктің құдіретін танытуға тиіс болған таптырмайтын факті еді. Кеңес өкіметі дінге, имандылыққа, салт-дәстүрге қарсы жолға түсіп, өзінің болашағын кесіп тастады» [8], – деп түсіндіреді. Міне ғалымның бұл ғылыми тұжырымымен келісе отырып, ишандардың ел арасында имандылық нұрын таратумен қатар, сол замандағы орын алған үлкен саяси сахнадан да орын алғанын көреміз. Ишандар ұлттық, мемлекеттік бірегейліктің ең көрнекті жаршысы болғанын совет өкіметі жақсы түсінді. Сондықтан да оларды елден алшақ ұстауға, ғалым айтқандай қоғамда олардың беделін төмендетуге тырысып бақты, олармен қатты күрес жүргізілді. Мұны дәлелдейтін құжаттардың бірінде, 1937 жылғы 2/II-16/II аралығында Ащысайға Оңтүстік Қазақстаннан ВКП (б) Обком-нан келген тексеру бригадасының Есеп материалында (Бригаданың құрамында Черкасов-жетекші, Зародов, Абдраимов): «Разоблачить до конца пережитки родовых отношений, деятельность контрреволюционных мусульманских элементов, аксакальстве» [5, 15-б.], – деп дін иелерімен күрес жүргізу күн тәртібінен ерекше орын алған еді. Сонымен қатар «Большевистская самокритика внутри и вне партийной организации имеет выхолощенный, безпредметный, обезличенный характер, а в ряде звеньев парторганизации и производства в Ачи-Сае зажата бюрократическими антипартийными, враждебными элементами» [5, 3-б.], - делінген жолдардан да анық көрінеді.

Құзынға ұшыраған геолог-инженер Мерғали Қадылбеков жөнінде.

Тұрлан мырыш және қорғасын өндіру ісінде ерекше белсенділігімен және жоғары дарындылығымен көзге түскен талантты геолог Мерғали Қадылбеков жөнінде тоқталмай өте алмадық. Себебі, шоктығы биік геолог тек Ащысай, Мырғалымсай ғана емес Қазақстан көлемінде пайдалы қазбалар жөніндегі ілімнің биігіне көтерілген тәжірибелі қазақ зиялысы еді. Жарық жұлдыздай жарқырап қоғамға енді ғана таныла бастаған шақта 1938 жылы 27 февральда СССР дін Жоғарғы Соттың Әскери коллегиясының ст.ст 58-7, 58-8 және 58-11 УК РСФСР бабымен ату жазасына кесілді.

Мерғали Қадылбеков 1907 ж. Қарағанды облысының Баянауыл ауданындағы Жаманқыстау ауылында дүниеге келген. 1920-1923 жж. Орынбор қаласындағы мектеп интернатында білім алады. 1923 жылы Санкт-Петербургтегі тау-кен институтына оқуға түсіп, оны 1928 жылы кен барлау мамандығы бойынша бітіріп шығады. Еңбек жолын Оңтүстік Қазақстан өңірінде бастап, осы өлкенің геологиялық барлау жұмыстарын белсене жүргізген инженер-геолог. Мерғали геология саласында қызмет ете жүріп, ғылымның практикасымен қатар теориясына да терең үңіле білгендігі байқалады. Газет беттерінде оның қазақ жұмысшылары үшін қажет оқу құралдар жөніндегі ғылыми мақалалары жарық көрген: «Техника кітаптарын қазақшаға аудару туралы» [10], «Қорғасын зауытына кен жетістіру үшін күрес» ж.б. Бізге дейінгі зерттеушілер – Мыңбай Ілес «жас талантты инженерден қалған кітаптарды кітапханалардан табу мүмкін болмады», – деп жазды. Аталған мақалада Мерғали геолог жөнінде естелік әңгіме берілген: «1952 жылдың жазы болатын. Оныншы класты енді ғана бітіріп, оқу іздеп Алматыға аттанар алдында Қаратау қойнындағы Хантағы поселкесінде тұратын нағашым Әуесбек Алдашевтің үйіне қыдырып барғанмын. Кентау қаласы ол кезде бірі-бірінен алшақ жатқан Хантағы және Мырғалымсай аталатын шағын-шағын екі поселке еді. Нағашым марқұм әңгімешіл кісі еді. Қаратау сілеміндегі биік шоқының неге Хантағы аталғаны жөнінде ел аузында ежелден келе жатқан бір аңызды айтып берді. Мен іле-шала Мырғалымсай деген ат қайдан шыққанын сұрадым.

Нағашым бұл жолы аңыз емес, өмір шындығынан бір әңгіме бастап кетті.

– Кешегі Голощекин заманында қолдан жасалған ашаршылықтан біздің қазақтың қара шыбындай жаппай қырылып жатқан кезі. Бұл – 1932-1933 жылдардағы ашаршылық. Сол кезде Хантағыға таяу үлкен бір сайда геологтардың кен барлау экспедициясы жұмыс істеген. Жер қойнауынан байлық іздеп жүрген бір топ орыс пен қазақтың басшысы Мерғали деген оқыған қазақ инженері болыпты. Әлгі азамат қайырымды жан екен. Аштықтан өзегі талып, көзі қарауытып, жер басына телміріп келген талай бейшараны ажал тырнағынан аман алып қалған деседі. Сонда әлгі қазақтар біріне-бірі: «Анау үлкен сайда Мерғали деген қолы ашық, жомарт жігіт бар. Өз ауыздарынан жырып, жұмырымызға жүк боларлық ас беріп, жүрегімізді жалғады. Әжептәуір әлденіп қалдық. Бізге жасаған жақсылығы құдайдан қайтсын. Атасына мың да бір рахмет!» [11] – деп, алғыстарын жаудырады екен. Содан әлгі сайды жергілікті халық «Мерғали сайы» деп, бертінде сол жер «Мырғалымсай» аталған, – деп нағашым әңгімесін аяқтады», - дейді. Алайда бұл жер «Мырғалым Фахрезетдинов» және Модест Васильевич Лебедихин деген геологтар ашқан екен деген ақпараттар да бар. Алайда советтік тарихнамада отандық тарихты бұрмалау ерекше орын алды. Қазақтың игі жақсы азаматтарының есімдерін, қызметін, ғылыми мұраларын жадтан өшіру түрлі жазалау әдістері арқылы да іске асырылған-тын. Сондықтан Мерғали Қадылбековтың және өзге де саяси құрбан болған азаматтардың есімін ауызға алу – оның замандастарының, тіпті одан кейін де оңай болған жоқ.

Сонымен мақала соңын қорыта келе 1918 жылдан 1930 жылға дейінгі советтік жүйедегі өнеркәсіп жұмысшыларының еңбектегі күнделіктілігі аса ауыр жағдайда өтті. Техникалық құралдар жабдықтардың жетіспеушілігі, баспанасыз күй кешуі, тұрмыстың төмендеуі, денсаулық, тазалық, білім, газет т.б. салалардың апатты жағдайда қалуымен ерекшеленеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ачисайский полиметаллический комбинат. «Цветметинформация» Москва, 1969, 59 с.
2. КРГА (Кентауский региональный государственный архив) 119-қор, 186-тізбе, 620 П.
3. Мәуленқұлов С., Г.С. Попов. Мауленкулов С.М., Попов Г.С. Рабочая доблесть Ачисая //Лит.запись О.В. Мацкевича. – Алма-Ата: «Казахстан», 1979. 152с.; Мәуленқұлов С. Ачисай комбинатының тарихынан. – Кентау: «Еркін и К-XXI» ЖШС», 2010. 380 б.
4. Ачисай к 15 летию Казахстана. Кызыл-Орда, 1935. 120 с.
5. ЦГА РК ф.137. оп.1. д.676. св.70 л. 150
6. ЦГА РК ф.137. оп.1. д.676. св.70 л. 150
7. Алтбергс Т., Дюсембаев Ж, Котейрос, Уткин М. // Энциклопедия узкоколейных железных дорог бывшего СССР «Младший Брат». Котырбулак-Ачисай. Южно-Казахстанская область. [Электронная публикация] по материалам сайта <http://narrow.parovoz.com/>, дата последнего посещения сайта 12.09.2016.
8. Қойгелдиев М. «Сталинизм и репрессии 1920-1940-х годов». Алматы, 2009. 448 с.
9. Қойгелдиев М. Аппақ ишан иманды қоғамның ертеңі бар. // Түркістан.14 тамыз 2014.
- 10.«Техника кітаптарын қазақшаға аудару туралы», «Қорғасын зауытына кен жетістіру үшін күрес» // Социалистік Қазақстан 1936ж. 27 қаңтар, 2-3б.
11. Мыңбай Ілес. Шыңыраудағы шындық (қазақтың талантты перзенттерінің бірі, инженер-геолог Мерғали Қадылбековтың қайғылы тағдыры туралы сыр шертуге себеп болды) // Егемен Қазақтан 7 қыркүйек 1993 ж.

ӘӨЖ 94(576)(87)
ГРНТИ 03.01.09

Д. Ж. Молдабаева¹, А.А. Шалбаев²

¹ Ph.D ассист. проф., Сулейман Демирель атындағы университет.,

² Ph.D ассист. проф., Сулейман Демирель атындағы университет.

**ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ТҮРІК МЕМЛЕКЕТТЕРІНІҢ ТАРИХЫНДА
ЕЛШІ ЖӘНЕ ЕДШІЛІК ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ**

Аңдатпа

Мақаланың негізгі мақсаты, орта ғасырлық түрік мемлекеттерінің сыртқы саясатында ықпалды әрі маңызды қызмет түрі ретінде елшілік қызметінің қалыптасуы туралы, орта ғасырлық деректердегі

мәліметтерді саралау болып табылады. Сол деректерге сүйене отырып, Елші лауазымы мен оның қызметіне талдау жасау. Себебі сыртқы саясатта түркілер мыңжылдық мәдениеті мен мемлекеттілігі қалыптасқан Қытай, Иран және Византия сияқты өркениетті елдермен терезесі тең дәрежеде байланыстар орнатып, дербес мемлекет ретінде өздерін мойындатып келгені мәлім. Бұл да болса, билеушілер мен елшілердің сарабал саясатының арқасында жүзеге асқаны даусыз.

Кілтті сөздер:Қазақ елі, билеуші, елші, елшілік, сыртқы саясат, орта ғасырлық деректер, түрік мемлекеттері

Молдабаева Д.Ж.¹, Шалбаев А.А.²

*¹Ph.D., ассист.проф., Университет имени Сулеймана Демиреля,
(E-mail:dana.moldabayeva@sdu.edu.kz)*

*²Ph.D., ассист.проф., Университет имени Сулеймана Демиреля
(E-mail:aidos.shalbayev@sdu.edu.kz)*

ФОРМИРОВАНИЯ ПОСОЛЬСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ИСТОРИИ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Аннотация

Главная цель статьи – проанализировать информацию из средневековых источников о формировании деятельности посольства как важного элемента внешней политики тюркских государств в средние века. Используя информацию из этих источников, прослежена должность посла и его работа. Хорошо известно, что в условиях внешней политики тюркские государства установили равные отношения с цивилизованными и могущественными державами, такими как Китай, Иран и Византия. Это, конечно, было достигнуто благодаря умелой политике правителей и послов.

Ключевые слова:Страна казахов, правитель, посол, посольства, внешняя политика, средневековые источники, тюркские государства

Moldabayeva D.Zh.¹, Shalbayev A.A.²

¹Ph.D., Assistant Prof., Suleyman Demirel University, (E-mail: dana.moldabayeva@sdu.edu.kz)

²Ph.D., Assistant Prof., Suleyman Demirel University, (E-mail: aidos.shalbayev@sdu.edu.kz)

THE FORMATION OF THE AMBASSADOR AND EMBASSY ACTIVITIES IN THE HISTORY OF THE MEDIEVAL TURKIC STATES

Abstract

The main purpose of the article is to analyze information from medieval sources on the formation of embassy activities as an important element in the foreign policy of Turkic states in the middle ages. By using information from these sources we tried to explain the ambassador's title and his work. It is well known that Turkic states have established equal relationships with civilized and powerful empires such as China, Iran and Byzantium in foreign policy. This, of course, has been accomplished due to the skilful policies of the rulers and ambassadors.

Key words: The Kazakhs country, ruler, ambassador, embassies, foreign policy, Turkic states, medieval sources, titles

«Отан тарихы» тақырыбына қызығушы дүйім жұрт, бүгінгі таңда «мемлекеттілік тарихы» деген дүниені жиі естіп, «мәңгілік ел» болу идеясымен шабыттанып, өткенін түгендеп, жадысын жаңартып жатқан жәйі бар. Мәңгілік ел болу жолында елбасы Н. Назарбаевтің мына тұжырымдамасын басты идея етіп ұстанған жөн:

«Біздің еліміздің, жұртымыздың арғы тегі сону Ғұндардан басталады. Ғұндардан кейін көк түріктерге жалғасады. Одан Алтын Орда орнығады. Сөйтіп хандық дәуірге ұласып, кейін біртіндеп тәуелсіздікке келіп тіреледі. Ұрпақтар бірінің жолын бірі жалғайды, ол жол – Сара жол Мәңгілік елдің жолы» [1].

Осы ұрпақтар арасындағы сабақтастықты зерттеу-зерделеу, бүгінгі тарих ғылымының басты міндеті болып отыр. Түбі бір түркі халықтарының көне және орта ғасырлық тарихына қатысты өзекті

мәселенің бірі «мемлекеттік құрлымдағы лауазымды қызметтер мен олардың қалыптасуы туралы» тақырып. Себебі мемлекеттік құрлым туралы толыққанды зерттеулер болмаса, мемлекеттілік тарихы жайында тұғырлы тұжырым айту да екіталай болмақ. Ал, түркілер сонау Ғұн, Үйсін, Қаңлылардан бастап, Түркі, Түркеш, Қарлұқ, Оғыз, Қыпшақ, Қарахан дәуірінде мемлекеттік құрлымды қалыптастырып ғана қоймай, үздіксіз дамытып отырған. Осы мемлекетті басқару біліктілігінің арқасында Түркілер ғасырлар бойы Евразия сияқты алып территорияны билеп келді. Сол мемлекеттердің табиғи мұрагері ретінде Қазақ елі де бүгін осы дәстүрді жалғастырушы.

Сыртқы саясатта түркілер мыңжылдық мәдениеті мен мемлекеттілігі қалыптасқан Қытай, Иран және Византия сияқты өркениетті елдермен терезесі тең дәрежеде байланыстар орнатып, дербес мемлекет ретінде өздерін мойындатып келгені мәлім. Қандай да бір мемлекеттің мұндай дәрежеге тек соғыс жүргізу шеберлігімен жетпесі анық. Бертін келе, Қазақ хандығы дәуірінде «ұшқан құстың қанаты, шапқан тұлпардың тұяғы талатын» ұлан-ғайыр территорияны «ақ найзаның ұшымен, ақ біліктің күшімен» қорғап келген қазақ мемлекетінің дипломатия қызметінің тарихи тамыры тереңде кендігінің бір айғағы деуге болады. Осыдан болар, қазақ халқында «Елдестірмек-елшіден, жауластырмақ-жаушыдан», «Елшісіне қарап елін таны» деген аталы сөздер көптеп сақталған.

Түркі халықтарының мемлекеттік құрлымы тұрғысынан алғанда ортағасырлық жазба деректерінің берері мол. Зерттеу жұмысы барысында «елші және елшілік қызметінің» қашан пайда болып, қалай қалыптасқаны туралы деректердің берер мағлұматы біз үшін құнды. Әсіресе Махмұт Қашқаридің «Диуаны лұғат ат-түрік» атты еңбегінен елші мен елшілікке қатысты сөздің көне түркілік формасын анықтасақ, ал Жүсіп Баласағұндың еңбегі мемлекеттік құрлымда елші лауазымы мен қызметінің пайда болуы, оларға қойылатын талаптар және құзіреттіліктері туралы беретін мағлұматтарымен құнды [2].

Көне және орта ғасырлық түркі халықтарының тарихы туралы азды-көп зерттеп жүрген ғалымдардың барлығы дерлік осы деректерді айналып өтпесі анық. Мақала барысында сол ғалымдардың да зерттеу жұмыстарынан, әсіресе бүгінгі Түркиялық ғалымдардың да еңбектерінен салыстырмалы түрде пайдаланатын боламыз. Ортақ түркі тарихын зерттеу тұрғысынан түрік әріптестеріміздің бізден оқ бойы озық келе жатқанын да айта кеткеніміз жөн. Қолымызда бар деректер мен зерттеу нәтижелері аясында әуелі, осы «Елші» сөзінің бастапқы формасы, жазбаға ену уақыты туралы мәліметтерді жинақтар болсақ, бірінші кезекте түркі тайпаларының сөздігі дәрежесіндегі Диуани лұғат ат-түрктен бастаған жөн.

Махмұд Қашқаридің еңбегі тіл ғылымы тұрғысынан айтарлықтай зерттелген. Сондықтан да тілші ғалымдардың зерттеулерінен де пайдаланылған дұрыс. Марфологиялық, лексикологиялық тұрғыдан жүргізілген жұмыстардың нәтижелері ішінде мынандай тұжырымдар бар. М.Қашқарида *саб*-сөз дегенді білдірумен қатар, а) мақал-мәтелдер, ә) қисса, б) хикая, в) хат, хабар, кітапша, г) хабар тәрізді семаларды және савшы тұлғасында «елші, қыз-күйеулер, құдалар арасында келіп-кетіп, хат хабар жеткізіп, елшілік жасайтын адам» мағынасында түсіндірілген [3]. Сөздің көнелігін оның қазіргі түркі тілдерінде (өзбек-совчы, татар-яучы, чуваш-иевче) сақталуынан да көруге болады.

«Елші» сөзінің түп мағынасы немесе бастапқы формасы «Йл-чи» яғни, «ел-ісі» түбірі «ел-мемлекет» деген мағынада болып отыр. Бұл формадығы «елші» сөзі ең алғаш Енесей жазбаларында кездеседі. Бұл туралы көне түркі жазбалары туралы елеулі еңбек атқарған Gerard Clauson өз зерттеулерінде бұл сөздің бүгінгі мағынадағы елші сөзімен бірдей екенін атап өткен [4]. Ру, тайпа, халық, мемлекет арасындағы байланыстар қаншалықты көне заманан басталса, демек елшіліктің де түбі сонау көне заманға дейін кетеді. Десекте, біздің зерттеу кезеңіміз орта ғасырлар болғандықтан, ең көне жазбалар Орхн-Енесей ескерткіштерінде «елші» мағынасында қандай сөздің қолданғандығы тұрғысына тоқталайық. М. Томанов өзінің «Қазақ тілінің тарихи грамматикасы» атты еңбегінде көне жазбаларға талдау жасай келе, ескерткіштегі «Түгес қағанта көрүг келті/ Түргеш қағанынан елші келді» немесе «Оғуздантан көрүг келді/ Оғыздан хабаршы келді» деген сөйлемдердегі «Көрүг» елші, хабар жеткізуші деген мағынада берілгені айтылады [5]. Мұнымен қатар көне түркі жазбаларында елші мағынасында қолданылған «Йалабач» немесе «Йалафар» сөздері де кездеседі. Бұл туралы түрік зерттеушісі Х. Йхсан өзінің «Көне түркілердегі мемлекеттік құрлым(Көктүріктер дәуірі)» атты еңбегінде Білге қаған ескерткішіндегі «Йалабачы едгү сабы өтүгі келмез» сөзін «елшісі жақсы хабар келмеді» деген мағынаға келетінін айтады [6]. Бұдан басқа X ғасырға жататын Шығыс Түркістан жазбаларына жатқызылған «Ырығ бітікті» ескерткішінің 2 жерінде хабаршы мағынасында «Сабжы немесе сабчы» сөзі кездеседі [7]. Жоғарыда бұл сөздің М.Қашқаридің еңбегінде «саб» түбіріне *шы/ши* жалғауының қосылуы арқылы жасалғанын баяндаған болатынбыз. М.Қашқаридың еңбегіндегі «Йалабач» сөзі елші, пайғамбар мағынасында берілген, себебі бұл сөздің алғашқы формасы манихей ұйғырларындағы діни термин болып, араптардың «Расул» пайғамдар сөзінің аудармасы ретінде көрсетілген.

Орта ғасырлық түркі мемлекеттеріндегі әлеуметтік жіктелу және титулдар туралы қытай деректері олардың атауларын жеткізгенімен, осы титулдағы адамдардың нақты атқаратын қызметтері туралы жітік мағлұмат бермейді. Түрік тарихшысы Ибрахим Кафесұлы өзінің «Түрік Мәдениет тарихы» атты еңбегінде Лиу Мау-тсайдың (Liu Mau-tsai) қытай деректері негізінде жазылған еңбегіне талдау жасай келе «бұйрық-бақан-министр» атқаратын қызметтері тұрғысынан алғанда бір-біріне өте жақын түсініктер делінген[8]. Түркі мемлекеттерінде сыртқы байланыстар мен қатынастарды қалыптастыру мен дамыту ісі тұрғысынан «сыртқы істер уәзірлігі» маңызды орынға ие болатын. Орта ғасырлық түркі мемлекеттеріндегі әлеуметтік жіктелу және титулдар туралы қытай деректері олардың атауларын жеткізгенімен, осы титулдағы адамдардың нақты атқаратын қызметтері туралы жан-жақты мағлұмат бермейді. Сонымен қатар осы «елші» мәселесі туралы зерттеулердегі ортақ дүние, көне түркі мемлекеттерінде елшілік-дипломаттық қызметтерді атқарушылардың қолданған титулдары туралы мәселе. Деректерге сүйенсек қолданылған титулдар арасында «Білгелер, тарихандар, бітікшілер, текинлер, илтебер, кіші қаған, инанчу, тамған(тамғашы) айтылады. Десекте, Түрік қағанаты дәуірінде осы титулдардың арасында елшілік қызметін әсіресе, Тикиндердің (тегін) өзгелерден әлде қайда көп атқарғаны байқалады [9]. «Құтты білікте» елшіге қойылатын талаптар егжей-тегжейлі сипатталып жазылған. Көне дәуірде пайда болған бұл қызмет түрінің, осылайша орта ғасырларда күзіреттілігі мен ролі айқындала түсті. Бұған дәлел Ж.Баласағұнидың еңбегінде елші тақырыбына маңызды орын берілуі. Бұл кезде елшіге қойылатын талаптар айқындалып, мемлекеттік құрлымдағы жауапты лауазымдық қызмет түріне айналғанға ұқсайды. Ж.Баласағұнидің елшіге қояр талаптарының ішінде, оның ерекше зерек, өзі көрікті, көп тіл білетін, шешен, жақсы аңшы, құсбегі, жұлдызшы (астролог), түс жори білетін, музыкант сияқты көптеген қасиеттерге ие жан болуы қажет екенін айта келіп: «елші ердің төрт құбыласы тең болсын, елде-кісі, сыртта-бүтін ел болсын» – дейді [10]. Жүсіп Баласағұнидың мемлекетті басқару қағидалары мен принциптерін, елге билік жүргізудің ережелері мен тәртібін, қоғам мүшелерінің мінез-құлық және әдет-ғұрып нормаларын жыр еткен этикалық-дидактикалық мазмұндағы көркем туындысында осылайша елдегі барлық лауазым, кәсіп иелеріне қойылатын моральдік-этикалық талаптар сипатталып көрсетілген.

«Құтты біліктің» негізгі айтар ойы-адамның адами жетілуі мен кісілік кемелденуі, сол арқылы мемлекет пен қоғамды қуатты, мықты, құтты ету. Кісілік кемелдену жолына түскен адам-өзінің қасиетіне, қалыбы мен негізіне мейлінше жақындаған асыл жан. Ондағы «өзіңді сақтау», «өзіңді ұмытпау» қағидасы адамның адамшылығын танытар қасиеті-адамгершілік пен кісілікті жетілдіруге бағытталған. Мұнан өзге Жүсіп Баласағұни шығармашылығына ізгілікке құштарлық пен іңкәрлік, сопылық танымдағы Алланы сүю, әлем мен адам сырына терең бойлауға ұмтылушылық белгілері тән.

Қорыта айтқанда, көне және орта ғасырлық Түрік мемлекеттерінде «елші және елшілік қызметтің қалыптасуы, түбі бір түркі мемлекеттерінің бүгінгі дипломатиялық қызметінің түпкі бастауы. Тұрақты елшілік және консулдық қызмет тарихта алғаш ХУ ғасырда Италияда пайда болған еді. Сол уақыттан бастап ХУІІІ-ХІХ ғасырларда өзге Европа және Азия елдеріне тарай бастады. Ал, орта ғасырларда бұл қосымша қызмет түрі ретінде мемлекеттегі жоғары лауазымды тұлғаларға жүктелетін болған. Елші сөзінің түбірі ғалымдардың ортақ пікірінше «Йлчи/ел-ісі» Х ғасырдан бастап жазбаларда кездесе бастайды. Елші сөзінің көне түркі жазбаларындағы бастапқы формасы: «Йалабач, көрүг, сав» түрінде кездеседі. Әлім сақтан бері, қылыштың күшімен ұлыс-мемлекет құруға болғанымен, оны күшейту көбіне қаламның, білім мен біліктіліктің арқасында жүргізілген. Демек, мемлекеттің күш-қуаты қалам мен қылыштың қырында теңдей тұрады. Осы екі қағиданы тең ұстаған Түркі тайпалары ғасырлар бойы іргесі сөгілмеген мемлекеттер мен ұлыстар құрды. Бірақ, тамыры терең тарихымыздың беттерін парактасаңыз осы екі қағиданың, тек қылыш күшімен құрылған мемлекеттер тұрғысынан тарқата айтып, түркілердің саясаттағы ұсталығын, қылыштан да қалыспайтын қаламының өткірлігі ұмыт қалып жататыны шындық. Тарихты тұтастай түсіне білу үшін, жекелеген тұстарын терең зерттейтін уақыт келді. Елші және елшілік мәселесінің тарқата талдануы, көпшіліктің көкейіне қонуы үшін алда іргелі жұмыстардың атқарылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Н. Назарбаевтың Ұлытау төрінде берген сұхбатынан, *Egemen.kz*, 1994, – 1 б.
2. Расони Лазло, *Түріктердің Тарихы*, – Анкара:ТАКЕ баспасы, 1991 – 4 б.
3. Хасан Йхсан, *Көне түркілердегі мемлекеттік құрлым(Көктүріктер дәуірі)*, – Анкара, 2008, – 214 б.
4. Clauson, Gerard, “Some Notes On The Inscription of Toñuquq”, *Studia Turcia*, -Budapest, 1971, – 125-132p.
5. М. Томанов, *Қазақ тілінің тарихи грамматикасы*, – Алматы, 1981, – 207.

6. Х. Йхсан, *Көне түркілердегі мемлекеттік құрылым(Көктүріктер дәуірі)*, – Акара, 2008, – 218 б.
7. Н.Е. Бөгенбаев, *Көне түрік жазба ескерткіштерінің тарихы-географиялық таралу аймағы мен типологиясы*, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы, № 1 (92) 2013, – 77 б.
8. И. Кафесұлы, *Түрік мәдениет тарихы*, – Ыстанбул, 19966 – 230 б.
9. Х. Йхсан, *Көне түркілердегі мемлекеттік құрылым(Көктүріктер дәуірі)*, – Анкара, 2008, – 218 б.
10. Жүсіп Баласағұн, *Құтты Білік*, ауд. А.Қ. Егеубаев -Алматы: Таймас баспасы, 2007/ Решат Генч, *Қарахандардың мемлекеттік құрылымы*, – Ыстанбул, 1998, – 85 б.

ӘОЖ: 320.6: 378.2
МРНТИ 42.14.18

Мухаббат Рустамбекова¹, Арман Әбікей²

¹ *Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, п. э. к.,
доцент міндетін атқарушы. Қазақстан, Түркістан қаласы*

² *ҚМҚПУ аға оқытушысы, философия докторы (PhD). Қазақстан, Алматы*

АСТАНА МЕМЛЕКЕТТІЛІГІМІЗДІҢ НЫШАНЫ

Аңдатпа

Мақалада тарихымыздағы қазақ еліне орталық ретінде астана мәртебесіне ие болған қалаларға шолу жасалып, қазіргі Астана мен Қызылорданың ел мүддесінен туындаған тандау екендігі қарастырылады. Тәуелсіз ел жағдайында бас қаланың ел орталығынынан, Сары Арқадан орын алуында негіз бар екендігі тарихымыздағы Ә.Бөкейханов, Қ.Сәтбаев сынды ұлы тұлғаларымыз аманат еткендігі және елбасымыздың осы аманаттың ел мүддесіне жауап беретінін дәлелдеп, іске асырғандығы айтылады. Қазіргі кезде елорда республикамыздың динамикалық дамуына серпін бергендігі және барша қазақстандықтарды біріктіретін қалаға айналғандығына куәміз. Тәуелсіз ел астанасының дамуы мен жалпы ел әлеуетінің артуы Отанымыздың мәңгі азат болуының тұғырнамасы ретіндегі тұжырым қарастырылады.

Кілтті сөздер: Орынбор, Қызылорда, Алматы, тәуелсіздік, Нұрсұлтан Назарбаев, Астана, елорда, Сарыарқа, Қараөткел, Сұлтанбек Қожанов, Бүкілқазақтық V Кеңестер съезі

АСТАНА – СИМВОЛ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Мухаббат Рустамбекова¹, Арман Абикей²

¹ *к.п.н., и.о.доцента., Международного Казахско-Турецкого Университета
им. Х.А. Ясауи, Казахстан, город Туркестан*

² *(Доктор философии) Казахский Государственный Женский Педагогически Университет,
Казахстан, Алматы*

Аннотация

В статье дается ретроспективный обзор городов нашей страны, которые имели статус столицы в прошлом. Также рассматриваются общие моменты в становлении столицей города Кызылорды и современной Астаны. Приводятся основания что расположению новой столицы Казахстана в центре государства, на Сары Арке имеют отчасти такие выдающиеся личности как А.Букейханов и К.Сатпаев. О заслуге президента Н.Назарбаева который в трудные времена для страны принял верное решение, исполнив заветы предков. Новая столица Астана которая стала локомотивом динамичного развития всей Республики рассматривается как основа нерушимости нашей независимости.

Ключевые слова: Оренбург, Кызылорда, Алматы, независимость, Нурсултан Назарбаев, Астана, столица, Сарыарқа, Караөткель, Сұлтанбек Ходжанов, Всеказакский V съезд Советов

ASTANA IS A SYMBOL OF STATEHOOD

Muhabbat Rustembekova¹, Arman Abikey²

¹ *Candidate of Pedagogical Sciences of the International Kazakh-Turkish University. HA. Yasavi, Kazakhstan, the city of Turkestan*

² *(Doctor of Philosophy) Kazakh State Pedagogical State University, Kazakhstan, Almaty*

Abstract

The article considers a retrospective survey of the cities of our country, which had the status of the capital in the past. The article also discusses common moments in becoming the capital of the city of Kyzylorda and between modern Astana. It is stated that the location of the new capital of Kazakhstan in the center of the state, in part to the Sary Arka are some outstanding figures like A. Bukeykhanov and K. Satpaev. About the merit of President N. Nazarbayev who in difficult times for the country made the right decision, fulfilling the behests of his ancestors. The new capital of Astana, which became the locomotive of the dynamic development of the entire Republic, is seen as the foundation of the inviolability of our independence.

Key words: Orenburg, Kyzylorda, Almaty, independence, Nursultan Nazarbayev, Astana, the capital, Saryarka, Karaotkel, Sultanbek Khodzhanov, All-Kazakhstan 5th Congress of Soviets

20 жылдық мерейлі жежені еңсеріп отырған Астана қаласы еліміздің тәуелсіздігімен тетелес және осы уақыт аралығында елордамыз қазақ елі тәуелсіздігінің басты нышанына айналды. Астана азат елдің өз таңдауы, арман-тілектерінің іске асуының көрінісі. Тәуелсіз ел Астанасы өз халқын ұлы бастамаларға, халқы мүдделі жасампаз қадамдарға жетеледі.

Тәуелсіздігіміз баянды, Астанамыз мәңгі болуы үшін, өткеннен сабақ алып, алдағы болашаққа бағдарымыз анық болу керек. Өткен тарихымызда қазақтың бірнеше орталықтары болғаны белгілі. Қазақ хандығының өзінде әр кезеңдердегі Сығанақ, Сарайшық, Түркістан, Ташкент сынды орталықтарымыз болды. Бұл кезеңдерде астаналарымыздың еліміздің әр өңірлерінен орын тебуі, қазақ хандарының жүргізген саясатына, сол заманның саяси ахуалына, стратегиялық есепке негізделіп, қазақ тәуелсіздігіне қызмет етті.

Артымызда қалған XX ғасырда, Қазақстан тарихының кеңестік кезеңінің сындарлы 70 жылында Орынбор, Қызылорда, Алматы сынды астаналарымыз да тарих еншісінде қалды. Бұл қалалардың әрқайсысы отан тарихы беттерінде өзіндік маңызға ие. Орынбор патшалық езгіден кеңестік автономия алып шыққан Республикамыздың зор үміт артқан алғашқы астанасы болса, Алматы қаласы Түркісіб темір жолы іске қосылғаннан кейінгі астана статусын алған қала еді. Бұл екі қала да сол кездегі біз кіріптар болған тікелей Мәскеудің бұйрығымен кеңестік Қазақстанның орталықтары атанды.

Мұндағы Қызылорда қаласының бас қала статусын алу тәжірибесінен тәуелсіз Қазақстанның өзінің жаңа орталығы Астана қаласын таңдаудағы ұқсастықтарды көруге болады. 1998 ж. елорда ретінде Астана қаласын таңдауымыз сияқты 1925 жылы Қызылорда қаласын кеңестік Қазақстанның орталығы ретінде таңдауы жергілікті Республика халқының қалауымен жүзеге асқандығы туралы деректер куәлік етеді.

Сол кезеңдегі яғни 1920 жылдардың бірінші жартысында Қазақстан халқының басым бөлігін құрап отырған ауылдық жерлердегі қазақтар үшін патшалық кезеңдегі жағдай сақталып отырды. Төңкеріс болғалы бері қазағы жоқ Орынбордағы жаңа өкіметтің жарылқауынан сырт қалып отырған қазаққа жақындау үшін және 1924 жылғы Орта Азиядағы ұлттық-аумақтық межелеуден соң, Түркістан АКСР-нің құрамында болып келген Сырдария және Жетісу облыстары, сондай-ақ Қарақалпақ автономиялық облысы Қазақ автономиялық республикасына енгеннен кейін, Қазақстан үкіметінің астананы орталыққа, қазақ арасына көшіруі, ұлттық мемлекет жасаудағы жасампаз шаралардың бірі еді. Осыған байланысты кеңестік Қазақстанның ІІ хатшысы С.Қожанов бірінші кезекте бейтарап жатқан қазақ ауылын көштен қалмай, өзгерістер алып келген қоғам өміріне белсенді араласуы мақсатында, Қазақстанның астанасы Орынбордан қазақ жеріне ішкерілей көшіру міндеттерін келесідей тұжырымдайды: «Қазақ Республикасының орталығын жаңа астанаға көшіру арқылы біз ұлттық мемлекеттілік үшін күрестің аяқталғандығын айшықтаймыз. Ұлттық мемлекет баяғыда жарияланып қойса да, біз үнемі сол үшін күрестік. Ұлттық республика үшін күрестің аяқталуы – бұл сол ұлттық республиканы құрудың бастамасы [1, 48 п.] – деп, С.Қожанов кеңестік Қазақстанның бас қаласын таңдаудағы төмендегідей басты критерийлерін ұсынады:

1) Қайда болса да, Қазақстан кіндігі қазақ ішінде болсын. Киіз үйге орнаса да, қалың қазақтың ортасы болсын. Олай ойламай, әдемі үй, жайлы мекеме іздеп кетсек, бір күнде болса кешікпеппіз. Бір мезгіл де болса, қазақтың ұлт тіршілігін, ұлт мемлекетін жасау игілік істерін кенже қалдырмақпыз.

2) Қазақ әзір ұлт болып бітпегендіктен, қазақта әзір белгіленген ұлт мәдениетінің ошағы, шаруаның орта жері болып, беті ашылған бір қазақ қаласы жоқ. Сол себепті Қазақстанның жаңа бас қаласы – кіндігі (орталығы) үлкен жолдың үстінде, қатынасқа ыңғайлы, барлық гүбірнарларға байланысы бар орталық жерде болсын.

Бұл шарттарға Сырдария облысының Ташкент темір жолы бойындағы қалалары тура келеді. Жалғыз Семейден басқа гүбірнарлардың қазағы бар жерлері Сырдария облысына шабыс, Ташкент темір жолына байланысты.

3) Әркім ауылына тартпай, жалпыға орталық жерге бір ауыз бола қалу керек. Дау көбейіп, сөз ұзай берсе, Қазақстанның ілгері басуына жол кесір болғандай болып, отар қоныс Орынборда мұнан былай да отыра беруге тура келетінін ұмытпау керек. Аты аталып жүрген Ақмешіт қаласы – түстігі Қарақалпақ облысы мен Сырдария гүбірнасы, күншығысы Жетісу, теріс түстігі Ақмола мен Торғай, күнбатысы Ақтөбе мен Орал болып, үлкен жолдың үстінде тұрған ыңғайлы қала.

Ақмешіттің ауданы, төңірек айналасы – (75-90 процент) қазағы көп жерлер, екінші, ол Ташкент темір жолының үстінде, Сырдария өзенінің жағасында [2, 96], деп жаңа орталыққа көшудегі объективті дәлел-айғақтарды келтіреді.

Сөйтіп, 1921 жылдан бері айтыла бастап, сөзбұйдаға салынып келген астананы көшіру мәселесі тікелей С.Қожановтың араласуымен шұғыл түрде қазақ ортасындағы Ақмешітке 1925 жылдың сәуір айында көшіріліп, осы кезге дейін революциялық өзгерістерден оқшау тұрған қазақ қоғамын жандандыруға серпін болатын мүмкіндік қалыптастырды. Осы 1925 жылдың сәуір айының 15-де жаңа астана Ақмешітке Жетісу, Сырдария облыстарының және Қарақалпақ автономиялық облысы Түркістан Республикасынан бөлініп, Қазақстанға қосылғаннан кейінгі біріккен, алғашқы рет біртұтас жағдайдағы Қазақстанның V Кеңестер съезі өтеді. Біртұтас Қазақстан жағдайында Бүкілқазақтық V Кеңестер съезінде қабылданған қаулылардың дені ұлттық саясатты күшейту бағытында мазмұн алды. Осы съезде астананың атына мемлекеттіліктің нышаны есептелетін «Орда» сөзі қосылып, Ақмешітті – Қызыл Ордаға өзгертіп, өз Республикасында азшылық жағдайда қалған қазақтың ұлттық келбетін айшықтай түсті. Сонымен қатар, С.Қожановтың ұсынысымен патша өкіметінің, кейіннен кеңес өкіметінің қазақтардың өзіндік этнонимдік атауын «қырғыз», «Қырғызстан» ретінде бұрмаланып келгендігін осы съезде түзетіп, өзінің төл – «қазақ», «Қазақстан» атауын қайта иемденіп, тарихи әділдікті қалпына келтіреді.

Қазақстанның V Кеңестер съезінде Қазақстанның II-ші Хатшысы С.Қожанов осы жайлы былай дейді: «Город Ак-Мечеть до завоевания царским правительством назывался Ак-Мечетью. При царской власти он был переименован в честь графа Перовского в город Перовск. К началу революции ему опять дали старое название Ак-Мечеть. Как бы он не назывался раньше, он был заброшенным городком. 5 Съезд Советов мы считаем переломным в жизни Казакской республики, этот съезд мы называем первым Съездом. Увеличивает значение этого Съезда и то, что Съезд происходит в новом центре Казакской республики.

Я предлагаю, в связи с переменной значения этого города, переменить и его название в чисто казакское. Раньше существовали центры ханских образований, как например – Ак-Орда, знаменитый хан назвал свой центр – Кок Орда, значит синяя, а мы свой центр можем назвать красным центром – Кызыл Орда. Я предлагаю центр Ак-Мечеть (Перовск) назвать отныне – Кызыл-Орда» [3]. С.Қожановтың бұл ұсынысы съезд бірауыздан қабылдап, 1925 ж. сәуір айынан бастап Қазақ АКСР-ің жаңа астанасы Қызылорда деп атала бастайды.

Бұл 1925 жыл, әлі де болса, кеңестік режімнің толықтай өз күшіне енбей С.Қожанов, С.Сәдуақасов, Ж.Мыңбаев және Н.Нұрмақов сынды мемлекеттік қайраткерлердің ұлттық Республика құрудағы соңғы ұмтылыстарының бірі еді. Қазақтың қалың аудандарына орталықты жақындатып, өзгерістерге бойы үйрене қоймаған ондағы халықты оятып, өз құқықтарын сезіндіріп, мемлекеттік құрылысқа тартуды, айналасындағы өзге республикалардан қалып қоймай, дамуға серпін беруді, Республикаға ұлттық реңк беруді мақсат еткен ұлтжанды қайраткерлердің мұндай қадамының толықтай жүзеге асуына Мәскеу мүмкіндік бермейді. Қызылорда қаласы 1929 жылға дейін, яғни Голощекин астананы Алматыға көшіргенге дейін Қазақстанның бас қаласы рөлін атқарды. 1929 жылы Алматыға көшірілген жаңа астана қазақ үшін өзге ұлттың қаласы болып қала берді. Жалпы, Қазақстан бойынша қалалардағы қазақ халқының саны тым төмен болды. Сол қалалардағы қазақтардың өсу көрсеткіші тек 1970-ші жылдардың орта тұсынан біртіндеп ілгерілей бастайды. Өзге халқы көп Алматы қаласында тек 1986 жылы ұлттық мәселе ширғып барып, тәуелсіздіктің ақ таңы атқаннан кейін ғана қазақ үшін біржола шешілді.

Сондықтан тәуелсіз жағдайдағы біздің Астанамыз өткен тарихымыздағы мүлде ескерілмеген мүдделер мен шектеліп келген құқықтарымыздың біржола артта қалғандығының жарқын көрінісі.

Кез-келген халық үшін оның астанасы сол елдің жерұйығы, қасиетті мекені. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында экономикадағы, өндірістегі қиын-қыстау заманынан дамудың өрлеу сатысына өту үшін, қоғамда үлкен сілкініс, түбегейлі бетбұрысты қажет ететін шараларды іске асыру керек болатыны дүниежүзі тарихынан белгілі.

Оның жарқын мысалы, I – ші Петр Ресейдің астанасын Мәскеуден мидай батпақ Балтық жағалауына көшіріп, сол дуэірдің сәулетті астаналарына пара-пар Петербор шаһарын тұрғызуы. Бұл шешімді ол Батыс Еуропаға саяхат жасап, ондағы дамушылық динамикасын көріп, Ресейдің көштің соңында қалған ел екендігіне көз жеткізіп барып қабылдайды. Себебі, сол кездегі Мәскеу Ресейдің сүйекке сіңген ескілік пен ырымшылдық, соқыр сенім жайлаған патриархалды дәстүрлері басым қала болатын. Петербор қаласы әуел бастан еуропалық қала ретінде ойластырылып, оны іске асыруға батыстың ең мықты мамандары тартылды. I – ші Петрдың бұл қадамы Ресейді Еуропаға жақындатып, қарыштап дамудың, әлемдік империя құрудың алғышарты болды.

Сол сияқты, I Дүниежүзілік соғыста жеңіліс тапқан Осман империясы да 1923 ж. өз астанасын Ыстамбұлдан Анкараға көшіреді. Түркияның астанасын ауыстыруы бір жағынан ескі сұлтан билігінің нышаны іспеттес Ыстамбұлдан қашық орналасу болса, екіншіден, астананың елдің орталығына келуі, Түркияның орталық аудандарының дамуына серпін береді. Бұдан басқа, дәл осылай 1870 ж. Италия өз астанасын Флоренциядан Римге, 1990 ж. Германия астанасын Бонн қаласынан Берлинге көшіру тәжірибесін бастан кешірді.

Қазақстан да тәуелсіздіктің алғашқы жылдары, тоқырап тұрған өндірісі, экономиканың құлдырауына әкелген жағдайда мемлекетті жаңа биікке, жаңа белестерге көтеру үшін, жаңа ақыл-ойдың, жаңа қуаттың генерациясы, қайнары керек болды. Елбасымыз тәуелсіздіктің алғашқы айларының өзінде-ақ әлемдік тәжірибеге сүйеніп, елін дамудың даңғыл жолына алып шығу жолдарын қарастыруда Қазақстанның жаңа орталығын анықтаудан бастағандығына кешегі тарих куә.

Мысалы, 1992 жылдың 17 шілдесінде Еліміздің тәуелсіздік алғанына алты ай болғанда Елбасымызбен бірге бір апталық шетелдік іссапарға шыққан Қазақ әдебиетінің бас редакторы Оралхан Бөкей, өзінің «Президенттің бір аптасы» мақаласында, үлкен сапар Ақмоладан басталғандығын, алдағы халықаралық кездесулер алдында президент әруақты жер – Сары Арқаға арнайы бұрылып, ата жұртқа тәуап еткені, батырлар бас қосқан жерге табанын тигізіп, рухани қуат, медет алғандығы туралы жазады. Арада екі ай өте 1992 жылдың 18 қыркүйегінде Қазақ әдебиетінде пікір таласу орайында «астананы Ақмолаға көшірсек» басты тақырыбында үлкен мақала шықты. Пікір талас қызу болғандықтан, газеттің бір бетін апта сайын жарты жыл шамасында осы тақырыпқа арнайды.

Елдің орталығын Сары Арқаның төсінен іздеу кездейсоқтық емес. Үстіміздегі ғасыр басында ұлт көсемі Ә.Бөкейханов, Алаштың ортасы – Қараөткел [4, 276] десе, Елбасы өзінің «Еуразия жүрегінде» атты кітабында кезінде академик Қ.Сәтбаев, Қазақ КСР-ің астанасын Қарағанды немесе Целиноградқа көшіруді ұсынғандығы туралы жазады. Қазақ арасында баяғыда-ақ ұлт көсемі дәрежесіне көтерілген, дуалы ауыз бабаларымыз тар заман өткінші боларын сол кезде-ақ болжаса керек. «Тәуелсіздік дәуірі» атты еңбегінде елбасымыз: «Астананы көшіру бірқатар өзекті мәселелерді шешуге ықпал ететін, соның нәтижесінде Қазақстан халқын ұлттық идеяларға ұйыстыратын жаңа саяси орталық құруға болатынын, аймақтардың бір-бірімен ықпалдасуы күшейіп, саяси-символикалық идеяның маңызы өте жоғары болды. Осындай жағдайлардың бәрі жан-жақты ескеріліп, жаңа астана жобасы дер уақытында жүзеге асты. Астана болуға лайық қалалар сарапқа салынып, жан-жақты талдай келгенде, астана болуға ең лайықты Ақмола болып шықты» [5, 117] деп, бабаларымыздың көрсетіп берген бағдары негізсіз емес екендігі, оның түп-төркінінде қазақтың ұлттық мүддесі мен талап-тілектері тоғысқандығын жазбай таниды.

Елбасымыздың мұндағы ерлігі, бабаларымыз аманат еткен жолды ұстанып, әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, орталықты қиын-қыстау заманында көшіру, түптеп келгенде қазақ елін кейін тартпай, алға ұмтылдыратын жауапты да, сәтті шара болатындығын көре білгендігінде.

Төрткүл дүние алдымен Астанамызды біледі, сосын Қазақстанды тануға асығады. Осы уақыт аралығында Астана әлемдік бейбітшілік пен келісім алаңына айналды. Сыртқы халықаралық қатынастардағы жетістіктеріміз тәуелсіздігіміздің тұғырын мәңгі етуге қызмет етеді. Астана өзінің 20 жылдығында әрқайсымыз осыдан 20 жыл бұрын қиялдап, елестетіп көруге батылымыз бармайтын жетістіктерге жетті. Бұл жүздеген жылдар құрсауда болған қазақ рухының Ұлы Далада қайта салтанат құрғандығының жарқын көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР ПМ. 141 қор, 1 тізбе, 15 іс.
2. Шәріп А. Сұлтанбек Қожанұлы. Шығармалары. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 352 б.
3. Бюллетень V-го Всекиргизского Съезда Советов. 19 апреля 1925 г. Гор. Ак-Мечеть. №8.
4. Бөкейханов Ә. Таңдамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 478 б.
5. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. – «Астана», 2017. – 508 б.

**ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY**

УДК 94 (4) 9)
ГРНТИ 03.09.03

Л.Т. Балакаева¹

*¹к.и.н., доцент, Казахского Национального Университета им.аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан*

**ОБЩЕСТВЕННАЯ МЫСЛЬ И РЕЛИГИЯ В ЯПОНИИ
В ПЕРИОД ТРЕТЬЕЙ ИМПЕРИИ (1603-1867 гг.)**

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные религиозные течения и направления общественной мысли в Японии в период правления династии Токугава. Анализируется влияние синтоизма, буддизма и идеологии конфуцианства в японском обществе, показаны особенности синтеза и синкретизма религиозных течений. Рассматриваются идеи ученых – философов Ямадзаки Ансей, Ямага Соко, Исида Байган а также основные концепции школы национальной японской ориентации какугаку (национальная школа). Основные положения доктрины «Тамадосуки» Хирата Ацутанэ.

Особое место уделяется распространению христианства в Японии (Христианское столетие): показаны особенности распространения христианства, причины приведшие к его уничтожению. Проанализирован как исторический так и общекультурный аспект этой проблемы.

Ключевые слова: япония, сегунат, буддизм, синтоизм, конфуцианство, синкретизм, император, божество, когаку, сингаку, какугаку, христианство, распространение, уничтожение

Балакаева Л.Т¹

*¹Әль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
Алматы қаласы, Қазақстан*

**ЖАПОНИЯНЫҢ ҮШІНШІ ӘУЛЕТІ (1603-1867 жж.) КЕЗЕНДЕГІ
ӘЛЕУМЕТТІК ОЙ ЖӘНЕ ДІН**

Аңдатпа

Бұл мақалада Токугава әулетінің билігі кезінде Жапониядағы әлеуметтік ой бағдарларын және негізгі діндердің бағыттарын зерттейді. Жапон қоғамындағы конфуций ұғымының, буддизм және синтоизмінің ықпалы талдалынып, діни ағымдарының синкретізімі және синтезінің ерекшеліктері көрсетілген. Исида Байган, Ямага Соко, Ямадками Ансей философтардың пікірлері және ұлттық жапондық ориентациядағы какугаку (ұлттық мектеп) мектебінің негізгі тұжырымдамалары қаралған. Хирата Ацутанэның «Тамадосуки» атты доктринасының негізгі орны.

Христиан дінінің (христиандық жүз жылдық) Жапониядағы таратылуына ерекше орын бөлінген : христиан дінінің таратылуының ерекшеліктері және оның жойылуына әсер еткен себептер көрсетілген. Тарихи және жалпы мәдені аспекті ретінде талданылған.

Кілтті сөздер: Жапония, сегунат, буддизм, синтоизм, конфуций діні, синкретизм, император, тәңір, когаку, сингаку, какугаку, христиан діні, таралуы, жоюлуы

Balakayeva L. T.¹

¹candidate of historical studies, docent, Kazakh National University named after Al-Farabi

**PUBLIC THOUGHT AND RELIGION IN JAPAN IN THE PERIOD
OF THE THIRD EMPIRE (1603-1867)**

Abstract

This article examines the main religious trends and trends of social thought in Japan during the reign of the Tokugawa dynasty. The influence of Shintoism, Buddhism and the ideology of Confucianism in Japanese

society is analyzed, features of synthesis and syncretism of religious trends are shown. The ideas of the scientists-philosophers Yamazaki Ansei, Yamaga Soko, Isida Baigan and also the basic concepts of the school of national Japanese orientation Kakugaku (national school) are considered. The main provisions of the Tamadosuka doctrine of Hirata Atsutane.

A special place is given to the spread of Christianity in Japan (the Christian century): the features of the spread of Christianity are shown, the causes that led to its destruction. The historical and general cultural aspect of this problem has been analyzed.

Key words: Japan, shogunate, Buddhism, Shinto. Confucianism, syncretism, emperor, deity, kogaku, singuaku, kakugaku, Christianity, distribution, annihilation

Период с середины XVI по первую половину XVII в. характеризуется в Японии борьбой за объединение страны и установлением политического господства дома Токугава. Инициаторами объединения страны выступили феодалы центральной части острова Хонсю – Ода Набунага, Тоетоми Хидэеси и Токугава Иэясу.

В годы междоусобных войн, изменилось положение буддийской церкви (буддизм пришел в Японию из Индии через Китай), которая служила надежной опорой сначала императорской, а затем военно-феодальной власти. Монастыри, являвшиеся крупными феодальными землевладельцами, стали противопоставлять себя светским феодалам. Располагая значительными вооруженными силами, они активно участвовали в междоусобной борьбе, препятствуя объединению страны. Начав борьбу за объединение страны, Ода Набунага решительно выступил против воинствующего буддийского духовенства, сжигая монастыри и храмы, конфисковывая церковные землевладения. Этот курс по отношению к буддийской церкви продолжили Тоетоми Хидэеси и Токугава Иэясу. К моменту завершения объединения страны буддийское духовенство уже не представляло угрозы для центральной власти. Его политическая роль была практически ликвидирована. Буддийская церковь стала послушным орудием центрального правительства в укреплении его господства.

Также в этот период усиливается внимание к синтоизму как одному из стимулов объединения страны, но это продолжалось недолго, т.к. сегуны Токугава взяли курс на искоренение синтоизма как самостоятельного религиозного учения, поскольку он был тесно связан с императором, а тот был оттеснен ими и превращен в почетного пленника /1, с.30/. Самому императору были оставлены в основном ритуальные функции : такая прозаическая проблема как управление страной, целиком решалась сегунами(формально они считались верноподданными императора) и их разветвленным бюрократическим аппаратом /2, с.8/ .

Собственно говоря, император почитался как прямой потомок богов и являлся объектом культа в синто- исконной религии японцев. Но официальной религией токугавской Японии было не синто, а буддизм делившейся к тому времени на множество течений, сект, школ. Дело в том, что после запрещения христианства, которое в сегунском указе 1614 г. было объявлено «дьявольским и разрушительным учением и « врагом государства», буддизм оказался в Японии.

Единственным цельным и систематическим вероучением (с собственной космологией, эпическими нормами, каноном, устойчивой церковной и приходской системой), которую можно было по всем параметрам противопоставлять христианству / 2,с. 8-9/.

В качестве средства ниспровержения синтоизма было избрано растворение его в буддизме. В соответствии с распоряжением токугавского правительства синтоистские священники должны были регистрироваться как прихожане буддийских храмов по месту жительства и полностью подчиняться буддийскому ритуалу. Многие синтоистские храмы превратились в синто- буддийские с преобладанием буддийских элементов в архитектуре и оформлении интерьера. Часто в качестве святынь синтоистских храмов стали использовать изображение буддийских божеств. Нередко обряды в них отправляли буддийские священники/1/.

Буддизм оправился от ударов, нанесенных ему Набунагой и Хидэеси. Токугава Иэясу даже вернул монастырям часть конфискованного богатства. Но свою роль официальной идеологии правящих кругов, интеллектуальной и духовной силы буддизм утратил. Официальной идеологией стало – конфуцианство. Причина столь внезапного упадка буддизма труднообъяснима. А.К. Рейшауэр подробно рассматривая этот вопрос /3, с.148/ отмечает среди прочего соперничество неоконфуцианских учений, и убежденность определенных научных школ, что буддизм был учением привнесенным извне и несовместимым с чисто национальным культом синто. Японские правительственные круги, действительно мало интересовались буддизмом, и поэтому он все более и более превращался темных масс, которые ничего не знали о его лучших философских достижениях и былой славе. Даже лучшие буддийские умы не могли изменить создавшуюся ситуацию. Причина же

заклучалась в том, что буддийская философия жизни, будучи порождением уставшей от мирской суеты цивилизации, не могла явиться в переломную эпоху созидательной силой/ 3, с.149/. Некоторые императоры династии Токугава с презрением относились к буддизму и считали что для них больше всего подходит конфуцианство и что нужно пересмотреть старые китайские комментарии к конфуцианским сочинениям т.к. они слишком категоричны.

Такое отрицательное отношение к буддизму и стремление пересмотреть отношение к классическим конфуцианским сочинениям создало ситуацию, поразительно похожую на период Реформации в Европе. К счастью это не привело к религиозным войнам или серьезным гонениям(если не считать христиан которых преследовали не сколько по религиозным, сколько совсем по другим причинам), но стой поры политической влияние буддизма и средневековое могущество монастырей пришли в упадок/2, с. 71/.

Официальной государственной идеологией стало конфуцианство в интерпретации китайского философа Чжу Си. Конфуцианское учение по видимому было крайне удобным для управления страной, еще не оправившейся от гражданских войн, и для поддержания порядка и дисциплины гарантирующих властям безопасность. Главным в конфуцианстве было оправдание господства привилегированных слоев на основании якобы установленной Небом иерархии в которой младший должен безропотно подчиняться старшему, а нижестоящий вышестоящему. В основе этого учения лежали понятие долга и лояльности низшего к высшему, выраженные в следующих пяти формах человеческих отношений в государстве и семье: между правителем и подчиненным, отцом и детьми, мужем и женой, старшими и младшими братьями, между друзьями. Чжусианство добавило в конфуцианство философское обоснование, выделив два начала: «ли» - разумную творческую силу и «ци» – пассивную материю которые соответствовали духовным и чувственным устремлениям в человеке. При этом духовное начало рассматривалось как положительное стимулирующее прогресс, а чувственное – как отрицательное, тормозящее поступательное движение/1,с.31/. Оно было учением абсолютно гуманным, исключительно интеллектуальным, приспособленным для общественных нужд. В нем не было ни метафизики, ни мистицизма, которые с трудом укладывались в сознание практичных японцев.

Основное развитие получил философско-политический аспект этого учения, религией оно не стало. Религиями народа по-прежнему оставались буддизм и несколько потесненный синтоизм.

Буддизм, конфуцианство и синтоизм мирно сосуществовали, что благоприятствовало синтезу заимствованных религиозных и философских систем и местных религиозных обычаев и верований. Этот синтез осуществлялся в различных формах. Одной из них служила идея, представлявшая буддизм, конфуцианство и синтоизм в качестве различных стадий в жизни человека и общества: сфера синто – прошлое, происхождение народа и государства, сфера конфуцианства – настоящее, моральные принципы управления обществом, сфера буддизма- будущее, загробное существование. Различные буддийские секты придерживались разных форм синкретизма.

В XVII в. среди японских ученых – философов идет поиск новых путей теоретического осмысления национального развития. Ямадзаки Ансай (1618-1682 гг.) в целях обоснования национальной исключительности и божественности избранности японцев формально переносит Чжусианскую терминологию и синтоизм, утверждая «Великий путь» Японии, который по его мнению, был связан с тем, что боги, прародители Японии и ее императоров, продолжали жить во всех японцах, проявляясь в таких традиционных качествах, как верноподданность, сыновняя почтительность и почитание духов предков. В качестве оппозиции ортодоксальному чжусианству выступают представители различных конфуцианских школ. Ярким представителем школы сторонников классического конфуцианства – когаку (древняя китайская наука) был Ямага Соко. Он считал чжусианство неуместным в Японии, а в качестве основы морального воспитания современных ему японцев предлагал этику повседневной жизни, которую проповедовал Конфуций. Ямага был первым из японских ученых, прямо заговоривших о превосходстве японской культуры и этических ценностей над китайскими.

Возвеличивая божественное происхождение Японии, он задавал тон поборникам возрождения синто и националистической ориентации в стране. Его взгляды стали основополагающими для японских националистов последующих исторических эпох, они же стали главным стержнем самурайского этического кодекса буси (пути воина), философским базисом которого со временем становится абстрактная концепция лояльности, апеллировавшая не только к воинам, а и к сознанию всех граждан страны/4,с.96/.

В середине ХУП в., с возрастанием роли городского населения в жизни токугавского общества широкое распространение получило учение практической этики сингаку. Основатель этого учения Исида Байган (1685-1744) проповедовал элементарные добродетели, в основе которых конфуцианские, синтоистские и буддийские догмы. К середине XIX в. учение сингаку достигло значительного влияния в стране и стало основой этического кодекса горожан, провозглашавшего возможность достижения богатства и влияния с помощью деловой сообразительности и бережливости, призывавшего к уважению собственности и выполнению социальных и семейных обязательств.

Существенную роль в борьбе против токугавского режима сыграла школа национальной ориентации какугаку (национальная наука). Именно это направление общественной мысли сыграло решающую роль в свержении сегуната и оказало значительное влияние на революционные события 1868 г. Ученые этой школы занялись поиском подлинно японских ценностей в отечественной литературе и истории далекого прошлого, они стремились путем философского анализа японских классических книг уяснить в чем состоял «путь Японии в древности». Исследуя древние японские тексты «Манъесю», «Кокинсю», а также «Записи о делах древности» (Кодзики), они пытались раскрыть истоки японской традиции.

Наиболее энергичным разработчиком синтоистских элементов к кокугаку был Хирата Ацутанэ (1776-1843гг.). Ярый японофил и синтоист Хирата для достижения своих целей не брезговал даже извращением фактов, Хирата в попытке доказать избранность японцев, даже факт слабого развития отечественной медицины объяснял тем, что, в отличие от Китая и стран Запада Япония была страной чистой по происхождению и не знала болезней, а значит не нуждалась в лекарствах, и лишь соприкосновения с внешним миром японцы начали страдать от болезней и были вынуждены искать средства от них.

Основные положения своей воинственной и расистской доктрины он изложил в работе «Тамадосуки» («Драгоценные узы»), в которой утверждал, что все японцы –одной крови, что императорский дом произошел от верховных небесных богов, а сегун и крупные даймэ – отпрыски семьи императора. Мелкие феодалы и вообще все японцы ведут свою линию от какого-нибудь бога, и потому страна священна, что делает ее исключительной и ставит над всеми другими нациями и народами. Учение Хираты Ацутанэ явно противоречило идеологии и политике сегунов и чтобы как-то поддержать теряющие свои позиции, был издан декрет о запрещении преподавания в школах всех учений, кроме официального чжусианства/4,с.101/.

Время с середины ХУІ в. по первую половину ХУІІ в. японские историки называют «христианским столетием» т.к. наиболее ярким событием в духовной жизни страны была встреча двух культур – японской и европейской.

Первые контакты между японской и европейской культурами относятся к середине ХУІ в., В 1543 г. на Кюсю появились португальские купцы, и затем и миссионеры – иезуиты. Франциск Ксавье был первым испанским иезуитом, прибывшим с целью проповеди христианства, вслед за ним стали прибывать другие миссионеры – представители различных католических орденов – францисканцы, доминиканцы, августинцы. Проповеди миссионеров имели успех.

К концу ХУІ в. принявших христианство насчитывалось уже сотнями тысяч. Наиболее осторожные историки определяют максимальное количество христиан в ту пору в 600 000, большинство же полагают, что их было более миллиона/5, с.83/общая же численность населения к нач. ХУІІ в. составляла около 26 млн. чел /6, с.45/.

Такой успех христианства или, лучше сказать католицизма, на первый порох объясняется, конечно, различными причинами. Мы уже говорили, что в ту эпоху в Японии началось всеобщее сильное религиозное брожение, и внутри буддизма образовались различные секты. Новая религия, окруженная еще большим блеском и пышностью чем буддизм, сильно действовала а впечатлительных японцев. Иезуитский орден, организовавший первую японскую миссию, не щадил средств для ее процветания.

Португальские купцы также занимались проповедью христианства через иезуитскую миссию, но так как их главной целью было развитие торговли, их поддерживали многочисленные даймэ (князья), с целью получения как можно больше выгод от торговли с португальцами они становились последователями иезуитов и заставляли население своих владений также принимать свою веру. Главное место распространения нового учения находилось на о. Кюсю, отсюда это учение распространялось все далее в северные провинции.

Чтобы осведомить Папу Римского о положении христианства в Японии, даймэ по совету иезуита Александра Валиньяно, отправили четырех молодых людей в Ватикан. В 1574 г. молодые люди

прибыли в Рим через Лиссабон, пробыв несколько лет при Папском дворе, они возвратились в 1581 г. принеся с собой новые сведения о положении в Европе. Казалось бы, установился быстрый, многоплановый и прочный контакт Японии и Западом. Но насколько глубоким было это проникновение?. Рассмотрение материальной и духовной культуры Японии этого периода свидетельствует о том, что почти во всех областях это проникновение было не более чем поверхностным и не повсеместным./7,с.27/.

Если бы энергия европейцев не встретила бы серьезного препятствия то положение могло бы измениться, но внимание сегунских властей привлек иной аспект деятельности иностранцев. Торговые контакты с границей, появление огнестрельного оружия и многие обещания европейских торговцев и миссионеров оживили у крупных феодалов острова Кюсю стремление к отделению от центрального правительства. Началось сепаратистское движение.

В 1637 г. в Японии произошло восстание в Симабара, когда тысячи приверженцев христианства в провинции Хизэн на о. Кюсю, восстали против притеснений сегуна, в результате был установлен строгий надзор над христианством, было запрещено ввозить христианскую литературу, переезд японцев в какую либо чужеземную страну, а также и возвращение их на родину/5, с.351 /. Восстание было подавлено.

Страна прошедшая сквозь десятилетия феодальных распрей, огнем и мечом объединенная под эгидой сегунов Токугава, оказалась перед опасностью развала и превращения в колонию европейских держав. Тогда центральное правительство хлопнуло дверью, закрыв Японию для контактов с иноземцами. Под страхом смертной казни были запрещены въезд иностранцев в Японию, пропаганда и исповедание христианства, выезд японцев за границу и строительство судов для открытого моря. Скучная торговля сохранялась только с китайцами и голландцами через построенные фактории г. Нагасаки.

Отнюдь не «застарелая азиатская нелюдность», как полагала российская императрица Анна Иоановна / 8, с. 27/ и не «эгоистическое» желание «сосредоточиться на самой себе» (!) как изящно, хотя и нечетко, формулирует К.П. Кирквуд вслед за американскими и европейскими историками, заставили Японию предпринять этот шаг. К нему принудила угроза потери национальной независимости и разграбление страны колонизаторами. Слишком красноречивы были аналогии с Макао и Филиппинами, слишком очевиден был очевиден ажиотаж пришельцев вокруг самой Японии /2. с.17 /.

С этого времени пощады не было. Христианство уничтожалось огнем и мечом, и его приверженцы, если они не отрекались от веры, были казнены. В 1639 г. христианство в Японии было окончательно искоренено, 80 лет спустя, после того, как оно нашло там своих приверженцев/5, с.29 /. Но существует и иная точка зрения. Жестокие преследования христиан властями, изгнание миссионеров, волевое решение о закрытии страны предлагают сообразительный путь объяснить неудачи христианства чисто историческими обстоятельствами. Однако, как показывает дальнейшее развитие событий, дело обстоит намного сложнее. Даже в условиях обеспеченной свободы совести (частично- сразу после реставрации Мэйдзи 1867 г., полностью – с окончанием второй мировой войны) христианство не сумело обеспечить сколько-нибудь широкой опоры внутри страны. И следовательно, проблема заключается не столько в конкретных исторических обстоятельствах, сколько в общекультурных. Многие аргументы против христианства, высказывавшиеся в XVIII в. продолжают оставаться актуальными и сейчас.

Главные аргументы против христианства можно разделить по крайней мере на три группы: 1) Христианство как система ценностей, несовместимых с основополагающими принципами японской культуры; 2) внутренние противоречия христианской догматики; 3) несоблюдение христианами (в основном миссионерами) этических норм своей религии/ 9, с.47/.

В данной публикации мы рассмотрим только первую группу аргументов, как наиболее существенную с точки зрения с точки зрения понимания природы возникшего культурного отторжения.

Основным поводом для беспокойства японских «государственников» было их твердое убеждение в том, что распространение христианства подрывает стабильность внутри страны, ибо главным в христианстве являются обязательства перед Богом, а не перед бюрократически-военной и семейной иерархией. Именно игнорирование такого основополагающего элемента синтоизма и конфуцианства , как сыновья почтительность, многократно приводило к смене династических линий в Европе, чего Японии счастливо удалось избежать. Поэтому японцы относились крайне недоброжелательно к тем

местам в Писании, где умалчалось значение кровнородственных связей.(...). (« Не думайте , что я пришел привнести мир на землю, не мир пришел я привнести, но меч, ибо я пришел разделить человека с отцом его, и дочь с матерью ее, и невестку со свекровью ее. И враги человеку – домашние его. Кто любит отца или мать более, нежели Меня, не достоин Меня и кто любит сына или дочь более, нежели Меня, не достоин Меня»)/9/.

Разрушительной для социального порядка признавалась практика исповеди. По мнению японцев отпущение священником любых прегрешений исповедуемого ведет к росту преступности и подрывает моральные устои общества.

Христианская концепция единого создателя подверглась массивной критике. На том основании, что, что согласно японским представлениям, небо и земля не являются сотворенными и, как таковые, следовательно, не имеют ни начала, ни конца. Таким образом, христианская космологическая схема оказалась отвергнутой.

Еще одним камнем преткновения для японцев был антропоцентризм христианства(и поставил Господь человека владыкою над рыбами морскими, и над птицами небесными, и над скотом, и над всею землею, и над всеми гадами, пресмыкающимися по земле»). Противопоставление животного мира и человека выражено в японской культуре далеко не столь отчетливо, как на Западе. Это видимо чувствовал и Франциск Ксавье (первый иезуит в Японии), специально обращавший внимание миссионеров на необходимость разъяснения, принципиального отличия бессмертной души человека от смертной души других живых существ, что противоречило как буддийскому учению о карме, так и всему модусу японской культуры вообще, для которой человек – лишь частное проявление универсального потока жизни /9, с.48/.

Революция Мэйдзи (1868), уничтожившая сегунат и установившая Японии самодержавие Микадо, имела одним из своих последствий возрождение синто в качестве национальной и государственной религии. Началась конфискация земель и имущества буддийских храмов. Многие храмы были ликвидированы. Так, в префектуре Тояма в 1870 г. было 1730 храмов, а в 1871 г. их осталось только 7. И только тогда, когда буддийское духовенство встало на путь поддержки нового режима, гонения на буддизм приостановили, а в конституции 1889 г. была провозглашена свобода вероисповедания.

Чтобы совместить провозглашенную свободу вероисповедания и сохранение государственной религии, была сформулирована концепция «государственного синтоизма» как культа национальной морали и патриотизма, который можно было совместить исповедованием любой религии. В 1882 г. все синтоистские организации были разделены на две категории: храмы государственного синтоизма пользовавшиеся поддержкой государства, и организации сектантского синтоизма. В результате единый культ распался на три обособленные сферы: бытовой обрядовый синтоизм, сектантский синтоизм, государственный храмовый синтоизм./ 4, с.98/.

Бытовой обрядовый синтоизм состоял из народных поверий, суеверий, и обрядовой практики. Эта сфера была полна религиозных и фольклорных традиций, что делало ее существенной частью духовной жизни народа. Сектантский синтоизм насчитывал официально 30 сект. Главной функцией сектантского синтоизма была активизация религиозных чувств народа к множеству отечественных божеств, верховному божееству синтоистского пантеона – богине Аматаэрасу и ее божественному потомку – императору. Государственный синтоизм в своих догматах утверждал божественность императора, священность японской империи, божественное превосходство Японии и японцев над другими странами и народами.

В 1873 г.в Японии было легализовано христианство. Устремившиеся в Японию из разных стран миссионеры открыли заново один из каналов культурной связи

Японии с Западом. Но большинство миссионеров мало интересовалось духовной жизнью японцев, считая все нехристианские народы «варварами». Но были и среди миссионеров стремившиеся в взаимопониманию с японцами. Так, английские и американские протестанты составили англо-японский словари и сделали перевод Библии на японский язык. Наиболее подвижнической была миссионерская деятельность в Японии представителя русской православной церкви отца Николая (Иван Дмитриевич Касаткин 1836-1912 гг.).

Список использованной литературы:

1. Гришелева Л.Д. *Формирование японской национальной культуры к.16 – н. 20 вв.М.,1986.*
2. Курквуд К. *Ренессанс в Японии. М., 1988.*
3. Reishauer A.K.*Studies in Japanese Buddhism. N.Y. 1925.*
4. Гоголев К.Н. *Индия, Китай, Япония. М., 2004.*

5. *История Японии. М., 2002.*

6. *Лещенко Н.Ф. Социально-экономические и природные факторы численности населения Японии в период Токугава // Восток, 2001. № 1.с.45.*

7. *Ким Э.Г. Первое японское посольство в Европу 1582-1585 гг. В кн.: История и культура Японии. Сборник статей. М., 2002.*

8. *Файнберг Э.Я. Русско-японские отношения 1697-1875 гг. М., 1990.*

9. *Мещеряков А.Н. «Христианское столетие в Японии: проблема культурного отторжения» // Восток, 1993. № 5.*

УДК 94.07

ГРНТИ 03.09.03

Nessipbaeva K.R.¹

²doctor of historical sciences, professor of department of World history of the Kazakh national pedagogical university of Abay

HISTORIOGRAPHIC PROBLEMS OF POLICY OF PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA THE RELATION "A SMALL BACKGAMMON ON THE EXAMPLE OF SUAR AND THE INNER MONGOLIA"

Abstract

Historiography of a subject is grouped on country and problem – chronological to the principles. Works on theoretical questions, national policy, concerning realization of national policy in the studied regions are separately considered. Questions of national policy of the People's Republic of China became objects of studying of a number of the Russian, Chinese, foreign, Kazakhstan authors.

Key words: nation, people, policy, ethnos, ethnogenesis, religion, Islam, autonomy

К.Р. Несипбаева¹

¹ тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры

ҚЫТАЙ ХАЛЫҚ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ХАЛЫҚТАР САЯСАТЫНЫҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ «СУАР ЖӘНЕ ІШКІ МОНҒОЛИЯ МЫСАЛЫНДА»

Аңдатпа

Тақырыбтың тарихнамасы хронологиялық және ел-мемлекеттік принциптермен топтастырылған. Оқылатын аймақтың ұлттық саясаты мен оны жүзеге асыру және теориялық мәселелерге байланысты жұмыстар бөлек қарастырылған. ҚХР-ның ұлттық саясаты мәселесі ресей, қытай, қазақстан және шетел авторларының зерттеу объектісіне айналды.

Кілтті сөздер: ұлт, халық, саясат, этнос, этногенез, дін, ислам, автономия.

Несибаева К.Р.¹

¹ доктор исторических наук, профессор КазНПУ имени Абая

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИКИ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ СВЯЗАНЫ С «НЕБОЛЬШИМ НАРДОМ НА ПРИМЕРЕ СУАР И ВНУТРЕННЕЙ МОНГОЛИИ»

Аннотация

Историография темы сгруппировано по страновому и проблемно – хронологическому принципам. Отдельно рассмотрены работы по теоретическим вопросам, национальной политики, по вопросам реализации национальной политики в изучаемых регионах. Вопросы национальной политики КНР стали объектами изучения ряда российских, китайских, зарубежных, казахстанских авторов.

Ключевые слова: нация, народ, политика, этнос, этногенез, религия, ислам, автономия

Historiography of a subject it is grouped on country and problem – chronological principles. Works on theoretical questions, national policy, concerning realization of national policy in the studied regions are separately considered. Questions of national policy of the People's Republic of China became objects of studying of a number of the Russian, Chinese, foreign, Kazakhstan authors.

In the sphere of special attention of the Soviet scientists national problems of China have appeared in the 1930th years in connection with revolutionary events in this country. The detailed research of G.S. Kara-Murza [1] became the first work which is completely devoted to the analysis of a national situation. In the work the author has marked out several features characterizing national structure of the country. First, "extreme variety" of large, average and small ethnic groups. Secondly, "China - the state with the uniform national center", that is the main part of Han compactly lives in the central region of the country, and non-Han nationalities are distributed on suburbs. Thirdly, presence of ethnic minorities. Here G.S. Kara-Murza had notes that the small people live together with Chinese, both in national areas, and out of their borders. According to him, the national situation in China at the beginning of the 20th century, was characterized by a difficult situation of ethnic minorities, development of hanky colonization, including the Northeast of the country. Dividing the non-Han people on revolutionary and reactionary, he considered that the first have to create own state and, thereby, get rid of the Chinese operation.

In the middle of the 20th century interest in studying of national policy is connected with formation of the People's Republic of China. It is possible to carry A.G. Yakovlev [2] research to one of such works, left in 1959. In this work, the author in detail analyzes the activities of the CPC for realization of regional national autonomy, a measure aimed at the development of social and economic and cultural level of non-Han nationalities. He gave some data on modern position of ethnic minorities of the Inner Mongolia as private examples, in particular Mongols. Yakovlev A.G. highly appreciates activity of the CPC in the solution of an ethnic question, namely a guarantee of the rights and freedoms of ethnic minorities.

Same year K.F. work, Kotov [3] who also after Yakovlev A.G. gives appreciation to activity of the CPC in the solution of an ethnic question in the People's Republic of China has been published.

Opposite assessment can be seen in T.R. Rakhimov [4] work where was declared that regional national autonomy "in fact is only a screen for cover of policy of violent assimilation". In the works T.R. Rakhimov gave a number of the examples characterizing a situation in national areas during "cultural revolution" and showed features of the course towards merge of nationalities, repressions conducted by the country leaders concerning the intellectuals and personnel workers from the circle of non Han. From the point of view of the author "the national policy of Maoists is anti-Marxist, anti-socialist".

The detailed analysis of activity of the CPC in the field of national policy is provided in Moskalyov's work A.A. Avtor allocated three main periods in development of the theory and practice of national construction: 1949 – 1956 - the period of realization of the principles underlain in "NPKSK general program". This stage was characterized by the organization of institute of regional national autonomy, the first social and economic transformations directed to reduction of lag of non Han from Chinese, creation of network of national schools, etc. 1957-1977 – the period of "destruction". At this time there was withdrawal of the management of the CPC from earlier achieved results of national policy. 1978 - till present. This stage is characterized by return to the principles of national construction of the 1950th years and "further development of her main installations and the directions". Studying regional national autonomy in the People's Republic of China, And. A. Moskalyov has come to conclusion that, despite all her shortcomings, "the unified nature of this system" acted as strong base "strengthening of territorial integrity of China".

Data on legislative regulation of regional national autonomy in the Northeast of China contain in work as T.V. Lazareva [5].

T.V. Lazareva, studying questions of personnel construction in the People's Republic of China among non-Han nationalities, I used regional acts for reflection of process of nationalization of shots of SUAR. She noted that work on preparation and use of national shots in the district develops quite successfully though tension in the social sphere is observed. In the mid-nineties the share has made a ganba (personnel workers) of hanky nationality 58,6% of all personnel workers of the national district whereas a share of Uyghurs - only 40,7%, despite numerical superiority in the region of representatives of the Uigur nationality.

The short sketch of position of ethnic minorities since the period of government of the Han dynasty before formation of the People's Republic of China is given in work as V.G. Buldakova [6], in work there are also data, about that as there was a national policy of the country since 1949 under the direction of the CPC. The main contents of article concern questions of national development till 1978. As for the period investigated by us, here the author has put emphasis on policy in the fields of education and cultures among ethnic minority. She has reflected dynamics of the organization of national schools and cultural institutions, having especially concerned a problem of preservation of languages of small nationalities. The main conclusion to which V.G. Buldakova had come consists that in the 1980th years the state has achieved noticeable success on the way of formation of national policy.

Studying of a demographic situation in national areas was undertaken by A. Kuteleva [7]. Considering social and demographic characteristics of non-Han nationalities on the basis of the program of the state "one family – one child", she comes to a conclusion that the population of the country promptly grows old and it speaks about negative consequences of this policy. In work general information on carrying out population policy of the state "one family – one child" is given in regions of non-Han nationalities.

Among the Russian authors issues of national policy of the People's Republic of China are touched in I.F. Popov's works [8]. In the works the author analyzes national policy of the country in the solution of national problems, gives an assessment to results of activity of the CPC in this area. In general, she draws a conclusion about success of national policy which allows ethnic minorities to keep language, writing and traditional culture. Nevertheless, in work there are also critical remarks. In particular, I.F. Popova pays attention to considerable discontent, separatist sentiments in SUAR and in TAR that is, according to her, a symptom of a difficult social situation in places of compact accommodation of representatives of the called nationality.

The questions connected with influence of religion on ethnic questions are taken up in Kuznetsov V. works [9]. According to him, ordinary consciousness and public behavior of this or that ethnos develops under the influence of religion. Official positions of the country leaders and a position of religion on those, or to other questions are shown in article, a common ground of two systems is shown. Let's say the "one family-one child" program – policy of strict control of birth rate in the country, dictated by economic need in compliance with which it is allowed to have only one child, regulation of birth rate contradicts traditional mentality of Muslims, according to Islamic customs – "children – charisma". From a law position bigger legal personality government institutions, but from a position of unwritten religious laws which too in fact are important, right they have.

Policy of the CPC on improvement of national policy of the People's Republic of China, the choice of a new way this development and other important points was covered in the article by L. Delyusin [10]. In article a number of the major problems which the leadership of China faces now are highlighted, in particular it is possible to receive answers to such questions as in what the reason of national confrontations why there were such situations in the country and why there are difficulties, on the way of modernization of the country. Having made the detailed analysis of national policy, the author comes to a conclusion that, despite enormous progress, in Celestial Empire not everything is as smooth as it seems.

V.O. Namzhinova [11] article contains data on results of social and economic policy of the Chinese leaders in the Autonomous Area of Inner Mongolia with the emphasis on economic development. The author pays attention to dependence of economic development of the district on expansion of foreign economic activity. For attraction of investments into local economy transport infrastructure and a services sector actively develops in autonomies. Despite a big role of foreign trade, the local government makes efforts for diversification of economy. V.O. Namzhinova considers that for successful economic construction it is necessary to reconstruct a complex of the industrial enterprises constructed in the 1950th - the 1960th years to expand their production capacities. Also, for achievement of high economic growth it is required "... to head for development of resources and economy of means to connect together scientific and technical education with economy", etc. It should be noted that the main recommendations of the author repeat program documents of the CPC.

The analysis of ethnic oppositions is provided in V.G. Gelbras's researches [12]. Addressing pages of history, the author sees one of the main reasons of social problems in the context of fear of Uyghurs, the fact that they can lose the original culture, history - it causes their discontent. The fact of arrival of Han in SUAR, suspense of a gap in an economic situation between indigenous people and Han – is one of the major destabilizing factors according to the author.

In the Chinese historiography the interpretation of national problems of the country is considered entirely under the influence of official ideology. The Chinese authors, studying national policy of the CPC, as a rule, build researches on the following sample. In the beginning the thesis about national equality (usually materials of the constitution in which equality of all nationalities is proclaimed are used here and any forms of discrimination on ethnic sign are forbidden) is provided [13].

Further the problem of unity of nationalities is characterized. Here scientists provide provisions of a course "two - not to come off» that is ethnic minorities shouldn't come off Han, and the last - non Han. In this formula the idea of interdependence of all people of China and impossibility of their normal development out of communication with each other is expressed. Therefore the government stops all forms of great khansky chauvinism and local nationalism (nationalism of the non-Han people).

The important place in the Chinese historiography is taken by a question of functioning of institute of regional national autonomy. "It is one of the main political installations and a component of a political system of the People's Republic of China" - the vice-chairman of the state Committee on Ethnic Matters at the State Council of the People's Republic of China At Jinghua said. According to the Chinese authors, regional national autonomy is a specific form of realization of the rights of ethnic minorities in China.

Due to growth of economy, development of the social sphere in areas of national autonomy, the Chinese authors come to a conclusion about success of national policy today. An ethnic question, according to them, "... is mainly in how even more to intensify economic and cultural construction in regions of ethnic minorities".

For the last 20 years in the People's Republic of China there was a considerable amount of works, the non-Han nationalities of Northeast China devoted to various aspects of life. For example, in the manual Dong Guoyao Beifang[14] the ethnography of ethnic minorities of the Inner Mongolia is most deeply studied. In this small book ethnogenesis and the main milestones of ethnic history of Mongols of China was traced.

Works of such Chinese authors as Zhao Huasheng [15], Pan Zhiping [16], Xia Ishan [17], are devoted to cooperation of China with the Central Asian states, including fight against "three evils" within the Shanghai Cooperation Organization. In the Chinese historiography many questions of national policy of the CPC in the Northeast of China are raised. Nevertheless, her feature consists not in complex studying of a problem, and in following of the line of party.

The western historiography is presented by several works raising the questions of national policy of the CPC in Northern regions of the country. H.G. Schwartz [18] has prepared a historical and ethnographic sketch of nationalities of Northern China.

Among works of the western authors across Xinjiang, it is necessary to select the monograph by M. Dillon [19] and a complex research of group of experts under the general editorial office F. I am old. Scientists in detail analyze policy of the leadership of the People's Republic of China in an Islamic question. In 50 years of existence of the People's Republic of China, it is noted in work, approaches to an Islamic problem underwent essential changes. If at the beginning the country leaders politically and economically tried to dissolve Muslims in the mass of the Chinese citizens, then in the 70th scientists note, changes of the relation of the country leaders to religion were outlined. Authors come to a conclusion that the Islamic factor plays an important role not only in domestic policy but also in geopolitical reasons of the country. The provision of Islam in the People's Republic of China to some extent is reflected in the attitudes of the Islamic states towards the People's Republic of China.

Список использованной литературы:

1. Кара-Мурза Г.С. К постановке национального вопроса в Китае // *Проблемы Китая*. – М. – 1934. – № 13. С. 46-141.
2. Яковлев А.Г. Решение национального вопроса в КНР. – М., 1959.// www.continent.kz/library/KN-7/7glava3.html
3. Котов К.Ф. Сущность местной национальной автономии в КНР (Основные проблемы теории и практики национального строительства в КНР на примере Синьцзян-Уйгурской автономной области): Автореф. д-ра юрид. наук. – М., 1962. – 82 с.
4. Рахимов Т.Р. Национализм и шовинизм - основа политики группы Мао Цзэдуна. – М. – 1968. – С. 67. <http://isfic.info/zarpra2/konstz95.htm>
5. Лазарева Т.В. Зигзаги национальной политики Китая // *Азия и Африка сегодня*. – 2010. – №3. С.18-25.
6. Булдакова В.Г. Национальная политика КНР в отношении малочисленных народов // *Россия и АТР*. 2006. № 4. <http://www.liveinternet.ru/users/tuvaresp17/post107818510/>
7. Кутелева А. Важно не количество, а качество. Демографическая политика Китая// www.kreml.org/opinions/229567198
8. Попова И.Ф. Внутренняя национальная политика КНР // *Этнический мир*. №20 www.assamblea.kg/em20_kyrg.htm
9. Кузнецов В.С. Экономическая политика Цинского правительства в Синьцзяне в первой половине XIX в.-М.: Наука, 1973. – 209 с.
10. Делюсин Л. XVI съезд КПК: старые проблемы – новые надежды// *Азия и Африка сегодня*. – 2003. – 5. С. 2-11.
11. Намжинова В.О. Проблемы освоения западных регионов КНР (на примере АРВМ): Автореф. канд. эк. наук. – М., 2011. – 68с. www.ifes-ras.ru/publications/13/82-eie-iaeaae-xvii-nuacaeei-eie-
12. Гельбарсс В.Г. Китай. Чем недовольны уйгуры. Противоречивые итоги развития Синьцзяна// *Азия и Африка сегодня*. – 2010. – №6. С. 49-55.

13. *Все о Китае Национальная политика Китая и общее процветание и развитие всех национальностей// Пекин 14-12-2009 russian.china.org.cn/government/archive/baipishu/txt/2009-12/14m*
14. Дун Гояо Бэйфан *Культура и быт северных народностей Китая. – Тайбэй, 1997.*
15. Чжао Хуаиэн. *Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества.-М.: 2005. – 63 с. (Рабочие материалы)*
16. Пань Чжипин *Межнациональные взаимоотношения в странах Центральной Азии: история, современная ситуация и перспективы. – Урумчи: Синьцзян жэньминь чубанью, 2003. – 203 с.*
17. Ишань Ся. *Механизм «Шанхайской пятёрки» и стратегическое взаимодействие Китая и России // Китай в мировой политике/Под ред. А. Д. Воскресенского.- М.-2001.- С.336-351.*
18. Schwarz H.G. *The minorities of Northern China: a survey. - Bellingham (Wash.):1984.*
19. Dillon M. *Xinjiang - China's Muslim Far Northwest- L.: RoutledgeCurzon, 2004.201 p.*

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

ӘӨЖ316.32

ГРНТИ 04.21.21

А.Д. Бекебаева¹, Л.Н. Нурсултанова²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, "6D050500 – Аймақтану" мамандығының 2 курс докторанты

²Қауымдастырылған профессор, т.ғ.д. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР МЕН ЕРЛЕРГЕ ҚАТЫСТЫ САЯСАТТЫҢ ЗАМАНАУИ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Мақалада заманауи Қазақстандағы әйелдер мен ерлерге қатысты саясаттың рөлі мен маңызы қарастырылды. Сонымен қатар әйелдердің мемлекет саясатына қатысуы туралы сұрақтар қойылып, әлеуметтік сауалнама жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде гендерлік саясат саласындағы проблемалар анықталды: әйелдер мансаптық мүмкіндіктерді ұсынатын менеджерлердің позициясында нашар көрінеді; жұмыс істейтін әйелдің «қос жүктемеге ие болу» мәселесі. Осылайша, гендерлік саясатты одан әрі іске асырудың тиімділігі жағдайды дұрыс диагностикалауға, нақты гендерлік проблемаларды теңгерімді бағалауға және мақсаттарға жету үшін арнайы механизмдердің біліктілігін арттырумен байланысты екендігі айқындалды.

Кілтті сөздер: гендерлік саясат, ерлер мен әйелдер, гендерлік теңдік, гендерлік саясат тұжырымдамасы, әлеуметтік зерттеу, әйелдерді саясатқа тарту, басшылық лауазымдарындағы әйелдер

Бекебаева А.Д.¹, Нурсултанова Л.Н.²

¹ докторант 2 курса специальности "D050500 -Регионоведение" ЕНУ им.Л.Н.Гумилева

² ассоциированный профессор, д.и.н., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева

СОСТОЯНИЕ ПОЛИТИКИ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН И МУЖЧИН В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье рассмотрены роль и значение состояние политики в отношении женщин и мужчин в современном Казахстане. Также был проведен социологический опрос, в ходе которого задавались вопросы касательно участия женщин в политике страны. В итоге исследования были выявлены проблемы в области гендерной политики: женщины слабо представлены на должностях менеджеров, обеспечивающих возможности карьерного роста; проблема «двойной ноши» работающей женщины. Итак, эффективность дальнейшей реализации гендерной политики зависит от корректной диагностики ситуации, взвешенной оценки реально существующих гендерных проблем и квалифицированной разработки специальных механизмов реализации поставленных целей.

Ключевые слова: гендерная политика, мужчины и женщины, гендерное равенство, концепция гендерной политики, социологический опрос, привлечение женщин в политику, женщины на руководящих постах

A.D.Bekebayeva¹, L.N. Nursultanova²

¹2-year doctoral student of the specialty "D050500 -Region study", Eurasian National University named after L.N. Gumilyov

²Associate Professor, Doctor of Historical Sciences
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov

THE STATE OF THE POLICY REGARDING WOMEN AND MEN IN MODERN KAZAKHSTAN

Abstract

In article there are the role and importance of state policy in relation to women and men in modern Kazakhstan. Also, a sociological survey, which asked questions about women's participation in politics of the country. In the end of the research revealed problems in the field of gender policies: women are underrepresented in positions of managers providing opportunities for career growth; the problem of "double burden" of working women. So, the effectiveness of further implementation of the gender policy depends on correct diagnosis of the situation, balanced assessment of real gender issues and professional development of special mechanisms for the implementation of the goals.

Key words: gender policy, men and women, gender equality, the concept of gender policy, sociological survey, involvement of women in politics, women in leadership positions

Жаһандану жағдайында, мемлекеттің рөлі мен функцияларын халықаралық қатынастардың басты факторы ретінде нығайту, гендерлік теңдікті қамтамасыз ету саласындағы мемлекеттік саясатты зерттеу Қазақстан Республикасының демократияландыру процесінің маңызды бағыттарының бірі ретінде аса маңызды. Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету және барлық әйелдерге мүмкіндік беру БҰҰ Бас Ассамблеясының 70-сессиясында қабылданған 2030 жылға дейінгі әлемдік қоғамдастықтың 17 тұрақты даму мақсаттарының бірі болып табылады. Халықаралық сарапшылар атап өткендей, бұл таңдау емес, керісінше қажеттілік, өйткені тиісті проблемаларды шешпестен, ешбір ел тұрақты түрде дами алмайды. Сонымен қатар, гендерлік теңдік кедейлікті жою, экономикалық өсу және тең және инклюзивті қоғамдар құру сияқты басқа мақсаттарға жетудің ажырамас элементі болып табылады [1].

Әйелдер мен еркектерге қатысты гендерлік саясат мәселелерін зерделеу үшін негіз құрған батыстық ғалымдар арасында П.Эллиотт, Н.Мендел, Б.Фридан, З.В.Паркер, О.Уильямсон шығармаларын бөліп алуға болады. Саясаттану ғылымына қолданылатын гендерлік әдіс принциптері С.Дж.Кэрролл, Л.М.Зерилли, К.Пейтман, С.М.Окин, А.Дж.Янг, Дж.Эванс теорияларында баяндалған. Гендерлік мәселелер С.Г.Айвазова, А.А.Бородуля, С.Н.Бурова, О.Воронина, И.А.Жеребкина, Е.А.Здравомылова, О.М.Здравомылова, И.Л.Коган, И.С.Кон, А.А.Костикова, О.В.Лапа, Е.Б.Мезенцева, Н.Л.Пушкарева, Л.П.Репина, Т.Б.Рябова, Е.В.Сягровец, А.А.Темкина, Л.Г.Титаренко, В.И.Успенская, И.Р.Чикалова, Н.А.Шведова, З.М.Юк, Е.И.Янчук, Е.Ярская-Смирнова және т.б. секілді ғалымдармен зерттелуде [2]. Гендерлік сараптама әйелдердің белгілі бір құқықтары бар азаматтардың мәртебесін сыни қараумен байланысты (М. Дейли, Р. Листер, Д.Сейнсбери, Б. Хобсон). Отбасына қатысты мемлекеттік саясатты гендерлік зерттеудің екі бағыты бар:

- Г.Эспинг-Андерсен (Э.Орлофф) типологиясына «гендер қосу»;

- талдаудың негізгі категориясы ретінде гендерлік факторларды ескере отырып, отбасылық саясатты жіктеу (С.Данкан, Дж.Льюис, Б.Пфау-Эффингер, Д.Сейнсбери) [3].

Қазақстанда гендерлік мәселелер отандық саясаттанушыларының, атап айтқанда: Г.А. Андиржанованың (қоғамдық-саяси құқықтардың) диссертациялық жұмысында [4], А.Б.Самакованың (гендерлік саясат), И.Б. Сулейменованың (саяси басшылық) [5], А.У. Сыдықованың (адам саудасымен күресу) және т.б. еңбектерінде зерттеле бастады [6].

Дамудың қазіргі кезеңінде егеменді Қазақстанның гендерлік саясаты, ең алдымен, экономикалық салада әйелдердің кәсіпкерлігін одан әрі дамыту, еңбек нарығындағы әйелдердің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін гендерлік теңдікке қол жеткізуге бағытталған. Мемлекет тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі – Қазақстанның ЕҚЫҰ-дағы төрағалығы. Осыған байланысты Президент Н.Назарбаевтың «ЕҚЫҰ-ның тағдыры мен келешегі» деген тұжырымдамалық мақаласында ел дамуының басым бағыттарының бірі адамның негізгі демократиялық құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу және қорғау ретінде айқындалады [7].

Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2050 стратегиясы: өткізілген мемлекеттің жаңа саяси бағыты» жолдауында, Назарбаев, гендерлік саясат мәселелері: «іс жүзінде гендерлік теңдікті және ерлермен бірге әйелдер үшін тең мүмкіндіктерді қамтамасыз етуді» атап өтті. Шынайы гендерлік теңдікті қамтамасыз ету үшін республикада Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Әйелдер істері және отбасылық демографиялық саясат жөніндегі ұлттық комиссия құрылды. Елбасы өзінің стратегиялық Жолдауында «Әйелдер мемлекеттік және қоғамдық басқаруда, әсіресе өңірлерде жергілікті деңгейде белсенді түрде қатысуы керек» деп атап өтті. Президент шешімдер қабылдау деңгейінде әйелдердің 30% -ына қол жеткізудегі негізгі міндеттерді қарастырады. Әйелдерді саяси жетілдіру үшін «Әйелдер көшбасшылығы мектептерінің республикалық желісі» деп аталатын тұтас желі құрылды [8].

Қазіргі таңда мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша 2005 жылы IV әйелдер форумында қабылданған 2006-2016 жылдарға арналған гендерлік теңдік стратегиясын іске асыру аяқталды. Стратегияны қабылдау мемлекеттің жоғары саяси сана мен азаматтық белсенділігі бар қоғамға маңызды қадамы болды, гендерлік балансты дамыту, әйелдердің әлеуметтік-экономикалық, әлеуметтік-саяси мүмкіндіктерін кеңейту, халық денсаулығын нығайту, қоғамның рухани-адамгершілік дамуына жағдай жасау үшін институционалдық негіз болды.

Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясат тұжырымдамасы Қазақстандағы гендерлік саясаттың негізгі қағидаттары, басымдықтары мен міндеттерін айқындайды. Гендерлік саясаттың негізгі қағидаттары Қазақстан Республикасы Конституциясымен кепілдік берілген әйелдер мен еркектерге тең құқықтар мен бостандықтар орнатады.

Гендерлік қатынастарды гендерлік қарым-қатынастың күші мен теңсіздігінің әлеуметтік тұжырымдамасы арқылы талдау үшін маңызды әдіснамалық маңыздылығы – феминистік әлеуметтанудың екі тұжырымдамасы – гендерлік әлеуметтік құрылым теориясы және гендерлік жүйе теориясы. Осы теорияны түсінуде, оны посткеңестік кеңістікте бейімдеуде орыс әлеуметтанушылары Е.Здравомыслова және А.Темкина үлкен рөл атқарды.

Гендерлік теңдікке қол жеткізу жолдары осы қоғамға тән көптеген әлеуметтік, экономикалық, саяси және мәдени факторларға байланысты.

Феминистіктер әлеуметтік теңсіздіктің себептерін, атап айтқанда, әйелдердің бағынышты ұстанымын капиталистік немесе патриархалдық жүйелердің эксплуатациялық сипатында көреді, яғни, жыныс – бұл сыныптық стратификацияның бір қыры. Тек жүйенің өзі жойылған кезде, олар әйелдердің теңсіздігінің мәртебесін шешуі мүмкін деп есептейді.

2016 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстандағы мемлекеттік қызметшілердің арасында әйелдер үлесі 2005 жылмен салыстырғанда 55% -ды құрады, олардың үлесі 2,4%-ға төмендеді. Оған уақытша арнайы шаралармен әйелдерге уақтылы жәрдемдесу де өз септігін тигізді. Осылайша, Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша, 2016 жылға дейінгі кезеңге арналған әйелдердің ең жақсы дайындалған шешім қабылдау деңгейіне көтерілуіне арналған Іс-шаралар жоспары қабылданды.

Аталған пікірлер аймаққа да байланысты екенін атап кеткен жөн, мысалға аталған мәселеде қала тұрғындары (Астана қ. – 69,3% және Алматы қ. – 63,2%) ауыл тұрғындарына қарағанда толерантты (1 – кесте). Атырау қаласы тұрғындарының – 75,1%-ы әйелдердің саясатқа араласуына қарсы еместіктерін атап, ең жоғары көрсеткішке ие болды. Алайда, Семей – 33,3% және Шымкент – 46,2% қалаларының тұрғындары әйелдердің саясатқа араласуына мүлдем қарсы екендіктерін білдірді.

Егер де статистикалық деректерге жүгінсек, дамудың қазіргі кезеңінде келесі жағдай байқалады: саяси мемлекеттік қызметшілер арасында әйелдер үлесі 9,7% (2005 жылы – 11%). 2015 жылы әйелдердің 15 министрлік лауазымының тек 2-уінде ғана жұмыс істейді. ЭЫДҰ елдерінде 2015 жылы әйелдер орташа есеппен 29,3% министрлік лауазымдарға ие болды. Ал Венгрияда, Кореяда, Словакияда және Түркияда, он министрдің біреуі ғана әйел екендігін ескерсек, онда Финляндияда, Францияда, Швецияда және Канадада жыныстардың тең дәрежеде екенін көруге болады. Барлық әкімшілік мемлекеттік қызметшілер арасында әйелдердің саны 55,2% -ды (2005 жылы – 59,2%) құрап, төмен көрсеткішке ие болды.

Қазақстан Республикасының 2006-2016 жылдарға арналған Стратегиясында айқындалған гендерлік теңдік мақсатын іске асыру бойынша жұмыс жүргізілуде

Әйелдердің билік өкілдерінің деңгейін 30%-ға көтеру туралы шешімдер қабылдау деңгейінде. Президент Назарбаев атқарушы және өкілді билік органдарындағы әйелдердің санын көбейту қажеттілігін белсенді түрде қолдайды. Ол саяси партияларға басшылық лауазымдарға көп әйелдерді

тағайындауға шақырды. Жаңа үкімет құрамында 3 әйел министр бар, ол 20%-ды құрайды. Бұл басқа ТМД елдерінің арасында ең жоғары көрсеткіш. Қоғамдағы әлсіз жыныстың беделінің және рөлінің артуы, сондай-ақ Әйелдердің саяси мемлекеттік қызметшілер арасында өкілдік ету деңгейін арттыру мақсатында 2011 жылы Қазақстанның әйелдер конгресінде қабылданған Елбасының тапсырмасы бойынша қабылданған 30%-ға арнаулы іс-қимыл жоспарымен насихатталды. Бүгінгі таңда іске асырылған стратегияның арқасында әйелдердің мемлекеттік және коммерциялық құрылымдардағы өкілдіктері көбеюде. Осылайша, 2012 жылы Парламент Мәжілісіне өткен сайлауда депутаттар арасында әйелдер саны 24 пайызға жетті. [9]

Кейбір облыстарда 2016 жылы жергілікті атқарушы органдарда әйелдердің өкілдігі шамамен 30%-ды құрайды (Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Батыс Қазақстан, Шығыс Қазақстан және Ақмола облыстары), ал Қостанай облысында бұл көрсеткіш 31,6%-ды құрайды. Қазақстанда қоғамның қоғамдық саласына әйелдерді тарту бойынша елеулі жетістіктерге қол жеткізгеніне қарамастан, әйелдер әлі де көшбасшылық ұстанымдарда жеткіліксіз болып келеді. Мысалы, Швеция парламентінің тек 42,7%, Данияда - 41% және Финляндия парламентінің 40,4% әйелдерді құрайды. Скандинавия елдері саясатта гендерлік теңдік қағидасы бойынша көшбасшы болып табылады. Парламенттегі әйелдердің саны жағынан 10 елдің ішінде Коста-Рика мен Аргентина да бар. Заң бойынша бұл елдерде әйелдер парламент мүшелерінің жалпы санының үштен бірін есепке алу керек. Ресейде қазіргі Мемлекеттік Думада 9,5% әйелдер, Федерация Кеңесінде 5,6% бар [10].

Сонымен, зерттеу барысында, ресейлік әдебиеттерді талдау, әлеуметтік зерттеулер жүргізу және әлеуметтік зерттеулер жүргізу барысында гендерлік саясат саласындағы келесі мәселелер анықталды:

- Әйелдер мансаптық өсуге мүмкіндік беретін менеджерлер лауазымдарында нашар көрінеді. Ал экономика саласында жетекші орындарда әйелдер саны одан да аз. Зерттеулер әйелдердің басқарулары барысындағы басқарушылық шығындар әйелдердің басқа басқару стилімен байланысты болғандығын көрсетеді. Әйелдер әлеуметтік мәселелердің күн тәртібіне қоғамдық игілік, құқықтық қорғау, басқарудың ашықтығы сияқты салаларда мәселелерді шешуге көп көңіл бөледі. Әйелдер жиі жаңа жағдайларда жаңа стильдерді көрсетеді (авторитаризм, алкоголизм, күшке емес, ынталандыруға екпін беру және т.б.). Дүниежүзілік құндылықтарды зерттеу деректері бойынша, барлық басқа факторлар жойылса да, әйелдер 4-9% -ға аз әрекет жасайды және заңсыз әрекеттер жасайды, ал ерлер көбінесе (3,3%) пара алады және береді. Бірқатар елдердің пікірінше, парламенттегі әйелдердің үлесі көбеюде (оны қоғамдағы мінез-құлықтың демократиялық стилін қабылдаудың жалпы деңгейімен байланыстыруға болады).

- жұмыс істейтін әйелдің «қос жүктемесі» мәселесі. Балаларды күту, басқа да үй тапсырмалары сияқты, негізінен әйелдер арқылы жүзеге асырылады. Қазақстан үкіметі әйелді жұмыспен қамтуды және аналықты біріктіруге мүмкіндік беретін саясатты жүзеге асырады. Осы саясаттың негізгі бағыттарының бірі – босануға байланысты демалыс беру туралы заңнаманы қабылдау және жетілдіру. Заңдар жүкті әйелдерге босанғанға дейін және одан кейін ақы төленетін демалысты беруді, аналық кезеңде жұмыстан босатудан қорғауды қамтамасыз етеді. Дегенмен, бүгінгі күні мемлекет әлі жеткілікті мектепке дейінгі мекемелерді қамтамасыз ете алмайды, ал жас балаларға қамқорлық көрсету мәселесі өткір болып қалуда, ал әйелдер «отбасы немесе мансап» арасында таңдау жасауға мүдделі [9].

Осылайша, Қазақстанда гендерлік саясат саласындағы барлық жетістіктерге қарамастан, мемлекеттік қызметте де, партияларда да, қоғамдық-саяси блокта да шешім қабылдау деңгейінде гендерлік теңгерімсіздік бар. Дискриминацияның ұзақ мерзімді тарихы және екі жыныста ойнайтын рөлдердің әрқайсысына қатысты шектеулер көрінбейді және еріксіз адамның күнделікті іс-әрекеттеріне және шешімдеріне әсер етеді.

Сонымен қатар, еркектерге немесе әйелдерге жататын әйелдер мен ерлердің әлеуметтік идентификациясын ғана емес, оларды біріктіретін қарым-қатынастардан да туындайды. Қазақстан Республикасында гендерлік теңдік стратегиясын жүзеге асыру әйелдердің және ерлердің өмір сүру құқығының жыныстық белгісі бойынша кемсітушіліксіз іске асыруға жағдай жасауына ықпал етеді. Мұндай саясатты одан әрі іске асырудың тиімділігі жағдайды дұрыс диагностикалауға, қазіргі гендерлік проблемаларды теңгерімді бағалауға және мақсаттарды іске асыру үшін арнайы механизмдердің білікті дамуына байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан Республикасындағы гендерлік саясат тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2003 жылғы 27 қарашадағы N 1190 қаулысымен бекітілген.
- 2 Волина Л.Г. Гендерная политика в Республике Беларусь: процессы и механизмы реализации / Дисс. ... Ph.D. – Минск 2016. – 26 бет
3. Чернова Ж.В. Гендерный анализ семейной политики в современной России: особенности и тенденции / Авт. дис. на соис. уч. ст. д.с.н. – Саратов 2013. – 40 бет
4. Андиржанова Г.А. Обеспечение социально-политических прав женщин: мировой опыт и Казахстан / Дисс. ... Ph.D. -Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2004. – 127 бет.
5. Самакова А.Б. Гендерная политика в контексте социальной трансформации казахстанского общества / Дисс. ... Ph.D.. – Алматы: ҚазҰУ. Әл-Фараби, 2003. – 150 бет
6. Сулейменова И.Б. Становление политического лидерства женщин в независимом Казахстане / Дисс. ... Ph.D. – Алматы: ҚазҰУ. Әл-Фараби, 2002. – 135 бет
7. Назарбаев Н.А. Судьба и перспективы ОБСЕ // Казахстанская правда. – 29 қаңтар 2010, 1 бет
8. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халыққа жолдауы. «Қазақстан-2050» стратегиясы. Мемлекетіміздің жаңа саяси бағыты «// akorda.kz
9. Загидулина С. Гендерное равенство в Казахстане // Депутат. 13.12.2012. – №50. 9 бет
10. Котоманова О.В. Женщины в российском обществе: проблемы гендерного неравенства // Бурят мемлекеттік университетінің хабаршысы.. 2011.- №5. – 243-248 бет

УДК 341.1

МРНТИ 11.25.47

М.Қ. Болысбекова¹, А.Н. Жолдасбекова²

¹Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ «6D020200 халықаралық қатынастар» мамандығының 2 курс докторанты, Астана қ., Қазақстан

²Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ халықаралық қатынастар факультетінің деканы, с.ғ.к., профессор, Астана қ., Қазақстан

АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР: МЕРКОСУР ЖӘНЕ ЕЭО МЫСАЛЫНДА САРАПТАМА

Аңдатпа

Қазіргі таңда аймақтық интеграциялық жүйелер бүкіл кониненттерде алып қарқынмен даму үстінде. Құбылмалы геосаяси жағдайда жаңа интеграциялық құрылымдар ерекше қызығушылыққа ие. Мақалада оңтүстік америка және еуразия құрлықтарындағы аймақтық интеграциялық ұйымдары – Меркосур және Еуразиялық экономикалық одақтың қалыптасу кезеңдеріне, даму тарихына талдау жасалған. Зерттеу жұмысының негізінде Меркосур және ЕЭО-қа тән ортақ белгілері анықталды.

Кілтті сөздер: аймақтық интеграция, интеграциялық үдерістер, Латын Америкасы, МЕРКОСУР, Кедендік одақ, еуразиялық интеграция, Еуразиялық экономикалық одақ, бірыңғай экономикалық кеңістік

Болысбекова М.К.¹, Жолдасбекова А.Н.²

¹Докторант 2 курса ЕНУ им. Гумилева Л.Н., г. Астана, Казахстан

*²Декан факультета международных отношений ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, к.п.н., профессор,
г. Астана, Казахстан*

ПРОЦЕССЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ: АНАЛИЗ НА ПРИМЕРЕ МЕРКОСУР И ЕАЭС

Аннотация

На сегодняшний день процессы региональной интеграции развиваются быстрыми темпами на всех континентах. В условиях меняющейся геополитической ситуации особый интерес вызывают новые интеграционные объединения. В статье дается анализ этапов становления, истории развития интеграционных объединений южноамериканского и евразийских континентов – МЕРКОСУР и Евразийского экономического союза. На основе проведенной исследовательской работы были определены общие черты, характерные для обоих интеграционных блоков.

Ключевые слова: региональная интеграция, интеграционные процессы, Латинская Америка, МЕРКОСУР, Таможенный союз, евразийская интеграция, Евразийский экономический союз, Единое экономическое пространство

Bolysbekova M.K.¹, A.N.Zholdasbekova²

¹2nd year PhD student L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

²C.p.s., Dean of the International Relations Faculty, L.N.Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

REGIONAL INTEGRATION PROCESSES: ANALYSIS ON THE CASE OF MERCOSUR AND EAEU

Abstract

To date, regional integration processes are developing at a rapid pace on all continents. In the changing geopolitical situation, new integration associations are of particular interest. The article gives an analysis of the stages of formation, history of development, institutional structure of integration associations of the South American and Eurasian continents – MERCOSUR and the Eurasian Economic Union. Basing on the conducted research work the common features typical to both integration blocks were identified.

Key words: Regional integration, integration process, Latin America, MERCOSUR, Customs union, Eurasian integration, Eurasian Economic Union, common economic space

Қазіргі таңда халықаралық қатынастар жүйесі қатаң өзгерістерге ұшырауда, себебі бұдан былай оның элементтері жеке мемлекеттерден ғана емес, түрлі салалар бойынша көптеген аймақтық келісімдермен байланысты интеграциялық бірлестіктердің мүшелері болып табылатын мемлекетер құрайды. Аймақтық интеграциялық бірлестіктердің негізі ХХ ғ. екінші жартысында қалана бастады, алайда халықаралық интеграциялық үдерістердің жаппай таралу кезеңі 90-шы жылдардың аяғы және ХХІ ғ. басына – бірқатар интеграциялық үдерістердің пайда болуымен сәйкес келді. Сонымен бірге, кейбір Еуропалық Одақ секілді бұрынғы интеграциялық блоктардың дағдарысқа ұшырауы аймақтық интеграциялық топтасудың шеңберінде геосаяси кеңістіктің форматын өзгертуге деген үрдісті күшейте түседі. Сондай «жаңа» бірлестіктердің мысалы ретінде МЕРКОСУР (оңтүстік конус елдерінің ортақ нарығы) және Еуразиялық экономикалық одақты (ЕЭО) қарастыруға болады.

Оңтүстік Америка және Еуразиялық континенттегі аймақтық интеграцияның алғышарттарына келетін болсақ ең алдымен қолайлы тарихи контекстке назар аударғандығымыз жөн. Латын Америкасы елдерінде интеграция қашан да әйгілі ұран секілді, ол ең алдымен ортақ тарих және ұқсас отаршыл өткенмен байланысты. Бүкіл латынамерикандық елдерді біріктіру идеялары біріккен Испандық Американы құру идеясының жақтаушысы Симон Боливардың (1783–1830) уақытынан бастау алған. Аймақтағы алғашқы интеграциялық өзараарекеттесудің талпыныстары латын-американдық елдердің геосаяси ролінің күшеюіне жол бермеуге тырысқан Құрама Штаттардың қысымының күшеюі жағдайында 60-шы жылдары орын алды.

Оңтүстік Америка елдері өз экономикалық әлеуетін интеграциялауды экономикалық тәуелсіздікті қамтамасыз етудің кепілі ретінде көрді. Алайда ЛАСТ, ЛАИ, ЦВОР сияқты алғашқы интеграциялық топтар интеграцияланушы серіктестерінің шынайы мүмкіндіктерімен бірге олардың арасындағы қарама-қашылықтарды, сонымен қатар мақсаттар мен міндеттерге қатысты мәселелерді есепке алмағандықтан утопиялық күй кешті. Қалай болғанымен де МЕРКОСУР-дың құрылуына дейін латынамерикасы елдерінде алдыңғы интеграциялық құрылымдардың кемшіліктерін есепке алатындай айтарлықтай интеграциялық тәжірибе болды.

Еуразиялық интеграциялық үдерістердің бастамасында кейіннен интеграциялық блоктың құрылуының алғышартына айналған посткеңестік кеңістіктегі бұрынғы кеңес одағы республикаларының 1991 ж. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құру туралы Келісімге қол қойуы тұрды. Еуразия доктринасына сүйене отырып 1994 ж. Қазақстан Президенті Н.Назарбаев «әрбір қатысушы мемлекеттің ұлттық-мемлекеттік мүдделерін және тұтас интеграциялық потенциалды жүзеге асыруға» бағытталған Еуразиялық одақ жобасын алға тартты [1, б. 44]. Ортақ кеңестік өткен түріндегі тарихи алғышарттарға қарамастан, Достастық елдері арасындағы қатынастар экономикалық емес, тек қана саяси сипатта болғандықтан, 90-шы жж. бойы интеграциялық ықпалдастық тоқырау кезеңінде болды. Тек ХХІ ғ. басында ғана мемлекеттердің интеграциялануының түп негізінде ең алдымен экономикалық мүдделер болуы тиіс деген ұғым пайда бола бастайды. Бұл еуразиялық интеграциялық үдерістердің белсенді бола түсуіне өз септігін тигізді.

Латын америка елдерін интеграцияға итермелеген себептердің бірі ең алдымен өз өнеркәсібі үшін өткізу нарығын табу қажеттігі болды. Бұл мемлекеттердің ішкі нарығы ұлттық өндірістердің тауарларына сұранысты қамтамасыз ете алмады, ал сыртқы нарықта латынамерикандық өнімдер жай ғана бәсекеге қабілетсіз болды. Жаңадан тәуелсіздік алған және әлсіз экономикалар жалғыз шешімді ішкіаймақтық сауда көлемін ұлғайтуда көрді. Осыған ұқсас негіз еуразиялық интеграцияның қалыптасуында да маңызды роль ойнады, ол жаңадан құрылған интеграциялық блокқа мүше мемлекеттерге сыйымды өткізу нарықтың болу, инвестициялардың көлемін көбейту, жаңа инфрақұрылымды жобаларды дамыту, мемлекеттік сатып алуларға өзара жол ашу кепілдігін берді. ЕЭО-қа кіру арқылы мүше мемлекеттер көмірқышқыл шикізаттарына бағаның төмендеуін және еңбек мигранттары үшін (Армения және Қырғызстан жағдайында) жақсы жұмыс жағдайларына сенді. МЕРКОСУР және ЕЭО үшін де мәдени өркениеттік фактор да үлкен мағынаға ие болды. Сәтті болу үшін аймақтық интеграция ең алдымен өркениеттік құндылықтарға, мәдени дәстүрлерге және ортақ идеологияға арқа сүйеуі қажет [2, б. 15].

Жаһандандудың «сыртқы келбеті» болып табылатын, күшейіп келе жатқан аймақтандыру үдерісі аймақтық ұқсастық сезімін тек күшейту үстінде [3, б. 86]. Біртұтас өркениеттік қалыппен біріккен латынамерикандық мемлекеттер біртұтас латынамерикандық өркениеттің құрылымдық бөлігі ретінде өркениеттік өзін-өзі анықтаудың нығаюына есік ашатын аймақтық интеграцияны дамыту жолына түсуге сөзсіз міндеті болатын. Ал ЕЭО келетін болсақ, кеңестік өткенмен біріккен еуразиялық елдердің интеграциясы орынды және заңды болды. Латын американдық және еуразиялық интеграциялық блоктардың құрылу тарихына жәе дамуына назар аударайық. Оңтүстік американдық континентте ортақ нарықтың құрылу үдерісінің басталуына континенттегі Бразилия мен Аргентинаның ынтымақтастығы және соған орай екі елмен қабылданған 1985 ж. декларация түрткі болды. Бір жылдан кейін 1986 ж. аргентина-бразилия интеграциясы туралы Актіге, 1988 ж. интеграция, ынтымақтастық және даму туралы келісімге, ал 1989 ж. Аргентина, Бразилия, Уругвай президенттері арасында интеграцияны күшейту мақсатында үш жақты қарым-қатынастарды жақсартуға міндеттелген Өзара декларацияға қол қойылды. Осы ынтымақтастықтың нәтижесі ретінде 1991 ж. 26 наурызда Асунсьон келісіміне қол қойылып, Бразилия, Аргентина, Парагвай және Уругвайдың қатысуымен Оңтүстік конус елдерінің ортақ нарығының құрылуы болды. Жаңа құрылым алдына бірнеше мақсаттар қойды: тарифтік және тарифтік емес шектеулерді алып тастау арқылы тауар, қызмет және өндіріс құрал-жабдықтарының еркін айналымын қамтамасыз ету, үшінші елдерге қатысты бірыңғай сыртқы кедендік тарифтарды (БСКТ) және бірыңғай сыртқы сауда саясатын келісу, макроэкономикалық саясатты координациялау және сәйкесінше салалардағы бірлестік қатысушыларының ұлттық заңнамаларын үйлестіру. Асунсьон келісіміне қол қояр уақытында топтастықтың әлі ортақ нарығының болмағандығын атап өту қажет: қол қойылған келісім тек интеграциялық типтегі ұйымның құрылғандығын жария етті. Кедендік Одақтың пайда болуының нақты мерзімі ретінде 1995 ж. 1 қаңтары айтуға болады. МЕРКОСУР жаңа қатысушылардың қосылуына ашық, алайда қауымдастыққа кіру туралы өтінім ұйымның барлық мүшелерімен мақұлданыуы тиіс. Оған қоса, мүшеліктің міндетті шарттарының бірі МЕРКОСУР-дағы

демократиялық ұстанымды қолдау туралы хаттамаларға (1998 ж. МЕРКОСУР, Боливия Республикасы және Чили Республикасындағы демократиялық ұстаным туралы Ушуайя Хаттамасы, 1996 ж. МЕРКОСУР-дағы демократиялық ұстаным туралы Президенттер декларациясы, 2011 ж. МЕРКОСУР-дағы демократиялық қағидалармен келісу туралы Монтевидео Хаттамасы) қосылу болып табылады. 2012 ж. МЕРКОСУР-дің толыққұқылы мүшесі ретінде Венесуэла қосылды, сол жылы сәйкесінше келісімге Боливия да қол қойды, алайда Боливияның блокқа біржола қосылуы үшін Бразилия парламенті қосылу туралы халықаралық-құқықтық актіні ратификациялауы қажет (МЕРКОСУР-дің басқа да мүше елдерінің ұлттық заңнамалық органдары оны мақұлдап қойды [4]). Интеграцияға көбірек елдерді шақыру үшін МЕРКОСУР жұмысының алғашқы кезеңінде ақ ұйымдағы ассоциацияланған мүшелік мүмкіндігін енгізу туралы шешім қабылданды. МЕРКОСУР-дың ассоциацияланған мүшелер тізіміне Чили, Колумбия, Эквадор, Перу, Гайана және Суринам кірсе, ал бақылаушы мемлекеттер мәртебесіне Мексика мен Жаңа Зеландия ие. Кедендік Одақтың қызмет етуінің алғашқы жыдарынан бастап ақ оңтүстік-американдық Ортақ нарықтың интеграциялық саясатында кейбір кемшіліктер табылып, ішкі блоктық сауданы реформалау және тауар айналымына кедергі келтіретін МЕРКОСУР қатысушы-мемлекеттерінің кез-келген біржақты әрекеттерін жою мақсатында 2002 ж. «МЕРКОСУР-ды қайта іске қосу стратегиясы» жасалды. Уақыт өте келе МЕРКОСУР-дағы интеграция басымдықтары ашық аймақшылдық ұстанымынан экономикалардың үйлесімділігі және аймақтық толыққандылық қағидасына ауысты [5, б. 165].

Құрылуынан бастап қазіргі кезеңге дейін МЕРКОСУР аз жетістіктерге жеткен жоқ, соның ішінде атап өтер болсақ БСКТ реттеу, кедендік кодексті қабылдау, қарқыны жағынан аймақтан тыс серіктестермен саудадан 9 есе көп болып табылатын ішкі-аймақтық сауданың едәуір өсуі [6, б. 138], МЕРКОСУР елдеріне кедендік түсімдерді үлестіру механизмі бойынша мәселелерді реттеуі.

Қазіргі таңда бұл топтастық аймақ елдерінің ұлттық экономикасының жағдайына жағымды әсер еткен Латын Америкасындағы ең тиімді интеграциялық бірлестік ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, латынамерикандық көршілес елдердің ынтымақтастығы тек сауда-экономикалық саламен ғана шектеліп қоймай, өндірістік интеграциямен қатар гуманитарлық мәселелерді де қамтиды. Мысал ретінде, арнайы салалық кластерлер құрылуда, жеке тұлғалардың шекара кесіп өтуі үшін рәсімдер жеңілдетілген, жұмыс күшінің еркін қозғалысын қамтамасыз ету үшін білім туралы дипломдар мен құжаттардың өзара тану туралы келісімдер қабылданған, испан тілдес мемлекеттерде португал тілін, ал Бразилияда – испан тілін міндетті оқу жүйесі енгізілген [7, б. 26]. МЕРКОСУР аймақтан тыс байласныстарды дамытуды көздейді және соған орай Үндістан, Египет, Марокко, Израиль, Иордания, Малайзия, Куба, Чили, Мексикамен сауда келісімдері бар. Солай болғанымен де зерттеушілер Латын Америкасындағы интеграциялық үдерістің қарқынды дамуын тежейтін аймақтағы көптеген мәселелерді атап өтеді [8, с. 81]: бірыңғай сыртқы кедендік тарифтердің біржақты тәртіптегі жиі бұзылуы, аймақтың алып елдері Аргентина және Бразилияның протекционистік саясаттары, халықаралық келісімдердің конституциялық-құқықтық жағдайдағы өзгешеліктері [13, с. 1054] және т.б. Сонымен қатар техникалық барьерлер, стандартизация, компенсациялық және антидемпингтік баждардық қолданылуы қосымша ережелуді талап етеді. Елдегі адам құқықтарының бұзылуы мен тұрақсыз саяси және экономикалық жағдайға байланысты МЕРКОСУР-дегі мүшелігі 2016 ж. желтоқсанында уақытша тоқтатылған Венесуэланың жағдайы да көп дау туғызғандығы тағы бір басқа мәселе.

Еуразиялық экономикалық одақ құрылу жолында бірқатар кезеңдерден өтті. ЕЭО құрылуының алғашқы құқықтық алғышарт ретінде 1995 ж. қаңтарында болашақ бірлестіктің интеграциялық өзегі болып табылатын Беларусь, Қазақстан, Ресей Федерациясының қатысуымен Кедендік Одақ туралы Келісімге қол қоюлары болды. Бір жыл өткеннен кейін бұл келісімге Қырғызстан, ал 1999 ж. Тәжікстан қосылды. Сол жылы ақ Кедендік Одақ туралы Келісімге қатысушы мемлекеттердің Бірыңғай экономикалық кеңістікке өту туралы шешімі қабылданып, ол келісім Кедендік одақтың қалыптасуының мақсаттары мен қағиаларын айқындап, сонымен қатар кедендік кеңістіктің рәсімделуі кезеңінде өзінше етуі тиіс арнайы атқарушы органның құрылуын бекітті [9].

Еуразиялық интеграцияның дамуындағы тағы бір маңызды межесі ретінде Кедендік одақтың және Бірыңғай экономикалық кеңістіктің құрылуын жеделдетуге бағытталған 2000 ж. Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың (ЕурАзЭк) құрылуын айта аламыз [10]. 2003 ж. Бірыңғай экономикалық кеңістікті құру туралы Келісімге қол қойылды. 2006 ж. қаңтарында ЕурАзЭк құрамына Өзбекстан қосылып, алайда 2008 ж. ұйымдағы мүшелігін тоқтатты. 2007 ж. 6 қазанында Белоруссия, Ресей, Қазақстан бірыңғай кедендік территорияны, Кедендік одақты құру, және Кедендік одақ Комиссиясы туралы Келісімге қол қойды. Бұл келісімдер жақтардың өзара әрекет етуінің негізін анықтап, интеграцияның жаңа кезеңін белгіледі.

2009 ж. КО – мүше елдері Кедендік одақтың Кедендік кодексі туралы Келісімге қол қою арқылы құрылымның құқықтық базасын толықтырды. КО 2010 ж. 1 шілдесінен бастап толыққанды қызмет етуін бастады: осы кезеңнен бастап кедендік рәсімдер мен КО ішкі шекараларында кедендік бақылаулар жойылды, үшінші елдерге қатысты бірыңғайланған сауда режиміне өтуді білдірген сыртқыэкономикалық айналымда Бірыңғай тауар номенклатурасы мен Бірыңғай кедендік тарифтер енгізілді. 2012 ж. 1 қаңтарында Белоруссия, Қазақстан, Ресей Бірыңғай экономикалық кеңістік (БЭК) құруда бір қадам ілгері жүрді. Бұл дегеніміз тауарлардың еркін қозғалысына қосымша қызметтердің, жұмыс күшінің, капиталдың еркін қозғалысын, сонымен қатар бәсекелестіктің бірыңғай қағидалары мен табиғи монополияларды реттеу ережелерін енгізуді білдірді. Осы жылдан бастап КО жойылған Комиссиясының орнын басқан 2011 ж. қол қойылған Еуразиялық экономикалық комиссия туралы Келісім күшіне енді. 2014 ж. 29 мамырында Астанада Белоруссия, Қазақстан және Ресей президенттері құжат бойынша аймақтық экономикалық интеграциялық ұйым ретінде анықталған Еуразиялық экономикалық одақ туралы келісімге қол қойды. ЕЭО 2015 ж. 1 қаңтарынан бастап жұмысын бастады, және осы мерзімкелісімде көрсетілген экономика салалары бойынша үйлестірілген, келісілген немесе бірыңғай саясатты жүргізуді білдіретін еуразиялық интеграцияның жоғары сатысына өтуді білдіреді [11]. 2015 ж. 2 қаңтарынан бастап Еуразиялық экономикалық одаққа Армения қосылып, және сол жылдың 12 тамызында Қырғызстан мүшесіне айналды. 2015 ж. 29 мамырында ЕЭО пен Вьетнам арасында еркін сауда аймағын құру туралы келісімге қол қойылды. ЕЭО туралы келісімге сәйкес Одақтағы бірыңғай кедендік реттеу ЕЭО Кедендік кодексімен сәйкес жүзеге асырылуы тиіс [11], ал оған дейін КО және БЭК шеңберінде құрастырылған шарттық-құқықтық база қолданылады [11]. Жаңа кодекс жобасы 2014 ж. аяғында ақ дайын болды, оның құрастырылуына ЕЭК, ұлттық үкіметтер, эксперттік қауымдастық және бизнес өкілдері ат салысты. Кодексті қабылдау үдерісі, алайда құжаттың көптеген даулар туғызып, қосымша келісулерді талап еткендіктен біраз уақытқа созылды. Талқылау үстінде Еуразиялық экономикалық комиссия «интеграциялық үштіктен» біржарым мың ескертпелер алып, КК алғашқы нұсқасы үлкен өзгерістерге ұшырады. Осыған байланысты барлық мәселелер 2016 ж. қарашасында ЕЭО Үкіметаралық кеңесінің отырысында ғана ретке келтірілді. Қорытынды жобаның жаңалықтары ретінде жеңілдетілген кедендік қағидалар болды (куәләндыратын құжатты көрсетуден бас тарту және тауарды автоматты түрде шығару), оларды электронды нұсқаға айналдыру және кедендік реттеудің ұлттықтан одақтық деңгейге толық өтуі [12]. ЕЭО-тың жаңа Кедендік кодексі 2016 ж. 26 желтоқсанда Жоғарғы Еуразиялық экономикалық кеңестің отырысында Одаққа мүше барлық бес мемлекеттің басшыларының бекітуінен кейін 2017 ж. 1 қаңтарынан бастап жұмысын бастайтын болып жоспарланған болатын, алайда, А.Г. Лукашенконың болашақта Белоруссияға үлкен экономикалық артықшылықтарға ие болу мақсатымен Жоғарғы кеңестің отырысына келмегендіктен, құжат «еуразиялық бестіктің» тек төртеуімен келісілгендіктен жаңа кодекстің күшіне ену мерзімі, ЕЭО КК Белоруссиямен жедел мақұлданады деген шартпен 2017 ж. 1 шілдесіне ауыстырылды [13]. Кедендік одақтың 2009 ж. қабылданған алдыңғы кодексі заманауи шынайылықты ескермейтін және кедендік рәсімдерді жүзеге асыру механизмдерінде айырмашылық тудыратындай кедендік өкілеттіктің көп бөлігін ұлттық деңгейге өткізетін. Бұл кодекстен бөлек ЕЭО шеңберінде тек қана ескі КК ауыстырумен ғана жөнделетін бірқатар кемшіліктері бар екі мыңдай халықаралық келісімдер бар. Еуразиялық интеграцияның сапалы дамуы және тереңдеуі үшін кедендік операцияларды айтарлықтай онтайландыратын және жеделдететін және болашақта сауда көлемінің күшеюіне алып келетіндей ЕЭО-ның жаңа Кедендік кодексі қабылдануы қажет. Сонымен қатар, ЕЭО елдерінің алдында ұлттық экономикаларын модернизациялау және диверсификациялау деңгейін көтеру мәселесі тұр, себебі олардың бір-біріне өте ұқсас құрылымдары сыртқы нарықтағы бәсекелестікке алып келеді, ал бұл өз алдына бәрін қамти алатын өзара тиімді ынтымақтастыққа кедергі келтіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.А. *Евразийский союз: Идеи, практика, перспективы. 1994-1997. М.: Фонд содействия развитию социальных и политических наук, 1997. – 480 с.*
2. Чечурина М.Н. *Международная интеграция и международные организации. Мурманск, 2012. – 269 с.*
3. Огнева В.В., Сидоров А.С. *Регионализация как важнейший тренд современного мирового развития // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. Тула, 2015. № 2. С. 82-88.*

4. Uruguay aprueba ingreso de Bolivia al Mercosur // Telesur. 2016. 11 нояб. URL: <http://www.telesurtv.net/news/Uruguay-aprueba-ingreso-de-Bolivia-al-Mercosur-20161111-0043.html> (Дата обращения: 21.03.2017.)
5. Кошкуль Д.В. МЕРКОСУР: Интеграционный компромисс стран Южного конуса // Вестник Финансового университета. 2015. № 3. С. 161-168.
6. Хмелевская Н.Г. Интеграционные процессы в Латинской Америке через призму региональной торговли (на примере МЕРКОСУР и Тихоокеанского альянса) // Ибероамериканские тетради. 2014. № 3 (5). С. 131-141.
7. Бондарев И.И. МЕРКОСУР и ЕАЭС // Вопросы экономики и управления. Казань, 2017. № 1 (8). С. 25–29.
8. Гиченкова С.С., Пестов Д.Д., Булетова Н.Е. МЕРКОСУР и его место в мировой экономике // Сборник научных статей Международной научно-практической конференции «Глобализация – путь к объединению». Курск: Университетская книга, 2015. С. 80-83.
9. Договор о Таможенном союзе и Едином экономическом пространстве. 1999. 26 февр. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_31914/ (Дата обращения: 25.03.2017.)
10. Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества. 2000. 10 окт. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_106656/ (Дата обращения: 25.03.2017.)
11. Договор о Евразийском экономическом союзе. 2014. 29 мая. URL: https://docs.eaeunion.org/docs/ru-ru/0003610/itia_05062014 (Дата обращения: 25.03.2017.)
12. Какие изменения принесет новый Таможенный кодекс ЕАЭС // Ритм Евразии. 2017. 4 янв. URL: <http://www.ritmeurasia.org/news--2017-01-04--kakie-izmeneniya-prineset-novuytamozhennyj-kodeks-eaes-27699> (Дата обращения: 24.03.2017.)
13. Скандал в евразийском семействе // Газета.ru. 2016. 27 дек. URL: <https://www.gazeta.ru/business/2016/12/27/10451225.shtml> (Дата обращения: 25.03.2017.)

УДК 342.724 (=1.574)
ГРНТИ 04.21.21

Қ.А. Еңсенов¹

*¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихынститутының жетекші ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ХАЛҚЫ ЖӘНЕ ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ

Аңдатпа

Бұл ғылыми мақалада Қазақстан Республикасындағы халық саны, ұлттық құрамы, этномәдени орталықтар, ұлтаралық келісімнің үлгісі тарихи зерттеу тұрғысынан қарастырылып, түрлі ұлт өкілдерінің саяси тұрақтылық пен бейбіт тату жағдайда өмір сүріп жатқандығы зерделенген. Сондай-ақ, Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылуы, қалыптасуы және қызметі туралы баяндалған.

Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттілігі мен саяси тұрақтылығының басты тұғыры – этносаралық бейбітшілік пен келісім болып табылады. Ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылықты – ел бірлігінің негізі екенін ескерсек, татулықты сақтау бағытындағы жұмыстар - алдағы уақытта да жалғасын таба бермек.

Қазіргі таңда елімізде 140-тан астам ұлт өкілері өмір сүруде. Солардың басын біріктіріп отырған тәуелсіз елдің ертеңі шынтуайтына келгенде осы ұлтаралық қарым-қатынастарға тікелей байланысты. Бұл орайда Қазақстан халқы Ассамблеясының алар орны ерекше.

Кілтті сөздер: Қазақстан, Республика, Тәуелсіздік, Егемендік, Достық, Ынтымақтастық, Келісім, Толеранттылық, Қоғамдық келісім, Ассамблея.

Енсенов К.А.¹

¹Ведущий научный сотрудник Института истории государства КН МОН РК, кандидат исторических наук, г. Астана E-mail: kanat-02-79@mail.ru

НАСЕЛЕНИЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И НАЦИОНАЛЬНОЕ СОГЛАСИЕ

Аннотация

В данной научной статье с позиции исторического исследования рассматривается численность, национальный состав, этнокультурные центры и межнационального согласия в Республике Казахстан, дающая возможность представителям различных народов жить в условиях политической стабильности и мира. Также освещается история создания, формирование и деятельность Ассамблеи народа Казахстана.

Основным элементом государственности и политической стабильности независимого Казахстана является межэтнический мир и гармония. Учитывая, что межэтническое согласие и политическая стабильность являются основой единства страны, усилия по поддержанию мира будут продолжаться и в будущем.

В настоящее время в нашей стране проживает более 140 национальностей. Это напрямую связано с этими межэтническими отношениями, будущее независимой страны, которая их объединяет. В этой связи особое место занимает Ассамблея народа Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан, Республика, Независимость, Суверенитет, Дружба, Сотрудничество, Согласие, Толерантность, Общественное согласие, Ассамблея

K.A. Yensenov¹

¹Senior Researcher, Institute of History KH MES States, Candidate of Historical Sciences, Astana E-mail: kanat-02-79@mail.ru

POPULATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND NATIONAL CONSENT

Abstract

In this scientific article from the perspective of historical research is considered a model of interethnic consent in Kazakhstan, giving the opportunity to the representatives of different peoples live in conditions of political stability and peace. Also highlights the history of the formation and activities of the Assembly of People of Kazakhstan.

The main element of statehood and political stability of independent Kazakhstan is interethnic peace and harmony. Given that inter-ethnic harmony and political stability are the basis of the country's unity, peacekeeping efforts will continue in the future.

Currently, more than 140 nationalities live in our country. This is directly related to these interethnic relations, the future of an independent country that unites them. In this regard, the Assembly of the People of Kazakhstan occupies a special place.

Key words: Kazakhstan, Republic, Independence, Sovereignty, Friendship, Cooperation, Acceptance, tolerance, social harmony and the Assembly.

Еліміз еркіндік алып, өз алдына тәуелсіздікке қол жеткізген уақыттан бері көптеген қиыншылықтарды басынан өткізе отырып, ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылығы бар мемлекетке айналды. Қазақ жеріне тағдырдың жазуымен келген түрлі этнос өкілдері баршылық. Кезінде жерімізге түрлі көші-қон толқынымен келіп қоныстанған бұл өзге жұртқа жергілікті қазақ халқы қолдарынан келгенше көмектесті. Қиын кездерден өтіп ынтымақ пен бірліктің арқасында еліміз өркендеп өсе бастады.

Жалпы Қазақстан Республикасы халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы және саяси тұрақтылығы мемлекеттік маңызы бар өте өзекті мәселе. Бұл ретте Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» [1] атты халыққа Жолдауында халықтың әлеуметтік жағдайына баса назар аударылуы қажет екенін атап көрсеткен.

XX ғасырдағы Қазақстан халқының этникалық құрамының әртүрлігімен ерекшеленуі тарихи жағдайларға байланысты болды. Республика халқының ұлттық құрамының өзгеруіне әсер еткен факторлар кеңестік дәуірдегі Қазақстанға халықтарды күштеп көшіру, екпінді құрылыстарға

жіберілген өзге ұлт өкілдерінің санының артуы, тың игеру уақытында қоныс аудару үдерістерімен қатар жүрді. Бұл жағдай жергілікті қазақ халқының өз Отанында азшылыққа айналуына әкелді. Нәтижесінде республикада еуропалық тектестердің үлес салмағы артып, соның ішінде орыстардың пайыздық көрсеткіші айтарлықтай жоғарылады. Мұндай жағдайлар республика халқының этнодемографиялық дамуына елеулі әсерін тигізді.

Қазақ елінің тәуелсіздік алған уақытынан бастап, еуропалық нәсіл халықтары, орыстардың көпшілігі сыртқы көші-қон үдерісінде ТМД мемлекеттеріне және алыс, жақын шет елдерге қоныс аударды. Сыртқы көші-қон нәтижесінде республика халқының этникалық құрамында біртіндеп еуропалық халықтардың пайыздық үлесі азайып, қазақ халқының саны арта түсті.

Қазіргі күнде Қазақстанда 140-тан астам ұлттың өкілдері тұрады. 1989 жылы санақ қорытындысы бойынша қазақтар – (40,1 %), орыстар – (37,4 %), немістер – (5,8 %), украиндар – (5,4 %), өзбектер – (2 %), татарлар – (2 %), ұйғырлар – (1,1 %)-ды құраған.

1999 жылы санақта қазақтар – 53,4 %, орыстар – 30 %, украиндар – 3,7 %, өзбектер – 2,5%, немістер – 2,4 %, татарлар – 1,7 %, ұйғырлар – 1,4 % болса, 2009 жылы санақта қазақтар – 63,1 %, орыстар – 23,7 %, өзбектер – 2,8 %, украиндар – 2,1 %, татарлар – 1,3 %, ұйғырлар – 1,4 %, немістер – 1,1 %-дық көрсеткішті құрады.

Республикада 1989-1999 жылдардың аралығында жергілікті халық саны – 1488 мың адамға немесе 22,9 %-ға өсті. Ал, 1999-2009 жылдардың арасында 2113 мың адамға немесе 26,4 %-ға артып, алғаш 10 млн. адамдық межеге жетті.

1999 жылғы санақта қазақтардың өсімі көбірек байқалған Оңтүстік Қазақстан облысында – 16,8 % (1340889 адам), одан кейінгі орында Алматы облысында – 11,6 % (926137 адам), Шығыс Қазақстанда – 9,3 % (743098 адам), Жамбылда – 8 % (640346 адам), Қызылордада – 7 % (561630 адам), Қарағандыда – 6,6 % (529478 адам), Ақтөбеде – 6 % (482285 адам), Батыс Қазақстанда – 5 % (399030 адам), Атырауда – 4,9 % (391672 адам) болды. Ал, Қостанай, Ақмола, Павлодар облыстарында 3,9 %, Маңғыстауда – 3,1 % (247644 адам), қазақтардың ең аз қоныстанған жері Солтүстік Қазақстанда – 2,7 % (214697 адам) тұрды. Астана және Алматы қалаларында қазақтар саны өсті. Мәселен, Астанада – 2,6 %-ға, Алматыда – 1,7 %-ға артты.

Қазақстанда қазақтардың саны және үлес салмағы бойынша 1999 жылы санақта 53,4 % болса, 2009 жылы 63,1 %-ға жетті. Облыстардың ішінде қазақтардың үлес салмағы басым өңірлер Қызылордада – 95,3%, Атырауда – 90,6 %, Маңғыстауда – 83,5 %, Ақтөбеде – 75,8 % болды. Ал, қазақтардың үлес салмағы азырақ облыстар – Солтүстік Қазақстанда – 31,9 %, Қостанайда – 33,9 %, Ақмолада – 42,1 % және Қарағандыда – 41,4 % болды. Бұл облыстарда орыс және басқа ұлттың өкілдері көбірек екендігі байқалады [2].

Республикада орыстардың саны мен үлес салмағы тұрақты түрде азая түсуде. Мысалы, 1989-1999 жж. абсолюттік көрсеткіште 1582 мың адамға азайса, үлес салмағы 30%-ға төмендеген, 2009 жылы орыстардың саны – 683 мың адамға азайып, үлес салмағы – 23,7 %-ға төмендеді.

Қазақстан Республикасындағы халықтың 95 %-ын құрайтын этностар. 2009 жылғы санақ қорытындысы бойынша Ақмола облысы – қазақтар – 50,40, орыстар – 33,58, өзбектер – 0,18, украиндар – 4,54, ұйғырлар – 0,03, татарлар – 1,81, немістер – 3,5, басқалары – 2,10. Ақтөбе облысы – қазақтар – 81,68, орыстар – 12,09, өзбектер – 0,16, украиндар – 2,74, ұйғырлар – 0,02, татарлар – 1,12, немістер – 0,68, басқалары – 0,73. Алматы облысы – қазақтар – 70,71, орыстар – 14,33, өзбектер – 0,24, украиндар – 0,22, ұйғырлар – 7,88, татарлар – 0,66, немістер – 0,45, басқалары – 0,70.

Ал, Атырау облысы – қазақтар – 92,12, орыстар – 5,67, өзбектер – 0,25, украиндар – 0,13, ұйғырлар – 0,02, татарлар – 0,39, немістер – 0,08, басқалары – 0,58. Шығыс Қазақстан облысы – Қазақтар – 59,37, орыстар – 37,11, өзбектер – 0,10, украиндар – 0,33, ұйғырлар – 0,07, татарлар – 1,20, немістер – 0,96, басқалары – 0,34. Жамбыл облысы – қазақтар – 72,55, орыстар – 10,28, өзбектер – 2,47, украиндар – 0,31, ұйғырлар – 0,25, татарлар – 0,81, немістер – 0,40, басқалары – 1,42. Батыс Қазақстан облысы – қазақтар – 75,16, орыстар – 20,23, өзбектер – 0,09, украиндар – 1,55, ұйғырлар – 0,02, татарлар – 1,33, немістер – 0,21, басқалары – 0,51.

Сондай-ақ, Қарағанды облысы – қазақтар – 50,35, орыстар – 36,52, өзбектер – 0,31, украиндар – 3,13, ұйғырлар – 0,25, татарлар – 2,28, немістер – 2,39, басқалары – 1,69. Қостанай облысы – Қазақтар – 39,71, орыстар – 41,5, өзбектер – 0,14, украиндар – 8,60, ұйғырлар – 0,02, татарлар – 1,84, немістер – 3,17, басқалары – 1,63. Қызылорда облысы – қазақтар – 95,98, орыстар – 1,98, өзбектер – 0,21, украиндар – 0,24, ұйғырлар – 0,22, татарлар – 0,21, немістер – 0,02, басқалары – 0,13. Маңғыстау облысы – қазақтар – 90,26, орыстар – 6,10, өзбектер – 0,35, украиндар – 0,31, ұйғырлар – 0,22, татарлар – 0,27, немістер – 0,05, басқалары – 1,38.

Павлодар облысы – қазақтар – 50,87, орыстар – 36,49, өзбектер – 0,17, украиндар – 4,60, ұйғырлар – 0,03, татарлар – 1,87, немістер – 2,79, басқалары – 1,55. Солтүстік Қазақстан облысы – Қазақтар – 34,62, орыстар – 49,76, өзбектер – 0,69, украиндар – 4,35, ұйғырлар – 0,02, татарлар – 2,17, немістер – 3,54, басқалары – 1,40. Оңтүстік Қазақстан облысы – қазақтар – 72,93, орыстар – 4,60, өзбектер – 16,87, украиндар – 0,15, ұйғырлар – 0,14, татарлар – 0,65, немістер – 0,69, басқалары – 0,53. Алматы қаласы - қазақтар – 58,19, орыстар – 27,49, өзбектер – 0,62, украиндар – 0,63, ұйғырлар – 5,40, татарлар – 1,39, немістер – 0,43, басқалары – 1,57. Астана қаласы – қазақтар – 75,51, орыстар – 15,31, өзбектер – 1,05, украиндар – 1,58, ұйғырлар – 0,12, татарлар – 1,24, немістер – 0,99, басқалары – 1,56. [3].

Қазақстан халқы Ассамблеясы. Ассамблея тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы қиындықтарға төтеп бере алды және жаңа қоғамның құрылуына үлкен үлес қосты, Қазақстанның көпұлтты халқының келісімінің нағыз институты болды. Жалпы өмір бұл органды құру идеясының өміршеңдігін дәлелдеп берді.

Ассамблея сессиялары қазақстандықтар үшін, маңызды іс-шара. Ассамблея отырысы барысында қазақстан халқының тұтастығы мен бірлігі, қоғамдық тұрақтылық пен келісімді нығайту секілді мемлекеттік құрылыстың алдыңғы қатарлы мәселелері қозғалады.

Қазақстан халқы Ассамблеясы бірқатар қоғамдық-саяси акциялардың ұйымдастырушысы болды: Мемлекет басшысының өкілеттігін ұзарту жөніндегі екі референдум және жаңа Конституцияны қабылдау. Олар «Қоғамдық бірлестіктер туралы», «Мәдениет туралы», «Қазақстан Республикасының тілдер туралы» және тағы да басқа заң жобаларына белсенді қатысты.

Қазіргі Қазақстан тарихы көрсетіп отырғандай, Қазақстан халқы Ассамблеясы барлық азаматтардың теңдік қағидасы жатқан мемлекеттің ұлттық саясатын жүргізудің шебер құралына айналды. Қазақстан халқы Ассамблеясы бірыңғай әлеуметтік-мәдени жүйеде, бірыңғай азаматтық мүдде негізінде этностардың өздерінің ұлттық формаларын сақтаудың кең мүмкіндіктерін ашып берді. Ассамблея рөлі мәдени көптүрлілік, діни еркіндік және конфессияаралық сұхбатты қолдау мен әрі қарай дамытумен анықталады.

Ассамблея алдына жаңа міндеттер қойылды. Біріншісі Қазақстан Тәуелсіздігінің жиырма жылдық мерейтойына байланысты. Оған Ассамблея белсенді қатысуы керек. Тәуелсіздік алғаннан бері және қазіргі уақытта да республикада халықты біріктіретін, елдің дамуын ынталандыратын ұлттық идеяны әзірлеу мәселелері жөнінде өткір пікір-таластар жалғасып келеді.

Қоғамның зиялы қауымы негізі жаңа ұлттық идеяны қажеттілігін көрсетуге және оның мазмұндық негізін ашуға көптеген талпыныстар жасады. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы жарқын оқиғаның бірі республиканың қоғамдық-саяси аренасында этносаралық қатынастың жаңа институты – Қазақстан халықтарының Ассамблеясының (қазіргі Қазақстан халқы Ассамблеясы) құрылуы болды. 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Президентінің Жарлығымен құрылған Қазақстан халқы Ассамблеясы елді мекендеген барлық ұлттық-мәдени орталықтар мен этностық қоғамның барлық өкілдерін біріктірді. Ол Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы консультациялық-кеңес берушілік орган мәртебесіне ие.

Бұл органның пайда болуы халық арасында да, этникалық азшылық арасында да қолдау тапты. Ассамблея өз жұмысын бастағаннан кейін, этникалық азшылықтың көптеген ұлттық-мәдени орталықтары алғаш рет өздерінің тілін, дәстүрлерін жаңғыртуға және оны мемлекеттің қолдауымен жүзеге асыруға мүмкіндік алды. Қазақстанда 140-дан астам ұлттар мен ұлт өкілдері тұрады.

Бірнеше жылдан кейін Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан жолы» кітабында: «Біз Қазақстан халықтары Ассамблеясы мысалында ұлттық қатынастардың бірегей құралын жасауымыз. Бүгінде дәл осындай беделді де өкілетті ұлттық саясаттың құралы әлемнің бірде-бір елінде жоқ».

Қазақстан халқы Ассамблеясы полимәдениетті қазақстандық қоғамдағы этносаралық қатынастың институтционалды үйлестірушісі болды. Ол мемлекет егемендігінің нығаюына, әлемдік қауымдастыққа интеграциялануға, халықаралық аренада мемлекет имиджінің нығаюына ықпал етеді.

1995 жылы 4 сәуірде Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасының ұлттық саясат жөніндегі мемлекеттік комитеттің құрылғандығы туралы» Жарлығы жарияланды. Ал 2002 жылы 26 сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясының Стратегиясы қабылданды.

Қазақ ұлтының тағдыры тауқыметке толы болғаны тарихтан аян. Алайда, өз тағдыры қыл үстінде тұрғанда, қазақ халқы қаны бөлек, жаны жат басқаны да құрдымға кетуге жол берген жоқ. Президентіміз Н.Ә. Назарбаев еліміз тәуелсіздікке қол жеткізген алғашқы жылдарынан бастап, біздің көпэтносты еліміздегі татулық пен келісімді сақтауға, дамытуға, қауіпсіздігі мен бейбітшілігін қорғауға бар күш-жігерін салып, этносаралық және конфессияаралық тұрақтылық пен ынтымақты, келісім және саяси тұрақтылықты сақтау ісіне, жіті көңіл бөліп келеді.

Қазақстан тәуелсіздігін жариялағаннан кейін, өзін зайырлы мемлекет деп жариялады. Конституциямызда: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» [4], – деп көрсетілген.

Сонымен қатар, өз азаматтарының заң жүзінде діни сеніміне, таңдауына және ұстанымына кепілдік береді. Бүгінде қазақ еліндегі этносаралық, дінаралық татулық, әрине әлемнің көптеген елдеріне үлгі. Осы күні, Елбасымыз өзі бас болып жүргізіп отырған көреген саясатының арқасында тәуелсіз елімізде сенімі мен көзқарасы әралуан сан ұлт пен ұлыстың, мақсат-мүдделері ортақ, тату-тәтті, береке бірлікте өмір сүруде. Сондықтан болар, елдегі этникалық үйлесімділікті әлемнің жетекші мемлекеттері жоғары бағалап, әрі тәжірибе алар алаңға айналдырып отыр.

Қазақ халқы қашан да болсын елдікке, соның ішінде ел берекесінің тұрақты болуына аса мән берген. Ата-бабамыз: «Бірлік бар жерде тірлік бар» деп ынтымаққа шақырып қана қоймай, «Бірліксіз ел тозады, бірлікті ел озады» дегенді де ескертеді. Сан ғасыр бойы мәңгілік жалғастығын тауып келе жатқан қазақ халқындағы осы бір қасиетті үдеріс бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның да басты қағидасына айналды. Ол – Қазақ елі тәуелсіздігінің мәңгі мұқалмастығының негізі дер едік. Кезінде Кеңес Одағы құрамында болған мемлекеттердің бірқатарында орын алған ұлтаралық қарама-қайшылықтар негізінде туындаған жанжалдардан біздің еліміз аман өтті.

Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында еліміздің кейбір аймақтарында бірқатар ұлтаралық шиеленісті жағдайлар туындағаны мәлім. Ұлтаралық сипаттағы қайшылықты сол кездегі ішкі саяси жағдайға қауіп төндірген жеке оқиға еді десек те, дер кезінде мемлекет тарапынан тиісті іс-шаралар жүргізілмегенде соңы неге апарып соғатыны белгісіз еді. Ендеше Қазақ елінің шаңырағын шайқалтуға бағытталған осындай жәйсіздіктердің тамырының терең жайымауының басты себебі – қазақ ұлтының ақылға тоқтамдығы, кең пейілділігі мен шыдамдылығында жатыр. Елімізді мекен еткен басқа да ұлт өкілдері қазақтың осы бір тамаша қасиеттерін тереңнен түйсініп, аса жоғары бағалайды.

Бүгінде Қазақстан 140-тан астам этнос өкілдерінен тұратын 17 миллион халқы бар полиэтникалық мемлекет. Жалпы, көпэтносты Қазақстан Республикасында тарихи сын сағаттарда этносаралық келісімнің тұрақты болуы, ең алдымен, жергілікті халықтың ұлттық ерекшелігінен, яғни оның даналығы, кеңдігі деуге болар.

Сондықтан еліміз үшін тұрақтылық пен бейбітшілікті сақтаудың, этносаралық келісім мен татулықты дамытудың маңызы аса зор. Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарынан бастап-ақ Елбасының бастамасымен елімізде ұлтаралық қарым-қатынастарды реттеу, үйлестіру жұмыстарымен айналысатын арнайы ұйым құрудың жолдары алдын ала қарастырылды. Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы кеңесші орган ретінде 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылды. Қазіргі таңда ҚХА – Қазақстандағы тұрақтылық пен тұтастықты берік сақтаудың маңызды тұғырларының бірі.

Қазақстандағы Кіші Ассамблеялар туралы Атырау облысынан М.Сәрсекенов 1995 жылы 26 сәуірде атқарылған жұмыстар бойынша бірқатар мәліметтерді Алматыға жолдаған [5].

Қазақстан халқы Ассамблеясының мақсаты – қазақ халқының топтастырушы рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизмді дамыту, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде қазақстандық-азаматтық бірегейлікті, бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру үрдісінде этносаралық келісімді қамтамасыз ету болып табылады.

Ассамблея қазір дүниежүзі мемлекеттерінің назарын өзіне аударып отыр. Көп елдің басшылары мен мемлекет қайраткерлері оны ұлттарды ұйымдастырудың жаңа моделі ретінде қабылдауда. Этносаралық және конфессияаралық келісімнің қазақстандық тәжірибесі посткеңестік кеңістіктегі елдерде әлдеқашан мойындалып қойған. Олар үшін де, Қазақстан үшін де тәуелсіздік пен ұлттар татулығы егіз ұғымға айналды. Бұл – қазақстандық саяси брэнд.

Этномәдени орталықтар қызметі. Ассамблеяның тікелей араласуымен қазіргі кезде Қазақстанда 621-ге жуық этномәдени бірлестік қызмет жасайды. Сонымен қатар республикада 11 тілде газет-журнал шығарылып, 8 тілде радиобағдарлар таратылады және 7 тілде телебағдарлар көрсетіледі. Әрине, мұның барлығы мемлекеттік саясатымыздың ұлтаралық және дінаралық келісім мен саяси тұрақтылықты сақтап, нығайтудағы бағытының дұрыстығын дәлелдейді.

Еліміздің ең басты байлығы тәуелсіздік пен бейбітшілік екенін ескерсек, келешек ұрпаққа аманат етуді мақсат тұтуда да этно орталықтардың атқаратын қызметі маңызды. Татулықтың тірегіне негіз болып отырған сарабал саясат шеңберіндегі атқарылып жатқан тындырымды жұмыстар да өз жалғасын табуда. Этномәдени бірлестіктердің қызметі арқылы қоғамдық-саяси ахуалға, этносаралық келісім мен бейбітшіліктің нығаюына оң ықпал ететін факторларға оң бағыт беру керек.

Соның бір дәлелі ретінде ұлттық татулыққа, бірлікке шақыратын мерекелерде түрлі ұлт өкілдерінің жылы лебіздері, ыстық ықыластары қазақстандықтардың ынтымақта, бірлікте бір шаңырақ астында жемісті еңбек ететіндігін, ұлттық бірлікті насихаттауға баса назар аударатындықтарын анық аңғарғандаймыз.

Халықтың экономикалық тұрғыдағы теңдігі, саяси, мәдени дамуы өзара достықты, түрлі ұлт өкілдерінің бір-біріне деген құрметін көрсетеді. Жаңа ғасырға қадам басқан еліміз үшін ең қымбат қазына – ұлтаралық татулықты, конфессияаралық келісімді, өзара түсіністік пен құрмет сезімін және жарастықты қастерлей отырып төрімізге енгені белгілі. Мемлекеттің стратегиялық мақсаттары мен әлеуметтік жобаларын жүзеге асыруда ел бірлігін жарастыра білудің маңызы арта түсті.

Сол ауызбіршілік, тұрақтылық пен ұлтаралық қарым-қатынастың нәтижесінде бейбіт қоғамның шынайы бейнесі қалыптасты. Тәуелсіздіктің арқасында Отанымыз достығы нығайып, бірлігі бекемделіп, тұтастай ынтымақтастық ортасына айналып отыр. Қазіргі күні де осы көпұлттылық пен татулықты сақтау бүгінгі күннің өзекті міндеті деп сезіну қажет. Бұл жөнінде Елбасымыз «Біз өзіміздің жатсынбас тұрпатымызбен, этносаралық, конфессияаралық татулығымызбен және өзара үндесуімізбен күллі әлемге таныламыз» [6], – деп ерекше атағанын айтуға болады.

Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттілігі мен саяси тұрақтылығының басты тұғыры – этносаралық бейбітшілік пен келісім болып табылады. Ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылықты – ел бірлігінің негізі екенін ескерсек, татулықты сақтау бағытындағы жұмыстар – алдағы уақытта да жалғасын таба бермек.

Этносты әлеуметтік топ ретінде тану ұлтшылдықтың нақты көрініс беретін саласы мәдениет екендігі белгілі. Осыған байланысты адамдардың этникалық идентификация үдерісі немесе белгілі бір ұлтқа тәуелділігін анықтау барысында өзіннің халқының мәдениетін танып, оның құрамдас бөлігі екендігін сезінуі тосын жағдай емес. Сондықтан да, әлемдік тарихтағы белгілі бір ұлттың өзіндік мәдениетін дамыту құқығына тиым салу әрекетінің арты ұлтаралық қақтығыстар мен азамат соғыстарына алып келуі таңқаларлық жағдай болмауы да заңды құбылыс.

Міне, дәл осындай қиын тарихи жағдайда біздің мемлекетіміз қоғамдық-саяси жүйенің негізгі принциптерінің бірі – этномәдени мүдделердің қорғалуы мен жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін мемлекеттіліктің құрылымын жасауға бел буды. Қоғамның барлық салаларының өзгеруі мен жаңаруына әсер еткен өтпелі кезеңнің қиындықтарына қарамастан, Қазақстан мемлекеті этникалық мәдени плюрализм мен ауызбіршілікті дамытуға негізделген саясаттың бағытынан ауытқыған жоқ [7], – деп көрсетілген.

Қазіргі таңда елімізде 140-тан астам ұлт өкілері өмір сүруде. Солардың басын біріктіріп отырған тәуелсіз елдің ертеңі шынтуайтына келгенде осы ұлтаралық қарым-қатынастарға тікелей байланысты. Бұл орайда Қазақстан халқы Ассамблеясының алар орны ерекше.

Қазіргі кезде елімізде 100-ден астам этностық мектептер, 170 жексенбілік тіл үйрететін орталықтар және ұлттық құндылықтарды жандандыруға бағытталған 29 бөлімше 11 тілді оқытумен айналысады. Сондай-ақ, 471 ұлттық-мәдени орталық жұмыс істесе, олар 20-ға тарта республикалық және аймақтық ұлттық басылымдарын шығарады және теле-радио хабарлар таратады. Елімізде тұратын өзге ұлт өкілдерінің 6 ұлттық театрлары бар. Осылардың барлығы бюджеттен қаржыландырады. Мұндай қолдау, қамқорлық әлемінің ешбір елінде бұрын-соңды болған емес [8].

Республиканың белгілі бір ұлт өкілдері тығыз орналасқан аудандарында тәжік, өзбек, ұйғыр, украин тілдеріндегі мектептер ашылған. Мемлекетіміздің 126 орта мектептерінде Қазақстан халықтарының 15 тілі оқытылады. Аталған тілдер қатарына; әзірбайжан, армян, белорусь, грек, дүнген, иврит, кәріс, күрд, поляк, татар, түрік, ұйғыр, украин, шешен тілдері жатады. Ал 76 жалпы білім беру мектептерінде үйірме мен қосымша дәрістерде қазақстандық азаматтардың өз ана тілдері оқытылады. Бұлардан басқа республика аумағында 196 жексенбілік мектеп пен Өскемен, Петропавл және Павлодар қалаларында 30 астам тілі оқытылатын үш ұлттық жаңару мектептері жұмыс істейді. Қазақстанда 19 республикалық және аймақтық деңгейдегі ұлттық газеттер мен радио-теле бағдарламалар таратылып, 6 ұлттық театр жұмыс жасауда.

Республикада қазақ, орыс театрларынан басқа өзбек, ұйғыр, кәріс және неміс театры жұмыс жасайды. 1999 жылғы халық санағы бойынша 140 астам этнос өкілдері мен 45 діни конфессия бар екендігі анықталған [9].

Кейінгі мәліметтерге назар аударсақ, Қазақстан Республикасында 1673 мектепте сабақ орыс тілінде жүргізіледі. Өзбек, тәжік және ұйғыр тілдерінде оқитын 81 мектеп бар. 108 мектепте Қазақстанның 22 этностың тілдері өзіндік пән ретінде оқытылады. 195 мамандандырылған этнолингвистикалық орталық ашылған, онда балар мен ересектер 30 этнос тілдерін үйрене алады [10].

Қортындылай айтқанда, Қазақстан халқы тәуелсіздік жағдайында өзіндік этнодемографиялық даму үдерісін басына өткізді және ұлтаралық келісім арқылы дамудың «Қазақстандық үлгісін» қалыптастыра түсті. Республикада тұратын тұрғындардың ұлтына, нәсіліне бөлу, оларды кемсіту деген мәселелерге жол берілген жоқ. Сондықтан, әртүрлі этнос өкілдері елімізде татулықта және ұлтаралық келісімде өмір сүруде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашақтың іргесін бірге қалаймыз! // *Егемен Қазақстан*. 28 қаңтар 2011. – 5 б.
2. *Численность и размещение населения в Республике Казахстан. Т.1. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан*. Алматы, 2000. С. 8-13.
3. *Об итогах переписи населения Республики Казахстан 2009 года, Астана, 2010. С. 14-15.; Численность населения Республики Казахстан по данным этносам начало 01.01.2016 года.*
4. Аязан Б.Ф., Ауанасова А.М., Сүлейменов А.М. *Қазақстанның жаңа тарихы: тұрақты Қазақстан. Үш томдық. 3-т. / т.ғ.д., проф. Б. Аязанның редакциясымен.* – Алматы, 2012. – 173 б.
5. ҚР ПМ. 5-н-қ., 1-т., 5675-іс, 1-3-пп.
6. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 14 желтоқсан 2012. – 1 б.
7. Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Елдің қуаты – халықтың бірлігінде» атты XIV сессиясында сөйлеген сөзі. – Астана, 23 қазан 2009 жыл.
8. Назарбаев Н.Ә. *Әрқашан бірге, әрдайым алда болайық* // *Егемен Қазақстан*, 25 қазан, 2006. 1-2 б.
9. Мұқажанова А. *Қазақстан халқының патриотизмі – ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің негізі* // *Ақиқат*, 2010. № 2. – 12 б.
10. «Қазақстан этностары» фотокітап. ҚХА. Алматы: 2016. – 36 б.

ӘӨЖ 327(574:51)

МРНТИ 11.25.91

A.Dalelkhan¹

¹PhD student of the Institute of Diplomacy,

Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan,

Senior teacher of the L.N.Gumilyev Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

e-mail: dalelkhan@gmail.com

THE STRUGGLE FOR THE SILK ROAD: THE FUTURE DEVELOPMENT OF AMERICAN AND CHINESE CONCEPTS

Abstract

This article discusses the Chinese and American Silk Road concepts and the great powers' attempts to turn the historical "Silk Road" concept into a new rule of games of the XXI century. There is a detailed analysis of the American "New Silk Road" project. The article also analyzes the process of implementation of this project and assesses its further development. In the process of comparing the American "New Silk Road" project from the Chinese "One Belt – One Road" Initiative, identified the strengths and weaknesses of the two projects.

Key words: Silk Road, Belt and road, CASA-1000, TAPI, Central Asia, Afghanistan

А.Далелхан¹

¹ҚР Президенті жанындағы МБА Дипломатия институтының PhD докторанты,

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ аға оқытушысы, Астана, Қазақстан

e-mail: dalelkhan@gmail.com

ЖІБЕК ЖОЛЫ ҮШІН КҮРЕС: АМЕРИКАНДЫҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯЛАРДЫҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа

Мақалада Жібек Жолына қатысты американдық және қытайлық концепциялардың мазмұнына кеңінен тоқталып, ұлы державалардың тарихи «Жібек жолы» ұғымын ХХІ ғасырдың ойын ережесіне

айналдыруға деген ұмтылыстары қарастырылады. Американдық «Жаңа Жібек жолы» концепциясына терең сараптама берілген. Сондай-ақ, мақалада аталмыш концепцияның жүзеге асырылу барысына сараптама жасала келе, оның болашақ дамуына баға беріледі. Американдық «Жаңа Жібек жолы» мен қытайлық «Бір белдеу, бір жол» концепцияларын салыстыра отырып, екі жобаның ұтымды және әлсіз тұстарын көрсеткен.

Кілтті сөздер: Жібек жолы, Белдеу және жол, CASA-1000, TAPI, Орталық Азия, Ауғанстан

Далелхан А.¹

*¹PhD докторант Института дипломатии АГУ при Президенте РК,
Старший преподаватель ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: dalelkhan@gmail.com*

БОРЬБА ЗА ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ: БУДУЩЕЕ РАЗВИТИЕ АМЕРИКАНСКОЙ И КИТАЙСКОЙ КОНЦЕПЦИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются китайско-американские концепции Шелкового пути и попытки великих держав превратить историческую концепцию "Шелкового пути" в новое правило игр XXI века. Проводится детальный анализ американского проекта "Новый Шелковый путь". В статье также анализируется процесс реализации данного проекта и дается оценка его дальнейшего развития. В процессе сравнения американского проекта "Новый Шелковый путь" "из китайской инициативы" "Один пояс – один путь" были выявлены сильные и слабые стороны двух проектов.

Ключевые слова: Шелковый путь, Пояс и путь, CASA-1000, TAPI, Центральная Азия, Афганистан

Honey melons hang on bitter vines; sweet dates grow on thistles and thorns. Nothing is perfect in the world. Whether you like it or not, the global economy is the big ocean that you cannot escape from. Our real enemy is not the neighboring country; it is hunger, poverty, ignorance, superstition and prejudice. Pursuing protectionism is like locking oneself in a dark room. While wind and rain may be kept outside, that dark room will also block light and air. No one will emerge as a winner in a trade war. [1] These are strong sentences of the speech of the Head of the People's Republic of China Xi Jinping at the opening ceremony of the Davos Economic Forum held on the 17th of January, 2017. When the focus of the entire world was on the three days later inauguration of the new president of the USA Donald Trump, the president of China tried to use "the most successful moment" [2]. No Chinese presidents had ever taken place before in previously held Davos Economic Forums. There was a reason for the fact that the Chinese delegation was at the highest level at that international economic event, which had always been attended by solely Chinese business representatives and ministers. Firstly, the US taking over the world power after the abolition of the bipolar system have been trying to make all states of the world do what they say. The USA and Europe, especially Western Europe, have always shared common positions, having close historical roots and being in the same camp. However, getting acquainted with the statements of the pre-election campaigns of D. Trump and after his unexpected victory, Europe began to look critically on the "general western position". The contradicting position towards the Western values of the new president of the USA, the country which has been leading the West for nearly a century, is worth putting the liberal world into concern. The Western world was particularly worried by the views and positions of D.Trump towards the issues such as human rights, gender issues, environmental protection, and liberalization of the world economy [3, pp. 52-57], which have always been of Western value. Especially, an open approach of the first world economy, the USA, to the isolationism and economic protectionism, with which the liberal capitalist world has long been fighting, forced the whole world to see their future in a totally different way.

Secondly, even though it may seem that the refusal of the US from some global mega-projects [4] and its limits towards its foreign political ambitions could be a winning point for China; the American protectionism put China into concern as well. For the People's Republic of China, the USA is the first exporter and the second import partner. [5] The protectionist policy of the United States will undoubtedly lead to a slowdown in China's rapidly growing economy. Although the Chinese leader did not name Trump in the Davos Tribe, his sayings, "it is wrong to blame only the globalization for the current difficult situation; if to coordinate, then the globalization is about to bring more benefits to humanity; and there is no winner in the trade war", were clear to define to which state they referred [1]. The Chinese authorities have sought to maximize the opportunity to challenge the global community to support the globalization from the platform of the global influential non-governmental organization, such as the Davos Economic Forum.

Third, it can be seen that Chinese national development agendas have been amended early. In its foreign policy, Chinese authorities have always been striving to adhere to the principles described in the strategy of Deng Xiaoping's 24 characters. The Chinese government, which is guided by the strategy of Deng Xiaoping, which is "observe coldly, answer seriously, keep words, wait for the very moment concealing your ability, never be a leader, always be ready to do something", [6, p. 137] certainly will not aspire to leadership soon. In the idea of Jiang Zemin's "Third Speech" (三个代表), Hu Jintao's "Harmonious Society" (和谐社会) and Xi Jinping's "China Dream" (中国梦), it can be seen that China does not seek leadership. The Chinese authorities, who believe that the Chinese dream is fulfilled in two conditions: one that is a harmonious and stable inner environment, and the second one is a peaceful and calm international environment [7, p. 317], now understands that it is impossible for them to develop by its own, giving the leadership and the initiative role in international relations to other hands. Despite the fact that the state will remain a developing country for many years, China has no way not to lead major international initiatives. China is well aware that it can not stay just a participant of international relations being the second world economy. Today's Chinese "Belt and the Way" Initiative ("一带一路"倡议) global mega-project is a bright evidence for it.

The mega project, which will cover 65 countries of the world, 70% of the world's population and \$ 4 trillion Chinese investments [8], will contribute to the unordinary development of the developmental strategies of many countries and international relations in the next three decades. In the coming future, every Chinese word and every Chinese move, will make significant changes to international relations and world politics.

An ancient concept the "Silk Road", which began about 2100 years ago and determined the development of international relations in the Eurasian continent for many centuries, will become the main game of the XXI century. The name of the historical phenomenon, which had long been a link between East and West civilizations and had brought a great impact on the development and prosperity of its countries, is still attractive these days. Especially in the end of the 20th century and beginning of the XXI century, which is a turbulent [9] period of international relations, the value of positive concepts which can work as a weapon of the state's "soft power" is increasing for the countries of the world. States are striving to rediscover the phenomena and events from history that could support their bilateral or multilateral policies and trying to demonstrate their foreign policies as positively as possible. That's why the President of China Xi Jinping started his famous speech at the Nazarbayev University on September 7, 2013 with the contribution of Zhang Jiang, who made two-time tour to Central Asia during the Han Tang, and the famous Chinese composer Xin Xihai, who lived in Almaty in 1941-1943, to the development of historical and spiritual ties between the two countries [7, p. 339].

The transformation of "Silk Road" to the main rules of international relations on the Eurasian continent clearly was seen in 2010. In 2011, US Secretary of State Hillary Clinton presented the "New Silk Road" concept during her official visit to India, while China's President Xi Jinping initiated the "Silk Road Economic Belt" in Astana after two years. The time has shown that among the two proposed initiatives the latter is more attractive for the states.

The American "New Silk Road" concept aims to liberalize mutual trade relations between the countries of the region, building infrastructure that connects Central and South Asian regions through Afghanistan. The CASA-1000, TAPI gas pipeline and the railway corridor that turns Afghanistan into a center for trade and transport relations of the "Central Asia-South Asia" macroregion are the mechanisms that provide Central Asian countries with closer ties with Afghanistan and South Asia. As a result, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan will be closer to the global market by finding a way to the ocean.

However, only some of the facilities are being put into operation today. In particular, several bridges linking Afghanistan and Tajikistan in the Pyanj River were built with US funding. In November 2011, the railway Hairaton – Mazari-Sharif, which connects Central Asia with Afghanistan, was handed over.

This was the first step in implementing the program to build a railway arc connecting the west and east of Afghanistan. According to the American plan, the creation of the transport arc did not only aim to improve the internal relations of Afghanistan, but also targeted at the establishment of close ties with Afghanistan's neighboring Central Asian countries. That is to say that the Afghan railway arc will collide with railway lines of the Central Asian states in several places. Specifically, it is planned to collide with Tajikistan in Kunduz, with Uzbekistan in Mazari-Sharif, with Turkmenistan in Sheberkhan and Herat, (as well as with Iran in Herat; 140 km long Khaf-Herat railroad is scheduled to be completed by the end of 2017). However, the Hairaton – Mazari-Sharif railroad which until now connected only Uzbekistan and Afghanistan went into action by financing of the Asian Development Bank (ADB) (165 million \$); only the Turkmen part of the Atamurat-Andkhai railroad which connects Turkmenistan and Afghanistan, that is Atamurat-Imamnazar (85 km Turkmenistan) – Akina (3 km Afghanistan), is given [10]. The ADB, which agreed to finance the major part of the Turkmen-Afghan-Tajik railway passing through the territory of Afghanistan, announced it would delay financing for the railway construction project for an indefinite period due to the security situation in Afghanistan. Most of the projects for Afghanistan's railroad network development remains just on paper. [Figure-1].

Figure-1. Government of the Islamic Republic of Afghanistan. Ministry of Public Affairs. Afghanistan Railway Authority. Afghanistan national railroad plan. //Wadsam Afghan Business News Portal. <http://wadsam.com/afghan-business-news/railroads-a-must-for-afghanistan-mining-987/>

The American "New Silk Road" concept includes regional energy relations. The United States wants Afghanistan and Central Asia to have a power grid. At the same time, we see that Uzbekistan is ahead of other Central Asian countries in implementing Afghan projects. Since the beginning of 2009, Uzbekistan has begun to supply electricity to Afghanistan via the new electric power grid, Hairatan - Pul-e-Khumri - Kabul. This allowed Tashkent to take the lead in the Afghan electricity market. Since 2011, every summer Tajikistan has been supplying excess energy of the Sangtuda hydroelectric power plant to Afghanistan's provinces through the newly Sangtuda-Pul-e-Khumri line. [11]

The high-voltage transmission line CASA-1000 project (Central Asia - South Asia) is the reason for big energy discussions in the "New Silk Road" Initiative. The project, connecting Tajik and Kyrgyz hydroelectric power stations with Afghan and Pakistani energy markets, will be 1,200 kilometers long and cost about \$ 1 billion. But this strategically important project for Tajikistan and Kyrgyzstan is still being delayed by high funding sources and high investment risks.

The biggest initiative of the American "Silk Road" is TAPI (Turkmenistan, Afghanistan, Pakistan, and India) gas pipeline project. The gas pipeline project costs about \$ 10 billion, began to be discussed in the mid-1990s. However, due to the instability in Afghanistan, it has always been postponed. Even nowadays the implementation of this project is still questionable. Because these days China is buying almost all of the gas produced by Turkmenistan, which is the main source of the pipeline. In addition, the controversial situation between buyers of the Turkmen gas, Pakistan and India, is slowing down the project as well. Moreover, it is important to take into account the high competition for the development of Pakistan and the Indian energy market. The Iranian side of the Iranian-Pakistani gas pipeline, the so-called "Peace" project, has been implemented which costs \$ 2.5 billion. Also, "Gazprom" stated that it intends to send the "Siberian Power 2" pipeline to Pakistan and India. [12] The main thing is that TAPI project is still not able to find the investor. American oil and gas giants, Chevron and Exxon Mobil, have refused to participate in this project.

Overall, it should be noted that the possibility of the initiation of the American "Silk Road" Initiative was very low from the very beginning. Many researchers and political scientists say that the project was not approached properly, the implementation mechanisms were not fully considered, the situation in the region was not taken into account and, above all, there were some political interests. Russian scientists and politicians have assessed the American initiative as one of the foreign policy concepts of the United States dedicated against Russia and China. They noted that project is dedicated to gradually weakening Russia's influence on Central Asia by involving Central Asian countries in integration with South Asian states. They explain that the New Silk Road is not a new program aimed at improving the economic development and integration of the countries of the regions, but is an evolutionary continuation of Frederick Starr's concept of "Greater Central Asia".

Not only Russian researchers, who are skeptical of the American initiative, but also western scholars, view the American "New Silk Road" as a "geopolitical illusion"[13]. According to them, this project was made not by businessmen, but by politicians and soldiers. The project focused on the infrastructure development not deeply exploring the mutual trade opportunities of the countries of the regions. [14] Also, the fact that the project is not entirely in line with the historic "Silk Road", points some doubts to the viability of the American conceptualization. Because Afghanistan has never been the center of the Silk Road, and according to the U.S. project the Silk Road will move from north to south. [15] However, it is known from history that the Silk Road connected the east with the west. That is, the American concept can be seen as a paradox to the historical bases of the Silk Road.

There are a number of reasons that makes some doubt about the completion of the implementation of the United States' initiative. Firstly, the American initiative does not take into account the peculiarities of the countries development in the region, the difficulties between their relations, and most importantly, the issue of security.

Secondly, the project implementation mechanisms are not comprehensive. It is not clear who will implement the infrastructure and which part of it. Strategic significance of the project is not sufficiently explained to potential regional participant countries.

Thirdly, no funding sources for project implementation have been specified. Since the US government is not able to fund the whole project, some research should have been carried out with the world financial institutions to involve them into the project. However, the Asian Development Bank's refusal to continue funding has proven that the US government did not explore project risks in advance with financial institutions. Also, refusal of American oil and gas companies to participate in the TAPI project is another reason for doubt about the future of this project.

Fourthly, the American New Silk Road project is geographically wrong. The aspiration for a sub-regional economy, with the political interests of Russia concentrated on the countries of Central Asia, which is part of China's economic, especially energy interests, including Afghanistan, Pakistan and India, is in contravention of the modern requirements. That is, leaving the world powers such as Russia and China out of the project shows that the American initiative is politically motivated. It is clear that this completely contradicts to the national development strategy of Central Asian states.

Fifthly, the foreign policy and economic position of the current US government casts doubt on the future of the project. The refusal of D. Trump from the TPP (Trans-Pacific Partnership) project, which must be the game of XXI century, forces the world countries to take a critical look at many of the old US projects and initiatives.

That's why Xi Jinping's Silk Road has a big future comparing with the American Silk Road. The main advantages of the Chinese "Belt and Road" Initiative in comparison with the American project:

- The US Silk Road is based on the connecting of the countries of the regions with the goal of creating a whole sub-region, while the Chinese Silk Road is based on connecting the whole world with China. Thus, for China it has a strategic importance. The Chinese authorities demonstrate this project as a cornerstone of national concepts of the "China dream" and the "re-emergence of Chinese nationality". Therefore, it is clear that the Chinese government will implement its initiatives;

- The Chinese project has sufficient funding. Not only China's Asian Infrastructure and Investment Bank (initial authorized capital of \$ 100 billion), also other world financial institutions have a great interest in financing the Chinese project. Given the export orientation of the Chinese economy, it is not difficult to imagine how much money the Chinese financial market has received over the past three decades. Taking into account the fact that the Chinese people tend to accumulate funds since ancient times, Chinese entrepreneurs have a lot of savings. Chinese businessmen also invest in many projects within the Chinese mega initiatives.

- The main thing is that the Chinese initiative coincides with the interests of all states in the project. The fact that the Chinese economy is the second in the world, and the first in PPP GDP, is gradually making the PRC an importing country. With human potential in the amount of 1.3 billion, it is clear that everyone is interested in Chinese market. In other words, the infrastructure on the initiative of "Belt and the Way" will focus not only on unilateral, but also on the development of bilateral trade relations.

In conclusion, it should be noted that there are many problems, than the priorities of the "New Silk Road" proposed by the United States. Without sufficient research, the likelihood of implementing the proposed project will be very low in the future. It is clear that the American initiative cannot be a competitor to the Chinese mega-project. So, the "Silk Road" brand has found its historic owner.

References:

1. Xi Jinping's Speech at Davos Economic Forum. 01.17.2017
习近平主席在世界经济论坛2017年年会开幕式上的主旨演讲。 http://news.xinhuanet.com/world/2017-01/18/c_1120331545.htm (31.07.2017)

2. Елмұрзаева Р.С. Ежелгі заманнан қазіргі кезеңге дейін халықаралық қатынастардың даму заңдылықтары мен негіздері: оқу құралы. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2005. – 112 б.

3. Stewart M. Patrick. Trump and World Order. The Return of Self-Help // Foreign Affairs, March/April 2017.

4 Peter Baker. Trump Abandons Trans-Pacific Partnership, Obama's Signature Trade Deal // New York Times, January 24, 2017 page A1

4. Америка Құрама Штаттарының Санақ Бюросы мәліметтері. <https://www.census.gov/foreign-trade/balance/c5700.html> (30.07.2017)
5. М.Л.Титаренко, В.Е.Петровский. Россия, Китай и новый мировой порядок. Теория и практика. – Москва: Весь Мир, 2016. – 304 бет.
6. Си Цзиньпин. Ел басқару жөнінде. – Астана: Фолиант баспасы, 2017. – 560 бет.
7. Christopher K. Johnson, Matthew P. Goodman, Jonathan E. Hillman. President Xi Jinping's "Belt and Road" Forum. May 9, 2017. <https://www.csis.org/analysis/president-xi-jinpings-belt-and-road-forum> (01.08.2017)
8. James N. Rosenau. Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity.- Princeton University Press, 1990. 504 pages.
9. Shoaib Ahmad Rahim. The Turkmenistan-Afghanistan-Tajikistan Railway. The largely-unheralded railroad could be the key to restoring Afghanistan's role as a regional hub // The Diplomat, December 09, 2016 <http://thediplomat.com/2016/12/the-turkmenistan-afghanistan-tajikistan-railway/> (02.08.2017)
10. Дмитрий Сергеевич Попов. Вашингтон ведёт «Новый Шёлковый путь» в обход России и Китая // Официальный сайт Российского Института Стратегических Исследований, 18.11.2015. <https://riss.ru/analytics/22989/> (03.08.2017)
11. Алексей Топалов. «Газпром» тянется к Азии.«Газпром» ведет переговоры о строительстве труб в Индию и Японию // Интернет портал газета.ru, 08.06.2017. <https://www.gazeta.ru/business/2017/06/08/10713101.shtml> (03.08.2017)
12. Marlene Laruelle. The US Silk Road: geopolitical imaginary or the repackaging of strategic interests // Eurasian Geography and Economics, Volume 56, Issue 4, 2015
13. Sebastien Peyrouse, Gaël Raballand. Central Asia: The New Silk Road Initiative's Questionable Economic Rationality // Eurasian Geography and Economics, Volume 56, Issue 4, 2015
14. Alexander C. Diener. Parsing mobilities in Central Eurasia: border management and New Silk Roads // Eurasian Geography and Economics, Volume 56, Issue 4, 2015

УДК316

МРНТИ 11.25.91

Жакьянова А.¹

¹Докторант 2 курса, Кафедра Международных отношений
Казахский университет Международных отношений и мировых языков им. Абылай хана

«АКАДЕМИЧЕСКАЯ МОБИЛЬНОСТЬ» В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

В статье рассматривается международно-политическая роль одного из инструментов «мягкой силы», феномена «академическая мобильность». Процесс глобализации и развитие инфо-коммуникационных технологий приводят к переосмыслению традиционных форм межгосударственного сотрудничества. Казахстан находясь в центре Евразии все больше осознает необходимость ведения активной публичной дипломатии, нацеленной на работу с общественностью зарубежных стран. Образование и в частности академическая мобильность становятся одним из наиболее эффективных инструментов продвижения позитивного имиджа страны.

Ключевые слова: мягкая сила, высшее образование, академическая мобильность, образовательные стипендии и программы, международное сотрудничество

А. Жакьянова¹

¹Халықаралық қатынастар кафедрасының 2 курс докторанты
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР КОНТЕКСТІНДЕГІ «АКАДЕМИЯЛЫҚ МОБИЛДІЛІК»

Аңдатпа

Мақалада «жұмсақ күш» құралдарының бірі «академиялық мобилділік» концептінің халықаралық-саяси ролі қарастырылады. Жаһандану үдерісі мен ақпараттық-байланыс технологияларының дамуы мемлекетаралық әріптестіктің дәстүрлі формаларын қайта қарастыруға алып келуде. Еуразия кеңістігінің орталығында орналасқан Қазақстан үшін шет елдердің қоғамына бағытталған белсенді

ашық дипломатияны жүргізудің қажеттілігін сезіну күннен-күнге артуда. Білім беру, соның ішінде академиялық мобилділік еліміздің жағымды имиджін қалыптастырудың және үгіттеудің тиімді құралдарының бірі болып табылады.

Кілтті сөздер: жұмсақ күш, жоғарғы білім беру, интернационалдау, академиялық мобилділік, халықаралық әріптестік, стипендиялар

Abstract
A.Zhakyanova¹

¹*PhD student of 2 course,
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages*

«ACADEMIC MOBILITY» IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL RELATIONS

Abstract

The article examines the international and political role of one of the instruments of "soft power", the phenomenon of "academic mobility". The process of globalization and the development of information and communication technologies lead to a rethinking of traditional forms of interstate cooperation. Kazakhstan being in the center of Eurasia is increasingly aware of the need for active public diplomacy aimed at working with the public of foreign countries. Education and in particular academic mobility are becoming one of the most effective tools for promoting a positive image of the country.

Key words: soft power, higher education, academic mobility, educational scholarships and programs, international cooperation

Введение. Сегодня мировое устройство и мировой порядок претерпевает постоянные сдвиги и трансформации. Новые вызовы и угрозы требуют новых путей решения. Среди академической и политической общественности возникают новые взгляды и теории, так как кризис традиционной картины мира научного познания на лицо. Становится все сложнее объяснять происходящее в системе международных отношений, наблюдаются масштабные явления и смена акторов, такие как крушение биполярной системы, изменение политической организации в ее Вестфальском варианте, образование ООН, усиление влияние негосударственных акторов, ТНК, а также развитие информационных и коммуникационных технологий. Что характерно для современности этот кризис наблюдается не только в практическом, но и в теоретическом плане. Одним из ответов на современные явления ученые и политологи предлагают концепт «Мягкой силы». Этот термин был введен в научный оборот Дж. Наем около 20 лет назад. Согласно трактовки Дж. Ная, с помощью «Мягкой силы» государство может достичь желанных результатов, потому что другие, восхищаясь ее ценностями и стремясь к такому же уровню процветания, будут следовать ей [1, Р.5].

Мягкая сила представляет собой систему влияния и взаимоотношений межгосударственного внешнеполитического сотрудничества, проникающую как в политическое пространство, так и в другие, такие как культура, общество и др., отличаясь при этом определенными особенностями действия, которые еще не были предметом специального анализа в международных отношениях. Все перечисленные вопросы, остающиеся нераскрытыми, но представляют важность для международных отношений, в частности внешней политики государства.

В современной теории международных отношений все больше представляют интерес исследования на стыке наук, т.е. междисциплинарного характера. Малоизученным остается вопрос систематического рассмотрения концепта мягкой силы как особого, требующего изучения инструментов мягкой силы в различных сферах политического взаимодействия. Это вопрос проявления мягкой силы через концепт «академическая мобильность» в образовании, в котором он находит свое непосредственное отражение, отчего и заслуживает особого внимания международных ученых. В связи с этим представляется актуальным объективное изучение концепта «академическая мобильность» как инструмента мягкой силы в системе международных отношений. Более того в комплексной теоретической модели теории "Мягкой силы", предложенной Уральской научной школой (Россия) – образование занимает важное концептуальное значение, которое выражается в Human Capital Soft Power – гуманитарный капитал, основанный на привлекательности системы общего и университетского образования, научной и технологической деятельности [2, С. 30].

Методы. В качестве теоретического базиса данной статьи выступают положения конструктивизма и структурализма в теории международных отношений. Конструктивистский подход позволит изучить современную систему международных отношений в качестве конструкта, целенаправленно создаваемого акторами в процессе международного взаимодействия. Отталкиваясь от теоретических установок школы структурализма, нами предполагается исследование влияния структуры современных международных отношений на эффективность реализуемой политики в области высшего образования. Также были использованы общетеоретические методы анализа и синтеза, с помощью которых были изучены первоисточники, нормативные документы и другие материалы.

Дискуссия. Академическая мобильность через призму концепции «Мягкой силы» приобретает новые смыслы и формы. Образовательные услуги становятся своего рода инструментом, механизмом или ресурсом которые могут играть определенную политическую роль, производя «смыслы» - теории и концепции, транслирующие позиции и взгляды государства [3, С. 11]. Таким образом, можно сделать вывод о том, что образование, в особенности высшее, начало приобретать «политикообразующую» функцию [4, С. 6-10]. Экономика знаний стала фактором глобального влияния, «силы» для ряда государств. "Интернационализация образования выступает одним из способов преодоления конфликтов и развития сотрудничества. Важно использовать и активизировать роль образования как инструмента внешней политики государства. Этот ресурс способен оптимизировать международную систему в современном мире, не использование которого повлечет определенные трудности», - подчеркивает ректор КазУМОиМЯ им. Абылай хана Кунанбаева С.С. [5].

Пересматривая термин «мобильность», одним из самых важных трендов в последние годы стала эволюция данного термина с более традиционного географического понятия до более широкого толкования мобильности, которая подразумевает, что не только студенты, но и вузы и образовательные программы стали мобильными. Сама информация приобрела мобильность в форме дистанционного и виртуального обучения. Данная эволюция также выражается в появлении модели филиалов вузов и, совсем недавно, в создании региональных образовательных «хабов» – таких как «Город знаний» (Knowledge City) в Дубае, «Город образования» (Education City) в Катаре и «Всемирная школа» (Global Schoolhouse) в Сингапуре.

Все эти быстро проходящие события в сфере мобильности заставляют международных экспертов в сфере образования по новому осмысливать студенческую мобильность, что в тоже время представляет собой новые вызовы и возможности в оценке трендов в области мобильности.

Также большое значение академическая мобильность играет в сфере политики с точки зрения теории «мягкой силы». Данный термин мы определяем как способ осуществления власти, подразумевающий создание благоприятной среды для политических действий и включающий три измерения: 1) привлечение, ведущее к согласию или подражанию; 2) способность устанавливать легитимную повестку дня, а также набор выгодных правил и институтов; 3) формирование предпочтений населения.

Третье измерение больше всего соотносится с образовательными эффектами. Итак, с точки зрения «мягкой силы», долгосрочное воздействие, оказываемое в течение образовательного процесса, намного эффективней краткосрочных пропагандистских кампаний. «Мягкая сила» образования может происходить в двух направлениях: 1) обучение представителей элит, будущих лидеров других стран; 2) обучение студентов, не принадлежащих к элите, которые после окончания образования и возвращения на родину начинают благоприятно оценивать страну обучения [6, С. 55]. Студенты обучающиеся за рубежом, погружившись в среду той или иной страны, знакомятся и заимствуют ценности, культуру, исследовательские умения и навыки. Более того они сохраняют связь с жителями страны пребывания как на личном, так и на профессиональном уровне. Тем самым они транслируют полученный опыт у себя на родине, устраняя сложившиеся страхи и стереотипы, сложившиеся ввиду недостоверных данных. Для того чтобы образовательные программы становились полноценными источниками «мягкой силы» государства, необходимо их тщательное планирование, учет международного опыта, своевременная корректировка недостатков.

Академическая мобильность обучающихся приобрела первостепенное значение после опубликования 8 июля 2009 года Европейской комиссией «Зеленой книги о мобильности молодых людей в целях их обучения». Обучающиеся – это активные участники Болонского процесса. Им предоставляется возможность для воздействия на разных уровнях. [7, Р.365]. Таким образом, Болонский процесс приобретает новое видение как инструмента публичной дипломатии, площадка, открывающая возможность и облегчающая студентам, исследователям и преподавателям стран-участниц использование возрастающей международной мобильности как для развития личного потенциала, так и для продвижения имиджа своей страны и ее образовательного пространства за рубежом.

Студенческие и академические обмены потенциально являются эффективным инструментом укрепления диалога «снизу», способом расширения культурного влияния страны и продвижения ее научных достижений и концепций в мире. Знание языка и культуры облегчает понимание, а процесс совместного обучения генерирует сети контактов и связи, остающиеся впоследствии. Пространство образования, науки и культуры является той сферой, где имеется меньше всего принципиальных стратегических разногласий, препятствующих межгосударственному сотрудничеству.

Результаты исследования. В качестве примера эффективности развития данного направления можно привести опыт ряда таких стран как Россия, Германия и США, где в Стратегии правительств были объявлены «Инициативы превосходства» («Excellence Initiative») для развития международного опыта в сфере образования.

Российское образование в основном популярно среди стран СНГ и это подтверждается статистикой, где первая десятка стран, граждане которых получают высшее образование в Российской Федерации: Казахстан, Китай, Туркмения, Таджикистан, Узбекистан, Украина, Азербайджан, Белоруссия, Вьетнам и Киргизия. При этом правительством РФ определяется количество ежегодных государственных стипендий по плану приему иностранных граждан и соотечественников, проживающих за рубежом, для обучения в российских вузах [8, с.272-286]. Большая работа проводится по формированию нормативной правовой базы академической мобильности. Правительством РФ от 30 декабря 2015 года был утвержден новый перечень иностранных образовательных организаций, которые выдают документы об образовании и (или) квалификации, признаваемых в России и в него вошли 213 образовательных организаций из разных стран мира.

В России была запущена в 2012 году программа «Проект 5-100» и одной из главных целей данной программы является увеличение числа международных преподавателей в российских университетах до 10%, а иностранных студентов - до 15% к 2020 году. В рамках более широкого плана развития - глобальная конкурентоспособность российского высшего образования и иметь как минимум пять российских университетов в топ-100 университетов мира к 2020 году. Выделяется большая финансовая поддержка по проекту, который имеет две основные цели: поощрять иностранных студентов к обучению в России. Министерство образования и науки инициировало новую стипендию в рамках программы «Проект 5-100» с 2014 года с ежегодным бюджетом около 133,3\$ млн., которая позволит обучаться 3 тыс. российских аспирантам за рубежом в ведущих мировых университетах. Заместителем министра образования и науки РФ. А. Повалко на международной конференции «Инициативы академического превосходства» было отмечено, что программа которая реализуется в России, сильно влияет на развитие университетов и нацелена не только на улучшение материальной базы, но и на повышение качества образования, изменение подходов к организации вузов, более того проекты позволяют привлекать в вузы молодых ученых и возвращать на родину тех, кто когда-то уехал из страны. [9].

Что касается Германии, то она находится в числе первых стран в сфере научных исследований и академического образования. Этот факт подтверждается 3-м местом среди государств с наибольшим числом Нобелевских лауреатов (более 80 человек). В сегодняшнем глобальном мире знание является важным «сырьем», поэтому Германия имеет большое преимущество в гонке за лучшими головами. В научном пространстве Германии можно выделить три основные группы – сеть вузов в количестве 400 университетов, ведущие мировые научно-исследовательские внеуниверситетские институты и крупные научно-производственные кластеры. Именно благодаря успехам в научных исследованиях Германия является чемпионом по экспорту хайтек-продукции (12% от объема мировой торговли) и лидером в области инноваций среди стран Европейского Союза (ЕС). Также Германия входит в группу из немногих стран, которые инвестируют более 2,5% своего валового внутреннего продукта в научные исследования и технические разработки. Более того, Германия представлена 44 научно-исследовательскими центрами, в список топ-200 журнал от Германии вошли 20 высших учебных а десяти удалось пробиться в топ-100 [10].

Германия также проводит активную образовательную политику в рамках академической мобильности, так по прогнозам программы «Excellence Strategy» к 2020 году 50% студентов из вузов Германии будет обучаться за рубежом по разным формам, тогда как в настоящее время около трети всех немецких студентов выезжают по программам обмена в зарубежные вузы. Ежегодно выделяется финансирование на 118 000 стипендий для немецких студентов для обучения за рубежом, с дополнительным финансированием 36 000 стипендий для поддержки малоимущих студентов. Германия также стремится увеличить количество иностранных студентов, обучающихся в немецких университетах на 17% в течение следующих несколько лет. В отличие от аналогичных программ в России и Азии, основным стимулом для Германии является увеличение их конкурентного преимущества в бизнесе, науке и промышленности и получить долгосрочные связи Германии во всем мире [11].

Успешным примером эффективной политики «мягкого» влияния образования на «головы» студентов из многих стран мира являются американские программы по привлечению студентов и обмену ими. Своевременно осознав потенциал использования образования в целях влияния и привлечения квалифицированных иммигрантов в страну, Правительство США развивает на первый взгляд затратное направление студенческие обмены, стипендиальные программы и совместные исследовательские проекты. В итоге это способствовало улучшению образа данной страны как страны с высоким научно-техническим потенциалом. Были созданы различные фонды и программы (Программа Фулбрайта), иницирующие стипендии и совместные научные проекты, инновационные кластеры (Силиконовая долина) и самое важное связи и контакты среди научного мирового сообщества. Тем самым американское образование начало считаться лучшим в мире, оно стало привлекать студентов из многих стран. К примеру, в США Институт международного образования «The Institute of International Education» (ИЕ) запустил пятилетнюю программу «Обучение поколения за рубежом», основной целью которой является удвоить количество студентов, обучающихся по обмену от нынешних 295 000 (10% студентов населения) до 600 000 к 2019 году, что обусловлено как глобализационными тенденциями, так и спросом выпускников с международным опытом среди работодателей.

В условиях многополярного мира, США вынуждены наращивать свою мягкую силу. Сегодня смещаются центры сил и влияния, Азиатские страны такие как Китай, Сингапур, Саудовская Аравия тратят огромное количество средств на программы по привлечению талантливых студентов. Всеми известные институты Конфуция развивают свою сеть и стратегию влияния во многих странах [12].

Американская образовательная политика добилась успеха и значимости на мировой арене благодаря открытости и разнообразию, децентрализации в планировании и управлении. Также решающую роль сыграл английский язык, который в настоящее время является международным. Ярким примером является Программа Фулбрайта, учрежденная сенатором США Дж. У. Фулбрайтом после Второй мировой войны с целью укрепления культурно-академических связей между гражданами США и других стран, – можно назвать инструментом в потенциал наращивания «мягкой силы» государства, где кандидатами могли быть: представители элиты, будущие лидеры, аспиранты, профессорско-преподавательский состав, государственные служащие, сотрудники компаний. Более того, образовательная политика и программы академической мобильности были интегрированы в общественную дипломатию США последние 70 лет, именно по этой причине правительство США предлагает устоявшуюся структурную модель координировать посредством Бюро образовательных и культурных дел. В русле данной модели, управление стипендиальными программами и другими международно-образовательными мероприятиями согласовываются с Институтом международного образования, независимой организацией, имеющей глобальный охват сети партнеров из числа вузов и бизнеса [13].

Заключение: Таким образом, научная общественность разделилась на две группы, одни за развитие академической мобильности, которая способствует укреплению межвузовских, межгосударственных связей в различных сферах, дает возможности для реализации проектов. Другие же относятся настороженно к такого рода активности в образовании, мотивируя это тем, что большие финансовые вливания предполагают серьезные стратегические цели мировых держав. Через систему образования формируют положительный облик страны, внедряются определенные ценностные установки, селекционируют высококвалифицированных и креативных специалистов, располагают к необходимым политическим ориентациям.

В рамках данного исследования необходимо подчеркнуть, что показатели развития академической мобильности в вузах являются основным индикатором в международных рейтингах университетов, которые в свою очередь не только удовлетворяют потребность общества в информации о высших учебных заведениях, но и являются своеобразной диагностикой развития научно-образовательного потенциала высшего профессионального образования и интеллектуального капитала страны [14].

Международное высшее образование изменилось и будет меняться, это факт, который нужно принять и формировать свою программу действий. В Казахстане также постепенно приходят к переосмыслению роли и места университетов в построении экономики нового типа. Вызовом для современной науки и образования являются методы и механизмы изучения и использования «мягкой силы». Сама система образования не справится с такой задачей, здесь должен быть использован комплексный концептуальный междисциплинарный подход, учитывающий решение проблем и выработку преимуществ для всех сторон. От этого зависит будущая сохранность и независимость нашей системы образования в целом.

Список использованной литературы:

1. Nye J. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. N.Y. Public Affairs [Электронный ресурс] – 2004. – URL:https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/joe_nye_wielding_soft_power.pdf (дата обращения: 10.02.2018)
2. *Soft power: теория, ресурсы, дискурс / под ред. О.Ф. Русаковой* – Екатеринбург: Изд.дом «Дискурс-Пи», 2015 – 376с.
3. Панова Е.П. *Мягкая власть как способ воздействия в мировой политике: Автореф. дисс. канд. пед. наук.* - М., 2011.
4. Лебедева М.М. *Введение // Болонский процесс: проблемы и перспективы.* - М.: Оргсервис, 2006
5. Kunanbayeva S. *Educational Internationalisation as a Major Strategy of the Kazakhstani System of Education // International Journal of Applied Engineering Research ISSN 0973-4562 – 2016. - Number 11. - pp.7272-7277*
6. Ковба Д. М. *Фактор мобильности с точки зрения теории «мягкой силы» // Научный журнал «Дискурс-Пи».*– 2015. – № 2. – С. 53–55
7. *Academic Mobility in a Changing World: regional and global trends edited by Peggy Blumenthal, Crauford Gondwin, Alan Smith and Ulrich Teicher / Jessika Kingsley Publisher. London and Bristol, Pennsylvania.*-1998
8. *Экспорт российских образовательных услуг: Статистический сборник. Выпуск 6 / Министерство образования и науки Российской Федерации.* - М.: Социоцентр, 2016. – С.408
9. *Основные данные о Проекте 5-100 (сайт МОН РФ) [Электронный ресурс].* – 2018. – URL:<https://5top100.ru/about/more-about/> (дата обращения: 10.04.2018)
10. *Best universities in Germany 2018 [Электронный ресурс].* – 2018. – URL:<https://www.timeshighereducation.com/student/best-universities/best-universities-germany> (дата обращения: 10.04.2018)
11. *The program Excellence Strategy (website of Federal Ministry of Education and Research) [Электронный ресурс].* – 2018. – URL:<https://www.bmbf.de/en/excellence-strategy-5425.html> (дата обращения: 10.04.2018)
12. Stejli D. *Dzh. Menyayushhijsya landshaft vysshego obrazovaniya.* URL: <http://er.educause.edu/articles/2011/2/thechanging-landscape-of-higher-education> (дата обращения: 13.04.2018)
13. Byrne C., Hall R. *International Education as Public Diplomacy // IEAA Research Digest.*- 2014. - №3. – P.15
14. Конуратова А.С. *Международные рейтинги и их роль в оценке качества образования // Вестн. КазНПУ. Сер. Международная жизнь и политика – 2017.- №3. – С.150*

ӘӨЖ 94 (574)
ГРНТИ 04.01.21

Г. Т. Жораева¹

¹Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, тарих ғылымдарының кандидаты
Түркістан, Қазақстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан халқы Ассамблеясының құрылу тарихы, Конституциялық мәртебеге ие Қазақстан халқы Ассамблеясы ұлтаралық бірліктің базалық институтына айналуы, Қазақстан халқы Ассамблеясы өзінің даму жолында институционалдық тұрғыда нығайуы зерттелген.

Халық дипломатиясының маңызды күретамыры саналатын Ассамблеяның құрылымын Ассамблея Сессиясы, Ассамблея Кеңесі, Ассамблея Хатшылығы, облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) ассамблеялары құрайтындығы және Ассамблея құрамы айқындалған.

Кілтті сөздер: Ассамблея, ұлттық бірлік доктринасы, Конституция, форум, этникааралық, конфессияаралық теңдік, демократиялық нормалар, этносаралық қатынастар

Гулжамал Жораева Тулегеновна¹

Международный казахско-турецкий университет им.Х.А.Ясави, кандидат исторических наук
Туркестан, Казахстан; e-mail: guljamal-77@mail.ru

АССАМБЛЕЯ НАРОДОВ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается история создания Ассамблеи народов Казахстана, превращение Ассамблеи народов Казахстана, обладающей конституционным статусом, в базовый институт межнационального единства, институциональное усиление Ассамблеи в процессе развития.

Определена структура Ассамблеи народов Казахстана, являющейся важной составляющей народной дипломатией, в которую входит Сессия Ассамблеи, Совет Ассамблеи, Секретариат Ассамблеи, областные Ассамблеи (республиканского значения, столичные).

Ключевые слова: Ассамблея, доктрина национального единства, Конституция, форум, межэтническое и межконфессиональное равенство, демократические нормы, межэтнические отношения

Gulzhamal Zhorayeva Tulegenovna¹

¹Candidate of historical sciences, the Khoja Ahmed Yasawi International
Kazakh-Turkish University Turkestan, Kazakhstan; e-mail: guljamal-77@mail.ru

KAZAKHSTAN PEOPLE'S ASSEMBLY

Abstract

This article explores the history of the Assembly of the People of Kazakhstan, the Assembly of the People of Kazakhstan, which has the status of Constitutional, becoming a basic institution of interethnic unity, institutional strengthening of the Assembly of People of Kazakhstan in its development.

The composition of the Assembly, which is considered to be the most important armaments of the people's diplomacy, is determined by the Assemblies Assembly, the Assembly Council, the Assembly Secretariat, assemblies of the oblasts (the city of national significance, the capital) and the composition of the Assembly.

Key words: Assembly, the doctrine of national unity, the Constitution, the forum, interethnic, confessional equality, democratic norms, interethnic relations

Тәуелсіздіктің 25 жылының тарихы – бұл тұрақтылықтың, Қазақстан халқының достығы мен келісімінің тарихы. Бұл жылдар ішінде этникааралық және конфессияаралық теңдіктің тиімді құқықтық базасы құрылды. Оны сенім еркіндігі, тілдер, Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы заңдар құрайды. Өткен жылы Ұлттық бірлік доктринасының қабылдануы маңызды қадам болды. Конституциялық мәртебеге ие Қазақстан халқы Ассамблеясы ұлтаралық бірліктің базалық институтына айналды.

Қазақстан халықтарының Ассамблеясын құру идеясын алғаш рет ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев 1992 жылы, Тәуелсіздіктің бір жылдық мерейтойына орай өткен Қазақстан Халықтарының тұңғыш Форумында ұсынды. Бұл бастама мәдениетаралық диалогты нығайтудың жаңа кезеңінің негізін қалап, этносаралық қатынастарды дамыту мәселелерін жоғары деңгейде шешуге мүмкіндік жасайтын әлемдік тәжірибедегі тың бағыт болып табылды.

Қазақстан халқы Ассамблеясы 1995 жылы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен құрылған.

Қазақстан Республикасының Президенті Ассамблеяны құрады және қайта ұйымдастырады; Ассамблея қызметінің бағыттарын айқындайды; Ассамблея басшылығының лауазымды адамдарын қызметке тағайындайды және қызметтен босатады; Ассамблея сессиясын шақырады; Қазақстан Республикасының Конституциясына және заңдарына сәйкес өзге де қызметті жүзеге асырады [1].

Қазақстан халқы Ассамблеясы өзінің даму жолында институционалдық тұрғыда нығайып, халық дипломатиясының маңызды күретамырына айналды.

Ассамблеяның мақсаты қазақ халқының топтастырушы рөлін арқау ете отырып, қазақстандық патриотизм, Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығын, республика азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғау кепілі ретіндегі қызметіне атсалысады.

Ассамблеяның негізгі міндеттері:

1) Этносаралық қатынастар саласында мемлекеттік органдармен және азаматтық қоғам институттарымен тиімді өзара іс-қимылды қамтамасыз ету, қоғамда этносаралық келісімді және толеранттықты одан әрі нығайту үшін қолайлы жағдайлар жасау;

2) Халық бірлігін нығайту, қазақстандық қоғамның негіз қалаушы құндылықтары бойынша қоғамдық келісімді қолдау және дамыту;

3) Қоғамдағы экстремизмнің және радикализмнің көріністері мен адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарына қысым жасауға бағытталған әрекеттерге қарсы тұруда мемлекеттік органдарға жәрдемдесу;

4) Азаматтардың демократиялық нормаларға сүйенетін саяси-құқықтық мәдениетін қалыптастыру;

5) Ассамблеяның мақсаты мен міндеттеріне қол жеткізу үшін этномәдени және өзге де қоғамдық бірлестіктердің күш-жігерін біріктіруді қамтамасыз ету;

6) Қазақстан халқының ұлттық мәдениетін, тілдері мен дәстүрлерін өркендету, сақтау және дамыту болып табылады. [2]

Ассамблеяның құрылымын Ассамблея Сессиясы, Ассамблея Кеңесі, Ассамблея Хатшылығы, облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, астананың) ассамблеялары құрайды. Қазіргі уақытта Ассамблеяның құрамында 382 мүше бар. ҚХА-ның төрағасы – ҚР Президенті. Ол Ассамблея мүшелерінің ұсынысы бойынша төрағаның екі орынбасарын тағайындайды. Ассамблея мәжілістері арасындағы жұмысты ҚР Президентінің шешімімен Ассамблея кеңесі жүргізеді. ҚХА кеңесі ұлттық-мәдени орталықтар, ардагерлер кеңесі өкілдерінен, кіші Ассамблея жетекшілерінен, сондай-ақ, Ассамблеяға мүше басқа тұлғалардан құралады. [3]

ҚХА Қазақстанда өмір сүріп жатқан барлық халықтардың мәдениетін, тілін дамытуға қолайлы жағдай жасау бағытында Қазақстан халықтарының фестивальдерін, тілдер фестивальдерін, жексенбілік мектеп оқушыларының мемлекеттік тіл мен ана тілін білу дәрежесін анықтайтын байқауларын, тіл саясаты мәселелері бойынша халықаралық және республикалық ғылыми-практикалық конференциялар мен семинарлар, т.б. өткізеді. Ассамблея Кеңесінің мүшелері жетекшілік ететін республикалық, аймақтық және қалалық Ұлттық мәдени орталықтар жұмыс істейді. Әзербайжан, ассирия, грек, ингуш, неміс, шешен, поляк, т.б. халықтардың ұлттық мәдени орталықтарының жексенбілік мектептері бар. ҚХА Еуропадағы қауіпсіздік пен ынтымақтастық ұйымының құрылымдарымен тығыз іскерлік байланыстар орнатқан. Осы ұйымның қолдауымен Ассамблея ұлтаралық қатынастар мәселелерін зерттейтін талдау орталығын құрды. [4]

Бүгінде республикада Қазақстан этностарының мәдениеттері, тілдері, дәстүрлерінің дамуына қажетті барлық жағдай жасалған. Этномәдени бірлестіктердің өзінің саны тұрақты өсуде, қазір олар 820-дан асады, оның ішінде 28-і республикалық. [5] Астанада, Бейбітшілік және келісім сарайында этномәдени орталықтар үшін барлық жағдай жасалған.

15 тілде газет-журнал, 8 тілде радиобағдарламалар 7 тілде телебағдарламалар шығады. Этнос өкілдеріне өздерінің ана тілі мен мәдениетін сақтау үшін барлық жағдай жасалған. Мысалы, 22 этностың ана тілі жеке пән ретінде 108 мектепте оқытылады, ал 88 мектепте өзбек, тәжік, ұйғыр және украин тілдерінде сабақ жүргізіледі. Еліміздің әр өңірінде 33 арнаулы мектепте балалар үш тілде: яғни қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде білім алады. Осымен қатар, балалардан басқа үлкендер де 30 этнос тілдерін оқуға мүмкіндік алған 195 этно-білім беру кешендері, жексенбілік және лингвистикалық мектептер ашылды. Қазақ және орыс театрларын қоспағанда елімізде тағы төрт ұлттық – өзбек, ұйғыр, кәріс және неміс театрлары жұмыс істейді. [6]

Қазіргі таңда Шығыс Қазақстан облысында облыстық және облыс қалалары мен аймақтарында 7 Достық үйі, 82 этномәдени бірлестік бар. Өскемен қаласында – 22, Семейде-14, Риддерде – 11, Курчатова – 3, Абай ауданында – 1, Бесқарағай ауданында-1, Бородулиха ауданында – 6, Глубокое ауданында – 4, Жарма ауданында – 3, Зайсан ауданында – 2, Зырян ауданында – 6, Шемонайха ауданында 9 этномәдени бірлестік жұмыс істейді. [7]

Оңтүстік Қазақстан облысында дауылпаз ақын Сәкен Сейфуллиннің есімін иеленген Достық үйі барлық ұлттар мен ұлыстардың басын біріктіретін рухани киелі орда. **Қазіргі таңда 20 облыстық этномәдени орталық және олардың 48 филиалы жұмыс істейді. Мәдени-көпшілік іс-шаралар мен ұлттық мерекелерді бірге өткізу игі дәстүрге айналған. Әсіресе, Қазақстан халқының бірлігі күні ерекше тойланады. Қазақ пен өзбектің «Наурыз мейрамы» мен «Хосил байрамы», орыстың «Масленица», «Медовый спас», татардың «Сабантуй», «Чак-чак байрамы», ұйғырдың «Узум сәйлиси», гректің «Пасха», еврейдің «Рош-а-Шана», «Песах», шешендердің «Нена мот», поляктардың «Волканот», «Рождество», корейлердің шығыс күнтізбесі бойынша Жаңа жылы, т.б. да түрлі мерекелер қуаныш сыйлауда. [8]**

Солтүстік Қазақстан облысындағы Достық үйінде 22 этномәдени бірлестік пен «Ассамблея» корпоративтік қоры орналасқан. Облыс аудандарындағы этномәдени бірлестіктерді қолдау бағытында «Этноауыл-Имантау» жобасы жүзеге асырылып, ол қоғам мен мемлекеттік органдардың назарына ұсынылды. Құны 100 млн. теңгені құрайтын бұл жоба ағартушылық-имидждік және танымдық туристік бағытты дамытуды басшылыққа алған. Бүгінде «Қамбар-Ата», «Ұста» секілді бірқатар жобаларды жүзеге асыру жолға қойылған. [9]

Қазіргі кезде осы бірегей институт еліміздегі барлық этностардың басын біріктіретін құрылымға айналып отыр. Қазақстан Президентінің бастамасымен Астанада Әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлерінің съездері өтті. [10]

Тәуелсіздіктің 25 жылдығына Мемлекет басшысына Қазақстан халқы Ассамблеясының қоғамдық наградасы «Қазақстан халқы Ассамблеясының қоғамдық «Бірлік» алтын медалі» табыс етілді. [11] Сонымен қатар Ассамблеяның 49 мүшесі наградталды, олардың ішінде ҚХА Кеңесінің мүшелері, республикалық және аймақтық этномәдени бірлестіктер басшылары, Ассамблеяның Ғылыми сараптық кеңесінің өкілдері бар. [12]

Жаугершілік замандарды басынан кешіріп, халық ретінде жойылудың аз-ақ алдында болған қазақ "қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған" заманды аңсап, бейбіт өмірді қалаған халық екенін танытып, бауырына сан ұлттың баласын басып, дастарқанын бөлісіп, талайға баспана беріп отыр. Бүгінгі көп этносты Қазақстандағы татулық пен келісімнің болуы да, ең алдымен қазақтың ұлылығын танытса керек.

Бұл ерекше институт еліміздегі барлық этнос өкілдерін ортақ мақсатқа ұйыстыра отырып, республикадағы тұрақтылықты сақтау мен сындарлы дамыту мақсатына айтулы үлес қосады.

Ассамблея қызметінің арқасында Қазақстанда этностық немесе діни ерекшелігіне қарамастан әрбір азаматтың Конституциямен кепілдік берілген азаматтық құқықтары мен еркіндігі толығымен қолданылатын этносаралық және конфессияаралық келісімнің айрықша үлгісі қалыптасты. Қазақстанның көпэтностық бай кеңістігінде сенім, келісім мен өзара түсіністік үлгісі орнады.

Ассамблея өзінің он жеті жылдық тарихында 17 сессия өткізіп, аталған шараларда қоғам өміріндегі маңызды мәселелер мен мемлекет дамуындағы негізгі бағыттары қалыптасты. Тәуелсіздіктің 25 жылдығы қарсаңында ел бірлігін нығайтуға, Қазақстан халқының тұтастығын бекітуге бағытталған батыл да анық қадам жасалды – Мемлекет басшысы Қазақстан халқы Ассамблеясының даму стратегиясына мемлекеттік бағдарлама мәртебесін тапсыру туралы тапсырма берді. Бүгінде стратегия жобасымен жұмыс жүргізілуде. Атап айтқанда, Конституция, «Қазақстан-2030» Стратегиясы, әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарына кіру стратегиясы, 2020-стратегиялық жоспары қабылданған. Барлық бағыттары бойынша мынадай міндеттер айқындалған: халық тұтастығының объективті негізі ретінде экономиканы жаңартуға және тиімділігін арттыруға қол жеткізу, ел бірлігі мен қоғамдық тұрақтылықтың берік әлеуметтік негізін жасау мақсатында орта тапты қалыптастыру және Ұлт Рухын дамыту, нығайту, осыны еліміздегі әрбір азаматтың өмірлік бағдарына айналдыру. Этномәдени бірлестіктер мен ғылыми-сарапшылық қауымдастықтардың әлеуетін тарта отырып, жасалған жаңа құжат жаңа идеялардың түйіні, біздің еліміздің жарқын келешегінің кепілі.

Ассамблея қызметі этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешіп келе жатқан ел ретінде Қазақстан Республикасының халықаралық беделінің өсуіне ықпал етуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Ғасырлар тоғысында. – Алматы, 2003.
2. Назарбаев Н.Ә. Сындарлы он жыл. – Алматы, 2003.
3. Сарсенбаев Т.С. Культура межнационального общения. – Алматы. Ана тілі, 1998.
4. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. – Алматы, 2003.
5. Тоғжанов Е. Ел бірлігі- кемел келешек кепілі // Егемен Қазақстан. – 2011, 30 қараша.
6. Жаңа онжылдық-жаңа экономикалық өрлеу-Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына 2010 жылғы жолдауы // Егемен Қазақстан. - 2010, 30 қаңтар.
7. Татулық тіні // Егемен Қазақстан. – 2011, 8 желтоқсан.
8. Сыдықов А. Бейбітшілік-басты байлығымыз // Егемен Қазақстан. – 2011, 8 желтоқсан.
9. Келісім діңгегі // Егемен Қазақстан. – 2011, 8 желтоқсан.
10. Елдің де, Елбасының да ерлігі // Егемен Қазақстан. – 2011, 12 желтоқсан.
11. Тоғжанов Е. Тәуелсіздік: бірлік және ынтымақ // Егемен Қазақстан. – 2011, 14 желтоқсан.
12. Ассамблея атқарған оң іс көп // Егемен Қазақстан. – 2011, 16 желтоқсан.

Касенова Б.Б.¹

¹Докторант кафедрасы «Регионоведение» Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

ГЕТЕ-ИНСТИТУТ - ПРОВОДНИК КУЛЬТУРНОЙ ДИПЛОМАТИИ ГЕРМАНИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (НА ПРИМЕРЕ ГЕТЕ-ИНСТИТУТА АЛМАТЫ)

Аннотация

Культурная дипломатия – важнейшее направление внешней политики любой страны. Гете-институт – это старейшая организация, способствующая популяризации немецкой культуры, межкультурному диалогу и международному сотрудничеству.

Гете-институт предоставляет уникальную возможность прикоснуться к немецкому языку, музыке, изобразительному искусству, кино, литературе, другим сферам культуры и поделиться своим творческим опытом. Инициативы института вносят реальный вклад в развитие казахстано-германских отношений, являясь своего рода «мостом» между двумя странами. Сложно переоценить значение подобных институтов для формирования культуры мира и толерантности.

Ключевые слова: Гете-институт, культурная дипломатия, немецкая диаспора, культурные проекты, клубы по интересам

Б.Б. Касенова¹

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Аймақтану» кафедрасының докторанты, Астана қ., Қазақстан

ГЕТЕ-ИНСТИТУТЫ – ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ГЕРМАНИЯ МӘДЕНИ ДИПЛОМАТИЯСЫН ІЛГЕРІЛЕТУШІ (АЛМАТЫДАҒЫ ГЕТЕ ИНСТИТУТЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Мәдени дипломатия – кезкелген елдің сыртқы саясатының маңызды бағыты. Гете-институты – неміс мәдениетін, мәдениетаралық диалогты және халықаралық ынтымақтастықты насихаттауға көмектесетін көне ұйым.

Гете-институты неміс тілін, музыкасын, бейнелеу өнерін, кинематографиясын, әдебиетін, мәдениетінің басқа салаларын да жақын тануға және шығармашылық тәжірибелерімен бөлісуге мүмкіндік береді. Институттың бастамалары екі ел арасындағы «көпір» бола отырып, қазақстан-герман қатынастарын дамытуға нақты үлес қосады. Әлемдік мәдениет пен төзімділікті қалыптастыру үшін аталған институттың маңызы зор.

Кілтті сөздер: Гете-институты, мәдени дипломатия, неміс диаспорасы, мәдени жобалар, қызығушылық бойынша клубтар

B.Kassenova¹

¹Candidate to PhD of the Regional Studies Department of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

GOETHE INSTITUTE – THE GUIDE OF GERMAN CULTURAL DIPLOMACY IN CENTRAL ASIA (ON THE EXEMPLE OF THE GOETHE INSTITUTE ALMATY)

Abstract

Cultural diplomacy is the most important direction of foreign policy of every country. Goethe Institute is the oldest organization that promotes the popularization of German culture, intercultural dialogue and international cooperation.

Goethe Institute provides a unique opportunity to touch the German language, music, fine arts, cinema, literature, other spheres of culture and share their creative experience. The Institute's initiatives make a real contribution to the development of Kazakh-German relations, being a kind of "bridge" between the two countries. It is difficult to overestimate the importance of such institutions for the formation of a culture of peace and tolerance.

Key words: Goethe-Institute, cultural diplomacy, german diaspora, cultural projects, clubs on interests

Гете-институт – это учреждение культуры ФРГ и имеет филиалы по всему миру, содействует культурному обмену между Германией и Казахстаном, проводит кинопоказы, выставки, концерты, семинары и фестивали, способствующие совместному созданию, восприятию и оценке художественных произведений [1]. Данный институт в Казахстане ведет работу не только в Казахстане, но по совместительству в Кыргызстане и Туркменистане. Отдельное учреждение Гете-института ответственно за деятельность в Узбекистане и Таджикистане. Таким образом, в Центральной Азии успешно функционируют 2 Гете-института.

Если говорить о специфике работы института в разных странах, то следует отметить, что в Туркменистане не такой масштаб деятельности как хотелось бы сотрудникам института и федерального министерства образования и научных исследований Германии. Туркменистан – достаточно закрытая страна и очень тяжело устанавливать и развивать культурные контакты. Но тем не менее в Алматы и в городах Туркменистана ежегодно проводится фестиваль джаза. Этот фестиваль является проектом дочери Тагира Зарипова при поддержке Карлыгаш Макатовой. На фестиваль приезжают различные немецкие группы. В 2017г. в Казахстан, Кыргызстан и Туркменистан приезжала группа «Fun Horns», играющая на духовых инструментах трубе, флюгельгорне, тромбоне, саксофоне, бас-кларнете.

Также ежегодным проектом является кинонеделя в рамках деятельности «EUNIC», Сообщества национальных институтов культуры стран Европейского союза, сотрудничающего помимо Гете-института, также с British Council и с французским альянсом. При поддержке данных организаций институт проводит каждый год весной неделю европейского кино, осенью неделю немецкого кино. В 2017г. данные учреждения представили на суд зрителей документальные фильмы, обычно практически не демонстрируемые в кинотеатрах южной столицы. Данное мероприятие в кинотеатре «Цезарь» имело огромный успех. Олег Борецкий и сотрудники киноклуба этого кинотеатра до показа фильма знакомят зрителей с фильмом, его создателями и актерами. У недели европейского и немецкого кино уже появились постоянные зрители, которые с нетерпением ждут ее начала. Прежний директор Барбара фон Мюнхгаузен, по словам координатора проектов Гете-института Алии Бисеновой, считала принципиально важным проводить данные кинонедели в старых кинотеатрах, а не в развлекательных центрах, поскольку от этого зависит сама атмосфера мероприятия. С августа 2017 г. у института новый директор Ева Шмитт.

При Гете-институте также функционирует клуб «Filmabend». 1 раз в 2 недели в конференц-зале демонстрируются немецкие фильмы на языке оригинала с русскими или немецкими субтитрами. После показа члены клубы ведут беседы, дискутируют по теме фильма. В обсуждении принимают участие также курсанты курсов немецкого языка, все желающие, даже не владеющие немецким языком.

Еще одним важным культурным проектом Гете-института является проект «Unsound Dislocation» международный фестиваль электронной и экспериментальной музыки. В Алматы с 25 по 28 мая 2017г. приезжали звезды данного жанра Atom TM, Kangding Ray, Don't Dj и др. [2]. Целью «Unsound Dislocation Almaty» является обмен культурным опытом, знаниями и музыкой. Организаторами фестиваля выступили Гете-Институт, комьюнити ZVUK и Fundacja Tone Kraków. В рамках фестиваля, помимо вечернего концерта и ночной вечеринки, прошли лекции и мастер-классы с приглашенными зарубежными артистами. Все мероприятия были бесплатными для посещения.

Известный польский фестиваль Unsound начал свою деятельность еще в 2003 году с небольшого слета андеграундных музыкантов. Сегодня это большая команда, состоящая из агентов, букеров, пиарщиков и технических работников, которые организуют ежегодный фестиваль в Кракове, который длится целую неделю. В 2016 году данный фестиваль проводился в Бишкеке и в Душанбе. В 2017 году мероприятия под эгидой этого движения прошли во многих городах Европы, в Торонто и Нью-Йорке, а сейчас начали экспансию в Азию и Восточную Европу. Это грандиозный фестиваль, который длится неделю, но подготовка к нему ведется почти год. Организаторы фестиваля решили провести серию музыкальных мероприятий в странах постсоветского пространства, так как здесь данное направление музыки развито и распространено намного меньше, чем, например, в США и в Европе.

Вечеринка в рамках мероприятия проходила на студии «Казакфильм», а также проводились мастер-классы с приглашенными диджеями и концерт электронной музыки в кинотеатре «Цезарь» с числом присутствовавших 1.500 человек.

Вот уже 5 лет также проводится известный фестиваль «Freedom Music» «Freedom Music» был и остается одним из самых ожидаемых музыкальных событий года в Казахстане. В 2017 году данный фестиваль проводился в 3 городах Казахстана: Алматы, Актау и Караганде. Лучшие DJs играли на

сцене «Freedom Music»: Leerooy Thornhill – бывший клавишник группы «THE PRODIGY»; представители всемирно известного лейбла «Ministry of Sound» – Just Geo и Jay Newman; звезды британских и международных чартов – Philip George и Youngr, а также многие другие. Фестиваль всегда сопровождается уникальным световым и лазерным шоу, 3D сопровождением, танцевальными перформансами от лучших музыкальных коллективов, высокотехнологичными интерактивными развлечениями. В 2018г. «Freedom Music Almaty» будет проводиться 25 мая.

В 2016г. данный фестиваль в Бишкеке имел огромный успех. Кыргызская группа «Ордо-сохна», успешно выступившая на фестивале с традиционными кыргызскими композициями, была приглашена в Берлин и в том же году был записан совместный диск с немецкими электронными диджеями. Немецкой стороне очень понравился результат совместной работы, их привлекает колоритная азиатская музыка и они готовы к дальнейшему сотрудничеству. Группа «Орда-сохна» ездила также вместе с Назирой Кассеновой, со-организатором фестиваля «Unsound» в Алматы и создателем комьюнити ZVUK, на главный фестиваль в Краков по приглашению организаторов. Гете-институт поддержал, в том числе финансово данную поездку, поскольку основной целью института является популяризация немецкой культуры. При реализации данных проектов институт налаживает контакты, «наводит мосты» между немецкими и центрально-азиатскими деятелями культуры, после чего они иногда сотрудничают и без его посредничества. Для молодых музыкантов, художников, артистов в центрально-азиатских странах – это большой старт и возможности.

Отдел культуры Гете-института также поддерживает местные НПО при подготовке менеджеров в области культуры посредством проведения круглых столов, форумов, реализации образовательных программ. Например, в 2016 г. общественный фонд «Центр творческих инициатив Cultural Dialogue» при официальном партнерстве Goethe-Institut Almaty и поддержке Программы развития ООН в Казахстане организовал семинар-тренинг «Стратегический менеджмент и развитие аудиторий в культурных и креативных проектах» для арт-менеджеров Казахстана.

В течение двух дней арт-менеджеры прошли обучение у специально приглашенного в Алматы тренера и фасилитатора с 20-летним стажем Каролин Савчук (Германия). Каролина Савчук имеет соответствующее образование в области культурного менеджмента в университете Пассау, а также имеет диплом тренера по коммуникациям одного из ведущих университетов мира в области культуры Берлинского университета имени Гумбольдта.

Семинар-тренинг ставил целью обучить отечественных арт-менеджеров принципам расширения аудиторий и привлечения новой публики в учреждения культуры. В рамках мероприятия участники обсудили следующие вопросы: что делать для расширения аудитории; как воспитать своего зрителя; какими инструментами привлечь; какие действия в рамках развития аудиторий вписываются в общую стратегию организации культуры. В семинаре приняли участие люди из разных сфер: арт-менеджеры и ремесленники.

Как заметила К.Савчук: «Трудностью и вызовом для меня стало разработать такой тренинг, который бы отвечал потребностям арт-менеджеров с совершенно разных культурных направлений: театрального, галерейного, выставочного, музейного, фестивального искусства и ремесленничества, поэтому он является одновременно уникальным» [3].

С командой «Urban Forum Almaty» Гете-институт также сотрудничает уже несколько лет. Неоднократно участники форума встречаются для обсуждения и поиска решения вопросов развития города. «Urban Forum Almaty» по заявлению координатора Молодежной программы Фонда Сорос-Казахстан Сауле Мамаевой объявил о проведении конкурса городских проектов по пяти отраслям – инфраструктура, экология, культура, социально ответственный бизнес и архитектура. Все представляемые проекты направлены на развитие только периферийных районов Алматы и будут вовлекать самих жителей в реализацию представляемых идей.

Гете-институт приглашает экспертов в сфере урбанистики, например Филиппа Мойзера, главы издательства «DOM publishers», автора исследований и публикаций по городскому развитию, теории архитектуры, истории и типологии советской архитектуры.

В рамках культурной программы на ЕХРО-2017 Гете-институт совместно с немецким театром в г.Алматы ставил спектакль «Қаракөз» по мотивам пьесы Мухтара Ауэзова на трех языках: немецком, казахском, русском. Версию на немецком языке представил Государственный немецкий драматический театр (DTK) из Алматы. Ее постановку осуществили Наташа Дубс и Флориан Бильбао. Сначала был выбран формат читки.

Текст пьесы на немецкий язык перевел «Гете-Институт Казахстан». Позже проект получил развитие, и к читке добавили хореографию, пластику. Для этой цели из Германии были приглашены хореограф Флориан Бильбао и композитор Ян Зигеле [4].

Актеры Государственного немецкого драматического театра проходят курсы профессионального немецкого языка в Гете-институте, также участвую наряду с другими курсантами в «Goethe-Club», где участники выбирают тему и дискутируют и обсуждают ее.

Институт сотрудничает также с театром «Артишок», совместно с которым проводит театральный фестиваль «Откровение» "Ренессанс Lab / Эскиз". В рамках фестиваля 1-15 февраля 2018 г. работала театральная лаборатория, в результате деятельности которой показаны мини-представления, читки пьес, проводились воркшопы для актеров немецким режиссером Тильманом Хекером, которого Гёте-Институт специально пригласил на алматинский фестиваль.

В течение пяти дней, международная команда, приглашенная фестивалем «Откровение», вместе с молодыми людьми, живущими в Алматы, работала над эскизом спектакля. Творческая группа состояла из представителей разных стран: России, Германии, Румынии, Латвии, Финляндии. Главной темой стала новая программа «Рухани жаңғыру», разработанная правительством Казахстана в 2017 году и рассчитанная на перспективу до 2050 года [5].

Пьеса включает в себя документальные истории, собранные участниками лаборатории у их ровесников, и фрагменты новой немецкой драматургии, которая придает локальной истории глобальный характер. Пьесы немецких драматургов были переведены на русский язык и стали частью сборника "Шаг", изданного при поддержке Гете института. Также издается сборник пьес драматургов для детей и подростков «Шаг 11+».

В 2016г. в рамках международного кинофестиваля «Евразия» Гете-институт показывал фильм «Чужая родина» немецкого режиссера Герта Хайденрайха. Текст фильма, переведенного сотрудницей Гете-института Алматы Шырынгул Зухай, опубликовало издательство «Атамура». Перед показом режиссер в беседе рассказал о истории создания, актерах фильма.

Ежегодно проводятся выставки на разные темы, где участвую известные и не очень известные фотографы и художники из Казахстана и Германии. 2 марта 2018г. в Алматы проведена выставка. Выставка посвящена творчеству двух современных фотохудожников из Германии – Виктории Биншток и Михаэля Шефера, их представляет Гёте-Институт Казахстан совместно с Институтом международных отношений в области культуры (IFA – Штутгарт, Германия) и при поддержке Генерального консульства Германии в Алматы. Этих авторов объединяет стремление осмыслить зрительные образы СМИ в нашу «цифровую» эпоху. Серия выставок IFA «По / против течения. Современные фотоинтервенции» представляет живущих в Германии фотохудожников, открывающих новые стороны фотоискусства и развивающих собственный образный язык. Для этой серии отбираются фотоработы, которые объединяет форма художественного вмешательства: в этом случае фотохудожники видоизменяют материал своих кадров или внешнюю действительность [6].

Языковой отдел Гете-института Алматы курирует проекты PASCН-Schulen /«Школа: партнер будущего». Эта инициатива объединяет около 1800 школ во всем мире, в которых немецкому языку уделяется особое внимание. PASCН является инициативой Федерального министерства иностранных дел Германии в сотрудничестве с Федеральным административным ведомством – Центральным управлением школ за рубежом (ZfA), Немецким культурным центром им. Гете (GI), Германской службой академических обменов (DAAD) и Службой педагогических обменов (PAD), Постоянной конференции министров культуры и образования земель Федеративной Республики Германия.

Целью проекта «Школы: партнеры будущего» (PASCН) является патронирование и поддержка школ, которые уделяют особое внимание изучению немецкого языка, тем самым вызывая интерес к немецкому языку и современной Германии, работая вместе в мировой сети. Ключевым моментом проекта «Школы: партнёры будущего» является образование и развитие молодых преподавателей по предмету «Немецкий язык». Проект призван показать, что немецкий язык является привлекательным иностранным языком и упрочить позиции преподавателей немецкого языка. Одним из условий является предоставление отдельного кабинета для занятий немецким языком, который будет оснащён основными техническими средствами и учебниками.

Этот проект направлен также на содействие сохранению знания родного языка представителями немецкого меньшинства. Для детей немецкой диаспоры проводятся курсы немецкого языка «Aussenkurse».

Еще одним крупным проектом института является проект мобильного приложения «Городские уголки». С 10 июня по 10 сентября 2017 г. в столице Казахстана г. Астана состоялась Всемирная выставка ЭКСПО на тему «Энергия будущего». Она стала первой выставкой подобного рода на территории СНГ. Этот повод Гёте-Институт Казахстан использовал для того, чтобы инициировать «энергетический» проект для молодёжи Астаны: мобильное приложение «Городские уголки: «зелёная» энергия в Астане», которое тематизирует экологические и энергосберегающие узловые пункты города. Веб-дизайн и техническую разработку проекта проводили немецкие эксперты Ирина Хеч и Дагмар Шрайбер, а за наполнение были ответственны казахстанские специалисты.

Это приложение должно способствовать повышению экологического сознания молодёжи и её интереса к теме защиты окружающей среды. Игра связана с приверженностью предков современной городской молодёжи к кочевому образу жизни. Она объединяет древнее представление о 5 энергетических элементах с современными формами альтернативной энергии и тем самым прокладывает своеобразный мост от мифических представлений Центральной Азии к просвещённой современной культуре [7].

В этом приложении места, темы и формулировки вопросов станут частью вымышленного событийного пространства, которое очень сильно привязано к казахской культуре и истории. Целью инновационной, яркой и захватывающей игры является индивидуальный опыт и налаживание связи игроков с городом и повышение их заинтересованности в вопросах, касающихся энергетической политики. Проникающая сквозь поколения увлекательная история с мифическими элементами ведёт молодых людей через горы и степи, где проживали их предки, вплоть до динамичных событий ЭКСПО. Главными героями игры являются Дина и Талгат.

Игра "Городские уголки" представлена на казахском, русском, немецком и английском языках. Для того, чтобы выполнить задание, игрок должен пойти в реально существующие места в Астане. Доказательством этого является определение его местоположения через GPS-локализацию. Среди заданий есть поиск и сканирование QR-кодов, ответы на вопросы, фотографирование [7]. Параллельно игроки могут обмениваться идеями об игре и об экологических темах в социальных сетях. Для победителя игры будет организована поездка в Германию.

Таким образом, как указано на официальном сайте института его деятельность направлена на популяризацию немецкого языка за рубежом и расширение международного сотрудничества в области культуры, на предоставление актуальной информации о культурной, общественной и политической жизни Германии, формируя таким образом объективное представление о ней во всем мире [8]. Культурные и образовательные программы института на протяжении 60 лет в более чем 90 странах поддерживают межкультурный диалог и способствуют культурному обмену. Они способствуют развитию гражданского общества и международной мобильности.

Список использованной литературы

1 О Гете-институте [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<https://www.goethe.de/ins/kz/ru/ver.cfm> (дата обращения: 03.01.2018)

2 Никулина К. *Unsound Dislocation: Гайд по локациям международного фестиваля электронной музыки* [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<https://the-steppe.com/news/gorod/2017-05-17/unsound-dislocation-almaty> (дата обращения: 10.12.2017)

3 Арт-менеджеры Казахстана получили уникальную возможность пройти тренинг по развитию аудиторий в культурной сфере [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL:https://agparat.info/news/2016/11/07/8408040artmenedzhery_kazahstana_poluchili_unik.html (дата обращения: 01.12.2017)

4 Долгий путь новой постановки «Карагоз» до Алматы [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<https://rus.azattyq.org/a/karagoz-v-almaty/29019132.html> (дата обращения: 01.12.2017)

5 Алматинский фестиваль «Откровение» [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL:<https://ru-ru.facebook.com/goethekasachstan> (дата обращения: 10.03.2018)

6 Где провести выходные в Алматы и Астане (2-4 марта) [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL:https://www.kursiv.kz/news/choice_k/gde-provesti-vyhodnye-v-almaty-i-astane-2-4-marta (дата обращения: 10.03.2018)

7 Городские уголки [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<https://www.goethe.de/ins/kz/ru/kul/sup/uea.html> (дата обращения: 01.12.2017)

8 Цели и задачи Гете-института Казахстан [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL:<https://www.goethe.de/ins/kz/ru/ueb/auf.html> (дата обращения: 10.12.2017)

А.М. Турлыбекова¹

¹ С. Торайғыров атындағы ПМУ «Басқару және саясаттану» кафедрасының профессоры,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., E-mail: aigul7700@mail.ru

КЕҢЕС ОДАҒЫ КЕЗЕҢІНДЕГІ ТОТАЛИТАРИЗМ САЯСАТЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЭТНОСТАРЫ МӘДЕНИЕТІНЕ ЫҚПАЛ ЕТУІ

Аңдатпа

Аталмыш жұмыста кеңестік кезең жағдайындағы Қазақстан этностарының мәдени өткенінің жеке аспектерін зерттеу орын алады. Марксистер ұсынған халықтарды және олардың мәдениеттерін интернационалдандыру теориясы кеңес мемлекеттері халықтарының тарихында көрініс тапты. Ұлттық және мәдени аспектерді қарастыратын саясатты өткізу барысында адамдар санасы жаппай «коммунизацияланды», яғни жасанды түрде ұлттық дәстүрлердің беделін түсірді, этностар тарихының ұмытылуына ықпал етті, ана тілін қолдану аясы шектелді.

Автор мәдени өмір салалары үстінен мемлекеттік тоталдық бақылаудың орнығуы мәселелерін қарастырды, туындыларында «социалистік реализмінің» эпизодтарын бейнелеп көрсету талабы қойылған Қазақстандағы өнердің дамуының ахуалын анықтады. Тұтас алғанда, қалың халық бұқарасы арасында кеңестік идеологияны насихаттаумен байланысты мәдени мекемелердің саяси рөлі көрсетілді.

Кілтті сөздер: мәдениет, этностар, ұлттық саясат, көпұлтты мемлекет, КСРО-дағы мәдениеттік революция, кеңестік білім, кеңестік идеология, тіл саясаты, өнер, шығармашылық одақтар

Турлыбекова А.М.¹

¹ профессор кафедрасы «Управление и политология» ПГУ имени С. Торайғырова, Республика
Казахстан, г. Павлодар, e-mail: aigul7700@mail.ru

ВЛИЯНИЕ ПОЛИТИКИ ТОТАЛИТАРИЗМА НА КУЛЬТУРУ ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация

В представленной работе имеет место изучение отдельных аспектов культурного прошлого этносов Казахстана в условиях советского времени. Теория интернационализации народов и их культур, выдвинутая марксистами, нашла свое воплощение в истории народов советского государства. В ходе проводимой политики, предусматривающей национальные и культурные аспекты, происходила «коммунизация» массового сознания людей, когда искусственно подрывались народные традиции, предавалась забвению история этносов, сужались рамки использования родного языка.

Автором рассмотрены вопросы установившегося тотального государственного контроля над сферами культурной жизни, определено состояние развития искусства в Казахстане, к которому предъявлялись требования воплощения в произведениях эпизодов «социалистического реализма». В целом, показана политическая роль культурных учреждений, связанная с пропагандой советской идеологии среди широких народных масс.

Ключевые слова: культура, этносы, культурная революция в СССР, национальная политика, многонациональное государство, советское образование, советская идеология, языковая политика, искусство, творческие союзы

A.M. Turlybekova¹

¹professor of the department of Management and Political Science of the S. Toraihyrov Pavlodar state University

INFLUENCE OF THE POLICY OF TOTALITARISM ON THE CULTURE OF THE ETHNOS OF KAZAKHSTAN IN THE SOVIET PERIOD

Abstract

Presented work shows separate studying of aspects of cultural history of ethnoses of Kazakhstan during the Soviet Union existence. The theory of internationalization of peoples and their cultures, which was put forward by Marxists, was embodied in the history of the peoples of the Soviet state. During the policy, covering national and cultural aspects, there was a "communication" of mass consciousness of people, when traditions have been destroyed due to government policy, as a result the history of ethnic groups were forgotten and using of native language were narrowed.

The author determined the issues of the established government control over the spheres of cultural life also were identified conditions of cultural development in Kazakhstan under requirements of implementation of episodes of "socialist realism. In general, the study tells about political role of cultural institutions associated with the promotion of Soviet ideology among the masses.

Key words: culture, ethnic groups, cultural revolution in the USSR, national policy, multinational state, Soviet education, Soviet ideology, language policy, art, creative unions

Қазіргі шынайылық жағдайында ерекше ғылыми маңыздылыққа кеңес кезеңіндегі Қазақстанның мәдени өмірінің қарама-қайшы тарихын жүйелі түрде қайта қарастыру және тұжырымдамалық түрде қайта бағалау ие болуда. Бұл бұрынғы тарихи үрдістің бейнесін қалпына келтіру қажеттілігінің, Қазақстан халқының мәдениеті тарихы мен рухани өмірінің тарихнамасындағы ауқымды олқылықтарды толықтыру қажеттілігінің талабы.

Тәуелсіздікке жету, елімізде қазіргі таңда болып жатқан күрделі құрылымдық өзгерістер ғылым мен қоғамдық тәжірибе алдына жаңа міндеттер қойды. Саяси тәуелсіздік жалдарында Қазақстанда ұлттық-мәдени өркендеу бағдарламасының табысты жүзеге асырылуын айғақтайтын күрделі өзгерістер болды. Олар мәдениетті біртіндеп идеологиясыздандыру, халықтардың ұмытыла бастаған тарихи және мәдени мұрасының қайта оралуында көрініс тапты.

Жас буынға тәрбие беруде қойылатын талаптар мәдениеттің үздік жетістіктеріне негізделген, ұлттық бастау көздеріне жүгіну идеяларымен қамтылғандықтан, Қазақстан этностарының мәдени өткеніне оралу өзекті болып табылады. Тарихи тамырлардан бас тарту, рухани дәстүрлерге деген нигилистік көзқарас, өзін-өзі оқшаулау мен тұйықталу мәдениетке зиян келтіреді. Әлемді прогрессивті және өзіндік тануын пайымдайтын, өткен заман мұрасы және басқа халықтар тәжірибесі арқылы баюға мүмкіндігі бар, қажетті және қайталанбас рухани құндылықтары бар мәдениеттің ғана болашағы бар [1, 36 б.].

Ұсынылған ережелердің дұрыстығын түсіне отырып, республикадағы этностардың мәдени мұрасы тарихын зерделеуге бағытталған өзекті және уақыт талап еткен тарихи проблемаларды зерттеудің одан кейінгі жолын анықтау қажет. Бұл ереже жүзеге асырылатын саясаттың барлық көрінісі қарама-қайшылыққа толы кеңестік дәуірге сай.

«Кеңес халқы» ұғымының бекуіне байланысты бұқара санасында интернационалдық мәдениет идеясының жүзеге асырылуының заңдылығы да бекем орын алды. Бұл ретте интернационалдық мәдениеттің формаларын – ұлттық мәдениеттер, ал мазмұнын – социалистік идеалдар анықтауы керек болды. Алайда, бұл жағдайда теория мен тәжірибенің үйлесуі мүмкін болмады, бұған куә – тарих.

Символ, құндылықтар, тәртіп нормалары мен үлгілердің жиынтығы ретіндегі ұлттық мәдениет өзге елдердегі адамзат қоғамдастығын сипаттайды. Ұлттық мәдениетті құрушылар қоғамның зиялы мүшелері: жазушы, ғалым, философ, суретшілер болып табылады. Алайда, кеңестік мемлекет жағдайында ұлттық мәдениет ұғымы ұлттар арасындағы айырмашылықтар шебін жоятын және өз ретінде, биліктегі партияның қатал идеологиясымен анықталатын интернационалдық мәдениет терминісіз тіршілік ете алмады.

Өз этникалық отанының территориясы болып табылмайтын мемлекет – Қазақстанға келіп, көптеген ұлттық топтар өкілдері, қазақ этностары тиесілі, «интернационализациялау» саясатының жариялануына қарамастан өздерінің төл мәдениетін сақтап қалуға тырысқан. Мазмұны бойынша емес, тек формасы бойынша ғана «ортақ» ұлттық мәдениетті құру идеясы мемлекет пен республикада

кеңінен насихатталды. «социалистік ұлттардың саяси және экономикалық жақындасуымен қатар олардың мәдениеттері де жақындасып, бірыңғай интернационалдық мәдениеттің ортақ белгілері қалыптаса бастады. Кеңестік қоғам әрі қарай қаншалықты дамыса, ұлттық мәдениеттер соншалық тез ортақ белгілер мен жаңа қасиеттерге иеленеді де, ұлттық шектеуліліктің қалдықтарынан, Лениннің «ұлттық эгоизмі» [2, 33 б.] деп атағанның бәрінен арыла бастайды. Алайда, ұлттар және олардың мәдениеттері саласында өріс алған саясат, іс жүзінде, азат ету туралы «қаналған ұлт» идеясына қайшы жүргізілді.

Жаңа кеңестік мәдениет идеялары қоғамдық тұрмыстың барлық саласына, оның ішінде тұрғындардың әдеп-ғұрпы мен тұрмысынан орын алды. Миллиондаған адамдар өміріндегі өзгерістер Компартия жүктеген адамдарды материалды, саяси, рухани мәдениеттің құрылысында белсенділікті танытуға, мәдени құрылысты басқарудың жаңа ғылыми принциптерін құрастыру бойынша, елді жаппай сауаттылық, білімділігі жоғары деңгейдегі елге айналдыруға тарту бойынша міндеттердің жүзеге асырылуына ықпал етуі керек еді.

Дәстүрлі ұлттық мәдениетті кеңестікке алмастыру саясаты өткізілді, сонымен бірге соңғысы халыққа қазіргі тұрмыс жағдайында ескірген болып ұсынылып отырған барлық ұлттық ерекшеліктерді жоюы керек болды.

Мәдениеттің үйлестірілуі тамырын терең жайды: кейбір халықтар өз этникалық және мәдени сәйкестігін толықтай жоғалтты, «кеңес халқының» көріксіз жартысына айналды, өз мәдениетінен, тіпті өз тілінен алшақтады. Репрессивтік жүйе дербестілікті, бірегейлікті, қарсылық білдіргеннің, тоталдық бақылау және амал-шарғы жасауға бөгет болғанның барлығын басып, жойды [3, 46 б.]. А.Т. Капаеваның пікірінше «XX ғасырдың 40-80-жылдарындағы рухани салада теріс стереотиптер қалыптасты – асыра мақтаушылыққа, қиялдылыққа деген бейімділік, халықтың санасына әлемдік интеллектуалды ілгерілік пен рухани мұраға қайшы болған социализмнің, социалистік мәдениеттің үстемдігі туралы «пікірлерді» сіндірді».

Кеңес кезеңінің тарихшы-ғалымдары, қоғамтанушылары ұстанымдарында социалистік мәдениетті «кеңес халқының өмір салтын дамыту және жетілдірудің мықты факторымен байланыстырды». Сонымен қатар, «Олардың пікірінше, жаңа тарихи жағдайда дами отырып, мәдениет көпұлтты кеңес мемлекетінің әрбір халқының рухани байлығы мен дәстүрлерін, озық әлем мәдениеті жетістіктерінің барлық жақсынын синтездеді» [4, 6 б.].

Қазіргі заманның тарихи ғылымының авторлары өткізілген іс-шаралардың құқыққа жат екендігін, халықтар мәдениеттері мазмұнын тек біртұтас идеялық-таптық негізге келтірудің дұрыс еместігін мойындады.

Адамдардың өздерінің төл ұлттық мәдениетін біліп-тануына деген ұмтылысы толық заңды және табиғи құбылыс екендігі есепке алынған жоқ. «Ұлттық сана-сезімнің мәні оның адамды моральді түрде нығайтуында, оның бойында отан тарихына, құндылықтары мен дәстүрлеріне қызығушылық тудыруында. Ұлттық тамырлардан ажырау, соңында, сыртқы, жасанды пайда болған руханилықпен толатын ұлттық нигилизм мен ұлттық вакуумге әкеледі» [5, 10 б.].

Нәтижесінде этникалық органы құлдырату үшін барлық жағдай туындады – бұл қолданыс саласы біртіндеп азайған ұлттық тілдердің жоғалуында көрініс тапты. Осылайша, тілдерді рухани өмір саласында кеңінен қолдану және пайдаланудың перспективасының болмауына байланысты, біреулерде енжарлық, екіншілерінде тілді меңгеруді қаламаушылықты тудырды. Бұған қоса, ұлттық тарих ұмытылып, ресми идеологиялық тарих ұсынылған болатын, ол кеңестік билік кезеңінің оқиғаларын зерттеудің хронологиялық көлемін шектеді.

Әрбір ұлт өз халқының рухани өмірін әдебиет, музыка, кескіндеме, қолданбалы өнер туындылары арқылы көрсете алатын ерекше топ екені ұмытылды. Көптеген тарихшылар республика халқының мәдениеті мен тұтастай алғанда Кеңес Одағының мәдениеті арасындағы «өзара ықпал» процесі болды деп санағанымен де, шын мәнінде мәдениетті тығырыққа апарып тіреді.

Мәдениет саласындағы саясат Кеңес Одағының әлеуметтік құрылысының бөлшегі іспетті мәдениеттің жаңғыруы аясында өткізілді. Мәдени жаңғыру қауымды, олардың санасын көпшілік идеологиялық мәдениет пен дәстүрлі-тарихи құндылықтарға қайта тәрбиелеуге бағытталды. Алдыңғы шепке маркстік идеологияға негізделген «пролетариаттық мәдениет» шықты.

Мәдени революция жұмысшылар мен шаруалардың арасындағы сауатсыздықты жою, халықтық оқудың социалистік жүйесін құруды және тұрмыс, ғылым, әдебиет пен мәдениет саласына өзгерістер әкелетін «социалистік зиялы қауым» атты жаңа әлеуметтік тобын құруды қарастырды. Әрі Ленин советтік интеллигенция құрудың алғашқы кезінде «өзіндік» жүйеге уақыт қалдырып буржуазиялық тәжірибеге сүйенуге болады деп есептеген.

Білім саласында кеткен қателіктер орыстандыру саясатының кең етек алуымен байланысты. Егер 1937 жылы Қазақстанда әр түрлі ұлт өкілдеріне арналған 500-ден аса мектеп жұмыс істесе, 1938 жылы билік өзге ұлт өкілдеріне арналған барлық мектептерді жабу туралы шешім қабылдады. Ұйғыр, неміс, болгар, дүңген, кәріс және т.б. мектептің қызметтері тоқтатылды. Басқа да арнайы оқу орындары, соның ішінде, дүңген, кәріс педагогикалық училищелер жабылды.

1941-1945 соғыс жылдары барлық ұлт өкілдерінің, соның ішінде эвакуация мен депортация нәтижесінде Қазақстанға келген ұлттардың білім алуына жағдай жасау маңызды сұраққа айналды. Әр түрлі ұлт өкілдері санының артуына байланысты мемлекетте қазақ, орыс, украин, поляк класстары ашылған 297 аралас мектептер жұмыс істей бастады.

Мектепте барлығы 188 мың оқушы білім алды. Олардың 30% 14 жасқа дейінгі балалар болды. Мемлекетке эвакуациямен келген кеңес халқының жалпы саны 484149 құрады. Халықтың жалпы санының 37,9% балалар болды.

1943 жылы құрылған РКФСР Халықтық Комиссариатының Поляк достары Комитеті Қазақстандағы поляк эмигранттарының балаларын оқыту бойынша жұмыс істеді. Сол кезде мемлекетте поляк балаларына арналған 4743 мектеп ашылды. 1944-45 оқу жылдында 6124 бала оқыған 56 мектеп жұмыс істеді.. Сонымен қатар, 1 мыңға жуық балалар 9 балалар үйінде тұрып жатты.

1943-1944 жыдары неміс фашистеріне көмектесті деген айыппен Қазақстанға Солтүстік Кавказдың, Крым татарларының, күрд, түрік мехнаттарының, қалмақтардың халқы жер аударылды. Жер аударылғандар 507 мыңнан астам адам, соның ішінде, 89102 мектеп жасындағы балалар болатын. 1944 жылы оладың 6099 ғана өздерінің тұрғылықты жері бойынша мектепке бара алды. Арнайы жераударушылардың балаларының көптеген бөлігінің мектепке бармауы бұл санаттағы балалардың киім мен аяқ киіммен қамтамасыз етілмегендігімен және халықтық білім беру органының ата-аналармен түсіндірме жұмыстарының жүргізілуімен байланыстырылды. [6, 4 б.].

1944-1945 оқу жылында бұл аймақтан келген 22020 балалар мектепте оқыды. Қазақстандағы халықты сауаттандыру органы сол халықтың тіліндегі оқулықтарға сұраныс берді. Ал 1946-1947 оқу жылында Шығыс Қазақстанда шешен тілінде оқытатын алғашқы ұлттық мектеп ашылды.

Осылайша, соғыс жылдарында жер аударылған халықтың балаларының 4/1 бөлігі мектептік біліммен қамтамасыз етілді. Билік жер аударылған немесе арнайы депортацияланған халықтың балаларының білім алуына жеткілікті көңіл бөлмегендігін мойындауымыз керек. Олар мемлекеттің толыққанды азаматы деп есептелмеді. Әсіресе, ең қиын жағдайда неміс қоныстанушылары болды. Көкшетау облысында 1950-1951 оқу жылында 294 қоныс аударған мұғалім жұмыс істеді. Олар бастауыш сыныпта жұмыс істеді және тек қана нақты ғылымдарды беруге ғана құқылы болды. Ол Қазақ ССР-нің Сауаттылық министрлігінің қоныс аударушы мұғалімдердің гуманитарлық сабақтарды беруден босатылуы туралы шығарған арнайы бұйрығымен байланысты еді.

1952 жылы мемлекет билігінің шешімімен жер аударушылардың гуманитарлық, педагогикалық жоғары оқу орындарына қабылдау тоқтатылды. Қалған ауылшаруашылық, техникалық оқу орындарына 105 адам қабылдау жоспарланды.

Мемлекет аумағына арнайы қоныс аударушы емес санатында көшіп келген басқа ұлт өкілдеріне соғыстан кейін бастауыш, кейбір кезде жеті жылдық мектептер ұйымдастырылды.

Ел басшылығының шешімі бойынша ашылған ұлттық мектептер этникалық топтардың мәдениетін, әсіресе оның негізгі көрінісін – тілін сақтауды мақсат етіп қоймағандығын атап өту керек. Қазақстан аумағындағы Кеңес өкіметі кезінде Қазақстан жеріндегі тіл, жазба тілінің араб алфавитінен латын алфавитіне, латын алфавитінен кириллицаға ауысуына байланысты бірнеше реформадан өтті. Қазақ жазуының араб тілінен латынға ауысуы символикалық мәнде болды, өйткені осылайша қазақтар мен мұсылман әлемі арасындағы дәстүрлі байланыстың бұзылу ықтималдығы артты.

1940 жылы 13 қарашасында «Латын графикасында қазақ жазуын орыс графикасына негізделген жаңа әліпбиге ауыстыру» туралы Заң жарыққа шықты. Тіл саясаты белгілі бір бағытта жүзеге аса бастады және басқа тілдерді жоюмен байланысты болды.

1938 жылғы 5 сәуірде Орталық атқару комитетінің және Қазақ халық комиссарлар кеңесі «Қазақ мектептерінде міндетті орыс тілін оқу туралы» шешім қабылдады. Орыс тілін барлық бастауыш қазақ мектептерінде 2 сыныптан бастап оқыту енгізілді, келесі сыныптарда орыс тілін оқытудың сағаттары артты, орыс әдебиетін оқудың өзіндік курсы енгізілді.

Тіл саясатының шешілмеген тұстары соғыстан кейінгі кезеңде айқын көріне бастады. Кеңестік қазақ әдебиетінің көркем өкілдерінің бірі, ақын С. Мұқанов 1956 жылдың күзінде өткен Қазақ КСР Жоғары Кеңесінің отырысында қазақ тілінің мәртебесіне деген өте әділетсіз қатынас туралы айтты. Сәбит Мұқанов Қазақстанның экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени өмірінің барлық салаларында қазақ тілін қолданудың шектеулері туралы мүмкіндіктерін атап өтті.

Ол тіл саясатын «Кеңес Одағының Коммунистік партиясының лениндік ұлттық саясатының ең қатал, кешірілмейтін түрінде бұрмалануы» деп атауға қорықпады. Оның мемлекеттік мәртебесін қайта көтеру, іс қағаздарын екі тілде – қазақша және орысша тілдерінде жүргізу, басшы қызметкерлерін қазақ тілін білуге міндеттеу, мектептерде қазақ тілін оқытуды жақсарту, оқытушы-тіл мамандары кадрларын даярлау деңгейін арттыру сияқты тілді «тірілту» бойынша іс-шараларды қолдануды ұсынды.

Нәтижесінде өкімет органдары, қатал түрде, Сабит Мұқановты мұндай, саяси астары бар көзқарастардан бас тартуға шақырды. Ғылыми ойлар өкілдерінің ұлттық, алдымен саяси емес, рухани мүдделерді қорғауға жасалған қандай да бір әрекеттері түсінбеушілікке, мемлекеттік органдар тарапынан ашық агрессияға тап болды. Этникалық мүдделерді қорғау мақсатында жасалған кез келген әрекет ашық ұлтшылдықтың көрінісі ретінде қарастырылған, нәтижесінде жұмыстан шығару, оларды барлық айрықша құқықтарынан айыру, концентрациялық лагерьлерге қамау, қуғынға жіберу, «халық жауы» қатарына қосу сияқты шара-жазалар қолданған. Мұндай жағдай интернационалдық мәдениет саясатын жүзеге асыру бойынша үкіметтік іс-шараларды қолдамағандардың әр бірін күтті.

Интеллигенция өкілдерінің ұлттық мүдделерді қорғау мақсатында жасалған әрекеттері КСРО-ның бірінші басшысы Н.С. Хрущевке әдебиет сыншылары, өнертанушылар, «Коммунистік партияның сенімін ақтамағандарға» қатысты сыни сөздер айтуға себеп болды. Кеңес Одағы Үкіметі интеллигенция тарапынан идеологиялық қауіп төнетінін сезіп, олардың туындыларының «тууы» және оларды көпшілікке ұсыну үрдісіне ашық араласып, шығармашылық іс-әрекетті бақылау бойынша қатал механизмді құрды. Оларға қатысты, тақырыпқа нақты талаптар қойылған, белгілі бір шығармашылық одақтардың жұмыс істеу шарттары және жұмыс цензурасы бар мемлекеттік мекемелердің бүкіл желісі болды.

Әр туынды аталмыш мекемелердің қатал бақылауынан өтуі керек болды. Барлық әдеби туындылар зейін қойылып оқылып, автордың саяси ойының бар-жоқтығын тексерілді. Бейнелеу, театр, музыка өнерлері туындылары да осындай тексеріс, бақылаудан өтетін. Сондықтан да Н.С. Хрущев идеологиялық, цензорлық жұмысқа партия қызметкерлерінің сыналған, «білікті» кадрларын тарту міндетін қойды.

Өнер қайраткерлерінің еркін ойлауға және шығармашылықтағы еркіндікке деген қандай да бір әрекеті дұшпандық идеологиясы, идеологиялық қаскүнемдік, антикоммунизммен байланыстырылды.

Жиырмамыншы ғасырдың 60 жылдарында ғылыми, көркем шығармашылыққа қол сұғушылық партия қызметкерлері тарабынан жалықтырмайтын, алайда табанды кеңестерге, түзету жасаушылыққа айналды. Зиялылардың идеологиялық тәрбиесінде ауқымды көмекті шығармашылық одақтар көрсетті. Көркемөнер зиялыларының шығармашылық одақтары партиялық-мемлекеттік аппараттың көркем шығармашылық үстінен саяси бақылауды ұйымдастырудағы «жетекті белдік» қызметін атқарды. Олар арқылы номенклатура көркем шығармашылықтың «ілгерілемелігін» реттеді, режимге қажетті туындыларға мемлекеттік тапсырыс жасады.

Шығармашылық одақтардың құрылуына қоғамның тұрмыс салты мен биліктердің тәжірибесі бастамашыл болды. 1950-1960-жж. КСРО-да 1930-жж. үстем болған әлеуметтік-саяси моделіне еліктеді де тоталитаризмнің толыққанды элементі болды. Жазушылар, композиторлар, кинематографистер, журналистер, театр қызметкерлері одақтары жұмыс істеді. Осындай бірлестіктердің барлығында туындылар мазмұнының идеологиялық құрылысы бойынша бірыңғай, дәлірек айтқанда, социалистік реализм, партиялылық, халықтық әдістерін қолдану принциптері болды. Шығармашылық ұйымдар мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін қорғау соңғы мәселе болды.

Социалистік реализм әдісі, кеңес кезеңінің академиялық басылымдарында көрсетілгендей, қаһармандық пен романтикалықты «қоршаған болмыстың нағыз шындығының реалистік түрде нығайтылуымен» үйлестіре отырып, реализм мен кеңестік романтиканың біртұтастығын қамтыған. Бұл әдісдің саяси маңызы – өнер шеберлері кеңестік өмірді шынайы емес, социализм жағдайында қандай болу керектігін көрсетуі еді.

Авторларға кеңестік еңбек ерлері – жұмысшылар, шаруалардың кеңес елінде белсенді, энтузиазмге толы, жасампаз өмірін бейнелеу міндеті тұрды. Өлім жазасымен қорқыту арқылы ұлттық тарихты зерттеуге, сонымен қатар, өнер туындыларында мұндай оқиғаларды бейнелеуге тыйым салды. Сталин тарихи ғылымға ерекше көңіл бөлген. Жеке этностар тарихы болмаған, езілуші таптың қанаушылармен күресін айқындайтын КСРО тарихы ұсынылды. Жетекші идеологиялық пәніне айналған – «Коммунистік партия тарихы» атты шығарытарихи ғылымның жаңа саласы пайда болды.

Алайда, өнер саласындағы зиялыларға қатысты небір тыйым, қоқан-лоқы, шиеленістерге қарамастан жазушылар, суретшілер, композиторлар, архитекторлардың көркем шығармашылық-тарының және Қазақстан өнерінің басқа да бағыттардағы үздік туындыларының алуан саны басып лғанын атап өту қажет.

Жоғары тұрған инстанциялардың ұсынысына сәйкес туындылар авторлары оларды әрдайым қайта қарастырып, қайта жасауға мәжбүр болған. Болмысты, оның ішінде ұлттық құндылыққа қатысты болмысты да, объективті түрде көрсетуге деген кез келген әрекетке жол берілмеді.

XX ғасырдың 50-жылдары Кеңес Одағының Коммунистік партиясы «тарих шытырманына кіріп кетпей», жұмысшы, ауыл еңбеккерлері бейнесінде көрсетуге шақырды. Алдыңғы қатарда «туған» ұжымының ықпалы арқасында, дұрыс сөзсіз атмосферасында өмірде өз орнын тез табатын жағымды кейіпкер бейнеленуі керек болғаны еңсезіз. Туындылар бір құрылым бойынша құрылғандықтан да жұртшылық арасында аса қызығушылық тудыра қоймайтын. Музыка, театр, кино және т.б. байланысты өнер бағыттары мемлекеттік биліктің қатал бақылауында болды, ал Қазақстанда және Орта Азияның басқа да аймақтарында еуропаландыру қалып-күйінде дамуы керек болды.

Алайда, Кеңес Одағы басшылығы тарапынан халықтардың рухани мәдениетіне қатысты қатал қысымдықтың болуына қарамастан оңтайлы тенденциялар да байқалды. Алдымен, олар балет және опера өнері, кино, радио, баспасөз, телевизия сияқты шығыс халқына тән емес жаңа мәдениет бағыттарының пайда болуына қатысты болды. Кеңес өкіметі жылдары ішінде Қазақстан рухани мәдениеттің барлық салаларында табыстарға, соның ішінде әлемдік аренада да, жеткен, көрнекті қызметкер-саңлақтарды тәрбиелеп шығарды. Ұлтшылдықта кінәлану қаупінің болуына қарамастан, қазақстандық суретші, музыкант, ақын, жазушы, әртіс және т.б. ұлттық салт-дәстүрлері ерекшеліктерін енгізуге тырысулары нәтижесінде, ұлттық ерекшеліктер сақталынып қалды. Халықтың интеллектуалды, шығармашылық өмірі үстінен тотальды бақылау жасау саясаты, даралықты мойындамау, озбырлықты қолдау, басқаша көзқарасты қудалау кеңестік жүйе жағдайында өмір сүретін халықтың мәдениетіне едәуір зиян әкелді. Мәдениетті саясиландыру, шығыс мәдениетінің сабақтастығының бұзылуына, мәдениетсіздіктің өсуіне, зиялылы қауымның көптеген көрнекті өкілдерінің қазасына себеп болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ауэзов М. *Евразийская духовная традиция и преемственность казахской культуры //Культура Казахстана: традиции, реальности, поиски: Сб. науч. трудов. – Алматы, 1997. – 164 с.*
2. Кананин А. *Культурное строительство в Казахстане. – Алма-Ата, 1964. – 367 с.*
3. Капаева А.Т. *Государственная политика в области культуры в Казахстане (вт. пол. 40-х – конец 80-х гг. XX века). Дисс. на соис. доктора истор. наук. – Алматы, 2004. – 295 с.*
4. Арнольдов А.И. *Социалистическая культура: теория и жизнь. – М: Политиздат, 1984. – 174 с.*
5. Арнольдов А.И. *Национальные культуры: современное видение. – М: Издательство МГИК, 1992. – 29с.*
6. *Архив Президента Республики Казахстан, Ф. 708, Оп. 9, Д. 1384, Л.1-71.*

ӘӨЖ 1(091)
МРНТИ 02.91.01

Л. Т Құрманбаева¹

¹ *филос.ғ.к., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының»доценті,
М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы қ., Қазақстан*

С.М. Сыздықова²

² *әлеуметтік ғылым магистры «Қоғамдық-гуманитарлық пәндер кафедрасының» аға оқытушы
Қазақ Мемлекеттік Қыздар Педагогикалық Университеті.
Алматы қ., Қазақстан*

ДИСКУРСИВТІ БАЙЛАНЫСТЫҢ СЕМИОТИКАЛЫҚ ҰҒЫМЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор кодтық жүйе мәселесін семиотикалық доминанттылықпен түсіндіреді.Тіл белгілерінде мән беріледі. Рефлекстелген үдерістіліктің қағидаты протосемиотикалық тұрғыдан әрекет етеді- яғни, семиотикалық материалға қатысты бейжай қарайды. Бірақ, тек тілдің белгілері ғана әлеуметтік маңызды «мағыналарды өндіруді» қамтамасыз етуге қабілетті – тек тілдің көмегімен ғана «басқаға қолжеткізуге» болады.

Кілтгі сөздер: дискурсивтіліктік, қисындық, дүниетаным, коммуникативтілік, кодтық қолжетім-ділікпен

Қурманбаева Л. Т.¹

¹ к.филос. н., доцент кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины»,
Казахская академия транспорта и коммуникации имени М.Тынышпаева,
г.Алматы, Казахстан

Сыздыкова С.М.²

²Магистр социальных наук, старший преподаватель кафедры социальных и гуманитарных наук
Казахский государственный женский педагогический университет.
Алматы, Казахстан

СЕМИОТИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ ДИСКУРСИВНОЙ СВЯЗИ

Аннотация

В этой статье автор объясняет проблему кодовой системы с семиотической доминантой. Большое значение уделяет на знаки языков. Принцип рефлексивного поведения основан на проземиологической точке зрения, то есть семиотической. Но только признаки языка способны обеспечить социально значимые «значения смысла» – только с помощью языка могут быть «доступны другим».

Ключевые слова: дискурсивно, логика, мировоззрения, древние записи.

Kurmanbaeva L. T.¹

¹ candidate of philosophical Sciences. D., associate Professor chair of "History Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines", Kazakh Academy of transport and communications named after
M. Tynyshpayev, Almaty city, Kazakhstan

Syzdykova S.M.²

²Kazakh State Women's Pedagogical University, master of sociological science, senior teacher, Almaty, Kazakhstan.

SEMIOTIC CONCEPTS OF DISCURSIVE CONNECTION

Abstract

In this article, the author explains the problem of the code system with semiotic dominance.

Key words: discourse, logic, outlook, communicability, code accessibility The principle of reflexive behavior is based on the protozemiological point of view - that is, semiotic. But only the signs of the language are able to provide socially significant "meanings of meaning" - only with the help of language can be "accessible to others"

Түрлі зерттеу парадигмаларында коммуникация проблемаларын зерттеу коммуникация феноменінің кешендігімен, сондай-ақ, әлеуметтік-мәдени ортақтықтардың қызметінің түрлі жазықтықтарында тиімді интерактивті әрекеттің стратегияларының теориялық негіздерін әзірлеудің өзектілігі ретінде түсіндіріледі. Басымды белгілі-символикалық ойлауға (логикалық-вербалды), символикалық ақпаратпен әрекет жасаудың мүмкіндіктеріне ие бейнелі атам заманғы ойлау басымдылығынан туындаған когнитивтік эволюция коммуникативтік үдерістердің дамуымен анықталған және өзі солардың салдарына айналды, себебі коммуникацияның мақсаты мағыналық құрылым және әлеуметтік шынайылықты қалпына келтіру болып табылады. «Өзін-өзі тану» үшін адамның сана-сезімі басқа сана-сезімді қажет етеді және осылайша, әлеуметтік өзара әрекеттесудің аясында қалады. Негізгі құрал коммуникативтік үдерісте тіл болып табылады - ол осы әлеуметтік-мәдени кеңістікті көрсететін және құрайтын бірліктерден құралған кодтық жүйе. Әлеуметтік өзара әрекеттесуінің үдерісіне онтологиялық тәсіл белгі үдерісі – Ч.Пирстың ¹ идеяларына сай, белгінің прагматикалық теориясы және коммуникацияның заңдылықтарын танудың интегралды теориясы ретіндегі семиотиканың аясында семиозис моделінің қалыптасуына алып келді.

Кодтық жүйе ретінде табиғи тілді пайдаланатын сөздік қатынас семиозистің жеке, бірақ доминантты жағдайын білдіреді, ол семиотикалық дискурстарда екі қызықты анықталған «параллельді» метафораның пайда болуына бастамашылық етті.

Табиғи тілдің жүйесін ескі қаламен салыстыру, ол жерде құрылыстың түрлі стильдері мен тәсілдері үйлеседі: жаңа үйлері бар тарихи орталықтың көшелері мен алаңдары және түрлі ғасырдағы құрылыстары бар үйлер тіп-тіке көшелері бар қазіргі заманғы қаланың маңымен қоршалған, ол жерде

бір тектес жаңа құрылыстар бар: «Unsere Sprache kann man ansehen als eine alte Stadt: ein Gewinkel von Gässchen und Plätzen, alten und neuen Häusern, und Häusern mit Zubauten aus verschiedenen Zeiten; und dies umgeben von einer Menge neuer Vorort e mit geraden und regelmässigen Strassen und einförmigen Häusern» 2.

Ю.М. Лотман мұражайдың образына мәдениеттің семиотикалық талдауында пікір білдіреді: «Біртұтас әлем ретінде синхронды кескіннен алынған мұражайдың залын көз алдымызға елестетіп көрейік, ол жерде түрлі сөрелерде түрлі ғасырлардың экспонаттары, белгілі және белгісіз тілдердегі жазбалар, мұқамын анықтау бойынша нұсқаулықтар, әдіскерлермен құрылған көрменің түсіндірме мәтіндері, экскурсиялардың бағыттары мен сұлбалары және келушілердің іс-әрекеттерінің ережелері қойылған. Осы залға экскурсия жетекшілері мен келушілерді орнатып, осының барлығын бірыңғай механизм ретінде көз алдымызға елестетіп көрейік (бұл нақты бір арақатынас болып табылады). Біз семиосфераның образын аламыз» 3.

Екі метафора да келесілерді анықтайды: субъект мәдениет агенті мен тіл иесі ретінде белгілер жүйесін пайдалану үшін «белгіленген», ол оған болмысты береді және жүйені игеру коммуникативті кеңістік ретінде семиосфераға кірудің шарты болып табылады. Егер бұл жүйе субъектінің коммуникативті парадигмасында алғашқы болмаса, онда оның опциялары «кодтық қолжетімділікпен» шектелетін болады. Оппозицияның әлеуметтік-мәдени үдерісіндегі өзекті координаттарда субъектінің «жаһандандудың / мультимәдениеттіліктің» экзистенциалды мүмкіндіктерінің интеракция мәнмәтінінің талаптарына және оның коммуникативтік құзыретінің осы талаптарға сәйкестілігіне байланысты екендігін атап өткен жөн. Коммуникацияға қызметтік тәсіл дереккөзінен алушыға бағытталған ақпаратты беру мен кодтаудың бірбағытты үдерісін қарастыратын механикалыққа қарағанда әлеуметтік шынайылықтың құрылуының міндетті ынтымақтастығын болжайды. Бұл «мәнін өндіру» және «мәнін ашу» жөніндегі біріккен қызмет белгінің жүйесіне қолжетімділіктің ортақтығына, кодты жан-жақты білуіне негізделеді, ал белгі жүйесінің «құпиясөзі» коммуникативтік бағдарламаның ауысуына сәйкес ауысады.

Құпиясөзге ие болу семиосфераның қызметтік жазықтығының білімімен үйлескен, себебі «мәдениеттің мінсіз сұлбасы әрқашан коммуникацияның осы ұжымдағы белгілі кейбір типтерімен ұқсастығына қарай ұйымдасады» 4. Коммуникацияның түрі оның әлеуметтік-мәдени қоғамының экзистенциалды рөліне байланысты болып келеді және биологиялық, әлеуметтік және жеке әрекеттегі доминантты мәдениет пен өркениеттің даму логикасын байқауға болады. Инстинктивті әрекеті тіршілік етудің шарты ретінде әлеуметтік бағыттағы әрекетке объективті орын береді және коммуникация белгінің шарттылығының сипатына ие болады, ол келесілерден туындайды:

- тарихи дамудың түрлі кезеңдеріндегі мәртебелі-тең емес интеракцияны рәсімдеу кезінде;
- нақты бір конститутивтік күйге - «ар-намыс кодексіне», «дуэльді кодекске», куртуаздың ұйғарымдарына, әдепке, Домостройдың ережелеріне еру кезінде;
- студенттік қоғамдастықтар тәрізді топтық түрлі бірлестіктердің өситеттерін орындауда (XIX ғасырдың екінші жартысындағы студенттік одақтардың әрекеттерінің ережелері туралы ұйғарымдарды және еуропа елдеріндегі 1968 жылдардағы жағдайлардың ұрандарын салыстырайық);
- өркениеттің даму шарттарының индустриалды дәуірінде институционалды байланысудың ғаламдық экстенсивті жоралғылары мен үйлесімінде;
- әдептілік және ресми интерактивті кеңістіктердің атрибуттарынан - «бетперделерден» бас тарту және жеке тұлғаның «өзін» рет-ретімен ашуға ынталануы және көптеген басқа ұқсас кешенді іс-әрекеттерде.

Жоғарыда аталған белгінің құбылыстары «әр коммуникативті акттің әлеуметтік және тарихи шартты кодтармен қаныққандығын және соған байланысты екендігін» білдіреді 5. Онда синтактиканың, семантиканың және прагматиканың семиотикалық үшбірлігі іске асырылады және рефлексивтік процессуалдықтың көрінісінің байланыстағы релевантты қағидаты интер жеке семантиканың құрылуы арқылы сақталады. Коммуникативтік белгілер ментальды біртұтастық үшін жағдай жасайды, оны «тасымалдайды» және интеракцияның мақсатын осындай тәсілмен іске асырады 6. Коммуникативтік әсер тек үш құрамдастардың конгруэнтті бірлігінде мәнің континуалдылығына қол жеткізгенде ғана мүмкін бола алады:

жіберушінің хабарламасы + алушының реакциясы = интер жеке туындының коммуникативтік актісінің тақырыбы.

Әлеуметтік коммуникативті үдерістің пайдаланылатын кодтарын талдау сигнификацияның семиотикасын және коммуникацияның семиотикасын логикалық тұрғыдан ажыратады 7, себебі белгі кешенділігіне және «бағдарламалық жүктемелігіне» байланысты көп аспектілі ұғымды қажет етеді.

Сигнификацияның семиотикасы белгіні талдауда түрлі тәсілдерге бағытталған және мұнда бастапқыда әлеуметтік шынайылықты өзектендіретін *индекстерді* талдау орын алады, ал байланыстың семиотикасы жіберушінің интенциясының *сигналдары* мен оған алушының реакциясы осы индекстер арқылы берілген жүйелік талдауға бағытталған. Осылайша, индикативті семиозис пен интенционалды семиозис орын алады деуге болады және атап айтқанда, модальдық өлшемі бар соңғысы белгі бірліктерінің деңгейінде өзара әрекеттесу үдерістерін ашуды регламенттейді, оларға мыналар сияқты байланыстың стандарттары мен атрибуттары жатқызылуы мүмкін:

- тақырыптар - әр этно мәдениеттегі қалаулы және қашқақтайтын, рұқсат етілген және тыйым салынған;

- салттық және кенеттен іске асырылатын диалогтың кешендері, түрлі дискурсивті кеңістіктердегі еркін өзара әрекеттесуі;

- мәдениетте басымдылыққа ие болатын дискурстың түрлері;

- нақты мәдениет үшін ерекше байланысты бейвербалды «рәсімдеудің» стандарттары⁸.

Өзін басқалармен байланысу кезінде конвенцияларға еру ретінде, өзін басқалармен байланыста көрсету ретінде жеке эксплициттеледі. Неміс зерттеушісі К.Фридрихстың айтуынша, «қоғамды дифференциация мен интеграциясының қос жүйесі ретінде қабылдау керек»⁹ және бұл қос бағыт «бірлесу/ұқсастығын сақтау» ғаламдық координаттарында коммуникативтік үдерістерге экстраполяцияланады. Мәдени плюрализм орталықсыздандыруды талап етеді және өзінің табиғи кодының консерватизміне сүйенеді, Э.Кассирердің тұжырымдауынша адамның мәдениетіндегі ең консервативті күштердің бірі болып табылады: «Мұндай консерватизмсіз ол өзінің ең басты міндеті - байланысудың рөлін атқаруды қамтамасыз ете алмас еді. Байланысу қатаң ережелерді талап етеді. Тілдің символдары мен формалары уақыттың ыдырайтын және бұзылатын әрекетіне қарсы тұруы үшін тұрақты және өзгеріссіз болуы керек»¹⁰.

Келесілерді атап өтейік: коммуникативтік әрекетте белгі бірліктерінің түрлі комбинациялары қолданылады - біз айтып, жазып қана қоймай, бет әлпетімізді өзгертеміз, ишарат жасаймыз, өзіміздің әлеуетті интеракциямыздың себебіне және өзіміздің мәртебемізге сай киінеміз. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, белгі 11 консумация сияқты жеке тұлғаның әрекетінің сипаты - ол нақты бір тауарлар мен қызметтерді тұтыну болып табылады, олар көптеген жағдайларда қоғамдағы алатын орынға байланысты білінеді.

Дискурстарды оқуға деген қазіргі таңдағы қызығушылық метакоммуникативтік белгінің құрылуына назар аударумен түсіндіріледі, олар «өмірге құлшыныстың» функционалдық ортақтығының деңгейінде нысаны мен құрамының бірлігін көрсетеді. Мағынасын түсіндірудің құралын зерттеу аталған жағдайларда оны тудырудың үдерісін талдаумен толықтырылады және коммуникацияның «дискурсивті матрицалары» 12 зерттелуге жатады, себебі «байланысудың жағдайына енген мәтін ретінде түсіндірілетін дискурс көптеген өлшемдерге жол береді»¹³.

Дәл дискурста тұтас құрылым ретінде - нақты бір үлгі, «трафарет» бойынша жасалатын сөздік қатынастардың констелляциясында оның шектерінде жасалатын барлық интеракцияларда мақсаттардың негізі ретінде 14 оның сипаты ашылады. Қатысушылардың интенцияларының, дискурстың факторларының да келісілетіндігі ерекше мәнге ие болады және дискурсивті матрица аталған сценарий бойынша коммуникацияның үдерісін «құрады». Осылайша, «коммуникация интенционалды шығарылымның/осы үшін арнайы құрылған немесе тарихи негізде қалыптасқан семиотикалық құралдардың (белгілер мен оларды құрастыру ережелерінің) көмегімен кем дегенде екі субъектінің өзара әрекеттесуінің үдерісінде ақпаратты хабарлаудың түрлілігін ұсынады»¹⁵. Ю.Хабермаста жүйенің ережелерін іске асыратын дискурста белгінің құрылу мәртебесіне қолжеткізу ынтасын атап өткен жөн. Ол дискурсты тіл құралының көмегімен Қатысушылардың аргументтерін өзектендіретін вербалды емес элементтерден еркін «пурификацияланған байланыстың таза үлгісі» ретінде қабылдайды¹⁶. Дискурсивті тәжірибелер коммуникацияның тәсілі ретінде мәндердің қабаттарын эксплициттемейтін дискурсивті және имманенттен тыс жағдайлардан өзектендіре отырып, субъектілі түпкілікті жанасудың мүмкіндігін ашады. Ю. Хабермас өзінің жұмыстарында ерекше мақсатты көздейді – ол бұрмаланбаған коммуникацияның үдерісін модельдеу және оның коммуникациясының үдерісінің кешенді талдауы шындықтың «консенсті» теориясын бекіту үшін құрылған, ал «консенсус теориялық тұрғыдан негіздің барлық төрт түрлері барлық Қатысушылармен танылған кезде дискурстан туындайды, атап айтқанда: 1) айтушының пікірлері түсінікті және ойланып айтылғандай қабылданған кезде; 2) айтушының ұсыныстары ақиқат болғанда; оның мәтіні нақты білімнен құралған; 3) айтушы ұсыныстарды алға тартқан кезде ол шынайы болып көрінеді -

оған сенеді; 4) айтушы тиісті ұсыныстарды алға тартуға құқылы» 17. Сондықтан Ю.Хабермаспен қолданылатын әсері күштің немесе биліктің көмегімен – интеракцияның вербальды емес құрамдастарынан емес, тек тіл құралының аргументтерінің көмегімен ғана қолжетімді «мінсіз сөз қалпының» ұғымы оған өзекті коммуникация стратегиясының ракурсын береді. Дискурстың деңгейіндегі осындай байланыстың моделі үйлесімді коммуникативті әрекетке кедергі келтіретін қатаң оқшауландырылған «үлгі» ретінде Ю.Хабермасқа бұрмаланбайтын коммуникацияның тұжырымдамасын әзірлеу үшін қажет. Ол ұсынған дискурсивті коммуникативті этика жеке тұлғаның, мемлекеттің және Қоғамның мінсіз әлеуметтік өзара әрекеттесуінің құрылымы болып табылады.

Мұндай Мұндай талдау өздігінен «фокусты ракурсты» береді, ол этнолингвистті нақты қоғамдастықтың мәдени эманацияларын және өркениетті дамуының өзекті деңгейін көруге мүмкіндік береді. Тілдің белгісі өзінің дискурсивті тіршілігінде маркерге айналды: егер бұрын Қоғам немесе тұтас бір дәуірдің ұқсастығының көрсеткіштері еңбек құралы, сәулет стильдері, интерактивті қатынастың сипаты болатын болса, бүгінгі таңда мұндай көрсеткіштердің рөлін белгілер мен коммуникацияның құралдары атқарады. Өркениеттің дамуының ақпараттық кезеңі және зерттеу парадигмасының «антропологизациясы» осылайша, коммуникацияның семиотикасына қызығушылықты өзекті онтологиялық тұжырымдама ретінде білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лотман Ю.М. *Ойшыл әлемнің ішінде. Адам – мәтін – семиосфера – тарих. М., 1996. Б. 168.*
2. Лотман Ю.М. *XI – XIX ғасырлардағы белгінің мен белгі жүйесінің проблемасы және орыс мәдениетінің типологиясы // Семиосфера. СПб., 2000. Б. 402.*
3. Қараңыз, мысалы: Прохоров Ю.Е. *Сөздік қатынастың ұлттық әлеуметтік-мәдени стереотиптері және шетелдіктерді орыс тіліне оқытудағы олардың рөлі. М., 2003. Б. 27-28.*
4. Кассирер Э. *«Адам туралы тәжірибе». Екінші бөлім. Адам және мәдениет. Қорытындылар мен нәтижелер // Философия тарихы бойынша хрестоматия: Шопен – гауэрден Дерридаға дейін. М., 2001. Б. 156.*
5. Донец П.Н. *Мәдениетаралық коммуникацияның теориясы: Мәдениеттің мәні мен тілдің үлгілерінің ерекшелігі: Фил.ғыл.док.дис. Харьков, 2003. Б. 36.*
6. Макаров М.Л. *Дискурс теориясының негіздері. М., 2003. Б. 38.*
7. Гуреев А.Я. *Исторический синтез и школа Анналов. М: 1993. – Б 26*

МРНТИ 04.51.27

ӘӨЖ 316.334.2

Л. Т. Құрманбаева¹

*¹филос.ғ.к., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының»доценті,
М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы қ., Қазақстан*

Қ.Т. Анасова²

*²филос.ғ.к., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының»доценті,
М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы қ., Қазақстан*

«ӘЛЕУМЕТТІК ҚАУІПСІЗДІК» ҰҒЫМЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада мақала авторлар «әлеуметтік қауіпсіздік» ұғымына жан-жақты талдау жасайды және оның мәнін қарастырады. Әлеуметтануда «әлеуметтік қауіпсіздік» термині тұлғалардың және әлеуметтік топтардың саяси, экономикалық, рухани басылуын, оларға қатысты мемлекет және (немесе) басқа да әлеуметтік субъектілердің тарапынан өз мақсаттарына қол жеткізуі үшін зорлық және қарулы күштерді қолдануын бол-дырмайтын әлеуметтік өзараәрекеттесу және қоғамдық қатынастардың жағдайы. «Әлеуметтік қауіпсіздік» түсінігін анықтауда мүмкін тәсілдердің бірі шетелде кең тарады.

Кілтті сөздер: әлеуметтік қауіпсіздік, қауіпсіздік, әлеуметтану, көліктегі қауіпсіздік

Курманбаева Л. Т.¹

¹к.филос. н., доцент кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины»,
Казахская академия транспорта и коммуникации имени М.Тынышпаева,
г.Алматы, Казахстан

Анасова Қ.Т.²

²к.филос. н., доцент кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины»,
Казахская академия транспорта и коммуникации имени М.Тынышпаева,
г.Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация

В статье авторы рассматривают понятия «социальная безопасность» и ее сущность. Термин «социальное обеспечение» в социологии относится к состоянию социального взаимодействия и связей с общественностью, что исключает использование насилия и вооруженных сил для политической, экономической и духовной дискриминации отдельных лиц и социальных групп. (или) других социальных субъектов. Один из возможных способов определения концепции «социального обеспечения» широко распространен за рубежом.

Ключевые слова: социальная безопасность, безопасность, социология, безопасность в транспорте

Kurmanbaeva L. T.¹

¹*candidate of philosophical Sciences. D., associate Professor chair of "History Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines", Kazakh Academy of transport and communications named after M. Tynyshpayev Almaty city, Kazakhstan*

Anasova K.T.²

²*candidate of philosophical Sciences. D., associate Professor chair of "History Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines", Kazakh Academy of transport and communications named after M. Tynyshpayev, Almaty city, Kazakhstan*

FEATURES OF SOCIAL SECURITY

Abstract

In the article the authors consider the concept of "social security" and its essence. The term "social security" in sociology refers to the state of social interaction and public relations, which excludes the use of violence and armed forces for the political, economic, spiritual discrimination of individuals and social groups, and for their achievement by the state and (or) other social actors.

One of the possible ways of determining the concept of "social security" is widespread abroad.

Key words: social security, security, sociology, security in transport

«Әлеуметтік қауіпсіздік» ұғымының классикалық анықтамасы бұл – елдің және халықтың әлеуметтік саладағы мүдделерін қорғау жөніндегі шаралардың жиынтығы, қоғамның әлеуметтік құрылымы мен қатынастарын, адамдардың өмірін қамтамасыз ету мен әлеуметтендіру жүйесін, прогрестің талаптарына сәйкес қазіргі және келешек ұрпақтың өмір салтын дамыту. Әлеуметтік қауіпсіздік кез келген қоғам үшін маңызды факторлардың бірі. «Әлеуметтік қауіпсіздік» ұғымына берілген осы энциклопедиялық анықтаманы толықтыра отырып, әлеуметтік қауіпсіздік бұл ұлттық қауіпсіздік сияқты жалпы категорияның бір бөлігі екендігі жөнінде айтуға болады. Әлеуметтік қауіпсіздік – тұлғаның, әлеуметтік топтардың, қауымдастықтардың өмірлік маңызды мүдделерінің, құқықтары мен бостандықтарының бұзылу қаупінен қорғалу жағдайы. Әлеуметтік қауіпсіздік – мемлекеттің өзінің басты байлығы – адамға деген ықыласты, құнтты қарым-қатынасы.

- өзін-өзі жұмыспен қамту мүмкіндіктерін қамтамасыз ету мақсатында барлығы үшін не-сиелер. «Әлеуметтік қауіпсіздік» термині ғылыми айналымға салыстырмалы түрде жақын уақытта енді және өзінің дамуын халықаралық құжаттардың бірқатарында тапты. Олардың ішінде 1995 ж. Әлеуметтік даму бойынша дүниежүзілік конференцияда қабылданған Дүниежүзілік әлеуметтік декларацияны ерекше бөліп көрсеткен жөн. Онда былай деп айтылған: «Біз азық-түлікке құқық, дауыс беру құқығы секілді қасиетті болып келетін, бастапқы білім алуға құқық, баспа еркіндігіне құқық секілді құрметті болып табылатын, дамуға деген құқық адам құқығының іргелі түрлері ретінде қарастырылатын қоғамды қалыптастыруды ұсынамыз».

«Әлеуметтік қауіпсіздік» түсінігін анықтауда мүмкін тәсілдердің бірі шетелде кең тарады. Бұл тәсіл үшін «әлеуметтік қауіпсіздік» түсінігін «әлеуметтік қамсыздандыру» түсінігімен орайластыру сипатты болып келеді. Бұл ретте, әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз ету, мұқтаж азаматтардың категорияларына материалды және басқа да көмек түрлерін көрсету мәселелерін шешу жалпы ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің негізгі аспектілерінің бірі деп ұйғарылады.

Американдық зерттеуші С. Дойлдың пайымдауынша мемлекет «әлеуметтік саланы, білім беруді және экономиканы дамыту бойынша шараларды сыртқы әсерлерсіз жүзеге асыру мүмкіндігіне ие болса, өз азаматтарына баспанамен, азық-түлікпен, жұмыспен қамтамасыз етіп, олардың азаматтық құқықтары мен жеке еркіндігін қорғай алса», онда бұл мемлекет әлеуметтік қауіпсіздік жағдайында.

Аталған тәсілге сәйкес әлеуметтік сипаттағы мәселелерді шешу бойынша тәжірибелік жұмыс іске асырылуда. Мысалы, АҚШ-та әлеуметтік қауіпсіздік мәселелерімен федералды биліктің арнайы құрылған, 1929 – 1933 жж. Ұлы депрессиядан кейінгі әлеуметтік жарылыстың алдын-алу үшін 1935 ж. қабылданған әлеуметтік қауіпсіздік туралы заң негізінде әрекет ететін Әлеуметтік қауіпсіздік басқармасы айналысады.

Әлеуметтік қауіпсіздікті қамтамасыз ету инклюзивті экономикалық өсуді жүзеге асырумен тікелей байланысты. Ол экономиканың макро және микродеңгейлері арасында тікелей байланысты орната отырып, қоғамның әрбір тобы үшін ресурстардың әділ таратылуына негізделеді. Микродеңгейде қоғамның құрылымдық трансформациясы нәтижесінде экономикалық, әлеуметтік және территориялды тұтастық пен теңдікті қамтамасыз ететін, жұмысбастылығы жоғары деңгейдегі экономиканы құру жүреді. Негізгі ресурстар мен қызметтерге қол жетімділікті кеңейту негізінде өмір сүру деңгейін жоғарлату мүмкіндіктері беріледі, ең бастысы – өскелең болашақ үшін негіздер құрылады.

Автомобильдендіру деңгейінің күрт өсуімен сипатталатын қазіргі заманда тасымалдау мен көліктік процесстердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету және олардың деңгейін арттыру мәселелері аса өзекті сипат алып отыр. Жол-көлік оқиғалары тек қана көлік құралдарының бүлінуімен, азаматтардың жарақат алуы немесе қайтыс болуымен байланысты шығындармен ғана емес, сонымен бірге аса қауіпті жүктерді тасымалдаушы көліктердің апаты жағдайларында орын алуы мүмкін, төтенше жағдайлармен де байланысты болады.

Жол қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету шараларының экономикалық тиімділігін анықтау кезінде белгілі бір уақыт аралығы үшін, белгілі бір шаралар қабылданғанға дейінгі және олар қабылданғаннан кейінгі жол-көлік оқиғаларының санының, қайтыс болғандардың, жараланғандардың санының, әлеуметтік және материалдық шығындардың көлемінің өзгеруін салыстырмалы талдау әдісі қолданылады және жоғарыда аталған шаралар нәтижесінде жол-көлік оқиғаларының санының қысқару шамасының орташа көрсеткіші Δk есептеледі. Бұл ретте жол қозғалысының орташа қарқындылығының өзгерісі де ескеріледі.

Жол-көлік оқиғаларының салдарынан орын алатын шығындар көрсеткіштері, жол қозғалысының қауіпсіздігін арттыруға бағытталған шараларды енгізудің тиімділігі туралы шешімдерді қабылдау кезіндегі экономикалық есептеулер құрамына енгізіледі.

Жол қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесінің басымдылығын, мемлекеттік маңызға дейін көтере отырып, жол-көлік оқиғаларының шығындарын бағалау, жол қозғалысының қауіпсіздігін арттыру шараларын енгізуге бағытталған.

Жол-көлік оқиғаларының нәтижесінде орын алатын әлеуметтік-экономикалық шығындардың нормативтерін есептеу мен бағалау әдістемесіне сәйкес жол-көлік оқиғаларының нәтижесінде орын алатын әлеуметтік-экономикалық шығындардың көлемі тура және жанама шығындарды есептеу негізінде бағаланады.

Жол-көлік оқиғаларының тура шығындары:

- автомобиль жолдарын пайдалану қызметтерінің жол-көлік оқиғаларының зардаптарын жою шығындары;

- жүк жөнелтушілердің шығындары;

- жол полициясы қызметінің және басқа да қызметтердің жол-көлік оқиғаларының себептерін тергеумен байланысты шығындары;

- емдеу мекемелерінің, зардап шеккендерді емдеуге кеткен, шығындары;

- жол-көлік оқиғалары кезінде қызметкерлері зардап шеккен мекемелердің шығындары;

- әлеуметтік қамсыздандыру органдарының әртүрлі төлемдерге жұмсаған шығындары;

Жол-көлік оқиғаларының жанама шығындары:

- азаматтың материалдық өндіріс саласынан тысқары қалуымен байланысты экономикалық шығындар;

- өндірістік байланыстардың үзілуімен байланысты шығындар, моралдық шығындар.

Жол қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету бағытындағы кейбір шаралар, мысалы, қозғалыс

жылдамдығын шектеу, қозғалыс уақытын ұзартады, сондықтан уақыт шығындарының құндық баламасын да ескеру керек. Жол қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз ету бағытындағы шаралардың экономикалық тиімділігін бағалау әдістемесі келесі кезеңдерден тұрады. Жол-көлік оқиғаларының алдын алу жүйесі жол қозғалысының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік стандарттардың, ережелер мен тәртіптердің, нормативтік құжаттардың талаптарын бұлжытпай орындауға негізделуі тиіс. Сонымен қатар, автокөлік жүргізушілерімен жүйелі түрде жұмыстар жүргізу, автокөлік құралдарының техникалық жағдайына күнделікті бақылау жасау, жол қозғалысын ұйымдастырудың техникалық құралдарын тиімді пайдалану тиісті нәтижелер береді.

Қазақстан Республикасы мен қатар өзге дамыған елдердің қазіргі кездегі өзекті проблемасы көліктегі әлеуметтік қауіпсіздік болып табылады. Осы мәселені шешу үшін көптеген құжаттар мен заңдар қабылдануда. Бұл мәселе бір күнде шешіле қоятын мәселе емес, оған көптеген жылдар кетуі мүмкін. Нақты мәселені шешетін фактор адам болып табылады. Адамдар мемлекет бекіткен нормативтік-құжаттар мен заңдарды сақтаған жағдайда ғана көліктегі әлеуметтік қауіпсіздік сақталады.

Қоғамдағы тұрақтылықтың басты кепілі – әлеуметтік қауіпсіздік. «Біздің басты мақсатымыз – 2050 жылға қарай әлемнің ең дамыған отыз елінің қатарына кіру. Ол үшін мүмкіншілік те, ресурс та, білімді адамдар да, берекелі ұлт та бар», – деп атап көрсеткен болатын Президент өзінің кезекті Жолдауында [1, 2 б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 ж. 14 желтоқсан. www.adilet.zan.kz.
2. Л. В. Куликов «Психикалық күйлерді сипаттаудың мәселесі» // «Психикалық күйлер» / Ред. Л. В. Куликова. СПб.: Питер, 2000.
3. В.Н. Мясичев «Қатынастар психологиясы». М.: «Тәжірибелік психология институты» басылымы. Воронеж: «МОДЭК» ҒӨБ, 1995.
4. А.В. Брушлинский «Қауіпсіздік субъекті және субъект қауіпсіздігі» // «Ақпараттық-психологиялық қауіпсіздік мәселелері» / Ред. А. В. Брушлинский, В. Е. Лепский. М.: РҒА ПИ басылымы, 1996. 39-43 бет.
5. С.Л. Рубинштейн «Герман Когеннің философиялық жүйесі туралы» [Электрондық ресурс].
6. И.Ә.Әбеуова «Әлеуметтік психология» Алматы 2011
7. Г.М.Андреева Социальная психология М: Аспект Пресс, 1997.

ӘОЖ 94

Абишева М.М.¹, Жапанбаева А.Н.²

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана

²Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г.Астана
(E-mail: m_abisheva@mail.ru, aigerim_7@hotmail.com)

ВАЖНОСТЬ ШИИТСКИХ МЕЧЕТЕЙ И РАЗВИТИЕ ПАЛОМНИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В ИРАНЕ

Аннотация

Статья посвящена освещению особенностей паломнического туризма и перспективность его развития в Исламской Республике Иран. В статье раскрывается термин «паломничество» и историю развития паломнического туризма, краткое описание происхождения шиизма и зороастризма, которые на сегодняшний день в Иране являются самым распространенными конфессиями. Определены приоритетные направления посещения сакральных мест.

Ключевые слова: Паломничество, паломнический туризм, Иран, ислам, шиизм, зороастризм

М.Әбішева¹, А.Н.Жапанбаева²

¹Л.Н.Гумилев атындағы атындағы Еуразия ұлттық университеті, қ. Астана

²Л.Н.Гумилев атындағы атындағы Еуразия ұлттық университеті, қ.Астана
(E-mail: m_abisheva@mail.ru, aigerim_7@hotmail.com)

ИРАНЫҢ ЗИЯРАТТЫҚ ТУРИЗМІНДЕГІ ШИИТТІК МЕШІТТЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақала Иран Ислам Республикасындағы зияраттық туризм ерекшеліктеріне және оның келешекте даму мәселесіне арналған. Мақалада зиярат ету терминінің мағынасы ашылады, бүгінгі күнде Иранда ең кең тараған ағымдар, шиизм мен зороастризмнің пайда болу тарихын қысқаша түрде сипаттайды. Киелі мекендердің басымды бағыттары анықталған.

Кілтті сөздер: зиярат ету, зияраттық туризм, Иран, ислам, шиизм, зороастризм

M.M.Abisheva¹, A.N. Zhanbayeva²

¹Eurasian National University. L.N.Gumilyov, Astana city

²Eurasian National University. L.N.Gumilyov, Astana

The importance of Shiite mosques and the development of pilgrimage in Iran

Abstract

The article is devoted to highlighting the features of pilgrimage tourism and the prospects for its development in the Islamic Republic of Iran. The article reveals the term "pilgrimage" and the history of the development of pilgrimage tourism, a brief description of the origin of Shiism and Zoroastrism, which in Iran today are the most widespread religions. Priority directions of visiting sacred places are determined.

Key words : Pilgrimage, pilgrim tourism, Iran, Islam, Shiism, Zoroastrianism

Термин "паломничество", как полагают филологи, происходит от слова "пальма" - ветви именно этого дерева привозили первые паломники христиане, побывавшие в Святой земле во время праздника "Вход Господень в Иерусалим". Во время триумфального входа Иисуса Христа в Иерусалим верующие усыпали его путь ветвями пальмы. В России этот праздник получил наименование "Вербное воскресенье". Традиции паломничества уходят корнями в глубокую древность. В Индии люди с древних времен совершали поездки в святые места, наполненные энергией того или иного божества. В Древней Греции паломники из разных уголков страны приезжали в Дельфы к прорицательнице Пифии, жившей в храме, для получения предсказаний.

В Средние века паломничество получило широкое распространение. Странствия пилигримов в Палестину начались уже в III в. н. э. При императоре Константине были возведены храмы в Иерусалиме, например Храм Гроба Господня. В XV в. для паломников из Европы были разработаны специальные маршруты, или "дорожники", от берегов Роны до реки Иордан. Однако самые первые путеводители для паломников, или "итенирарии", были написаны на греческом языке в Византии еще в VIII в. Наибольшей популярностью среди пилигримов пользовался итенирарий "Краткое сказание о городах и странах от Антиохии до Иерусалима, а также Сирии, Финикии и о святых местах Палестины", написанный византийцем Иоанном Фокой в XII в. Крестовые походы закрепили традицию паломничества в Святую землю. По данным ВТО, ежегодно совершают паломничество более 200 млн человек.

На сегодняшний день паломнический туризм в Иране развивается стремительно. Особенно этот вид туризма развит в городах Мешхед, Исфахан, Кум, где находятся главные святыни шиитского толка. Существенной и очень заметной практикой шиитского ислама является посещение святынь имамов в Ираке и в Иране. Интересно отметить, что только одна из имамских храмов находится в Иране, а именно Имама Реза в Мешхеде, а другие имамские святыни находятся в суннитском Ираке и Саудовской Аравии. Этот любопытный вопрос исторически объясняется тем фактом, что правящие халифы династий Омейядов и Аббасидов обеспокоены тем, что шиитские имамы могут мобилизовать

своих последователей и искать либо свержение суннитского руководства, либо попытку создать соперничающего халифата в другой части исламского мира. В результате многие из шиитских имамов находились под домашним арестом в Ираке и, согласно убеждениям шиитов, многие из них были убиты. С 10-го века мавзолей шиитских имамов как в Ираке, так и в Иране стали очень посещаемыми местами паломничества для различных шиитских направлений в значительной степени из-за сложности и затрат на совершение хадж-паломничества в Мекку. Шиитские верующие, следуя диктату Мухаммада, будут стремиться посетить Мекку хотя бы один раз в течение своей жизни, но паломничество к святыням имамов, как правило, гораздо более популярно. Опять же, в то время как суннитская ортодоксия считает почитание святых и имамов (и паломничества к их святыням) еретическими, последователи шиизма рационализируют свои практики паломничества, обращаясь к определенному отрывку в Коране. Сура 42:23 (Я не прошу у вас никакой награды за нее, кроме любви к ближним родственникам) интерпретируется шиитами как выражение Мухаммада о том, что храмы его родственников должны соблюдаться, поддерживаться и посещаться. Шиитские святыни в суннитском Ираке часто разрушались или осквернялись фундаменталистскими суннитами[1].

Помимо высоко посещаемых святынь имамов, в Иране есть еще две категории исламских паломнических мест. Это имамзаде, или гробницы потомков, родственников и близких друзей двенадцати имамов; и мавзолей уважаемых суфийских святых и ученых (суфизм - эзотерическая или мистическая традиция ислама). После IX века почитание гробниц благочестивых людей (а иногда и женщин) стало чрезвычайно популярным, особенно в восточном Иране, а мемориальная гробница, часто сопутствующая религиозной школе, заняла ведущее место среди типов монументальных зданий. Однако практика возведения гробниц никоим образом не связана с исламом, а вместо этого покоилась на глубоко укоренившихся народных убеждениях и почти универсальной иранской склонности поклоняться и постоянно оплакивать замученных имамов. В Иране существуют другие типы мест паломничества, в том числе священные деревья, колодцы и следы, но они также отождествляются с особыми святыми людьми, которые, возможно, посетили или каким-то другим образом были связаны с этим местом.

Слово Имамзаде используется для обозначения как святыни, где похоронен потомок имама, а также фактического потомка. Таким образом, при посещении святыни паломник (заир на персидском языке) также лично посещает почитаемого человека. Могила святого (Аулия) – это точка психического контакта со святым для гробницы, задуманная как место обитания святого и может быть сопоставлена в функции христианского мученика. Святые, имамы и личности, закрепленные в имамцах, считаются близкими отношениями с богом, и поэтому к ним обращаются паломники как ходатаи. Паломники посещают святыню святого, чтобы получить часть своей духовной силы (барака), и совершение паломничества (зирият) также приносит религиозные заслуги паломника (саваба).

Самые посещаемыми местами для паломников являются:

Мавзолей Шаха Ниматуллы Вали – исторический комплекс, расположенный в Махане, Иран, в котором находится мавзолей шаха Нематоллы Вали, известного иранского мистика и поэта. Шах Нематолла Вали умер в 1161 году в возрасте старше 100 лет. В 1436 году в его честь был воздвигнут храм и стал местом паломничества; с вниманием последовательных правителей, способствующих различным дополнениям на протяжении веков.

Комплекс храмов включает в себя четыре двора, отражающий бассейн, мечеть и двойные минареты, покрытые бирюзовой плиткой снизу до купола. Самое раннее сооружение связано с правителем бахманидов Ахмедом I Вали, который построил храмовую камеру в 1436 году. Шах Аббас I предпринял расширения и реконструкции в 1601 году, включая реконструкцию черепичного голубого купола, названного «одним из самых великолепных архитектурных шедевров в старом Персия». В период Каджара этот район был особенно популярен, что потребовало строительства дополнительных дворов для размещения большего числа паломников. Минареты также относятся к этому периоду. Небольшая комната, где молились и медитировали Нематолоу Вали, содержит штукатурку и украшения из черепицы. Комплекс также славится своей плиткой и семью древними деревянными дверями. В голубом облицованном куполе купола присутствуют звезды, сверху, 5, 7, 9, 12, 11, 9 и 10 точек по очереди. 11-точечные звезды редко встречаются в геометрических образцах исламского искусства.

Мечеть Джамкарани. Мечеть в шести километрах к востоку от Кума уже давно является священным местом, по крайней мере, с 373 года до н.э., 17-го Рамадана (22 февраля 984 года н.э.), когда, согласно сайту мечети, один шейх Хасан ибн МутихДжамкарани встретился Мухаммед аль-

Махди вместе с пророком Аль-Хидром. Джамкарани было дано указание, что земля, на которой они были, была «благородной», а владелец – Хасан бин Муслим - должен был прекратить культивировать ее и финансировать строительство мечети на ней из заработка, накопленного им от земледелия. Когда-то в течение десятилетия 1995-2005 годов репутация мечети распространялась, и многие паломники, особенно молодые люди, начали приходить к ней. В задней части мечети есть «колодец запросов», где, как считается, двенадцатый имам однажды «чудесным образом скрылся за короткий светлый момент любви к своему Создателю». Паломники связывают небольшие струны в узле вокруг сеток, покрывающих священный колодец, который, как они надеются, получит имам Махди. Каждое утро кастодианы отрезали строки с предыдущего дня [2].

Вторник особенно популярен, поскольку он называется «днем появления видения и, следовательно, днем недели, когда [имам], хотя и невидимый, принимает запросы». Собрание «напоминает огромную вечеринку на заднем дворе, где продавцы, созданные на автостоянках, и семьи создают пикники, а десятки тысяч блуждают по основанию, как будто ожидая главного события». Более ста тысяч паломников иногда молятся за пределами переполненной мечети для молитвы Магриба. В соответствии с разделением полов женщины отделяются от мужчин в своем собственном особом оцепленном районе, а также имеют свой собственный колодец. Также по вторникам кухня мечети предоставляет бесплатный ужин тысячам бездомным. Существует значительное количество шиитских сочинений, в которых утверждается, что имам Махди скрыт и не доступен человеческому взору, но активен в мире, помогая нуждающимся.

Одним из первых актов правительства президента Махмуда Ахмадинежада было пожертвование 10 миллионов фунтов в мечеть, чтобы финансировать планы по превращению «крошечной мечети Джамкаран в массивный комплекс молитвенных залов, минаретов, автостоянок и омовений». В последние годы надзиратели комплекса Джамкаран стали ограничивать доступ иностранной прессы к главной мечети [3].

Имамзаде Салех – является одной из многих мечетей имамзаде в Иране. Мечеть расположена на площади Тайриш в северном районе Шемиран Тегерана. Мечеть включает в себя останки могилы Салеха, сына Имама, Мусы аль-Кадхим и является одним из самых популярных шиитских святынь в северном Тегеране.

Рис.1. Статистика по иранским паломникам, ежегодно совершающие поминки, проводимые на 40 день мученичества Имама Хусейна.

Таблица взята из официального сайта информационного агентства Ахль Уль Бейт. По статистике можно наблюдать, как количество паломников выросло с 2011 по 2017 год, с 50 000 человек на 2 млн. 500 человек, что подтверждает рост и развитие паломнического туризма в Иране [4].

Главное здание мавзолея включает большое прямоугольное здание с толстыми стенами и прочным внутренним пространством почти 5. 6 квадратных метров. В Имам Заде Салех большой деревянный ящик внутри могилы, вероятно, принадлежал эпохе поздних Сефевидов или династий Афшаридов.

Серебряная крепость на восточных и северо-восточных и западных сторонах имеет сетчатое ограждение, украшенное серебром и деревянной решеткой на южной стороне, дар от покойного министра иностранных дел г-на Мирзы Саида хана, правивший в конце династии Каджар.

После Исламской революции зороастрийцев коснулись те же ограничения, что и представителей других религиозных меньшинств. Наряду с христианами и иудеями, для них зарезервировано одно место в парламенте, они могут содержать собственные школы, детские сады, культурные и спортивные объединения.

Около двухсот тысяч зороастрийцев живут в современном мире, из них в Иране – всего около 25 тысяч. Если присмотреться поближе к насыщенной истории этой религии и ее содержанию, она окажется гораздо ближе к нам и намного понятнее.

Исследовательница Мэри Бойс (Mary Boyce) назвала зороастризм самой трудной для изучения живой религией мира. Это обусловлено его необычайной древностью и сложной историей. Возникновение зороастризма Бойс датировала периодом около 3500 лет назад. Будучи государственной религией Персидских империй с VI века до н.э. по VII век н.э., зороастризм распространился на огромной территории Ближнего и Среднего Востока. Однако арабское завоевание положило конец его доминированию. На смену зороастризму пришел ислам.

Точные даты жизни пророка Заратуштры, которого античные авторы упоминают под именем Зороастра, неизвестны, приблизительно установлено, что он жил после 1500–1200 гг. до н.э. Он был священнослужителем и составил Гаты, семнадцать гимнов, обращенных к богу. Гаты легли в основу и стали частью Авесты – священного писания зороастрийцев. Верховное божество зороастризма – Ахура-Мазда, «Господь мудрости», которого Заратуштра провозгласил «единственным несотворенным богом, существующим вечно, творцом всего благого, включая всех других добрых и благих божеств». Ему противостоит Ангра-Манью («Злой дух»), который является источником злого, темного, небытия. Мир, сотворенный Ахура-Маздой, предстает как арена борьбы добра и зла, в которой каждый человек должен сделать свой выбор. Отсюда основной принцип этой религии – благие мысли, благие слова, благие дела. Как видно, хотя это монотеистическая религия, ей присущ дуализм.

В зороастризме уже присутствовала идея свободного выбора между добром и злом, посмертного суда и воздаяния, рая и ада, где владычествует Ангра-Манью. Посмертное воздаяние зависит от поступков и помыслов человека, которые будут взвешены на суде после его смерти. Существовало и представление о конце времен, периоде последнего суда, после которого наступит царство справедливости и добра, а все злое и все грешники будут окончательно уничтожены. Позднее появляется идея о грядущем Спасителе. Таким образом, те идеи, которые мы встречаем в иудаизме, христианстве и исламе, присутствовали еще в зороастризме.

Заратуштра предписал последователям новой религии молиться пять раз в день, предварительно омыв лицо, руки и ноги. Зороастризм особенно внимателен к понятию чистоты, прежде всего ритуальной, отсюда многочисленные обряды очищения и ограничения, связанные с загрязнением и осквернением. По этой причине, например, труп человека не хоронился в земле и не сжигался, чтобы избежать осквернения священных стихий. Раньше покойников оставляли на открытом воздухе – на специальных «башнях молчания». Сейчас зороастрийцы прибегают к другому способу: земляная могила заполняется цементом, чтобы мертвая плоть – воплощение нечистого – не соприкасалась с землей.

Зороастризм – еще и самая древняя в мире религия откровения (т.е. посланная через пророка), повлиявшая на развитие иудаизма и складывание христианства и ислама. Хотя корни ее уходят намного глубже. Мэри Бойс указывает на то, что некоторые из ритуалов и верований, которые были восприняты зороастризмом, отсылают нас к культуре протоиндоиранцев, то есть общности, которая в начале III тысячелетия до н.э. разделилась две ветви — иранцев и индийцев-индоариев. «В течение столетий устойчивого, неизменного образа жизни, начиная, видимо, с IV-III тысячелетий до н.э., протоиндоиранцы сформировали такую стойкую религиозную традицию, что элементы ее сохранились до наших дней у их потомков – брахманов Индии и зороастрийцев Ирана». Стихии воды и огня уже тогда были основными объектами культа, ведь именно вода и огонь обеспечивали жизнь человека [5].

Современный Иран унаследовал много зороастрийских традиций. Например, к таким относится празднование Новруза, который отмечается 21 марта и официально является началом нового года в Иране. С приходом ислама зороастризм, который имел потенциал стать мировой религией, стал религией меньшинства и постепенно утрачивал своих последователей. Кроме того, община

сжималась за счет эмиграции и смешанных браков, потомки которых были мусульманами. Зороастрийцы, наряду с христианами и иудеями, относились к числу «людей Писания» и могли исповедовать свою веру. Хотя верность зороастризму перестала быть выгодной с экономической и общественной точки зрения, что способствовало переходу в ислам (помимо прямого принуждения, конечно) [6].

При шахах династии Пехлеви на некоторое время зороастризм из притесняемой религии превратился в символ иранского национализма. Реза-шах Пехлеви (1925–1941) использовал зороастризм, чтобы ослабить влияние шиитского духовенства. В тот период Иран, особенно интеллектуальная элита, переживал настоящую моду на зороастризм. Мусульмане отдавали своих детей в зороастрийские школы, а государственные учреждения украшала символика этой религии. Представители данного меньшинства начали занимать высокие должности в государственном аппарате и получали офицерские чины, что раньше было невозможно. Шиитское духовенство, хотя и недовольное таким положением вещей, в конце 1930-х годов издало специальную фетву, объявляющую, что зороастрийцы находятся под защитой ислама. В 1960 году в Тегеране состоялся первый всемирный зороастрийский конгресс. Такую политику продолжал последний Пехлеви, Мохаммад-Реза-шах, свергнутый в феврале 1979 года.

После Исламской революции зороастрийцев коснулись те же ограничения, что и представителей других религиозных меньшинств. Наряду с христианами и иудеями, для них зарезервировано одно место в парламенте, они могут содержать собственные школы и детские сады, создавать культурные и спортивные объединения и иметь отдельное кладбище. У них есть собственные новостные и информационные ресурсы и печатные издания. Например, «Берасад» и «Амордад». Для религиозных церемоний и праздников, а также свадеб у зороастрийцев есть свои залы и помещения [7].

К 1970-м годам большинство зороастрийцев Ирана уже проживало в Тегеране, такое положение сохраняется и сейчас. Однако Йезд был и остается одним из важнейших центров этой общины. В одноименной провинции сохраняются зороастрийские селения. В настоящее время США, Канада и Великобритания, наряду с Индией, являются главными центрами проживания зороастрийцев за пределами Ирана [8].

Один из зороастрийских храмов – атешкаде – Тегерана находится неподалеку от улицы Фирдоуси, прямо напротив армянской церкви СурбАствацацин и в паре минут ходьбы от культового кафе «Надэри». К храму примыкает школа. Сам храм с улицы не видно, к нему ведет небольшая дверь, за которой собственно храм в небольшом дворе, офис, библиотека и другие постройки. В храм может прийти любой желающий, но до определенного времени, когда там начинается богослужение. Приходят сюда и мусульмане, которым интересно больше узнать о зороастризме. Некоторые члены общины заходят в течение дня, чтобы помолиться. С одной стороны интересно наблюдать зороастрийские религиозные церемонии, с другой стороны, тишина пустого храма с горящим в центре огнем вызывает благоговение.

Атмосфера в храме стала особенной, когда молодой представитель общины нараспев читал гимны из Авесты и, следуя ежедневному ритуалу молитвы, снял и снова повязал кушти — белый шнур, который все зороастрийцы носят как некое подобие пояса, обернув его три раза вокруг поясницы (число «три» считается священным). Его впервые повязывает мобед, зороастрийский священнослужитель, во время обряда седре-пуши. Это церемония инициации, соответствующая по смыслу христианскому крещению. Седре-пуши проводят в подростковом возрасте, около 15 лет, одинаково для мальчиков и девочек. Во время этой церемонии под чтение молитв и гимнов из Авесты на подростка впервые надевают нижнюю белую рубаху судра и повязывают пояс кушти. «Практикующие» члены общины, которые регулярно посещают храм и молятся, носят их постоянно. Обряд инициации может проводиться и в более позднем возрасте, например, для человека, не рожденного в этой религии.

На сегодняшний день в Иране сохранились несколько мест для паломничества зороастрийцев. Так как зороастризм несет для иранцев культурную и духовную ценность как одна из древних религий, возникшая на территории современного Ирана, исторические зороастрические места поклонения находятся под охраной государства как культурно-исторический объект [9].

Аташкадех — храм огня иранских зороастрийцев, находящийся в городе Йезд, столице одноименной провинции в Иране. В нем хранится священный огонь. В 1999 году храм официально был занесен в список национальных памятников Ирана. С недавних пор здание храма открыто для посещения туристов.

Главное здание храма расположено в центре большого двора, в окружении вечнозеленых деревьев — кипарисов и сосен. Его высота составляет 21 метр. К центральному входу ведет восьми ступенчатая лестница. Особенную красоту и значимость зданию придают изображение одной из сил, почитаемых

в зороастризме, – фаравахар, расположенное над центральным входом в храм. А также каменные колонны с капителями, находящиеся у входа. Эти изящные колонны и каменная отделка стен являются работой исфаганских мастеров. Поэтому изначально каменные детали создавались в Исфагане, а затем были переправлены в Йезд. Керамическое изображение фаравахар – работа мастеров по керамике из Йезда. Стены внутри храма украшены изображениями пророка Зороастра и священной книги зороастризма Авесты. В целом своей архитектурной простотой здание напоминает храмы индийских парсов. Напротив здания находится большой пруд круглой формы. Расположение рядом с водой является одной из особенностей зороастрийских храмов.

Здание храма было построено в ноябре 1934 года на пожертвование Общества индийских парсов «Хамабаи». Местом расположения стал участок земли, почитаемый иранскими зороастрийцами, как священный. План строительства здания разрабатывался персидскими архитекторами. А ответственность за сооружение взял на себя АрбабДжамшидЭманат. В своих воспоминаниях Эманат отмечал, что для того, чтобы привлечь внимание индийских парсов к строительству храма, ему пришлось пять раз совершить поездки в Индию – четыре раза на пароходах через воды Индийского океана, а один раз пешком и на верблюде через пустыни иранского Белуджистана и Пакистана. Путешествовал он тех пор пока Общество индийских парсов не согласилось профинансировать строительство храма в Йезде.

Внутри храма, в части, куда не попадают солнечные лучи, в большой бронзовой печи в виде вазы горит священный огонь. Рядом располагаются комнаты для молитв. За сохранность огня несет ответственность специальный сотрудник храма «хирбод» или «хербед». С древних времен эти люди были допущены к исполнению зороастрийского ритуала и могли объяснять основы религии. Чтобы огонь горел, он ежедневно добавляет сухие куски дерева таких пород, как миндальное и абрикосовое деревья. Посетители храма всегда могут посмотреть на этот огонь, но через стеклянную стену, поскольку человеческое дыхание не должно его осквернять.

Священный огонь горит уже более 1500 лет. Изначально он был привезен из АтешкадеКариян в Лурестане (провинция Фарс) в город Агда (провинция Йезд) и находился там в течение 700 лет. В 1143 году из Агды был перевезен в город Ардокан (провинция Йезд) и находился там в течение 300 лет. В 1473 году огонь перевезли в город Йезд, где он сначала хранился в доме известного зороастрийца по имени МубадТирандазАзаргошасаб. А в 1934 году огонь был перевезен во вновь построенный Храм огня (Аташкадех).

Аташгах Исфахан – Огненный храм Исфахана является археологическим комплексом эпохи Сасанидов, расположенным на холме с таким же названием примерно в восьми километрах к западу от центра города Исфахан, Иран.

Холм, который поднимается примерно на 210 метров над окрестной равниной, ранее назывался Марас или Марабин после деревни рядом с ней, и именно по этому названию сайт ссылается арабскими историками.

Одна часть комплекса на южном склоне холма - это остатки цитадели из двадцати зданий (или комнат внутри зданий), многие из которых, особенно в нижней половине кластера, однако, являются очевидными только как фундамент следы. Несколько зданий в кластере имеют классический план «четыре арки», характерный для зороастрийских пожарных храмов 3-го века и которые являются настоящими аташагами, в которых хранились священные огни. Другие здания включают в себя хранилища и жилые помещения для священников и богатых паломников. Предварительная идентификация цели руин была впервые сделана в 1937 году Андре Годаром, но только в 1960 году, когда архитектор Максин Сиру сделал первые рисунки, можно было правильно изучить сайт. Идентификация Годара впоследствии была подтверждена Клаусом Скипманом в 1971 году[10].

Анализируя вышесказанное, можно прийти к выводу, что паломнический туризм, в особенности шиитское паломничество играет важную роль в иранском обществе. Так как государство является исламским, государство повсеместно поощряет развитие паломнического туризма в значимые шиитские святыни. Правительство выделяет средства для улучшения инфраструктуры и создания комфортных условий для паломников. Особо хотим отметить уважение Иранского общества к традициям религиозных меньшинств, проживающие на территории Ирана наряду с мусульманами. Если в соседних государствах религиозные меньшинства и их священные сооружения подвергались разрушениям и гонениям, то в Иране многие древние сооружения зороастрийцев и христиан сохранились и по сей день и занесены в список национального наследия. Благодаря этому, в Иране конфликты на почве религий между представителями разных конфессий практически сведены к нулю.

Список использованной литературы:

- 1. ШарафANOVA E.E. Паломнический туризм: сущностные аспекты /E.B.Печерица, E.E.ШарафANOVA // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 6. 572 с.С. 161-162.*
- 2. («
آستانه*

ЭОЖ 32 (091)
ГРНТИ 316.34

Темуржан Аманкулов Оралбаевич¹

¹ PhD докторанты, Нұр-Мұбарак университеті. temur.amankulov.1989@mail.ru

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫН КЕҢЕСТЕНДІРУ ЖАҒДАЙЫНДА ИСЛАМ ДІНІНЕ ҚАРСЫ ЖҮРГІЗГЕН БИЛІКТІҢ ИДЕОЛОГИЯЛЫҚ САЯСАТЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мемлекеттік саясаттың құрамдас бөлігі болып табылатын дін саласындағы саясат, мемлекет пен дін ынтымақтастығының бүгін бар және ертең болуы мүмкін бағыттары мен формалары туралы мәселеде өз маңызын жоғалтпаған. Осы себепті Кеңес Одағындағы тоталитарлық қоғамдағы діннің жағдайы, ондағы мемлекет пен діннің арақатынасы мәселесіне қатысты биліктің тәжірибесін ескермеуге болмайды. Президент Н.Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты кітабында тоталитаризм мен дін арасындағы қарым – қатынастың жылымақ танытуына қарамастан бір-бірімен сиыспайтын ұғымдар екенің, коммунистік және діни көзқарастардың дүниетанымдық тұрғыда бір – бірімен сәйкессіздігін атап өтеді [1].

Кеңес өкіметінің дінді қоғам тіршілігінен, қоғамдық санадан шеттету саясаты, діни білімсіздіктен туындаған діни экстремизмнің кең етек жайюына алып келді. Осы себепті Кеңес өкіметінің Қазақстандағы ислам дініне қатысты идеологиялық саясатының тарихын, қоғамды кеңестендіру жағдайындағы исламның әлеуметтік және теологиялық мәселелерін, тоталитарлық жүйедегі мешіттің әлеуметтік – мәдени рөлін, имамдардың ислам дінін сақтаудағы рөлі мен тарихи маңызын, қазақ қоғамның діни – дүниетанымдық ізденістерін зерттеу, саяси және мемлекеттік маңызы бар өзекті дүниетанымдық, философиялық мәселе болып табылады.

Кілттік сөздер: Ислам діні, идеологиялық саясат, кеңестендіру, атеистік дүниетаным, үгіт-насихат, мұсылман халқы, діншілдік, дінге қарсы күрес

Аманкулов Т.О.¹

¹ PhD докторант университета Нұр-Мұбарак temur.amankulov.1989@mail.ru

О ВЕДЕНИИ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ ВЛАСТИ ПРОТИВ РЕЛИГИИ ИСЛАМ В УСЛОВИЯХ СОВЕТИЗАЦИИ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация

Середина 1920-х – начало 1930-х годов в Казахстане характеризуется жесткой идеологической политикой советской власти в отношении ислама. Началось изъятие у религиозных общин казахского народа культовых зданий, закрывались мечети, запрещались деятельность мусульманских канонов, религиозные праздники, паломничество к мусульманским святыням. Репрессиям подвергались представители духовенства.

Одним из главных направлений в идеологии советов была атеистическая работа, борьба против религиозных традиций как в быту так и духовной жизни казахского общества. На протяжении длительного периода в обществе проводилась политика утверждения «новых идеалов» через привычные формы народных обычаев и традиций.

В связи с этим в статье анализируются и рассматриваются архивные и другие материалы по данной тематике. Главной целью статьи является проанализировать идеологическую политику Советской власти в борьбе против религии ислам и утверждения новой идеологии в казахском обществе в условиях советизации народа.

Ключевые слова: ислам, идеологическая политика, атеистическое мировоззрение, пропаганда, мусульманское духовенство, религиозность, борьба против религии

T.O. Amankulov¹

¹ PhD doctorant Nur-Mubarak university timur.amankulov.1989@mail.ru

ON INTRODUCTION OF IDEOLOGICAL POLICY OF POWER AGAINST RELIGION OF ISLAM UNDER CONDITIONS OF THE KAZAKH SOCIETY COUNCIL

Abstract

The mid-1920s – early 1930s in Kazakhstan is characterized by a rigid ideological policy of the Soviet authorities against Islam. The religious communities of the Kazakh people were confiscated of religious buildings, mosques were closed, activities of Muslim canons, religious holidays, pilgrimage to Muslim shrines were banned. Representatives of the clergy were subjected to reprisals.

One of the main directions in the ideology of the soviets was atheistic work, the struggle against religious traditions both in everyday life and the spiritual life of the Kazakh society. For a long period, the society pursued a policy of affirming "new ideals" through customary forms of folk customs and traditions.

In this regard, the article analyzes and examines archival and other materials on this subject. The main goal of the article is to analyze the ideological policy of the Soviet government in the fight against the religion of Islam and the establishment of a new ideology in the Kazakh society in the conditions of Sovietization of the people.

Key words: Islam, ideological policy, atheistic worldview, propaganda, Muslim clergy, religiosity, struggle against religion

Дін адамның өмірінде дүниетанымдық рөл атқаратындықтан дінге қатысты саясат, мемлекеттік саясаттың құрамдас бір бөлігі болуы тиіс. Мемлекет пен діннің арақатынасы туралы мәселе, бүгінгі күнде дүниежүзі елдері, әсіресе социалистік жүйе ыдырағаннан кейін тәуелсіздік алған елдер үшін өзекті мәселе болып отыр. Кеңес өкіметінің атеистік саясатына қарамастан дін мен діншілдік Кеңес Одағы ыдырағанға дейін жойылмай сақталып келді. Мемлекеттік тұрғыдағы дін саясаты, көптеген діндерді біріктірген тәуелсіз Қазақстан Республикасының мемлекеттік дамуы үшін аса маңызды. қоғамдағы келісімнен тұрақтылықтың негізі ретінде дін қоғамның рухани дамуына оң ықпалын тигізіп, азаматтық қоғамның қалыптасуында айтарлықтай рөл атқармақ.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдарда дін мен мемлекеттің өзара қатынасының тарихын зерттеуге тарихшылар мен дінтанушылар ғана емес, сондай-ақ саясаттанушылар, философтар, заңгерлер және басқа да білім салаларының өкілдері ат салысып жүр. Қазіргі кезде дін мен мемлекеттің өзара қатынасының тарихын зерттеу мәселесіне қызығушылықтың артуы, бұл тақырыптың өзекті мәселе екендігін дәлелдейді. Ал, бұл мәселенің жан-жақты, толық зерттелуі, Қазақстанда мемлекет пен дін арасындағы өзара қатынастың жаңа үлгісін қалыптастаруға өз септігін тигізері күмән тудармайды.

Қазан төңкересінен кейін әуелі Ресейде, содан кейін бүкіл Кеңес Одағында кеңестік мемлекеттік пен социалистік қоғам құру жағдайында «кеңестік» үлгідегі жаңа адам бейнесін қалыптастыру үрдісі басталған болатын. Мұның өзі адамдардың ғасырлар бойы қалыптасқан өмір салтын түбірлі өзгертіп, атеистік дүниетанымды орнықтырумен тығыз байланыста жүргізілді. Дін, коммунистік атеистік идеологияға жат құбылыс ретінде танылып, сыналды. Коммунистік идеология, дінді халыққа арналған «опиын» ретінде беріп, оған қарсы ымырасыз идеологиялық күрес жүргізді. Дінге қарсы жүргізілген күрес барысында жазалау шараларымен қатар идеологиялық қару кеңінен пайдаланады. Дінді қоғам өмірінің барлық салаларынан ығыстыру үшін атеистік ұйымдар құрылып дінге және діншілдікке қарсы – үгіт-насихат жұмыстары жүргізілді. Осылайша дінді кеңес азаматтарының дүниетанымы мен күнделікті өмірінен шеттетуге тырысты. Ал бұл жағдай, атеистік дүниетанымды адамдарға таңу жағдайында тәрбиеленген азаматтардың дін мәселесіндегі сауатсыздығын туғызды. Қазіргі кездегі Кеңестік кезеңнен кейінгі кеңестік елдерінде діни экстремизмнің кең етек алуы, халық бұқарасының дін мәселесіндегі сауатсыздығынан туындап отыр.

Кеңес өкіметінің діни ұғымдарды ығыстыру бағытындағы күрес алғашқы билік күндерінен басталды. Қазақ қоғамын кеңестендіру жағдайында ислам дініне қарсы күресті жүзеге асырудың бір бағыты атеистік насихат болып табылды. Кеңестік идеологияның дін мәселесінде, оның ішінде діни танымға деген көзқарасы атеистік идеологияға негізделді. Кеңес Одағының конфессиялық өмірінде қатаң құпиялық сақталды. Дінге қатысты құжаттар мен материалдар құпия мұрағаттарда ұсталды. Идеологияның зардабынан тақырыпты жан-жақты зерттеу көптеген қиыншылықтар туғызды. Мысалы, 1920-1940 жылдардағы Ислам дініне қарсы бағытталған саясат жүргізу барысында КСРО мұсылман халықтары тек дін мәселесінде ғана емес, сонымен қатар, мәдениет, тіл, және діл мәселесінде де орасан зор зардап шекті.

Дінмен идеологиялық күрестің тәжірибесі ғылыми принциптер мен партиялық басқарманың ұйымдастыру формаларын құрастырды. РК(б)П идеологиялық мекемелер мен ұйымдардың қызметін басқарды. Яғни, қазақтардың ислами діни-дүниетанымдық көзқарастарын жоюда коммунистік партиялық және мәдени-ағартушылық органдары белгілі рөл атқарды.

Осыған байланысты РК(б)П ОК – Б(б)КП-на қарасты мешітті мемлекеттен бөлуді жүзеге асыру жөніндегі комиссиясы және «Құдайсыздар одағы» қоғамдық ұйымының қызметтері дінге қарсы жұмыс үшін жауап берді.

Жергілікті орындарда дінге қарсы қызмет атқарған бюролар мен мекемелердің арнайы есептері мен баяндамаларынан діни мерекелер кезінде діннің мәнін талқылау, мұсылман дін басыларымен әңгімелесу эоекеттері жасалып, дінге қарсы тақырыптарға қойылымдардың ұйымдастырылуы бағытындағы науқандардың іске асырылғандығы туралы мәліметтерді кездестіруге болады. Мысалы, Қаржы халық комиссариаты мұсылман дін басшылығына қарасты шаруашылығының табысын анықтап, оған табыс салығын салып отырған [2]. Бұдан басқа, комсомолдық деп аталатын ораза, айттар, кеңестендірілген діни мейрамдар өткізіліп, «Құдайдың құлдарының сақалдарын қырып тастап, беттерін күйелеп арамдады», «молдаларды құдалау» ұранын алға тартып исламды «зұлымдық, жұқпалы ауру» ретінде әшкерелеуге шақырды. Ішкі істер халық комиссариатының органдары молдалар мен басқа да мұсылман діни қызметкерлерін тұтқындап, мешіттерді жапты.

Бірақ бұл ислам дініне қарсы жүргізілген саясат жоспарланған өз нәтижесін бермеді. Ауылдық жерлерде діни салттар сақталып, баяғыдай өз дін басылары өз қызметтерін атқарып жүрді. Яғни, кеңестендірудің алғашқы жылдарында жүргізілген биліктің дінге қарсы саясаты теріс нәтиже берді. Мұсылман халқының санасындағы ислам тәртібі бұрынғыдан да берік негіз алуына алып келді. Осыған байланысты, ұлттық аудандардағы миллиондаған мұсылмандарды билік жағына тарту үшін арнайы тактикалар пайдалана басталды.

Мұсылман халықтарды діннен бездіру үшін Кеңес өкіметі алдымен Исламды дін емес деп, осы жалған тезистерін дәлелдеуге тырысып қызмет етті. Мәселен, Исламның дін емес, ол тек қана арабтардың ойдан шығарған сенімдері екеніне мұсылмандарды сендіре алса, олардың діннен шығу себептерінің бірі болатын еді. Сондай-ақ өкіметтің діни білім алуға тыйым салуы, дін құламалары мен діни сауаттыларды қоғамнан аластатуы уақыт өте өз нәтижесін бере бастады.

Республикада исламға қарсы шабуыл барысында кеңес билігі мұсылмандар арасына іріткі салуға тырысты. Билік Ішкі Ресей мен Сібір мұсылмандарының орталық діни басқармасынан Қазақстанды бөлектетіп, республикада мұсылман діни иерархияны жоюды көздеді. 1923 жылы РК(б)П ОК ұйымдастыру бюросының Қырғыз облыстық партия комитетінің баяндамасына қатысты қабылданған қаулысына сәйкес губкомдардың дінге қарсы үгіт-насихат пен мұсылман дін басыларының арасына іріткі салу бағытындағы жұмысты жүзеге асыруын қадағалап, аталған мәселелерде сақтық таныту қажеттігі атап өтілді [3].

Жергілікті жерлерде ДКК (дінге қарсы комиссия) өлкелік комиттері құрылды. Мысалы, Б(б)КП Қазақ өлкелік комитеті қарамағындағы ДКК 1926 жылы 5 қыркүйекте құрылған болатын. Қазақстанда дінге қарсы үгіт-насихат жұмысының күшеюімен бірге елде бірқатар шаралар жүзеге асырылып кешенді сипат алды. Мәселен, қоғамдық атеистік ұйымдар құрылды, дінге қарсы жұмыс жүргізген арнайы мамандар оқытылды, атеистік конференциялар мен семинарлар өткізілді, насихат жұмысы мен дінге қарсы арнайы мейрамдар ұйымдастырылды, тартып алынған діни ғимараттарда мұражайлар пайда болды [4].

«Дінмен күрес – бұл социализм үшін күрес» деген жаңа идеологиялық ұран дінге қарсы қозғалыс ұранына айналып, құдайсыздардың қызметі белсендіріле түсті [5]. Өндіріс, қолхоз, мектептерде құдайсыздар ұйымның ошақтары пайда болды. Құрамына ерікті-күштеу әдісімен жұмысшы, шаруа, мектеп оқушылары, студенттері көптеп тартылды. Сонымен қатар, дін қызметкерлері Ислам дінінің негіздері бойынша жаңа үкімдер айта бастады. Соның ішінде, қажылыққа барудың материалдық шығынымен қоса жол ұзақтығына байланысты туындайтын қиыншықтарды алға тартып, оның орнына халық арасында қасиетті деп қабылданатын жерлерді зиярат етуді «кіші қажылыққа» теңеп, соның өзін әлем мұсылмандарының орталығы – Меккеден шалғай жатқан қазақ жұршылығы үшін жеткілікті екеніне халықты сендіруге тырысты [6].

1920-шы жылдардың соңы мен 1930-шы жылдарының басында дінге қарсы мазмұны бар көптеген әдебиеттер басып шығарылды. Мысалы, «Атеист» баспасы КСРО бойынша 1922-1929 жж. аралығында 24 млн. данадан тұратын 270 атаулы кітап шығарса, 1930 жылы 20500 данамен 418 атауы бар кітаптар басып шығарылды [7]. Осы бағытта 1931 жылы орыс зерттеушісі Л. Климович «Существовал ли Мухаммед?» деген мақала жариялады [8].

Заңға қайшы келетін діни әрекеттері үшін жазаланатын болғандықтан, дін қызметкерлері мен дінге сенушілердің діни ғұрыптарды жасырын түрде жүзеге асырған. Осыған байланысты А.Б. Қалыш тоталитарлық мемлекеттік жүйенің қарсылығына қарамастан қазақтардың өз дәстүрін сақтап қалуының себептерінің бірін олардың исламды әдеп-ғұрыптарының негізі етуімен түсіндіреді [9].

Қарастырылып отырған мәселе бойынша мұрағаттағы мәліметтерді талдау негізінде Қазақстанда дінге қатысты саясатты жүзеге асыру мақсатында құрылған мемлекеттік деңгейдегі көптеген комиссиялар қызмет атқарды. Комиссия хаттамаларын талдау негізінде талқыланған мәселелердің көп бөлігі орыс православтық шіркеуі мәселесіне арналып, шамамен, үштен бір бөлігі мұсылман мәселесін талқылауға арналғанын байқауға болады. Хаттамалардың мазмұнынан кеңес өкіметінің исламға қатысты саясатының қарсылық сипаты 1920-шы жылдары басынан көрініс тапқаны байқалады. 1925 жылы құрылған қоғамдық ұйым ретінде құрылған «Жауыққан құдайсыздар одағының» қызметі, шын мәнінде, дінге қатысты партиялық органдардың саясатын жүзеге асырып, орталыққа есепті болды. Ұйымның басты мақсаы большевиктік партияға дінге қарсы күресте жәрдемдесіп, коммунистік идеологияның орнығуына ықпал ету болды. Кеңес өкіметінің исламға қатысты саясаты алғашқыда ашық қарсылық түрінде емес, жанама, «сақтық таныту» тұрғысынан басталып, көп ұзамай, мұсылман діни қозғалыстың жандануымен бірге күшейіп, исламға қарсы ашық та қатаң шабуылға ұласты. Бірақ кеңес өкіметінің исламға қарсы саясаты халық санасынан діншілдікті ығыстыра алмады. Ислам халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігімен біте қайнасып, әдет-ғұрып, салт-дәстүрден және діни мінез-құлық дүниетанымның негізін құрағандықтан, оны қоғамдық санадан ығыстыру қиынға соқты.

Қорытынды

Социалистік жүйенің ыдырауы нәтижесінде коммунистік идеология келмеске кетіп, осының салдарынан қоғамдық санада рухани вакуум қалыптасты. Ұлттық сана-сезімнің артып, дәстүрлі діни құндылықтар қайта жаңғыру жағдайында дәстүрлі діни ұстанымдардың күшеюімен бірге қоғамымызда белгісіз жаңа, дәстүрлі емес діни ұйымдардың әрекеті кезінен тарала бастады. Орталық Азия мемлекеттеріндегі діни өрлеуге, сондай-ақ діни негездегі қайшылықтардың шиеленісіп кетуіне, әсіресе исламның әртүрлі бағыттары мен ағамдары арасындағы теке-тірестердің ұшығып отыруына байланысты исламдағы осы бағыттардың қалыптасу мәселесі, аса өзекті мәселеге айналып отыр. Қазақстанда халықтың басым бөлігі мұсылман және православтық дінді ұстанатындар. Халықтың діншілдік деңгейінің өсуімен бірге дәстүрлі емес, әлемдік деңгейдегі діндерді жамылып, өз саяси мүдделерін насихаттайтын, елдің тұтастығына қауіп төндіретін радикалды, экстремистік бағыттағы діни ағымдардың саны артуда. Діни экстремизм мемлекеттік құрылысты күшпен өзгертуге, яғни билікті тартып алуға бағытталып, елдің тұтастығы мен егемендігіне қауіп төндіреді. Елдегі басқа конфессия өкілдеріне төзімсіздік танытудан немесе бір конфессия арасындағы ағымдардың бір-біріне қарсылас болуынан көрініс табатын діни экстремизм оқшаулануға бейім тұрады, бұл ағымдар басқа мәдениеттің жетістіктерін теріске шығарып, белгілі бір әлеуметтік, діни және этникалық стандарттарды ресми идеология ретінде басқаға таңуға тырысады. Бірқатар экстремистік ұйымдар әлемдік деңгейдегі діндерді жамылып, өздерінің саяси мүдделерін жүзеге асыруға тырысуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. *Тарих толқынында*. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
2. Болтина В.Д., Шевелева Л.В. *Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье. 1913-1990: сборник документов*. – Павлодар: Департамент архивов Павлодарской области, 2001. – 492 с.
3. Тасмагамбетов А.С. *Политика советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917-1940 гг.: дисс ... канд.ист.наук*. – Уральск, 1998. – 220 с.
4. Кокебаева Г.К., Садыкова А.М. *Основные направления политики советской власти в сфере религии // Вестник КазНУ. Серия историческая*. – 2014. - №4(75). – С.116-122
5. Одинцов М.И. *Русская православная церковь накануне и в эпоху сталинского социализма. 1917-1953 гг.* – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 424 с.
6. Ақназаров Х.З. *Қазақстандағы ислам дінінің таралу ерекшеліктері*. А., 1986. – 189 б.
7. *Атеизм в СССР: становление и развитие / редкол.: А.Ф. Окулов (отв. ред.) и др.* – М., Мысль, 1986. – 238 с.
8. Гулиев О. *Советское исламоведение о генецизе и социальных функциях ислама.: дисс. ... канд фил.наук*. – М., 1983. – 59-60 бб.
9. Калыш А.Б. *Ақтөбе облысы қазақтарындағы жерлеу және еске алу әдет-ғұрыптары // Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Хабаршысы – 2012 – 1-том. – №1. – Б.29-34*

PECULIARITIES OF REFLECTION IN SOLVING PEDAGOGICAL PROBLEMS AND SITUATIONS

Orynbayeva U.K.¹, Zhaukumova Sh.S.

¹KazIRaWL university named after Ablaykhan Specialty: 6D011900 - Foreign language: two foreign languages "doctoral student of 1 course, Almaty, Kazakhstan

²Zhetisu state university named after I.Zhansugurov, senior teacher of the Department of Social and Humanitarian Disciplines Taldykorgan

Abstract

The article describes the role of reflection in the process of solving educational problems and situations. The object of research in this article is the pedagogical situation in the professional activity of the teacher. The subject of the study is the reflection carried out by the teacher in it. The author analyzes in detail the views of researchers on the structure of pedagogical activity and suggests reflexion as one of its main components. The author pays special attention to the content of the teacher's reflection and its role in the formation of pedagogical skills, as well as to its mechanism.

The method of research in this article is an analysis of existing interpretations and interpretations of the structure of the activity of the teacher, as well as the content of reflection. The novelty of the article is that the reflection is shown through the prism of the diversity of views and perceptions about the structure of pedagogical activity and about the professional and personal growth of the teacher. Reflection is understood as a process of self-knowledge by the subject of internal acts and states. Reflection is a thought process aimed at analysis, understanding, awareness. Reflection is built into the mechanism of self-development, which contributes to the constant increase in the personal and professional potential of the teacher. Reflection creates personal and professional meanings for all participants in the educational process. Reflective methods of teaching are methods that create problem situations of value choice.

The article lists reflexive methods, suggests methods for recommending their possible use. The main conclusions of the author of the article are reduced to the fact that with any interpretation of the structure of pedagogical activity, its effective implementation is impossible without reflection - reflecting the educational process and the experience of the teacher in his mind, which is one of the conditions for his professional and personal development.

Key words: reflexion, pedagogical practice, reflexive teaching methods, reflexive competence, self-development, problem situations, reflexive space, pedagogical activity

МҮГЕДЕКТІК ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ЖАҒДАЙЛАРЫН ШЕШУДЕ НАҚТЫЛЫҚТЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

У.К. Орынбаева¹, Ш.С. Жауқұмова²

*¹Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті
Мамандығы: 6D011900 – Шет тілі: екі шет тілі »I курстың докторанты, Алматы қ.*

*²Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, әлеуметтік-гуманитарлық
пәндер кафедрасының аға оқытушысы Талдықорған қ.*

Аңдатпа

Мақалада рефлексияның білім беру барысында мәселер мен жағдаяттарды шешу рөлі сипатталады. Зерттеу нысаны мұғалімнің кәсіби қызметіндегі педагогикалық жағдаят болып табылады. Зерттеу пәні оқытушы жүргізген рефлексия. Автор ғалымдардың еңбектеріндегі педагогикалық іс-әрекет құрылымын қатысты көзқарастарды терең зерттеп, рефлексияны негізгі компоненттердің бірі ретінде қарастырады. Автор оқытушы рефлексиясының мазмұнын және оның педагогикалық дағдыларды қалыптастырудағы рөлін, сондай-ақ оның механизмін ерекше атап өтеді.

Зерттеу әдісі оқытушы іс-әрекетінің құрылымын түсіндіру және интерпретациялау, сондай-ақ рефлексия мазмұнын талдау болып табылады. Мақаланың жаңашылдығы: рефлексия педагогикалық іс-әрекет құрылымы мен оқытушының кәсіби өсуі туралы көзқарастар мен ұғымдардың әртүрлілігінің призмасы арқылы көрсетіледі. Рефлексия ішкі актілер тарапынан өзін-өзі тану үрдісі деп түсініледі.

Рефлексия – талдау, түсіністік, түсіністікке бағытталған ойлау үдерісі. Рефлексия оқытушының жеке және кәсіби әлеуетін тұрақты түрде арттыруға ықпал ететін өзін-өзі дамыту механизміне негізделген. Оқу үрдісінің барлық қатысушылары үшін рефлексия жеке және кәсіби мағына береді. Оқытудың рефлексивті әдістері - құндылықтарды таңдаудың проблемалық жағдайларын тудыратын әдістер. Мақалада рефлексиялық әдістер тізімі келтірілген, оларды қолдануға ұсынылған әдістер бар. Мақаланың негізгі тұжырымдамасы, педагогикалық іс-әрекет құрылымын тиімді түрде жүзеге асыру рефлексиясыз мүмкін емес - білім беру үдерісінде оқытушының кәсіби дамуы бірден бір себеп болып табылады.

Кілтті сөздер: рефлексия, педагогикалық практика, рефлексиялық оқыту әдістері, рефлексиялық құзыреттілік, өзін-өзі дамыту, проблемалық жағдаят, рефлексиялық кеңістік, педагогикалық іс-әрекет

Орынбаева У.К.¹, Жаукумова Ш.С.²

*¹Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Аблайхана
Специальность: 6D011900 - Иностраннный язык: два иностранных языка
«Докторант 1 курса Алматы», Казахстан*

*²Жетисуский государственный университет им. И.Жансугурова, старший преподаватель кафедры
социально-гуманитарных дисциплин*

ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ ПРИ РЕШЕНИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ И СИТУАЦИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы рефлексивного образования. Предметом исследования является разработка и внедрение педагогических технологий и формирование рефлексии в профессиональной деятельности преподавателя. Авторы рассматривают такие вопросы как структура рефлексии, динамика ее развития в педагогическом процессе, аспекты рефлексии, связанные с особенностями самооценок, с самосознанием и познанием других людей.

Новизна статьи – процесс разработки и внедрения педагогической технологии, формирование рефлексии и профессионального роста преподавателей. Рефлексия – это процесс самопознания со стороны внутренних актов, процесс анализа, понимание, ориентированного на мышление, основана на механизме саморазвития, которая способствует постоянному увеличению личного и профессионального роста преподавателя. В статье представлены рефлексивные подходы, рекомендуемых для их использования, разработаны педагогические технологии формирования рефлексии и проверен комплекс педагогических условий ее эффективного функционирования и развития. Основная концепция статьи – это эффективная реализация структуры в педагогической деятельности, которая невозможна без рефлексии.

Ключевые слова: рефлексия, педагогическая практика, рефлексивные методы обучения, рефлексивная компетентность, саморазвитие, проблемные ситуации, рефлексивное пространство, педагогическая деятельность

Introduction

The quality and effectiveness of any education system ultimately depends on the work of teachers, so the level of the teacher training and their role in society is important. The high quality of educational services can be achieved only with the availability of teachers, constantly improving their skills, responding to change the educational environment.

N.A. Nazarbayev in his message to the people of Kazakhstan has put a number of key problems facing the country, the solution will largely determine the development of the state not only for the near future, but also for a long-term perspective, as well as priority directions and goals for the society. "Our path to the future is connected with the creation of new opportunities for the people of Kazakhstan. A developed country in the 21st century is the activity, education and health of citizens "[1].

Systematic-activity and sociocultural nature of activity of the modern teacher causes the necessity of forming its competence, which is based on the development of personality with a holistic outlook, high professionalism, broad-minded and humanitarian culture. Integrative approach creates conditions for total immersion and "living" professional situations, problem solving, enable students in the new sphere of mental activity.

Currently, the pedagogical and psychological science actively researched the role of reflection. Its development should start with the first steps of forming professional qualities, as it acts as a coordinating and integrating point. The degree of its development appears in, how the teacher is able to coordinate and integrate all other qualities for the effective implementation of professional activities.

The teacher needn't have enough knowledge about reflection and reflexive skills. S.S. Kunanbayeva calls the formation of reflection (the subject's comprehension of the results and the course of his studies) one of the most important tasks of interactive learning in a language [2, с.215].

A.T. Chaklikova emphasizes that "reflection, in fact, is the psychological mechanism forming the goal-setting, self-governing, self-regulating, self-evaluating, cognitive-creative and communicative activity of the individual. According to A.T. Chaklikova, in the context of informatization of foreign language education, reflection is manifested as:

- activation of productive thinking of students: purposeful development of its complexity, consistency, validity, flexibility, leading to the ability to analyze and assess the situation of foreign-language communication;

- stimulating the learner to self-analysis, self-evaluation, self-organization of own activities [3, с.80].

The teacher should have reflexive competence as an integral characteristic who can effectively solve untypical tasks of professional activity.

Theoretical-methodological base of forming reflective competence

Reflexive competence - an integrative quality of a future teacher with a complex system of organization as a combination of interaction and interpenetration of the cooperative, intellectual, communicative and personal components which reflects the willingness of a student and effectively carry out teaching activities.

An interesting idea is given by Kozlov I. V. and Melnikov V. E. the essence of that, forming reflexive competence of students through the integration of different types of activities should take place in compliance with organizational and pedagogical conditions:

- creating opportunities for socio-professional activity in the educational process, it means to design individual educational routes (selection and order of learning individual modules, definition of a set of core and additional competencies, the development of the various activities envisaged by training programmes);

- implementation of resource integration, which is implemented in the network organizations and institutions acting as social partners. This implies the sharing of material, information and human resources for teaching;

- strengthening diagnostic and educational consulting component of the educational process [4,p.81].

On the other hand, for the formation of the reflexive competence is necessary to have integrative knowledge about the psychological determinants of stimulating reflection and manifesting the features of external and internal environment.

In the educational process should comply with certain conditions in the process of forming and developing the reflexive competence:

- a knowledge of reflection, the use of methods of its actualization, the value attitude to the factors;

- the acquisition of personal reflective experience in the educational process (in the framework of the subjects, research activities, pedagogical practice);

- continuous development of the students need for introspection, self-knowledge, self-development, understanding others;

- integration of learning methods in the educational process.

In the formation of the reflexive competence the significant role plays internal factors. The most important conditions of efficiency of human thinking is its personal orientation, aspirations, motives, attitudes, values, individually psychological qualities, especially its cognitive style.

The formation of adequate responses to emerge problems in professional development activities require a sufficient level of reflexive competence. An important function is performed such reflexive mechanisms like reflection, reinvention, transformation. Constructive, creative behavior in the problem situation is formed through the unfolding reflection on the intellectual and personal levels.

Reflexive competence extends the scope of possible actions of the person's activity at the expense of creative thinking, and overcome a critical moment, allowing the most productive and harmoniously to build a personality-situational interaction.

It should be noted that reflexive competence of students are not quite wide spread. An integral factor in the formation of the reflexive competence be specially organized by learning environment based on analytical reflection of practical experience.

We can select multiple training strategies for the formation of the reflexive competence:

- using task approach;
- analyzing typical problem situations;
- using methods of interactive training;
- modeling pedagogical situations;
- designing case studies in learning process.

As we know, competence is always shown in the activities. It is impossible to "see" undeveloped competence. Reflective competence of the teacher in professional training is manifested in the solution of professional tasks. It is important to consider the context in which competence is manifested. The nature of competence is that it can only manifest itself in organic unity with human values, that is, upon a deep personal interest in this activity. In practice, the content of activities that has personal value, it may be the achievement of a specific outcome (product) or method of behavior.

When designing the content of professional training in the logic of the competency approach unit of creating the content is a professional task. The combination of professional tasks form the core content of training and the stages of forming reflexive competence define the logic "expand" of the content [5,p.124].

Situational tasks stimulate a creative approach to teaching. Each task is aimed on formation and development of skills. It is possible to allocate complex situational tasks:

1. Motivational situational tasks aimed to form students' achievement motives of reflexive competence, the development of sustained interest in educational activities which create a motivational environment in the process of solving problems.

2. Discursive and pedagogical tasks contribute to the development of cultural communication, skills of dialogic communication, forming individual style of activity, the acquisition and consolidation of knowledge.

3. The creative focused on the awareness of the peculiarities of reflexive competence and its components, analysis of their actions in the context of a particular situation from the position of the reflexive competence, their subsequent correction, enrichment and consolidation of theoretical knowledge.

4. Gnostic-heuristic tasks develop critical thinking, the ability to get out of the complex reflexive situations based on logic and intuition [6, p. 14].

Analysis of the situation is encapsulated in a task, allows students to see themselves in the role of a teacher, to acquire a certain experience of being educationally sound decisions from a position of reflexive competence, which further helps to quickly and reasonably to navigate in such real situations. Situational problems are the connecting link between theory and practice.

Problem-based learning is the creation of problem situations, awareness, acceptance and resolution of these situations in the course of joint activities for the student to master.

Problem-based learning contributes to the realization of two main objectives:

- to form necessary system of knowledge, abilities and skills;
- to achieve a high level of developing abilities of self-learning, self-education, development of creative potential.

The learning process is carried out under conditions of constant active interaction of all students. The use of interactive teaching methods involves modeling of situations, role playing, joint problem-solving. The essence of interactive learning is that the learning process be structured so that all students are involved in the learning process, they have opportunity to understand and reflect on what they know and think.

The methods of interactive learning include:

- heuristic conversation;
- method of discussion;
- the method of "Round table";
- business games;
- training etc.

Pedagogical situation - an integral part of the pedagogical process, pedagogical reality, through which the teacher controls the teaching process and teaching system. The essence of any teaching situation is the presence in it contradictions, its development and resolution.

Problematic situation – the situation that gave rise to cognition due to the inability to achieve goals through existing knowledge and established ways of action. We analyze some methods through which are constructed the problem situation.

The method of small groups can be described as follows: the group is divided into four sub-groups leader of each group assesses the knowledge of students. The teacher puts the problem which is solved by one subgroup. The other students act as opponents and put up points. This method allows to develop the ability for analytical thinking, the desire to expand their knowledge, ability to dialogue as a way of relating to culture and society.

The method of focus groups is not only academic, but also exploratory in nature. This unstructured interviews conducted with a group of 7-10 people. The items interviews are combined with elements of group discussion. The aim of this method is to obtain information about the opinions and reactions of participants in group discussions. The studies carried out using the methodology of focus groups, the students develop the ability to enter the role of the subject of the problem situation, gain the experience of group work, skills of professional and pedagogical activity, which is essential to the future professionals in a real environment [7, p. 29].

In the educational process is actively used method of business games, which integrates the development of personal, intellectual, cooperative and communicative components of reflexive competence. In the game there is a change in the position of the student from the cognitive and personal-centeredness for consistent decentration, making more deeply awareness of self and increasing measure of social competence and the ability to address problematic situations.

In the game formed a real partnership of collaboration and cooperation that provides opportunities for positive personal development of the student, develop the ability on the basis of the subordination of the behavior of the system of rules governing the execution of the role [8, p. 39]. Practical experience of teachers testifies to the effectiveness of the dialogic interaction, discussion of professional issues, business and educational business games in the formation of professional-pedagogical competence and, in particular, reflexive competence.

The whole process of reflexive competence formation is a sequence of its stages, theoretical and practical teaching. In this process we distinguish four phases, where forms all components of the reflexive competence of the student, the individual components are given priority at each stage.

In the first phase prioritizes are given to the personal component. It means that students to acquire basic knowledge on the theory of professional pedagogical communication, formation of a stable motivation, personal interest.

In the second stage, the foreground intellectual component. Enrich students ‘ pedagogical knowledge, formed the socio-psychological culture.

The third stage focus on communicative exercises where students solve pedagogical problem.

In the fourth stage primarily formed self-realization, ability to influence on partner. For the development of the cooperative component is actively used method of business games, the connection of educational and practical material reality, practice, and future profession. Compliance with the real conditions of practical activity contributes to the comprehensive development of the personality, deepens knowledge of theory and practice. Creative play activities maximum involvement in the educational process of all participants in the game create the conditions for the formation of motivation personal growth of students, the emergence of interest in the search for innovative solutions to professional problems.

The main purpose of these instructional techniques is the development of reflexive ability to decentration, the formation of the unit to analyze the actions, understanding their professional “I”. Developing new approaches and models of professional preparation of future teachers requires taking into account modern realities of the development of higher education system related to the entry of Kazakhstan into the Bologna process in the area of the single European higher education, as well as needs integration of existing models and areas of training specialists in pedagogical sciences. Effective formation of the reflexive competence may be one of the conditions for the success of implementing new tasks of education. However, variety of existing models of training and professional programs are diverse and flexible. Real possibilities of integration are often used inefficiently, which affects the quality of the final readiness to the solution of complex professional problems.

Discussions about reflective competence

Analysis of scientific research related to reflection shows that a different understanding of this phenomenon in psychological-pedagogical science, on the one hand, is associated with an active rethinking of individual’s self-awareness, on the other hand, with a source of active growth and positive personality changes.

The scientific research of foreign scientists in the understanding of the essence of reflection as a process is concretized, mainly in relation to learning and school practice. J. Dewey [9,p.70] considers reflection to be the most important tool for planning and foreseeing own actions.

In the analysis of reflexive determinants of professional pedagogical activity, V.A. Slastenin [10, p.43] defines them as a system-forming factor of professionalism, which is characterized by a combination of abilities that promote awareness and overcome stereotypes of professional and personal experience and resolve problem situations that arise in the process of solving professional and pedagogical problems.

In philosophical reflection, reflection is studied at the level of self-awareness and self-esteem. So, "self-consciousness," notes A.G. Spirkin [11, p.170], - not only the knowledge of oneself, but also a certain relation to oneself: one's qualities and states, possibilities, physical and spiritual forces, i.e. self-esteem. The philosophers' conversion to self-consciousness is natural, since, starting with Socrates, his maxims are "know yourself", in philosophy a definite view has emerged on the criticality of the human mind, its dialogical relation to oneself.

Conclusion

In conclusion the analysis of scientific research in the field of pedagogical reflection and the realities of practice show that, despite the achievements of the teachers in the field of reflexive training who are able to work in the current conditions of the organization of the educational process, directed resolution of the main contradiction between the orientation of the educational process in the university on the development of the professional competence of a specialist independently of his ability to use the knowledge acquired to solve specific professional and pedagogical problems (situations) and the school's need to introduce effective educational technologies in the educational process of the university on the formation of specific professional competencies. Reflexive competence of the teacher is a set of reflexive skills and methods. The main function of reflexive competence is the teacher's ability to analyze his actions, behavior, comprehend and rethink his activities, the correctness of setting goals and using methods, receptions, tools, and his pedagogical experience.

We have seen that an integrative approach is manifested in achieving the unity of cognition and valuable action in accordance with the strategy of the individual. As a result, we see the synthesis of knowledge-productive practices and innovative actions in accordance with the concept of life and chosen profession. At the same time, use of an integrative approach in teaching students in the transition to educational standards of new generation should improve the quality of training of students at the university.

References:

1. *Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 17, 2014. The Kazakhstan way is 2050: a single goal, common interests, a single future. – <http://www.akorda.kz>*
2. *Kunanbayeva S.S. Sovremennye inoyazychnoe obrazovanye: metedology u teory – Almaty. 2005. –p. 264*
3. *Chaklikova A.T. Nauchno-teoreticheskiye osnovy phormirovaniy mezhkulturno-kommunikativnoy kompetentsy v uslovyakh informatyzatsy inoyazychnogo obrazovanya: dis. ... d.p.s.: 13.00.02. – Almaty, 2009 – p.340.*
4. *Kozlova I.V., Melnikov V.E. Perspektivy ispolzovaniya integrativniy modely graphicheskoy podgotovky studentov v vuzе pry perehode na obrazovatelnye standarty novogo pokoleniya. // Electronic scientific magazine "Vestnic of Omsk state pedagogical University", Edition 2009.*
5. *Radyonova N.Ph., Tryapuzyna A.P. Competenstnoy podkhod v pedagogicheskim obrazovany. // Electronic scientific magazine "Vestnic of Omsk state pedagogical University", Edition 2006.*
6. *Dubakova V.E. Phormirovaniya kommunikativnoy competetenosty studentov pedvuza posredstvom sytuativnykh zadach. – Magnitagorsyk, 2009. – p.14.*
7. *Banko N.A. Phormirovaniya proffesionalno-pedagogicheskoy competentnosty kak component professionalny podgotovky menedzherov: Monography/Volgograd state university. - Volgograd, 2004. – p.75 – pp. 28-30.*
8. *Byzayaeva A.A. Psychologiya dumayuchego uchytelya: pedagogycheskaya refleksya.- M., 2010. – p. 190.*
9. *J. Dewey Ponyatyе reflektornoy dугy v psikhology.// Otd. Sotsiology u sotsial psychology; Sost. U perevodchik V.G. Nykolayev. mOtv.red. D.V. Ephremenko.-M., 2010. – Ser.: teorya b istoriya sotsiology – p. 70-83.*
10. *V.A. Slastenin Phormirovaniye lichnosty uchitelya v proseece ego professionalnoy podgotovky. – M.: Prosvechenya, 1976. 160 p.*
11. *A.G. Spirkin osnovy philosophy : uchebnyk dlya SPO / A.G. Spirkin . – M. :Urayt, 2016. – 392*

УДК 101.1
ГРНТИ 04.21.71

Роза Жаркынбаева Сейдалиевна¹
т.ғ.д., профессор

Акмарал Утешова Султангазиевна²
²Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің 1-курс магистрант

«МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ» ҰҒЫМЫНЫҢ МӘНІ

Аңдатпа

Мақалада «мультикультурализм» ұғымының пайда болуымен оның қалыптасу мәселесіне жете тоқталып, орыс және шетел ғалымдарының еңбектерінде ұсынылған «мультикультурализм» ұғымының мәні қарастырылады. Бұл тұжырымдаманың әртүрлі анықтамалары, оның белгісіз, саяси, әлеуметтік және мәдени бағыттылығы талданады. Осыған орай, мультикультурализм ұғымы әр түрлі бұқаралық ақпарат құралдарында және түрлі аудиторияларда түсіндіріледі, бұл өз кезегінде бұл мәселені егжей-тегжейлі зерделеуді талап етеді.

Кілтті сөздер: мультикультурализм, мемлекеттер, мәдени үдеріс, мәдени ерекшеліктер, этносаралық қайшылықтар

Роза Жаркынбаева Сейдалиевна¹
д.и.н., профессор

Акмарал Утешова Султангазиевна²
²КазНУ им. Аль –Фараби магистрант 1-курса

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ»

Аннотация

Статья посвящена появлению термина «мультикультурализм» и подчеркивает концепцию «мультикультурализма», которая представлена в работах российских и зарубежных ученых. Анализируются различные определения этого понятия, его неизвестная, политическая, социальная и культурная ориентация. В связи с этим понятие «мультикультурализма» объясняется в различных средствах массовой информации и в разных аудиториях, что, в свою очередь, требует тщательного изучения этого вопроса.

Ключевые слова: мультикультурализм, государства, культурный процесс, культурные особенности, межэтнические конфликты

Roza Zharkynbaeva Seidalievna¹, Akmaral Uteshova Sultangazievna²

¹Doctor of Science, Professor

²KazNU them. Al-Farabi Master of 1-course

ESSENCE OF «MULTICULTURALISM»

Abstract

The article is devoted to the problem of "multiculturalism" and emphasizes to the concept of "multiculturalism", which was presented in the works of Russian and foreign scientists. Various definitions of this concept, its unknown, political, social and cultural orientation are analyzed. In this regard, the concept of multiculturalism is explained in various media and in different audiences, which, in turn, requires careful study of this issue.

Key words: multiculturalism, states, cultural process, cultural peculiarities, interethnic conflicts

Бүгінгі күні көптеген мемлекеттер, әртүрлі мәдени ерекшеліктермен ерекшеленеді. Белсенді көші-кон үдерістері, студенттік және кәсіби ұтқырлық, сондай-ақ Таяу Шығыстағы көптеген елдердің жаппай қоныс аударуы Көне және Жаңа әлемнің көптеген елдерінде бүгінгі күні әртүрлі мәдениеттерге жататын адамдар санының көп екенін көрсетеді.

Көптеген мемлекеттерді мәдени тұрғыда әртүрлі деп айтуға болады, өйткені олар сыртқы әлемге ашық, кез-келген халықтар еркін жерге келіп, кетіп, кейде қалады деп ойлаған. Қоғамда әртүрлі мәдени дәстүрлері бар адамдар өмір сүрсе, мәдени әртүрлілікті қаншалықты қолайлы қабылдайтынын, және қаншалықты нақты қанағаттандыратын ережелерді қалай қабылдайтынын анықтау қажет [1, Б. 21].

Этносаралық қайшылықтардың нашарлауы, өмір сүру сапасына қол жеткізген елдерде тіпті төзімсіздіктің өсуі – қазіргі әлемдегі үрдістің бірі болып табылады. Бұл сонымен қатар, жаһандық экономикалық дағдарыстың және көші-қон ағындарының өсуі. Осыған байланысты мультикультурализмнің пайда болуының тарихи алғы шарттарын және мәдени контекстін қарастырайық. Мұның бәрі ғылыми-философиялық дискурстың, мультикультурализмнің мағынасы мен келешегінің рөлін қайта қараудың маңыздылығын анықтайды. Мультикультурализм тұжырымдамасы әртүрлі түсініктер мен мағыналарға ие: белгілі бір саяси және құқықтық идеология, философиялық және теориялық тұрғыдан, әр түрлі елдерде жүзеге асырылатын мәдениетаралық өзара іс-қимылдың түрлі практикалық үлгілері. «Мультикультурализм» терминіне бірыңғай қатаң анықтама беру мүмкін емес, бұл терминді көрсететін немесе білдіретін әлеуметтік-мәдени шындықтың белгісіздігі мен өзгермелілігі анық. Осыған байланысты мультикультурализмнің пайда болуының тарихи және мәдени контекстін қарастырайық. Бұл, әлемде ұзақ жылдар бойы центристік мономәдени қағидалары басым болып, осыған әйкес әрбір тарихи өркениет өзін прогрессивті және шартсыз құнды білім ретінде көрсетті.

Мультикультурализмнің тарихында көптеген мәдени кеңістіктерде бұл құбылысты түсіну үшін нақты теория мен практиканың жиынтығы ретінде көп мәдениеттілікті және мәдени көп түрлілік арасындағы айырмашылықты айқындау өте маңызды. Мультикультурализм-постмодернизмнің әлемдік мәдениетіндегі ең маңызды өзгерістерді сипаттайтын көкжиек, ризматикалық мәдени өзара әрекеттестікті іске асыруға тән көріністерінің бірі [2, Б.178].

Мультикультурализм мәдениет үлгісі ретінде, ең алдымен, дамудың орталықтандырылған тұжырымдамасын алып тастауды, иерархиялық және мәдени әртүрлілік нысандарын заңдастыруды көздейді. Мұның бәрі ұлттық мәдениеттер мен субкультуралардың көптеген дауыстары бұрынғыдай эквивалентсіз немесе біркелкі емес мәдениеттің көрінісін көрсетеді [3, Б. 133].

«Мультикультурализм»-мәдени және этникалық әртүрлілікке жауап ретінде қалыптастырылған саяси философияның соңғы теорияларының бірі және ХХ ғасырдың барлық дерлік елдерінің атрибуты болды.

Қазіргі заманғы мемлекеттердің тек аздаған бөлігі тек бір этно-ұлттық топтың тұрғындарына ие және сол тілде сөйлейді; көптеген елдерде мәдени және лингвистикалық әртүрлілік бар. Мұндай әртүрлілік көбінесе көп пен шағын топ арасында туындайтын келіспеушіліктердің себебі болып табылады. Көбінесе қақтығыстардың себебі-тілдік мәселе, аймақтық автономия талаптары, биліктегі саяси өкілдіктер, жерді талап ету және т.б.

Мигранттардың, байырғы халықтар мен басқа да азшылықтардың құқықтарына қатысты резонансты даулар осындай қақтығыстарды шешудің бұрынғы әдістеріне күмән тудырады. Нәтижесінде этномәдени қақтығыстар әлемдегі саяси зорлық-зомбылықтың кең таралған көзі болып табылады және, өкінішке орай, ұзақ мерзімді перспективада әлсіреу белгілерін көрсетпейтінін айтуымыз керек. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, осы мәселелерге моральдық негізделген және саяси тұрғыдан жауапты іздеу қазіргі заманғы ғылымға ғана емес, тұтас алғанда қоғам үшін маңызды міндет болып табылады.

Мультикультурализм идеологиясы ХХ ғасырдың соңғы үштен біріндегі қоғамның айқын қажеттіліктеріне жауап ретінде пайда болды. Әлемнің көптеген елдерінде әлеуметтік дамудың зайырлы тәртібін бұзған қоғамның әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер бір жағынан күшті теориялық және философиялық негіздеуге, ал екінші жағынан-мультикультурализм этникалық және нәсілдік шағын азаматтық құқықтар мен бостандықтар үшін күресудің қисынды қорытындысы болды [4, Б. 213].

Батыс Еуропадағы мультикультурализмнің пайда болуы мәдени иммиграциялық елдермен салыстырғанда, отаршыл елдердің тарихи дәуіріне байланысты. Батыс Еуропа елдеріндегі мультикультурализм идеологиясы қазіргі заманғы Батыс Еуропа мәдениетінің тиімсіздігі туралы ойланатын либералды құндылықтардың таралуы арқылы нығайтылады. Мұның себебі – Еуропадағы мультикультурализм қарызды және мәжбүрлі саясат [3, Б. 237].

Бүгінгі күні «мультикультурализм» термині ғылыми және қоғамдық мәтіндерде жиі кездеседі. Саяси ғалымдар, социологтар, әлеуметтік антропологтар, мәдениеттанушылар, әлеуметтік психологтар және, әрине, философтар мен журналистер заманауи қоғамның алдында тұрған көптеген мәселелерді түсіндіруге тырысады. Бұл термин иммиграция және әлеуметтік қиыншылықтар туралы, қазіргі заманғы қоғамдағы келіспеушілік пен ынтымақтастықтың болмауы, мемлекеттің заманауи моделі дағдарысы туралы айтылған кезде туындайды; Мультикультурализм сөзсіз мәдениет мағынасы және жеке басының мәні туралы пікірталастарда талқыланады; онсыз білім беру саясатының немесе адам құқықтары тақырыбының маңызды талқылауын елестету қиын.

1960-1970 жылдары «мультикультурализм» ұғымы кеңінен таралып қолданысқа енген. Дәл осылай 1971 жылы канадалықтар өздерінің әлеуметтік саясатына негізделген принципін атаған. Мұндай кең таралуға қарамастан, мультикультурализмнің нақты анықтамасы әлі күнге дейін жоқ. Көптеген авторлар мультикультурализмнің ерекшеліктері арасында азаматтардың жеке және топтық құқықтарын саяси тану қағидаты; адамның және қоғамның әлеуметтік-саяси өміріндегі мәдениеттің маңызды рөлін айқындау; әртүрлілікті оң қабылдау; қосудың маңыздылығын және оны алып тастау проблемасын түсінуді атайды [5, Б. 30].

«Мультикультурализм» термині алғаш мәдениетті елді басқару мәселесін шешуге жауап ретінде 1960 жылдары Канада да пайда болды. Австралияда термин 1970 жылы ресми дискурста қолданыла бастады. «Мультикультурализм» терминінің пайда болуы:

-1991 жылы неміс энциклопедиясы Брокгауздың 19-шы басылымында бұл термин толық түсіндіріледі.

-Итальян энциклопедиясы Utet Grande Dizionario Enciclopedico оны 1997 жылғы қосымшаларға қосады.

-«Multiculturalism» сөзі 1989 жылы Оксфорд ағылшын тілінің жаңартылған басылымында пайда болды.

-Батыста терминді қолданудың алғашқы фактілерін - саяси ғалымдар, әлеуметтанушылар, әлеуметтік философтардың қатысуымен ХХ ғасырдың 70-ші жылдарының басына жатқызады [6].

«Мультикультурализм» терминінің семантикалық анықтамасын алдымен қайда және қашан қабылдағанын анықтау қиын. Алайда, зерттеушілердің көпшілігі бұл ұғымның отаны ХХ ғасырдың 60-шы жылдарында Канаданың Англо-Француз елі болып табылатын және дәл осы жылдары Квебек сепаратизмінің, француз тілінде сөйлейтін халықтың патримиясының нағыз қаупі бар тұста, осы ұғымның туған жері Канада деп сенуге бейім. Көп ұзамай, Квебек және оның провинциясы ресми түрде Канададан шығу туралы, кейіннен тәуелсіздік жариялау және франкофондық мемлекет құру туралы талап етті. Атап өтетін жайт, мәселе неғұрлым актуалды болған сайын, «мультикультурализм» дегеніміз не? деген сұрақ төңірегіндегі дау-дамай толастаған жоқ. Бастапқыда ол әртүрлі этникалық топтар арасындағы кейбір төзімді қатынастарды білдірді. Іс жүзінде, олар «этнос» және «ұлтшылдық» сөздерін қолданып, әлеуметтік қарым-қатынас процестерін сипаттауды тоқтатты және мәдени әр түрлілікті ерекше атап өткенде, «көпше» сөзі қолданылды. Біртіндеп мультикультурализм ұғымы кеңейтіліп, белгілі бір жеке және шағын топтардың құқықтарын қамтиды.

Кейінірек 1970-1980 жылдарда мультикультурализм саясатын Канада үкіметі ресми түрде мемлекеттік саясат ретінде қабылдады. Нәтижесінде Канаданың федералдық үкіметі көші-қонның әлеуметтік маңыздылығына мемлекеттің назарын аудара отырып, мультикультурализм идеологиясының негізін қалаушы ретінде қабылдап, ал Канаданың Корольдік комиссиясы көбінесе екі тілді, қосмәдениетті, мультикультурализмнің саяси сана-сезімінің пионері деп аталады.

Канадалықтар «мультикультурализм» терминін қолданды және оған сипаттама жасауды басшылыққа алды. Қолданылатын құндылықтарда мультикультурализм әртүрлі діни дәстүрлер мен мәдени әсердің сипаттамасын білдіреді, канадалық мәдениеттің симбиозын таныстыру, мәдени әртүрлілікке апаратын түрлі нәсілдік, діни және мәдени бірлестіктердің көптеген өкілдерінен тұратын ұлт.

Шын мәнінде, Канададағы мультикультурализм әртүрлі нәсілдік және этникалық шағын топ өкілдерінің елде қалуына байланысты болды.

1988 жылдың шілдесінде ел парламенті мультикультурализм туралы заң қабылдады. Канада әлемдегі мультикультурализм заңын қабылдаған ең алғашқы ел болды. Заң жүзінде мультикультурализмді канадалық қоғамның іргелі сипаты ретінде мойындады, бұл федералды үкіметте шешім қабылдау процесінде ажырамас рөл атқарады [4, С. 216].

Мультикультурализм жайлы орыс зерттеушісі А.И. Куропятник ғылыми классификация ретінде үш деңгейлі мультикультурализмнің классификациясын ұсынады:

- 1) демографиялық;
- 2) саяси;
- 3) идеологиялық

Ұқсастыққа қарамастан, бұл жағдайда біз мультикультурализм түсінігін біршама өзгеше түсінеміз. Бұл нұсқада мультикультурализм барлық үш деңгейдің логикалық қарым-қатынасы қоғамдағы этномәдени плюрализация және қоғамдағы байырғы шағын топтардың құрылуы билікке тиімді

ұлттық саясат пен идеологияны қалыптастыруды талап ететін нақты қоғамдағы этно-әлеуметтік процестерді талдау үшін қолданылады. Мұндай жағдайда мультикультурализм заманауи ұлттық мәдениеттердегі проблемаларды және процестерді түсінудің әдіснамалық принципі болып табылады. Бұл функция мемлекеттердің мәдени саясатында көрініс табады [7, Б. 66].

Классикалық иммиграциялық елдерде мемлекет мәдени, этникалық және ұлттық шағын топтардың жауапты. Осыған байланысты этномәдени үрдістер динамикасы тек иммиграцияның ұлғаюымен қатар аймақтық этномәдени қозғалыстардың дамуымен байланысты АҚШ, Канада, Австралияның классикалық иммиграциялық елдерде және Еуропа елдерінің көпмәдениеттілігінде мультикультурализмнің екі негізгі формасы-мультикультурализм қалыптасты [7, Б. 67].

Американың бұл тәсілі (плавильный котел) «балқыту ыдысы» белгілі метафорасында саяси және мәдени дизайнға ие болды. «Саяси ұлттың қалыптасуы құндылықтардың бірыңғай жүйесіне және бірыңғай мәдени дәстүрге негізделуі керек деп есептелді. Мәдени айырмашылықтар жеңуге болатындай қарастырылып және олардың үйлесімділігі туралы мәселе қоғамдық пікірталас тақырыбына айналмады» [8, Б.85]

Мүмкін, бүгінгі таңда мультикультурализм мәселелері бойынша ең танымал автор У. Кимлика. Оның ең іргелі және жиі мультикультуралистік тұрғыда қолданылатын еңбегі – «Мультикультурное гражданство» еңбегінде айтылған. У. Кимлика либералдық теорияны көп мәдениетті шындықпен салыстыруға тырысады. Оның көзқарасы бойынша, мультикультурализм – бұл либералды идеяның дамуы, біршама маңызды түзетулермен, ол тәуелсіз теорияға бөлуге келмейді [9, Б. 280].

Британдық зерттеуші Т.Модуд өз жазбаларында, Еуропа үшін мультикультурализм-бұл елдердің саяси мәдениетінің ерекшелігі мен белгілі бір дәрежеде бөтен тұлғалардың тарихымен және ерекшелігімен түсіндірілген, көп жағдайда қарызға алынған идеология мен саясат.

Еуропалықтар үшін мультикультурализм – ең алдымен жақында пайда болған мәселені шешуге арналған шетелдік рецепт және мәдени әртүрлі иммигранттардың шағын интеграциясы [10, С. 70]. Сонымен қатар Т.Модуд «теориялық» мультикультурализмге ұқсас рөлді жатқызады. «Бұл саясаттың жан-жақты теориясы емес», және жеке немесе жаңа саяси философия емес – деп жазады ол. Т. Модудта У.Кимлика сияқты мультикультурализм либерализмнің нақты саяси дамуы деп санайды. Т.Модуд мультикультурализмнің дерек көзіне моральдық релятивизмді жатқызады. «Мультикультурализм қағидаттарын бөлісу үшін,« оның бұрынғы сенімдерінен бас тартудың қажеті жоқ, тек осы принциптерді сенімдеріңізге бейімдеудің жолын табу қажет ». Мультикультурализм оның анықтамасында – левоцентристік бағыттың заманауи демократиялық саясатын дамытуға айналған өзара байланысты саяси идеялар[5, С. 33].

Мультикультурализмнің басты мәселесі - нәсілдік, этникалық, мәдениет және дін тұрғысынан алғанда әркім болып келе жатқан демократиялық қоғамның қалыпты жұмыс істеуін қалай қамтамасыз ету туралы сұраққа жауап іздеу болды? «Либералдық қоғамдағы мультикультурализм», – дейді С. Бенхабиб, «әлеуметтік келісімшартқа көптеген топтарды қоспағандағы төлем деп есептеген.

XX ғасырдың басындағы, басқа да мәдени дәстүрлердің өкілдерін игеру, бүгінгі күні нәсілшілдік пен ұлтшылдықтың дәлелі ретінде жиі кездеседі. Бенхабиб өз жұмысында батыс әдебиетінде ұсынылған барлық мультикультурализмнің теңдестірілген және барабар бағалауын ұсынады. [11, С.17].

Дж. Страттон мен А. Энг мәліметіне сүйенсек, «тарихи тұрғыда көпмәдениетті орталықта бірлік пен біртұтастығы бар ұлт-мемлекеттің қазіргі заманғы жобасының жетіспеушілігі салдарынан көруге болады [12, С. 10].

Жоғарыда айтылғандай, мультикультурализм таза формасында еш жерде жоқ. Әр жерде әртүрлі этникалық қауымдастықтар өкілдерінің сіңірілуі немесе сегрегациясы белгілі бір дәрежеде мультимәдени тәжірибе екені сөзсіз. Белгілі неміс философы Ю. Хабермас: «Америкадан айырмашылығы еуропалық халықтар салыстырмалы біртекті болып табылады. Өз тарихында шетелдіктерді қабылдау немесе көшіп келушілерді қабылдау дәстүрі жоқ. Сондықтан Еуропаға әртүрлі тері, түсі, басқа да дәстүрлер, әртүрлі сенімнің көптеген тұрғындары елеулі алаңдаушылық тудырады, әсіресе, еуропалық мемлекеттердің ыдырауы осы мәселе аясында орын алады. Мұнда мультикультурализм саясаты, ең алдымен, соңғы бірнеше онжылдықтағы бұқаралық көші-конмен және жаһандану мен еуропалық интеграция үдерістерімен ынталандырылған аймақтық этномәдени және этносаяси қозғалыстарды жандандырудан туындаған проблемалар кешенімен байланысты. Бүгінгі күні біз халықтың мәдени біртұтастығына негізделген ұлт-мемлекеттің форматы бойынша барған сайын артып бара жатқан плюралистік қоғамдарда өмір сүреміз» [13, С. 7].

Ю. Хабермастың айтуынша, қазіргі уақытта толық ассимиляция немесе этникалық тазалау саясатына жалғыз балама мультимәдени қоғамға жол болып табылады, бірақ ол сондай-ақ мультикультурализм идеясының қайшы сипатын атап өтеді. Оның мүшелері бір мезгілде әртүрлі сәйкестік жүйелеріне жататын топтардың нақты теңдігін және мәдени айырмашылықтарға құқық беруді талап етеді. Мультикультурализмнің логикасын ескере отырып, адамдар өз идеалдарын тастап, жиі қарама-қайшы көзқарастары бар азаматтардың көзқарастарын келісе отырып, әлеуметтік үйлесімділікке қол жеткізу үшін ымыраға түсуге тиіс.

Ю. Хабермастың түсіндірмесінде мультикультурализм «этникалық интеграциялық идеологияның өзіндік нысаны болып табылады, оның арқасында полиэтникалық, көпұлтты ұлт қоғамдастықтар мәдени өмірдің әртүрлі формаларының бірлікте өмір сүру принциптерінде әлеуметтік үйлесім мен тұрақтылықты қамтамасыз ететін стратегияларды жүзеге асырады» [14, С. 55].

Осылайша, мәдени айырмашылықтарды тану тетіктерін жетілдіру азаматтық қатысу практикасын одан әрі дамытуға, процедуралық және демократиялық емес, демократия қағидаттарын үйлестіруге, тұрақты келіссөздер процесінде азаматтық мәртебесін либералды және республикалық түсінуді үйлестіруге және азаматтардың құқықтарын іске асырудың нормалары мен тәжірибесін түзетуге байланысты [15, С. 34]. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, бұл құбылыс бірегейлендірілмейді.

«Мультикультурализм» ұғымы, әрине, оны қолдану ауқымын анықтауды талап етеді. Оның үстіне, терминнің түсіндірмелері түсіндірілмегендіктен, оның мәні мағыналы болып көрінеді. Әдетте «мультикультурализм» терминінің аясында кең мағынада біз мәдениетаралық қақтығыс-еркіндіктің парадигмасын түсінеміз, оның үстемдік қағидасы басым ортада шағын топтардың этномәдениетті, тілдік, конфессиялық және басқа да ерекшеліктерін сақтау және қолдау болып табылады [16, С. 170].

Қорыта айтқанда, «мультикультурализм» тар мағынасында-этномәдени бірлестіктердің тең құқылы өмір сүру қағидасы бойынша политехникалық қоғамдар әлеуметтік үйлесімділік пен тұрақтылық стратегиясын жүзеге асыратын мемлекеттік саясат. Мұндай саясат теорияда толеранттылық мәдениетін қалыптастыруға септігін тигізуі керек, бірақ ол қоғамға жиі агрессивті түрде енеді. Сондықтан «мультикультурализм» тұжырымдамасы бойынша әрі қарай саясат емес, идеология емес, сонымен бірге бір субкультуральды кешенді екіншісіне сіңіру арқылы мәдени теңдеулерге қатысты өткір қақтығыстар мен тенденциялардан айырмашылығы әр түрлі мәдениеттердің, субкультуралардың және идеологиялық позициялардың бір уақытта өмір сүруін болжайтын әлеуметтік мемлекет қарастырылады. Нағыз мультикультурализмнің бұл күйі адамдарға нақты тандау жасайды. Ал мәдениет бай болса, оның нұсқалары неғұрлым әртүрлі, бірақ мәдениеттегі сәйкессіздік деңгейі жоғарырақ болатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Наумов Ф.В. *Модели Языковой политики в мультикультурализме / Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2016. № 1. – С. 21-30.*
2. *Глобализация и мультикультурализм: (монография) / отв. ред. Н.С.Кирабаев; М-во образования и науки РФ. Рос. ун-т дружбы народов. – М.: Изд-во РУДН, 2005. – 331 с.*
3. *Типология мультикультурализма в структуре социальных изменений / Е.П.Ананьева // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Саясаттану. Мәдениеттану сериясы. Вестн. КазНУ. Сер. политология. Сер.филос. Сер. культурология. -2014. -№4. – С. 233-239.*
4. *Канада. Уроки мультикультурализма / А.Кадыралиева, А.Жолдубаева, А.Муханбет и др. // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – 2015. – №2. – С. 213-218.*
5. *Веретевская А.В. Значение и значимость мультикультурализма / Веретевская А.В. // Политическая наука. – 2010. -№1. – С. 29-45.*
6. *Политика мультикультурализма и межкультурные коммуникации. <http://soc.hse.ru/gsoc/multiculturalism/>.*
7. *Куропятник А.И. Мультикультурализм: идеология и политика социальной стабильности полиэтнических обществ: дис. ...док. социол. наук: 22.00.04. – СПб.: СПбГУ, 2000. – 332с.*
8. *Садовская Е.Ю. Социология миграции и современные западные теории международной миграции // Социальная политика и социология. 2004. № 1. -С. 83-88.*
9. *Kymlicka W. Multicultural citizenship. – Oxford: Oxford univ. press, 1995. – 280 p.*
10. *Слука Н. Глобальные города // Эксперт. 2008. № 15. – С. 68-74.*

11. Бенхабиб С. Притязания культуры. Равенство и разнообразие в глобальную эру. / С.Бенхабиб / Пер.с англ. под. ред. В.Л.Иноземцева М.: Логос 2003. – 350с.

12. Иноземцев В., Кузнецова Е. Возвращение Европы. В поисках идентичности: европейская социокультурная парадигма // *Мировая экономика и международные отношения*. 2002. – № 6. – С. 3-14.

13. Соболев В.Г. Мусульманские общины в государствах Европейского союза: проблемы и перспективы. -СПб., – С. 7.

14. Соловей В. Восстание этничности и судьба Запада. Новый тип конфликтности в современном мире // *Политический класс: Журнал политической мысли России*. 2006. № 7 (19). – С. 52-72.

15. Сотниченко А.А. Исламофобия в современной России. История возникновения и современное состояние // *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2008. Сер. 6. Вып.1. – С. 32-44.

16. Ильин А.Н. Массовая культура и субкультуры современного общества: специфика соотношения // *ОНС: Общественные науки и современность*. – 2011. - №4. – С. 167-176.

УДК 327.7

ГРНТИ 04.51.21

М.Е.Мунассипова¹, К.С.Үдырыс², С.С.Үдырыс³

¹*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Candidate of Economic Sciences, munasipova62@mail.ru*

²*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD, udyrys.kanat@mail.ru*

³*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Doctor of Economic Sciences, professor, serikbay-s@mail.ru*

ECONOMIC AND POLITICAL INTERESTS OF RUSSIA IN THE ASIA-PACIFIC REGION

Abstract

The present crisis in Russia's relations with the West makes its pivot to Asia-Pacific a steady and irreversible trend. Asia-Pacific countries welcome Russia's turn to the East, which is exemplified by the participation of Asian countries in Eastern Economic Forum and other Russian initiatives aimed to foster the development of Siberia and the Far East. During the power shift to Asia-Pacific, the contradictions between different actors are growing, so the region needs the stabilizing influence of an actor interested in and capable of preserving peace and stability. Russia is interested in a comprehensive and multidimensional participation in Asia-Pacific economic, political and socio-cultural developments which could raise its regional profile. Russia is shifting its foreign policy focus to the Asia-Pacific region because of internal (the necessity to develop Siberia and the Far East) and external (a deepening crisis in relations with the West) factors. For this policy to be a success, Russia needs a stable and predictable regional milieu while confrontation in Asia-Pacific security is on the rise. The article analyses growing interest of Russia in the Asia-Pacific region, the main interest is in political and economic cooperation. It describes the project of free trade area in the APR and the TPP, it summarizes the last APEC summit.

Key words: Asia Pacific Region; summit of APEC; economic cooperation; free trade area; Trans-Pacific Partnership, regional security

М.Е. Мунасилова¹, К.С. Ыдырыс², С.С. Ыдырыс³

¹кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

²PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

³доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ РОССИИ В АЗИАТСКО-ТИХООКЕАНСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Нынешний кризис в отношениях России с Западом делает его поворот в сторону Азиатско-Тихоокеанского региона устойчивой и необратимой тенденцией. Страны Азиатско-Тихоокеанского региона приветствуют поворот России на Восток, примером чему являются участие азиатских стран в Восточном экономическом форуме и другие российские инициативы, направленные на развитие Сибири и Дальнего Востока. Во время поворота в Азиатско-Тихоокеанский регион противоречия между различными субъектами растут, поэтому региону необходимо стабилизирующее влияние актора, заинтересованного и способного сохранить мир и стабильность. Россия заинтересована в всестороннем и многоплановом участии в экономических, политических и социально-культурных событиях Азиатско-Тихоокеанского региона, которые могут повысить региональный профиль. Россия переключает свою внешнеполитическую направленность на Азиатско-Тихоокеанский регион из-за внутренних (необходимость развития Сибири и Дальнего Востока) и внешних (углубляющийся кризис в отношениях с Западом) факторов. Чтобы эта политика была успешной, России нужна стабильная и предсказуемая региональная среда, в то время как конфронтация в Азиатско-Тихоокеанском регионе растет. В статье анализируется растущий интерес России в Азиатско-Тихоокеанском регионе, особенно в политическом и экономическом сотрудничестве. В статье описывается проекты зоны свободной торговли в АТР и прогнозы касательно Российской политики в регионе.

Ключевые слова: Азиатско-Тихоокеанский регион; саммит АТЭС; экономическое сотрудничество; зона свободной торговли; Транс-тихоокеанское партнерство, региональная безопасность

РЕСЕЙДІҢ АЗИЯ-ТЫНЫҚ МҰХИТ АЙМАҒЫНДАҒЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ МҮДДЕЛЕРІ

М.Е. Мунасилова¹, Қ.С. Ыдырыс², С.С. Ыдырыс³

¹экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

«Экономика және қаржы» кафедрасының доцент м.а.

²PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы

³экономика ғылымдарының докторы, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының профессоры

Аңдатпа

Ресей мен Батыс арасындағы қатынастардың қазіргі дағдарысы оның Азия-Тынық мұхит аймағына бағытталуының тұрақты және қайтымсыз үрдісіне айналып келеді. Азия-Тынық мұхит аймағы, Шығыс экономикалық форумы мен Сібір және Қиыр Шығыс дамытуға бағытталған басқа да ресейлік бастамаларды Азия елдерінің қатысуымен белсенді дамып келеді. Азия-Тынық мұхиты аймағындағы кез-келген кезеңде әртүрлі акторлар арасындағы қайшылықтар өсіп келеді, сондықтан аймақ мүдделі және бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтай алатын актордың тұрақтандырушы әсеріне мұқтаж. Ресей

Азия-Тынық мұхиты өңірінде экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени іс-шараларда, жан-жақты және көп қырлы қатысуға мүдделі болып табылады. Ресей ішкі факторлар (Сібір мен Қиыр Шығыстың даму қажеттілігі) және сыртқы факторлар (Батыспен қарым-қатынаста дағдарыстың тереңдеуі) себепті Азия-Тынық мұхиты аймағына сыртқы саяси бағытын аударды. Бұл саясат табысты болуы үшін Ресейге тұрақты және болжамды аймақтық әріптестік қажет, ал Азия-Тынық мұхиты аймағындағы қарсылық күшейе түсуде. Мақалада Ресейдің Азия-Тынық мұхиты аймағында, әсіресе саяси және экономикалық ынтымақтастықта өсіп отырған қызығушылығы талданады. Бұл мақалада еркін сауда аймағының жобалары және аймақтағы Ресей саясатына қатысты болжамдары сипатталған.

Кілтті сөздер: Азия-Тынық мұхит аймағы, АТЭС саммиті; экономикалық ынтымақтастық; еркін сауда аймағы; Транс Тынық мұхиттық әріптестік, аймақтық қауіпсіздік

The Asia-Pacific region (APR) has evolved over the past decades into the most dynamically developing part of the world. The countries of the APR become the engines of the development of world civilization, assuming the role that Europe has played in the last centuries. Today, the share of APR countries accounts for 60% of world GDP and 40% of total world investment. In the APR are the three largest world economies – the US, China, Japan. The countries of the region make up half of the "Big Twenty", and the average growth rate in the APR is much higher than in all other countries, including developed countries [1]. When searching for security models by the APR countries with more serious support for the use of multilateral approaches, the "demand for Russia" has increased. The country is viewed as a promising investment and commodity market, and politically as a significant stabilizing factor in the difficult politico-military situation in the region, where global challenges - international terrorism, transnational crime, the nuclear problem of the DPRK, territorial disagreements in the South China Sea, make themselves felt. The increased demand for the Russian Federation has recently materialized through the country's entry into the mechanism of the East Asian summits, accession to the Asia-Europe Dialogue Forum, the rise of the Russian profile in APEC, and the increased aspiration of the ASEAN countries to consolidate diverse cooperation with Russia [2].

Moscow began to build up economic and political interaction with its eastern neighbors (in part as a counterweight, partly as a complement to Russian policy towards the West) even before the collapse of the USSR. In the late 1980's. the Soviet leadership led by M. Gorbachev adopted three important decisions that formed the basis of the Russian strategy in the Asia-Pacific region. The first was connected with the opening of "closed" territories in the Far East, including the port of Vladivostok, which for decades was closed to the outside world for security reasons. The second is the normalization of relations with China that followed Gorbachev's visit to Beijing in 1989. The third is the establishment of official diplomatic relations between Moscow and Seoul in September 1990 as part of a broader course of diversifying ties in the region. In 1998, Russia joined APEC. However, Russia's economic interaction with the region remained limited. The dominant role of European markets for Russian companies and the Euro-Atlantic focus of Russian foreign policy persisted until recently.

This situation can be explained by practical limitations (lack of necessary infrastructure in the Russian Far East, limited possibilities for exporting energy resources and raw materials to Asian markets, etc.), on the one hand, and the Eurocentrism of the Russian political and business elite, on the other. However, the crisis in relations between Russia and the West, which began in 2014, significantly increased the relative importance of the Asia-Pacific region for Russian foreign policy. If earlier the rationale for the "turn of Russia to the East" was the general considerations about the desirability of diversifying ties and markets, now the turnaround was a necessary consequence of the increased security risks in the West in the face of expanding sanctions and deepening political confrontation with the US and the EU. The Russian leadership quickly realized that the initial overstated expectations for a new relationship with Asia were unrealistic, and the reorientation of ties requires a long-term approach and detailed planning. Nevertheless, the goal of implementing the "turn to the East" remains a priority. Since the Kremlin considers China, India and the countries of Southeast Asia as its strategic partners in shaping the "new world order" and reducing the role of American and Euro-Atlantic institutions, the policy of "turning to the East" is not a short-term maneuver in order to minimize the influence of Western sanctions, strategy.

Russia's diplomatic and political approach to the architecture of regional security in the Asia-Pacific region is based on the premise that the dominant system of American alliances does not correspond to the current economic and political situation. Moscow recognizes that the US military presence in the Asia-Pacific region and the system of American bilateral alliances have been a stabilizing and balancing factor, but believe that fundamental changes in the region require a new approach. The Russian leadership calls for

a more balanced and inclusive system based on the principles of equality and "indivisible security", according to which one country can not increase its own security at the expense of the security of others. From the Moscow point of view, the new regional architecture should include not only the US, Japan and the Republic of Korea, but also Russia, China and ASEAN.

The main areas of Russia's cooperation in the APR: energy cooperation; food security; regional security and cooperation institutions; education, innovation and social capital in the development of the region; infrastructure and transport as factors of cooperation; regional cooperation in North-East Asia [3]. The strategic interests of modern Russia in the APR can be grouped as follows: 1) military-political - the permanent presence of Russian naval forces in the Pacific and Indian oceans to protect national interests, including maritime communications and trade routes; 2) economic - the transformation of the Far Eastern Federal District into a region of advanced development and development of foreign economic relations with the APR countries, a significant increase in trade turnover with an emphasis on finished products and a gradual decrease in commodity exports [4].

Based on the existing configuration of economic interests and logistic communications in the APR, Russia's interests will be concentrated in two strategic transport directions: 1) container transportation through the ports of the Far East and the Trans-Siberian from the APR to Europe and vice versa. The possibility of developing container transportations increases in the case of competitive developments in the production of export-oriented final products in the Russian Far East; 2) transportation of hydrocarbons from Russian deposits in Siberia through the ports of the Far East in the APR. The importance of these communications is constantly growing, especially against the backdrop of the slow progress of the construction of a gas pipeline and an oil pipeline from Russia to China, which is the largest exporter of Russian "black gold" [4]. Since 2014, against the backdrop of Ukrainian events, Russia has promptly adjusted the national strategy of foreign economic activity, thereby accelerating the process of diversifying the world market and investments.

V. Putin stressed that emphasis will be placed on the development of production industries, whose exports will be oriented to the APR market, the Russian side, together with Brazil, Argentina, Chile and China, is developing and expanding cooperation in the field of production. The strategic stability of Russia, two-thirds of its territory is in Asia, can be ensured only in conditions of a combination of foreign policy, economic and military efforts on the European and Pacific directions. The development of APEC, not without the help of Russia, will contribute to the strengthening of peace and security in the region and the world as a whole, which was clearly demonstrated by the meetings in Shanghai, Los-Kabos, and Bangkok.

Today, Russia's positions in the region, unfortunately, are reduced only to maintaining a strategic missile-nuclear balance with the United States. At the beginning of the new millennium, the military and political situation in the APR appears generally favorable for Russia and for implementing plans for Russia's participation in regional integration processes. Multilateral Russian-Japanese cooperation in NEA allows states to look at a new territorial dispute and consider it postponed. It is important to maintain a sufficient Russian military potential in the region, in particular, the naval one [5]. Russia, being the only CIS member with access to the Pacific Ocean, joining APEC, becomes a kind of a link between the CIS and the APR countries. Russia is a Eurasian state geoeconomically and geopolitically located in Europe and Asia, or, to put it another way, between the EU and the groupings in the APR. Thus, Russia's integration into the APR, first of all in APEC, is one of the priority areas of Russian foreign policy.

The North Korean nuclear missile problem will remain the central issue of regional security. The military operation of the US and its allies against the DPRK is unlikely. However, the sanctions regime of the UN Security Council is unlikely to force the DPRK leadership to make significant concessions. There are no serious military and political obstacles for Pyongyang to stop its missile and nuclear programs. In this area, North Korea is likely to achieve new results. However, the DPRK may well not show success until a certain point, avoiding the grounds for new pressure. Temporary refusal of resonant test launches over the territory of other countries Pyongyang will try to submit as a concession on its part, but the nuclear missile program itself will continue. The DPRK is unlikely to be the first to unleash a conflict with South Korea, the United States or Japan, realizing that in that case it will lose the support of the PRC, without which a prolonged confrontation alone is impossible. There is a possibility that the PRC and Russia will be able to persuade the DPRK to at least temporarily give up the test activities in exchange for a partial reduction in the military activity of the United States, South Korea and Japan. At the same time, Washington and its allies will not go to a significant reduction in the plans for exercises and other measures of the defense plan. On all sides, concessions (however, unlikely) will be symbolic. Plans to deploy American systems to counter medium-range missiles in South Korea will at best be delayed, but not abolished. Japan will continue to develop its

own systems for missile defense and air defense. Exchanges with harsh statements and demonstration of force will be possible at any time. In solving the Korean nuclear missile problem, Russia is threatened with the marginalization of its role, although it is Moscow that can secure the place of an "honest broker" in the discussion of the issue.

In 2018, the trend will continue to strengthen Russian-Chinese bilateral relations. Political agenda will prevail over trade and economic. Russia and the PRC will express common views on the future of the world order and maintain solidarity on key global and regional issues. However, large-scale breakthroughs in this direction should not be expected. Political relations reached an equilibrium point. Their further deepening toward the military-political alliance in the coming year will go slowly. In the trade and economic sphere, attention should be paid to the development of cooperation between the PRC and the EAEC. Here, further (albeit extremely cautious) movement towards the FTA is possible. In bilateral trade and economic relations, the dynamics will be positive due to moderate economic growth in Russia. However, it is hardly worth expecting qualitative breakthroughs here. The asymmetry of Russian-Chinese cooperation will gradually increase: Chinese projects in Russia and Chinese investments in Russia, and not vice versa. Nevertheless, even such a model is important for Russia in view of Western sanctions. Trade with the PRC and Russia may be affected by US sanctions legislation. There is a small probability of US sanctions against the PRC[6]. Beijing will take steps to prevent such actions. However, the very possibility of US sanctions creates prerequisites for a Russian-Chinese dialogue on the development of an alternative financial system. This issue can be raised in a broader format, for example, at the Tenth Summit of the BRICS in Johannesburg (South Africa). In 2018, symbolic for Russian-Chinese relations will be the completion of the construction of a railway bridge across the river. Amur in the Nizhneleninskoye area - Tongjiang.

Points of growth for cooperation in 2018 - cooperation in space and in the development of the Arctic. In the digital environment, the PRC is close to creating an "absolute firewall". By February 1, 2018, China will not allow VPN access for individuals. The PRC acts as a model for a number of states pursuing a policy of selectively restricting access to information. If successful, the process of "balkanization" of the Internet can be accelerated. As early as 2018, local segments excluded from the global network may appear. 2018 is a cross-cultural year of Russia and Japan, within which more than 300 events are planned. The growth of the tourist flow is likely due to the results of the bilateral agreements signed in 2017. Between the southern islands of the Kuril chain and Fr. Hokkaido may launch regular sea traffic. It is planned to create a TOP "Southern Kuriles". At the same time, there will not be a breakthrough in resolving the territorial problem, especially with the buildup of the Russian military infrastructure (the creation of a naval base and other facilities). Similarly, one can hardly expect a breakthrough in trade and economy. Success here can be considered at least a partial implementation of the agreements and intentions of 2017. Relations with India will retain positive dynamics. It is planned to hold a cross-year tourism year. It is expected to conclude contracts under the MTC (in particular, to supply military transport helicopters). The implementation of agreements on the Kudamkulam NPP will continue. Dialogue in the energy sector, on food security, space exploration, infrastructure projects "North-South" is being intensified. At the same time, as in relations with other partners in Asia, Russia will have to deal painstakingly with the accumulating problems. In particular, to respond to the growth of competition and the growing demand for MTC. Work out scenarios in the case of the extraterritorial application of US sanctions. Search for new niches for cooperation. Discuss the concerns of India on the situation in Afghanistan, infrastructure projects in Pakistan, other problems. The general course of such work is the preservation and development of relations with India as a key partner and a major power with which Russia has virtually no contradictions. In general, increasing pressure from the West (in 2018 it may well reach a new level) will force Russia to overcome stereotyped perception of Asia as a secondary direction. Here you will have to do a lot of "homework" to realize the available opportunities. The priorities of Russian policy in the Asia-Pacific region for 2018 can be summarized as follows. First, improving the quality of Russian-Chinese cooperation. First of all, in the economic, scientific, technical and humanitarian fields. Secondly, the maximum "diversification" of Russia's economic and political ties in the APR, including the subregions of North-East and South-East Asia. Thirdly, overcoming the emerging difficulties in relations with India and preventing the Indian-Chinese confrontation in Asia and the Indian Ocean. Fourthly, the prevention of military conflict on the Korean peninsula, while preserving the long-term goal of turning the peninsula into a nuclear-free zone. Fifth, the activation of Russia's participation in multilateral mechanisms and regimes for ensuring security and development in the APR.

References:

1. Трифонова И.А. Геополитические приоритеты России в Азиатско-Тихоокеанском регионе // Мир и политика. Международный политический журнал (10.08.2011). URL: <http://mir-politika.ru/179-geopoliticheskie-prioritety-rossii-v-aziatskotihookeanskom-regione.html>;
2. Самойленко П.Ю. Стратегические интересы России и АТР: синергетический и информационно-имиджевый факторы в вопросах военной и экономической интеграции / П.Ю. Самойленко // Ойкумена. 2014. № 2.
3. Лыков И. С. Внешнеполитические и внешнеэкономические приоритеты России в АТР. – М.: МИД РФ, 2012. – 180 с.
4. Litsareva E. Y. Asia-Pacific Regional Security After the Cold War: Confrontation or the Movement Towards Consent? // Voennyi Sbornik. 2014. N 3 (5), P. 175-186
5. Sumsky V., Kanaev E., Koldunova E. Russia's Interests in the Context of Asia-Pacific Region Security and Development / Ed. by Ivanov I. – М.: Izdatelstvo Prospect, 2012. – <http://russiancouncil.ru/common/upload/riacapren.pdf>
6. Kuhrt N.C. Russia and Asia-Pacific: From 'Competing' to 'Complementary' Regionalisms // Political Studies Association, vol. 34, issue 2, 2014

УДК 323.28

МРНТИ 11.25.41

Йонг Мин Чу¹, Светлана Кожирова², Айнур Мажитова, Амина Урпекова

¹докторант ЕНУ им.Л.Н.Гумилева,

²доктор политических наук, профессор Института Дипломатии Академии государственного управления при Президенте РК,

³магистр социальных наук, директор Исследовательского института «Общественное мнение»

⁴магистр социальных наук, член рабочей группы проекта «Этносы Казахстана» Исследовательского института «Общественное мнение»

ИДЕНТИЧНОСТЬ И ИДЕНТИФИКАЦИЯ КОРЕЙЦЕВ КАЗАХСТАНА (СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)

Аннотация

В статье рассматриваются результаты социологического опроса, проведенного Исследовательским институтом «Общественное мнение» среди этнических корейцев «коре-сарам», проживающих в Казахстане. Выборка опроса: 600 респондентов. Задачи опроса включали изучение этнической, культурной, гражданской идентичности. Также в рамках исследования определено современное социально-экономическое положение корейцев, рассмотрены перспективы развития этноса.

Ключевые слова: корейцы, «коре-сарам», социологический опрос, этничность, идентичность, идентификация

ҚАЗАҚСТАН КӘРІСТЕРІНІҢ СӘЙКЕСТІГІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ СӘЙКЕСТЕНДІРУ (ӘЛЕУМЕТТІК ТАЛДАУ)

Йонг Мин Шу¹, Светлана Кожирова², Айнур Мажитова³, Әмина Үрпекова⁴

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты

²Саясаттану ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Дипломатия институтының профессоры

³Әлеуметтік ғылымдар магистрі, «Қоғамдық пікір» ғылыми-зерттеу институтының директоры

⁴Қоғамдық ғылымдар магистрі, «Қоғамдық пікір» ғылыми-зерттеу институтының «Қазақстан этносы» жобасының жұмыс тобының мүшесі

Аңдатпа

Мақалада «Қоғамдық пікір» зерттеу институты Қазақстанда тұрып жатқан «коре-сарам» этникалық кәрістер арасында жүргізген әлеуметтік зерттеудің нәтижелері қарастырылады.

Сауалнаманың іріктемесі: 600 респондент. Сауалнаманың мақсаты этникалық, мәдени, азаматтық сәйкестікті зерттеуді қамтиды. Сондай-ақ зерттеу аясында кәрістердің заманауи әлеуметтік-экономикалық жағдайы айқындалды, этносты дамыту перспективалары қаралды.

Кілтті сөздер: кәрістер, «коре-сарам», әлеуметтік сауалнама, этникалық, сәйкестік, сәйкестендіру

IDENTITY AND IDENTIFICATION OF KOREANS OF KAZAKHSTAN (SOCIOLOGICAL ANALYSIS)

Yong Min Chu¹, Svetlana Kojirova², Ainur Mazhitova³, Amina Urpekova⁴

¹doctoral student of ENU named after L.N.Gumilev,

²Doctor of Political Sciences, Professor of the Institute of Diplomacy of the Academy of Public

³Administration under the President of the Republic of Kazakhstan

Master of Social Sciences, Director of the Research Institute "Public Opinion"

⁴Master of Social Sciences, member of the working group of the project "Ethnoses of Kazakhstan" of the Research Institute "Public Opinion"

Abstract

The article considers results of a sociological survey conducted by the Public Opinion Research Institute among ethnic Koreans "Koryo-saram" living in Kazakhstan. Sample of the survey: 600 respondents. The objectives of the survey included the study of ethnic, cultural, civil identity. Furthermore, within the framework of the research, current socio-economic situation of Koreans is determined and prospects for development of the ethnicity are considered.

Key words: koreans, "koryo-saram", sociological survey, ethnicity, identity, identification

Введение

На сегодняшний день, согласно данным Комитета по статистике МНЭ РК, в Казахстане проживает более 107 тыс. корейцев (на начало 2017 г.) [1]. Корейский этнос занимает восьмое место по представленности этноса в общей численности населения, корейцы активно вовлечены в экономическую, социальную, политическую жизнь страны.

Корейцы на территорию Казахстана были депортированы в 1937 году. Согласно Переписи населения 1939 года на территории Казахской ССР проживало 96 453 этнических корейцев. Но первые упоминания о присутствии корейцев на территории современного Казахстана можно найти в данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, где указывается, что корейцы проживали на данной территории. Об этом подробно описано в статье «Корейцы в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее» доктора исторических наук, профессора Георгия Васильевича Кана [2].

Методология социологического исследования

Исследовательским институтом «Общественное мнение» был проведен социологический опрос среди корейцев в виде интервью (Face-to-Face). Всего было опрошено 600 респондентов – представителей корейского этноса от 18 лет и старше. В качестве метода отбора респондентов был использован метод «снежного кома». Опрос был проведен в 2017 году. Опрос был проведен в гг. Астана, Алматы, Алматинской, Жамбылской, Южно-Казахстанской, Кызылординской и Карагандинской областях.

Социально-демографические характеристики респондентов

Среди респондентов, принявших участие в опросе, 54,3% составляют женщины, 45,7% - мужчины.

В возрастном разрезе более трети респондентов (35,3%), принявших участие в опросе это респонденты от 30 до 45 лет, 31,7% – от 18 до 29 лет, 25,7% – от 46 до 60 лет. 7,3% респондентов находятся в возрасте старше 60 лет.

Образование респондентов: 57,1% получили высшее образование, 25,3% – среднее специальное образование, 8,7% – среднее образование. 8,0% респондентов отметили, что не завершили свое высшее образование, по 0,3% имеют незаконченное среднее образование и ученую степень.

Гражданская и этническая идентичность казахстанских корейцев

Все 100% респондентов, принявших участие в опросе, отметили, что они являются представителями корейского этноса.

Подавляющее большинство представителей корейского этноса, проживающих в Казахстане, считают себя полноправными гражданами Казахстана, укоренившихся в стране (96,0%) (таблица 1).

Таблица 1

УРОВЕНЬ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Да, считаю себя казахстанцем, полноправным гражданином, укоренившимся в своей стране	576	96,0
Нет, я не считаю себя казахстанцем, скорее посторонним, временным жителем	24	4,0
Затрудняюсь ответить	-	-
Итого	600	100,0

Всего 4,0% корейцев, проживающих в Казахстане, не считают себя гражданами Казахстана. При этом основной причиной этому является тот факт, что большая часть респондентов были рождены в другой стране (таблица 2).

Таблица 2

Почему вы не можете считать себя полноправным казахстанцем? (на данный вопрос отвечают только те респонденты, которые не считают себя казахстанцами, скорее посторонними, временными жителями – 24 респондентов (4,0%))

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Я родился в другой стране	12	50,0
Потому что я другой национальности	2	16,7
Мало времени живу здесь	1	8,3
Нет защиты и поддержки от государства	1	4,2
Затрудняюсь ответить	2	16,7
Итого	24	100,0

Межэтнические отношения

Более половины опрошенных респондентов-представителей корейского этноса не обращают внимания на национальность окружающих (59,7%). 20,7% отметили, что обращают внимание на национальную принадлежность окружающих людей, если они им импонируют. В любом случае придают значение этнической принадлежности окружающих 13,0% опрошенных корейцев (таблица 3).

Таблица 3

Обращаете ли Вы внимание на национальность окружающих?

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Обычно не обращаю	358	59,7
Обращаю, если они мне симпатичны	124	20,7
Обращаю, если они мне чем-то не симпатичны	30	5,0
Обращаю в любом случае	78	13,0
Затрудняюсь ответить	10	1,6
Итого	600	100,0

Ранее опросы среди корейцев были проведены в 1996 и 2001 годах. Некоторые результаты данных опросов приводятся в статье Г.В. Кана «Корейцы в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее» [3]. Опросы были проведены в г. Алматы и г. Уштобе, опрошены были 1000 респондентов.

Респондентам был задан вопрос «**Как по – Вашему, изменились отношения между людьми разных национальностей?**». Мы видим по результатам, что за пять лет, отношения между людьми разных национальностей, по мнению респондентов стали лучше (7,2% в 1996 году и 19,7% в 2001 году).

Таблица 4

КАК ПО –ВАШЕМУ, ИЗМЕНИЛИСЬ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ ЛЮДЬМИ РАЗНЫХ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ?

	1996 г.	2001 г.
Остались прежними	46,6	66,8
Стали лучше	7,2	19,7
Стали хуже	41,5	13,5
Стали совсем плохими	3,9	—
Затрудняюсь ответить	0,8	—

Историческая родина

Более половины опрошенных корейцев считают Казахстан своей исторической Родиной (58,7%). Чуть менее четверти в качестве таковой выделили Южную Корею (23,0%). Кроме того респондентами также были отмечены такие страны как КНДР (2,3%), Узбекистан (2,0%) и Украина (1,0%) (таблица 5).

Таблица 5

ИСТОРИЧЕСКАЯ РОДИНА (записано со слов респондентов)

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Казахстан	352	58,7
Южная Корея	138	23,0
КНДР	13	2,3
Узбекистан	12	2,0
Украина	6	1,0
Затрудняюсь ответить	79	13,0
Итого	600	100,0

Научный сотрудник Отдела региональных исследований Института развивающихся экономик Чива (Япония) Нацуко Ока в статье «Корейцы в современном Казахстане: стратегия выживания в роли этнического меньшинства» приводит результаты социологического исследования Центра мониторинга межэтнических отношений, который провел исследование «Мониторинг прав этнических меньшинств в Казахстане» в 1996 году. Было опрошено 878 человек: 193 немца, 334 уйгура и 335 корейцев (200 из Алма-Аты и 135 из Уштобе).

На вопрос об исторической родине, корейцы – участники опроса ответили следующим образом: «для 46,3% корейцев родиной является место их рождения, для 37,9% - Казахстан, 13,1% – Советский Союз, для 7,2% – вся планета, для 6,6% – земля предков и, наконец, 6,0% назвали историческую Родину (причем землей предков может быть и Дальний Восток, и Корейский полуостров)» [4].

Культурная идентичность

Одной из задач социологического исследования являлось изучение современного состояния культуры корейской диаспоры в Казахстане: уровень владения корейским языком, сохранение традиций и обычаев, общие ценности этнической группы.

Опрос показал, что в качестве значимых характеристик присущих корейскому этносу респондентами были названы: поддержка традиций (43,7%), сплоченность этноса (27,3%), а также язык (21,0%) (таблица 6).

ЗНАЧИМЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОРЕЙСКОГО ЭТНОСА

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент*
Поддержка традиций	261	43,7
Сплоченность	164	27,3
Общий язык	126	21,0
Строгое соблюдение традиций в семье	140	17,3
Сохранение этнически однородной семьи (вступают в брак только с представителями своего этноса)	102	17,0
Авторитет старших	101	17,0
Поддержка при сложной ситуации	99	16,7
Формальная принадлежность к одному этносу	96	16,3
Компактное проживание	6	1,0
Трудолюбие	6	1,0
Затрудняюсь ответить	20	3,3

*Сумма не равна 100%, т.к. респонденты могли отметить несколько вариантов ответа

Следует отметить, что традиции и обычаи, культура были также названы в качестве факторов объединения корейцев Казахстана (46,3%). Также более четверти респондентов выделили общие этнические интересы в качестве фактора консолидации этноса (27,0%) (таблица 7).

Таблица 7

Что объединяет членов Вашей этнической группы?

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Праздники, культура, традиции и обычаи	278	46,3
Общие этнические интересы	162	27,0
Общие экономические интересы	48	8,0
Стремление сохранить обычаи, язык, культуру	38	6,3
Стремление защищать свои интересы	35	5,7
Затрудняюсь ответить	39	6,7
Итого	600	100,0

Уважение старших (65,9%) и авторитет родителей (31,8%) были названы как наиболее сохранившиеся традиционные отношения среди корейцев, проживающих в Казахстане. 12,2% респондентов также отметили традиционную кухню (таблица 8).

Таблица 8

ОСНОВНЫЕ ТРАДИЦИИ, СОХРАНИВШИЕСЯ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент*
Уважение старших	390	65,9
Авторитет родителей	188	31,8
Кухня	71	12,2
Традиционная одежда	24	9,1
Восточная тонкость	2	0,3
Затрудняюсь ответить	33	5,4

*Сумма не равна 100%, т.к. респонденты могли отметить несколько вариантов ответа

При этом более половины опрошенных корейцев выразили свою озабоченность состоянием культуры, языка и традиций (58,7%). В то время как более трети респондентов наоборот отметили, что не обеспокоены данным вопросом (таблица 9).

Таблица 9

Тревожит ли Вас состояние культуры, языка, традиций Вашего этноса?

<i>ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ</i>	<i>Количество</i>	<i>Процент</i>
Да	353	58,7
Нет	205	34,3
Затрудняюсь ответить	42	7,0
<i>Итого</i>	<i>600</i>	<i>100,0</i>

Сферы деятельности, в которые вовлечены корейцы

В последние годы в Казахстане значительно вырос слой мелких и средних предпринимателей среди корейцев. По данным исследований казахстанского ученого Г.Н. Кима [6], в республике из 1178 предприятий и учреждений государственного сектора и частного предпринимательства корейцев главным образом собственностью частных компаний были 940, или 78,8% от всех ведущих позиций.

В качестве сфер деятельности, в которых корейцы, проживающие в Казахстане, больше всего преуспевают, в опросе были названы:

- торговля – 28,3%;
- медицина – 12,7%;
- сельское хозяйство – 12,3%.

Вместе с тем 14,3% респондентов отметили, что во всех сферах представители корейского этноса достаточно успешны (таблица 10).

Таблица 10

В какой сфере деятельности представители КОРЕЙСКОЙ этнической группы больше всего преуспевают?

<i>ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ</i>	<i>Количество</i>	<i>Процент</i>
Торговля	169	28,3
Медицина	76	12,7
Сельское хозяйство	74	12,3
Образование	58	9,7
Индустриальные технологии	26	4,3
Строительство	14	2,3
Общественное питание	12	2,0
Государственная служба	8	1,3
Во всех сферах	87	14,3
Затрудняюсь ответить	76	12,8
<i>Итого</i>	<i>600</i>	<i>100,0</i>

При оценке собственного жизненного уровня большинство респондентов отметили, что живут удовлетворительно, имеют все необходимое (74,0%). Еще 15,3% живут в достатке (таблица 11).

Таблица 11

Скажите, пожалуйста, какое из суждений в наибольшей степени характеризует жизненный уровень Вашей семьи?

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Живем в достатке, почти ни в чем себе не отказываем	92	15,3
Живем удовлетворительно, имеем все необходимое	445	74,0
Пока удастся свести концы с концами	46	7,7
Не можем свести концы с концами, многим приходится поступаться	10	1,7
Живем в нищете, отказываем себе в самом необходимом	2	0,4
Затрудняюсь ответить	5	0,9
Итого	600	100,0

Межэтнические браки

Для корейцев в большей степени характерно определение национальной принадлежности человека по **национальности отца** (71,6%). Кроме того в ходе опроса респондентами также назывались признаки такие как: традиции и культурные ценности этноса (39,5%), этническая самоидентификация (28,4%), национальность матери (24,1%) (таблица 12).

Таблица 12

ПРИЗНАКИ ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ НАЦИОНАЛЬНОСТЬ

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент*
Национальность отца	428	71,6
Традиции и культурные ценности национальной группы (этноса), к которой человек себя относит	235	39,5
Личный выбор самого человека (самоидентификация)	170	28,4
Национальность матери	144	24,1
Гражданство	79	13,0
Владение языком этнической группы (этноса), к которой человек себя относит	52	8,7
Исповедуемая религия	43	7,0
Место рождения	38	6,4

*Сумма не равна 100 %, т.к. респонденты могли отметить несколько вариантов ответа

Для корейцев Казахстана характерно сохранение этнической однородности семей. Так, у подавляющего большинства представителей корейского этноса, принявших участие в опросе, семьи являются однородными по этническому составу (86,0%) (таблица 13).

Таблица 13

Является ли ваша семья однородной по этническому составу (когда супруги / родители принадлежат к одной национальности)?

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Моя семья однородная по этническому составу	517	86,0
Моя семья неоднородна по этническому составу	83	14,0
Итого	600	100,0

Касательно неоднородных семей по этническому признаку, в большинстве случаев отцы являются корейцами (таблица 14).

Таблица 14

Уточните этническую принадлежность супругов или родителей в вашей семье (на данный вопрос отвечают только те респонденты, которые являются представителями неоднородных семей по этническому составу – 26 респондентов этническая принадлежность отца

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество
Кореец	23
Русский	3
Итого	26

В то время как матери в межэтнических семьях в большинстве случаев являются представительницами казахского и русского этносов.

Таблица 15

Этническая принадлежность матери (на данный вопрос отвечают только те респонденты, которые являются представителями неоднородных семей по этническому составу – 19 респондентов

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество
Русская	7
Казашка	6
Киргизка	3
Украинка	1
Немка	1
Полька	1
Итого	19

Также большинство супругов в неоднородных семьях являются русскими, казахами, немцами (таблица 16).

Таблица 16

Этническая принадлежность супруга/супруги (на данный вопрос отвечают только те респонденты, которые являются представителями неоднородных семей по этническому составу – 38 респондентов

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество
Русский	15
Казашка	12
Немец	5
Татарин	3
Узбек	2
Украинец	1
Итого	38

Оценка перспектив развития корейского этноса в Казахстане

В ходе опроса респондентам задавался вопрос относительно перспектив развития корейского этноса в Казахстане. В целом, респондентами было высказано положительное мнение, которое сопровождалось позитивной оценкой сохранения самобытности этноса и интеграции в казахстанское

общество. Чуть более четверти отметили, что корейский этнос сохранит свою самобытность и станет органичной частью народа Казахстана (25,7%). 19,7% также поддержали данное мнение. Еще 18,0% опрошенных выделили возможность роста жизненного уровня и укрепления экономического положения этнической группы (таблица 17).

Таблица 17

Каковы перспективы развития Вашей этнической группы в Казахстане?

ВАРИАНТЫ ОТВЕТОВ	Количество	Процент
Сохранит свою этническую самобытность, став органичной частью народа Казахстана	154	25,7
Успешно интегрируется в казахстанское общество, сохранит этническое «я»	119	19,7
Будет расти жизненный уровень, укрепляться экономическое положение этнической группы	108	18,0
Наша этническая группа будет сокращаться и растворится среди других	25	4,0
Будет наблюдаться демографический рост этноса	22	3,7
Будет расти ее влияние на общественную и политическую жизнь страны	20	3,3
Большинство выедет из Казахстана	1	0,1
Нет перспектив для развития	19	3,3
Затрудняюсь ответить	132	22,2
Итого	600	100,0

Заключение

В целом, согласно результатам опроса можно сделать вывод о том, что среди корейцев, проживающих в Казахстане, преобладают, как гражданская, так и этническая идентичность. При этом стоит отметить сформированное восприятие себя как граждан Казахстана, что достигается, в первую очередь, социально-экономическим благополучием и фактором рождения на территории Казахстана. Это свою очередь находит отражение в положительной оценке государственной политики в данном направлении, а также разделении и осознании таких общеказахстанских ценностей как независимость, мир и стабильность, единство и т.д.

Если говорить об этнической идентификации, то здесь следует отметить, что среди корейского этноса преобладает определение этнической принадлежности по отцовской линии. Вместе с тем опрос показал, что корейцы в меньшей степени склонны обращать внимание на этническую принадлежность окружающих.

Казахстан для большинства корейцев является исторической родиной, ввиду факта рождения и проживания на территории страны, что вновь является подтверждением сформированного чувства гражданской принадлежности к Казахстану.

Традиции и обычаи, язык выступают в качестве основных факторов сплочения и консолидации этноса, при этом стоит отметить, что среди казахстанских корейцев наблюдается низкий уровень свободного владения корейским языком. Также было обозначено наличие обеспокоенности состоянием культуры, языка и традиций этноса.

В сфере семейных отношений для казахстанских корейцев характерно сохранение однородных семей по этническому составу, но браки с представителями других этносов не запрещаются. В большинстве случаев межэтнические браки заключаются с представителями казахского и русского этносов, при этом в большей степени в подобных семьях женщины (мать, супруга) являются представителями другой национальности.

В целом для корейцев, проживающих в Казахстане, характерно положительное восприятие перспектив развития, как этноса, так и своего личного в стране.

Список использованной литературы:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика Министрлігі Статистика Комитеті. URL: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersPopulation?_afLoop=2110899382908097#%40%3F_afLoop%3D2110899382908097%26_adf.ctrl-state%3Dwu0bzvovz_63 (дата обращения: 01.04.2018)
2. Г.В.Кан. *Корейцы в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее. Центральная Азия и Кавказ* — 2002. — №1. (19)
3. Г.В.Кан. *Корейцы в Казахстане: прошлое, настоящее, будущее. Центральная Азия и Кавказ* — 2002 — №1 (19)
4. Науцо Ока. *Корейцы в современном Казахстане: стратегия выживания в роли этнического меньшинства.* URL: http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/russ-ost/diaspr/8.html (дата обращения: 10.03.2018)
5. Ким Г.Н. Корейцы в экономике Казахстана За 75 Лет // URL: https://www.academia.edu/3173841/%D0%9A%D0%B8%D0%BC_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%9A%D0%9E%D0%A0%D0%95%D0%99%D0%A6%D0%AB_%D0%92_%D0%AD%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%9E%D0%9C%D0%98%D0%9A%D0%95_%D0%9A%D0%90%D0%97%D0%90%D0%A5%D0%A1%D0%A2%D0%90%D0%9D%D0%90_%D0%97%D0%90_75_%D0%9B%D0%95%D0%A2?auto=download (дата обращения: 16.04.2018)

УДК 323.28

МРПТИ 11.25.41

Youngmin Chu¹

¹Ph.D candidate, L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Astana city, Kazakhstan

THE STUDY ON THEORETICAL AND HISTORICAL BACKGROUND OF MULTIETHNIC KAZAKHSTAN

Abstract

Korean society is experiencing rapid changes from mono-cultural to multi-cultural society. Studying Kazakhstan, which is one of the multi-ethnic, multi-cultural countries in Post-soviet region, could be a good example for Korea to comprehend the various forms of multi-cultural society. Hence, this article examines theoretical and historical backgrounds first that would be essential background in order to make analysis of multi-ethnic situation and related policies of Kazakhstan. In the theoretical part, there will be explanations of theories pertaining to 'Nation'. In the historical part, the article is mainly focused on Soviet nationality policies, which are considered to influence on the national policy of independent Kazakhstan.

Key words: Nation, Civic and ethnic nation, Nation-building, Kazakhstan, Soviet nationality policy, multiethnic, multicultural society

Ионгмин Чу¹

¹докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
Астана қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ УЛЬТИЭТНИКАЛЫҚ БОЛУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТАРИХИ НЕГІЗДЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда Корея қоғамы бір мәдениетті болудан мультимәдениетті қоғамға жылдам ауысуды бастан кешуде. Мультимәдениеттік және мультимәдениетті елдердің бірі болып табылатын Қазақстанды зерттеу, Корея үшін мультимәдениетті қоғамның әртүрлі формаларын түсінуде жақсы үлгі болуы мүмкін. Сондықтан, осы мақалада мультимәдениеттік жағдайды және сәйкесетін саясатты талдауға қажетті теориялық және тарихи алғышарттар бірінші кезекте қарастырылады. Теориялық бөлімде «Ұлт» ұғымымен байланысты теориялар сипатталатын болады. Тарихи бөлімде КСРО Ұлттық саясатына сипаттама беріледі, ол тәуелсіз Қазақстанның ұлттық саясатына ықпалын тигізді деп есептеледі.

Кілтті сөздер: ұлт, азаматтық және этникалық ұлт, ұлттық құрылыс, Қазақстан, КСРО ұлттық саясаты, мультимәдениеттік және мультимәдениетті қоғам

Ионгмин Чу¹

¹докторант, Евразийский Национальный Университет
имени Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ОСНОВЫ МУЛЬТИЭТНИЧНОСТИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

На сегодняшний день корейское общество переживает быстрые перемены из монокультурного в мультикультурное общество. Изучение Казахстана, который является одной из мультиэтнических и мультикультурных стран, может послужить хорошим примером для Кореи в понимании различных форм мультикультурного общества. Следовательно, в этой статье в первую очередь рассматриваются теоретические и исторические предпосылки, необходимые для анализа мультиэтнической ситуации и соответствующей политики. В теоретической части будут описаны теории связанные с понятием «нация». В исторической части дается описание Национальной политики СССР, которая, как считается, повлияла на национальную политику независимого Казахстана.

Ключевые слова: нация, гражданская и этническая нация, национальное строительство, Казахстан, национальная политика СССР, мультиэтническое, мультикультурное общество

Introduction

Korea is still largely homogenous country, but slowly transforming into a multi-cultural society. This is why the terminology ‘multi-ethnic, multi-cultural’ is not familiar with Korean society. From beginning of the 1990s to present time, various groups of migrants have moved into Korean society for labor, marriage, study, and etc. According to the Statistics of Republic of Korea, percentage of foreigners is 3.96% in 2016, which was 2.16% in 2007. This figure shows the number of foreigners have increased about two times more during 10 years. In addition, they anticipated that 5.8% of foreigners will constitute Korean society in 2020. [1] It means that the existing formula that ‘Korea is homogeneous country’ confronts to be changed.

Korean government has been doing various kinds of researches on multicultural societies of other countries, such as USA, Canada, and Switzerland. However, it is necessary for Korea to precede continuously more diverse examples of it. This is because multicultural situation of Korea is going into a unique way, so we need to do broaden researches to find out more effective solutions for our new upcoming society.

When it comes to multiethnic country- Kazakhstan, the president of Kazakhstan mentioned in the speech of the first meeting of the Assembly of People of Kazakhstan (APK) in 1995 that “the most important task as a president of Kazakhstan is promoting social stability and ethnic harmony”. The president emphasized on importance of national unity by ethnic harmony. [2 p.838] Moreover, Kazakhstan has been celebrating in 1st May as ‘Kazakhstan’s People Solidarity Holiday’ to for the unity of all people living in Kazakhstan. In this regard, it could be helpful for Korea to do research on multiethnic situation of Kazakhstan in order to widely comprehend various forms of multiethnic and multicultural society.

For this reason, the main purpose of this article is for examining background knowledge to properly understand multiethnic situation in Kazakhstan. At first, the theory about ‘nation’ will be briefly explored. After that, the nationality policy of Soviet Union will be researched in the next part. The research on theoretical part will provide analytical framework to the further research. In addition, the historical part would be positively necessary background to compare similarity and differences between the nationality policy of Kazakhstan and Soviet Union.

1. Brief Theory of Civic and Ethnic Nation

Before beginning the research about the multiethnic situation of Kazakhstan, it is necessary to understand the concept of ‘nation’ first. Then what does “nation” mean and what are its constituents?

There are several scholars who discussed regarding ‘nation’ and ‘nationalism’ in late 18th century and in the beginning of 19th century. They argue that nation and nationalism are the fruits of modern times. According to their argument, main reasons of its emergence are industrialization, capitalism, emergence of modern states, urbanization and etc. One of the famous scholars Ernest Gellner maintains that nation was made by nationalism, not nation produces nationalism. [3, p.37] Another well-known scholar in this field, Benedict Anderson, made an assertion in regard to nation and nationalism. There are three factors of birth of

‘nation’. First, the ‘nation’, in modern times, came into the picture as a substitute of traditional religious community or dynasty of feudal age. Second, the change of awareness of time in modern times made people to feel each other simultaneity with unspiritual point of time and it gave influence on the birth of ‘nation’. Third, print-capitalism binds people who live in far away from each other and it made ‘imagined communities.’ [4, pp.30-52]

Some scholars classify the form and the concept of nation into two different types. Anthony Smith explains that a “nation” has two different forms and concepts. One is based on the territory, and the other is based on preexisting ethnic ties. According to Smith, a territorial nation is formed based on geographic boundaries, communal legal system, citizenship and common culture. On the other hand, an ethnic nation emphasizes genealogy, populism, customs, dialects, and nativism. [5, pp.135-138]

According to another recent scholar, Rogers Brubaker, political leaders see nation within the framework of “state” and classify them into nationalizing nations and civic nations. In nationalizing nations, political leaders select a core nation, which is superior to the others in language, cultural preservation, economic welfare, and other areas of politics. On the contrary, both ethnic majorities and minorities equally constitute a nation in civic nations, and citizenry is emphasized instead of ethnicity. [6, pp.16-17]

In summary, these two concepts of nation can be understood as a civic nation and an ethnic nation in the nation-building process. The constituents of a civic nation are a group of people based on citizenship of a nation regardless of their ethnicity, and they maintain political and social equality within the nation. On the other hand, the constituents of an ethnic nation can be defined as a group of people who share a sense of belonging based on shared history, tradition, and blood ties. Therefore, a civic nation is a broader concept that includes “ethnic nations.” Because it binds the citizens together regardless of ethnicity, race, and sex, the concept of civic nation is one of the crucial strategies utilized by political leaders of multiethnic nations. [7, p.160] This concept of civic nation is well represented in the Soviet nation-building methods employed by the early Soviet leaders to form a unified Soviet citizenry.

2. Soviet Nationality Policy

Rather than alienating the non-Russian populations of the old Czarist Empire by privileging the Russian core as the nationalizing nation, early Bolshevik leaders opted for a civic nation, hoping to consolidate its multiethnic territories into a Soviet state. [7, p.163] In 1917, when the Russian Empire fell apart after the October Revolution, various ethnic groups residing in border regions began to declare independence. Some of them declared independence not necessarily from the authority of the Czar but from the Bolsheviks. In these circumstances, Bolshevik leaders began to consider the means to assess these ethnic movements and measures to unify them in order to organize a unified Soviet union.

Instead of strictly applying international principles, the Bolshevik leaders allowed self-determination of ethnic groups to prevent them from breaking away from the line of Soviet Union. [8, p.116] Therefore, they attempted to employ nationality policies for liberated ethnic minorities to develop their own culture, upon which a unified Soviet socialist state was to be built. Vladimir Lenin assessed that federal system can be put into effect through voluntary alliances of republics, and opted to employ methods based on ethnic characteristics. This method was first applied to the first constitution of Russia Soviet Federated Socialist Republic in 1918. Lenin considered characteristics of different ethnicities to construct a civic nation in the form of a Soviet union and established a modern nation according to the ethnic-territorial principles. In creating an autonomous nation-state, it was most important to prevent socio-economic contradictions from forming between ethnic groups. Bolshevik leaders believed that the distinctions between status, nation, and ethnicity will gradually disappear through this process as socialism neared completion. This line of thought is particularly well presented in Stalin’s mantra: “national in form, socialist in content.” In other words, they maintained that various ethnic cultures had to exist only in form under the Soviet system, and these forms had to be reconciled with socialism. [9, p.19] For them, socialism was a superordinate concept to nation.

In order to build upon these principles and found a modern nation based on ethnic groups, Bolshevik leaders first needed to re-categorize existing ethnic groups. To realize their plan, the Soviet authorities demanded ethnographers to survey the entire population and to classify them into ethnic groups. Furthermore, they were charged with the task of determining territorial boundaries for each nation, creating linguistic vernaculars, establishing cultural traditions, and writing the history for each ethnic group. This was based on Stalin’s idea that a modern nation must consist of four elements: territorial unity, linguistic unity, cultural unity, and economic unity. Based on the information from these deliberate surveys, Soviet authorities divided all ethnic groups in the territory of the Soviet Union into officially established ethnic national categories. As a result of, Turkmen SSR and Uzbek SSR were established in the 1924 in Central Asia region. In 1929, Tajik SSR were established, and Kazakh and Kirgiz SSR were created in 1936. At this

point people who lived in their national territories began to identify themselves not with a specific religion, locality, clan or kin as they had before the Soviet period, but with institutionalized national lines established by the Soviet authorities, developed with the purpose to easily quantify and manipulate the diverse existing nations.

To establish modern nations in the Soviet territory, Soviet authorities employed an indigenization program called “korenizatsiia” in Russia during 1920s and early 1930s. The term “korenizatsiia,” which literally means “rooting” in Russian, referred to the attempt of the people who had historically “rooted” themselves to the territory of Soviet Union to rediscover and utilize their cultures. Through the realization of korenizatsiia program, the use of local languages and cultural traditions of each nation were encouraged, and the regional administration was filled with regional ethnic nations as well as regional political leaders. The program functioned like an affirmative action policy for non-Russians in the Soviet Union. Thus, we can confirm that early Bolshevik leaders opted for a civic nation in the way of nation-building process hoping to consolidate its multiethnic territories into a Soviet state rather than alienating the non-Russian populations of the old Czarist Empire through privileging the Russian core as the nationalizing nation. [7, pp.161-163]

However, Lenin’s method of civic nation building only offered a framework of a union and was not able to be fully realized in the Soviet nationality policies. The Soviet leaders sometimes changed their main principles for nation due to political reasons. Even though the early Bolshevik leaders were inclined to achieve the Soviet by superficially creating a number of unified and integrated nations, mobility within “their” national unit was a prerogative of titular nationality, often regulated by strategic presence of members of Slavic nationalities, largely Russians, sent from the “European” regions of the Soviet Union. [10] Although titular representatives occupied the highest position in their regional political units, it was nothing more than a symbolic position. In reality, mainly Slavic emissaries of the center, the Soviet government, occupied a substantive role even in the regions where non-Russians inhabited as a titular nation.

Moreover, as for Kazakhstan, the korenizatsiia policy was unable to be implemented as intended due to the unstable socio-demographic environment of its territory. This is because, there were negative demographical changes that resulted from the inflow of foreign ethnic groups, mainly the Slavs, during the end of the Russian Empire and the loss of Kazakh population during the early Soviet periods due to harsh famines and the Soviet’s coercive collectivization for Kazakh nomads. Because of these disastrous events, at least one-fourth of the Kazakh population perished during the 1920s and early 1930s. [11, p.77] Data regarding the population of Kazakhstan according to ethnic groups in 1926 shows that 57.1(or 58.2) percent of the population was Kazakhs, while Russian-speaking nations including Russian, Ukrainian, and Belarusian constituted 20.6, 13.9, 0.4 percent respectively in the territory of Kazakhstan. [12, pp.6-8] Therefore, there were few skilled, bilingual native Kazakh cadres who could facilitate an effective implementation of the Bolshevik policies and be seen as politically reliable. [11, pp.76-77] This means that the Russians had a better chance to occupy substantive positions overall in Kazakhstan during the Soviet period, and that Kazakhstan had already become a Russian-dominated republic in Soviet Union when korenizatsiia policy was conducted.

<Table 1> The Kazakh Population in Kazakhstan, 1830 to 1992.

Year	Thousands	Percentage of Total Population
1830	1,300	96.4
1850	1,502	91.9
1860	1,644	?
1870	2,417	?
1897	3,000	79.8
1926	3,713	57.1 (or 58.2)
1939	2,640	38.2
1959	2,755	30.0
1970	4,234	32.6
1979	5,289	36.0
1989	6,531	39.7
1992	7,297	43.2

Source: Anatoly M. Khazanov, “Ethnic Strife in Contemporary Kazakhstan,” The National Council for Soviet and East European Research, 1994.

In the 1930s the Soviet policy of constructing a national identity in the Central Asian republics changed. After the abolition of korenizatsiia program, Soviet authorities tried to make a changed form of Soviet community which was quite different from the ideology that the early Bolshevik leaders asserted at the beginning of the Soviet nation-building process. The focus on “republican” national identity shifted to a Soviet one. Thus, in order to establish solidarity within the Soviet Union, the Soviet authorities promoted a policy to institute the Russian language as a single unifying language for all Soviet citizens. In addition, they started to recreate the history of the Soviet Union as a multi-ethnic state. As a result, other national languages, history, traditions were marginalized. [13, p.7] Accordingly, each nation’s language and history were no longer the most important considerations for the Soviet nationality policies. Through this new policy, the authorities promoted the tearing down of boundaries between each ethnic group and tried to change the different national identities created through the korenizatsiia program into unified new identity—the “Soviet People.” As a result, the identity as the “Soviet People” diminished the importance of the national identity and provided an environment for Kazakh people to perceived themselves as Soviet citizens or people first, and then as a member of their national republic. [13, p.8]

Learning Russian, not their national languages, played a pivotal role in the process of making a new Soviet identity. After the disintegration of the Kazakh nomadic society and drastic urbanization during the 1920s and 1930s, the Soviet system put pressure on Kazakhs to learn Russian. Even though they were seemed to promote learning native languages for all nations through the korenizatsiia program before, the Soviet state was fundamentally uninterested in promoting national languages. Rather, its aim was to promote “bilingualism,” which was a code for widening the use of Russian, referred to as the “language of inter-ethnic communication.” [11, p.53]

In the late 1930s, Latinized alphabets were re-written in Cyrillic. In 1940, the Law on “Changing the Kazakh script from the Latinized into a new alphabet on the basis of the Russian graphics” was officially adopted. [14] Actually, it paved the way for the promotion of Russian as a state language and as the lingua franca in the Soviet Union. Under these circumstances, Kazakh schools gradually closed from the 1930s onwards. [11, p.63-63] Since the demographical dominance of Russian-speaking nations was especially strong in the northern and southern part of the territory of Kazakhstan such as Almaty, places for Kazakh schools and language institutions began to disappear.

In 1938, Soviet leaders made Russian an obligatory subject in all the non-Russian schools in the Soviet Union. [15, pp.399-400] After that, in the 1950s, the efforts to promote Russian picked up especially in areas of public education. For example, in 1959 Soviet Education Law granted parents the freedom to choose the language of instruction for their children. This law meant that parents did not have to send their children to native language schools. Instead they had a chance to choose any language schools according to their preferences. Actually, the revised law implicated that parents are expected to send their children to Russian schools. In addition, even though language lessons for Kazakh were offered in Russian schools, there were other barriers for learning Kazakh. The lessons for Kazakh consisted of a mere minimum and the schools lacked study materials and qualified teachers to learn Kazakh. As a result, gradually higher education institutions in Kazakhstan no longer required Kazakh, but Russian and knowledge of Russian was seen as providing a broader vision and a sense of empowerment. [11, p.64-68]

It is true that Soviet authorities did not deprive the people of the right to learn their native languages directly by conducting governmental policies, but the situation of Kazakhstan created with the intention of the Soviet leaders made Kazakh people learn Russian to achieve higher living standards and social status. As a result, the social environment regarding the use of language gradually changed. People who were educated in Russian schools began to consider their native language-Kazakh- as a backward dialect and they belittled the Kazakh-speaking people. Furthermore, speaking Kazakh in public spaces or work settings dominated by Russians was considered not just impolite, but also risky, as it could invite allegations of “nationalism” and “tribalism.” [11, p.67] Therefore, speaking Russian was one of the safe ways to avoid Kazakh nationalist colors for Kazakhs.

The Communist Party of Soviet Union (CPSU) actively promoted the Russian language as a common bond uniting the multiethnic “Soviet People” until the late 1980s. According to the data from 1989 census, 64.2 percent of Kazakhs admitted fluency in the Russian language, and only about 40 percent claimed to be fluent in Kazakh. At the end of the Soviet period, over 80 percent of Kazakhstan’s urban population was literate in Russian. [16, pp.98-100] Especially, only a low percentage of the Kazakh people who lived in the urban areas, dominated by Russians or other Russian-speaking nations, showed spoke the Kazakh language. These language-centered movements in Soviet policies since 1930s could be an evidence for their yearning to include all ethnic groups into a unified Soviet community.

Conclusion

In sum, the early Soviet leaders tried to establish Soviet Union as a civic nation. They emphasized on formation of unified Soviet Union by common factors such as Soviet citizenship and socialism. To build a civic nation, they established territorial boundaries for each nation and made categories of ethnic groups again in the Soviet territory. Also, they implemented the program “korenizatsiia” that is for acknowledging ethnic minorities’ own ethnic factors such as languages, traditions and cultures. Through this program, the Soviet seemed to admit each nation’s self-determination and promote ethnic groups’ languages, histories and traditions.

However, in the 1930s, their civic concept started to go into different way. They began to change the direction of the nationality policy. They started to emphasize Russian as a single unifying language for all Soviet citizens in order to create a unified civic identity- ‘Soviet People.’ and Russian factors such as Russian language and their culture began to be focused on as a central content to unify all ethnic groups. In this circumstance, the Kazakhs, experienced huge decrease in population through drastic collectivization, urbanization and famines during the 1920s and 1930s, may have no choice than following the Soviet policy to be survived in their territory. As a result of the policy, Kazakh nation started to lose their national identity- ‘nomadic Kazakh’ and the Russian language and Soviet identity replaced their inherent identity.

The process of Soviet nationality policy seemed that they followed civic concept of the nation, but it was not in the result. If anything, they showed the mixture of civic and ethnic factors depends on their situation. Therefore, it cannot exactly correspond to the theory of civic or ethnic nation. However, it is supposed that this unusual historical footprint may leave in modern Kazakhstan’s nationality policy.

References:

1. Ministry of Justice of Republic of Korea, URL: <http://www.moj.go.kr> (Retrieved: 02.02.2018)
2. Tolen Zh. Kadyralyeva A. etc., *The Culture of Interethnic Concord in Kazakhstan: Peculiarities of Formation and Development*, World Academy of Science, Engineering and Technology, International Journal of Humanities and Social Sciences, – 2013. – Vol.7– No.3.
3. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1983.
4. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London, UK: Verso, 1991.
5. Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 1986.
6. Rogers R. Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1996.
7. Nathan Paul Jones, “Assembling” A Civic Nation in Kazakhstan: The Nation-Building Role of the Assembly of the Peoples of Kazakhstan, *Caucasian Review of International Affairs*, –2010. – Vol. 4– No.2.
8. Heonyong, Sim, *Reconsideration on the National Policies of the Soviet Union: Lessons to the Transitional Russian Federation –2000.–Vol.24– No.4.*
9. Gyuwan, Seo & Wanjong, Lee, *Socialism and Ethnic problem: focus on Soviet’s nationality policies*, *Slavic Studies*, –2007. – Vol.23– No.1.
10. Bhavna Dave, *Minorities and Participation in Public Life: Kazakhstan*, –2003.– The Paper presented at Commission on Human Rights Sub-Commission on Promotion and Protection of Human Rights Working Group on Minorities Ninth session 12-16 May.
11. Bhavna Dave, *Kazakhstan- Ethnicity, language and power*, London: Routledge, 2007.
12. *Itogi perepisi naseleniia 1999 goda v Respublike Kazakhstana. Vol. Vol.I., Natsional’nyi sostav naseleniia RK 2000*, Almaty: Agentstvo RK po statistike.
13. Vladimir Fedorenko, “Central Asia: From Ethnic to Civic Nationalism”, *Rethink Paper*, –2012.– March. URL: <http://www.rethinkinstitute.org/files/Fedorenko%20-%20Central%20Asia%20Nationalism.pdf>
14. Official site of the President of the Republic of Kazakhstan, *Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity*, Akorda press, URL: http://www.akorda.kz/en/events/akorda_news/press_conferences/course-towards-the-future-modernization-of-kazakhstans-identity (Retrieved: 20.04.2017)
15. William Fierman, *Kazakh Language and Prospects for Its Role in Kazakh “Groupness”*, *Ab Imperio* 2, 2005.
16. William Fierrman, “Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools”, *The Russian Review*, – 2006 – Vol. 65 – No.01.

ӘӨЖ 378.001 (76)
ГРНТИ 04.51.24

А.Қ. Жұмадил¹, С.Н. Тлеуова²

¹*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, т.ғ.к., доцент*

²*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің 2 курс магистранты*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗЕКТІ РЕФОРМАЛАР

Аңдатпа

Мақалада, еліміздің білім саласында қабылданған реформалардың өзекті мәселелері қарастырылады. Еліміздің экономикалық және саяси өміріндегі жаһандық өзгерістер білім беру жүйесінде әлеуметтік маңызды жаңа реформалардың пайда болуына алып келді. Білім саласындағы реформалардың маңыздылығы жоғары білім беруде әлемдік тенденциялардан кешеуіл қалмас үшін әлемдік ғылым мен техниканы, әлемнің жетекші білім беру орталықтарынан білім таратуды қамтамасыз етеді.

Кілтті сөздер: Білім беру жүйесі, заң, білім, реформалар, мемлекеттік бағдарламалар, бәсекеге қабілеттілік, рухани жаңғыру

Жумадил А.Қ.¹, Тлеуова С.Н.²

¹*Казахский национальный университет имени аль-Фараби, к.и.н., доцент*

²*Магистрант 2-го курса Казахский национальный университет имени аль-Фараби*

АКТУАЛЬНЫЕ РЕФОРМЫ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные проблемы реформы в сфере образования страны. Глобальные изменения в экономической и политической жизни страны привели к появлению новых социально значимых реформ в системе образования. Важность реформы образования заключается в обеспечении того, чтобы мировая наука и технология передавали знания из ведущих мировых образовательных центров, чтобы избежать глобальных тенденций в области высшего образования.

Ключевые слова: Система образования, право, образование, реформы, государственные программы, конкурентоспособность, духовное возрождение

Zhumadil A.K.¹, Tleyova S.N.²

¹*Candidate of History science, Ass.-Prof Al-Farabi Kazakh national university*

²*Master 2nd course Al-Farabi Kazakh national university*

ACTUAL REFORMS IN THE SPHERE OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with actual problems of the reform in the country's education sector. Global changes in the economic and political life of the country led to the emergence of new socially significant reforms in the education system. The importance of education reform is to ensure that world science and technology transfer knowledge from the world's leading educational centers in order to avoid global trends in higher education.

Key words: Education system, law, education, reforms, state programs, competitiveness, spiritual revival

Қазіргі таңда елімізде бүкіл елдің дамуы мен өркендеуіне қолдау көрсету үшін білім берудің барлық деңгейінде көптеген реформалар жүргізіліп жатыр. Осы реформалар өз жемісін беріп, қазақстандық жастарды білім саласында әлемдік жетістіктерге жеткізуге мүмкіндік беруде. Мемлекет басшысы Н. Назарбаев «Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Қазақстан

халқына Жолдауында әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіруді стратегиялық міндет етіп белгіледі [1, Б. 6.]. Бұл міндеттер ең алдымен Ұлттық білім берудің барлық буынының сапасын жақсартуда басымдық береді. Қазақстанның алдыңғы қатарлы жоғары дамыған 30 мемлекеттің дамуына кіру үшін нақты мақсаттар жүктеген болатын. Аталған бағыттардың табысты іске асырылуы ең алдымен, тек білімнің сапасымен анықталатыны белгілі. Осы негізде қазіргі таңда білім мен ғылымды инновациялау мен модернизациялау экономикалық дамудың басты бағытына айналды. Еліміздің дербес даму бағыты айқындалып, халықтың тарихқа деген көзқарасы жаңа қырынан жаңғыра бастаған бүгінгі таңдағы негізгі міндеттердің бірі-«білім беруді жаңа инновациялық жолмен дамыту болып отыр». Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім берудің негізі мақсаты былайша айқындалады: «Қазақстандағы білім беру реформаларының жалпы мақсаты білім беру жүйесін жаңа әлеуметтік-экономикалық ортаға бейімдеу болып табылады. Болашақтың табысты экономикасы білім беруіне, халықтың дағдылары мен қабілетіне инвестициялайтындар болмақ. Білім беруді әлеуметтік қажеттіліктерге жұмсалатын шығындар ретінде ғана емес, экономикалық инвестициялар ретінде түсіну қажет. Білімге негізделген экономика және қоғам, өмір бойы оқыту-бәсекеге қабілеттілік пен жаңа технологияларды қолдану проблемаларын шешудің, әлеуметтік бірлікті, тең мүмкіндіктер мен өмір сапасын жақсарту тәсілдері болуы тиіс», – деп [2, Б. 52] қазіргі таңдағы қоғам мен мемлекеттің дамуы үшін білімді дамытудың маңыздылығын айқындай отырып, білімді дамытуда бірнеше міндеткерліктер жүктейді.

Сондықтан да, соңғы жылдары еліміздің білім жүйесін жаңғырту мәселесі үнемі күн тәртібінен түспей, жоғары оқу орындарындағы білім жүйесін жаңа технологияға негізделген білім беру стандарттары мен жаңа бағдарламалары, оқулықтар жобасы жасалып, олар барлық деңгейде талданып келе жатыр. Жоғары білім беру саласындағы осы өзгерістер педагогикалық білім беру жүйесіне де өз әсерін тигізіп, педагогикалық оқу орындары білім нәтижелерін осы тұрғыдан қарастыруға бағыт алуда.

Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасында «Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу-біздің қанымызда бар қасиет» дей келе, «табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді», – деп [3, Б. 4.] ойын қорытындылайды. Иә, тәуелсіздік алған жылдары Елбасымыздың бастамасымен елімізде көптеген реформалар қабылданып, білім саласында жаңғыртулар болды. Тәуелсіздік алған тұста жастардың көзі ашық, озық технологияны меңгерген, білімді болу үшін қыруар жұмыстар жасалынды.

1991 жылдан бастап Қазақстанда жаңа дербес білім жүйесі қалыптаса бастады. Оны заңнамалық тұрғыда қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының «Білім туралы» (1992 ж.) және «Жоғарғы білім туралы» (1993 ж.) заңдары қабылданды. Бұл құжаттарда Қазақстан Республикасының жеке тәуелсіз мемлекет ретінде жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайды ескере отырып, яғни экономиканың нарықтық қатынастарға көшуіне байланысты білім саласында дербес мемлекеттік саясат жүргізеді деп тұжырымдалған [4, Б. 270.]. Заңдар білім жүйесінде түбегейлі реформалар жүргізуге, көптеген мәселелер мен салдарларды: білім саласындағы мемлекеттік монополия мен тым орталықтанған басқарудан бас тарту, білім берудегі қаржыландыру көздерін кеңейту, білімді идеологиядан шеттету, дербес оқу орындарын дамыту, білім саласындағы қызмет көрсетуді арттыруға және жеңуге құқықтық негіз салды. Заңдар азаматтардың міндетті тегін орта білім және конкурстық негізде тегін жоғарғы білім алуларына конституциялық құқықтарын бекітті.

Он мыңдаған жастар әлемнің маңдай алды университеттерінде оқып, дайындалды. Бұл жұмыстар тоқсаныншы жылдардың басында қолға алынған «Болашақ» бағдарламасының арқасы. Жыл сайын үш мыңға жуық қазақстандықтар Елбасының әлемдік тәжірибеде бірегей саналатын «Болашақ» бағдарламасы бойынша әлемнің ең үздік университеттерінде оқуға мүмкіндік алады. Елімізде өте жоғары деңгейдегі бірқатар университеттер ашылды, зияткерлік мектептер жүйесі қалыптасты. Бір сөзбен айтқанда жастардың заманауи білім алуына мемлекет жағдай жасап отыр.

Республиканың білім жүйесін әлемдік білім жүйесінің даму қарқынына сай реформалаудағы маңызды қадамдардың бірі, 1993 жылдан бастап республиканың жоғарғы оқу орындарында эксперимент ретінде жоғарғы білімнің көпдеңгейлі құрылымын енгізу, сондай-ақ оны 1999 жылы «Білім туралы» заңда құқықтық негізде бекіту болды.

Қазақстан Республикасының 1999 жылы қабылданған «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті-ұлттың және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу», – деп [5] білім беру жүйесін одан әрі дамыту міндеттерін көздейді. Көпдеңгейлі жүйе білім алу үрдісінің алуан-түрлілігін ауқымды дамытуға және білімге деген әр түрлі сұраныстарды қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Еліміздің экономикалық және саяси өміріндегі жаһандық өзгерістер білім беру жүйесінде әлеуметтік маңызды жаңа бағдарлардың пайда болуына әкеліп соғады. Бұл білім саласында жүргізіліп жатқан реформаларды қолдауда ірі қадамдар еді. Еліміз тәуелсіздік алған жылдарынан бастап ұлттық білім жүйесіне реформа жүргізіле басталды. Бұл жолда соңғы жылдары 2007 жылы «Білім туралы» ҚР заңы, «2005-2010 жылдарға арналған ҚР да білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы», «2008-2012 жылдарға арналған ҚР да техникалық және кәсіби білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы», «2007-2012 жылдарға арналған ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» және басқа нормативтік-құқықтық құжаттар қабылдануда. Қазақстандық 145 жоғары оқу орындарының 30-ы Университеттердің Ұлы Хартиясына қосылды. Еліміздің білім кеңістігінде «бакалавриат-магистратура-PhD докторантура» жүйесі енгізіліп 2005 жылы жаңа модель бойынша (бакалавриат-магистратура-докторантура) бойынша алғашқы докторанттар қабылданып, 2008-2009 жылдары PhD жүйесі бойынша алғашқы бітірушілер шықты.

Ұлттық білім беру жүйесі әлемдік тенденциялардан кешеуіл қалмас үшін әлемдік ғылым мен техника жасаған «әлемдік стандарттарға» сәйкестендірілуге ұмтылуда. Төткүл дүниенің түкпір-түкпірінен ақпарат алмасу мүмкіндігін қолжетімді етіп отырған жаңа технологиялар, олардың әлеуетті инфрақұрылымдары жоғары білім беру мазмұнын әмбебаптандырып, әлемнің жетекші білім беру орталықтарынан білім таратуды қамтамасыз етеді.

Қазақстанда жоғары білім берудің еуропалық аймағына кіру 2010 жылы 12 наурызда Венгрия астанасы Будапеште өткен Болондық үдеріске қатысатын елдердің Білім беру Министрлерінің II Болондық Форумында көрініс тапты. Қазақстан Болон жүйесінің 47 ші толыққанды мүшесі болып қабылданып және еуропалық білім кеңістігіне енген алғашқы орталық азиялық ел болып саналды [6, Б. 71.].

Болон үрдісі елімізге қандай артықшылықтар әкеледі:

- ұлттық оқу бағдарламалары мен жоспарлары еуропалық стандартқа сәйкестендірілуі;
- мамандықтар мен академиялық дәрежелердің халықаралық мойындалуы;
- қос дипломды жүйесінің енгізілуі, қазақстандық дипломдардың еуропалық (Болон кеңістігі бойынша) мойындалуы және бітірушілердің жұмысқа орналасуы мүмкіндігі артуы;
- Қазақстандық және еуропалық оқу жүйелерінің біріңғайлығының артуы.

Болондық жүйе кредиттік оқыту технологиясына негізделген. Кредиттік оқыту технологиясының мәні-университеттегі оқу және оқыту траекториясын студенттің өзі айқындай алуы, яғни профессор-оқытушыларды және пәнді студенттің таңдауы арқылы білімнің берілуі. Бұл біріншіден оқытушылардың арасындағы өзара шығармашылық белсенділік пен ізденушіліктің қалыптасуын негіздейді. Екіншіден, студенттің өзіндік қызығышылуығы негізіндегі пәндерді таңдауы, оның білімінің нақтылануы мен сапасының артуына мүмкіндік береді. Сондай-ақ кредиттік жүйенің тағы бір ерекшелігі студент білімін бағалаудағы балдық-рейтингтік және оқытушылар еңбегін бағалаудағы сынақтық бірлік жүйесінің қолданылуы [7, Б. 120].

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев 2010 жылдың басында «Болашақ» бағдарламасының иегерлерімен кездесуінде «Интеллектуалдық ұлт-2020» бағдарламасын жүзеге асыру керектігі жөнінде айтты. Бұл бағдарламаның мақсаты-қазақстандық бәсекеге қабілетті жаңа форматтағы ұрпақты тәрбиелеп шығару және елімізді болашағы зор елге айналдыру. Бағдарлама бұл бағытта өз алдына негізгі үш басым бағытта жүзеге асырылуы тиіс екендігі көрсетілді. Бірінші басым бағыты-білім беру жүйесін инновациялық бағытта дамуы.

Бүгінгі таңда жастар тек өз мамандықтарына сай білім алып қана қоймай, олардың өздігімен ізденуіне бағытталуы қажет. Бүгінгі білім алуудағы басты құндылықтардың көзі ретінде, шығармашылық ой, алған білімді қорыта білу, тиянақты шешім қабылдау, технологиялық және инновациялық бағыттағы жобалар болып табылады. Осы жағдайды іске асыру үшін жаңа әдістер, оқытудың ұтымды түрлерін енгізудегі белсенділігімен бірінші кезекте оқытушылар қауымы тұру керек. Жобаның екінші басым бағыты-ақпараттық революция болуы тиіс. Атап айтқанда, ақпараттық технологиялар паркі базасында жетекші жоғары оқу орындары мен шет елдік беделді мамандарды қатыстыра отырып жаңа шығармашылық жобаларға белсене араласу. Жобаның үшінші басым бағыты жастарды рухани құндылықтар негізінде тәрбиелеу ісіне ерекше мән беру. Бұл жерде жаһандану үдерістерін назарға ала отырып, оған қарсы тұрудың бірден бір жолы ретінде жас буынның рухани тәрбиесіне, ұлттық-мәдени құндылықтарымыз, діни сауаттылығымызды нығайтуға көңіл бөлу керек [8, Б. 7.].

Н.Ә. Назарбаев Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінде «Қазақстан дағдарыстан кейінгі дүниеде: Болашаққа интеллектуалдық секіріс» тақырыбындағы оқытушылар мен студенттер алдында оқыған дәрісінде: «Бізге ұлттық интеллектілік дінін құруымыз қажет. Бізге халықаралық

деңгейде бәсекеге түсе алатын эрудициялы адамдар керек» деген болатын. Яғни тәуелсіздік алған жылдардан білім саласының реформалауының мақсаты білім жүйесін халықаралық стандарттарға сәйкестендіру мен әлемдік сапалық деңгейін көтеру және жастардың, мамандардың бәсекеге қабілеттілігін көтеру.

Қазақстан өзін демократиялық, нарықтық экономикалық ашық мемлекет деп жариялағалы, білім беру жүйесіндегі ілгері оқыту жүйелерін енгізіп қазіргі әлемнің көптеген елдерімен байланыс орната бастады. Білім-ұлттың бәсекеге қабілеттігін арттырудың басты құралы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // *Егемен Қазақстан*, 14 желтоқсан, 2012. -№ 106 (28143). – Б. 6-7 б.
2. *Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.* -Алматы, 2010. – Б. 52-54.
3. Назарбаев Н. *Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру* // *Егемен Қазақстан*, 2017 ж. 12 сәуір. – Б. 4-5.
4. *Қазақстан (Қазақ елі) тарихы: 4-кітаптан тұратын оқулық. Тәуелсіз Қазақстан: алғышарттары және қалыптасуы. 4-кітап* // *Авторлар ұжымы.* – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 470 б.
5. *Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 7 маусымдағы №389-І «Білім туралы» Заңы.*
6. *Болонский процесс в документах и статьях (Сорбонна-Болонья-Саламанка-Прага)* // *Сост. Е.В. Шевченко.-СПб.: ГТУ, 2001. – 240 с.*
7. *Қарғаев Қ.А. Аймақтық білімнің бірегейленуі үрдісіндегі Болондық жүйе және Қазақстан // Аймақ-концепт: мазмұны, әдістері мен технологиялар атты республикалық ғылыми-практикалық конференция.* -Алматы, 2012. – 350 б.
8. Назарбаев Н. «Интеллектуалды ұлт-2020» // *Егемен Қазақстан*, 1 ақпан, 2010 ж. – Б. 7-8.

УДК 314.554

МРНТИ 05.11.15

Аубакирова Ж.С.¹

¹к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПО РЕГИОНАМ ОСНОВНЫХ ТЕНДЕНЦИЙ РАЗВИТИЯ ПРОЦЕССОВ БРАЧНОСТИ И РАЗВОДИМОСТИ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА НА РУБЕЖЕ XX-XXI ВЕКОВ

Аннотация

Региональный анализ историко-демографических исследований имеет исключительное значение для понимания характеристики развития Казахстана в целом. Изучение брачности актуально для формирования научно обоснованных прогнозов в демографической политике. В данной статье рассматриваются демографические процессы брачности и разводимости населения, которые имеют в Казахстане сильно выраженную региональную специфику.

Автор статьи анализирует общие коэффициенты брачности и разводимости в разрезе регионов, используя многомерный метод кластерного анализа. На основании результатов обработанных данных, выделены несколько регионов (кластеров) на территории Казахстана, с высоким, средним и низким уровнем показателей.

Отмечены особые характеристики брачности и разводов, в зависимости от места проживания, у городского и сельского населения. Подчеркнута роль этнического фактора, которая отражается и на составе региона, и воздействует на различное проявление показателей брачности и разводимости.

Ключевые слова: региональное развитие, демографические процессы, брачность, разводимость, коэффициенты, кластерный анализ

Ж.С. Аубакирова¹

*¹т.ғ.к., С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің доценті,
Өскемен қ., Қазақстан*

XX-XXI ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ НЕКЕЛЕСУ ЖӘНЕ АЖЫРАСУ ҮДЕРІСТЕРІН ДАМУ БЕТАЛЫСЫ БАР Өңірлер бойынша салыстырмалы талдау

Аңдатпа

Тарихи-демографиялық зерттеулердің аймақтық талдауы Қазақстанның жалпы дамуының сипаттамасын түсіндіруде ерекше маңызға ие. Некелесу үдерісін зерттеу демографиялық саясат бойынша ғылыми негізделген болжамдар жасауда өзекті болып табылады. Бұл мақалада Қазақстанның өңірлері бойынша айқын ерекшелікке ие демографиялық некелесу мен ажырасу үдерістері қарастырылған.

Мақала авторы кластерді талдаудың көп өлшемді тәсілін қолдана отырып, некелесу және ажырасу үдерістерінің коэффициенттерін аймақтар бойынша талдады. Өңделген деректердің нәтижесі бойынша жоғары, орташа және төмен көрсеткіштері бар Қазақстанның бірнеше аймақтары айқындалды.

Некелесу мен ажырасу үдерістерінің ерекшеліктері қалалық және ауылдық - тұрғылықты жерлеріне байланысты белгіленген. Аймақ құрамында көрсетілетін және некелесу мен ажырасудың көрсеткіштерінің танылуына әсерін тигізетін этникалық фактордың рөліне айрықша көңіл аударылған.

Кілтті сөздер: өңірлік дамуы, демографиялық процестер, некелесу, ажырасу, коэффициенттері, кластерлік талдау

Zh.S. Aubakirova

*k.h.s., Associate Professor of the S. Amanzholov East Kazakhstan state university,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

THE COMPARATIVE ANALYSIS OVER REGIONS ON THE MAIN DEVELOPMENT TENDENCIES OF THE MARRIAGES AND DIVORCES PROCESSES OF KAZAKSTAN POPULATION IN THE BORDER OF XX-XXI CENTURIES

Abstract

The regional analysis of the historical-demography researches has an exclusive value for understanding the specification of development of Kazakhstan as a whole. The studying of marriages is urgent for formation scientifically substantiated forecasts in the demography politics. In the given article demography processes of the marriages and divorces of the population are considered, which have in Kazakhstan strongly expressed regional specific features.

The author of the article analyses the common coefficients of the marriages and divorces in the regions aspects, using multivariate method of cluster analysis. On the grounds of results of processed data, a few regions on (clusters) Kazakhstan territory are allocated, with high, average and low level of ratings.

Specifications of the marriages and divorces are noted, depending on residing place, at the city and agricultural population. The role of ethnical factor is underlined, which is reflected on the composition of the region and influences to a several of marriages and divorces indicators.

Key words: regional development, demography processes, marriages, divorces, factors, cluster analysis

Брачность и разводимость населения представляют собой одну из наименее исследованных областей демографической истории Казахстана. Значение процесса создания и распада супружеских пар для воспроизводства населения требует более углубленного изучения. Изучение брачности актуально и для формирования научно обоснованных прогнозов в демографической политике, решения важных практических проблем, касающихся брака, семьи, а также для формирования трудовых ресурсов и т. д. Брачная структура населения – своеобразный индикатор социально-экономических условий жизни населения. Стабильность семьи зеркально отражает стабильность общества. Психологическое самочувствие общества, система ценностей и приоритетов, политика государства, социально-экономический уровень жизни населения непосредственно влияют на состояние брачной структуры населения.

Показатели брачного состояния населения – распределение мужчин и женщин по их матримониальному статусу (никогда не состоявшие в браке, состоящие в браке, вдовы, разведенные) – характеризуют, для каждого возраста итоги брачного движения населения во всех предыдущих возрастах, т. е. первых браков, разводов, овдовений, повторных браков [1, с.6].

Брачность, как явление, характеризуется двумя показателями – числом вступающих в брак и числом состоящих в браке. Общепринято уровень брачности (вступление в брак) населения характеризовать общим коэффициентом брачности.

Как и все иные демографические процессы, брачность населения, имеет в Казахстане сильно выраженную региональную специфику (таблица 1).

Таблица 1. Общие коэффициенты брачности населения Казахстана (1991-2016 гг.) по областям (на 1000 человек) [2,с.111-121; 3, с.97]

Годы	1991	1992	1994	1997	1999	2009	2012	2015	2016
Казахстан	9,8	8,7	7,5	6,6	5,8	8,8	9,8	8,5	8,0
Акмолинская	9,9	8,3	5,3	6,8	5,5	8,1	8,9	7,4	6,6
Актюбинская	10,2	8,8	7,4	6,1	5,5	9,0	11,1	8,6	8,1
Алматинская	9,8	8,7	7,3	6,7	5,8	8,8	9,8	8,4	7,9
Атырауская	9,6	8,9	7,3	7,2	6,7	10,0	11,5	8,7	8,1
Восточно-Казахстанская	9,3	8,4	7,2	6,4	5,4	8,4	9,3	8,0	7,4
Жамбылская	9,9	9,1	7,0	6,0	5,1	8,6	9,7	7,5	7,3
Западно-Казахстанская	10,4	2,1	7,5	6,3	5,1	8,8	10,1	8,3	7,9
Карагандинская	8,7	7,8	7,3	6,6	5,8	8,9	9,6	8,3	7,8
Кызылординская	10,7	10,2	8,3	7,7	6,5	9,0	9,6	7,7	7,4
Костанайская	9,4	7,9	7,3	6,5	5,7	7,3	8,1	7,3	6,4
Мангистауская	10,1	9,0	7,9	7,4	7,3	10,2	12,0	9,4	8,8
Павлодарская	9,6	8,4	7,9	6,9	6,3	8,4	9,4	8,1	6,8
Северо-Казахстанская	9,2	7,7	7,4	6,3	5,1	7,4	8,3	7,3	6,3
Южно-Казахстанская	10,5	9,7	8,1	6,7	5,5	8,4	9,0	7,7	7,7
г Алматы	10,1	8,6	8,1	7,3	6,9	9,4	10,3	10,3	9,6
г Астана	10,2	8,0	7,3	5,7	5,8	10,7	13,1	13,0	12,3

Данные таблицы наглядно демонстрируют снижение брачности населения и установление отрицательных тенденций в этом демографическом процессе абсолютно во всех областях Казахстана. Региональный анализ брачности показывает наличие территориальных различий. Изучение этих различий было проведено на основе демографического районирования брачности, которому предшествовал анализ ранжирования общих коэффициентов брачности (и разводимости) по областям.

Рубеж двух столетий оказался своеобразным рубежом изменения брачного поведения населения. До конца XX века можно наблюдать снижение общего показателя брачности во всех регионах Казахстана, с начала XXI века – улучшение.

Наиболее интенсивно в период с 1991 г. по 1999 г. падение общего коэффициента брачности произошло в Западно-Казахстанской области (на 51%, в 2 раза), Южно-Казахстанской области (на 48%, в 1,9 раза), Жамбылской (на 48%, в 1,9 раза), за 10 лет численность вступивших в брак в них на половину сократилась.

Меньше всего этот негативный процесс затронул две области: Карагандинскую (на 33%) и Атыраускую (на 30%). В 1991 г. самый высокий коэффициент брачности был в Кызылординской области (10,7‰), Южно-Казахстанской (10,5‰). Наименьшую количественную выраженность этот показатель приобрел в Карагандинской (8,7‰) и Северо-Казахстанской (9,2‰) областях. Несмотря на то, что уровень брачности в них оставался низким по сравнению с другими областями, интенсивность снижения данного коэффициента за рассматриваемый период оказалась наименьшей. Имея устойчивую тенденцию постоянного сокращения, в последнее десятилетие 20 века уровень брачности

оказался минимальным (в 1999 году) в Северо-Казахстанской (5,1%), Жамбылской (5,1%) и Западно-Казахстанской (5,1%) областях. Несмотря на снижение, уровень брачности остается, по-прежнему, самым высоким в 1999 г. по Казахстану в г. Алматы, что, видимо, связано с молодым возрастным составом города. Из областей, в Магистауской (7,3%). На втором месте – Атырауской (6,7%). За ней идут Кызылординская (6,5%) и Павлодарская области (6,3%).

Региональные различия брачности населения сформировались под влиянием тех же факторов, основанных на различиях в возрастной структуре населения и в соотношении полов. Не маловажное значение имеет и этнический состав населения в регионах. Традиционно, например, тюркские (или "азиатские") этносы отличались большей устойчивостью браков и меньшим количеством разводов, чем славянские (или "европейские") этносы. Отметим, что именно в тех этнодемографических зонах, где численность казахов и других тюркских этносов являлась значительной, уровень брачности – высокий (например, в Западной среднее значение по классу составляет – 7,3%), в то время как в Центральной и Северо-Восточной зонах – 5,4%; при этом среднереспубликанское значение составило – 5,8%.

Проанализируем данные по брачному состоянию населения в регионах по состоянию на 2009 - 2016 годы.

Региональный анализ брачности и разводимости осуществим, используя многомерный метод кластерного анализа. Основой метода кластерного анализа является группирование первичных данных, которое производится в соответствии со значениями отобранных признаков, выбор которых исходит из целей и задач исследования.

В результат использования данной методики получают группы, которые называются кластерами (от английского слова cluster – группа элементов, характеризующихся каким либо общим свойством) или таксонами (от английского слова «taxon» – систематизированная группа любой категории). Методы нахождения кластеров называются кластер – анализом или численной таксономией. Данный метод позволяет определить регионы по сходному типу, в данном случае, состояния уровня брачности и разводимости населения.

Используя результаты обработанных данных, выделим несколько регионов на территории Казахстана:

- высокого уровня брачности населения;
- среднего уровня брачности населения;
- низкого уровня брачности населения.

К первому кластеру относятся западные области Казахстана, имеющие общие коэффициенты брачности населения от 7,9% и выше до 8,8%. Это Западно-Казахстанская область (7,9%), Актюбинская (8,1%), Атырауская (8,1%), Мангистауская (8,1%). Среднее значение по классу составляет 8,2%.

Ко второму кластеру относятся области на востоке - Восточно-Казахстанская область (7,4%), центре - Карагандинская область (7,8%) и на юге Казахстана - Алматинская (7,9%), Южно-Казахстанская (7,7%), Кызылординская (7,4%), Жамбылская (7,3%). Среднее значение по классу - 7,6%.

К третьему кластеру можно отнести с низкими общими коэффициентами брачности населения - это северный регион Казахстана: Павлодарская (6,8%), Акмолинская (6,6%), Костанайская (6,4%), Северо-Казахстанская области (6,3%). Среднее значение по кластеру - 6,5%. Региональные отличия тесно связано с этническим составом населения и типом размещения, уровень урбанизированности также продолжает свою роль. Визуально эволюцию брачности в регионах можно представить с помощью демографических карт (приложение 1,2,3), на которых наглядно представлена региональная специфика. Такие же тенденции отмечаются как у городского, так и сельского населения.

Одним из важных факторов, оказывающих влияние на уровень брачности является увеличение численности лиц, никогда не состоявших в браке. Наиболее высокая доля мужчин, никогда не состоявших в браке, отмечена в городах Астана и Алматы: 41,7% и 42,0% соответственно. Низкий удельный вес холостых среди мужчин отмечен в Северо-Казахстанской области - 31,2%. Наибольшее увеличение населения в категории никогда не состоявших в браке произошло за период между переписями в городах Астана и Алматы - на 12,4 и 11,0 процентных пункта соответственно [4, с.29].

Среди никогда не состоявших в браке женщин также высокую долю составили жительницы г. Астаны (36,8%) и г. Алматы (36,3%). За 10 лет их доля возросла на 10,8 и 11,3 процентных пункта соответственно [4, с.29].

Значительный низкий удельный вес не состоявших в браке женщин отмечен среди жительниц Северо-Казахстанской, Акмолинской и Восточно-Казахстанской областей (от 21,1 до 24,4%). Значительное сокращение численности этой категории лиц наблюдаются в Костанайской области, где доля мужчин, состоящих в браке, сократилась с 64,5% до 56,4% (на 8,1%), а замужних женщин – уменьшилась с 56,8% до 49,5% (на 7,3%). Заметно сократилась доля женатых мужчин в г. Астане - с 62,7% до 53,5 (на 9,2%) [4, с.29].

Доля овдовевших мужчин на 0,5-0,9 процентных пункта выше среднереспубликанского показателя в Акмолинской, Павлодарской, Восточно-Казахстанской, Северо-Казахстанской, Карагандинской и Костанайской областях (более 3%). В г. Астане по сравнению с 1999 годом доля овдовевших мужчин снизилась от 2,8 до 1,4%, что ниже среднего показателя по стране на 1,1 процентный пункт.

Доля овдовевших женщин Западно-Казахстанской, Павлодарской, Карагандинской, Акмолинской, Костанайской, Восточно-Казахстанской и Северо-Казахстанской областей превышает средне республиканский показатель на 1,9 – 4,1 процентных пункта. Наиболее низкие по республике доли овдовевших женщин отмечены в г. Астане – 7,6% и Мангистауской области – 8,3%, что ниже средних показателей по стране на 5,1 – 4,4 процентных пункта соответственно [4, с.30].

Как известно, важным процессом, активно воздействующим на естественное движение населения, является уровень его разводимости. Распад семьи принимает форму либо расторжения брака, либо овдовения.

Разводы традиционно считались феноменом городской жизни. Рост разводов связывали, как правило, с влиянием урбанизации, под воздействием которой менялись нормы и эталоны поведения, формы и характер семейного и внесемейного общения, ослаблялся социальный контроль. Но ситуация изменилась. По-видимому, городские нормы матримониального поведения распространяются и среди сельских жителей [5, с.210]. Устой семейных ценностей, которые были всегда сильными для жителей сельской местности, постепенно расшатываются. Рост разводов связан с резкими изменениями, произошедшими на селе, когда сельские жители из системы широкого государственного социального обеспечения в советское время в рыночных условиях оказались в ситуации сильного кризиса. Социально-экономический кризис в первую очередь отразился на семейных отношениях.

В региональном разрезе видятся значительные колебания уровня разводимости. В 1970 г. меньше всего разводов произошло в Атырауской области (0,8‰), Кзыл-Ординской (0,9‰) и Южно-Казахстанской (0,9‰) областях. К 1980 г. произошло существенное увеличение числа разводов абсолютно во всех областях Казахстана. Меньше всего этот процесс затронул Атыраускую (1,0‰), Кзыл-Ординскую (1,1‰) и Южно-Казахстанскую (1,5 ‰) области. Несколько увеличившись, уровень разводимости, по-прежнему, оставался низким по Казахстану именно в этих трех областях. Большое количество разводов в 1980 г. отмечено в г. Алматы (6,7‰), в Мангистауской (4,4‰), Восточно-Казахстанской (3,4‰) и Павлодарской (3,2‰) областях. Региональные уровни различия составляли 340% (в 4,4 раза наибольший показатель отличается от наименьшего). Число разводов в период с 1980 г. по 1999 г. несколько уменьшилось. В целом по республике коэффициент разводимости снизился в 1,5 раза (с 2,6 до 1,7‰). Наиболее интенсивное падение этого коэффициента произошло в г. Алматы, Жамбылской области, Мангистауской, Южно-Казахстанской областях. Рост количества разводов отмечен в двух областях – Атырауской и Кызылординской (таблица 2). Больше всего процесс распада семьи затронул Актюбинскую область (общий коэффициент разводимости за 20 лет уменьшился на 11,8%) и Костанайскую область (на 21,4%). В 1999 г. наиболее высокий уровень разводимости оставался по-прежнему в г. Алматы – 2,9‰ (несмотря на то, что он существенно снизился в 2,3 раза) и двух областях – в Мангистауской и Павлодарской (2,3 и 2,5‰ соответственно) (таблица 2).

Таблица 2 - Общие коэффициенты разводимости населения Казахстана (1990-2016 гг.) по областям (на 1000 человек) [2, с.11-121,5,с. 27; 3, с.102]

Годы	1990	1992	1994	1996	1999	2009	2012	2015	2016
Казахстан	2,6	3,0	2,5	2,6	1,7	2,5	2,9	3,1	3,0
Акмолинская	2,8	3,4	3,0	2,4	1,8	2,7	3,4	3,5	3,2
Актюбинская	2,1	2,6	2,0	2,1	1,5	2,3	2,9	2,9	2,9
Алматинская	2,4	2,7	2,0	2,3	1,4	1,9	2,4	2,8	2,6
Атырауская	1,6	1,5	1,4	1,8	1,2	2,1	2,9	2,6	2,4
Восточно-Казахстанская	3,1	3,4	3,0	3,0	2,2	3,0	3,4	3,7	3,5
Жамбылская	2,3	2,8	1,7	1,6	1,0	1,6	2,1	2,3	2,2
Западно-Казахстанская	1,9	2,1	2,0	2,3	1,2	2,5	2,9	2,9	2,9

Карагандинская	3,4	3,6	3,4	3,3	2,1	3,3	3,8	3,8	3,7
Қызылординская	1,2	1,7	1,2	1,6	1,2	1,9	2,1	2,3	2,4
Қостанайская	2,9	3,4	3,2	3,4	2,2	3,3	3,9	3,7	3,6
Мангистауская	3,2	3,5	3,3	2,9	2,3	2,1	2,6	2,3	2,3
Павлодарская	3,1	3,8	3,2	3,5	2,5	3,6	4,1	4,3	3,9
Северо-Қазақстанская	2,3	2,6	2,7	2,7	1,5	3,0	3,5	3,6	3,6
Южно-Қазақстанская	1,7	1,9	1,4	1,3	0,8	1,1	1,4	1,8	1,8
г. Алматы	4,9	4,8	4,3	4,2	2,9	3,6	3,9	3,7	3,5
г. Астана	3,9	3,9	3,8	3,7	2,2	3,3	3,7	4,4	4,0

Наиболее интенсивно в период с 1990 г. по 1999 г. падение общего коэффициента разводимости произошло в Жамбылской области (на 56,5%, в 2,3 раза) и Южно-Қазақстанской области (на 52,9%, в 2,1 раза), впрочем они же лидирует и по сокращению брачности. И браков меньше и разводов.

А вот регионы, где темпы снижения разводов, к сожалению, не стали высокими можно отнести Қызылординскую область (0%), а затем уже Қостанайскую (на 24,1%) и Атыраускую (на 25%).

Это подтверждают и данные статистики. По-прежнему, северный, восточный и центральный регионы Қазақстана неблагополучны, с точки зрения сохранности семейных ценностей. Наибольший показатель общего коэффициента разводимости в 2016 году органами статистики отмечен в Павлодарской области (3,9%), наименьший в Южно-Қазақстанской (1,8%).

Также, используя кластерную методику, выделим три класса – регионы с высоким, средним и низким уровнем разводимости.

К кластеру с высоким числом разводов относятся те же 4 области, что и с низким уровнем брачности – Акмолинская (3,2%), Қостанайская (3,6%), Северо-Қазақстанская (3,6%) и Павлодарская (3,9%) области. Среднее значение по классу – 3,6%. Данный регион опережает – г.Астана (4%). Ситуацию в этом кластере можно охарактеризовать как неблагополучную – сочетание низкой брачности населения (среднее значение по классу – 6,5; ниже среднереспубликанского на 19%) и высокой разводимости (3,6; выше 20%).

Қарагадинская (3,7%) и Восточно-Қазақстанская (3,5%) области, г.Алматы (3,5%), к сожалению, также лидируют по числу разводов.

Ко второму кластеру можно отнести области со средним уровнем разводов. Это Ақтөбінская и Запдно-Қазақстанская (по 2,9%), Атырауская (2,4%), Мангистауская (2,3%). Среднее значение по классу – 2,63%.

И к третьему кластеру относится южный регион Қазақстана – с высокой брачностью и низкой разводимостью: Алматынская (2,6%), Қызыл-Ординская (2,4%), Жамбылская (2,2%), Южно-Қазақстанская (1,8%). Среднее значение по классу – 2,25%.

В начале XXI века с ростом брачности растет и уровень разводов в регионах. Немаловажное значение имеет и социально-экономические факторы, психологические, а также значение традиционных семейных ценностей. Ученые выделяют и такой экономический фактор как уменьшение частоты разводов в трудные времена и увеличение во времена экономического благополучия. Это можно заметить по динамике разводов в Қазақстане: снижение к концу XX века и увеличение к концу первой четверти XXI века.

Психологи же выделяют следующие причины разводимости: кардинальные изменения в брачно-семейных отношениях – высокий уровень женской занятости в общественном производстве, образовательный уровень женщин, возникновение противоречий между материнскими и производственными функциями женщин. Действительно, в северо-восточных и центральных регионах Қазақстана женщина больше занята в общественном производстве, чем на юге или западе.

Также свою роль продолжает играть этнический фактор. Преобладание в северо-восточном регионе Қазақстана славянских (или "европейских") этносов, а на юге, юго-западе тюркских (или "азиатских") этносов также имеет свое значение. Различные взгляды на брак и развод, традиции оказания помощи молодым семьям, степень родственных семейных уз, традиционные, а где то даже патриархальные взгляды и семейные ценности влияют на региональные особенности.

Список использованной литературы:

1. Синельников А.Б. Брачность и рождаемость в СССР. – М.: Наука, 1989. – 104 с.
2. Демографический ежегодник КазССР, 1990. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издательский центр, 1991. – 126 с.
3. Демографический ежегодник Қазақстана. – Астана, 2017. – 357 с.
4. Итоги национальной переписи населения РК 2009 года. Аналитический отчет / Под ред. Смаилова А.А. - Астана, 2011. – 65 с.
5. Воспроизводство населения СССР /А.Г. Волков, В.А. Белова, Г.А. Бондарская и др. – М.: Финансы и статистика, 1983. – 303 с.

УДК 327 (574)
ГРНТИ 11.01.29

Кенжалина Г.Ж.¹, Азмуханова А.М.²

¹старший преподаватель кафедры международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

²к.и.н., асс.проф. зав. кафедрой международных отношений ЕНУ им.
Л.Н. Гумилева

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ИМИДЖЕВОЙ СТРАТЕГИИ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ ПУБЛИЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ

Аннотация

В этой статье рассматриваются вопросы имиджа Казахстана как субъекта международных отношений. Отметим, что каждое государство позиционирует себя в различных сферах на международной арене. Казахстан обладает огромными сырьевыми ресурсами, что привлекает международное сообщество. Наша Республика узнаваема на многих международных диалоговых площадках, что повышает в целом положительный имидж страны.

Ключевые слова: Казахстан, международное сообщество, имиджевая политика, публичная дипломатия

Г.Ж. Кенжалина¹, А.М. Азмуханова²

¹ халықаралық қатынастар кафедрасының аға оқытушысы. Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Қазақстан Республикасы, Астана қаласы.

²т. э. к, проф. кафедра меңгерушісі. Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ халықаралық қатынастар
факультеті.
Қазақстан Республикасы, Астана қаласы.

АШЫҚ ДИПЛОМАТИЯ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИМИДЖДІК СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанның имиджі халықаралық қатынастардың субъектісі ретінде қарастырылады. Имидж саясатын қалыптастыру барысында әр мемлекет өзінің ұлттық ерекшеліктерін, артықшылықтарын, маңыздылығын барынша позициялайды. Қазақстан үлкен шикізат ресурстарымен бай ел екендігі негізге алына отырып, имиджді тиімді қалыптастырудың перспективаларын модельдеу мәселелері қарастырылады. Біздің Республикамыз көптеген халықаралық диалог алаңдарында жақсартады, жалпы жағымды имиджі көтеріледі.

Кілтті сөздер: Қазақстан, халықаралық қауымдастық, имидждік саясат, көпшілік дипломатия

G. J. Kenzhalina¹, A. M. Azmukhanova²

¹ senior lecturer of the Department of international relations of ENU. L. N. Gumilyova, Republic of
Kazakhstan, Astana.

²PhD in history Head of the Department of international relations of ENU.
L. N. Gumilyova, Republic of Kazakhstan, Astana.

THE PROBLEM OF FORMATION OF IMAGE STRATEGY OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF THE CONCEPT OF PUBLIC DIPLOMACY

Abstract

This article discusses the image of Kazakhstan as a subject of the international relations. It should be noted that each state is positioning itself in various spheres in the international arena. Kazakhstan has huge

raw materials that attract the international community. Our Republic is recognizable on many international dialogue platforms, which increases the overall positive image of the country.

Key words: Kazakhstan, international community, image policy, public diplomacy

Начиная с XX-го века, особенно в эпоху холодной войны, государства осознали важность систематического построения имиджа. С наступлением глобализированной коммуникации произошел всплеск национального имиджа. Современная озабоченность построением имиджа может служить двойной функцией, если она проводится эффективно. Это может не только создать внутреннюю политическую поддержку, но и расширить международное влияние страны.

Позитивный имидж страны обеспечивает ей плавную интеграцию в мировой рынок и международную политическую систему, помогает привлекать больше прямых иностранных инвестиций, туристов и гарантирует, что государство получит поддержку зарубежных партнёров и международных организаций в решении различных экономических, гуманитарных и политических вопросов, в том числе проблем безопасности. В связи с этим основной целью этой статьи является анализ важности стратегии формирования имиджа Республики Казахстан в контексте публичной дипломатии.

В условиях глобализации позитивный образ государства оказывает значительное влияние на все сферы жизни страны. Положительный национальный имидж имеет тенденцию укреплять единство и общественный дух граждан, поскольку уважение и признание страны на международном уровне способствует устойчивым трансграничным отношениям, помогает разорвать стереотипы и изменить неадекватные мнения относительно этой страны.

Ж.Висент предполагает, что в зависимости от экономического, социального и политического климата и потенциала государства выбираются следующие тенденции формирования имиджа государства: прямые иностранные инвестиции, экспорт, туризм и публичная дипломатия [1].

Ж.Мелиссен утверждает, что они функционируют с использованием аналогичных методов и наилучшие результаты достигаются, когда эти тенденции используются вместе с учетом дополнительных различий [2, с.23]. В связи с этим формирование имиджа государства является приоритетом, успех которого помогает странам утвердиться в глобальном мире.

Согласно С. Анхольту при формировании имиджа страны необходимо иметь в виду, что большинство людей, как правило, не изменяют свое мнение о конкретной стране, и их мнение может быть адекватным реальности или абсолютно искажено, так как оно сформировано на основе стереотипов, исторических обстоятельств и отношений с другими государствами. В тех случаях, когда мнение меняется, оно меняется постепенно, и процесс может продолжаться десятилетиями [3, с.7-8]. Формирование имиджа страны – это долговременный процесс, сопоставимый с коллективным проектом, который приносит результаты только в долгосрочной перспективе и требует четкой стратегии, плана действий и координации [4, с.1-6].

Формирование имиджа государства – это последовательность коллективно координируемых функциональных, эмоциональных, коммуникативных и стратегических действий, которые стимулируют ассоциации в мировом сообществе. У людей есть определенные образы и мнения, сформированные в их сознании о стране, как внутри, так и за ее пределами. Имидж формируется путем суммирования мнений всех заинтересованных сторон в мире о жителях, природе, языке, культуре, истории, еде, моде, экономике и т. д. [5, с.26].

Репутация страны может быть улучшена только в долгосрочной перспективе, поэтому формирование имиджа следует рассматривать последовательно и стратегически. Существуют три основных элемента формирования имиджа:

– стратегия, т. е. государство должно знать, как его имидж должен быть разработан; оно должно обладать достаточной информацией о том, как страна оценивается на местном и международном уровнях; оно должно установить границы действий и сферы деятельности; оно должно решить, кто будет участвовать в формировании имиджа, а также определить свою цель;

– содержание действий, т. е. стратегия должна осуществляться посредством новых экономических, правовых, политических, культурных и образовательных действий, например, развитие инноваций и бизнеса, нового законодательства, реформ, инвестиций и политики;

– символические действия, т. е. действия, которые должны оцениваться положительно во всем мире, например, помощь соседним странам, борьба за права человека, приверженность решению проблем изменения климата и окружающей среды.

Роль имиджа страны в международных отношениях можно объяснить в свете теории силы (Power) и концепции публичной дипломатии.

«Сила – это способность влиять на поведение других людей, чтобы получить нужные результаты» [6, с.2]. Согласно Дж. Наю, сила включает в себя жесткие и мягкие варианты глобальной информационной эры. Есть три источника власти – военная, экономическая и мягкая сила. Мягкая сила отличается от жесткой силы в том, что предпочтительные результаты достигаются с помощью кооптации, а не принуждения. Мягкая сила государства сосредотачивается на его культуре, политических ценностях и внешней политике. Сильная сторона мягкой силы страны зависит от того, в какой степени ее культура, политические ценности и внешняя политика привлекают или отталкивают интересы целевых стран.

Осуществление мягкой силы в основном заключается в сфере публичной дипломатии, целью которой является продвижение позитивного национального имиджа. Термин «публичная дипломатия» был впервые использован Информационным агентством Соединенных Штатов Америки в начале 1960-х годов прошлого века в отношении того, как страна управляет своей репутацией за рубежом.

Согласно Марку Леонарду, у публичной дипломатии есть четыре цели:

- повысить осведомленность людей о своей стране, заставляя их задуматься о ней, обновить их образы, обойти неблагоприятные мнения;
- улучшить оценку людьми своей страны, создать позитивное восприятие, убедить других видеть проблемы глобального значения с той же точки зрения;
- привлечь людей к своей стране, что связано с укреплением связей - от реформы образования до научного сотрудничества, конкурентоспособности наших товаров и услуг, понимание наших ценностей;
- влиять на людей, привлекать компании и инвестиции, общественность для поддержки наших позиций во внешней политике, что повысит привлекательность имиджа государства.

Для достижения этих целей, отмечает далее Леонард, публичная дипломатия должна работать в трех измерениях:

- общение по повседневным вопросам - другими словами, согласование традиционной дипломатии с новостным циклом;
- стратегическое общение, то есть управление общим восприятием страны;
- развитие прочных отношений с ключевыми индивидами через стипендии, обмены, обучение, семинары, конференции и доступ к медиа-каналам» [7].

Как отмечают Х. Н. Туч [8] и К. Росс [9, с.75-83] публичная дипломатия действует двумя способами. Первая – это политика коммуникации, направленная на эффективную отправку сообщений о стране, т. е. «четко и ясно формулировать политику и предпринимать постоянные усилия для развития поддержки этой политики» [9, с.4]. В этой области некоторые важные инструменты и методы работают с различными типами носителей, а также с персональной информацией, печатными копиями и интернет-связью. Поэтому позитивная работа пресс-атташе, пресс-релизы, статьи в газетах, телевизионные программы – это основные пути продвижения страны в рамках публичной дипломатии. Кроме того, второй путь – это культурная дипломатия, направленная на содействие культурному взаимопониманию посредством различных мероприятий, культурных и образовательных программ обмена, государственно-частного партнерства и т. д.

Публичная дипломатия пытается установить международный статус государства и воплотить свои цели, положительно продвигая общественные концепции и создавая привлекательный национальный образ. В отличие от традиционной дипломатии, публичная дипломатия стремится влиять не только на «влиятельных лиц» в зарубежных странах, но и на широкую общественность; ее работа вместе с традиционной дипломатией имеет важное значение для успешного осуществления внешней политики страны. Когда традиционная дипломатия, которая зависит от отношений между правительствами, терпит неудачу, публичная дипломатия продолжает оказывать помощь в поддержании связей между странами путем создания каналов для контактов между людьми. Н. Читти подчеркивает ценность интерактивного подхода «люди-правительству» для построения национального имиджа и вклада отечественной и зарубежной публики в формирование имиджа страны [10]. С ростом популярности публичной дипломатии имидж страны на международной арене управляется более многообразным образом, чем раньше. Невоенное и неэкономическое привлечение, а не принуждение, посредством вовлечения в бизнес, культурные дела, экологические проблемы, крупные события и экспозиции,

спорт и средства массовой информации, с тем чтобы убедить людей думать и вести себя так, как этого хочет источник, постоянно проводимые в поддержку внешней политики и целей страны. Распространение демократии, быстрый рост СМИ, рост глобальных НПО и протестных движений являются ключевыми проявлениями публичной дипломатии. Следовательно, правительства инвестируют ресурсы в деятельность публичной дипломатии, чтобы представлять свои страны в качестве национальных брендов с позитивной международной репутацией.

Однако в публичной дипломатии нет широко распространенной модели и измерительного инструмента для анализа состояния и эффектов имиджа страны. В то время как исследования практиков сильно зависят от суммарных индексов (таких как Nation Brands Index, Best Country Score, или Country RepTrak), академические исследования (такие, как в основном семантические работы Кунчика или Ная) до сих пор отдают предпочтение концептуальному или историческому фокусу. По-прежнему остается открытым вопрос о том, как доступные эмпирические подходы из других областей, такие как маркетинг, PR и социальная психология, могут быть использованы для разработки всеобъемлющей модели имиджа страны, подходящей для анализа в публичной дипломатии.

Для работы над новой моделью исследователи и специалисты в области публичной дипломатии могут использовать и комбинировать установленные подходы из специализированных областей, таких как теория отношений, теория национальной идентичности и репутационный менеджмент. В качестве ориентировочной конструкции можно концептуализировать имидж страны на основе двухкомпонентной модели отношений А. Айзена, включающей в себя знание (конкретные убеждения) и аффекты (общие чувства) о стране [11].

В своей основополагающей теории национальной идентичности Э. Смит описывает страны как определенные человеческие коллективы, состоящие из отдельной территории или родины, общей истории и традиций, внутренней экономики, общественной культуры, совокупности общих норм и ценностей, а также суверенные политические организации или государства [12].

А. Бухманн, путем объединения модели Э. Смита с общей дифференциацией измерений имиджа, используемой в репутационном маркетинге, предлагает конструктивную структуру имиджа страны, которая может быть определена как состоящая из четырех различных, но тесно взаимосвязанных измерений: функционального, нормативного, эстетического и эмоционального, что показаны на рисунке 1.

Рис. 1. Четырехмерная «4-D модель» имиджа страны
(<http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1748048514556986>)

Функциональное измерение имиджа страны, которое охватывает убеждения относительно конкурентоспособности страны, обусловлено с учетом характеристик Э. Смита национальной экономики и политической организации. Оно состоит из убеждений относительно состояния экономики и национального, конкурентоспособности продукции и услуг страны, ее рынков труда и образовательной системы, компетенций и эффективности политической системы, а также эффективности страны в области исследований и технологий.

Нормативное измерение странового имиджа, которое охватывает убеждения относительно целостности страны, обусловлено с учетом характеристик Э. Смита норм и ценностей страны. Этот аспект состоит из конкретных суждений, касающихся как социальной, так и экологической ответственности страны.

Эстетическое измерение имиджа страны, которое охватывает убеждения относительно эстетических качеств страны, определяется путем использования характеристик Э. Смита общественной культуры, традиций и территории. Оно включает в себя суждения относительно привлекательности культуры и традиций страны, а также красоты ее пейзажей и декораций.

Наконец, *эмоциональное* измерение имиджа страны, который представляет собой эффективный компонент конструкции имиджа страны, состоит из общих чувств симпатии и восхищения для страны. Это считается последствием или результатом когнитивных убеждений о стране, которыми владеют люди.

Эта четырехмерная модель может быть эмпирически применена с использованием инструментов исследования. Основываясь на соответствующих данных, статистический анализ (используя моделирование структурных уравнений) может показать, как функциональные, нормативные и эстетические убеждения о стране влияют на формирование эмоционального измерения имиджа страны, демонстрируя «способность привлекать страну». Кроме того, мы можем видеть, как эмоциональное измерение образа страны опосредует влияние когнитивных измерений на поведение людей. Такие поведенческие эффекты могут быть проанализированы в отношении широкого спектра переменных результатов, таких как готовность политически поддерживать страну, инвестировать в страну или путешествовать в страну.

Четырехмерная «4-D модель» имиджа страны и соответствующий инструмент исследования обеспечивают новый подход к анализу имиджа страны с точки зрения концепции публичной дипломатии. Кроме того, такой анализ может обогатить понимание и мониторинг в практике публичной дипломатии и помочь улучшить разработку и оценку межнациональных коммуникационных стратегий [13].

Современный Казахстан уверенно заявляет миру, что в период своей независимой истории он смог превратиться из молодого государства в сильного игрока на международной арене. В последние десятилетия Казахстан стал полноправным членом экономического сообщества. Более того, наша страна всегда продвигает свое лидерство в политической, экономической и других областях. Успехи Казахстана могут быть наглядно представлены сквозь призму различных мировых рейтингов. В опубликованном в 2017 году отчете Глобального индекса конкурентоспособности Всемирного экономического форума, включающему оценку 137 стран, Казахстан по уровню технологической готовности улучшил свою позицию, заняв 52 место (56 место в 2016 году) [14]. В рейтинге Всемирного Банка «Doing Business 2018», опубликованного 1 ноября 2017 года, наша страна заняла 36-ю позицию, опередив такие страны ОЭСР как Италия (46 место), Бельгия (52), Израиль (54), Турция (60), Греция (67) [14].

Большая часть информации о Казахстане, которой в настоящий момент располагает международная аудитория, ограничивается его огромными сырьевыми ресурсами. Между тем наш народ обладает богатой историей и культурой, экономика имеет качественные и количественные показатели, большой инвестиционный потенциал в недобывающих секторах, готов открыть всему миру ранее неизвестные ему туристические маршруты.

Как отметил в своем интервью Биржан Канешев, Председатель Комитета международной информации Министерства иностранных дел РК: «Казахстан проводит ответственную внутреннюю и внешнюю политику, утверждает принципы межрелигиозной и межэтнической толерантности, развивает тесное сотрудничество с соседними странами и глобальными игроками, способствует углублению интеграционных процессов. В этой связи нам необходимо осознать наши достоинства и сильные стороны, продвигая их на информационных рынках мира. Многие за рубежом имеют еще весьма поверхностное представление о Центральной Азии, а потому не скрывают своего желания узнать больше об этом регионе, и в первую очередь о Казахстане» [15].

Имиджевая стратегия РК базируется на принципах убеждения. Республика постоянно выдвигает передовые инициативы, направленные не только на повышение благосостояния собственных граждан, но и на стимулирование мирового сообщества на совместное решение глобальных проблем. Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев постоянно подчеркивает тот факт, что партнерство цивилизаций есть высшая форма сотрудничества в условиях многополярного мира [16].

Стратегия по формированию и продвижению имиджа Республики Казахстан нашла отражение в основополагающих государственных Концепциях, Программах и Стратегиях развития. В частности, в Стратегическом плане развития до 2020 года одним из долгосрочных приоритетов внешней политики является «формирование позитивного имиджа и восприятия Республики Казахстан в мире как демократического, правового государства с современной рыночной экономикой, стабильной политической системой, открытым и толерантным обществом». Так же обеспечение устойчивых позиций и формирование позитивного образа государства в мировом сообществе ставится одной из главных целей в Концепции внешней политики РК на 2014-2020 годы. В государственной программе «Информационный Казахстан – 2020» предлагается реализация мероприятий по продвижению имиджа Казахстана как привлекательного туристского направления посредством Интернет, международных выставок и спутникового телеканала «Kazakh TV» («CaspioNet»).

В целях выработки предложений по формированию, повышению и укреплению имиджа Республики Казахстан как конкурентоспособного и социально-ориентированного государства, в 2007 г. была создана рабочая группа по повышению положительного имиджа страны, а также работает Комитет международной информации МИД РК.

В стране на уровне официальной дипломатии ведется активная деятельность по проведению международных имиджевых мероприятий (председательство РК в международных организациях таких, как ОБСЕ, ОИС, СБ ООН), выдвижение на международном уровне различных инициатив, способствующих формированию позитивного имиджа страны (идея созыва СВМДА, отказ от ядерного оружия, идея принятия Всеобщей декларации о построении мира, свободного от ядерного оружия, инициатива Президента Н.А. Назарбаева о проведении в Казахстане Съезда лидеров мировых и традиционных религий и др.).

Имиджевая стратегия Казахстана предполагает также приоритетное внимание к развитию публичной дипломатии, системному присутствию позитивной информации о стране в мировых каналах коммуникаций. С этой целью проводятся мероприятия международного уровня, направленные на привлечение внимания широких слоев зарубежной общественности. К таким мероприятиям можно отнести проведение спортивных мероприятий - Зимние Азиатские игры 2011 г., Всемирная Зимняя универсиада 2017 г., проведение международной выставки ЭКСПО – 2017, а также, реализация таких культурных проектов как «Культурное наследие», международный кинофестиваль «Евразия», международный фестиваль творческой молодежи «Шабьт» и многие другие. Кроме того, на сегодняшний день в республике реализованы проекты отечественной киноиндустрии, способствующие популяризации Казахстана за рубежом. По мнению экспертов, кинопроекты «Кочевник», «Жажурек мын бала», соответствующие мировому уровню киноиндустрии, помогают познакомить зарубежную аудиторию с историей Казахстана, его становлением как государства, знакомят мир с самобытностью нашего государства.

Однако, на сегодняшний день необходимо отметить, что активность публичной дипломатии Казахстана недостаточно высока. Отечественная публичная дипломатия находится на начальной стадии своего развития. Необходимо создать общественные и частные фонды, которые бы финансировали определенные направления публичной дипломатии на постоянной основе.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что успех в достижении конечных результатов формирования имиджевой стратегии во многом зависит от продуманной стратегии в сфере публичной дипломатии.

Список использованной литературы:

- 1 de Vicente J. *State branding in the 21st century [Master thesis]. Massachusetts: Fletcher School, Tufts University, 2004, P.34. // www.cuts-citee.org/CDS02/pdf/CDS02-Session3-01.pdf*
- 2 Melissen J. *Wielding Soft Power: The New Public Diplomacy. // Clingendael Diplomacy Papers No. 2. The Hague: Netherlands Institute of International Relations Clingendael, 2005, P.246.*
- 3 Anholt S. *Beyond the Nation Brand: The Role of Image and Identity in International Relations. // Exchange – journal of public diplomacy, 2011, P.23. // culturaldiplomacy.org/academy/pdf/.../soft_power/The_New_Public_Diplomacy.pdf*
- 4 Anholt S. *Place branding: Is it marketing or isn't it? // Place Branding and Public Diplomacy vol. 4, Palgrave Macmillan, 2008, P.4. // <https://link.springer.com/article/10.../palgrave.pb.6000088>*
- 5 Aaker D. *Building Strong Brands. Free Press: New York, 1996, P.380.// <https://www.abebooks.com> > AbeBooks > Aaker, David A.*
- 6 Nye J. S. *Soft power: the means to success in world politics. New York: Public Affairs, 2004, P.28.// https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/joe_nye_wielding_soft_power.pdf*

7 Leonard M., Stead C., Smewing C. *Public Diplomacy*. The Foreign Policy Center, London, 2002 // www.fpc.org.uk/, P.101// https://www.files.ethz.ch/isn/20958/Public_Diplomacy.pdf

8 Tuch H. N. *Communicating with the World*. New York: St. Martin's Press, 1990, P.200.// <https://trove.nla.gov.au/work/17661731>

9 Ross C. *Public Diplomacy Comes of Age*. // *The Washington Quarterly* 25 (2), 2002, 3.73-78.// <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1162/01636600252820144>

10 Chitty, N. *Public diplomacy: courting publics for short-term advantage or partnering publics for lasting peace and sustainable prosperity?* In A. Fisher, & S. Lucas (Eds.), *Trials of engagement: the future of US public diplomacy*, p.251-269. // <https://researchers.mq.edu.au/en/publications/public-diplomacy-courting-publics-for-short-term-advantage-or-par>

11 Aizen I. *Nature and operation of attitudes*. *Annual Review of Psychology* 52. 2001// p 27–58. // https://www.researchgate.net/profile/Icek_Ajzen/publication/12181656_Nature_and_Operation_of_Attitudes/links/0a85e539b1b0b7acc9000000/Nature-and-Operation-of-Attitudes.pdf

12 Smith A.D. *National Identity*. Reno: University of Nevada Press, 1991. - p.226.// <http://www.worldcat.org/title/national-identity/oclc/26544469>

13 Buhmann A. *Measuring country image: a new model*// <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/measuring-country-image-new-model>, P.166. // file:///C:/Users/User/Downloads/BuhmannA2016_MeasuringCountryImage.pdf

14 Официальный сайт информационного агентства «Стратегия-2050» // Strategy2050.kz/www.strategy2050.kz

15 Канешев Б. Бренд Казахстана создается сегодня // "Деловой журнал "Казахстан" 2007№2 // <http://www.investkz.com/journals/51/473.html>

16 Великая А., Мармونتова Т. «ЭКСПО-2017» и национальный брендинг Казахстана.// <http://eurasia.expert/ekspo-2017-i-natsionalnyy-brening-kazakhstana/>

УДК 327.7

ГРНТИ 04.41.63

Ydyrys K.S.¹, Munassipova M.E.², Temirbayeva M.E.³

¹ Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of International Relations, PhD, ydrys.kanat@mail.ru

² Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Economics and Finance, Candidate of Economic Sciences, munasipova62@mail.ru

³ Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Department of Management and Tourism, guldana.temirbay@mail.ru

ANALYSIS AND FORECASTS OF RUSSIA'S ENERGY POLICY IN THE MIDDLE EAST

Abstract

The energy sector occupies an important place in the foreign policy of the Russian Federation, especially since 2000. During this period, Russia's economic and political might increased due to rising oil prices. Accordingly, Russia began to adhere to an active foreign policy on a global scale. "Energy resources" used as a tool in foreign policy are one aspect of this proactive policy. This study examines how energy resources have been used in the foreign policy of the Russian Federation since 2000. In addition, the place of the energy industry in the Russian economy and some of the large companies operating in this industry are being considered. On the other hand, transport and logistics policy (energy corridors of Russia), conducted inside and outside the country, are accompanied by some examples. Then the role of energy is analyzed in Russia's foreign policy.

Currently, Russia is showing its political will and awareness of the importance of its interests in the Middle East for national security. There are dozens of reputable studies of Russian scientists, politicians, diplomats exploring this issue that fully cover various aspects of Russian relations both with individual countries and the Middle East region in general. The article presents an analysis of a wide range of papers by Russian authors from various research centers and schools concerned with the Middle East studies.

Key words: Russia, Middle East, energy politics, geopolitics

Ыдырыс К.С.¹, Мунасипова М.Е.², Темірбаева Г.А.³

¹*PhD, старший преподаватель кафедры «Международные отношения», Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи, ydyrys.kanat@mail.ru*

²*кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Экономика и финансы» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи, munasipova62@mail.ru*

³*преподаватель кафедры «Менеджмент и туризм» Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясауи, guldana.temirbay@mail.ru*

АНАЛИЗ И ПРОГНОЗЫ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИИ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ

Аннотация

Энергетическая отрасль занимает важное место во внешней политике Российской Федерации, особенно с 2000 года. За этот период экономическая и политическая мощь России увеличилась за счет роста цен на нефть. Соответственно, Россия стала придерживаться активной внешней политики в глобальном масштабе. «Энергетические ресурсы», используемые в качестве инструмента во внешней политике, являются одним из аспектов этой проактивной политики. В этом исследовании рассматривается, как энергетические ресурсы используются во внешней политике Российской Федерации в период с 2000 года. Кроме того, рассматривается место энергетической промышленности в российской экономике и некоторые из крупных компаний, работающих в этой отрасли. С другой стороны, транспортно-логистическая политика (энергетические коридоры России), проводимые внутри страны и за ее пределами, сопровождаются некоторыми примерами. Затем роль энергетики анализируется во внешней политике России.

В настоящее время Россия проявляет свою политическую волю и осознает важность своих интересов на Ближнем Востоке для обеспечения национальной безопасности. Есть десятки авторитетных исследований российских ученых, политиков, дипломатов, изучающих этот вопрос, которые полностью охватывают различные аспекты российских отношений как с отдельными странами, так и с ближневосточным регионом в целом. В статье представлен анализ широкого круга статей российских авторов из различных исследовательских центров и школ, посвященных исследованиям на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: Россия, Ближний Восток, энергетическая политика, геополитика

Қ.С. Ыдырыс¹, М.Е. Мунасипова², Г.А. Темірбаева³

¹*PhD, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Халықаралық қатынастар» кафедрасының аға оқытушысы, ydyrys.kanat@mail.ru*

²*экономика ғылымдарының кандидаты, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Экономика және қаржы» кафедрасының доцент м.а., munasipova62@mail.ru*

³*Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті «Менеджмент және туризм» кафедрасының оқытушысы, guldana.temirbay@mail.ru*

ТАЯУ ШЫҒЫСТАҒЫ РЕСЕЙДІҢ ЭНЕРГЕТИКАЛЫҚ САЯСАТЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ

Аңдатпа

Қазіргі уақытта Ресей өзінің саяси ерік-жігерін және Таяу Шығыстағы ұлттық қауіпсіздік үшін оның мүдделерінің маңыздылығын түсінеді. Бұл мәселені зерттейтін ресейлік ғалымдардың, саясаткерлер мен дипломаттардың ондаған беделді зерттеулері бар, олар ресейлік қатынастардың әр түрлі аспектілерін жекелеген елдермен, сондай-ақ Таяу Шығыс аймағымен толығымен қамтиды. Мақалада Таяу Шығыс зерттеулерімен айналысатын әртүрлі ғылыми орталықтар мен мектептерден ресейлік авторлардың кең ауқымды жұмыстарының анализі келтірілген.

Энергетикалық сектор Ресей Федерациясының сыртқы саясатында маңызды орынға ие, әсіресе 2000 жылдан бері. Осы кезеңде мұнайдың көтерілуі себебінен Ресейдің экономикалық және саяси

мүмкіндіктері артты. Тиісінше, Ресей жаһандық ауқымда белсенді сыртқы саясатты ұстана бастады. Сыртқы саясатта құрал ретінде пайдаланылатын «энергетикалық ресурстар» бұл белсенді саясаттың бір қыры болып табылады. Бұл зерттеу 2000 жылдан бері Ресей Федерациясының сыртқы саясатында энергетикалық ресурстар қалай пайдаланылғанын қарастырады. Сонымен қатар, Ресей экономикасындағы энергетика саласының орны және осы салада жұмыс істейтін кейбір ірі компаниялар қарастырылуда. Екінші жағынан, ел ішіндегі және сыртында жүргізілген көліктік-логистикалық саясат (Ресейдің энергетикалық коридорлары) кейбір мысалдармен бірге жүреді. Содан кейін Ресейдің сыртқы саясатында энергетиканың рөлі талданды.

Кілтті сөздер: Ресей, Таяу Шығыс, энергетикалық саясат, геосаясат

The Middle East is a region located in West Asia and North Africa at the junction of the three parts of the world. This is the easternmost region closest to Europe, through which the main transport routes from Europe and Africa to Asia traditionally flowed, as it includes the waters of the Mediterranean and Red Seas, as well as the Persian Gulf. From east to west, it extends from the Indian subcontinent to the Aegean Sea. The history of Middle Eastern civilization goes back to "the birth of human civilization in the Middle East." This region has always been one of the most important political, economic and religious centers. After the collapse of the Soviet Union, Russia's relations with the countries of the Arab region were somewhat strained due to the fact that the Russian Federation made the main emphasis in the development of the further foreign policy course on developing relations with the West.

In the early 2000s, the Russian Federation once again reoriented its trade and economic course to the East. But, unfortunately, the time has passed, and to date the development of ties between Russia and the Arab countries is still at a rather low level. The European Union, the United States, and China again went around Moscow in this direction.

The positions of the region are strengthened every year after the discovery on its territory of significant reserves of minerals, including hydrocarbon raw materials, as part of the global energy security strategy. It is in this region that more than half of the world's explored oil reserves are concentrated. Moreover, the region is provided with convenient access to sea transport routes, which solves the issue of export of produced hydrocarbons.

At the same time, the internal political situation in the countries of the Middle East is unstable, and the likelihood of continuing aggravation of conflicts is high. For Russia, a presence in the African Mediterranean is a way to build mutually beneficial relations not only with countries within the region, but also an effective energy dialogue with the EU.

However, it is possible that Brussels' attempts to limit the influence of the energy union of Russia and the Middle East will turn against the EU itself, since none of the energy suppliers available today can physically fill the European market with the necessary amount of raw materials.

The Russian Federation is now actively developing relations with Saudi Arabia, which is one of the most influential countries in the region. However, during the formation of relations there were also difficulties: thus, the actions of the Russian authorities were especially harshly criticized during the events in Chechnya. Moreover, due to the crisis inside the country in the 1990s, Russia, in carrying out trade and economic transactions, put forward conditions for the prepayment of supplies, which was rejected by the Saudi side, which in turn was not used to doing business on the principle of advance payments [1].

However, today we can note a positive trend in relations between the Russian Federation and the kingdom: the basic articles of Russian exports are non-precious metals and products made from them, machinery and equipment, vehicles and tools. Large Russian companies implement the following projects in KSA (Kingdom of Saudi Arabia): geological exploration and seismic exploration, construction of railways, construction of thermal power plants with desalination mechanisms and technologies.

The Russian Federation and Saudi Arabia in the world energy market are not competitors, but partners, both sides are interested in cooperation, and not in confrontation. In 2014, given the fall in oil prices, there may be a false idea that Saudi Arabia, following the example of the United States, is launching an oil war against Russia. However, their budget depends on oil much stronger than ours, and oil prices today are not falling because the Saudis announced their readiness to sell a barrel for \$ 80. Rather, on the contrary: the Saudis began dumping to maintain their supply volumes in the face of falling prices due to excess supply.

This surplus is partly due to a slowdown in the economy in Europe and China, in part - with the US withdrawal to one of the first places in oil production. The second circumstance, like us, worries Saudi Arabia more than the first. If earlier the US Congress forbade its magnates to export oil, now - for the first time since 1975 - it lifted this ban for a number of companies[2].

Strictly speaking, Saudi Arabia today is in a similar situation with Russia. Another country friendly to Russia in the region for many years remains Iran. The United States and Israel are afraid of strengthening

Iran's influence in the Middle East if the country gets access to nuclear technologies and the ability to produce nuclear fuel independently; Europe has a special interest in the trade and economic sphere of the state's activities, which has significant hydrocarbon reserves and capacious consumer markets; the perception of Russian-Iranian relations by the Arab countries depends on mutual understanding between them in one territory, some are afraid of strengthening the influence of Iran (Islamic Republic of Iran), others are looking to get the secrets of nuclear development in their arsenal.

The Russian side helped Iran complete the construction of the nuclear reactor in Bushehr and politically supports the state's position on the nuclear issue. However, in order to avoid controversial and dangerous situations in the international arena, Russia, during bilateral consultations, worked out a mechanism for delivering nuclear fuel to Iran with the subsequent return of spent fuel to Russia for processing and enriching it.

So, I would like to emphasize that the development of the nuclear program in Iran is not the goal. This is only a means of allowing our country to maintain friendly relations with its long-time partner and neighbor and to strengthen its influence in the Middle East region. To date, this position of Russia is understandable and justified, because after the fall of Saddam Hussein's regime the country lost its positions in connection with the strengthening of the military power of the United States in the region.

For Iran, cooperation with Russia in the field of nuclear energy is a national idea, because success in the development of the nuclear program will not only help secure the status and sovereignty of one of the largest powers in the Middle East, but will also rally the Iranian society around the leadership. However, we should not forget that the nuclear factor is not the only component of Russian-Iranian relations. On the one hand, Russia helps Iran develop a peaceful nuclear program in order to withdraw Iran from the impact of the IAEA, the EU and the US, deploy military bases on Iranian territory to protect nuclear facilities and to prevent Iran from reorienting its oil reserves, nuclear technologies and significant Arms for rapprochement with the United States.

On the other hand, both countries take an active part in solving the main problems of the Caucasus, Central Asia and the Caspian issue, which are strategic moments important for ensuring Russia's national security. The Caspian issue, as is well known, emerged sharply in the early 1990s after the collapse of the Soviet Union, when on the territory of the Caspian region, instead of traditionally two states of the USSR and Iran, which have treaties of 1921 and 1940, establishing a free shipping regime for the Caspian states and a common use of bioresources of the sea, there were five stakeholders[3].

The increased interest in the Caspian Sea is determined by its strategically important position: the water body located between Europe and Asia is famous not only for valuable sturgeon species, but also for considerable oil reserves, as well as for convenient transport routes. Russia and Iran in the Caspian region coincide in the energy field, in the field of transport infrastructure, security and environmental issues. From the similarity of the positions of Russia and Iran in the region, the effectiveness of measures to prevent conflicts in this region and to reduce the degree of its militarization depends.

Russia participates in the development of an oil and gas field located on the territory of Iran in southern Pars. The issues of transport hydrocarbons and laying of pipelines along the bottom of the Caspian Sea are discussed. However, the main problem is that the five countries can not decide on which of the existing principles to divide the reservoir: to divide resources equally, to be based on the principle of coastal sovereignty or to divide the seabed[4].

Iran's cooperation with other states of the Caspian region, including Russia, occupies an important place in its regional policy. Iran, despite all the difficulties associated with the lack of funds in the international sanctions regime, continues to actively develop economic relations with the countries of the South Caucasus and Central Asia, to attract additional investment in its oil and gas industry.

It is also worth noting that Russia and Iran are closely cooperating on the common economic, political and military aspects. The development of this cooperation was facilitated by the entry of Iran as an observer to the Shanghai Cooperation Organization, whose goal is to prevent the spread of Western influence in the Central Asian region, where Iran seeks to realize regional domination.

For its part, Iran to a large extent helps Russia by providing the necessary assistance in resolving difficult situations in the Caucasus and Central Asia, or by maintaining neutrality, as happened in such important issues for Russia as the Chechen problem and the Russian-Georgian conflict. In 2014, Russia and Iran signed a Memorandum of Understanding, which envisages active cooperation between the two countries. According to preliminary agreements, Russia will buy Iranian oil, and in exchange to supply Iran with machinery, equipment, metals, grain and services[5].

Among other Arab countries that are Russia's largest partners in the Middle East, one can name Syria, a country washed by the Mediterranean Sea and bordering Lebanon, Israel, Jordan, Iraq and Turkey. Recently, Syria has joined the "disgraced" countries. And it's not just that Western countries are trying to fight against authoritarianism, but also in the interest of many parties in the hydrocarbons of the region.

For transportation of LNG from Qatar, transportation routes are required. Possible options to date are three: through Iran, through Israel or through Syria. Given the fact that both Qatar and European countries are interested in long-term contracts at a comfortable price for both parties, and LNG is not the only available way of delivering gas to the European market, transportation through Iran is considered quite risky, since no one guarantees the absence of military actions with Iran, connected with the closure of the Strait of Hormuz. If Iran succeeds in blocking the Strait of Hormuz, supplies of not only oil from the Persian Gulf, but also gas from Qatar, will cease. Thus, this direction of development of transport infrastructure is excluded.

Nevertheless, following the pipeline plan proposed by Qatar and Saudi Arabia, he should theoretically get from Saudi Arabia to Turkey or through Israel, whose relations with the Arab countries are mildly uneasy, or through Syria, where the Bashar regime Assad prevents the construction of a gas pipeline to Turkey and further to the EU. This explains the interest of the League of Arab States in overthrowing the regime of Bashar Assad, which Russia in every way opposes. Following the meeting, which took place in Damascus on February 7, 2012, the Minister of Foreign Affairs of the Russian Federation stated: "We proceed from understandable simple goals: to prevent civilians from perishing. The region needs peace, Syria needs peace. "Russia on this issue adheres to the position of non-interference and opinion on the need for a peaceful settlement based on the interaction of all the responsible forces of Syria and their internal dialogue.

As for other countries in the region, the Sudan is actively developing the processing of hydrocarbons, which is of exceptional quality, since the main brand of Sudanese oil Nile is classified as light, that is, it contains a very small amount of sulfur, which greatly facilitates the processing process. Despite the independent rapid development of the energy sector, the Sudan is actively interacting with foreign experience and capital. Among the main partners are China, Malaysia and, of course, Russia. However, it should be noted that Russian business today has no place in the Sudan's projects for the development of hydrocarbon raw materials. Sudan appeals for help to the Russian authorities only for the purpose of training and improving the skills of Sudanese students, who are ready to work in the oil and gas fields of their country.

China, for its part, can provide such an opportunity due to the fact that it is primarily interested in energy carriers as such, which is explained by the accelerated growth of the Chinese economy and the acute need for hydrocarbon raw materials in order to ensure their own energy security. It is with this approach that the provision of interest-free loans for the development of social infrastructure by Beijing Sudan is linked. China's desire to take a leading position in the Sudan is understandable and justified, but it is unclear how expedient it is for Russia to try to gain access to the energy sectors of the country, since Sudan can be viewed from the position of a rather unstable country.

First, interethnic conflicts and inter-tribal wars keep the entire country in constant tension. Thus, as a result of ethnically motivated violence, fights, acts of revenge and the capture of cattle, more than 1,100 people were killed in Jonglei province, according to the United Nations, and about 63,000 people left their homes. Such an internal situation affects not only political international relations, it leaves a deep trace of justified caution in matters of economic cooperation [6].

One of the main risks in Sudan is the possibility of changing the administrative structure on a regular basis. So, on July 9, 2011, South Sudan officially proclaimed independence, 145 which led to the formation of two republics: Northern and Southern Sudan.

Secondly, the attractiveness of Sudan for foreign investment remains questionable due to regular violations of order and legality, which in turn leads to a drop in economic stability and creates risks of non-fulfillment of contract terms. In addition, it should be noted that the peculiarities of the Sudanese legislation do not provide for proper insurance of foreign capital.

So, Sudan is interested in attracting foreign money to invest in the development of the oil and gas industry. Today, South Sudan offers Gazprom several hydrocarbon projects. The company is engaged not only in gas production, but also in infrastructure projects and energy. Despite instability in African states, geopolitical position and income play a decisive role. In Southern Sudan, Gazprom is particularly attracted by the prospect of building LNG production facilities, since it is very important for the Russian gas monopoly to implement a plan for entering the world market of liquefied gas.

However, despite the fact that Russia and other oil and gas producing countries increase production, the general trend leads to a shortage of supplies and a sharp increase in consumption, followed by a disruption in the balance of supply and demand, as well as rising prices. In order to protect themselves, the countries of the Middle East are trying to conduct secret or open work on the development of uranium enrichment technologies, although it's no secret that this kind of experience can lead to the creation of nuclear weapons, the prospect of which does not please either the West - the US and the EU, neither Israel nor the countries of the Persian Gulf. It should also be remembered that access to nuclear weapons technologies from one of the Middle East countries can lead to an arms race in the entire Middle East, in one of the most unstable regions of the world. It is this moment that is one of the factors in the growth of prices for hydrocarbon raw materials.

However, despite all possible innovations in the field of energy economy, which are applicable in the world today, the question of ensuring energy security remains open. World economic crises, political, confessional and territorial disputes threatening global energy security have significantly strengthened cooperation between consumers and producers, based on a common interest in the stability of the oil market and the world economy [7].

Today, in the aggravation stage, there is a struggle for political and economic influence on the Middle Eastern countries from both the regional centers of power and the leading countries of the West and Asia. In the event of a pessimistic scenario, Russia's positions in the region may be significantly weakened. Today, it is necessary to start building relations with the leaders of the new Islamist forces and developing political, religious and cultural contacts.

To ensure national security and defend its interests, Russia needs to make every effort to establish stable and comprehensive relations with the countries of the region, despite the unstable situation. It should be ready for tough competition from influential actors of international politics. Russia needs to strengthen trade and economic contacts with the countries of the region, given the desire of many Middle Eastern states to diversify their foreign economic relations.

References

1. *Luzyanin S.G. Vostochnaya politika Vladimira Putina: Возвращение России на «Bol'shoj Vostok» (2004–2008 gg.). M.: Vostok–Zapad, AST, 2007. 448 s.*
2. *Zvyagel'skaya I.D. Blizhnevostochnyj klinch. Konflikty na Blizhnem Vostoke i politika Rossii. M.: Aspekt Press, 2014. 208 s.*
3. *Rossiya i strany Vostoka v postbipolyarnyj period / Pod red. D.V. Strel'cova. M.: Aspekt Press, 2014. 368 s.*
4. *Podcerob A.B. Rossiya i arabskij mir: Monografiya / Pod red. A.Z. Egorina. MGIMO (U) MID Rossii, Institut vostokovedeniya RAN. M.: MGIMO-Universitet, 2015. 540 s.*
5. *Olimpiev A.Yu., Hazanov A.M. Mezhdunarodnye problemy Blizhnego Vostoka (1960-e – 2013). M.: YUNITI-DANA, Zakon i pravo, 2013. 351 s.*
6. *Blizhnij Vostok. Arabskoe probuzhdenie i Rossiya: chto dal'she? / Sbornik statej. Otv. red.: V.V. Naumkin, V.V. Popov, V.A. Kuznecov. M.: IV RAN, 2012. 593 s.*
7. *Demchenko A. «Arabskaya vesna» i politika Rossii v blizhnevostochnom regione [Elektronnyj resurs]. Rezhim dostupa: http://www.perspektivy.info/rus/gos/arabskaja_vesna_i_politika_rossii_v_blizhnevost_ochnom_region_2012-09-15.htm (data obrashcheniya: 25.05.2016).*

УДК 314.554
МРНТИ 05.11.15

Уалиева С.К.¹

¹к.и.н., доцент Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск, Казахстан

К ХАРАКТЕРИСТИКЕ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РАЗВОДИМОСТИ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Аннотация

Историко-демографические исследования имеют особое значение для понимания процессов, происходящих в современном обществе. Институту семьи и брака уделяется важное внимание. В данном аспекте показатели разводимости отражают изменения демографического поведения.

В настоящей статье автор рассматривает основные показатели разводов в начале XXI века в Казахстане в динамике. Изучены показатели разводов по продолжительности брака, средний возраст супругов расторгнувших первый брак, расторгнутые браки по числу общих детей в процентах.

Определены основные характеристики показателей разводимости, показано влияние количества детей на разводы, выявлена значительная трансформация интенсивности демографических процессов брачности, разводимости. Показатели разводов по статистическим материалам отмечены выше у городского населения, по сравнению с сельским, а также у женщин в сравнении с мужчинами. Кроме того, в этническом плане сохраняется дифференциация показателей.

Ключевые слова: демографические процессы, коэффициенты разводимости, разводы, продолжительность брака, разводы и дети

С.К. Уалиева¹

¹ т.ғ.к., Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінің доценты, Өскемен қ., Қазақстан

XXI ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЖЫРАСУ КӨРСЕТКІШТЕРІНІҢ СИПАТТАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Тарихи-демографиялық зерттеулердің заманауи қоғамда болып жатқан үдерістерді түсініп білуде маңызы зор. Отбасы және неке институттарына айрықша көңіл бөлінеді. Бұл аспектіде ажырасу көрсеткіштері демографиялық мінез-құлықтың өзгерістерін көрсетеді.

Берілген мақалада автор XXI ғасырдың басында орын алған Қазақстандағы ажырасу үдерісінің негізгі көрсеткіштерін динамика бойынша көрсетеді. Ажырасу көрсеткіштері неке ұзақтығымен, бірінші некені бұзған ерлі-зайыптылардың орташа жасы және бұзылған некедегі балалардың саны бойынша пайызбен есептеліп зерттелген.

Ажырасу көрсеткіштерінің негізгі сипаттамалары анықталған, бала санының ажырасуға әсері көрсетілген, некелесу мен ажырасу демографиялық үдерістерінің қарқындылығының елеулі трансформациясы айқындалған. Статистикалық мәліметтердің нәтижесі бойынша ажырасу көрсеткіші ауыл тұрғандарына қарағанда қала тұрғындарында және ер адамдарға қарағанда әйел адамдарда жоғары екендігін анықталған. Сонымен қатар, бұл көрсеткіштер дифференциациясы этникалық тұрғыда да сақталған.

Кілтті сөздер: демографиялық процестер, ажырасу коэффициенттері, ажырасу, неке ұзақтығы, ажырасу және балалар

S.K. Ualiyeva¹

¹k.h.s., Associate Professor of the D. Serikbayev East Kazakhstan state technical university, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE CHARACTERIZATION OF THE INDICATORS OF DIVORCES IN KAZAKHSTAN IN THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

Abstract

Historical-demography researches have a specific value for understanding of processes in the modern society. The important attention it pays to the institute of the family and marriage. In given aspect ratings of divorces reflect changes of demography behavior.

In present article the author considers the main ratings of divorces in the beginning of the XXI century in Kazakhstan in dynamics. The ratings of divorces to duration of the marriage, middle age of spouses of terminating first marriage, cancelled marriages on the number of the common children in percentage, were investigated.

Basic specifications of divorce ratings are determined, influence of the amount of children on divorces is shown, significant transformation of rate of demography processes of the marriages and divorce, is revealed. The ratings of divorces on statistical materials are noted above at urban population, as compared with agricultural; as well as at women, as compared with men. The differentiation of ratings in ethnical plan is preserved.

Key words: demography processes, rates of divorces, divorces, duration of marriage, divorces and children

Показатели разводимости в стране отражают глубинные изменения в обществе. Особую значимость изучение показателей разводимости приобретает в связи с осознанием значимости института семьи. Показатели разводов характеризуют дисфункцию социального института семьи и брака. Выявление особенностей процесса разводимости позволит раскрыть моменты, на которых следует сконцентрировать внимание, для предупреждения данного явления в обществе.

В девяностые годы XX века произошло изменение интенсивности демографических событий – разводов. Общие коэффициенты разводимости в Казахстане имели тенденцию к снижению с 1992 года, и к последующей стабилизации на уровне двух промилле после 2000 года. Единственным периодом отклонения от траектории является 1999 год, когда произошло общее снижение регистрируемых показателей и браков, и разводов. В Казахстане показатели разводимости составляют: по данным 2009 года в Казахстане приходилось 28 разводов на 100 браков, в 2016 году это соотношение составило 37 разводов на 100 браков [Рассчитано по: 1, с. 5].

Следует отметить, что общая тенденция суммарного коэффициента разводимости имеет положительную динамику, то есть частота разводов растет. К тому же, повозрастные коэффициенты разводимости демонстрируют, что максимум показатели имеют в возрастном интервале 20-34 года, а затем плавно снижается до крайне низких уровней в возрастах старше 50 лет. Большая активность в бракосочетаниях отмечается среди городского населения, по сравнению с сельским населением. Показатели разводимости постепенно повышаются в городе, и показатели разводимости городского населения в три раза превышают показатели разводов сельского населения, таблица 1. В совокупности все это характеризует более интенсивную динамику процессов брачности и разводимости в городе.

Таблица 1. Разводы в Казахстане на 1000 человек [1, с.103]

Годы	Городское население	Сельское население
2009	3,45	1,27
2010	3,49	1,42
2011	3,73	1,47
2012	3,94	1,62
2013	4,10	1,71
2014	4,09	1,73
2015	4,01	1,77
2016	3,82	1,74

Анализируя ситуацию по городскому и сельскому населению, следует подчеркнуть, изменения демографического поведения более быстрыми темпами происходят в городской среде. Более рельефно изменение процессов разводимости прослеживается через дифференциацию показателей среди городского и сельского населения, сохраняется более консервативный подход к разводам у сельского населения. Высокий процент разведенных в городской местности отражается на большем удельном весе повторных браков. Процент таких браков в два раза выше, чем в сельской местности.

В ряде случаев это могут быть незарегистрированные прежде браки, которые в силу улучшения социально-экономического положения страны и определенной стабилизации, получают в начале XXI века юридическое оформление. Факт распространения незарегистрированных браков подтверждается косвенными данными – возросшими показателями внебрачных рождений. Следует подчеркнуть, что экономическая целесообразность регистрируемых браков значительно возросла, в связи с развитием банковской системы кредитования и предоставления ипотеки на приобретение жилья. С развитием рыночной экономики актуальными стали вопросы наследования, юридического оформления права собственности на недвижимость и т.д.

Ряд факторов имеют значение для характеристики таких изменений: это и увеличение возраста вступления в брак, и регистрация прежних гражданских браков, и стабилизация социально-экономической обстановки в целом, – все это в совокупности привело к увеличению доли первых браков в возрастной группе тридцати и сорока летних мужчин. В целом, учитывая общие показатели брачности населения, тенденция положительная, и свидетельствует о росте заключаемых браков в начале XXI века.

В тоже время, в 1999 году наибольшее количество разводов пришлось на браки, продолжительность которых составляла 5-9 лет (30,62%), однако, постепенно уменьшаясь, в 2008 году их доля составила 22,14%. Количество разводов, с продолжительностью браков до пяти лет,

наоборот, увеличилось; и если их суммарный вклад в общее количество разводов в 1999 году составлял 26,9%, то к 2008 году он увеличился на 5,7% и вылился в цифру 32,66%. Разводы с продолжительностью брака 15-19 и 20 лет и выше монотонно увеличиваются, а с продолжительностью 10-14 лет, постепенно увеличиваясь, достигли наибольшего значения в 2003 году, после чего их доля в общем количестве разводов пошла на убыль, таблица 2.

**Таблица 2. Разводы по продолжительности брака (в процентах к общему числу разводов)
[Рассчитано по 2, с. 28; 3, с.23; 4, с.37]**

Годы	до 1 года	1-4 года	5-9 лет	10-14 лет	15-19 лет	20 и более
1994	4,5	29,8	29,4	15,8	9,5	11,0
1995	3,9	27,4	31,0	16,4	9,8	11,5
1996	3,7	24,4	31,4	17,5	10,9	12,1
1997	2,8	23,8	31,8	18,5	11,1	12,0
1998	2,2	21,8	32,1	20,0	11,9	12,0
1999	2,7	21,0	31,4	19,7	11,7	13,5
2000	1,8	23,3	30,7	19,7	11,7	12,8
2001	3,4	19,6	30,1	20,9	12,2	13,8
2002	3,9	16,3	29,2	22,4	13,1	15,1
2003	3,8	15,4	27,8	23,3	13,9	15,8
2004	2,9	20,6	25,4	21,9	13,3	15,9
2005	2,8	22,2	23,8	21,3	13,9	16,0
2006	3,4	23,7	23,2	19,6	14,5	15,6
2007	3,6	25,5	22,7	18,0	14,1	16,1
2008	4,5	28,1	22,1	16,1	13,1	15,9
2009	3,9	30,3	23,2	14,3	12,8	15,5

Основная масса разводов в Казахстане по-прежнему приходится на браки длительностью 1-4 года и 5-9 лет. Все браки, продолжительностью более 15 лет имеют тенденцию к увеличению показателей разводов. Снижение показателей разводимости наблюдается только в «молодых» браках, продолжительностью: до 1 года. Кроме того, отмечается рост показателей разводов лиц, состоявших в браке 20 и более лет. В большинстве это детоцентристские браки, поскольку дети выросли – необходимость в дальнейшем совместном проживании людей уходит.

Средний возраст супругов расторгнувших первый брак, демонстрирует таблица 3. Четко отражена разница в возрасте супругов, практически два года между показателями мужчин и женщин. Именно такой же интервал в среднем имеется при заключении браков. Кроме того, общая тенденция увеличения возраста вступления в брак повлияла и на увеличение показателя среднего возраста расторжения брака.

Таблица 3. Средний возраст супругов расторгнувших первый брак [1,с.106]

Годы	Мужчины	Женщины
2009	35,8	33,5
2010	35,9	33,8
2011	35,4	33,3
2012	35,4	33,2
2013	35,2	33,2
2014	35,9	33,5
2015	36,3	33,6
2016	36,2	33,6

Разводы и дети. Современная семья не заинтересована в детях экономически, так как появление ребенка ведет к снижению жизненного уровня семьи и увеличению времени на домашний труд, к большей нагрузке на женщин. Наличие детей все в меньшей степени служит препятствием для развода. Среди всех расторгнутых браков около шестидесяти процентов приходилось на разводы с детьми.

Важным фактором разводимости является число детей у разводящихся супругов. Данные демографической статистики говорят о том, что вероятность развода в бездетных семьях и семьях с одним ребенком выше, чем в семьях с двумя и более детьми.

За рассматриваемый период доля расторгнутых браков без детей колебалась в промежутке 30,0% до 40,4% от общего количества разводов; остальную часть составляют разводы супругов, имеющих детей. Причем родители с одним ребенком разводились чаще, чем с двумя детьми и более, таблица 4.

Таблица 4. Расторгнутые браки по числу общих детей в РК в возрасте до 18 лет у бывших супругов (в процентах) [Рассчитано по 1, с. 104-105; 4, с. 37; 5, с. 123;]

Годы	Разводы без детей	Разводы с детьми	
		с одним ребенком	с двумя детьми и более
1999	32,2	42,6	25,2
2000	33,4	41,6	25,0
2001	32,1	43,4	24,5
2002	32,9	42,7	24,4
2003	30,0	43,9	26,1
2004	33,3	44,1	22,6
2005	35,8	43,3	20,9
2006	36,5	42,1	21,4
2007	40,4	40,3	19,4
2008	39,8	41,2	19,0
2009	38,6	41,2	20,2
2010	39,2	40,3	20,5
2011	40,5	39,9	19,6
2012	38,4	39,7	21,9
2013	39,4	38,6	22,0
2014	40,3	37,3	22,4
2015	42,2	34,7	23,1
2016	40,9	34,3	24,8

В 2008 году относительно 1999 года коэффициент разводимости при отсутствии ребенка в семье увеличился в 1,55 раза, с одним ребенком возрос на 21%, а с двумя детьми и более, наоборот, снизился на 6 %, таблица 4.

В общем, удельный вес разводов без детей значительно вырос за последние годы: практически с 32% в 1999 году, и до 42% в 2015 году. В то же время наблюдается снижение показателей разводов с двумя детьми и более. Удельный вес разводов с одним ребенком изменился незначительно. В целом, показатели разводов с детьми свидетельствуют об увеличении разводов среди бездетных пар.

Средние показатели по республике – лишь частично отражают адекватную ситуацию, более полно отличия прослеживаются в брачном поведении городских и сельских жителей (интенсивная динамика процессов брачности и разводимости наблюдается в городе). С урбанизацией, ускоренной модернизацией, глобализацией, ситуация будет меняться: произойдет – или унифицирование, или – сохранение определенных характеристик, как ответ на вызовы глобализации. Тенденции развития процессов брачности в Казахстане имеют свои особенности, которые сохраняются в ближайшей перспективе.

В целом, выявлена значительная трансформация интенсивности демографических процессов брачности, разводимости. Глубокие изменения свидетельствуют о постепенном переходе к новому типу брачности, для которого свойственны повышение возраста вступления в первый брак, уровень безбрачия в разных возрастных группах и определенный уровень разводимости. В значительно большей степени повторные браки распространены в городской местности, что связано с более высоким уровнем разводов. При этом этнические различия сохраняют определенную специфику.

В начале XXI века произошли важные изменения в демографическом поведении населения, что было обусловлено социально-экономическими процессами и этническими характеристиками. Показатели разводов по статистическим материалам значительно выше: во-первых, у городского населения, по сравнению с сельским; во-вторых, у женщин в сравнении с мужчинами; в третьих, в этническом плане сохраняется дифференциация.

Социальные практики брачного поведения населения в трансформирующемся обществе свидетельствуют о сохранении этнических характеристик демографического поведения. В тоже время происходит унификация определенных тенденций, что связано с экономическим развитием страны, процессами урбанизации и трансформации общества в целом. В историко-демографическом аспекте процессы трансформации семейно-брачных отношений отражают социально-экономические преобразования.

Список использованной литературы:

1. Демографический ежегодник Казахстана / Статистический сборник / Министерство национальной экономики Республики Казахстан Комитет по статистике / Главный редактор Айдапкелов Н.С. Астана, 2017. Сборник доступен на Интернет-ресурсе Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан [Электрон.ресурс]. – 2017. – URL: www.stat.gov.kz.

2. Население РК по состоянию в браке. Итоги переписи населения 1999 года в РК/ Агентство РК по статистике /Статистический сборник под ред. А Смаилова/ Алматы, 2000. – 94 с.

3. Демографический ежегодник Казахстана /Статистический сборник под ред. Ж.А. Кулекеева/ Алматы, 1998. – 592 с.

4. Статистический ежегодник Казахстана 2000 /Статистический сборник под редакцией А.А. Смаилова/ Агентство РК по статистике, Алматы, 2000. – 466 с.

5. Демографический ежегодник регионов Казахстана, 2006 /Статистический сборник под редакцией Б. Султанова/ Агентство РК по статистике, Алматы, 2006. – 548 с.

УДК654

ГРНТИ 11.21.10

С.Б. Даутова¹

¹ф.э.д., Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы

М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Аңдатпа

Тарихи тақырып қазақ сахнасына берік орнықты, мұның өзі елде болып жатқан оқиғалар салдарынан мүмкін болды. Қазақ тарихына арналған драмалық шығармалардың тақырыптары да сан алуан. Сөйтіп, тарихи драма халық тарихының көркем шежіресіне айналды. Мұхтар Әуезовтің тарихи деректерді пайдалана отырып, өзінің драмалық шығармаларында заман келбеті мен тарихи тұлғаларды көркем бейнеленулері, осы бағыттағы жеке шығармашылық ізденістері қарастырылған.

Кілтті сөздер: Қазақстан Республикасы, ұлттық идея, этнос, тіл, ұлт, әлемдік қоғамдастық, авторлық тұжырымдама

Даутова С.Б.¹

¹ доктор исторических наук, КазНПУ им. Абая, Алматы

ВЗАИМОСВЯЗЬ ТВОРЧЕСТВА М. АУЭЗОВА И НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ»

Аннотация

Историческая тема была прочно установлена на казахской сцене, что стало возможным благодаря событиям, происходящим в стране. Драматические произведения по истории Казахстана разнообразны. Таким образом, историческая драма стала художественной родословной народной историей. Используя исторические данные Мухтар Ауэзов в своих драматических произведениях художественно описал облики эпохи и исторические личности, и это стало личным творческим поиском в этом направлении. В данной статье эти вопросы обсуждались, по-новому с точки зрения современности.

Ключевые слова: Республика Казахстан, национальная идея, этнос, язык, национальность, мировое сообщество, авторская концепция

Dautova S.B.¹

¹ doctor of historical sciences, KazNPU. Abay, Almaty

THE INTERRELATIONSHIP OF M. AUEZOV'S CREATIVITY AND NATIONAL IDEA "MANGILIK EL"

Abstract

The historical theme was firmly established on the Kazakh stage, which became possible due to the events taking place in the country. Dramatic works on the history of Kazakhstan are diverse. Thus, the historical drama became an artistic pedigree folk history. Using historical data Mukhtar Aueзов in his dramatic works artistically described the appearance of the era and historical figures, and this became a personal creative search in this direction. In this article, these issues were discussed in a new way from the point of view of the present.

Key words: Republic of Kazakhstan, national idea, ethnos, language, nationality, world community, author's concept

Өз дамуының белгілі бір жетістікті кезеңіне жеткен кез келген ел ұлттық идеясын қалыптастыруға деген қажеттілікті сезінеді. Әлемдік тәжірибе көрсетіп бергендей, ұлттық идея ел дамуының түбегейлі жаңа сатысына көтерілуінің орасан зор мақсаты жолындағы қоғам мен мемлекеттің саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани және басқа барлық күштерін біріктіру міндеті туындаған тұста пайда болады. Ұлттық идея этностық, діни, мәдени және өзге де қауымдастықпен біріккен адамдар тобының бөлісетін ұжымдық жады, мақсат-мұраттары мен арман-аңсарларының, дүниетанымының, көзқарастары мен құндылықтарының кешенді жиынтығын білдіреді. Ұлттық идея мәңгілік елдің, тәуелсіздіктің берік тұғыры. Ұлттық идеясы не ауызбіршілігі жоқ елдің тәуелсіздігі мен оның мызғымастығы тұрлаусыз. Сондықтан осы мәңгілік ел мен елдің тәуелсіздігінің баянды болуының бірден-бір алғышарты мен ең негізгі құрауыштарының бірі – «ұлттық идея» болып табылады.

Ұлттық идея ұлт пен ұлттық бірегейліктің қалыптасуына тікелей өз әсерін тигізетіні мәлім. Ұлттық идея сол ұлттың өзі туралы, қоршаған әлем мен тарихи үрдістегі өзінің орны мен атқаратын миссиясы туралы, тарихи өткен іс жайы мен болашағы туралы барынша жалпы көзқарастарды аңғартады. Ол халықтың бар күш-жігері мен іс-әрекетін замана алға тартып отырған аса жауапты тарихи міндетті жүзеге асыруға жұмылдыруға септігін тигізетін, сол үшін әлеуметтің тұтастығын қамтамасыз ететін рухани күш, саяси платформа, ұлттық идеология немесе әлеуметтік бағдарламадағы парадигма.

Демек қоғамдық болмысқа дем беруші ұлттық идеяға деген сұраныс, оған деген әлеуметтік және рухани мұқтаждық кез-келген ұлт пен ұлыс үшін сол ұлттың өзіндік санасындағы тарихи үрдістің даму барысынан туындайтын заңды құбылыс болып табылады. Бұл тұрғыда алғанда кез келген әлеуметтік бірлік үшін ұлттық идеяның қажеттілігі мен өзектілігі күн тәртібінен түспейтін өміршен мәселе. Өтпелі кезеңнен алыстап жаңа даму жолына түсіп келе жатқан қазақ елі үшін, ұлттық бірегейлік, ұлтжандылық, тыныштық және ұлттық идея сынды ұлт құраушы категориялар алда тұрғаны мемлекеттің алға қарай дамуының кепілі екенін білеміз. Еліміз тәуелсіздік алып, көптеген мұрағат көздеріне қол жеткізуге мүмкіншілік алғаннан бері қазіргі отандық әдебиеттану ғылымында кеңес үкіметі кезінде идеологиялық себептен тыйым салынған материалдар жарияланып, рухани жандану процесінде жаңа есімдер аталып, белгілі деректер басқа көзқарас тұрғысынан қаралып жатыр. Қазір бұрынғы кездерден гөрі М.Әуезовтің шығармашылығы қалың оқырманға әлдеқайда қолжетімді екені анық. Міне, соның арқасында өткен ғасырдың 80-ші жылдары ғана жарияланған материалдар негізінде ұлы жазушы тағдырының кейбір қайғылы беттері бүгінгі қоғамға аян болды. Мәселен, ұлы жазушы, жан-жақты ғалым М.Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясы осы деректің айқын дәлелі. Оның осы көркем туындысы 1928 жылы жазылып, алты жылдан кейін ғана театр сахнасында қойылған екен. Сол заманның өзінде бұл туынды қызу пікірталас тудырып, сахнада қойылуына тыйым салыныпты. Содан кейін ұзақ жылдар бойы архив сөресінде сүрленіп жатып, басылым түрінде алғаш рет 1983 жылы ғана жарық көрді.

Айтылған пікірлердің бірі бойынша, трагедияға революцияға қарсы сипат беріліп, драматург шығармашылығының алғашқы кезеңі Кеңес үкіметіне нұқсан келтіретін іс-әрекет деп бағаланды. Пьесаға қатысты пікірлер қарама-қайшылығы ең алдымен оның нысанымен, тарихи тұлғаның пайымдалуымен түсіндіріледі.

Кенесары Қасымұлының тұлғасы, өткен ғасырдың 40-шы жылы оқиғасы - қазақ тарихи ғылымында ұзақ мерзімге полемика туғызған көлемді тақырып. Әртүрлі баға берілді: Кенесары өзінің жеке басының қамын ойлап, хан билігін орнықтырған тұлға деп есептелсе, басқа бір көзқарас бойынша ол ұлт тәуелсіздігін аңсаған ұлт батырына айналды. Міне, осындай әдеби дау, ғылыми пікірталас шығарманы тарихи-функционалды қырынан зерделеуге негіз берді.

Алдыңғы еңбегіміз – «М.Әуезовтің драматургиясындағы тарихи тұлғаны бейнелеу мәселесінде» біз «Хан Кене» трагедиясының шығу тарихын сөз еткенбіз, бірақ та осы еңбегіміздің міндеті мүлде басқа: көркем шығарманың бастапқы авторлық ойына, ақиқатына жету [1]. М.Б. Храпченко айтқанындай, «әдеби шығармалардың тарихи өміршендігі тұрғын халықтың түрлі деңгейлері мен көрермендер ұрпағының қатысымен ғана шартталмайды, ол сырттан келетін дүние емес, ол шығарманың өн бойында қалыптасқан» [2, 175].

Жаңа әдебиетте М.Әуезовтің орны ерекше, себебі ол қарама-қайшы тарихи тұлғаның орнын көркем зерттеуге батыл кірісіп, тұлға, халық, дәуір арақатынасын және қазақ ұлтының шынайы тарихи болашағын түсінуге бір қадам жақындады. Оның шығармашылығындағы тарихи бейнелердің көркем жаңаруы дербес мінездемелер шегінен шығып, философиялық мәнге ие болады. «Хан Кене» трагедиясының әлеуметтік-тарихи сюжеті әдебиеттануда әлі де бағаланбаған философиялық түрткілерге толы. Кенесары тағдыры жалпы адамзаттық мәніске толы ой қозғайды: адам өмірі дегеніміз не, тұлға тағдырын не анықтайды, байлық пен берекеден бас тартқан Кенесары неге, қайда талпынады.

Кенесары бейнесін сомдағанда автор XIX ғасырдың орта шеніндегі әлеуметтік және саяси жағдаяттарға сүйенген. Қозғалысты халық қолдауының себебін зертей келе Кенесары мінезін, психологиясын терең зерделеген. Әуезовтың өзінің айтуынша, пьесаны жазбастан бұрын Орынбордан, Омбыдағы Сібір ведомствосынан, қырғыз – қазақ арасынан көп материал жинаған. Оның пікірінше, әрбір тарихи деректі әркім өзінше пайымдауы мүмкін, бірақ өзіндік тарихи тұжырымдамасы жоқ автор тарихи тақырыпқа шығарма жаза алмайды [3].

Трагедияның тарихи тақырыбы өткенді бірізділікпен баяндауда емес, тарихи негізделген мінездерді бейнелеу арқылы ашылады. Дәуірдің негізгі үрдістерін белгілейтін трагедия бейнелері уақытының әлеуметтік, экономикалық, идеологиялық жағдайларына тәуелді. Кенесары аналитикалық ой иесі. Адамның әлсіз жақтарын біле отырып, ол ірі шонжарларды бір-біріне қарсы қойып, осындай жағдаяттарды өз пайдасына қолдана біледі. Кене өзіне сенімді, айтқаннан қайтпайтын өр тұлға.

Кенесары бейнесінің авторлық тұжырымдамасында драматургтың туралығы жатыр. Турашылықты талап ету – драманың тектік қасиеті. Міне осы талап негізінде дерек пен қиялдың, шынайылық пен ойдан шығарғанның үйлесімі анықталып, мінез бен іс-қимылдың нанымды шығуына мүмкіндік берілді.

Кенесарының жеңілісін оның жеке мүдделері салдарымен, хан билігі мұрагерінің құқын сақтап қалуға қызу талпынысымен түсіндіруге болар еді. Тартысты осылай түсіну шығарма мәнін тарылып жіберер еді. Әуезов Кенесары тағдырында оның жеке трагедиясын ғана емес, қоғам тарихи дамуындағы түрлі үрдістердің қақтығысын көрген болатын.

Пьесаға трагедиялық сипат беретін бас кейіпкердің жеңілісі мен өлімі емес, оның іс-қимылдарының ширақтығы мен қоғамдық маңызы. Автор тұжырымдамасында Кенесары белгілі бір қоғамдық үрдісті іске асырушы, ол үрдіс – мемлекеттік дербестікке талпыныс. Бірінші актіде Кенені жақтаушылардың мақсаты Жоламан батырдың тәуелсіз мемлекет құру жөніндегі кеңес шешімі туралы сөздерінен белгілі болады. Кенесары : « Киіз туырлықты қазақтың баласы. Сона бір қысылған шағында ер деп етегінен ұстағаның менің атам Абылай еді енді халық дәме қылып мені сайласа, кеудемде шыбын жаным тұрғанда, ақ тілеуіңді ақтармын-ақ. Жетпей жығылсам, көзің көрер. Жолыңда міне басым, міне жаным»[4, 31]. Міне осы еркіндік идеясына шын берілу негізінде Кенесары халыққа жағымды көрінеді.

М.Әуезов ханның серіктестерін, халық өкілдері бейнелерін, қырғыз батырларын, дулат руының әскери басшыларын, Қасымұлына қас ру басшыларын суреттейді. Олардың репликалары іс-қимылдың барған сайын бұқаралық сипат алып үдей түсетін жалпы көрінісін береді. Диалог арқылы берілетін әртүрлі күштердің арақатынасы түрлі реңге ие болады. Мұндай көп дауыстардың үндестігі, бірінші кезекте, трагедияның композициялық-сахналық үндестігінен туындайды. Сюжет желісінің көп түрлілігі мен пьеса композициясының бір орталыққа бағынбауы драматург ойының тарихилылығымен түсіндіріледі. Суреткердің пікірінше, тарихи оқиғалар барысы жеке адамдардың еркіне тәуелді емес, олар күрделі әлеуметтік күштердің өзара әрекетесуінен пайда болады. Трагедия

бейнелері сараланған қоғамдық күштер ретінде берілген. Бірақ құрылымның бір орталыққа бағынбауы, сюжет желісінің көптігі драма тұтастығына нұқсан келтірмейді. Бейнелер жүйесінде әрбір кейіпкер өз орнында өз мінезіне сай әрекет құра отырып, трагедияның негізгі идеясына сәйкес те іс-қимыл атқарады. Драма өнерінің қатал талабы – іс-қимыл бірлігі – шебер орындалған.

«Хан Кене» аты арқылы проблематикасы ұшталған Кенесары қозғалысына арналған туындыда әлеуметтік-тарихи, мораль мәселелерінің көрініс табуы, қилы мінезді кейіпкерлердің берілуі пьеса мазмұнына қайшы келмейді. Тартыстың трагедиялық сипаты, жағдаят дағдарысы, мінездер қызбалылығы рухани-этикалық проблемалардың: жақсылық пен зұлымдық, адалдық пен арамдық, шындық пен өтірік, махаббат пенжек көрушілік мәселелерінің туындауына алғы шарт қызметін атқарды. Себебі Кенесарының өмірі мен өлімі жеке адам тағдырынан жоғары қойылған. Оның тұлғасының маңызы тағдырында ғасырдың елеулі сипаттамалары мен қарама-қайшылықтарының айқын көрінуінде. Міне, осы белгіден трагедия тартысының қоғамдық маңызы анықталып, ол өз кезегінде, суреткерге болмыстың «мәңгі» сұрақтарына сұрақ іздестіруге мүмкіндік берді.

Басты кейіпкердің авторлық тұжырымдамасында пьесаның соңғы сахнасының орны ерекше. Кенесары өліміне қатысты бірнеше нұсқа бар, оларда ханды кім ұстап бергені туралы түрлі жауап берілген. Кенесары сұлтанның соңғы ұрыстары жөніндегі неғұрлым сенімді мәліметтер баласы Ахмет Кенесариннің әңгімесінде және қара қырғыз Қалиғұлла Әлібековтың сөзінен жазылған К.Степняктың әңгімесінде берілген. «Кенесары өлімі» мақаласында ұлы қолбасшының ажалы туралы мынадай ақпарат беріледі: ұсталған К.Қасымұлын манап Орманға тапсырады. Бір аптадан кейін кеңес үкіміне сәйкес тұтқын Хождзжамбек Ташмағанбетовтың билігіне беріледі, оның екі бауыры Кенесарымен ұрыста қаза тапқан болатын. Ташмағанбетов бауырларынаың кегін алып Кенесарыны азаптап өлтіреді. Кенесары өмірі осылай аяқталды. Әрине, автор кейіпкерінің ажалы туралы шындықты білген болатын. Алайда ол дәстүрлі кейіпкер өлімімен аяқталатын трагедия жанрының заңын бұзып, осы әрекеті арқылы өз ұстанымын білдірді. Пьеса Кенесарыны қырғыздардың тұтқынға алуымен аяқталады. Өз жеңілісін түсінген хан көрерменді өр мінезімен, қайыспас қайратымен таң қалдырады. Сұлтанның ақыры тарих тұрғысынан шынайы көрінеді.

Елу жылға жуық Қасымұлы әулетінің өкілдері жаулап алушылық патша саясатына қарсы бұқара халықтың қарулы күресін басқарып, ру жерлеріне деген құқын қорғады.

Қозғалысты Кенесары басқарған кезең ұзақ та өшпес күрестің маңызды бөлігі. Кенесары қырық бес жыл ғана өмір сүрді. Оның жиырма бесін өз ұлтының бостандығын шын пейілімен, ақ ниетімен қорғауға арнады. Тарихи және өмірлік шынайылықтың осы қисынында Кенесарының өлімі әрі шынайы, әрі заңды көрінеді. Не мұратқа жету, не өлім. «Мен сүйенер өмір, мен жұбанар үміт қалған жоқ бұдан арғыны көргенше, алланың ақ бұйрықты ажалы келсін» [4, 368]. Өлімді күту рух мықтылығынан, бұл саналы таңдау.

Егер автор Кенесарыны қажыған, жеңілген түрінде көрсетсе, жағдаят шынымен де қайғылы сипатта болар еді. Бірақ кейіпкердің жан күйзелісінің, ізденісінің мәні қандай болмақ. М.Әуезов Кенесары трагедиясын мақсаттың орындалмауымен ғана емес, ханды замандастарының түсінбеуімен, одан алыстауымен түсіндіреді. Оны түсінбеген тек оған әлеуметтік жағынан теңесетін не теңеспейтін замандастары ғана емес, оны қайтқаннан кейін отандастарының сабақтас ұрпақтары да түсінбей қойды.

Тарихи ғылымда қазіргі кезеңге дейін осы мәселе өз өзектілігін жоғалтқан емес. Көп жағдайда Кенесары хан билігін белсенді қорғаушы ретінде пайымдалды. Оның арманын аяққа таптағандар қатарында билік пен ақша үшін онымен бәсеке-тартысқа түскен сұлтандар мен ру басшыларымен қатар оған жақын да адамдар. Трагедияда жалғыздық, түсінік таппау, қастандық жасау мотиві бірнеше рет қайталанып келеді. Бұл тақырыптама Мұса, Қопай, Наурызбай және т. б. бейнелермен тығыз байланысты.

Оған айқын айғақ – Кенесарының соңғы монологы: «Мені қара қайрат алған жоқ, кескілесіп қарсыласқан жауым да емес сырттың күші жығатын болса, әлдеқашан жықпас па еді бәрі де ала алған жоқ. Мені іштегі дерт жығып отыр. Менің жауым мұршам жетпеген жалғыз жауым өңшең азғын арам бездер. Солар ала қылды, солар адастырды елді де менің күйігім де ажалым да солардан» [4, 368]. Осы сөздер жағдаят трагизмін шегіне дейін жеткізеді.

«Бірақ мені жыққан сол жауыздар жұртты қоса жыққанын ұғар ма екен. Ойлар ма екен» жан айқайында автордың да үні естілгендей. Кенесары тағдырының қасіреті жарқын тұлғаның қоғамдық маңызды мақсатқа қол жеткізе алмай жеңілуінде, себебі оның уақыты өткен, оның тағдыры жеке тұлға қасиеттеріне тәуелді емес, ол тарих барсысымен анықталады.

Кенесары қасіреті жоғары мақсатқа талпына отырып, әрбір пендеге тән рухани күйзелістен арыла алмауында. Міне осылай драматург бостандық идеалына талпынған ұлы күрескер мен үмітін үзбей ізденіс жолына түскен пендені бір бейненің бойынан табады.

Жазушы көркем ойды түрлендіргенде драматургия мүмкіндіктерін түбегейлі жаңа құрал-әдістермен байытады. Мысалы, «Хан Кененің» қайғылы соңы жау тұрбаларының дауысымен үндеседі. Олар бірінші рет 4-ші қимылда хан Наурызбай тағдырын шешерде ескеріледі. Ол қазаның орнына жаулармен күрестегі өлімді таңдайды.

«Хан Кене» трагедиясы сахнаға шыққан кезінен бастап сын нысанасына айналып, көптеген пікірталасқа негіз болды. Трагедияның басты кейіпкері, драматург тұжырымдамасы қатты сынға алынды.

Өткенмен өшпес идеологиялық күрес жағдайында, рухани тамырларын қажетсінбеген жаңа қоғам кезінде туынды өткенді мадақтау, оны қорғау талпынысы деп қабылданды. Тарихи тұлғаның көркем бейнесі, мінез қарама-қайшылығын сенімді суреттеу, дәуір рухын түсіне білу, жағдаятты кейіпкер көзімен көру – міне осының бәрі Кенесарыны драматург пікірін негізгі және жалғыз білдіруші ретінде бағалауға мүмкіндік берді.

Алайда автор ұстанымы туындының басты кейіпкерін көркем бейнелеумен шектелмейді. Автор ойын, пьесаның идеялық семантикасын Кенесары бейнесіне теңеу драматургтың көркем өрісін тарылту болып саналады.

Кенесарыға, оның мақсаттарына деген халықтың пікірін М.Әуезов ерекше көрсетеді. Бұқара халық ханына күдікпен қарайды. Бұл, бір жағынан, XIX ғасырдың тарихи шындығы болса, екінші жағынан, төңкерістен кейінгі заманның идеологиялық әсері де болуы мүмкін. Алайда төңкеріске дейінгі орыс ғылымы Абылай, Тәуке, Қасым және т. б. тарихи тұлғалардың қазақ мемлекетінің негізін қалаудағы маңызын жоққа шығармаған. А.И. Тевкелев пен П.И. Рычков айтқандай: « всех здешних народов усилование тогда и от тех происходило, когда и где случались над ними владетели по обыкновению и состоянию их в народном правлении перед другими, хитрые и отважнейшие» [5].

Қазақ мемлекетінің қалыптасуы мен дамуының үзік және тұрақсыз сипат алуы өз әрекетімен билік институттарын бекітіп, мемлекеттілік элементтерін жандандырған сол «қу және батыл» тарихи қайраткерлердің ролі мен маңызын күшейте түсті.

Ұлт мемлекеттілігі тарихында Абылайдың қызметі ешбір күдік туғызбаса, саяси дербестікке ұмтылған Абылай жолын жалғастырған Қасымұлы әулетінің маңызы да соншалықты анық болуы тиіс. Көп жылдарға созылған қызу пікірталасқа қарамастан, тарихшылардың Кенесарыға қатысты көзқарасы айқындалды. Кенесары – ұлт тәуелсіздігіне бағыт алған саясатты жалғастырушы, мемлекет құрылымын бекітуге талпынған қайраткер. Ол үш жүзді біріктіруге, қабілетті әскер құруға, жоғары билікті бекітуге мақсат қойған болатын.

Бірақ идеологиялық ұстанымдарға сай хандар халық жауы деп жарияланып, олардың жағымды әрекеттері әрқашан жасырылып, бұрыс шешімдері мен теріс қылықтары асыра әсерлі беріліп отырды. Мұның өзі өз кезегінде өтпелі дәуірдің қоғамдық санасында күдік пен сенімсіздік туғызды. Бұл жай «Хан Кене» пьесасындағы халық өкілдері үнінен нақты білінеді. Міне осылай тура (объективті) және субъективті сәттер тоғысында шығарманың тарихи-функционалды басымдылығы анықталып, Кенесары туралы шындықпен қатар хан Кененің өз шындығынан тұратын көп қырлы ақиқат түсінілмей, қабылданбай қалды.

Трагедиядағы Кенесары бейнесінің тұжырымдамасы автордың кеңес идеологиясы шындығын, тарихи дереккөздерге негізделген шындықты, пенде және тұлға Кенесары Қасымұлының шындығын – көп қырлы шынайылықты – меңгеру талпынысына негізделген.

Әуезов трагедиясының тарихы көрсетіп отырғандай, кеңес әдебиеттануында пьесаны негізінен көркем құралдармен жаңартылған өткен тарихтың үзінді сәттері ретінде қабылдау басымырақ еді. Ханның көркем бейнесі Кенесары тұлғасына идеологиялық баға берудің көлеңкесінде қалғандай болды. Суреткер ұстанымын анықтау мынадай мәселені талқылауға тірелді: басты кейіпкер кім – халық мүддесін қорғаушы ма әлде қара басын ойлаған мансапқор ру басшысы ма. Ал шынайы көркем туындының өзектілігін анықтайтын, оны уақыт ағымынан тыс ұстайтын мүмкіндіктеріне мүлдем көңіл бөлінбеді.

«Хан Кене» трагедиясының әлеуметтік-тарихи сюжеті әдебиеттануда аса көңіл бөлінбейтін рухани-психологиялық, философиялық түрткілерге толы. Кенесары тағдыры адам санасында көптеген ой қозғайды: адам өмірі неден құралған, ұлт тағдыры, тұлға тағдыры немен, қалай анықталады, береке мен байлықтан бас тартқан Кене нені мұрат етті. Кенесарының қоршаған ортамен тартысы әлеуметтік-тарихи тұрғыдан дамиды.

Тартысқа түрткі болған әлеуметтік, саяси, тарихи факторларға көркем талдау жасалған. Суреткердің тарихи ойының әлеуметтік ұстанымы хан әрекетінің сол уақыттың әлеуметтік-тарихи

оқиғаларының драматизмі мен үдеуімен тығыз байланысуына негіз бола алды. М.Әуезовтің дүниетанымының негіздері, тарихилығының ерекшеліктері міне осыдан байқалады. Шыншыл суреткер ретінде ол қоғам дамуындағы әлеуметтік және саяси факторлардың ролін түсіне отырып, қоғамдық тартыстың қозғаушы күші деп белгілі бір идеялардың, қарама-қайшылықтардың, заңдылықтардың топтар, таптар талпынысы мен мақсаттары жолында тоғысып, қақтығысуын таныды. Сол себепті хан пішіні трагедияда әлеуметтік- тарихи қисында көрініп, анық бір қоғамдық идеяны жүзеге асырады.

Міне осылай әлеуметтік және тарихи жағдайлар тарихилық пен шынайылық тұжырымдамасының мәнін анықтайды. Бұл «Хан Кене» трагедиясындағы драматургтың шығармашыл әдісінің ерекшелігін сипаттайды. Пьеса бейнелері нақты тарихи дәуірге сай қалыптасқан тарихи мінездер ретінде берілген.

«Хан Кененің» тарихилығы мен шынайылығы әлеуметтік үрдісте көрсетілген. Көркем бейнелер белгілі бір қоғамдық қатынастарға түсіп, белгілі бір әлеуметтік тап мүддесін көздейді. Олардың мінез, құлық, ой ерекшеліктері осы жаймен түсіндіріледі. Мысалы, Кенесарының батыл шешім қабылдау қабілеті оны көрнекті қолбасшы ретінде көрсетеді.

Н.Середаның байқағанындай, «Кенесары умел быть достаточным повелителем своих дружин. Духу, которым они были одушевлены, позавидовал бы любой полководец европейских войск. Стремительный в набегах, подобный несокрушающему урагану, Кенесары не останавливался ни перед каким препятствием. Напротив, всякая преграда, казалось, только раздражала его непреклонную волю и делала его стремительнее, дерзче в своих предприятиях, пока, наконец, не сокрушались перед его энергией все препоны на пути к достижению желаемой цели. Все эти качества высоко чтились нашими кочевниками, и сердца его соучастников бились безграничной, до самоотвержения преданностью своему предводителю» [6].

Хан Кененің бейнесі, мінезі, әрекеті көп жағдайда қоршаған орта ықпалымен түсіндіріледі, қазақ ақ сүйектеріне тән сәттер де ұтымды көрсетілген. Бұқара мен ақ сүйектің арасындағы теңсіздік шыңырауының тереңдігі басты кейіпкердің ойы мен әрекетінде нақты көрініс табады. Бұл қарама қайшылық Кенесарының соңғы монологында айқын білінеді. Өлім алдындағы ойлары оның жаны күйзелгенімен, мойымайтындығын, өз бастамасынан қайтпайтынын суреттейді. Кенесары өз ісінің әділдігіне сенеді. Жеңілістің себебі тек царизм күштерінің қарсыласуында емес екендігін түсінеді. Хан Ресейдің жаулап алушылық саясатына наразы болған халыққа сүйенбек болды. Орасан зор күшке ие бола отырып, бұғаудан шыға алмаған халықтың, асыл қасиеттерінің арқасында алдына ұлы мұрат қойып, жеңіліске ұшыраған асқақ тұлғаның қасіреті міне осында.

Айта кететін жай, драматургтың әлеуметтік тарихи ойы субъективтік және психологиялық бастамаларды жоққа шығармайды. Оның ой өрісінде жалпы адамзаттық маңызға толы этика категориялары үйлесім тапқан. Осы арақатынастағы басымдылық әлеуметтік тарихи жағдайларға бағыну ұстанымында, мұның өзі М.Әуезовтің тарихи тұжырымдамасының бірізділігі мен үйлесімділігін аңғартады.

Кейіпкерлердің психологиясын зерттеу, оларды типтеу көркем жүйені толықтырып, тақырыпты жаңа қырынан ашуға, жалпылауға мүмкіндік береді. Сол себепті «Хан Кене» трагедиясында этикалық, рухани мәселелер кешені қойылуы заңды нәрсе. Әлеуметтік- саяси ойлар қақтығысын, сол ой иелерінің қоғамдық күрестегі арақатынасын тарихи дамудағы шешуші қозғаушы күш деп танып, автор адам жанындағы, адамдар, топтар арасындағы мораль күресіне ерекше көңіл бөледі. Жақсылық пен жамандық күресі, рухани таңдау қажеттілігі міне осы тұрғыдан бағаланады.

М.Әуезов пен М.Ю.Лермонтовтың шығармашылық жүйесін әлеуметтік-типологиялық талдау қызықтырар нәтиже берді. Әуезовтің психологиялық бастамасы антропологиялық сипаттағы Лермонтов жүйесіне қарағанда өзгеше. Орыс ақынының « История души человеческой , хотя бы самой мелкой души , едва ли не любопытнее и не полезнее истории целого народа...» [7] деуі оның ойын субъективті-идеалистік қырынан суреттейді. «Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова» шығармасында шонжар ақсүйек өкілі Кирибеевич бейнесі антропологиялық- психологиялық қырында типтеп берілген. Опричник табиғатынан мықты тұлға, өр мінезді, шексіз ерік иесі. Алайда жонжар ақсүйектер мен патша опричинасының ортасында оның шынайы табиғаты бұрыс дамып, нәтижесінде Калашников руханият шеңберінен шығып, сайтан қылықты жеке эгоистке айналды. Сол себепті Лермонтовтың кейіпкері И.К. Кузьмичев «Об историзме «Песни» мақаласында баға бергендей, «еркіне кеткен жонжар» ғана емес, сонымен қатар «сайтан рухындағы тип. Ол әлеуметтік коллизиямен қатар өзінің сайтан мінез қызбалылығының да құрбаны». [8].

Осы жайға байданысты Әуезов пьесасындағы басты кейіпкерді суреттеу сипатын қарастырып көрейік. Ол да тәуелсіз тұлға. Кенесары ақылды, өзіне нық сенімді, епті, уәдесіне берік. М.Әуезов бейнелеуінде Кенесары әлеуметтік тип. Қойылған мақсатына соңына дейін қызмет ету, өзінің артықшылығын сезінуі, бат ылдығы оны асыл қасиеттерді иемденген тұлға ретінде сипаттайды. Ол ешқашан өз табиғатының не қызбалылығының құрбаны болмайды. Саналы таңдау жасағаннан кейін таңдаған мақсатына өз өмірін өзі құрбан қылады.

Драматург кейіпкерінің әрекетін XIX ғасырда қазақ даласында кең тараған егемендік идеясымен байланыстырады. Қоғамдық қажеттілік, тарихи болашақ идеялары Кенесарының әрбір ісінің негізіне қаланған. Кенесары бейнесінде автор ұлттық мемлекет тәуелсіздігі идеясын жақтаған белгілі тарихи күштерді типтеп қана қоймай, патриотизм идеясын, оған шын берілген адам құлқын да көрсете білді.

XX ғасырдың 20-шы жылдар аяғында Кенесары бейнесін ескеруі драматург ойының болашағын, жазушының бүгінгі күн мәселеріне тұйықталып қалмай, өткен шақтың тәжірибесін келешекпен байланыстыра бағалаудағы ептілігін көрсетеді. Сол кезде жағымды бейненің келбеті әбден танымал және стандартқа сай келетін. Ал драматургияда фольклордан бастама алатын батыл тұлғаны фольклорлық бейнелеу құралдарымен суреттеу дәстүрге айналған болатын. Ал жан шиеленісіндегі өзіне қарама-қайшы өр тұлғаны драматургия құралдарымен көркем игеру М.Әуезов енгізген жаңалық болып танылды.

Кейіпкерлердің дәстүрлі қатарына сыймаған тұлғаның көркем тұжырымдамасы тарихи ғылымның көзқарасынан озық шықты. Кейіпкерінің мінезін терең түсіну, оны орнын тарихи заңдылықтар жүйесінен көре білуі, тура нақты тарихи аяда болмысты көркем түрлендіру шеберлігіне жазушы шынайы тарихилық нәтижесінде ғана қол жеткізді.

Уақыт ағымына сай, тарихи кезеңдерге сәйкес түрленіп отыратын конъюктуралық бағалардан айырмашылығы Кенесарының М.Әуезов берген тұлға тұжырымдамасы өз өзектілігін әлі күнге дейін жоғалтқан жоқ. Оның ойының уақытқа бағынбауы автор логикасының тереңдігімен түсіндіріледі. Кенесары бейнесінде суреткер белгілі бір конъюктуралық идеяны не 30-шы жылдардың идеологиялық ұстанымын жандандыруды мақсат тұтқан жоқ. Ол өз кейіпкерін бар қарама-қайшылығында бейнеледі. Мұнда ол драма поэтикасының негізгі талабы – тура бейнелеуді қолға алған болатын. Жазушы өз кейіпкерін басқарған да жоқ, оның тағдырын да шешпеді, өз мінез-қылығын әрекеттер мен талпыныс арқылы білдіруге ғана толық мүмкіндік беріп отырды.

Мұндай көркем әдіс М.Әуезовті ұлы драматургтар А.С.Пушкин, Шекспир, Шиллермен жақындастырады, олар өз шығармашылығында драма құралдарымен өмірді бейнелеудің өзгеше жолын іздеген. Драматургия поэтикасының мүмкіндіктерімен түсіндірілетін жазушының туралығын Пушкин Погодиннің «Марфа Посадница» туындысы туралы мақаласында былай деп көрсеткен: «драматический поэт, беспристрастный, как судьба, должен был изобразить столь же искренне ... отпор погибающей вольности, как глубоко обдуманый удар, утвердивший Россию на ее огромном основании. Они не должен был хитрить и клониться ни в одну сторону, жертвуя другою. Не он, не его политический образ мнений, не его явное или тайное пристрастие должно было говорить в трагедии, но люди минувших дней, их умы, их предрассудки. Не его дело оправдывать и обвинять, подсказывать речи. Его дело воскресить минувший век во всей его истине» [9, 151]. А.С. Пушкиннің драматург берген осы мінездемесіне – М.Әуезов шығармашылығы нақты дәлел.

Қорыта айтқанда М.Әуезов тарихи тұлғаның драмалық бейнесін сомдау арқылы ұлт міндетін атқарудың бір жолы – қоғамды жұмылдыруды, отансүйгіштік пен азаматтылық идеяларымен оятуға болатын ұлт әлеуетін пайдалануды көрсетіп кетті. Оның тарихи драматургиясы («Абай», «Хан Кене» т.б.) – халықтың бүгінгі мен ертеңіне керекті идеологиялық, патриоттық құндылықтырды қамтыған рухани мұра болып табылады.

М.Әуезов жанашылдығы – оның көркем-идеялық ізденісінде және ол осы ізденісі арқылы тарихи дәуірдің диалектикасы мен қарқынын білдіретін тарихи тұлға бейнесін сомдауында жатыр. Ол өз өмірін халық тарихын зерттеуге арнай отырып, ұлттың елдігі мен еркіндігін, тәуелсіздігі мен дербестігін, мақсат-мүддесін өз бойына жинақтаған әрі ұлттың жарқын болашағын армандаған тарихи тұлғалардың жағымды бейнесін қалыптастыру үшін тарихи мұраларды зерттеп-зерделеді. Сөйтіп, ол күрделі де, қарама-қайшылыққа толы Кенесары Қасымұлының классикалық бейнесін жасап, қазақ әдебиетінің драматургиясына сүбелі үлес қосты. Бұл жайт М.Әуезовтің азаматтық және суреткерлік батылдығының айқын айғағы. Әуезов шығармашылығы өткір идеологиялық күрес жағдайында ұлт тарихының авторлық көркем тұжырымдамасын қорғап қалудың үлгісі ретінде де құнды. «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы Қазақстан халқын біріктіретін, елдің басты мақсатынан шығатын және соған толық жауап беретін идея болғандықтан, философиялық-мәдениеттанулық

негіздемені қажет етеді. «Мәңгілік ел» идеясы қазақ халқы тарихының басты мәселесі болып отырғаны белгілі. Осы мәселеге қазақ халқы тарихында жауап іздеген батырлар, қара қылды қып, жарып, әділін айтып, елді аузына қаратқан шешендер мен көсемдер, хандар мен билер, тіпті, халық арасынан шыққан даналардың тарихта үнемі болып тұрғаны әлімсақтан белгілі. Бүгінде осы сұраққа жауап іздеу үрдісі әлі жалғасуда. Заман өзгерді, соған сәйкес жауаптың бағыты мен мазмұны да өзгерді. «Мәңгілік ел» идеясын философиялық тұрғыдан талдаудың өзіндік ерекшелігі бар екендігін айта кеткен жөн. Біздіңше, ең басты философиялық ұстаным – ол қазақ халқының осы идеямен бірге өмір сүріп келе жатқандығында, оған үнемі оралып, оны сана мен ойдың пәні ретінде сезінуінде, тіршіліктің басты бағыты ретінде қабылдап, оны үнемі білім және рухани құндылықтармен толықтырып, өмір сүру философиясының өзегі деп қабылдауында болса керек. «Мәңгілік ел» – ұлттық дүниетанымның басты бағыты және қайнар көзі. Оның ішкі мазмұны үнемі даму, өзгеру, жаңғыру арқылы жүріп отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Даутова С.Б. «Проблемы изображения исторической личности в драматургии М.Ауэзова» дисс. на соис. уч.ст. к.ф.н. – Алматы, 1990. – с.159
2. Храпченко М.Б. Жизнь в веках: внутренние свойства и функции литературных произведений. // Храпченко М.Б. Художественное творчество, действительность, человек. – Москва: Сов. Писатель, 1978. – 366 с.
3. Ауэзов М.О. За пролетарский интернационализм в казахской драматургии. // Еще раз о «Хан Кене»/ – Казахстанская правда, 1934. 10 июля
4. Ауэзов М. Хан Кене //соч. в 20 т. Т.14 – Алматы: Жазушы, 1983. – С. 313-369.
5. Казахско- русские отношения в XVI-XVIII в. (Сборник документов и материалов). – Алматы: АН Каз ССР, 1961. – 743 с.
6. Серета Н. Бунт киргизского султана Кенесары Касымова // Вестник Европы. Кн. VIII- IX, 1870, кн. VIII, 1971. – 866 с.
7. Лермонтов М.Ю. Полное собрание соч. – Москва: Правда, 1953. – 4 т. – 472 с.
8. Глухов А.М. Особенности историзма в поэме М.Ю. Лермонтова «Песня про купца Калашникова» //М.Ю. Лермонтов: Проблемы типологии и историзма Сборник науч. тр./ – Рязань, 1980. – 180 с.
9. Луначарский А.В. О театре и драматургии. – Москва: "Искусство", 1958. Т.1. – 838 с.

УДК 327

ГРНТИ 15.09.03

Ахмедьянова Д.К.¹, Абишева М.М.², Курмашев А.К.³

¹к.п.н., доцент кафедры международных отношений Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

²к.и.н., заместитель декана по научной работе факультета международных отношений Евразийского национального университета им Л.Н. Гумилева, г.Астана, Казахстан

³докторант факультета международных отношений Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева, г.Астана, Казахстан

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАТИВНАЯ ПОЛИТИКА КАК ИНСТРУМЕНТ МЯГКОЙ СИЛЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Республика Казахстан широко известна своими международными инициативами по разоружению, устранению конфликтных ситуаций, а также многокультурному миростроительству. Однако, современные вызовы информационного мира, а также стремление войти в 30-ку развитых стран вызывают необходимость пересмотра общественной политики для достижения не только экономического роста, но и социального развития. Данная статья направлена на изучение методов

брендирования человеческого капитала посредством выстраивания доверительной коммуникативной связи между государством и обществом на новом качественном уровне в рамках проекта «100 новых лиц Казахстана» программы модернизации общественного сознания «Рухани Жаңғыру».

Ключевые слова: развитие, общественная политика, 100 новых лиц, модернизация общественного сознания

Д.К. Ахмедьянова¹, М.М. Абишева², А.К. Курмашев³

¹с.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, Астана қ., Қазақстан

²т.ғ.к., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультеті деканының ғылыми жұмыс бойынша орынбасары, Астана қ., Қазақстан

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің халықаралық қатынастар факультетінің докторанты, Астана қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖҰМСАҚ КҮШІНІҢ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕГІ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІ САЯСАТ

Аңдатпа

Қазақстан Республикасы қарусыздандыру, даулы жағдайларды шеттету, сондай-ақ көпмәдениетті бейбітшілік құрылысы бойынша өзінің халықаралық бастамаларымен танымал. Дегенмен, ақпараттық әлемнің заманауи сын-тегеуріндері, сондай-ақ дамыған елдердің 30-дығына енуге құлшынысы тек экономикалық өсім емес, әлеуметтік дамуға жету үшін қоғамдық саясатын қайта қарастыру қажеттілігін тудырады. Бұл мақала «Рухани Жаңғыру» қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасының «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы шеңберіндегі мемлекет пен қоғам арасында сенімділік коммуникативті байланысын жаңа сапалық деңгейде орнату арқылы адами капиталды брендке айналдыру әдістерін зерттеуге бағытталған.

Кілтті сөздер: даму, қоғамдық саясат, 100 жаңа есім, қоғамдық сананы жаңғырту

Ahmedyanova D.K.¹, Abisheva M.M.², Kurmashev A.K.³

¹c.p.s., Associate Professor of the Department of International Relations of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²c.h.s., Deputy Dean for Research of the Faculty of International Relations of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

³PhD student of the Faculty of International Relations of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

INFORMATION AND COMMUNICATION POLICY AS AN INSTRUMENT OF SOFT POWER OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The Republic of Kazakhstan is widely known for its international initiatives on disarmament, elimination of conflict situations, as well as for multicultural peacebuilding. However, the modern challenges of the informational world, as well as the desire to enter the top 30 developed countries, necessitate a revision of public policy to achieve not only economic growth, but also social development. This article is aimed at studying the methods of branding human capital by building a trusted communicative link between the state and society at a new qualitative level within the framework of the project '100 New Faces of Kazakhstan' of the program of modernization of public consciousness 'Rukhani Zhagyru'.

Key words: development, public policy, 100 new faces, modernization of public consciousness

Введение

В условиях перманентной конфликтности и международной напряженности, вопрос повышения взаимного доверия, как между странами, так и на внутренней арене остается острым и становится все более актуальным.

В этой связи, возникает необходимость восстановления политического доверия и системного диалога не только между странами, но и в общественной политике, между государством и обществом.

Вместе с тем, становится очевидной необходимость создания условий для «благополучия нации» и экономического развития, которые заключаются не только в обеспечении роста внутреннего валового продукта, но и социального развития, автономности и интеллектуального развития каждого индивида.

В сугубо экономическом плане «развитие» традиционно означает достижение устойчивых темпов роста дохода на душу населения, чтобы позволить государству производить свою продукцию опережающими темпами по сравнению с ростом его населения.

Однако, Амартия Сен, лауреат Нобелевской премии по экономике, утверждает, что «способность функционировать» – это то, что действительно важно для статуса бедного или небедного человека. То есть нищета не может быть должным образом измерена доходами или даже полезностью, как обычно понимается; главное – это не то, что есть у человека, или чувства, которые они обеспечивают, – а то, кем человек является или может быть, делает или может делать. Для благополучия важны не только характеристики потребляемых товаров, а то, что потребитель может сделать из того, что имеет [1].

Таким образом, реализация проекта «100 новых лиц Казахстана» в свете Программной статьи Президента Казахстана Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» обусловлена необходимостью популяризации в обществе стремления к знаниям, конкурентоспособности, личностному и профессиональному росту, в качестве ключевых элементов в формировании человеческого капитала страны.

Проект призван способствовать рационализации всей совокупности социально-экономических, политических, морально-этических, философско-религиозных взглядов, норм поведения, обычаев и традиций, ценностных ориентиров и идеалов нации через пример конкретных историй людей, внесших за годы независимости весомый вклад в развитие современного Казахстана.

Проект, прежде всего, характеризуется новым подходом к мировоззренческо-идеологическому развитию нации, где государственные органы играют роль «катализатора изменений», в то время как народ рассматривается и как «исходник», и как целевая аудитория.

Международный опыт

В первую очередь, был проведен анализ мирового опыта реализации проектов аналогичных «100 новых лиц Казахстана».

Анализ показал, что алгоритмы работы проектов (включая цели, задачи и подходы), чаще всего применяют такие технологии как личностный и социокультурный брендинг, популяризация современной профессиональной культуры, общечеловеческих ценностей.

Главной задачей такого подхода является создание ценностного коммуникативного пространства, которое будет способствовать реализации человеческого потенциала – интеллектуального, созидательного, творческого и нравственного.

Кроме того, реализация таких проектов нередко происходит на конкурсной основе. Подобный метод применялся к проектам «100 величайших британцев» в Великобритании [2] и «The Citizens Awards» в США [3]. При проведении подобных конкурсов применяется следующий алгоритм: анализ рынка, детальная разработка концепции реализации, информационно-разъяснительная работа, PR-кампания по продвижению участников конкурса, онлайн-голосование, объявление результатов.

Однако, если зарубежные проекты были ограничены телевизионным форматом и были нацелены на создание развлекательной программы, казахстанский проект имеет возможность охватить любые площадки информационного пространства, но в то же время, имеет цель более глубинного характера.

Анализ текущей ситуации

По заказу Министерства информации и коммуникаций РК было проведено социологическое исследование «Уровень востребованности потребителями отечественной информационной продукции» [4], а также «Уровень удовлетворенности населения освещением государственной политики в СМИ» [5].

Основные замечаниями аудитории казахстанского телевидения стали отсутствие уникальных, «сделанных в Казахстане» передач, в частности познавательных, научно-популярных передач, передач, ориентированных на детей школьного возраста. Не смотря на повышение качества

производства программ (оформление студий, работа ведущих, звук и картинка), передачи остаются копиями и обречены на сравнение с зарубежными аналогами. Наряду с этим, вызывает недовольство и обилие зарубежных сериалов, в то время как казахстанских сериалов крайне мало.

В этой связи, было принято решение пересмотреть стратегическое видение СМИ в целом, их концептуальные цели и задачи с учетом целевых (возрастных) аудиторий, создать современную медиа культуру, основанную на подлинных историях жизни самих казахстанцев.

За 25 лет независимости в стране появились свои герои. Это люди, которые добились высоких результатов в спорте и сделали важные открытия в науке, бизнесе, создали значимые художественные произведения в искусстве, показали высокие результаты в других сферах жизни.

История каждого успеха Казахстана – это, прежде всего, история успеха каждого отдельного человека. Колоссальный физический и интеллектуальный труд граждан страны призван вселять уверенность в собственных силах, повышать чувство собственной значимости, и способность достигать поставленных целей.

Разработка концепции

Проект «100 новых лиц Казахстана» как и другие специальные проекты программы модернизации общественного сознания осуществляется на основе проектного управления.

Основным рабочим органом проекта является Управляющий совет, образованный Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан совместно с Секретариатом Ассамблеи народа Казахстана.

Ключевой ценностью проекта «100 новых лиц Казахстана» стала «приспособляемость» или «гибкость» (от англ. «adjustability»), которая в свою очередь, обеспечила тесный контакт с обществом, возможность вносить коррективы по ходу реализации проекта.

Так, в целях обеспечения максимальной приближенности к идее «от народа – к организатору» была сформирована рабочая группа из числа видных общественных и политических деятелей, представителей творческой и научной интеллигенции, депутатов Мажилиса и Сената Парламента Республики Казахстан, представителей государственных и бизнес структур, которые имели возможность вносить предложения по мере реализации проекта.

12 мая 2017 года было проведено заседание рабочей группы по реализации проекта «100 новых лиц Казахстана» под председательством заместителя председателя Ассамблеи народа Казахстана Д.К. Мынбая и Министра информации и коммуникаций Республики Казахстан Д.А. Абаева. В ходе заседания членами рабочей группы были обсуждены предложенные основные цели и задачи, а также график и механизм работы проекта.

Цель проекта была сформирована согласно принципу целеполагания SMART, являющимся одним из самых совершенных инструментов управленческой деятельности. Так, была обеспечена конкретность (Specific), измеримость (Measurable), достижимость (Achievable) и релевантность (Relevant) с четким определением временных рамок (Time bounded).

По итогам заседания, было принято решение утвердить цель проекта: популяризация и информационное продвижение положительных образов 100 конкретных людей, основанных на идее успешности, принципах меритократии, конкурентоспособности, культы знаний и прагматизма, внесших за годы независимости весомый вклад в развитие современного Казахстана до 2019 года.

Определение цели, а также обсуждения по поводу критериев для участия в проекте привели к активизации общественного резонанса далеко за пределами рабочей группы. Так, были проведены ряд мероприятий с участием научной и творческой интеллигенции при высших учебных заведениях в регионах, а также «круглый стол» членов экспертного клуба «SagarTime» при РГУ «Служба центральных коммуникаций с участием лидеров общественных организаций». В ходе круглого стола обсуждались детали реализации проекта, механизм и критерии отбора, а также отдельные истории успеха, заслуживающие включения в проект.

Так, по итогам общественных дискуссий, было предложено не разрабатывать специфичные критерии, а создать экспертную группу из числа авторитетных общественных и научных деятелей, представителей Ассамблеи народа Казахстана, политических партий, неправительственных организации, ведущих экспертов и специалистов для осуществления независимой экспертной оценки кандидатов на предмет соответствия основным целям и задачам проекта.

Вместе с тем, были заданы параметры для отбора кандидатов:

Во-первых, определены сферы: общественная политика, бизнес и финансы, образование, наука и техника, здравоохранение, культура, искусство и спорт, военное дело и охрана правопорядка, проявление высокого примера гражданской ответственности и патриотизма.

Во-вторых, это региональное, этническое, гендерное разнообразие общего числа кандидатов.

В-третьих, вклад в развитие страны, яркость и уникальность истории успеха. Благодаря этому создается новый образ «казахстанской мечты».

В-четвертых, хронологические рамки – период независимости Казахстана.

Данные параметры были отобраны с учетом того, что даже самый универсальный набор критериев, не учитывая уникальные ситуации, может ограничить выборку. Излишняя детализация критериев может навредить легкости восприятия обществом требований проекта. Вместе с тем, установка таких узких измеримых критериев как количество опубликованных научных статей, количество успешных медицинских операций или выигранных спортивных титулов могла привести к потере интереса к проекту со стороны общества, так как это автоматически бы ставило определенных кандидатов фаворитами, а других заведомо отстающими.

Также стоит отметить, что разделение на сферы деятельности ни в кое мере не ограничивало рассматриваемые отрасли, а имело целью лишь обозначить всесторонний характер отбора. Абсолютно любая общественно-полезная деятельность гражданина Республики Казахстан могла стать основанием для включения его кандидатуры.

Более того, региональное, этническое и гендерное разнообразие также не имело количественного эквивалента. Хотя часть обсуждающего общества склонялась к мнению, что каждый регион или этническая группа должна иметь определенную «квоту» из числа 100 новых лиц, было принято решение, что обеспечение «разнообразия» должно происходить на основе конкурентности предложений. Другими словами, место в «100 новых лиц» не должно было определяться устойчивыми квотами как этническая, региональная или гендерная принадлежность, а должны избираться народом по вкладу в развитие страны, яркости и уникальности истории успеха. Паритетность составов могла быть достигнута на этапе подачи заявок по общему количеству кандидатов.

Тем временем, ограничение хронологических рамок историй успеха периодом независимости Казахстана было обусловлено названием проекта «100 “новых” лиц Казахстана», что в следствии также предопределило отбор ныне неизвестных широкому обществу личностей. Данное решение объясняется рядом причин: 1) истории успеха известных личностей знакома всей стране, к примеру, история чемпиона мира по боксу Г. Головкина уже на протяжении нескольких лет вдохновляет молодежь; 2) популярные и широко известные личности уже входили в аналогичные списки, к примеру, «50 лиц партии «Нұр Отан» и т.д.; 3) миссия проекта «100 новых лиц» это демонстрация народу, что в Казахстане гораздо больше талантливых и уникальных личностей, чем на телевизионной картинке или первых полосах крупных изданий.

Алгоритм действий

Как только были определены основные цели и параметры, секретариатом рабочей группы был разработан алгоритм работы по формированию списка «100 новых лиц Казахстана». В частности, данный механизм включал в себя следующие этапы:

Первый этап. Сбор заявок.

С целью привлечения широкого круга населения, а также обеспечения открытого доступа для участия в проекте всех казахстанцев, 7 июня 2017 года был открыт специальный проект «100esim.el.kz». Для удобства пользователей данный портал был запущен в двух языковых версиях (государственный и русский) с адаптивностью на всех электронных устройствах. Также согласно графику формирования списка «100 новых лиц Казахстана» на центральном уровне, производился сбор заявок от центральных и местных государственных органов, общественных организаций, а также других неправительственных ассоциаций. После стилистической обработки, изложенной информации анкеты кандидатов проекта размещались на портале «100esim.el.kz», для рассмотрения обществом и экспертной группой.

Вместе с тем, была поддержана инициативная общественная группа «Бюро 100», которая занималась продвижением проекта в социальных сетях и «оффлайн». В частности, «Бюро 100»

совместно с телеканалом «Астана», занимающимся съемкой 10 серийного документального фильма «Новые лица Казахстана» [6] был проведен ряд мероприятий по продвижению проекта в регионах, «Экспедиция в поисках 100 новых лиц» посетила Ерейментау, Павлодарскую и Западно-казахстанскую область [7].

В целях вовлечения широкого круга населения к участию в проекте, была организована медиа кампания. Так, активное участие в информационном сопровождении приняли республиканские и региональные телеканалы, газеты, а также интернет-ресурсы, в которых публиковались материалы касательно разъяснения процесса подачи заявок, критериев отбора кандидатов, заседаний рабочей и экспертной групп, биографий кандидатов в проект и т.д.

В частности, были организованы выступления членов рабочей и экспертной групп. Вышли интервью членов рабочей группы Е. Кочетова в программе «Давайте говорить» на телеканале «Хабар», доктора политических наук, Н. Калашниковой в эфире телеканала «Qazaqstan», в ходе которого было отмечено, что в проект «100 новых лиц» Казахстана должны быть включены и люди, внесшие вклад в развитие научной сферы страны. В передаче «Бетпе бет» («Хабар») член экспертной группы проекта «100 новых лиц» А. Садвакасова рассказала о созданном сайте для реализации проекта и о принципах работы данного проекта.

В газете «Егемен Қазақстан» периодически сообщалось о реализации проекта «100 новых лиц Казахстана» и о кандидатах, которые заслуживают войти в данный проект.

На интернет-ресурсах вышли интервью членов рабочей группы А. Саин на «Zakon.kz», П. Казанцева на портале Казинформ, А. Божаква на «365info.kz». На порталах informburo.kz, bnews.kz, а также интернет-ресурсах АО "Казконтент" на постоянной основе публиковались материалы по проекту касательно процесса и критериев отбора кандидатов, заседаний рабочей и экспертной групп.

Так, в период с 14 июля по 29 сентября 2017 года в информационном пространстве было опубликовано 934 материалов. Из них на республиканских телеканалах – 64 сюжета, в республиканских печатных изданиях – 85 статей, на интернет-ресурсах – 255 материалов, и в региональных СМИ – 530 материалов (телеканалы – 188 сюжетов, газеты – 342 публикаций). В социальных медиа выявлено 451 содержательных записей касательно проекта «100 новых лиц Казахстана».

Второй этап. Отбор заявок в проект.

В силу большого количества заявок и нецелесообразности участия всех кандидатов на всеобщем общественном голосовании, полученные заявки проходили 3 этапа модерации: общественную модерацию в информационном поле, экспертную оценку, а также проверку достоверности данных изложенных в заявке.

Так, экспертная группа направляла отчеты по экспертной оценке 24 числа каждого месяца (с июля по сентябрь) в секретариат рабочей группы для формирования промежуточных пулов участников в конце июля, августа и сентября соответственно.

В завершении приема заявок - 15 сентября, было собрано 2112 кандидатуры проекта «100 новых лиц Казахстана». Сформированные промежуточные пулы были переданы для рассмотрения членам рабочей группы проекта на заседании 29 сентября 2017 года.

Третий этап. Голосование на портале 100esim.el.kz

Отобранные экспертной и рабочей группой кандидатуры были направлены на веб сайт «100esim.el.kz» для участия в общественном голосовании с 18 октября по 10 ноября 2017 года.

В голосовании было представлено 302 кандидата, по 6 категориям согласно их сферам деятельности: наука – 45 человек, спорт – 42 человека, общество – 85 человек, медицина – 46 человек, культура – 37 человек и бизнес – 47 человек. При этом в голосовании были представлены все области, города Астана и Алматы.

По итогам голосования более 340 тысяч казахстанцев отдали 1 миллион 376 тысяч голосов за своих фаворитов. Всенародное онлайн голосование определило 102 победителя проекта «100 новых лиц Казахстана»

В частности, в список победителей вошли: 75% мужчин, 25% женщин; 8 представителей Акмолинской области: 5 – Актюбинской, 5 – Алматинской, 2 – Атырауской, 11 – Восточно-Казахстанской, 8 – Жамбылской, 3 – Западно-Казахстанской, 6 – Карагандинской, 3 – Костанайской, 4 – Кызылординской, 2 – Мангыстауской, 5 – Павлодарской, 8 – Северо-Казахстанской, 5 – Южно-Казахстанской, 19 – г. Алматы, 8 – г. Астана.

Вместе с тем, в список «100 новых лиц Казахстана» вошли представители следующих национальностей: казахи (74%), русские (13%), немцы (2%), украинцы (2%), белорусы (2%), уйгуры (2%), корейцы (2%), армяне (1%), ингуши (1%), евреи (1%).

Также, по сферам деятельности: наука – 18 человек, спорт – 13 человек, общество – 30 человек, медицина – 18 человек, культура – 10, бизнес – 13 человек.

1 декабря 2017 года была проведена встреча Главы Государства с участниками Проекта в рамках которого выступили представители различных сфер деятельности: «Культура», «Наука», «Медицина», «Бизнес», «Общество», а также было организовано видеообращение чемпиона мира по конькобежному спорту Дениса Кузина находящегося на квалификационном туре к Зимним Олимпийским Играм 2018.

Лейтмотивом встречи стало презентация историй успеха участников проекта в формате коротких историй о личном вкладе в развитие страны. Ключевым месседжем стал тот факт, что все эти достижения стали возможными благодаря условиям, созданным в период независимого Казахстана.

Брендинг

Проведение такого длительного и многоступенчатого процесса отбора и создания условий для самого широкого вовлечения общественных масс объясняется требованием современной конъюнктуры общества, а также необходимостью соответствия самым передовым методам брендинга.

Ниже приведен ряд методических характеристик брендинга, используемых самыми успешными маркетинговыми агентствами мира [8] с сопоставлением достигнутых и планируемых задач проекта «100 новых лиц Казахстана».

№	Характеристики успешного брендинга	Обеспечение достижения характеристик успешного брендинга проектом «100 новых лиц Казахстана» ✓ - достигнутые результаты ⊕ - планируемые задачи
1	Аутентичность бренда	✓ создание единого портала «100esim.el.kz», - информационное освещение выступлений лидеров общественного мнения и государственных деятелей, - размещение визуальной продукции на главных улицах страны и официальных сайтов ведомств
2	Доверие к проекту	✓ проверка данных анкет участников и их своевременное размещение на портале «100esim.el.kz»; прозрачность процедуры сбора анкет, отбора и голосования; активное участие общества на онлайн голосовании; наличие «простых» граждан внесших значимый вклад в развитие страны среди победителей проекта
3	Ассоциируемость с надежностью и стабильностью	✓ инициация проекта Президентом Республики Казахстан Н.Назарбаевым в рамках программы модернизации общественного сознания «Рухани Жаңғыру»
4	Соответствие идеологической направленности целевой аудитории	✓ предварительный отбор участников экспертной и рабочей группой на предмет соответствия целям модернизации общественного сознания перед общественным онлайн голосованием
5	Внимание и/или толерантность к культурным отличиям	✓ достижение удовлетворительных результатов по этническому, региональному и гендерному составу участников
6	Последовательность продвигаемых ценностей	✓ классификация отобранных «истории успеха» участников проекта; формулировка продвигаемых месседжей согласно ценностям ориентирам программы модернизации общественного сознания; определение стиля,

		формата, целевой направленности медиа продуктов и имиджевых мероприятий
7	Интеллектуальная и эмоциональная близость с людьми, способность вызывать эмоциональный резонанс	⊕ профессиональная обработка сценариев, синопсисов планируемых медиа продуктов с целью установки эмоционального контакта и соответствия современному интеллектуальному развитию общества
8	Визуальное, вербальное, аудиальное, сенсорное участие потребителей	⊕ разнообразие форматов проводимых мероприятий в соответствии с планируемыми к продвижению ценностей
9	Направленность на поддержание безопасности или удовлетворение желаний	⊕ фокусирование освещения реализуемых участниками проекта социально полезных научных разработок, укрепления существующих устоев общества, распространения профессионального опыта с молодежью
10	Представление общепринятого жизненного стиля	⊕ донесение факта о том, что цели и задачи модернизации общественного сознания являются интегративными и достижимы при сбалансированном подходе к развитию всех стратегических направлений каждым гражданином РК

Дальнейшая реализация проекта

На данном этапе разработана дорожная карта по дальнейшей реализации проекта на 2018-2019 гг. включающая информационную кампанию «Generation 100», которая предполагает проведение целого комплекса имиджевых мероприятий с активным вовлечением общественности.

Так, планируется создание цикла короткометражных документальных фильмов о достижениях ста новых лиц для ротации на телевидении и сети Интернет.

На системной основе будут проводиться мотивационные встречи и тематические беседы со школьниками, студентами вузов, лицами с ограниченными возможностями и детьми-сиротами. Также на площадках ведущих вузов страны предусмотрена организация массовых лекториев для передачи уникального опыта в области науки, медицины, инноваций, культуры и искусства. Кроме того, планируется организация концерта с участием победителей проекта из числа представителей культуры и звезд казахстанской эстрады.

Одним из крупнейших «якорных мероприятий» призван стать летний лагерь «Generation 100», проведение которого запланировано на июнь-июль 2018 года в курортной зоне «Боровое». Лагерь соберет не только победителей проекта «100 новых лиц Казахстана», но и самую передовую молодежь страны – авангард модернизации национального самосознания казахстанского общества. Площадка позволит участникам презентовать свои проекты, обменяться идеями, наладить контакты, а также получить стимул для дальнейшего развития.

В заключении, понимается, что ход реализации проекта «100 новых лиц Казахстана» является квинтэссенцией того, как при реализации определенных проектов Казахстан предлагает выстроить доверительную коммуникативную связь с обществом, следуя довольно простым постулатам.

Во-первых, глубокое изучение актуальных и латентных проблем беспокоящих общество, а также международного опыта решения таких вопросов. В данном случае был использован социологический опрос, однако, для изучения более комплексных задач или международных вопросов, требуются соответствующие инструменты.

Во-вторых, активное вовлечение экспертного общества в процесс предложений по реализации, а также широких масс к участию в процессе принятия решений, с использованием всех медийных площадок для обсуждений.

В-третьих, поэтапность реализации и возможность вносить изменения с учетом целесообразности и воли народа.

В-четвертых, учет современных тенденций развития общества и технологий, специфичности конкретных ситуаций и целеполагания.

Список использованной литературы

1. M.P.Todaro., S.C.Smith. *Economic Development Twelfth Edition* // Pearson United Kingdom. 2014. 892p.
2. BBC 100 Greatest Britons URL: http://www.bbc.co.uk/pressoffice/pressreleases/stories/2002/10_october/19/great_britons.shtml
3. US Chamber of Commerce Foundation, The Citizens Awards URL: <https://www.uschamberfoundation.org/citizens-awards-1>
4. Министерство информации и коммуникаций РК, Социологический опрос: Уровень востребованности потребителями отечественной информационной продукции URL: <http://mic.gov.kz/ru/kategorii/tekushchaya-deyatelnost>
5. Министерство информации и коммуникаций РК, Социологический опрос: Уровень удовлетворенности населения освещением государственной политики в СМИ URL: <http://mic.gov.kz/ru/kategorii/tekushchaya-deyatelnost>
6. Телеканал «Астана», Новые лица Казахстана URL: <http://www.astanatv.kz/program/index/id/923.html>
7. АО Казконтент, Проект '100 новых лиц' набирает обороты URL: <http://kzcontent.kz/index.php/novosti/133-proekt-100-novykh-lits-nabiraet-oboroty>
8. J.Cayla, E.J.Arnould, *Cultural Approach to Branding in the Global Marketplace* // *Journal of International Marketing*, Vol.16, No.4, 2008, pp. 86-112

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE AND HISTORIOGRAPHY**

УДК 425.11
ГРНТИ 03.01.21

Қамбаров Әлібек¹
¹Тарих мамандығы 4-курс студенті
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
(Ақтөбе, Қазақстан, aikami@mail.ru)

А.М. Еспенбетова¹
¹т.ғ.к., аға оқытушы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
(Ақтөбе, Қазақстан, aikami@mail.ru)

Т.ШОНАНҰЛЫ ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ОТАРЛАНУЫ ХАҚЫНДА: ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғ. басында өмір сүрген ұлт зиялысы Т. Шонановтың «Қазақ жері мәселесінің тарихы» атты зерттеуіне тарихи талдау жасалған. Тарихи еңбекке сүйене отырып, автор ғалымның қазақ тарихындағы аса маңызды мәселе – жер мәселесіне қатысты ойлары мен тұжырымдарын қарастырады. Ресей империясының қазақ халқын отарлауы, әсіресе қазақ жерлерін тартып алуы тарихи фактілермен дәйектеліп түсіндіреді. Т.Шонанов Қазақ жерінің отарға айналуының кезеңдерін ажыратып көрсетеді. «колонист», колония» ұғымдарының анықтамасын береді. Кіші Жүз қазақтарының Ресей құрамына өткен кезден бастап ХХ ғ. басына дейінгі қазақ жерінің шұрайлы жерлеріне қазақ әскерлері мен орыс мұжықтарын орналастыруының саяси-әлеуметтік себептерін түсіндіреді, тарихи оқиғаларды ретімен баяндайды. Ғалымның еңбегі ұлттық мүддеде жазылуымен, тарихи оқиғаларды шынайы көрсетуімен ерекшеленетіндігіне назар аударады.

Кілтгі сөздер: ұлт, зиялы, отар, отарлаушы, көшпелі қоғам, колония, шекара, жер, билік, әскер, бекініс, саясат

Камбаров А.Р.¹
¹Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанов

Еспенбетова А.М.¹
¹к.и.н., старший преподаватель Актюбинский региональный государственный университет имени К.Жубанова (Ақтөбе aikami@mail.ru)

Т.ШОНАНУЛЫ О КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКИХ ЗЕМЕЛЬ: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

В статье дан анализ труда одного из известных лидеров национальной интеллигенции начала ХХ века Т.Шонанова «История колонизации казахских земель».

Опираясь на данную работу авторы рассмотрели актуальные проблемы в истории Казахстана земельного вопроса, как процесс колонизации Российской империей Казахстана, лишения казахов исконной земли, при этом представив исторические факты данных событий. Процесс колонизации Казахстана Российской империей представлен как особый период, с выделением понятий «колонист» и «колония», при этом Т.Шонанов как исследователь последовательно изложил исторический процесс вхождения казахов Младшего жуза в Российское подданство начала ХХ века, до причин переселения казаков и русских крестьян. Работа Т.Шонанова, как ученого написана с учетом национальных интересов, имеет свою особую историческую специфику объективного анализа исследуемой проблемы.

Ключевые слова: нация, интеллигенция, колония, колонизатор, кочевое общество, граница, земля, власть, армия, крепость, политика

Kambarov A.P.

Akeshuy regional state university named after K.Zhubanova

Espenbetova A.M.¹

*¹ senior lecturer Aktubin Regional State University named after K.Zhubanov
(Aktobe aikami@mail.ru)*

T. SHONANULS ABOUT COLONIZATION OF KAZAKH LAND: HISTORICAL ANALYSIS

Abstract

The article analyzes the work of one of the well-known leaders of the national intelligentsia of the early 20th century, Shonanov, "The History of Colonization of the Kazakh Lands."

Relying on this work, the author examined topical issues of the land issue in the history of Kazakhstan, as the process of colonization by the Russian Empire of Kazakhstan, deprivation of Kazakhs of the original land, while presenting the historical facts of these events. The process of colonization of Kazakhstan by the Russian empire is presented as a special period, with the identification of the concepts of "colonist" and "colony", while T.Shonanov as an explorer consistently outlined the historical process of the entry of Kazakhs of the Younger Zhuz into the Russian citizenship of the beginning of the 20th century, to the reasons for the resettlement of Kazakhs and Russian peasants. The work of T.Shonanov, as a scientist, is written taking into account national interests, has its own specific historical characteristics of an objective analysis of the problem under study.

Key words: nation, intelligentsia, colony, colonizer, nomadic society, borders, land, power, army, fortress, politics

Қазақ зиялыларының жүріп өткен тарихи жолы әсіресе ХХ ғ. басындағы қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметі халқымыздың күрделі тарихының әлі жазылмаған ақтандақтарының қатарына жатады. Өз халқының мұңын жоқтаған, сол жолда бар білімін, күш-қайратын жұмсаған осы зиялы қауым мен олардың ізбасарлары өз жеке басының емес, халқы үшін заман тауқыметін тартқан қайраткерлер ретінде тарихымыздан мәңгілік орын алды. Осындай ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының және мемлекет қайраткерлері қатарындағы аса ерекше тұлға - Телжан Шонанұлы болды.

Т. Шонанұлы саналы ғұмырында 30-тан аса әдістемелік және ғылыми кітаптары мен 100-ге жуық ғылыми, публицистикалық, ғылыми-теориялық, ғылыми-әдістемелік, проблемалық мақалалар жазып, аудармалар жасады. Еңбектері әртүрлі бағыттарда, атап айтсақ тілі ғылымы, аударма ісі, этнография, тарихи, оқыту әдістемесіне арналған.

Солардың ішінде тарихи еңбектерін сараласақ, ғалымның «Қазақ жері мәселесінің тарихы» атты араб әрпімен, 3 мың таралыммен шыққан еңбегі басқаларына қарағанда ұлттық мүддеде жазылуымен, тарихи оқиғаларды шынайы көрсетуімен ерекшеленеді. Телжанның 27 бөлімнен тұратын осы ғылыми-зерттеу еңбегі 1923 жылы жазылып, 1926 жылы Ташкентте басылып шыққан.

Ғалым бұл еңбегінде қазақтың жер мәселесінің тарихын шынайы ашып көрсетеді. «Ескі замандарда қазақ жерін қалай пайдаланылған» деген тарауында қазақ жер тарихының ертедегі кезеңінен бастап қарастырады. Дәстүрлі көшпеліліктің қалыптасуының басты факторы ретінде табиғи-климаттық жағдайдың маңыздылығын атап өтеді. Тарихтан белгілі еуроцентристік бағыттағы зерттеушілер мен ғалымдар қазақ және басқа да көшпелі өмір салтын кешкен халықтарды өркениеттен жүрдай «тағы», «жабайы» «тұрақты орны жоқ, көшпенді» деп кемсітті. Олардың бұлайша кемсітуі көшпелі халықтардың өмір салтын білмегендіктен және өте қате пікір екендігін айтып дәлелдеуге тырысты. Қазақтың көшіп қонуы тұрмысының негізгі көзі - малдың жайын ойлағандықтан болды, яғни мал жайылымы тозған кезде жаңа қонысқа көшті. Егер жаңа жерге көшпесе, мал жұтайды, адам түрлі қиындықтарға ұшырайды. Мал бағып көшіп қонумен бірге, қазақтар егіншілікпен де айналысқан. Автор ерте замандарда қазақтар егін салып, шығырмен суғарып, арық қазып, диқаншылықпен айналысқандығын баяндайды. Егін салу кезінде қауым мүшелері бірігіп, жерге ортақ меншік болған.

ХУІІІ ғ. қазақтар жеріне жонғарлар шабуыл жасайды, сол кезде олардан ығысып, Орта жүз бен Кіші жүз Сарыарқаның беліне қарай ойысады. Жем, Ор, Бірғыз, Торғай, Тобыл, Есіл, Нұра, Сарысу басы, Керей, Қыпшақ, Құланөтпес, Қосқоң, Терісаққан алаптарын келіп қоныстанды [1. 38-б.].

«Қазақ жердің қадірін біле ме?» деген тарауында Телжан мынадай қорытынды жасайды: «Біз түсіндірмей-ақ қазақ жердің қадірін аса жақсы біледі. Оны тарихи тұрмыстың тоқпағы үйреткен. Жер шаруаға қандай әсер беретінін, қандай жерде қандай шаруашылық қылуға керектігін шаруа әдемі түсінеді. «Жер – анасы, мал – баласы», «Жері байдың – елі бай», – дейді ел. Халық ақынның аузымен: «Жайықтың бойы жайлы қиян, Маңғыстаудың бойы шанды қиян», – дейді. «Көк Есілден кеткен соң, жылқының қонысы табылмас», – дейді. Бұдан басқа да ел арасында жер қадірін түсіндіретін көптеген нақыл сөздер кең тараған[2. 9-б.]. Бұл – жердің шаруаға жайлылығын туралы қазақтың көзқарасы.

Жерсіз жарқын тұрмыстың жоқтығын, «Маңғыстаудың шанды қияны» тәрізді жерлер қонысқа тұлға болмайтынын қазақ жақсы біледі. Жерден айырыларда қазақтың қабырғасы қайысып, омыртқасы майысады. Жалғзынан айрылғандай жермен қоштасады. Ботадай боздап өлең айтады. Қазақтың бір себептермен шаруаға тәуір қоныстан айрылғанда айтқан өлеңдері – өлікті жоқтаған жылаулармен бірдей. Кенесары қоныстан ауарда Доскожа ақын былай толғайды:

Мына жатқан сарғайып,
Салынды қопа, қамысым.
Салық ауылы қыстаған,
Іргем тиген танысым.
Бұл қоныстан кеткен соң
Көбеймес пе екен налысым?..
Артымда қалып барасың,
Бастары самал, тауларым!
Арасы биік бауларым,
Кетемін деген есте жоқ,
Кетірді дұшпан-жауларым[2. 10-б.]!

Қарға бойлы Қазтуған батыр қонысынан ауып бара жатып, Шеркөптімен (Шеркөпті — Қазтуғанның замандасы, батыр. Бұлар Еділ-Жайық арасынан ауған деседі) қоштасып тұрып, қалып бара жатқан қонысына қарап толғайды:

Адыра қалғыр көк Жайық,
Аңырап қалды-ау қонысым!
Қонысымнан ауған соң,
Кемінесе игі еді ырысым?!

Ғалымның халық ауыз әдебиетінен келтірген мәліметтері қазақ халқының жерін, атамекенін қастерлеп, қадірін білгендігін айғақтайды. Міне, қазақтың жерге көзқарасы! «Блдиы жоқ, өрі жоқ, ат тайғанар жері жоқ, жазып салған мақпалдай», «Күнде базар Есілге», «Жатып қалған боз тайлақ атан болып ерген жерге», «Жатып қалған бір тоқты мың қой болып өрген жерге», «Жапырағы жасыл ала камқадай», «Бұтағы бұрама күміс алқадай» ағаштарына орнығып, қазақ неге отырмайды?» деген сөздерден жері мен табиғатының сипатын байқаймыз. Автор монографиясының қазақ жері мәселесінің дәуірлеуі деген тарауында Еуропаның «колонист» сөзінің мән мағынасын ашып көрестеді. Бір жерден екінші жерге ауып келіп, сол жердің игілігін көрген адамды «колонист», қазақша «келімсек» деп атайды. Отаршылдар орнаған, орнап жатқан қонысты еуропаша «колония», қазақша «отар» дейді. Орыстардың қоластына өткеннен бері қазақтар олардың колониясы, яғни отары болып келеді деп түйіндейді.

Қазақ жерін орыс халқы отарлауының екі түрін ажыратып көрсетті: 1) орыстардың өз бетінше ешкімнің рұқсатынсыз отарлауы; 2) ресми отарлауы;

Ресейдің өз ішінде қысымшылық, зәбір көргендер қазақтар арасына келіп, халықтың надандық аңқаулығын пайдаланып, жерін иеленді, өз пайдасына күн көрді. Ақтөбе өңірінде 1911 жылдан келіп орнығып, жерін пайдаланып отырған орыс шаруалары туралы дерек келтіреді.

Ресми отарлау деген үкіметтің рұқсатымен көрсетілген жерді иемдену, отарлау, Осылайша ойын қорыта отырып, қазақ жерін орыс отарлауының 2 кезеңге бөліп көрсетеді:

1) орысқа бағынғаннан бастап, XIX ғасырдың 80-жылдарының басына шейін. Бұл – атты казактардың пайдасына, әскерлік кісілердің пайдасына деп жер алу дәуірі.

2) 80-жылдардың аяғынан, 90-жылдардан бастап бері қарай орыс патшасы Николай тақтан құлағанға шейін қара шекпенділер үшін жер алу дәуірі.

Т.Шонанов қазақ халқының орыстың қоластына кіргендегі шарттарын да құжат бойынша тізіп келтіреді. Әбілхайырдың елшілері Қомтайұлы Құттымбет пен Қойданқұлұлы Сейтқұл арқылы қоластына өту туралы құжатты Ресей патшасы Анна Иванқызының қабылдауы және онда барлық жер

мен ел Ресейдің қоластына өтетіндігі, Ресейдің қарашаларымен, һәм башқұрттармен тату тәтті тұратындығы туралы айтылғандығын баяндайды. Сол кезеңдегі қазақтың саяси жағдайы осындай әрекетке баруға мәжбүр еткендігіне де тоқталған. «Ресейге кіргеннен бергі қазақ жерінің тарихы - колония тарихы» – дейді автор[1.45-6.].

Үкіметтің қазақ жерін атты казактарға тартып алып беруінің саяси және экономикалық себептерін анықтайды. Саяси себепті полициялық мақсаттармен, ал экономикалық себепті саудамен байланыстырады. «Өсімқор капитал» мен «кәсіпшіл капитал» деген ұғымдардың мәнін түсіндіреді. Саудашыл капиталдың аты сауда болғанымен оның әрекеті тонау, талау, қарақшылықпен сипатталады. Дүние жүзі елдерінің тарихында осындау тонаушылық саудаға көптеген мысалдар келтіреді. Европаның Америка және Африка халықтары мен Үндістанды отарлағаны сияқты Ресейдің Азияны отарлау әрекеті қарастырылады. Ресей империясының Орта Азияны, қазақтарды отарлау, олардың қазба байлығын, жерін иемдену мақсаты тұрды. Бодандық қамытының бастауы болған қоластына өту туралы грамотада «...орыс сауда керуеніне еш кедергі жасамаудық» астарында саудамен қанаудың жатқандығын көрсетеді ғалым.

XIX ғ. қазақ-орыс саудасының қарқында дамығаны белгілі. Деректерде XIX ғ. ортасына қарай қазақ-орыс саудасының қарқынды дамуын көрсететін мәліметтер кездеседі. Л.Мейердің көрсетуінше 1853-1863 жж. қазақтардан әкетілетін тауар 3 есе өскен және оны автор қазақтардың ішкі әлеуметтік экономикалық дамуымен байланысты деген қорытынды жасайды. Тауарлардың арасында нан саудасының бастапқы орынды болғандығын атап өтеді Л.Мейер[3,-С.192]. Сонымен қатар Л.Мейердің жазбаларында Орынбор, Орал бекіністері мен Қарабұтақ фортындағы сауда айналымы туралы біршама мәліметтер берілген. Ал зерттеуші А.И. Добросмыслов деректерінде Орынбор өлкесіндегі сауда қатынастарын сипаттай отырып, мынадай қорытындылар жасайды: 1) Ресей империясы қазақ даласында сауданы дамытуды Ресейге қосылғаннан бастап қолға алды; 2) Хандық билік кезеңінде ел ішінде тұрақсыздықтан барлық сауда Орынбор шекаралық шебі бойында жүргізіліп келді; 3) Хандық билікті билеуші-сұлтандар билігімен ауыстырғаннан кейін де тонаушылық күшеймесе азайған жоқ, сондықтан үкімет тонаушыларды генерал-губернатордың сотына беру туралы заң ережелер шығарды; 4)Ресейдің құрамына өткен 130 жыл бойы сауда қазақтарға ақша белгілерін жібермеу бағытында жүргізіліп келеді, оның үстіне орыс көпестері қазақтарға сапасы күмән туғызатын бұйымдарын өте қымбатқа айырбастап келеді; 5)Көшпелі қазақ даласында оларды өз мемлекетінен бөліп тұрған жоғары тарифте кедендік мекеме жұмыс жасады[4,-С.127]. Зерттеушінің бұл қорытындылары сауданың Ресей тарапынан отаршылдық сипатта болғандығын көрсетеді, бірақ соған қарамастан қазақтардың сауда ісіне кеңінен араласуын қамтамасыз етті және бұл қазақтар арасындағы шаруашылықтың дамуына да ықпал етті.

Осылайша орыс-қазақ сауда қатынастары дамыды және орыстар тарапынан тонаушылық, отарлық сипатта болды. Қазақтың малы мен мал өнімдерін арзан бағамен алумен қатар алтын мен күмісін ХҮІІІ ғ. бастап Ресейге тасып әкетіп жатты. Бұл туралы Т.Шонанов экономикалық және полициялық себептермен қазақ жері тоналды деп көрсетеді.

Қазақ әскерлерін шекараға әкелуінің себептеріне орыстың сауда капиталын қорғау және қазақтарға әскери бақылау орнату болғандығын алға тартады. Сондай-ақ қазақтарға қазақ жерін алып беру де ойластырылған болатын. Бұдан басқа орыс патшалары қазақтарды башқұрт сынды халықтармен өзара жауластырып отырды, «яғни жауластыр да биле» саясатын жүргізгендігін және казак әскерлерін орналастығандығын дәлелдейтін фактілік деректерді ұсынады.

Кітаптағы әр бөлім бір проблеманың қилы қырын ашуға құрылғаны байқалады. Монографиядағы «XVIII ғасыр ішінде қазақ қонысының ауданы», «Ертіс бойына талас», «Жайық бойына талас», «Бөкей жерінің мәселесі» атты бөлімдерде Ресей империясының қазақ халқын жері арқалы отарлауын саясатының жан-жақты шынайы қарастырады.

«XVIII ғасыр ішінде қазақ қонысының ауданы» атты тарауында Ресейдің құрамына өткенге дейінгі қазақ жүздерінің территориялық шегін белгілеп көрсете отырып, ұлан байтақ аумағын қамтығандығы баяндалады. Жер – су аттары мен географиялық атауларды дәл көрсете алуы ғалымның Қазақстанның географиясынан толық хабардар екендігін дәлелдейді.

«Қамалдар салынып, жер алынуы» деген тарауда сауда капиталын қорғап, Орта Азияда оның мерейін үстем қылуға үкімет Жайық, Ертіс сияқты қазақты қоршап жатқан өзендерді қуалай шеп тартып, қамал орнатқаны, атты казак әскерін орналастырып жер алғанын баяндайды. Осы жерді Ресей үшін пайдасы жоқ қылмыскерлер мен жазасын өтеушілерге, өлім жазасына кесілгендер, яғни саяси сенімсіздерге, салық төлеуге жарамсыз орыс мұжықтарына және бұрыннан басы бос, жауынгер

атты казактарға берген. Казак атты әскерлерін орналастырған территориялар форпост, қамал, редут атаулары, шеп ұзындығы, ондағы елді мекен, жер-су атаулары туралы мәліметтер береді. Мысалы, «Бұрын Жайық бойында Гурьев һәм Текеден (Уральск) басқа қала жоқ. Неплюев кезінде салынып, жер берілген қалалар мыналар: 1. Ақтеңізден Орынборға шейін, Жайықты жоғарылата 4 қамал, 19 форпост салынып, Жайықтың төменгі шебі делінген (Нижнейцкая линия), ұзындығы 744 шақырым болады. Қамалдары: Черноречинск, Татищев, Нижнеозерный және Рамспшит». Одан әрі автор Жайықтың жоғарғы шебінде 9 қамал, 16 редут, Ой шебінде 9 қамал, 9 редут, Преснегорьковск деп атаған шепте 11 қамал, 31 редут салынған», - дейді [1,60-б.].

Осылайша қазақ тарихында казак атты әскерінің шептерге орналасуы қазақтардың жерінен айырылуына және оған қарсы Есет, Жанқожа, Сырым, Кенесары көтерілістерінің болуы және Құлеке, Малайсарылардың казак атты әскерлерімен соғысы ата қоныс үшін болғандығын баяндаған.

Т.Шонанұлы осы тарауында өз ойын былайша түйіндейді «Қысқасы, қазақтың орыс қол астына кіргеннен бергі көтерілісінің себебі – жер болатын. Жайық, Ертіс, Есіл, Тобыл, Жетісу өзендерінің саласындағы ең асыл топырақты, көк майсалы өлкелер қазақтан атты казакқа 150 жыл ішінде күшпен тартып алынып берілген. Орал, Орынбор, Сібір, Жетісу казак атты әскеріне 10 млн. десятина қазақтан ең көрікті, ең құнды жері кеткен».

Қазақтың жерін орыс отарының көрінісі Ертіс пен Жайық бойына таластан да көрінді. Екі өзен бойынан орыс-казакқа шамамен ені 10 шақырымдық жер берілген және сол жер үшін қазақтар аренда төлеп отырған. Осы айтылған аймақтар үшін XIX ғ. ортасында Есет, Жанқожа, Сүйінқаралардан соң 1869-71 жылдары Кіші жүзде тағы да мықты көтеріліс болады. Орыстар әскер күшімен көтерілісшілерді басып тастайды. Ақыры 1871 жылы патша жарлығы шығып, ол бойынша Жайыққа Елек өзенінің құяр тұсынан бастап, Ақ теңіздің құяр сағасына дейін 1865 ж. патша бекіткен комиссиясының картасы бойынша казак-орысқа тиісті жер деп бөлінген Жайықтың сол жағалауындағы жердің бәрі Орал казактарына мерзімсіз пайдалануына береді [1,86 б.].

XIX ғ. Батыс Қазақстан территориясында Бөкей ордасы құрылады, оны құрушылар - Кіші жүз казактары болатын. Қазақтардың Жайыққа өтуінің негізгі себебі дн жер үшін еді. Бөкей Ордасындағы жердің 70 пайызы қолайсыз, шағыл құм болды. Ал құнарлы жерлердің барлығы титулды орыс князьдарымен казактарда болатын. Шонанов бұл туралы Бөкей казактарының жайлы жерге зәуірілігін, сондықтан Оралдық атты казактардан жерді арендаға алуға мәжбүр болғандығын сандық мәліметтер арқылы түсіндіреді. Уақытша Кеңес есебінше, Бөкейліктерде 7106967 десятина жері бар, сулы жерді алып тастағанда 6929893 десятина құрлық қалады, оның тәуір жері шамамен 889893 десятина жер ғана екен. Жақсы жайлы жердің бәрі казактарға кесіліп берген болатын. Сондықтан да бөкейліктер 1918 жылға дейін жерге жарымай әркімнен арендаға алып келді. Атап айтсақ, Қамыс, Самар, Тарғын, Талөкпе бөлімдері Орал атты казагы мен Самар орыстарына бірінші округтен, екінші округ қалмақ ұлыстарына, Аштархан губерниясына, бұл губернияның түрлі уездегі казактарына, сопыларына, татарларына арендатор болып келді[2 ,72 б].

Кіші жүз территориясында құрылған Жаңа шеп пен ескі Шеп арасындағы жерлердің Орынбор атты казактарына кесіліп берілгендігіне ғалым еңбегінің бір тарауын арнаған. «1835 жылғы патша жарлығы бойынша 4,5 млн. десятина жер тал түсте тартып алынып отыр», - дейді.

Қазақ жеріне орыс мұжықтарын (шаруаларын) қоныстандырудың негізгі себептерін де анықтайды. Ресейде көптеген шаруалары жерсіз қалған болатын. Оларды қоныстандыру арқылы казактарды да жерден қусырып, кедейлетіп, орыстың өндірісшіл капталына арзан малай етеді, яғни орыстарға тәуелділікті арттырады. Осымен бірге орыстандыру, христиандандыру да жүріп жатты.

Т.Шонановтың осы кітабына енген «Қазақ жерінің қарақұлақтары» атты мақаласы – автордың туған халқының тарихын терең біліп, аграрлық, әлеуметтік мәселелерді мемлекеттік, жалпы халықтық деңгейде айқын бағдарлап, дер кезінде мәселе етіп көтергенінің бірден-бір дәлелі. Зерттеудің мақсаты өткен тарихпен танысу ғана емес, жер мәселесін толық түсіне отырып, дұрыс шешу екенін ғалым ашық айтады: «Жапон соғысынан Ресей жеңілді, шаруаны күйзелтті, ел төтенше апатқа ұшырады. Үкіметке қарсы қаладағы төңкерісшіл жұмыскер де көтерілді. Бұл жұмыскерлер көтерілісі мұжықтың көтерілісшіл шоғының үстіне күйған май болып шықты. Бұған сол жылдардағы егін шықпауының сылтауы қосылды. Бұрыннан сабыры тозған еңбекшіл халық дауылдағы теңіздей толқындады. 1905 жылдың атақты төңкеріс қимылы басталды. Халықтың көтерілісі бөгетті бұзып шыққан тасқын суша, бүтін Ресейге жайылып, алпауыттарды, байларды төңкеріс топанына батырып жіберуге айналды. Алпауыттар жерін банкке сата бастаған еді, банк сатып алған жерін мұжыққа сата бастады. Дума шақырылды. Жіберген өкіліміз бізге байлардың жерін алып береді деп мұжық күтті.

Думадан күткен үміт орындалмады. Полиция, жандарм, надан солдат күшіне сүйсініп, Ресейдің үстін қанды селге жауып, үкімет төңкерісті басты. Жер мәселесінің соңғы дәуірі – Столыпин заңы шықты. Бұл ХХ ғ. басындағы қазақ даласына орыс шаруаларының қоныстануының кең жайған кезі болатын. Осы реформаны жүргізуге ұсыныс жасаған Министірлі Кеңесінің төрағасы П.А. Столыпиннің есімімен аталды. Столыпиннің аграрлық реформасында Ресейдің ішкі аудандарындағы жер тапшылығын шешумен қатар, орыс шаруаларын көшіру арқылы шалғайдағы отар аймақтарды игеру көзделді. Шалғайдағы отар аймақтарға қоныс аударған шаруаларға үкімет тарапынан көмек көрсетілетін болды. Бұл іс Қоныс аудару басқармасына жүктелді. «Кіші Ресейде жер саясаты өзгертілді. Үкімет тынышсыз мұжықты сыртқа –Сібір мен Қазақ даласына бұрынғыдан бетер тоғытып айдай бастады. Қазақ даласына 1906 – 1909 жылдар арасындағыдай бұрын да, соңынан да мұжықтың көп келіп көрген уақыты жоқ. Түркістан сияқты бұрын отар болмай тұрған аудандарды да отар қыла бастады», – дейді автор. Орыс шаруаларының шамадан тыс келіп қоныстанғандығын баяндайды[6;].

«Қазақ даласында «артық» жер таланып болған соң, бұрынғы Щербинаның артық деген жерінің 1/3 ғана отарға алынсын деу Кауфман сияқты переселен пірлеріне аз көрініп, 1901 жылдың 5 наурызында бұйрық шығартады. Енді бұл жарлық бойынша жердің *J* ғана қазаққа қалынып, *S*-і бар отарға кесіп алынатын болды». Қазақ жеріне келген санақ экспедицияларының кейін қазақ жері тағы тонауға ұшырайды. 5 наурыздағы бұйрықтан соң қазақтың 8-9 млн.десятина жерінен айырылуына алып келді [6;].

Көкшетау уезінде 1906 жылға қарсы «артық» деген жердің бәрі алынып бітеді. 1906 жылдың 1 шілдесіне қарай Ақмола, Торғай облыстарында «отарлық жердің қоры таусылып біткен. Енді үкімет не қылмақ?». Үкіметтің енді қазақтан тағы артық жер тауып алғысы келеді. Тұздың атағымен норманы шұнтитып, қазаққа қалған жерден тағы «ауысқан жер» шығарып, кесіп алғысы келеді» - деп қынжыла жазады.

Қоныс аударушыларға шет аймақтарда жер бөлу жұмыстары жүргізілді. 1906 – 15 жылдары аралығында Қазақстанда қоныс аударушылардың пайдасына қазақтардың иеліктеріндегі 21 млн. десятинадан астам шұрайлы жер бөлініп, қазақтар шөлейт, тастақты жерге қоныстана бастады. Столыпиннің аграрлық реформасы негізінде Қазақстанға 700 мыңнан астам орыс және украин шаруалар қоныс тепті.

Қазақ өлкесі бірнеше қоныстандыру аудандарына бөлінді: Торғай-Орал, Семей, Сырдария, Жетісу. Патша өкіметі «Қоныс аудару қорын» (Переселенческий фонд) құру үшін Қазақ өлкесінде «артық» жерлерді анықтайтын қоныстандыру басқармаларын құрды. Қоныстандыру басқармалары әрбір казак отбасы 15 десятина жер үлесін алуға құқылы деген ереже енгізіліп, ал қалған жердің барлығы Мемлекеттік меншік министрлігі басқаратын қоғамдық жер қорына берілетін болды.

Қазақ шаруасы қара есекке теріс мінсе де, амалдан артық жер шығаруға қам қылады.

Осы мақсатқа үйлестіріп, дөптеп, есеп алуға 1907-1911 жылдар арасында Ақмола, Семейге Кузнецов экспедициясы, Орал, Торғай облыстарына переселен мекемесінің санақ партиясы барымтаға, қазақ жеріне аттанды. А.А. Кауфман сықылды переселен пірі бұларға бата беріп, жол көрсетіп отырады. Қазақ жерінің қарақұлақтары, ішкі Ресейдегі ақсүйек жерін аман алып қалу ниетімен, оңнан, солдан ұрандасып қосылады.

Автор «Болашақта қазақ жерге қалай орналасу керек» деген тарауында жер мәселесін шешу ісіне нақты талаптар қатарын ұсынады. «Қазақ еңбекшілері жерге дұрыс орналасуы үшін «земельный кодекс» бойынша ең әуелі байырғы тұрғын елді қоныстандыруы керек. Қазақстанның ішіне сырттан колонизация дегенді ада-жуда жабу керек. Қазақстанды отарлауды тіпті жою керек»- деп көрсетеді[7,97 б.].

А.Байтұрсынұлынан тәлім алып, нәтижесінде үлкен ағартушы деңгейіне көтерілген Т.Шонанұлы қоғамдық істерге де белсене араласып, ұлтының тарихы мен этнография саласына қатысты құжаттарды топтастыру ісінде де айтарлықтай жұмыстар қатарын атқарды. Оның «Қазақ жері мәселесінің тарихы» атты еңбегі тарихи деректерге талдау жасай отырып, жазылған еңбек. Саяси қуғын-сүргіннің қаупіне қарамастан отаршылдықты өткір сынады. Қазақ халқының жерін қайтару мәселесін қаймықпастан мәселе етіп көтерді. Т.Шонанұлы еңбектері қазақ халық санасын оятуға сүбелі үлес қосты. Ғалымның атқарған істерімен, ғылыми-шығармашылық мұраларын зерделей отырып, ғалым зерттеуші болғандығын айқын аңғара аламыз және ғылыми мұраларының қазіргі ғылымда да маңызға ие екендігін сеніммен айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шонанұлы Т. Шонанұлы мұралары (шығармалар, зерттеулер және мақалалар) – Алматы: Елшежіре, 2007. – 368 б.
2. Шонанұлы Т. «Жер тағдыры – ел тағдыры». 2-басылуы (Көмекші оқу құралы). Алматы: Санат, 1995. – 224б.
3. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства / Материалы для географии и статистики России. – Спб., 1865. – 289 с.
4. Добросмыслов А.И. Торговля в Тургайской области / Памятная книжка Тургайской области за 1899 г. Издание областного статистического комитета. Типо-литография П.Н.Жаринова. – 561 с.
5. Абикинова К.Е. Телжан Шонанұлының қоғамдық-ағартушылық және ғылыми мұрасы (1894-1938 жж.): Тарих. ғыл. канд. дис. Автореф. – Алматы, 2007. – 24 б.
6. Каренов Р.С. Тарихшы Т.Шонановтың қайраткерлік қызметі, руханиятқа сіңірген еңбегі / Қарағанды университетінің хабаршысы, Тарих, философия сериясы. Қарағанды, №4. 2012 ж. 37 б.
7. Абикинова К.Е. XX ғ. 20-30 жылдарындағы Қазақстанда тарих ғылымының қалыптасуы және дамуы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 158 б.

УДК 930

МРНТИ 03.20.00

Мажитова Ж.С.¹, Омарова Б.К.²

¹ доктор истор. наук, профессор кафедры гуманитарных дисциплин университета «Астана»

² заведующая кафедрой истории Казахстана и философии, АО «Медицинский университет Астана», канд. истор. наук, доцент, Казахстан

**ОБРАЗ ЕДИГЕ В «ПРЕДИСЛОВИИ К НАРОДНОМУ СКАЗАНИЮ ЕР ЕДИГЕ»
К.И. САТПАЕВА**

Аннотация

Академик Қаныш Имантаевич Сатпаев – выдающийся советский ученый, один из основателей казахстанской науки. Оптика его научных интересов охватывала широкий круг проблем, в том числе связанный с историей Казахстана. В 1927 году в г. Москве К.И. Сатпаевым была опубликована поэма «Ер Едиге». В предисловии К.И. Сатпаев останавливается на характеристике народного сказания об Ер Едиге, обращая особое внимание на образ Едиге, который сохранился в народной памяти как положительный герой, защитник народа. Для К.И. Сатпаева изображенный в народном сказании образ Едиге – это образ справедливого бия, бесстрашного батыра, который проходит через множество трудностей ради будущего своего народа.

Ключевые слова: история Казахстана, историография, К.И. Сатпаев, Едиге, бий.

Ж.С. Мажитова¹, Б.К. Омарова²

¹ «Астана» университеті гуманитарлық пәндер кафедрасының профессоры, тарих ғылым. докторы, доцент Астана қ., Қазақстан

² тарих ғылым. канд., доцент, Қазақстан тарихы және философия кафедрасының меңгерушісі, АҚ «Астана медицина университеті», Астана қ., Қазақстан

Қ.И. Сәтпаевтың «Халықтық аңыздағы Ер Едіге Кіріспесіндегі» Едігенің бейнесі

Аңдатпа

Академик Қаныш Имантайұлы Сәтпаев – аса көрнекті кеңес ғалымы, Қазақстан ғылымының негізін салушылардың бірі. Оның ғылыми қызығушылығының ауқымы көптеген мәселелерді қамтыды, оның ішінде Қазақстан тарихымен тығыз байланысты. 1927 жылы Мәскеу қаласында Қ.И. Сәтпаев «Ер Едіге» атты поэмасын жариялады. Оның алғы сөзінде К.И. Сәтпаев халық аңызындағы «Ер Едіге» бейнесін халықтың жадында жағымды кейіпкер, халықтың қорғаушысы ретінде сақталып қалған Едіге бейнесін ерекше атап өтті. Қ.И. Сәтпаев үшін халықтық аңыздағы Едіге бейнесі – өз халқының болашағы үшін көптеген қиындықтардан өткен батыл батыр, әділ би тұрғысында сипатталды.

Кілтті сөздер: Қазақстан тарихы, тарихнама, К.И. Сәтпаев, Едіге, би

¹Doctor of history, associate professor, professor in humanitarian disciplines at «Astana» University, Astana, Kazakhstan

²Candidate historical scenes, Head Department of Kazakhstan and philosophy JSC «Astana Medical University», Astana, Kazakhstan

EDIGE CHARACTER STUDY IN «FOREWORD TO THE LEGEND OF ER EDIGE» BY K.I. SATPAEV

Abstract

Kanysh Imantaevich Satpaev was an academician, an outstanding scholar and one of the founders of Kazakhstan science. The scope of his academic interests covered a wide range of issues including the history of Kazakhstan. In 1927, K.I. Satpaev published his «Er Edige» poem in Moscow. In the foreword, K.I. Satpaev presented characterization of the legend of Er Edige, emphasizing Edige character, who is cherished in the national memory as a hero and a national defender. According to K.I. Satpaev, Edige character was portrayed in the legend as the character of a just biy and a fearless batyr, who came through many difficulties for the future of his nation.

Key words: history of Kazakhstan, historiography, K. I. Satpaev, Edige, Biy

С середины 1930-х гг. начинается новый этап в развитии исторической науки Казахстана. В то время перед республикой стояла задача институционализации науки, воспитания новых кадров национальной интеллигенции, которые путем теоретического обоснования марксистской методологии внедряли бы в массовое сознание коммунистические идеалы. В эти годы разработкой проблем социальной и политической истории казахов занимались представители разных областей гуманитарных знаний, строившие свои работы на основе широкого вовлечения в научный оборот разнообразных по содержанию и характеру историко-юридических и этнографических данных. Появляются первые обобщающие исследования, в которых раскрываются вопросы исторического развития кочевых племен, населявших территорию Казахстана с древности до момента окончательного установления советской власти. В это время еще не оформился подход к изучению и описанию собственно советского периода. Для исследователей характерен научный эскапизм – сознательный уход в исследование досоветского периода истории.

Значительным событием стало создание в республике в 1932 г. Казахстанской базы Академии наук СССР (с 1938 г. КазФАН СССР)¹. 1 июня 1946 года была образована Национальная Академия наук, первым президентом которой был единогласно избран выдающийся казахский ученый Каныш Имантаевич Сатпаев.

Во всем мире широко известны имена гениальных ученых и мыслителей древнего Востока, творения которых обогатили мировую сокровищницу знаний, внесли вклад в развитие мировой цивилизации, среди них – Аль-Фараби, Мухамед Хайдар Дулати, Абай Кунанбаев, Чокан Валиханов и другие. Казахстан горд тем, что ряд таких титанов мысли, гениев человечества пополнил и наш современник – Каныш Имантаевич Сатпаев, который стоял у историков становления науки Казахстана, своим неустанным трудом и беззаветной любовью к родной земле способствовал расцвету его экономики и культуры. Такое признание он заслужил благодаря своим уникальным способностям, огромному трудолюбию и любознательности в постижении безграничного мира знаний [2, с. 13–14].

Время формирования К.И. Сатпаева как ученого и общественного деятеля – 1920-е – начало 1930-х гг. – были переломными годами в советской историографии. В обществе происходили поистине революционные изменения: менялась политико-правовая, материальная, духовная база культуры, трансформировались социальный облик казахского общества и экономические основы его развития, происходило их подчинение социально-экономической ортодоксальной идее строительства коммунизма. Эти сложные политические и экономические процессы находили неоднозначный, порой противоречивый отклик в обществе, который отразился в той или иной степени в литературе того времени.

¹ *Казахстанский филиал АН СССР.*

К особенностям историографии этого периода можно отнести то, что в ней поднимались самые острые и животрепещущие вопросы и довольно часто делались далеко не марксистские выводы.

К примеру, в эти годы на фоне все более усиливающегося внимания общественности к Лениниане, к истории Октябрьской революции появляется работа К.И. Сатпаева об эпическом наследии казахского народа – сказании об Ер Едиге. Как отмечал сам академик причину своего обращения к этой тематике: «Одной из основных задач создаваемой сейчас на местах краеведческих организаций должны быть вопросы систематического сбора материалов устного творчества казахского народа» [2, с. 259]. Хотим обратить внимание на два момента в комментариях академика К.И. Сатпаева к народному сказанию.

Во-первых, как отмечал академик одним из популярных народных героев в героическом эпосе казахов был образ Едиге-батыра, авторитетного бия-правителя Золотой Орды, превратившегося в сакрализованного героя прошлого [3]. Почти в каждой былине главный герой появлялся на свет при необычных, сказочных обстоятельствах, и Едиге не стал исключением. Так, академик К.И. Сатпаев привел мифическую легенду о его рождении. Родителями героя являлись «отец – чародей и святой, а мать – водная фея», что, скорее всего, предопределило появление незаурядных качеств у героя: «три судейских его решения, вынесенных им в качестве добровольного арбитра еще в раннем детстве, характеризуют ум, мудрость и благородство юного Едиге. Эти качества в устном народном творчестве бывают присущи особо мудрым биям» [2, с. 263].

Отметим, что ученый, рассматривая образ Едиге, увидел в былине отражение только положительных качеств главного персонажа: справедливости, мудрости, силы, желания облегчить тяжелую долю народа.

Во-вторых, останавливаясь на структурном анализе эпоса, ученый подметил, что даже в мифологических сюжетах общество имеет ярко выраженную сословную иерархию, которая могла нарушаться только при вторжении элементов сказки. Такая дифференциация, судя по всему, вполне устраивала всех действующих лиц. Во всяком случае, представленный ученым эпический нарратив, уверенно доказывал: деление общества на сословные группы обеспечивало социальную стабильность и было залогом счастливого конца повествования. Как правило, герой в начале былины появлялся в «простой» семье (правда, у него были неземные, божественные родители, как у Едиге, которые обеднели в результате, как правило, неблагоприятного стечения обстоятельств), терпел лишения, испытывал трудности вместе с народом (молчаливым свидетелем его мытарств), преодолевал их во имя общего счастья и в итоге занимал *свое* законное место – престол, трон. «Едиге теперь достиг своей цели. Стал ханом ногайлинцев» [2, с. 265]. Таким образом, в работе К.И. Сатпаева, изучавшего устное народное творчество казахов, центральное место занимала фигура былинного богатыря-героя, который сохранился в социальной памяти народа как олицетворение всех его лучших качеств. Он – борец, защитник, патриот. Стоит добавить, что главный персонаж народного сказания имел вполне определенный классовый статус – бий Едиге являлся представителем класса эксплуататоров, так ярко воспеваемый в устных памятниках старины. Не случайно, когда 1 февраля 1947 г. вышло Постановление ЦК КП(б) Казахстана «О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР» [4], в котором подчеркивался низкий уровень идеологической работы института, выразившийся в политических ошибках и затушевывании классовой борьбы в дореволюционном казахском ауле, К.И. Сатпаеву, как руководителю АН КазССР и автору предисловия к поэме об Едиге, было предъявлено обвинение в национализме.

Стоит отметить, что критике подвергались также работы М. Ауэзова, Б. Кенжебаева, А. Маметовой, А. Маргулана за идеализацию кочевого быта, который, по мнению партийных функционеров, приводил к имущественному неравенству, различным формам эксплуатации [5]. Ученые обвинялись в наделении «злейших врагов русского народа (Едиге. – *авторы*) всеми лучшими чертами казахского народа», превращая «врага в народного героя» [5] и прочее через идеализацию старины.

Интерес представляет тот факт, что в условиях формирования тоталитарного режима, когда в советском обществе культивировались идеи создания всеобщей «советскости», появляется сказание об Ер Едиге с ценными комментариями К.И. Сатпаева, благодаря которому, на наш взгляд, в республике не угас интерес к духовному этническому прошлому, как проявление инстинкта национального самосохранения, как негласное противодействие официальному курсу на то, чтобы затушевывать историческую память народа.

Список использованной литературы:

- 1. Тұлға тағзылымы: Қаныш Имантайұлы Сәтбаев (Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Кітапханасының қорынан). – Астана: «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасының Кітапханасы» ММ, 2018. – 32 б.*
- 2. Сатпаев К.И. Предисловие к народному сказанию Ер Едиге // Избранное. В 5-ти т. / Сост. М.К. Сатпаева. Том 5. Научно-популярные и общественно-политические статьи, выступления. – Шымкент: Оңтүстік полиграфия, 2007. – С. 258-267.*
- 3. Сатпаев К.И. Ер Едиге. – М.: б.и., 1927; Ауэзов М.О., Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа // Литературный критик. – 1940. – № 1. – С. 210-233; Орлов А.С. Казахский героический эпос. – М.; Л.: АН СССР, 1945. – 148 с.*
- 4. О грубых политических ошибках в работе Института языка и литературы Академии наук Казахской ССР // Большевик Казахстана. – 1947. – № 1. – С. 48-52.*
- 5. Степанов Б. Об идеологических ошибках работников общественных наук Казахстана // Большевик Казахстана. – 1947. – № 1. – С. 37; Боевые задачи работников идеологического фронта. Доклад секретаря ЦК КП(б) Казахстана тов. Ж. Шаяхметова на собрании работников науки, литературы и искусства г. Алма-Аты // Казахстанская правда. – 1947. – 14 февраля; Ахинжанов М., Турсунбаев А. Профессор А. Маргулан извращает историю // Казахстанская правда. – 1947. – 5 марта.*

ӘОЖ: 958.45:950

УДК 03.01.07

М.М. Тастанбеков¹, А.Н. Джумадуллаева²

*¹ т.ғ.к., доцент, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан*

*² т.ғ.к., доцент, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан*

**«АЗИЯДА БОЛҒАН БЕС ТҮРІК» КІТАБЫНЫҢ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ ДЕРЕГІ
РЕТІНДЕГІ МАҢЫЗЫ**

Аңдатпа

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің «жүз жылдығына» байланысты жарық көрген зерттеулер мен ғалымдар пікірі мәселенің көпқырлылығын атап өтеді. Кеңестік кезең тарихнамасында толықтай теріске шығарылып, нүктесі қойылғандай болған «көтерілістегі тыңшылар әрекеті» қайта көтеріліп, бірнеше мақала мен баяндамаларға тақырып болды.

Мақала 1916 жылғы көтерілісте неміс және түрік тыңшыларының іс-әрекеті жөніндегі көтерілген кейбір мәселелерді талдауға және осы тақырып бойынша өзіндік жауап іздеуге арналған. Бұл мәселеде Османлы мемлекеті бірінші дүние жүзілік соғыс кезінде Ресейдің қол астындағы мұсылман халықтарға Тешкилат-ы Махсуса (Ерекше ұйым) агенттерін жібергені айтылған Адил Хикметтің естелігін 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің дерегі ретінде қарастырады. «Азияда болған бес түрік» кітабының 1916 жылғы көтерілістің дерегі ретіндегі маңызын атап өтеді.

Кілтгі сөздер: 1916 жыл, ұлт-азаттық көтеріліс, Түркістан, Орта Азия, бес түрік, Адил Хикмет, Сами бей, Тешкилат-ы Махсуса

Тастанбеков М.М.¹, Джумадуллаева А.Н.²

¹к.и.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави,
г.Туркестан, Казахстан

²к.и.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясави,
г.Туркестан, Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ КНИГИ «ПЯТЬ ТУРКОВ, КОТОРЫЕ БЫЛИ В АЗИИ» КАК ИСТОЧНИК ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА

Аннотация

Публикации исследователей и мнение ученых к «столетию» восстания 1916 года подчеркнули разнообразие этого вопроса. Несколько статей и докладов были посвящены вопросу «о шпионской деятельности в период восстания», которая была полностью опровергнута и отброшена в советский историографии.

В статье освещаются и анализируются некоторые проблемы о возможной деятельности немецких и турецких шпионов в период восстания 1916 года. Особенно рассматриваются мемуарные записи Адил Хикмета как источник национально-освободительного восстания 1916 года, где даны сведения о деятельности агентов Тешкилат-ы Махсуса (Специальная организация), направленных к мусульманским народам Российской империи в годы первой мировой войны. Подчеркивает значение книги «Пять турков, которые были в Азии» как источник восстание 1916 года.

Ключевые слова: 1916 год, национально-освободительное восстание, Туркестан, Средняя Азия, турки, Адил Хикмет, Сами бей, Тешкилат-ы Махсуса

M.M.Tastanbekov¹, A.N.Jumadullayeva²

¹Ph.D., Associate Professor, H.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan

²Ph.D., Associate Professor, H.A.Yasawi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, Kazakhstan

IMPORTANCE OF THE BOOK "FIVE TURKS WHO WERE IN ASIA" AS A SOURCE OF THE UPRISING OF 1916

Abstract

Publications of researchers and scientists' opinion for «century» revolts of 1916 have emphasized a variety of this question. Several articles and reports have been devoted to the question «about espionage activity during a revolt» which has been completely disproved and rejected in Soviet historiographies.

The article informs and analyzes some problems of possible actions of German and Turkish spies during the struggle of 1916. The article especially discusses a memoir Adil Hikmet as a source of national liberation uprising in 1916, which focuses on the direction Teshkilat-s Makhsus agents (Special Organization) Muslim peoples of the Russian Empire during the First World War. The article emphasizes value of the book "Five turks who were in asia" as a source of the uprising of 1916.

Key words: 1916 year, national liberation uprising, Turkestan, Central Asia, Five Turks, Adil Hikmet, Samy bey, Teshkilat-s Mahsusa

1916 жылғы көтеріліс туралы айтылғанда оқтын-оқтын көтеріліп тұратын тақырыптардың бірі, көтеріліске «шетелдік тыңшылардың» қатысқандығы туралы мәселе. Кеңестік кезеңде бұл мәселе теріске шығарылып келді. Патша әкімшілігінің көтеріліс себептерін басқа арнаға бұру әрекеті ретінде бағаланды. 1916 жылғы көтерілістің 100 жылдығы аясында бірнеше конференциялар бұл тақырыпқа қайта оралғанымен неміс және түрік архивтерінің ашылмағандығы мен қолжетімсіздігі терең зерттеуге мүмкіндік бермей отыр деген тұжырыммен шектелді.

Википедия анықтамалық сайтында соңғы кездердегі пікірлермен толықтырылғанын ескертіп: «Осман империясының бірінші дүниежүзілік соғысқа кіруінен соң, Түркістан аумағында Түрік сұлтанының қасиетті соғысқа шақырған үндеуі тарай бастады. Ресей және оның одақтастарына қарсы соғыста, азаттық алар сәт басталғаны жазылды. Сондай-ақ Кавказ майданында тұтқынға түскен түрік әскерілерінің де Орталық Азияға келуі, мұндағы саяси жағдайға өз әсерін тигізді. Үндеулерде, «Мұсылмандар! Бізге патшалық құрушы Ислам Халифы – Түрік сұлтаны Ресейге және оның одақтастарымен соғыс жүргізіп жатыр. Сұлтанның бұл қасиетті соғысында әрбір мұсылман атсалысуы керек және барлық мұсылмандардың игілігі үшін жүріп жатқан соғысқа шұғыл құрбандық атауы тиіс. Құрбандыққа шамасы келмегендер кәпірлерге қарсы шайқасушылардың қатарына қосылуы қажет. Орыс-гяурлар билігінен азаттық алар уақыт келді...», деген шақырулар насихаталды» [1], деп қазіргі ресейлік тарихшылардың пікірі бойынша көтерілісте Түркияның белгілі рөл атқарғандығын жазады.

Қалай дегенмен де, Осман империясының бірінші дүниежүзілік соғысқа кірген 1914 жылдың қазан айынан кейін-ақ, Түркістан аумағында Ислам халифы-Түрік сұлтанының қасиетті соғысқа шақырған үндеуі тарай бастады. Ресей және оның одақтастарына қарсы соғыста, азаттық алар сәт басталғаны жазылды. Патша үкіметі Османлы мемлекетінің Ресей мұсылмандары арасында іріткі туғызып, үгіт насихат жасау мақсатымен келетін түрік эмисарларға қарсы түрлі шаралар қарастырған. Осы мақсатта діни басқармаларға арнайы тапсырма беріп, дінбасыларының халық арасында жихад туралы түсініктеме беруін талап етеді [2,8].

1916 жылғы 23 шілдеде генерал А.Н.Куропаткин өзінің күнделігінде былай деп жазған: «кеше менің қасымда жақында Түркістан өлкесінде болған генерал Покотило болды. Оның айтуы бойынша ол жерде жағдай тым ауыр. Билік бөтен біреулердің қолында. Германияның эмиссарлары барлық жерде жұмыс жасап жатыр» [3,11].

Түрік эмиссарларының және өзге де тыңшылардың ықпалында қалып бас көтерген бірлі жарым топтарды тез арада басып тастағанымен, яғни нәтижесіздігіне қарамастан олардың іс-әрекеттерін жоққа шығаруға да болмайды. Бұған үлкен дәлел ретінде «Азияда болған бес түрік» [4] еңбегін атауға болады. Адил Хикметтің естелігінде Османлы мемлекеті бірінші дүние жүзілік соғыс кезінде Ресейдің қол астындағы мұсылман халықтарға Тешкилат-ы Махсуса (Ерекше ұйым) агенттерін жібергені айтылады.

1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің бір бөлігін құрайтын Жетісудағы бас көтеруде Осман мемлекетінен келген бес түрік туралы мәлімет берген еңбек 1999 жылы Стамбул қаласындағы «Өтүкен» баспаханасынан «Азияда бес түрік» атымен жеке кітап болып жарық көрді. Юсюю Гедекли кітапты араб әрпінен латын әрпіне қайта терген. Еңбектің авторы Адил Хикмет 1914 жылы Орта Азияға келген бес түріктің бірі болған. Ұзақ сапарынан қайтқаннан соң, Орта Азияда куә болған оқиғалары мен көрген-білгендерін Түркияның «Cumhuriyet» (“Жумурият”) атты газетінің 1928 жылғы 16 маусым мен 16 қазанына дейінгі сандарына араб әрпімен жариялап тұрған. Сол газет бетінде жарияланған мәліметтердің барлығы бірнеше жылдардан соң жеке кітап ретінде басылып шықты.

Қырғыз-Түрік Манас университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты Абдыкулова Роза 1916 жылғы оқиғалардың 90-жылдығына арнап, 2006 жылы Шоокум журналына «1916-жыл: Азияда беш түрк» [5] атты мақаласы арқылы алғашқылардың бірі болып оқырман қауымды Адил Хикметтің еңбегімен таныстырады.

Аталған еңбекте 1916 жылы ұлт-азаттық көтеріліске бес түріктің қатысқандығы қырғыздың батыры Шабдан батырдың ұлы Хисамидиннің Қытайға қашқан қырғыздарды Анатолияға көшіру туралы бес түрікпен келіссөз жүргізгенігі жаңа тарихи мәлімет ретінде бізді қызықтырмай қоймайды. Бұдан бөлек, еңбек авторы өз серіктерімен бірге Үндістан, Шығыс Түркістанда болғанын, жолда орыс әскерлерінің тұзағына ілініп, әрең қашып құтылғаны, адасып қырғыздарға тап болғаны, Шығыс Түркістанға қайта оралып, Такламаканнан Хотенге, Қытайға сапар шеккен және Шанхайда өткен күндерін баяндап, жалпы Шығыс пен Батыс Түркістандағы бес түріктің іс-әрекеттері, басынан өткен оқиғалары, олардың (сол уақытта Осман мемлекетінің әскері қызметінде болған) Жетісудағы көтеріліске қатысқаны туралы мәлімет береді. Еңбектің авторы туралы қосымша мәлімет жоқ. Автор өзінің төрт тілде (француз, араб, итальян және ағылшын) еркін сөйлейтіндігі туралы жазады. Өз кезінде әскери мансап бойынша жүзбас қызметіне дейін атқарған. Жалпы еңбек мазмұны бойынша әскери күнделік, тарихи роман, саяхатнамалық сипаттағы жанрда жазылған [5].

Еңбекте берілген мәліметтерге қарағанда, Осмон мамлекетінің Кушчубашы Селим Сами, Хүсейин Эмруллах Баркан бей, Хүсейин бей (түбі қырымдық болған), Ибрахим Хаклир бей және біз талқылып отырған еңбектің авторы Адил Хикмет бей деген саудагер атымен бүркенген бес кісі 1914 жылдың 14 маусымында аттанып, 4 тамызда Измирден кемеге отырады. Ұзақ сапар барысында Қашқарға келеді, онан әрі Памир арқылы Ауғанстанға барады. Шығыс Түркістан аймағынан өтіп бара жатып, 1915 жылдың 27 сәуірінде орыс әскерінің қолына түседі. Тасқорғанға алып келгеннен соң өлім жазасына кеспекші болады. Дегенмен не мақсат екені белгісіз ол жерден Ташкентке айдап алып келеді. Сол уақытта Германияның Қытайдағы елшісі Фон Хинтсе оларды тікелей төнген қауіптен бастарын аман алып қалады.

1915 жылдың 14 шілдесінде абақтыдан шығып, Балқаштың оңтүстік-шығысындағы Қапал қаласына, одан қазақ-қырғыздар тұратын Сархан қаласына айдалады. Дегенмен, қуғын-сүргіннен басы арылмаған түріктердің несібесіне Жетісуда көтеріліс басталып кетіп, бес түрік тарихи оқиғаларға белсенді қатысады.

М.Деркенбаев осы мәселеге қатысты мынадай мәліметтерімен бөліседі. «Ұлы Үркінге қатысқан белгілі ғалым Хусейин Карасаев та Самийбек деген түрік бастаған қарулы адамдар асуда орыс жазалаушыларының зеңбірегінен елді сақтап қалғандығын өз еңбегінде жазған, осы оқиғадан кейін қырғыздар балаларына Самийбек деген есімді қоя бастағаны баяндалады. Жазушы Калканбай Ашымбаев англиялық барлаушы Адигап Стамбулдық молдамын деп елді орыстарға қарсы үгіттегені туралы «Азат күш» романында жазыпты. Демек айтылған мәліметтер ұлттық бостандық қимылында түріктердің қатысқандығын растайды» [6] дейді. «Сондай-ақ, жоғарыда аталған Хусейин Карасаевтың естелігіндегі Самийбек, Селим Сами, ал эми Калканбай Ашымбаевтың романындағы Адигап деген Стамбулдук молдо Адил Хикмет болса керек деген ойға келдім. Селим Сами басшы болғандық Сами бек деп аталған болуы мүмкін», деген өз болжамымен бөліседі.

Жетісу көтерілісіндегі түріктердің орны туралы тарихи мәлімет Адил Хикмет естелігінің негізгі бөлігін құрайды. 1916 жылдың 2 тамызында басталған көтеріліс Бішкек, Каракол, Токмак аймақтарын жедел қамтып, көтеріліс басында Канат және Шабдан батырдың ұлы Хисамидин тұрған.

Адил Хикметтің еңбегінде Шабдан батыр туралы айтылмайды, оның ұлы Хисамидин туралы ғана жазылады. Шабдан батырдың 1916 жылғы көтерілістен көп бұрын, 1912 жылдың 6 сәуірінде қайтыс болғаны бәрімізге белгілі.

1916 жылдың қараша айының соңында бес түрік Хисамединге қосылып, орыс әскерлеріне қарсы ұрысқа қатысқандығы, сол кезде жеті мыңдай қарулы қырғыздың көтеріліске дайын болғандығы туралы үстірт болса да айтылып өтеді. Ресей империясы әскерінің қару-жарақ артықшылығы, тең емес күресте Жетісу аймағында жергілікті халықтың санын отыз пайызға қысқартты. Нәтижесінде, үш жүз мыңдай қазақ пен қырғыз Шығыс Түркістанға шекара асуға мәжбүр болған.

Адил Хикмет жоғарыда аталған еңбегінде Қытайға көшкендердің арасында келіспеушілік пайда болғанын, олардың бір тобы қайтадан өз мекеніне қайтуды, орыстар иеленіп алған жерлерге баруды көздесе, екіншілері Қытай жерінде өлуге даяр екенін айтқандығын мәлімдейді. Бұл жерде айта кететін жағдай дейді, Деркенбаев: «Таудың болысы Сагаалы Алматаев Шабданның ұлы мен Баатырканға «маған мылтықтарыңды беріп кетіңдер, мен жерімнен кеткенше атылып өлем, - деп, өзіне ергендермен бірге қайта қайтып, жазалаушы отрядпен соғысқандығы туралы мәлімет бар. Автордың жазғандары сол оқиғаға сай келеді» [6] дейді.

Олар орта Азияға келгенде Түркістанның бір бөлігі (қазіргі Орта Азия мен Батыс Түркістан) Ресейге, екінші бөлігі (Қазіргі СУАР немесе Шығыс Түркістан) Қытайға, ал оңтүстіктегі қалған бөлігі (Ауғанстанның солтүстік аймағы) Англияға қарағандығы туралы жазады.

Еңбек авторы Адил Хикмет өз серіктерімен алыстағы Түркістанға жергілікті халықтың ұлттық сана-сезімін ояту мақсатында барғандығы айтылады.

Автордың берген мәліметі бойынша, олар қырғыздарға қосылып, қай жерде жиналып сөйлесу керектігі туралы талқылауға қатысқан. Қырғыздардың негізгі қарулы күштері бес түріктің қатысуымен Ыстықкөлде үлкен жиналыс жасап, жиналыста Хисамидин мен бес түрік көтерілісшілерге басшы болатындығы келісіледі. Бірақ, орыс әскеріне күші жетпейтіндігін алдын-ала білгеннен соң, алғашқы әрекеті олардың қару-жарақ қоймаларын түн ішінде шабуылдап иленумен басталады. Нәтижесінде әрбір қырғыз қару-жараққа ие болған. Мұнан бөлек, кейбір қырғыздар қолында бар барлық мал-мүлкін әскери қару-жараққа айырбастағаны айтылады. Мұның мысалы ретінде, Шабдан батырдың ұлы Хисамидинді атауға болады. Еңбекте Хисамидиннің жүз елу мыңнан аса ақшасын соғысу үшін жаратқаны жазылған.

Көтерілісті басуда орыс әскерлерін генерал Куропаткин басқарған. Аталған еңбекте жазалаушы отрядтың Ыстық көлдің өзінде отыз мың қырғызды қырып тастағандығы баяндалады. Бірақ, Куропаткин көтеріліске үгіттеген осман түріктерін қолға түсіре алмағаннан соң, төмендегідей жарлық шығарған. Бұл жөнінде еңбекте, «Император Николайдан бастап бәрімізге Жетісу облысындағы бес түрік тыныштық бермей қойды. Ресей патшалығының тыныштықта болуы халыққа берекелік алып келеді. Өйткені, халықтың қайғы-мұңы патшалықтың қайғы-мұңы болып саналады. Соңғы уақытта береке пен тәртіптің бұзылуынан осы бір топ пайда болды. Бұл біздің бірлігімізге тура келмейді. Барлық күш-қуатымызбенен өкіметке зиян келтірген бұзақыларды жоюымыз керектігі туралы патша бұйрық берді. Бес түрікті тұтқындап, қол-аяғын байлап өкіметке тапырған адамға ақшалай сыйлық (әрбір түрік үшін он мың сомнан) беріледі. 1916-ж. 15-декабрь. Генерал Куропаткин», деген жолдардың үзіндісі келтірілген.

Алайда қырғыздар бес түрікті орыс әскерлері жете алмайтын тоғайға жасырып, өлімнен құтқарып қалған екен.

Еңбектегі мәліметке қарағанда, бір күні Хисамидин Шабданұлы Қытайға қашқан қырғыздардың ол жерде тағы ұзақ қала алмайтындығын, оларды әрі қарай Ауғанстан және Иран арқылы Анадольға көшіру мәселесін сөйлесу үшін бес түрікке жолығады. Автордың ойы бойынша қырғыздар Шығыс Анадолының таулы аймақтарына орналасса, Түркия үшін пайдалы болмақ. Ол жерлердегі армян ауылдарының арасына қырғыз ауылдарын орналастыруға болатындығы туралы ойын жазған. Хисамидиннің ұсыныс бойынша қырғыздар Анадольға қарай бет алмақ болған. Бұл жерде тек қырғыз емес, Хотендегі түрік халықын да көшіру жөнінде сөз болған, автордың пікірінше, олар да Түркияда қолөнершілікке, шығармашылыққа жаңалық енгізіп, экономикаға пайда келтірмек. Бірақ, бұл уақытта Түркияның өзі соғыс жағдайында, Үштік Одақ жағында соғыс жүргізіп жатқан болатын.

Стамбул түріктерінің 1916 жылғы қазақ жеріндегі көтерілісте де куәгерлер естеліктерінен ізін көреміз. Қарқара көтерілісінің куәгері Додабек Сарсенбекұлы былай деп еске алады: «Сонан Нарынқолдың аяғында Ұзақ батырдың ауылы Ноғай Толағайда еді. Сол ауылда бірқатар Текес болысындағы Албандар жиналып бас қосады деп жұрт жиналып барды. Барғандармен Сұлтанәлі Саурық батырдың баласы сөйлесті. Сұлтанәлінің ауылында 4 түрік жатыр екен. Бұл түріктердің қайдан келгенін білмедік. Бұлар жабдықты адамдар. Сонда түріктер былай деді: «Сендер жұрттық қылып, жиналып, әскер тізіндер. Біз басқарайық. Казак-орыспен атысалық, осыған қалай дейсіңдер?» – деді. Жұрт мақұлдасып 1000 кісі жинап бермек болды. Барлық жабдықтың санын алғанда 500 шамасы болды. Мұнда жарамды мылтық пестон, бір қатарында бердеңке, қалған 500 адамда ай-балта, ешкінің құйрығынан шашақталған найза. Осы құралдармен қаруландырып, 1000 адамды әскер тізбек болып, сол күні уәделесті. Бірақ үш күнге дейін ешкім жиналмады. Біздің ауылдың адамы жиналып, 3 күннен кейін бардық. Сол күні болыстарға хабар келді. «Қырғызсайдан ұлық Кравченко 2000 адаммен Саржазға келіпті. Ел қашпасын, бәрібір Қытайға барғанымен алдырамыз деп келе жатыр» деген хабар елге жетті. Сонымен «келер жаудың алдынан барамыз, кім жүреді?» деп түріктер айтып еді, ешкім ілеспеді. Бірақ, мен ішіндемін, 25 адам, 2 түрік ішімізде, Қақпаққа қарай жүрдік. Қақпақ ауылына барсақ, Төтенің аузынан шаң бұрық ете түсті. Түріктер дүрбімен қарады да: «Бәрі де орыс екен, алдынан баралық», – деп, алдынан бардық. Барған жеріміз жайсыз болғандықтан қайта жүріп, Қақпақтың басындағы шатқа барып тұрғанда әскердің алды Қақпақ селосына келді. «Енді оқ аталық», – деді түрік. «Мақұл», – деп мылтық аттық. Екі түрік бізден бөлек отырып атты. Сонда 2 түрік атқанда 2 кісі, 2 ат өлді. Әскер шоғырланып, жиналып алып, бізге қарай күрзі (зеңбірек) атқанда қасымыздағы бір жолдасым – Жөндібай деген жігітке зеңбіректің оғынан шашыраған тас келіп тиіп, бір қабырғасын сындырған екен. «Байқадық, әскер көп, әліміз келмес, енді қайталық» деп айттық» [7].

Түріктер Үндістаннан Шығыс Түркістанға Памир арқылы өтеді де, памирлік қырғыздардың арасында жүріп, олардың шаруашылығы, мәдениеті, өмір сүру деңгейімен танысады. Мысалы, автор олардың қойларының үлкендігі торпақтай екендігін, қыста қардың қалың жауғанына қарамастан, малдары тебіндеп жайылып жүргеніне куә болғандығын жазады.

Мұнан кейін түріктер Тасқорғанды (Қытайға қарасты аймақтың аты) бет алып, ол жерден де қырғыздарға тап келеді. Қызық жері – ол уақытта Орта Азиялықтар Осман түріктерін «Стамбул түріктері» деп атайды екен. Бұл аймақтан Меккеге сапар шеккен қажылар Стамбул арқылы жол жүргендіктен, қаланың атын сөз тіркесінде қолдану кең тараған болса керек.

Бес түрік Анжиянға келген кезде, ал жердегі жергілікті халық олар туралы газеттен хабардар екендігін түсінген, олардың Памирдегі қырғыздарды көтеріліске шақырғандығы туралы естігендерін автор еңбегінде айтып өтеді. Демек, ол уақытта шыққан орыс газеттерінде олар туарлы ақпаратты кездестіруге болады. Бұдан бөлек архивтерде де бес түрік туралы мәліметтер болуы керек деп жорамалдауға болады.

1917-жылы бес түрік Кучарға барады. Ресей мен Қытай өзара келісіп, оларды тұтқындауға әрекет жасайды. 1918 жылдың 29 маусымында түріктер Шанхайға келгенде, ағылшындар сондарынан түседі. Соңынан түскен қуғында адастыру мақсатында бес түрік әр қайсысы әр жаққа бөлініп, Түркияға әр түрлі бағытта оралады. Нақтырық айтқанда, Селим Сами мен Ибрахим 1920 жылдың 13 сәуірінде Манчжурия арқылы Ресейге, Адил Хикмет пен Хүсейин 1920 жылдың 14 сәуірінде Жапонияның кемесіне отырып Гамбургқа келеді. Эмруллах Ауғанстан, Батуми, Трабзон арқылы 1919 жылы 19 шілдеде Стамбулға жетеді. Естелік еңбек авторы Адил Хикмет Стамбулға 1921 жылдың 23 наурызында ғана жеткен.

Бірінші дүниежүзілік соғыс жүріп жатқан уақытта қарсыластары Ресейді соғыстан шығару, Антанта елдерін одақтасынан айыруды мақсат етуі, Ресей империясының тылына арандатушылық мақсатпен тыңшыларын жіберуі Орта Азия елдерін қамтыған 1916 жылғы көтерілістің себебі бола алмаса да, көтеріліс жылдарындағы орын алған фактор ретінде мәселені зерттеушілердің қызығушылығын тудыруы заңды құбылыс болып табылады. Осылайша, патша режимінің отарлық жүйесіне қарсы бағытталған көтерілістің жалпы қабылданған себептерінен бөлек, Қазақстан мен Орта Азия халықтарының 1916 жылғы тағдырында бірінші дүние жүзілік соғыс және соғысқа қатысқан державалар арасындағы қайшылық ролін есептен шығаруға болмайды [8, 107].

Зеки Велиди Тоган енегінен «Туран Йолу» жобасының белсенді мүшесі Хаджи Сами (Kushji Bashi Zade Sami Beg) Шығыс халықтарының Баку съезіне қатысқан 37 ұлт өкілдері, екі мыңға жуық депутаттың ішінде қатысқаны және оның Энвер-пашаға шабыттана: «1916 жылы, мен қарапайым әрі беймәлім түрік бүкіл Қырғызстанды орыстарға қарсы көтердім. Сенің даңқың мен танымалдығың Түркістанда ешкімді қалыс қалдырмайды!» [9], -деп сөйлегендігі туралы жолдарды кездестіреміз. Яғни, «Азияда болған бес түріктің» біздің отандық тарихымызға қатысты кезеңі туралы қосымша материалдар табуға болатындығын көрсетеді.

Қорыта айтқанда, 1914 жылы Орта Азияға келіп, Жетісудағы көтеріліске белсенді түрде қатысқан бес түрік туралы естелік еңбек 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс жөніндегі деректер қорын тың мәліметтермен байыта түседі деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Среднеазиатское восстание 1916 года [Электрон.ресурс]. – 2017 . – <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (дата обращения: 27.02.2018)*
2. *Альфина Сибгатуллин, Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв. –Москва, Институт Востоковедения РАН, 2010.*
3. *Тәжібаев Р. Халықаралық саясат тұрғысынан қазақ даласындағы 1916 жылғы көтеріліс/«Дүниежүзі тарихының өзекті мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. ХҚТУ. Түркістан, 10 сәуір 2015*
4. *Adil Hikmet Bey. Asyada Beş Türk. - İstanbul, «Ötüken», 1999. – 229.*
5. *Абдыкулова Р. 1916-жыл: Азияда беш түрк / Шооқум Журналы, 05.02.2006-ж. [Электрон.ресурс]. – 2017. – / <http://kmb3.hostenko.com/2015/03/13/1916-zhyl-azyada-besh-t-rk/> (дата обращения: 27.02.2018)*
6. *Деркенбаев М. Көтөрлішке беш түрк қатышқанбы / “Эмгек Туусу” Кочкор районунун коомдук-саясий гезити. 26-август, 2016-жыл №29-32 (8829-8832)*
7. *1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі. Қарқара көтерілісіне қатысушы Додабай Сәрсенбекұлының естелігі / Аңыз адам. №10 (142) мамыр 2016. – 16 бет*
8. *Тастанбеков М., Амрина М. 1916 жылғы көтерілісте тыңшылар әрекеті болды ма?// Семей қаласының Шәкәрім атындағы Мемлекеттік университетінің Хабаршысы.№ 2 (78) 2017. 103-107 бб.*
9. *Zeki Velidi Togan. «Hatıralar: Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türkleri'nin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri» İstanbul, 1969. – 390.*

УДК 378. 37.013
МРНТИ 14.25.01

С.Сейтенова¹

¹п.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Қазақстан Педагогикалық Ғылымдар Академиясының корреспондент мүшесі. Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН ДАМУДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызғушылығын дамытудың зерттелу тарихы сөз етіліп отыр. Таным мәселесін зерттеген ғалымдарың ой –пікірлері және таным ұғымының анықтамасы, зерттелу жайы айтылған. Сонымен қатар қызығу дегеніміз не? Қызығу – танымдық іс - әрекеттің қозғаушы күші екендігі және ғалымдардың зерттелуіне тоқталған.

Кілттік сөздер: бастауыш сынып, оқушылар, таным, қызғушылық, даму, зерттелу, тарихы, сөз етіліп отыр, ғалымдар, ой –пікірлері, қызығу, танымдық іс – әрекеттің, қозғаушы

Сейтенова С.С.¹

¹к.п.н., ассоциированный профессор, член – корреспондент Академии Педагогических Наук Казахстана, заведующий кафедры Актюбинский региональный государственный университет им.К.Жубанова. г.Актобе. Казахстан

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНОГО ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

В статье речь идёт об истории исследований развития познавательного интереса учащихся начальных классов. Говорится о мнениях учёных, изучавших проблемы познания, и даётся определение понятия «познание» и о его исследованиях. И что такое интерес? Акцентировано также внимание на том, что интерес – это движущая сила познавательного процесса и на исследованиях учёных.

Ключевые слова: начальные классы, учащиеся, познание, интерес, развитие, исследовать, история, учёные, мнения, интерес, познавательный процесс, движущая сила

S.S. Seitenova¹

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Corresponding Member of the Academy of Pedagogical Sciences of Kazakhstan seitenova_ss@mail.ru

THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE INTERESTS OF YOUNGER STUDENTS

Abstract

The article deals with the history of research on the development of cognitive interest of primary school students. Refers to the opinions of scientists who have studied the problems of knowledge, and the definition of the concept "knowledge" and about his research. And what is interest? Attention is also drawn to the fact that interest is the driving force of the cognitive process and the research of scientists.

Key words: elementary classes, students, knowledge, interest, development, explore, history, scientists, opinion, interest, and learning is the driving force

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашақ бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Біз бүгін жаңа атаулы ертең-ақ ескіге айналатын, жүрісі жылдам дәуірге аяқ бастық. Бұл жағдайда кәсібін неғұрлым қиналмай, жеңіл өзгертуге қабілетті, аса білімді адамдар ғана табысқа жетеді. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әрбір адам терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім барлық уақытта бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді», – деп атап көрсетуі бүгінгі қоғамның алдында көптеген міндеттер жүктейді [1]. Осы тұрғыдан алғанда білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызғушылығын дамыту кезек күттірмейтін мәселе.

Жан-жақты дамыған, шығармашыл жеке тұлға қалыптастырудың алғашқы баспалдағы – мектеп, мектеп балаларға жаңа әлемді алып береді. Бұл тұрғыда бастауыш мектептің негізгі міндеті – баланың жеке басының алғашқы қалыптасуын қамтамасыз ету, оның қабілеттерін ашып дамыту, оқуға деген қызығушылығын ояту. Оқу – тәрбие процесі таным арқылы іске асады.

Оқытудың, үйретудің қоғамдық құбылыс ретінде екі жақты сипатын қарадық. Біріншісі - өмірден оқыту, екіншісі - түрлі кітаптар, оқулықтар арқылы оқыту, оқуға үйрету. Бұл екеуі де таным арқылы іске асады, яғни оқып үйрену үшін бала оқып үйренетін нәрсесін тануы керек.

Қ.Жарықбаев пен С.Қалиев: «Бала ұғымына, танымына лайықты кеңестерде айналадағы дүние мен адамның өзара қарым – қатынасын әр қырынан қамтыған сан алуан ақпараттар аз болмайды. Мұнда оқу мен еңбек, ойын мен өнер, сондай – ақ адамның жақсы – жаман қасиеттері, елін сүю, ата – ананы құрметтеу, үлкенді сыйлау, мамандық алу т.б. үлгі өнегелер бала санасына біртіндеп құйыла береді», – деп жазыпты [2.191].

Таным – философиялық ұғым, сондықтан соның анықтамасына зор зер салып көрелік.

«Таным теориясы - айналадағы материалдықтың адам санасында белгіленуі». Қоршаған дүние объективті түрде өмір сүретін болғандықтан, оның заттары мен құбылыстары санада бейнеленеді.

Көру, сезіну, түйсіну арқылы сезім мүшелерімізге материалдық заттар әсер етеді де, біз оларды қабылдаймыз. Қабылдаған дүниені танып білеміз. Сезім арқылы таныған дүниені ғылыми біліммен байланыстырғанда ғана білім қалыптасады.

Таным арқылы заттар мен құбылыстардың басты белгілері, ұқсастықтары мен айырмашылықтары жайындағы бейнелі қабылдау нәтижесінде ұғым туады. Таным өмірлік қызмет барысында іске асады.

Осылайша таным нақты дүниеге, яғни дүние танымға, қоршаған ортада бір заттарға негізделсе, оны өз мәнінде танып – білу үшін ғылым керек.

«Дүниетаным, дүниеге көзқарас дегеніміз – айнала қоршаған орта бүкіл әлем, тұтас дүние туралы, ондағы адамның орны, тіршілік мәні, мағынасы туралы көзқарастың, пікірлер мен түсініктердің жүйеленген жиынтығы»[3.72].

Р.Қоянбаевтың «Қысқаша педагогикалық сөздік» кітабында танымға былай деп түсінік берілген: «Таным объективті шындықты адамның ойында бейнелейтін және қайта жаңғыртатын қоғамдық іс-әрекет барысы». Ол заттардың пәніне дәлірек жетудің күрделі және қарама – қайшылықты процесс барысы ретінде қаралады. Ақиқатқа жетудің, объективті шындықты танудың диалектикалық жолы: «Нақты пайымдаудан абстрактілі ойлауға, одан тәжірибеге көшу» болып табылады [4.56].

Таным теориясы (гректің «gnosis» - таным, «logos» – ілім) таным табиғаты, мүмкіндіктері, алғышарттары және алынған ілімнің шындықпен қарым – қатынасы, ақиқаттығы жайлы философия саласы [4.216].

Таным процесін ғылыми тұрғыдан түсінуде бейнелеу принципі шешуші роль атқарады. Ал бейнелеу дегеніміз – айнаның бетінен көрінген құбылыс емес, оған механикалық тұрғыдан да қарауға болмайды. Бейнелеу – танып – білуге тиіс объекті мен танушы субъектінің арасындағы күрделі қарым – қатынас процесі [5.220].

Таным үрдісінде адамның барлық рухани қабілеттері – ерік пен қиял, саналылық пен бейсаналылық, интуиция мен ойлау, сезім мен ақыл арқылы іске асырылады.

Таным процесс ретінде оқытудың, үйретудің методологиялық негізін құрайды.

Адамның жалпы танымы, дүниетанымы бірнеше кезеңдерден тұрады. Алдымен, төңіректегі заттарды бала сезім мүшелері арқылы таниды.

Екінші кезеңде – абстрактілі ойлау, түсінік пен ұғымдар системасын меңгеру мектепте оқытудан басталады. Баланың таным процесі, дүниетаным қызметі әуелі бір жақты болады.

Таным процесінің аталған мәселелерімен алғаш айналыса бастаған ертедегі грек философтары Демокрит, Платон, Аристотель және басқалары болды. Кейіннен бұл мәселелермен Ф.Бекон, Г.Декарт, Дж.Локк, Б.Спиноза, И.Кант, Д.Дидро, Г.Гегель, А.И. Герцен және басқа көптеген философтар айналысып, өз үлестерін қосты.

Таным проблемалары материалистік философияның басты мәселелерінің бірінен саналады. Материалистік диалектика табиғи және әлеуметтік шындықты танып білуге болатынына күмәнданушы немесе оны теріске шығарушы философиялық ілімдердің қисынсыздығын ашып көрсетеді.

Жаңа дәуірде философтар, атап айтқанда, ағылшын философы Д.Юм және неміс философы И.Кант таным теориясына өз үлестерін қосты. И.Кант таным процесінің жеке формаларына: сезімге, ойдың ұғым, пікір формаларына, ақыл парасатқа егжей-тегжейлі талдау жасады. Бұл талдау гносеологияға қосылған үлкен үлес болды. И.Кант таным процесінің күрделі де қайшылықты сипатын байқады, бірақ оны шындық дүние заттарынан бөліп тастады. Заттардың «... өзі қандай екендігі туралы біз ештеңе білмейміз деп жазды ол, біз олардың тек құбылысын ғана, яғни біздің сезімімізге әсер ете отырып, бізде тудыратын елестерін ғана білеміз.» [6. 23].

Ал білімнің қалыптасып, дамуының жалпы шарттары философияның негізгі мәселесі – рухтың материяға, сананың болмысқа қатынасы тұрғысынан зерттелетін ілім таным теориясы деп аталады. Таным теориясының басқа ғылыми теориялардан түбірлі айырмашылығы – ол білімнің қалыптасуы мен негізделуінің жалпы ұстанымдарын, объективтік қатынастарды қалыптастырады. Танымдық әрекет – шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті. Ол танымдық қажеттіліктен, мақсаттан, таным қисындарынан және әрекеттің негізінде оқушыларда танымдық белсенділіктерінен ізденімпаздық қалыптасады. Танымдық ізденімпаздық ұғымы және оны қалыптастыру проблемасын көптеген педагогтар, психологтар мен әдіскерлер зерттеп, ғылыми еңбектер жазды. Бұл проблеманың түп тамыры сонау көне замандардан бастау алады. Құл иеленушілік құрылыс кезінде ежелгі Греция мен Римде басқа мемлекеттермен салыстырғанда қоғамдық даму деңгейі жоғары болды. Бұл дәуірде де өскелең тәрбие беру ісіне мемлекет тарапынан айрықша көңіл бөледі. Құл иеленуші қоғамға мемлекетті қорғай алатын, қажет кезінде жаугершілік ұрыстарға шалымды, күшті, жігерлі де білікті адамдар қажет болады. нәтижесінде ежелгі грек тәрбие теориясы пайда болып, бұл идеялар Платон, Аристотель, сондай – ақ ежелгі Рим философтары Плутарх, Тацит, Квинтилиан еңбектерінде одан әрі дами түсті. Бұл теорияда ақыл – ой тәрбиесіне көп көңіл бөлінді, әсіресе шәкірттің өз ой тұжырымын дамытуға ерекше мән берілді. Сократтың өзі – ақ оқыту барысында шәкірттердің танымдық белсенділігі мен ізденімпаздығын арнайы басқарудың маңыздылығын атап көрсеткенді. Ол шәкірттердің танымдық ізденімпаздығын арттыратын арнайы оқыту әдісін – эвристикалық әңгімелесуді алғашқылардың бірі болып қолданды. Сократ білімді жай ғана бере салмай, шәкірттеріне сұрақ қоя отырып, олардың ойлау қабілетін, қызығушылығын арттырып, өз ой тұжырымдарын жасай білуге үйретеді. Эвристикалық сұрақтарды алдын - ала дайындай отырып, танымдық ізденімпаздықты оқыту құралы ретінде қарастырады. Кейінірек осы ізденімпаздықтың дамуына ежелгі Рим философтары үлес қосты. Олар білімді игеруде шәкірттердің белсенді танымдық ізденімпаздығы айтарлықтай роль атқарады деген пікір айтты. Демек, антикалық дәуірдің өзінде - ақ педагогтар оқушылардың өзіндік ой – тұжырымын жасау, оны дамыту үшін репродуктивті және эвристикалық әдістерді дұрыс қолдану мәселесіне көңіл бөлген.

Оқытуды жетілдіру құралы ретінде танымдық ізденімпаздық туралы құнды пікірлер Ф. Бэкон, Ф. Рабле, М.Монтень, Д.Локк, Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо, К.Гельвеций, Д.Дидро, А. Лавуазье, И.Г. Песталоцци, И.Кант және т.б. еңбектерінде айтылды. Қайта өрлеу дәуірінің ұлы ойшылы, ХҮІ ғасырда өмір сүрген француз ғалымы Мишель Монтень оқытудағы танымдық әрекеттің маңыздылығын ерекше атап көрсетті: «Тәрбиеші баланы бастан – ақ оның бойындағы қабілеттерді еркін көрсете білуін, түрлі заттардың дәмі мен олардың ерекшеліктерін ажыратуда өз бетінше әрекет етуін, кейде оған жол көрсетіп, кейде, керісінше, өзіне іздеп отыруын қалаймын». Монтень таным әрекетінде оқушының басшылық ролінің маңыздылығын түсінді. Ол: «Оқушы мұғалімнен алған білімін түгел сүзбеден өткізіп, өз бетінше талдау жасату қажет. Соның нәтижесінде оның білуге құштарлығы дами түсетіні сөзсіз», – деп жазған болатын. Демек, Монтень пікірлерінде оқушының танымдық ізденімпаздығын дамыту идеялары айтылған. Монтеньнен кейін ізденімпаздық ұғымы мен ондағы мұғалімнің ролі туралы идеяның маңыздылығын Я.А. Коменский, Ж.Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци және т.б. мұраларында жалғасын тапты. Танымдық ізденімпаздықты дамытудағы оқыту әдістемесінің негізін Я.А. Коменский қалады. Ол: «Таным бастамасы – сезімнен, бала сезіне білмесе, оның ой – өрісінде ешқандай өзгеріс болмайды. Оқытуды зат туралы сөзбен емес, сол затты бақылау арқылы шәкірттің ойын дамыту керек», – деп жазды. «Мен өз шәкіртімнің әрқашанда өз бетінше бақылауын, практикада өздігінен тұжырым жасауын дамытуды – білім берудегі негізгі жетістікке жету құралы ретінде қарастырамын», – деген болатын. Коменский оқытудың мақсаты ғылыми білімді меңгеру және өмірге пайда келтіру деп білді. Ол «Ұлы дидактика» еңбегінде: «Заттың не құбылыстың түп тамырына жету, анықтау қабілетін дамыту, оны шынайы түсіну және қолдана білу қажет», – деп ерекше атап өтті. Я.А. Коменскийдің шәкірттің ізденімпаздығы туралы пікірін Д. Локк одан әрі дамытып, оқу әрекетіндегі мотив пен ұмтылыс туралы сөз ете отырып, баланы дамытудағы ізденімпаздықтың қажеттігін атап көрсетті. Ж.Ж.Руссо тәрбие мақсатын сөз ете отырып, баланың шығармашылық тұлғасын көрсету керектігін айтты. Ол алғаш рет оқытудағы белсенділік пен өзбеттілік, ізденімпаздық ұстанымын көрсетіп берді. Ж.Ж. Руссо идеясын И.Г. Песталоцци әрі қарай дамытты.

Қазіргі таңда әрбір жеке тұлғаның құндылық қасиеттерін дамытып, қалыптастыруға аса мән беріліп отырғаны белгілі. Әсіресе ұрпақтан – ұрпаққа мирас болып келе жатқан салт – дәстүр, әдет – ғұрыптар, тарихи – әдеби мұралар арқылы оқушылардың жеке бас қасиетін дамыту мүмкіндігіне

барынша көңіл бөлінгенін ғылыми – зерттеу еңбектерден аңғарамыз. Көп жылдық бастауыш сынып мұғалімі ретінде байқағаным – бастауыш сынып оқушысының есте сақтау мен танымдық қызығушылық қабілеті жақсы болады. Егер баланың қызығушылығы жайында жүйелі мәлімдемелер түсіп отырса, баланың даму үрдісі шапшаңдайды. Біз бұл жерде Л.В. Занковтың идеясын негізге алдық. Ол баланың қоғамдық өмірдің әртүрлі жақтарымен еркін араластыру керек, әртүрлі баланың дамуы үшін туындайтын шегіністерден қашпауымыз керек, керісінше, баланың дамуына қандай дәрежеде ықпал еткенін айқындай отырып, жүргізу қажет деген ұсынысын басшылыққа алдық. Тарихи ескерткіш мұраларға жүргізілген саяхат – сабақтар мен экскурсиялар баланың танымын қалыптастыруда негізгі орын алатынын практика барысында айқын байқадық. Әртүрлі жүргізілген саяхат жұмыстары бастауыш сынып оқушыларының ынтымақтастығын жетілдіре түседі. Бұл туралы психолог Л.С. Выготский «Дербес жұмыс істегеннен гөрі бала ынтымақтастықта күштірек әрі ақылдырақ болып, ол өзі шеше алатын интеллектуалды қиындықтар деңгейі жөнінен биікке көтеріледі», – дейді. Жалпы жеке тұлғаның бойындағы адамгершілік құндылықтарын қалыптастыруға байланысты арналған ғылыми – зерттеу еңбектерін зерделеу барысында бастауыш сынып оқушыларының қалыптасуы, олардың психологиялық дамуына байланысты арналған еңбектер сараланып, жүйеленгенін байқадық. Мәселен, С.Төрениязова «Бастауыш мектеп оқушыларын сыныптан тыс оқу-тәрбие жұмысы арқылы дамытудың педагогикалық негіздері» атты ғылыми - зерттеу жұмысында оқушыны дамытуда білім мен тәрбие негізгі орын алатынын атап көрсете келе, дамудың бес жағдайын нақтылайды: – психикалық дамуға – оқушының мінез – құлқының, ерік - жігерінің, қабілетінің дамуы; – денелік дамуға – дене бітімінің өз жасына сай болуы; - рухани дамуға - оқушының ішкі жан дүниесінің сырттан әсер ететін күшпен өзара бірлігі; – әлеуметтік дамуға – өздері өмір сүріп отырған қоғамдық ортаға үйлесе дамуы; – жалпы дамуға – оқушының жан – жақты үйлесімді дамуы, – деп қорытындылай келе, сыныптан тыс уақытта бастауыш сынып оқушыларын дамытудың ғылыми – теориялық негізін айқындай отырып, бастауыш сынып оқушыларымен жүргізілетін жұмыстардың тиімділігін арттыруға, үйірме жұмыстары мен мектептегі қоғамдық ұйымдардың құрылымын айқындай отырып, тәжірибелік – эксперименттік жұмыстардың тиімділігін нақтылайды.

Философиялық тұрғыдан танымға мынадай анықтама берілген:

«Таным – ойдың білмеуден білуге қарай, дәл емес білуден, неғұрлым толық дәл болуға қарай ұмтылатын ой өрісінің күрделі өрісі». Адам танымы бақылаудан, нақты аңғарудан заңды теория жүзінде ашуға, ал сонан кейін ол заңды теорияны, практикада қолдануға қарай жүріп отырады. Таным заттардың адаммен практикалық байланысының мәні мен қасиеттерін ғана көрсетіп қоймай, заттардың өзара объективтік байланыстарын және заңдылықтарын қоса анықтайды [7.7].

Танымдық психикалық процестің (түйсік, қабылдау, зейін, ойлау т.б.) дамуымен бірге баланың психикалық қасиеттері де (қабілет, бейімділік, мінез) қалыптаса бастайды. Осыған байланысты ойлаудың қабылдағыштық, бақылағыштық, білімге құмарлық, тапқырлық сияқты болымды жақтары да, жетіле түседі, – деп қорытындылайды Р.М. Қоянбаев таным туралы [8.200].

«Мұғалім баяндайды, әңгімелейді, түсіндіреді, заттар немесе көрнекі құралдар мен техникалық құралдарды көрсетеді, ал оқушылар сол кезде тыңдайды, қызығады, қабылдайды, бақылайды, ойланады және т.б. таным әрекеттерін жасайды деп таным әрекетін оған басшылық етумен байланыстырады», – дейді профессор Т.Сабыров [9.110]. Егер мұғалім өзінің білім- біліктері арқылы оқушының санасында өз бетінше әрекет етуге деген құлшынысын оята алса, бұл – ең дұрыс жол. Оқушының белсенділігін оятуға мүмкіндік туғызу, қажет жерінде дұрыс бағыт беру, білімге деген ынтасын оятып, оқуға саналы көзқарасын қалыптастыру – мұғалімнің тікелей міндеті. Дайын фактілерді информация түрінде шәкірттерге ұсыну, олардың тек соны қайталауын талап ету, жемісті нәтиже бере алмайды.

Психологиялық әдебиеттер танымның мынадай сатыларын атап көрсетеді:

1-саты: «Нақты пайымдау». Оның мақсаты – бейнелерді, түсініктерді, дәлелдерді елестету И.П.Павловтың байқағанындай, дәлелдер - ғылым ауасы. Таным бұл сатыда сезіну мен түйсік арқылы іске асырылады.

2-саты: «Абстрактілік ойлау». Оның мақсаты – алынған дәлелдерді, бейнелерді өңдеу, олардың арасындағы байланысты ашып көрсету, соның негізінде ғылыми түсініктерді, заңдар мен заңдылықтарды қалыптастыру. Осы күрделі міндеттерді шешу арқылы сөйлеуді, қиялдауды тану процесіне қатыстыру қажет.

3-саты: «Тәжірибе» бұл кезеңнің міндеті – тәжірибе барысында алынған ғылыми мәліметтердің ақиқаттылығын тексеру. Бұл сатыда өте жоғары дәрежеде барлық танымдық процестер жұмыс істейді (сезіну, қабылдау, ойлау, ес, елестету, т.б.) Мектептегі таным процесі білім берушілік, тәрбиелеушілік, дамытушылық сипатта болады. Білімді игеру барысында оқушының ақыл-ой қабілеттері мен пәнге қызығушылығы дамиды. Олардың сенімдері, сезімдері қалыптасады.

Оқу – мектеп жасындағы балалардың негізгі таным әрекеті. Баланың жалпы психикалық дамуы мектептегі оқуға және өздігінен оқуына тығыз байланысты. Қазіргі заман талабы әр оқушы сабақ кезінде жаңа білім қосып қана қоймай, соны өзі игеріп, ізденіп, талдап, пікір таластыру деңгейіне жетіп, үнемі даму үстінде болуын қалайды. Ал мұндай дәрежеге, деңгейге жету үшін, төменгі мектеп оқушыларының іс-әрекетін бағыттау және реттеу керек, яғни іс-әрекетке, оқуға деген мұқтаждығын қалыптастыру керек. Егер де оқушыда оқуға деген ынта, ниет қалыптаспаса, мұғалімнің жұмсаған бар еңбегі бекерге кетеді. Егер оқушы іс-әрекетінде мотив болмаса, онда ол бейтарап процеске айналуы мүмкін. Мотив – адамның объективті мұқтаждығы мен ынтасын бейнелейтін әрекетіне ішкі талаптануы. Демек, мұқтаждық пен ынта мотивация негізі болады. Оқушыларға білімге мұқтаждығын сезуі қажет. Ол мұқтаждық олардың оқуға деген ынтасын көтереді. Л.С.Рубинштейн былай деген еді: «Оқушы жұмысқа шынымен-ақ беріле кірісуі үшін оқу қызметінің барысында оның алдына қойылатын міндеттердің түсінікті ғана емес, ол іштей қабылдайтындай болуы керек. Олар оқушы үшін маңызға ие болып, осылайша оның толқулары жауап қататындай және іргетас табатындай болуы керек», сонымен оқуды тиімді ұйымдастыру «барлығын білгім келеді», «қызық нәрсені білгенді ұнатамын» деген қызығушылық тудыратындай болуы қажет.

Қызығу – танымдық іс-әрекеттің қозғаушы күші. Қызығу туралы психолог-педагогтар көптеген еңбектер жазған. Оларда ең көрнекті ғылымдар мыналар: У. Мак Дугал (1871-1938), Э. Торндайк, И.Ф. Гербарт. Бұл ғылымдар қызығушылықты зерттеп қана қоймай оның беретін жетістерін де атап өткен. Оқушының қызығу жәрдемімен оқып-үйрену барысында қабілеті ашылып, дарыны ұшталады, өз күшіне, мүмкіндігіне сенім артады, кісілігі қалыптасып, дара тұлғалық сипаттарға ие бола бастайды. «Қызығу – бағыт-бағдардың қандай да бір затқа ауысуындағы танымдық форма», – дейді Сәбет Бап-баба [8.185].

Ал Т.Тәжібаев қызығуға мынадай анықтама береді: «Қызығу деп мұқтаждықты, ізгілікті қанағаттандыруға жұмсалатын белсенді зейін мен жағымды эмоциялық сезімдер туғызатын психикалық күй» [10.103].

Қ.Жарықбаевтың «Жантану негіздері» атты зерттеуінде былай делінген: «Қызығу – шындықтағы заттар мен құбылыстарды белсенділікпен танып білуге бағытталған адамның біршама тұрақты жеке ерекшелігінің бір көрінісі. Адамды еліктіріп, өзіне тартқан нәрсенің бәрі қызығудың объектісі болып табылады. Адамның қызығуы бір нәрселерге асыра зейін қоюдан, оған құмартудан, соны үнемі ойлаудан көрініп отырады» [1. 61].

Олай болса, қызығу, қызығушылық - негізінен психикалық құбылыс және жеке басқа қатысты туа қалыптасқан емес, ол адам бойында оны қоршаған ортаның әсерінен болатын нәрсе. Қызығу – адамның саналы әрекеті. Адам алдына мақсат қойып, кейбір заттармен үнемі шұғылданып отырады. Мәселен, оқушылар оқуға қызығу ұғымдарын олар оқулықтың мазмұнын түсінулері қажет. Егер олардың оқуға ешбір түсінігі болмаса, оларда қызығу болмайды.

Қызығудың қалыптасуы бала айналысатын іс-әрекетке және жеке өмір тәжірибесіне байланысты болады. Сондықтан да баладағы қызығудың даму деңгейін тек жасқа байланысты деп қарастыруға болады. Балалар жасына байланысты осы мәселені зерттеу Н.Рыбникова, А.Гордон, М.Беляева, И.Цветкова, К.Романова, И.Шевченко, М.Морозова, т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған. Кеңестік психологтар зерттеулеріне сүйенсек, алты жастағы оқушыны мектепке қатысты жағдайдың барлығы қызықтырады: жаңа адамдар (мұғалім, сыныптағы оқушылар), жаңа орын (мектеп, сынып) іс-әрекеттің жаңа түрі (оқу) және т.б.

Қызығу шындықтағы заттар мен құбылыстарды беленділікпен танып, білуге бағытталған адамының біршама тұрақты жеке ерекшелігінің бір көрінісі. Қызығуда бір нәрсе ерекше таңдап, соған зейін қойылады. Адамды еліктіріп, өзіне тартқан нәрсенің бәрі қызығудың объектісі болып табылады. Адамда сан алуан қызығулардың болуы мүмкін. Бірақ осылардың ішінде басты біреуі ең басыңқы қызығуы болады. Мұндай қызығулар оқу әрекетіне аса қажет. Оқу қызығуларының әсерлі, күшті, тұрақты, мазмұнды болуы баланың сабақ үлгеріміне, білімді терең алуына көп жәрдем тигізеді. Оқу қызығулары балаларды оқу мотивтерінің дамуына байланысты қалыптасып отырады. Педагог, зерттеуші Ж.Б.Қоянбаев: «Егер бала іс-әрекетінде мотив болмаса, онда ол бейтарап процеске айналуы мүмкін. Мотив баланың объективті мұқтаждығы мен ынтасын бейнелейтін әрекетіне ішкі

талпынуы. Демек, мұқтаждық пен ынта мотивация негізі болады. Оқушылар білімге мұқтаждығын сезінуі қажет, ал мұқтаждық олардың оқуға деген ынтасын көтереді», – деп жазады. Қызығушылық оқу-тәрбие жұмысында өте керекті шарттар болып табылады. Оның баланың жақсы оқуына, оқығанын жақсылап ұғып алуына, балаларды әдепті етіп тәрбиелеуде, олардың бойына адамгершілік қасиеттерді енгізуде ықпалы зор. Егер балалардың алдына тұтқан мүддесі, қызығуы болмаса, ол оқу пәндеріне, тәрбие жұмысына ешбір қызықпаса, оқудың, тәрбиенің жемісі болмас еді. Білуге құмарлық – бала табиғатына тән қасиет, ол баланың көргендерін тануына, оған терең енуіне көмектеседі. Балалардың мұндай құмарлығы өзін қоршаған дүниені көруге, білуге, ұстауға деген қызығуынан байқалады. Балалардың ерте балалық шағында «қайда?», «неге?», «неліктен?» және т.б. деген сұрақтар қоюын оларда танымдық қызығуының пайда болуымен байланыстыруға болады. Әрине, балалардың қызығуы өз бетімен пайда болмайды, ол әлеуметті ортаның, ересектердің әсерінен пайда болады. «Бала қандай әлеуметтік, қоғамдық жағдайда тәрбиеленсе, сол қоғамның алға тұтқан мақсаты мен міндеттері оған әсер етіп, оның қызығушылығын белгілеп, керекті қалыпқа салып бағыттайды», – дейді Т.Тәжібаев [10.104].

Бала қызығушылығын оятуда мұғалім мынаны ескергені дұрыс:

1. Балаларда танымдық қызығулар дами түсу үшін, оқу сапасын жақсарту.
2. Баланы көркем әдебиетті көбірек оқуына көңіл бөлу.
3. Баланың өз бетімен, дербес жұмыс істеу жағын үйретіп, олардың оқуының, еңбегінің, мәдени түрде жүзеге асу жағын қарастырып отыру.
4. Баланың білімі әр уақытта жүйелі түрде бағаланып отырылуы тиіс.
5. Бағалау мәселесіне мұғалімнің қарауы тиіс [10. 104].

Адамда сан алуан қызығудың болуы мүмкін. Бірақ осылардың ішінде басты біреуі ең басынқы қызығуы болып табылады. Мұндай қызығу, әсіресе, оқу әрекетіне аса қажет. Қызығуы тұрақты қасиетке айналған адам ғана іс-әрекеттен жақсы нәтиже алады. Ал кез-келген нәрсеге қызығушылық нәтиже бермейді, яғни қызығуы тұрақтанбаған адам пәрменді еңбек ете алмайды. Тек тұрақты қызығу ғана адамның бүкіл бойын билеп, қиындықты жеңуге жәрдемдеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Назарбаев Н.Ә. Болаққа бағдар: рухани жаңғыру // ҚР Президентінің ресми сайтындағы мақаласы www.akorda.kz, 12.04.2017 ж.
- 2 Жарықбаев Қ. Жантану негіздері. – Алматы, 2002. – 415 б.
- 3 Алдияров Қ. Білім берудегі өзекті мәселе// Қазақстан мектебі.- 2007. – №3. – Б.72.
- 4 Қоянбаев Р.М., Ыбырайымжанов Қ.Т. – Педагогикалық сөздік. Түркістан: Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, 2006. – 218 б.
- 5 Шалгинбаева және т.б. Педагогика. Алматы, 2005. – 410 б.
- 6 Мухамбетжанова Ә. Жеке тұлғаның танымдық белсенділігін қалыптастыру// Бастауыш мектеп. – 2005. – №3. – Б.23.
- 7 Мухамбетжанова Ә., Муханбетчина А. Жеке тұлғаның танымдық белсенділігін қалыптастыру// Қазақ тілі. – 2006. – №3. – Б.7.
- 8 Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика. – Алматы, 2002. – 301 б.
- 9 Сабыров Т. Оқушылардың оқу белсенділігін арттыру жолдары. – Алматы, 1978. – 115.
- 10 Тәжібаев Т. Жалпы психология. – Алматы, 1993. – 238 б.

А.С. Абдирайымова¹, А.Б. Сарсенбаев²

*¹т.ғ.к., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының доценті,
М.Тынышбаев атындағы Қазақ Көлік және коммуникациялар Академиясы,
Алматы қ, Қазақстан*

*²т.ғ.к., «Қазақстан тарихы және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» кафедрасының доценті,
М.Тынышбаев атындағы Қазақ Көлік және коммуникациялар Академиясы,
Алматы қ, Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ КЕЗЕҢДЕЛУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан тарихының қазіргі кездегі өзекті мәселесінің бірі – қазақ тарихының кезеңделу мәселесі қарастырылған. Қазақстан тарихы тәуелсіздік алғаннан кейін түбегейлі түрде қайтадан қарастырыла бастады. Атап айтсақ, бұрынғы тарихи кезеңделудің қазіргі зерттеулерге сәйкес келе бермейтінін көрсетіп отыр. Бұрын тарихи мәселелердің барлығы таптық тұрғыдан қарастырылып, көптеген шектеулерге түссе, қазіргі кезеңде шектеулердің алынып тасталуы, тарихты зерттеудің еркін жолға түсуі, тарихқа қатысты ой-пікірлердің сан алуандығы зертеушілерге жаңа тұрғыдан зерттеуге мүмкіндік беріп отыр.

Осындай мүмкіндіктерді пайдалана отырып, қазақ тарихының кеңестік дәуіріндегі және Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдеріндегі оқиғаларды топтастыру арқылы тарихи кезеңдерді қайтадан қарастыру – тарихи зерттеудің жаңа әдістемелік бағытын дамытуға көмектеседі. Тарихи кезеңдеу дұрыс қойылған кезде тарихты зерттеу жұмысы да дұрыс жолға қойылады. Себебі, дұрыс кезеңдеу жүзеге асырылатын болса, сол кезеңде болған оқиғаларды да түсінуге жол ашылады. Сондықтан да, болашақ зерттеушілердің ең алдымен осы мәселенің тарихнамасы мен деректанулық қорына көңіл аудару қажеттілігі туындап отыр. Осы мәселе бойынша белгілі-бір бағыт көрсететін зерттеулер жайлы осы мақалада кеңнен айтылып өтеді.

Кілтті сөздер – тарихнама, дәуір, кезең, тарихи кезең, тарихи сатылар, заман, өркениет

Абдирайымова А.С.¹, Сарсенбаев А.Б.²

*¹К.и.н., доцент кафедрасы «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины»,
Казахская академия транспорта и коммуникаций им.М.Тынышпаева,
г. Алматы, Казахстан*

*²К.и.н., доцент кафедрасы «История Казахстана и социально-гуманитарные дисциплины»,
Казахская академия транспорта и коммуникаций им.М.Тынышпаева,
г. Алматы, Казахстан*

ПРОБЛЕМЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье рассматривается одна из самых актуальных проблем истории Казахстана - вопросы периодизации истории Казахстана. После обретения независимости коренным образом изменились подходы к изучению истории Казахстана. В частности, это показывает, что историческая периодизация не соответствует текущим исследованиям. В советской историографии все исторические проблемы были подвержены классическим классовым подходам, в настоящее время изучение истории является разносторонним, а разнообразие мнений об истории дает исследователям свежий взгляд.

В данной статье рассматривается историография проблемы периодизации новой истории Казахстана и методические аспекты периодизации исторических этапов.

Ключевые слова – историография, период, эпоха, исторические эпохи, исторические этапы, эра, цивилизация

A.S. Abdiraiymova¹, A.B. Sarsenbayev²

¹*Candidate of historical sciences, associate professor Department of history of Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines, Kazakh Academy of Transports & Communications named after M. Tynyshpaev, Almaty, Kazakhstan.*

²*Candidate of historical sciences, associate professor Department of history of Kazakhstan and socio-humanitarian disciplines, Kazakh Academy of Transports & Communications named after M. Tynyshpaev, Almaty, Kazakhstan*

PROBLEMS OF A PERIODIZATION OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

In the article it is considered as one of the most actual problems of the history of Kazakhstan - the history of periodisation of Kazakhstan. After the discovery of the inevitability of the corrupted image, it was changed to the history of Kazakhstan. In fact, it indicates that the historical periodization does not correspond to the actual research. In the Soviet historiography, all the historical problems of the class were classic, and in the present era, the theory of history is distinctive, and a distinction is made between researchers and historians.

In this article the historiography of a problem of a periodization of a modern history of Kazakhstan and methodical aspects of a periodization of historical stages is considered.

Key words – a historiography, the period, an era, historical eras, historical stages, a civilization

Тарихи үрдісті зерттеудегі ескі таптауырындар мен догмалалық постулаттардан бас тарту, жаңа методологиялық көзқарастарды іздеу тарихты кезеңдеу мәселесін де қайта қарауды талап етеді. Ежелгі дүние және орта ғасырлар тарихының қазіргі қолданылып жүрген кезеңдеу жүйесіне қатысты тарихшылардың ерекше наразылығы және түбірлі өзгерістер жасау талабы болмағанымен, жаңа және қазіргі заман тарихы тарихи құбылыстар мен оқиғаларды талдаудың бүгінгі күннің жаңа талабына сай жаңа кезеңдеу жүйесін жасауды қажет етеді. Нақтылай түсер болсақ, бұл мәселеге байланысты ой – пікірлерді төмендегідей бағыттарды басшылыққа алды:

– Қазақстан тарихын кезеңдеудің теориялық – методологиялық мәселелерінің критерийлерін анықтау;

– Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлуде өркениеттер тарихының даму сатысы туралы түсініктерді ғылымда қалыптастыру;

– Қазақстан тарихын дәуірлеу мәселесінде батыстық тарихшы ғалымдардың теориялық – методологиялық принциптерін басшылыққа алу;

– Қазақстан тарихын кезеңдерге бөлудегі маркстік – лениндік теориялық – методологиялық принциптерден бастарту жолдарын қарастыру.

Тарихты кезеңдеудің критерийлеріне келер болсақ. Болмыстың немесе сананың, материяның немесе рухтың біріншілігі туралы мәселеге қатысты. Адам – тарихи үрдістің объектісі екендігін естен шығармауы керек. Сондықтан да, уақытты қабылдаудың сызықтық нышанын анықтауда «Өзектік уақыт» бүкіл әлемдік тарихи дамудың біртұтастығы туралы мәселе сараланып шығып локальды өркениеттер теориясын қалыптастырды.

Осы пікірлердің негізінде тарихи үрдістің сатылылығы туралы идея пайда болды. Алайда адамзат тарихын ірі сатыларға бөлуде; Л.Морган, Ф.Энгельс, О.Шпенглер ғылымның дамуының дәуір, кезеңдеріне айырықша мән берілді. Сондай – ақ өркениеттер – тарихының даму сатысы туралы түсініктер ғылымда қалыптасты. Олар тарихи дамудың витальды циклдары: пайда болуы, дамуы, гүлденуі – дағдарысы, өшуі тәрізді сатыларды ұсынды.

Тарихи үрдісті жеке сатыларға, фазаларға, кезеңдерге бөлу негіздері еңбек құралдары жасалған негізгі материалдар бойынша тарихи кезеңдерді анықтау нақтыланды. Олар: тас ғасыры, мыс– тас ғасыры, қола ғасыры, темір ғасыры, композиттер, қыш және жасанды материалдар ғасыры тарихта анықталды.

Сонымен қатар өндіріс құрал – жабдықтарына меншік формасы – тарихты марксистік кезеңдеудің негізінде қалыптасты. Қоғамдық – экономикалық формациялардың ауысулары туралы тұжырымдама. Тарихты кезеңдеудің постмарксистік (кеңестік) үлгісі пайда болды. Сонымен қатар өндіріс құрал –

жабдықтарына жеке және қоғамдық меншік. Қоғамдық меншікке негізделген қоғамның дағдарысы және ыдырауы. Меншіктің формасы, өндіріс тәсілдері және қолданылатын еңбек құралдары – адамның қоршаған дүниені тануы мен игеруінің салдары, сатылары қалыптасты. Формациялық және өркениеттік тұрғыдан қараудың арақатынасы туралы дискуссиялар пайда болды. Сондай – ақ формациялық және өркениеттік тұжырымдамаларды ұштастырудың жолдарын іздеу қолға алынды. Өркениет, қоғамдық – экономикалық формация, тарихи формация, мәдени– тарихи түр түсініктерін талдау ғылымда нақтыланды.

Тарихты кезеңдеу критерийлеріне жаңаша көзқарастарға келер болсақ. Адамзаттың дәуірден дәуірге өту қозғалысындағы рухани нышандардың біріншілігі. Адамзаттың әлеуметтік – мәдени эволюциясын кезеңдеу. Тұтынушы шаруашылық қоғамының даму дәуірі. Өндіруші шаруашылық қоғамының даму дәуірі немесе өркениеттік үрдіс. Өркениеттің негіздерінің қалыптасу кезеңі. Жеке өркениеттердің даму және интеграциялану кезеңі. III мыңжылдықтың бүкіл әлемдік макроөркениеттік жүйесінің кезеңдері ғылымда қалыптасты.

Сондықтан да, әлемдік тарих ғылымында кезеңдерге бөлу проблемаларын айта отырып, тарихи процестердің уақыт аспектісіндегі типологиясына теориялық жағынан тоқталмауға болмайды. Алғаш рет қоғамның даму жолын көрсететін «Дәуір», «кезең», «ғасыр», «жүз жылдық» түсіндірмелері бұрын Ежелгі Грецияда пайда болғаны тарихта белгілі. Олар көне грек астраномиясында, поэзиясында, математикасында кең қолданылған. Гесиод адамзат тарихын «алтынға, күміске, қолаға және темір дәуіріне» бөлген. Геродот, Фукидид, Эратосфен, Полибийдің тарихи жұмыстарының маңызды тұстары олар хронологиялық оқиғаларды дайындауға көңіл бөліп, олардың өздері өмір сүрген заманмен байланысын орнатты. Тарихта «дәуір» түсінігіне ерекше мән берілді. Оның ережеге сай ерекше көрнектіленген, тарихта адамзат баласының кезеңдеріндегі өзгерісін, ұзақ ғасырлар бойы әлемдік даму жүрісінің оқиғаларын анықтауына назар аударылды. Дәуір қоғамдық формациямен оның дамуы және алмасуымен немесе олардың жекеленген кезеңдерімен байланыста болды. Ел тарихын, жекелеген дәуірлердің жетекші үрдістерін, ғасырларды дәуірлердің заңдылықтарының тіркеуінсіз түсінуге мүмкін емес. Олай болса дәуір сөзіне назар аударсақ «Дәуір» – бұл әлемнің тұтастай көрсетілімі, адамзат баласы қоршаған, қазіргі заманмен, оның басты үрдістерінің дамуы» [1]. «Дәуір» түсінігінің көмегімен қазіргі заманды жете түсініп, сондай – ақ нақты тарихи әлем, өткенінің алдындағы себептері негізінде құрылғандығын, алайда дамудың келешекке ұмтылуын, тікелей оның объективті шынайы болуын, шынайылыққа өрлеу үрдістерімен байланыстырады.

Мұндай көзқарастар әлемдік тарих ғылымында қоғамдық даму туралы ғылым екі топқа жіктеледі: 1) эволюциялық, 2) циклдік. Аталған соңғы топтың өкілдері О.Шпенглер мен Дж.Тойнби [2] болды. Олар тарихи процесс тұйық цикл бойымен өрбиді деп есептеген; оны өрлеу, гүлдену, және құлдырау түрінде қарастырған.

Зерттеушілердің пікірінше оқшауланған мәдениет пен өркениеттің бірізділігін көрсететін кезеңдерге бөлудің жалпылама түрі әлі өңделген жоқ. Сондықтан тарихты жалпыға бірдей кезеңге бөлу мүмкін емес. Ол оқшауланған әдебиет пен өркениеттің жалғасы. Бүкіл әлемдік тарихты кезеңдерге бөлу, даму циклінің кезеңдерге бөлінуімен: «1) өркендеу; 2) гүлдену; 3) әлсіреу және құлау» сатыларына бөлу алмасады.

Алайда Қазақстан тарихын проблемалық тұрғыдан зерттеу осы теорияларға негізделген. Яғни осы теорияға сүйене отырып, Дж. Тойнби көшпенділердің өркениетін қатып қалған деп бағалады. Оның ойынша қоғамның дамуында өзіндік "тарих" жоқ деген өлі мәдениетке жатқызған [3]. Сондықтан да батыстық ғалымдар көшпенділерді, жабайылар есебінде «тарихы жоқ», халықтардың қатарына жатқызуға бейім.

Мұндай көзқарасқа Қазақстандық зерттеуші белгілі ғалым З. Қинаятұлы былай ой қозғайды. «Дж. Тойнби Империялық деңгейге көтерілген елдерді ғана «әмбебап мемлекеттер» деп танып, оларды «еуропалық демократиялық және азиялық деспоттық мемлекеттер» деп екіге бөлді. Оның пікірінше көшпенді империялар күштің арқасында құрылған өткінші құбылыс, сондықтан олар Ибн Халдун айтқандайын үш ұрпақтан әрі өмір сүрмек емес» деп сәуегейлік танытты [4]. Бірақта бұл тұжырымдар тарихтың сабағында батыстық ғалым Дж.Тойнбидің айтқанынан басқаша болып шықты. Сондықтан да, бұл жерде батыстық ғалымдар көшпенділердің өмірі мен мал шаруашылығының табиғатын, динамикасын түсіне алмағандықтарын аңғартады.

Сондықтан да, мемлекеттің пайда болуымен гүлденуін және құлдырап жойылып кетуі туралы ой қозғаған орыстың белгілі ғалымы Л.Н. Гумилев этностың қалыптасуын, дамуын және бірте– бірте сөніп ыдырауын бес кезеңге бөледі. Олар: «Бірінші кезең – этностың материалдық және рухани күш жинау кезеңі. Оны автор императив деп атады.

Екінші кезең – пассаизм, ұлттың тарихи сахынаға шығуы. Оны құрайтын аталастар өздерінің ата-бабаларының жалғасы ретінде сезініп, ұлттық мұраға үлесін қосады.

Үшінші кезең – актуализм (гүлдену, сұйылу) деп анықталады. Бұл тұста адамдар өткенін ұмыта бастайды, ұлттың болашағын ойламайды, оны білгісі келмейді.

Төртінші кезеңге – футуризмге – этностың бұрынғы тарихын өткен заман деп бағаламау, бүгінгі ұлттық мүддені тиімсіз деп қабылдамау, тек болашаққа, арманға ғана сену тән.

Бесінші кезең – ыдырау, күйзеліс кезеңі – ұлттың дағдарысқа ұшырап, жойылып тынуы» [5]. Бұл кезеңдер бір ұлттың қалыптасуы мен дамуын өзара байланысы мен этникалық қауымдастықтың қалыптасуы мен дамуын және әлсіреуінің алғы шарттарын көрсетіп берді.

Енді өркениет ұғымына тоқталайық. Өркениет – латынның «азаматтық қоғам» деген сөзінен шыққан: Біріншіден, бұл мәдениеттің синонимі; Екіншіден, қоғам дамуының, оның материалдық, рухани мәдениеттің даму дәрежесі, баспалдағы; Үшіншіден, американдық Л.Морганның және Ф.Энгельстің түсінігіндегі, өркениет қоғамның тағылық тарпаң, ождан соңғы варварлық жабайылық кезеңнен кейінгі даму дәуірі [6]. Сондықтан да, ағылшын тарихшысы Дж.Тойнби [7], өркениетке табиғи бір ортада динамикалық даму кезінде біріккен қоғам тұтастығы деп қарайды. Шын мәнінде, дамудың эволюциялық барысында белгілі кеңістікте қоғамға тән мәдени– экономикалық рухани ортақтық, өркениеттік тұтастық қалыптасады. Ол сол қауымның, адам баласының дамуындағы қол жеткен деңгейді көрсетеді. Көшпенділік экономиканың экстенсивті типімен байланысты. Зерттеушілер сондықтан да жыл бойы мал соңында жүрген халықты «тағылар» қатарына жатқызуға бейім. Американдық ғалым А.Морган тарихты 3 фазаға бөледі: ол 1) жабайылық кезең; 2) варварлық кезең; 3) өркениет кезеңі [8]. Бұл әрине тым жалпылама.

Олай болса өзіміздің тарихымызды дәуірлеуде қоғам дамуындағы өркениетті (цивилизациялық) көзқарасты басшылыққа алғанымыз жөн тәрізді. Жалпы өркениетті көзқарас марксизмнен әлдеқайда бұрын өмірге келгені белгілі. Қазақстандық зерттеуші Ғ.Мұсағалиев американдық ғалым А.Морганның көрсеткен үш кезеңіне көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан халықтардың ерекшеліктерін ескере отырып, өзгеріс енгізген. Дәлірек айтқанда варварлықтың орнына малшылық ұғымын енгізіп, оны ерекше кезең ретінде белгілейді. Мұнымен бірге ол мал бағушы халықтар өркениетті елдерден толық оқшауланып кеткен жоқ. Олардың кейбір жетістіктерін пайдаланды – дейді. Өркениет дәуірінің басты ерекшелігі отырықшы өмір екенін айта отырып, олардан кейін қалмау және құлдық жағдайға түспеу үшін жетістіктерін пайдалану, сондай – ақ жер шаруашылығына көшу қажеттігін жазады. Іс жүзінде қазақ ауылының прогрессивті шаруашылыққа бейімделуін капиталистік жолға түсуі керектігін көрсетеді [9].

«Өркениет жайлы қалам тартушы Қазақстандық мәдениеттанушы Т.Қабитов бұл ұғымның мән-мағанасын былайша ашып көрсетеді:

1) Мәдениет пен өркениет бір, олар синонимдер (И.Гердер, Э.Тайлор);

2) Өркениет – мәдениетінің ақыры оның кәрілік шағы, руханилықтың антипады (ЖЖ. Руссо, Ш.Фурье, О.Шпенглер);

3) Өркениет – мәдениетінің прогресі, болашаққа бой сермеуі, қоғамның парасаттылық деңгейі (Ф. Вольтер, Д.Белл);

4) Өркениет – тағылық пен варварлықтан кейінгі тарихи – мәдени саты. (М.Морган);

5) Өркениет – этностар мен мемлекеттерге тән мәдениеттің оқшау түрі. (Тойти, Н.Данилевский);

6) Өркениет – мәдениеттің техникалық даму деңгейі, оның материалдық жағы» [10].

Мәдениеттанушы ғылым Г.Чайлд «өркениетке еңбектің қоғамдық жолмен бөлінуі, қалалардың пайда болуы, жазбаша мәдениеттің дамуы, қолөнер мен сауданың өркендеуі, азаматтық қоғам мен мемлекеттің орнауы жатады» – деп жазды [10] Ал Ф.Хайектің пайымдауынша «қазіргі замандағы өркениетті қоғам – адамзат баласының өзара ынтымақтастығы мен келісімінің жемісі болып табылады» – деп қарастырды [11].

А.Тоинби «көшпенділерді мойындауға тырысқанымен ол былай дейді: «Құрғақ даланы тек бақташы ғана игере алады, бірақ сол далада тіршілік етіп, табыстыруға жету үшін ол өзінің шеберлігін тынбай жетілдіре беруге міндетті, ол бұл жағдай ерекше адамгершілік және парасаттылық қасиеттерді қажет етеді және соларды қалыптастырады да деп ой қаратады» [3]. О.Шпенглер өркениет мәдениетін талдай келе былай ой қорытады: «Асқарлы мақсатқа қол жетіп, мүмкіндіктері мен идеялары жүзеге асырылғаннан кейін мәдениет кенеттен жансызданады, күші әлсіреп, қандары ұйып, сола бастайды, сөйтіп мәдениет өркениетке айналады» – дейді [12].

Ал Қазақстандық ғалым А.Оразбаеваның пікірінше «Кез келген өркениеттік үлгісі шеңберінде этностық құрылымның өмір сүру тәжериесін ұдайы өндіріс айналымына түсіріп отыратын белгілі бір мәдени үрдіс қалыптасатыны белгілі. Далалық көшпелілер өркениетінің пайда болуы мен қалыптасуына ықпал еткен мұндай үрдіс көшпелілер мәдениетінің күре тамыры болып табылатын қоғам мен табиғаттың арасындағы тығыз қарым– қатынастан келіп туындайды. Көшпенділер қоғамының өркениеттік қуаты Батыс елдерінің қарыштай дамып ілгері кетуіне себеп болған жерді технологиялық өңдеуді жетілдіруге емес, әлеуметтік организмнің айнала табиғи ортаға икемделе білуіне негізделген. Сондықтан да, шаруашылық – экономикалық қана емес, сол сияқты рухани сана– сезімдегі де мұндай айырмашылық көшпенділер мәдениеті мен Батыс пен Шығыстың отырықшы мәдениеттері арасындағы өркениеттік алшақтыққа алып келгені тіпті кездейсоқ емес» [13].

Ғалым Ж. Артықбаевтың айтуынша «Евразия даласында көшпенділерінің мәдени жетістіктерін толығымен бойына сіңірген қазақ қоғамы өзінің ішкі құрылымы жағынан да, сыртқы құрылымы жағынан да, мән мағанасы жағынан да ерекше құбылыс болып табылады. Көшпелі қоғамның өмір сүру негізінде қайталанбайтын, өзгелермен салыстыруға келмейтін өзіндік ерекшелігі бар. Мұнда Батыстың да, Шығыстың да мәдени әлеміне сай келмейтін ерекше мәдениет қалыптасқан. Осы ерекшелікті сезіну – методологиялық парадигманы өзгертуге негіз болуы тиіс. Бәрінен бұрын тарихи таным өзегіне материалдық көрсеткіштер емес, рухани құндылықтар: қоғамдық сана, әлеуметтік – мәдени құндылықтар сияқты факторлар қойылуы тиіс» [14].

Алайда бүгінгі күні «Әлем тарихындағы көшпенділер өркениеттерінің рөлін жете бағаламаудың салдарынан дүние жүзі мәдениетінің дамуы тек қана отырықшылық өмір салты мен шаруашылық жүргізу әдістеріне телінді. Көшпенділер өркениеті әлемге сыйлаған: сумен жабдықталудың жасанды жүйесі, жылжымалы баспана, әртүрлі киім– кешек пен ыдыс– аяқ үлгілері, құдайға құлшылық етер ғимараттар мен ескерткіштер өнердегі «хайуанат стилі», ауыз әдебиеті, тәңіршілдік, зороастризм діндері және басқа мұралар ескерілмеді. Мұндай көзқарастан арылу Қазақстан тарихының әлемдік тарих легіндегі лайықты орнын айқындап алуға мүмкіндік береді. Сонда ол – Еуразия тарихының, түркі тарихының етене бір бөлігі, көшпелілер өркениеті мен мұсылман әлемі елдері тарихының құрамдас бөлігі, сондай – ақ әлем тарихының да ажырамас бір бөлігі ретінде заңды түрде ұғынылатын болады» [15]. Сондықтан да, бүгінгі күні әлемдік өркениеттер тоғысының нәтижесінде Орта Азия да көшпенділер салған Ұлы жібек жолы Шығыс пен Батысты жалғастырып тұрған «көпір» екендігін тарих дәлелдеп берді.

Ал орыстың ХҮІІІ ғасырдың екінші жартысындағы үлкен ағартушыларының бірі С.Е. Десницкий бүкіл адамзат тарихын мынадай төрт кезеңге бөледі: 1) жабайылық; 2) бақташылық; 3) диханшылық; 4) сауда – саттық [16]. Оның ойынша, алғашқы – жабайылық кезеңде меншіктің өзі де, тұрақты отбасылық некеде болмайды; ал келесі бақташылық кезеңде меншік те меншіктену құқы түрінде ғана болады және көп әйел алу өрістейді. Ал диханшылық кезеңде, халықтың отырықшылыққа көшуіне сәйкес жерге жекеменшікке орын берілді. Сондай – ақ, соңғы даму сатысында, яғни бірақ отбасында азғындау байқалады. С.Е. Десницкийдің өз сөзімен айтар болсақ:

“В сем состоянии по причине достатка, изобилия и роскоши великого рождается совершенство и развращенности народов, почему и супружество при таком случае с совершенством своим нередко иногда и на развратное мужа и жены житие походит примечается” [17].

Әрине автордың ойымен келісуге болады. Әлем елдерінің көпшілігі өзінің дамуында осы кезендерден өтті. Қазақстан аумағында өмір сүрген тайпалар, соның ішінде қазақтар да оларды бастан кешірді әрі кешіріп отыр деп айтуға болады.

Әлемдік тарихта кезендерге бөлуде эволюциялық көзқарастарды да ұстаушылар болды. ХХ ғасырға дейінгі кезеңге бөлуді Ф. Энгельс өзінің тарихи тұжырымдамасында негізге алады [18]. Бұлайша бөлу өндіргіш күштер мен технологияның даму саласында жатқан айқын белгілерге – еңбек құралдарының процесі, қару– жарақ жасаудан басталады дейді. О. Конт қоғам «әскери» қоғамнан «индустриалдық» қоғамға қарай жылжиды деп есептеген [19].

О. Конттың осы пікіріне сүйене отырып ХХ ғасырдың эволюционистері қоғамды үш кезеңге бөліп: «1) индустрияға дейінгі; 2) индустрия кезіндегі; 3) индустриядан» кейінгі қоғам деп бөлу кезендерінің талдамасын жасады (Д.Белл, А.Турен). Әрине мұндай кезеңге бөлудегі ұстаным капитализм кезіндегі өндіргіш күштер мен өндірістік қатынастардың дамуына байланысты екендігін байқауға болады.

Неміс философы Н.Ясперс адамзат тарихын кезендерге бөлу негізінде гносеологиялық принцип енгізді. Ол үш кезенді атап көрсетеді: 1. Адамзат тарихына дейінгі (Адамның пайда болуынан жазуды ойлап тапқанға дейінгі кезең). 2. "құжаттық деректерге негізделетін" тарихи кезең. 3. ХХ ғасырдың 40 – шы жылдары басталатын әлемдік тарихи кезеңі» – дейді [20].

Көріп отырғанымыздай ғалым – зерттеушілер адамзат тарихын дәуірлеуге байланысты әр қырынан, әртүрлі принциптер мен ұстанымдар арқылы пікір танытқан. Біздің көзқарасымызша, тарихты кезеңдеуде әрбір халық өзінің өткен тарих жолын толық әрі тұтас көрсете алатындай бағытты басшылыққа алғаны жөн. Бұдан өзге ұлттық тарихтың өзіне тән ерекшеліктеріне сәйкес ғылыми методологиялық принциптердің сол төл тарихтың терең мазмұнын, мәнін ашуға бейім түрлерін таңдап алу шарт. Таңдап алынған ғылыми принциптер қоғамның экономикалық, әлеуметтік қатынастарын ғана емес оның барлық қырларын айқындауы тиіс. Дегенмен де дәуірлеу мәселесінде бізге көбірек таныс болған К.Маркс пен Ф.Энгельстің ұстанымдары. Себебі солардың пікірлері негізінде маркстік – лениндік методология қалыптасты. Осыған орай формациялық бағыт өзге де принциптермен қатар тұрды. Өйткені, К.Маркс адамзат тарихын қоғамдық – экономикалық формацияларға бөледі. Олар: адамзат тарихын алғашқы қауымдық құрылыс, антикалық, құл иеленушілік кезең, феодализм дәуірі, капитализм дәуірі, коммунистік қоғам” [21].

К.Маркстің бұл формациялар туралы ілімі батыстың отырықшы егінші халықтарының тәжірибесінде жасалды. Көшпенді халықтар бұл қоғамдық құрылыстар туралы ұғымға да, мемлекет деген ұғымға да сипай қалды. Осылайша К.Маркс «Мемлекет таптық қоғам бар жерде ғана құралды» деген қағиданы алға тартты. К.Маркстің осы теорияларын И.М. Дьяконов ары қарай дамытып адамзаттың даму процессін 8 фазаға бөліп қарастырады. Олар: 1. алғашқы; 2. алғашқы қауымдық; 3. ерте заман; 4. империялық заман; 5. ортағасырлар; 6. ортағасырлардан кейінгі тұрақты – абсолюттік заман; 7. капиталистік; 8. посткапиталистік заман; [22]. Автор өз кезеңдерін бір жүйеге негіздеген. Біздің ойымызша осы барлық эволюцияшыл теориялар әрдайым барлығы төменнен жоғарыға қарай, қарапайымнан күрделіге қарай өрбитін прогрестің тұжырымдамасына, даму принципіне негізделген.

Олай болса қазіргі заман дәуірі үшін капитализмнен коммунизмге өту, екі қарама– қарсы қоғамдық жүйенің күресі. Социалистік және ұлттық – азаттық революцияның күшейуі, империализмнің құлауы мен отарлау жүйесінің таратылуы, барлық жаңа халықтардың социализмнің жолына ауысуы, социализм мен коммунизмнің барлық әлем көлемінде мерекесі, қоғамдық дамуда революциялық қозғалыстың түпкі шиеленісуі, әлемдік революциялық процесс пен қазіргі ғылыми– техникалық революциясында сипатталынады.

Енді ғылымда жаңа және қазіргі заман тарихын кезеңдеудің критерийлеріне келер болсақ. Жаңа және қазіргі заман тарихын маркстік формациялық тұрғыдан кезеңдерге бөлу: жаңа тарих (1640 – 1917 жж.) капиталистік формацияның қалыптасу, даму және салтанат құру кезеңі; қазіргі заман тарихы (1917 жылдан бастап) капиталистік формациялық жүйенің бірте– бірте жойылуы және екі фазадан – социалистік және коммунистік қоғамдардан тұратын жаңа формациялық жүйенің құрылу кезеңіне алып келді. Фармациялық тұжырымдама – кеңестік тарих ғылымының негізгі методологиялық іргетасы болып қаланды. Сондықтан да, Жаңа тарихты ішкі кезеңдеудің негізі– капиталистік фармацияның қалыптасу даму, гүлдену сатылары және жаңа прогресшіл таптың– пролетариаттың, капиталистік формацияны жоюшы саяси күштің қалыптасу даму сатысы болып саналды. Қазіргі заман тарихын ішкі кезеңдеудің негізгі – капитализмнің жалпы дағдарысы мен капиталистік жүйені жоюдың, бүкіл адамзаттың коммунистік формацияға өту сатылары болып табылды.

Сонымен қатар ұзын толқындар теориясы және капитализмнің жалпы дағдарысы туралы мәселе В.Джевонос, Н.Кондратьев, сондай – ақ ХХ ғасырдың екінші жартысында дамуын П.Боккер, Л.Фонтевей, Э.Мандель, сынды ғаламдар франкфурттық марксистік зерттеулер институтында ары қарай жалғастырды.

Жаңа және қазіргі заман тарихын өркениеттік тұрғыдан кезеңдеу (вигальды циклдар теориясы) жаңа тарих – дәстүрлі өркениеттік жүйенің дағдарысы мен өшуі, индустриальды өркениеттердің пайда болуы мен даму кезеңдері ғылымда нақтыланды. Қазіргі заман тарихы – индустриалдық өркениеттің дағдарысы мен өшуі, постиндустриалдық өркениеттік жүйенің пайда болуы, гүлденуі және дағдарысы, ақпараттық өркениетке өту кезеңіне алып келді.

Сондай – ақ жаңа және қазіргі заман тарихының мерзімдік шектерін өзгерту, қазіргі заман тарихының басталу нүктесін анықтаудың нұсқалары ғылымда нақтыланып, жаңа және қазіргі заман тарихының ішкі кезеңдерін анықтауға жаңаша көзқарастар пайда болды.

Алайда жаңа және қазіргі заман тарихын кезеңдеудің техногендік тұжырымдамасы ғылымда нақтыланып жаңа тарих – мануфактуралық капитализм, өнеркәсіптік төңкеріс және фабрика – зауыттық капитализм кезеңі. Қазіргі заман тарихы – монополистік және мемлекеттік монополистік капитализм кезеңі, ақпараттық экономикалық жүйенің қалыптасу кезеңдері пайда болды.

Сонымен қатар жаңа және қазіргі заман тарихын кезеңдеудің геосаяси тұжырымдамасына халықаралық қатынастардың дамуындағы ғаламдық өзгерістер – жаңа және қазіргі заман тарихын кезеңдеудің геосаяси тұжырымдамасының негізгі анықталды. Алайда бүгінгі күні ғылымда кезеңдеудің шартты белгілерінің негізінде Отан тарихын адамзаттың жалпы тарихының контекстінде кезеңдеу қолға алынууда.

Сондықтан да, тарихи процестердің қиындауы, қазіргі заман дәуірінде, әлеуметтік өзгертулердің қарқынды өсуі, тарихи түсіндірмелерде «дәуірлердің кезеңін» енгізуді қажет етеді. Мұндай көзқарасқа орыстың белгілі ғалымы В.В Косолапов өз ойын былай білдіреді «дәуірлер кезеңі – бұл тарихи ғылымның категориясы, ішкі тарихи жағыдайлар мен оқиғалардың байланысқан мағанасын, дүние жүзі тарихының кезеңінде хронологиялық шеңберде сипаттайды. Қазіргі заман дәуірі, мысалы үш кезеңнен құралады: Олардың екеуі өткенге жатады, ал үшіншісі қазіргі заманды қамтиды. Автор үшінші қазіргі заманды мынандай кезеңдерге бөлуді ұсынады:

Қазіргі заман дәуірінің – бірінші кезеңі, Ұлы Октябрь жеңісі мен капитализмнің жалпы дағдарыс жолына аяқ басуы, оның экономиканы саясат пен идеологияны қамтуы.

Екінші кезең – Европа мен Азия елдерінің қатарындағы социалистік революцияның жеңісімен, социализмнің әлемдік жүйесінің құрылуымен байланысы.

Қазіргі заман дәуірінің – үшінші кезеңі СССР – дің құрылуындағы социалистік қоғамның дамуымен, Европа мен Азия елдерінің қатарында толық және ақырғы социалистік жеңістері, Азия мен Африка елдерінің қатарындағы капиталистік емес жолдардың дамуы, әлемдік социалистік жүйенің қазіргі замандағы шешуші күштерге ауысуы сипатталады» [1]. Автордың ойына назар аударсақ ХХ ғасыр дәуірін барлық елдерде түсіндірілуіне назар аударып Ресей құрамындағы елдердің даму жолдарын қазіргі заман дәуірінде түсіндіре келе социалистік және коммунистік құрлыстың қайталанатын жекеленген елдерде кезеңдерінің басты белгілері болатына назар аударғанын аңғарамыз.

Сондықтан да, тарих ғылымында қоғамның даму жүйелерін белгілеуде (эра, эпоха, период, этап) ал қазақша (заман, дәуір, кезең, саты) атауларына назар аударсақ.

Заман – өзінің ішкі қоғамдық мазмұнының және тарихи оқиғалардың өздерінен бұрынғы уақыт кесіндісінен өзгешеленгенін байқататын уақыт кесіндісі түсінігі.

Дәуір – уақыт кесіндісінде тарихи процесс, тарихи жүйелердің ауысуы ретінде көрінетін ұғым.

Кезең – белгілі бір тарихи жүйе ішіндегі жағдайлардың ауысуын көрсететін тарихи процестегі уақыт кесіндісі.

Саты – осы тарихи жағыдай ішіндегі әр түрлі оқиғалардың тиянақтылығын бейнелейтін тарихи процестегі уақыт кесіндісі. Бұл жүйелер, мен белгілер тарих ғылымының дамуының шартты белгілері екендігін естен шығармауымыз керек.

Сондықтан да, тарихымызды жазуда таптық және формациялық принциптерден бас тартып және өркениеттік көзқарасты ұстануымыз қажет. Зерттеу жұмыстарының теориялық деңгейі жоғары тұрған ресейлік тарих ғылымының принциптерін басшылыққа алуға да болады, бірақ тарихты кезеңдеу барысында қазақ халқының тарихи – дәстүрлі ерекшелігін ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Косолапов В.В *Методология и логика исторического исследования.* – Киев: Головное издательство издательского объединения «Вища школа». 1977. – С. 263-264
2. Шпенглер О. *Закат Европы // Самосознание европейской культуры XX века.* – М., 1990. – стр. 23-68
3. Тойнби А. *Постижение истории.* – М., 1991. – С. 725
4. Қинаятұлы З. *Көшпенділер мемлекетінің пайда болу ерекшеліктері мен типі Қазақ мемлекеттілігін кезеңге бөлу мәселелері // Отан тарихы.* – 2006. – № 1. – 7 б.
5. Гумилев Л.Н. *Этногенез и биосфера Земли.* – Л., 1990. – С. 493
6. Қозыбаев М. *Өркениет және ұлт.* – Алматы, 2001. – 7 б.
7. Козыбаев И.М. *Историография Казахстана: уроки истории.* – Алма – Ата: Рауан, 1990. – С. 136
8. Морган Л.Г. *Древнее общество.* – Л., 1934.
9. Айқап, 1912, № 3– 4; "Киргизская степная газета", 1891. № 5.
10. Ғабитов Т. *Мәдениеттануға кіріспе.* – Алматы, 1996. – 10 б.
11. Хайек Ф. *Пагубная самодеянность* – М; 1992. – стр. 8

12. Шпенглер О. *Закат Европы*. – М.: 1993. – С. 256.

13. Оразбаева А. *Дәстүрлі қазақ қоғамына тән билер институты*. – Алматы: Дайк – Пресс, 2004. – 206 б.

14. Артыкбаев Ж. *Казахское государство: К проблеме методологии // Государство и общество в странахпосоветского Востока: История, современность, перспективы: материалы межд. конференции*. – Алматы: Дайк – Пресс, 1999. – стр. 37-38

15. *Қазақстан Республикасында тарихи сана қалыптастырудың тұжырымдамасы*. – Алматы, 1995. – 2-3 бб.

16. Десницкий С.Е. *Юридической рассуждение о разных понятиях какие имеют народы о собственности имения в различных состояниях общежителъства речи*. – М., 1823. – Т. IV. – стр. 319-381

17. Энгельс Ф. *Происхождение семьи, частной собственности и государства. В связи с исследованиями Льюиса Г. Моргана // Маркс Карл и Энгельс Фридрих. Избранные произведения в 3-х томах*. – М., 1970. – Т.3. – стр. 225-230

18. *Основы социологии*. – Ч.11. – М., 1994. – С. 63

19. Ясперс К. *Смысл назначения истории*. – М., 1991. – стр. 54-93

20. Маркс К., Энгельс Ф. *Избр.* – Т. 6. – С. 442

21. Дьяконов И.М. *Путь истории*. –М., 1994. – С. 210

22. Кентбеков С.К. *Проблемы историографии и основные принципы периодизации истории досоветского Казахстана. Автореф. Дисс.канд.ист.наук*. Алматы. 1997. – 18 с.

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 903/904 (574)
ГРНТИ 03.01.07

Ахатов Г.А.¹

*¹Докторант PhD, Институт археологии имени Маргулана А.Х. МОН РК
Некрополь средневекового городища Жайык*

Аннотация

В статье представлены материалы исследования некрополя средневекового городища Жайык в Западном Казахстане. На территории некрополя исследованы два мавзолея, остатки башнеобразного сооружения и круглого погребального сооружения.

Ключевые слова: средневековые, некрополь, архитектура, культура, погребальные сооружения, мавзолей

Г.А. Ахатов¹

¹А.Х. Маргулан атындағы Археология институты, PhD докторант

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ЖАЙЫҚ ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ҚОРЫМЫ

Аңдатпа

Мақалада Батыс Қазақстандағы ортағасыр Жайық қалашығының қорымының зерттеу материалдары келтірілген. Қорымының аумағында екі кесене, мұнара тәрізді қурылыстың қалдығы және дөңгелек жерлеу орыны зерттелді.

Кілтті сөздер: ортағасырлық, некрополь, архитектура, мәдениет, жерлеу орындары, кесене

G.A. Akhatov¹

¹PhD, Institute of Archaeology named after A.K. Margulan of MES RK

THE NECROPOLIS OF THE MEDIEVAL CITY OF JAIYK

Abstract

Materials of a research of the necropolis of the medieval city of Jaiyk in Western Kazakhstan are presented in article. Two mausoleums, the remains of a tower-shaped construction and the round funeral construction were explored on the territory of the necropolis.

Key words: Middle Ages, necropolis, architecture, culture, funeral constructions, mausoleum

Некрополь средневекового городища Жайык расположен в 2 км к северо – западу от городища. Памятник расположен на Свистун горе, которая в этом месте имеет вид широкого плато, а восточнее, на берегу р.Урал оканчивается так называемыми Меловыми горками. На плато расположены курганообразные холмы, на которых были найдены обломки обожженного кирпича. Так как в прошлом поверхность Свистун горы распаивалась под посевами, то холмы сnivelированы и имеют небольшую высоту до 1 м. На некрополе в разные годы исследованы два мавзолея, остатки башнеобразной постройки [1] и круглого погребального сооружения.

Малый мавзолей. До раскопок имел округлую форму, диаметром 32-36 м, с оплывшими склонами. Сохранившаяся высота его около 0,8 м над окружающей плоской поверхностью поля. Раскопки показали, что конструкции постройки, стены и даже частично полы, подверглись разрушению. Вымостка полов сохранилась лишь на половине площади каждого из двух помещений. Постройка сооружена без фундамента. Роль его выполняют три слоя кладки жженым кирпичом под уровнем древней дневной поверхности. Кладка кирпича в стенах осуществлена на растворе “чёрной” материковой глины. Размеры кирпича 25-26 х 25-26 х 5 см, использовался и кирпич в половину этого формата.

Снаружи мавзолей выглядел как прямоугольный объём, размерами 9 x 12 м. Длинная ось здания ориентирована ЮЗ-СВ. Юго-западная стена была оформлена в виде портала. В середине её частично сохранились потёртые кирпичи входа в помещение № 1, и она имеет толщину 2,25 м, в то время как остальные стены постройки толщиной 1,75 м. Через вход в центре порталыниши попадали в помещение № 1, являвшееся зиаратханой. Оно прямоугольной формы, размеры его 5,5 x 3,5 м. Слева и справа от входа в это помещение, вдоль восточной и западной стены располагались невысокие суфы шириной 1,25 м и высотой около 0,4 м. Суфы по краю выложены квадратным кирпичом, а внутреннее пространство забито черной материковой землёй. Возможно, их ширина и одновременно объём всего помещения увеличивался за счёт ниш расположенных за суфами в восточной и западной стене. Пол помещения площадью 2,75 x 3,5 м выложен квадратным жжённым кирпичом на известковом растворе. Кирпич уложен на подсыпку из желтоватой глины, которой выровнена поверхность материка.

Далее проход в центре северной стены, вел в помещение № 2, которое и было собственно усыпальницей (гурхана). Оно квадратное в плане площадью 5,5 x 5,5 м. Возможно, его объём также увеличивался за счёт глубоких ниш в стенах. Средняя часть пола помещения вымощена шестиугольным обожженным кирпичом. Размер кирпича: 27 см от угла до угла. Эта вымостка как бы взята в раму из простых квадратных кирпичей. Вдоль южной, западной и восточной стен уложен один ряд квадратных кирпичей, а вдоль северной - четыре. Возможно, с этой стороны была устроена суфа шириной 1,25 м. На полу помещения № 2 жжённый кирпич уложен в два слоя.

Единственное погребение в гурхане расположено почти в центре него, перед суфой у северной стены. Могильная яма глубиной 1,6 м, длиной 2,55 м, шириной 1,15 м ориентирована длинной осью В-З. Над ним не было кирпичной вымостки пола, а в заполнении могильной ямы встречено множество глазурованных и просто ангобированных плиток и кирпичиков. Стены до дна могильной ямы обложены кирпичом, т.е. сооружен склеп. В кладке присутствуют и кирпичики половинного формата. По качеству кирпичи в могильной яме отличаются от кирпичей в кладке стен и выстилке полов. Погребальная камера имеет внутренние размеры 2,0 x 0,7 м.

Погребение полностью разграблено. Вынесена даже большая часть кирпичей из кладки могильного склепа. Также отсутствует большая часть костей скелета погребённого. Обнаружены лишь череп, некоторые длинные кости конечностей, часть тазовых костей. Череп и несколько костей лежали в северо-западном углу могильной ямы, на остатках стенки ящика. В завале ямы обнаружены обломки обожженных кирпичей, куски истлевшего дерева. В слое над полом склепа обнаружены железное кресало, гвозди (16 шт.), бронзовые бубенчики (2 шт.), небольшой железный нож, конусовидная железная поделка, возможно, колокольчик.

Гвозди однотипны размером 8-9 см в длину, кованые, квадратные в поперечном сечении 7-8 x 7-8 мм. «Шляпка» отогнута в одну сторону, слегка раскованы. На гвоздях обычно прилипшие куски деревянных досок. Очевидно, что этими гвоздями были скреплены доски гроба. При расчистке помещений мавзолея найдены большие кованые гвозди с округлой обычной шляпкой. Длина их 18,5 см, они так же квадратные в сечении. Бронзовые бубенчики (2 экз.) округлой формы, высота 3 см, состоящей из двух спаянных половинок диаметром 2,4 см. Прорезь прямоугольная с круглыми окончаниями. Сверху напаяно кольцевое ушко. Обломок железного ножа, длиной 11 см, с прямой спинкой. Толщина спинки – 0,5 см, у острия – 0,3 см. Ширина лезвия – 1 см, у острия – 0,7 см. Лезвие ножа имеет клиновидное сечение.

Судя по выявленным деталям плана данное архитектурное сооружение можно интерпретировать как фасадно-купольный продольно-осевой двухкамерный мавзолей. Подобный тип мавзолеев в Центральной Азии сложился ко второй половине XIV в. [2, с.102].

Для золотоордынского мемориального зодчества более характерны однокамерные мавзолеи, подобные исследованным на Северном Кавказе в районе Пятигорска [3, с.262-265]. Обряд погребения – труположение головой на северо-запад, в одежде с личными вещами, в деревянном гробу на дне могильной ямы в кирпичном склепе – соответствует погребальной обрядности кочевников недавно принявших ислам [4, с.139-158].

Основание башнеобразного сооружения. Расположен в 220 м к северо-востоку от Большого мавзолея. В результате расчисток небольшого холма выявилось основание круглой в плане постройки с очень массивными стенами. Наружный диаметр 8,5 м. Стена толщиной 2 м сложена комбинированной кладкой из двух рядов сырцовых блоков, размерами 0,7 м x 0,7 м и обожженного кирпича с наружной стороны. Сохранившаяся высота кладки стены до 0,8 м. Вдоль наружного контура основания стены фиксируется узкая (0,5-0,3 м) отмостка высотой в два кирпича

фиксирующая уровень древней дневной поверхности. Внутреннее пространство диаметром 4,5 м состоит из желтоватой материковой глины без следов могильной ямы, или каких либо перекопов. Можно предположить, что здесь сохранилась цокольная часть, какой то круглой башнеобразной культово-мемориальной постройки.

Еще одно *круглое сооружение* исследовано в 2013 году [5, с.78-81]. Сооружение расположено в 300 м к северо-востоку от Большого мавзолея. До исследования представлял собой небольшую насыпь, диаметром 15 м, высотой 0,5 м. Постройка круглой в плане формы, с камерой в центральной части. Толщина стен составляет 2,20 - 2,25 м, сложены комбинированной кладкой из жженого и сырцового кирпичей. Жженными кирпичами оформлен лишь внешний периметр сооружения. Погребальная камера вследствие грабительских перекопов деформирована, завалена фрагментами сырца и жженных кирпичей. Она в плане имеет круглую форму, диаметром 5,1 м. В ходе расчистки на разных уровнях были обнаружены костяки погребенных - два человеческих черепа и остальные кости скелета.

Большой мавзолей. Единственным холмом на Свистун горе, не подвергавшимся распашке, является наиболее массивный и высокий холм. Исследованиями установлено, что почти под двухметровой толщей строительного мусора, образующего холм, сохранились архитектурные остатки Большого мавзолея [6, с.142-162]. До раскопок памятник имел овальную в плане форму вытянутую длинной осью по направлению С-Ю, с небольшим отклонением к востоку. Размеры его 50 x 37 м, высота над окружающей поверхностью 2,5 м. У северного края холма к востоку и западу имеется два симметрично расположенных круглых в плане котлована диаметром 10-15 м и глубиной 1,2-1,8 м.

Раскопки одного из котлованов показали, что они образовались при строительстве мавзолея и из нее производились выборка глины для раствора. В заполнении западины выявлены большое количество обломков облицовочных плиток с поливой на лицевой стороне, фрагменты от кувшиннообразных сосудов, донцев, венчиков, горловин, стенок тандыра, железных изделий. Кроме того в заполнении выявлено большое количество костей домашних животных.

Работы на мавзолее показали, что холм сплошь состоит из завала кирпичной крошки и битого обожженного кирпича квадратной формы (25-26 x 25 – 26 x 5 см).

Мавзолей прямоугольный в плане формы, площадью 12,85 x 19,5 м. Южный фасад мавзолея видимо был оформлен в виде монументального портала с широкой центральной входной сводчатой нишей. Западный и восточный края портала выступают на 2 метра за линии боковых фасадов, увеличивая тем самым общую ширину фасада до 17 м.

Перед главным фасадом мавзолея располагался обширный, почти квадратный в плане двор, площадью 25,8 x 24 м вымощенный квадратным обожженным кирпичом и огороженный стеной. Основание стен, сохранившиеся на высоту в два кирпича, сложены из жженных кирпичей квадратной формы, размерами 22 x 22 x 6 см. Наружные края стен выложены целыми кирпичами квадратной и прямоугольной формы, а внутренняя часть забутована обломками кирпича. Верхняя часть южной стены выложена сырцовыми кирпичами квадратной формы. Толщина восточной стены ограды составляет – 1,9 м, западной – 1,4 м, южной – 1,2 м. Восточный и западный углы ограды оформлены в плане башнеобразной формы, диаметром 1,8 м. Вход во двор, шириной 2,4 м, находился в южной стене ограды. К юго-западному углу ограды пристроено прямоугольное помещение, размерами 4,1 м x 6 м. Внутренние стены помещения толщиной 0,6 м - 0,9 м. Западной и южной стенами помещения служат соответствующие стены ограды. На территории площадки двора расположены семь поздних погребений. Аналогичная площадка в свое время была расчищена перед фасадом мавзолея Жошыхана на Улытау (XIV в.) [7].

Помещение №1 мавзолея расположено за порталом, из которого в помещение вел дверной проем. Размеры помещения 4,4 x 4,4 м. Справа и слева от входа были устроены две глубокие во всю ширину помещения (глубина 2,2 м, высота 45-50 см) суфы, увеличивающие вдвое объем помещения. Края суф выложены квадратным обожженным кирпичом. В заполнении черно-серый материковый грунт и строительный мусор. Если предположить, что суфы были перекрыты арками, то площадь помещения 1 удваивается и приобретает форму вытянутого прямоугольника размерами 8,8 x 4,4 м, а над центральной квадратной частью помещения можно предполагать купольное перекрытие.

Это помещение выполняло функцию «зийарат-хана». Вся среднюю часть помещения № 1 занимает центральная суфа в виде подпрямоугольной платформы. Ее сохранившаяся высота 34 см (пять слоев обожженного кирпича в кладке краев платформы), размеры 275 x 220 см. Края платформы выложены в 2-3 ряда квадратного кирпича, внутри заполнение материковым грунтом и

кирпичным ломом. Пол помещения с двух сторон платформы (ЮВ, СВ) выложен голубыми глазурованными шести угольными плитками. Ширина этой выкладки с северо-восточной стороны 80 см, с юго-восточной – 30 см. Голубые плитки вымостки сильно потертые, растрескались, местами глазурь утрачена. Остальная площадь пола вымощена обычным квадратным обожженным кирпичом размерами 23-24 x 23-24 x 5 см, применявшимся и в кладке стен всего здания. Нужно отметить, что наружные, «лицевые», стороны стен выкладывались кирпичами половинного формата (11,5-12,5 x 24-25 x 5 см), а в кладке тела стен встречается кирпич формата 20 x 25 x 5 см, 21 x 24 x 5 см. и т.д. Из особенностей постройки нужно отметить, что восточная стена здания несколько толще западной, 2-2,1 м и 1,95 м соответственно.

Стена толщиной 205 см отделяет помещение № 1 от квадратного помещения № 2. Ширину дверного проема и здесь выявить не удалось по упоминавшейся выше причине. Как выяснилось, это основное помещение мавзолея – «гурхана». На его главной оси находилась платформа-мастаба (надгробие), под которой покоились два основных погребения мавзолея. Внутренние размеры помещения № 2 - 8,8 x 8,8 м. Оно разрушено до основания так, что выбраны даже кирпичи вымостки пола. О том, что вымостка здесь была, свидетельствуют ее следы: сохранившиеся небольшие участки выстилки квадратным кирпичом и полоса вдоль южной стены из обломков голубых глазурованных плиток

Перед дверным проемом в помещение № 2 в 1 м от внутренней линии южной стены обнаружена выложенная из обожженного кирпича на известковом растворе «тумба» размерами 65 x 65 см, высотой 50 см. Эту «тумбу» можно было бы принять за основание деревянной колонны, тем более что находится она точно на центральной оси мавзолея, но ее местоположение, прямо перед входом, и то, что не отмечены следы аналогичной и парной ей тумбы у северной стены, заставляют, пока, воздержаться от такой интерпретации.

В помещении были расчищены шесть взрослых и пять детских погребений. Все погребения ориентированы головой на запад. Наблюдается четкое зонирование в расположении погребений: четыре детские погребения размещены слева от входа у западной стены, а взрослые – четыре у восточной стены и два по центру помещения, под платформой – мастабой. Лишь одно детское погребение (№11) оказалось у восточной стены гурханы, в ее северо-восточном углу

Погребения. В центре северной половины помещения № 2, в 1,9-2,0 м от северной стены, сохранились следы прямоугольной платформы-мастабы. Ее размеры 3,0 x 2,8 м. Высоту теперь определить не возможно, но надо полагать, что она была, подобно платформе в помещении №1, высотой около 0,5 м. Края ее были выложены в один ряд обожженного кирпича на ганчевом (известковом) растворе. Мастаба была основательно разрушена и разобрана. Более-менее хорошо сохранились следы юго-восточной и юго-западной углов. Над другими погребениями гурханы, видимо, из-за основательного разрушения (выбрана даже вымостка пола), следов обычных в таких случаях намогильных сооружений не отмечено. Два погребения, находившиеся под этой платформой (№1 и 5) также разрушены и ограблены. Ясно, что эти погребения являются центральными погребениями всего комплекса, и, вероятно, самыми ранними.

Погребение № 1 совершено в прямоугольном кирпичном склепе, размерами 2, 10 x 0, 76 м, на глубине 0,86 м от уровня пола. Высота сохранившейся кладки стенок склепа – 0,66 м. Пол склепа выложен квадратными и прямоугольными обожженными кирпичами. Перекрывался склеп квадратными и прямоугольными кирпичами. Заполнение могильной ямы – фрагменты квадратного жженого кирпича и изразцов, а так же мелкие фрагменты раскрашенной алебастровой штукатурки. Здесь, как и в заполнении ямы погребения 5 встречены фрагменты плиток с росписью золотом, а так же мелкие кусочки цветной тонкой штукатурки. Погребение разграблено и разрушено, костяк находился в соседнем, расположенном параллельно погребению №5. На дне склепа, у западной и восточной стенок обнаружены фрагменты железных гвоздей, железных креплений (скобы) от деревянного гроба, две фаланги пальцев рук. Гвозди подобны обнаруженным в погребении «Малого мавзолея» [1, с.179, рис.13-11,12,13], размеры их от 10 до 12-13 см.

Погребение № 5 находится параллельно погребению № 1. Погребение совершено в грунтовой яме с «запличиками», размерами 2,35 x 1,2 м, на глубине 1 м от уровня пола. Пол и нижняя часть стенок могилы не имеет выкладок кирпичами. Выше, с помощью квадратных обожженных кирпичей выложенных на запличиках, стенкам могил придана трапециевидная форма (видимо, по форме гроба), размерами: длина – 1,9 м, ширина западной стенки – 75 см, восточной – 56 см, высота в четыре ряда кирпичей. Судя по остаткам, погребение перекрывалось квадратными кирпичами и прямоугольными кирпичами в ложный свод. Погребение потревожено, в склепе находилось два

костяка (второй, переброшен, судя по всему, из соседнего погребения №1). Из погребального инвентаря обнаружены фрагменты от железных пластин, пять гвоздей, куски дерева, и трапециевидные глазурованные плитки, возможно, от перекрытия склепа в заполнении ямы.

Вдоль восточной стены гурханы расположены в ряд четыре погребения взрослых покойников (погр.№ 2,3,6,7).

Погребение № 2 расположено с права от входа в помещение, ближе к восточной стене. Размеры могильной ямы 2,35 x 1,20 м, глубина 1,15 м. Форма могильной ямы – яма с заплечиками вдоль длинных сторон. В погребальной щели шириной 80 см. обнаружены фрагменты от деревянного гроба. Вдоль длинных (северной и южной) стенок сделаны заплечики шириной 20 см, необходимых, видимо, для укладки деревянного или кирпичного (в виде свода) перекрытия. Следов перекрытия не зафиксировано. Расчищен не потревоженный костяк погребенного, положенный на спину, головой на запад. В заполнении могильной ямы встречены фрагменты изразцов. Погребальный инвентарь отсутствует.

Погребение № 3 расположено рядом и параллельно погребению №2. При расчистке на глубине 45 см обнаружен завал из квадратных обожженных кирпичей, видимо, от разрушенного перекрытия склепа. Погребение совершено в прямоугольной грунтовой яме, размерами 2,4 x 1,34 м, на глубине 1,1 м. Могильная яма вдоль длинных сторон имеет «заплечики» высотой 35 см, шириной до 24 см. На заплечиках кладка обожженными квадратными кирпичами. Сохранившаяся высота - шесть рядов (южная) и неполных три ряда (северная). Погребение ограблено, положение костей погребенного нарушено. Вдоль северной стенки, рядом с черепом сохранился фрагмент доски от деревянного гроба (?), красного цвета украшенный орнаментом. Погребальный инвентарь не сохранился. При расчистке могильной ямы обнаружены кусочки ткани от одежды, обломки глазурованных изразцов, фрагменты деревянной доски, обломки железных гвоздей и креплений в виде фрагмента пластины шириной 2,8 см.

Погребение № 6 расположено параллельно погребению №3. Погребение совершено в могильной яме с заплечиками вдоль всех четырех сторон. На заплечиках из плиток с бирюзовой поливой различных форм выложены стенки «трапециевидной» формы склепа. Размеры склепа: длина – 2,27 м, ширина западной стенки – 1 м, восточной стенки – 80 см. Борта погребальной щели также обложены поставленными на ребро глазурованными голубыми плитками. В склепе находился деревянный гроб, размерами: длина – 1,80 см, ширина в изголовье – 54 см, в ногах – 25 см, высота – 30 см. Вследствие ограбления разрушена северная часть конструкции перекрытия. Перекрытие склепа производилось «голубыми» плитками ложным сводом, затем выкладывалось квадратными обожженными кирпичами. Кости ребер, позвонки, части таза обнаружены в северо-восточном углу склепа, на глубине 20 см от перекрытия. Из погребального инвентаря сохранились железные гвозди (2 экз., длина-8,5 см.) от гроба, фрагменты кожи от обуви погребенного. При сооружении склепа применялись плитки трапециевидной формы 12 x10x3 см, прямоугольной формы 22 -22,5 x 20-22,5 x 3-4 см.

Погребение № 7. Внутри могильной ямы с заплечиками размерами 2,25 x 1,1 м и глубиной 0,8 м нет никаких конструкций. Деревянный гроб длиной 2,0 м и шириной 55-40 см установлен прямо на дно ямы. Костяк длиной 1,7 м лежит внутри гроба, череп лицом вверх. Кисти рук на тазовых костях. Голени ног перекрещены. У висков черепа обнаружены две золотые проволочные сережки в виде простых колечек. Как отмечалось выше, детские погребения № 4,8,9,10 расположены в ряд вдоль западной стены, лишь детское погребение № 11 оказалось в северо-восточном углу гурханы.

Погребение № 4 расположено слева от входа в помещение, ближе к западной стене. Могильная яма была сверху, на уровне пола гурханы, выложена квадратными жжеными кирпичами. После снятия слоя кирпичей четко фиксировалось могильное пятно, размерами 1,4 x 0,85 м. В северной стенке могильной ямы на глубине 75 см сооружен подбой («ляхад»), размерами 1,28 x 0,5 x 0,35 м. Погребение совершено в гробу. Костяк плохой сохранности, ориентирован головой на запад. Подбой перекрывался сырцовыми кирпичами (15 шт.), размерами 40-42 x 24-26 x 7-9 см, поставленными на ребро. Погребальный инвентарь отсутствует.

Погребение № 8 находится параллельно погребению №4. Погребение совершено в грунтовой яме, размерами 1,1 x 0,6 м. Нижняя часть стенок в три ряда выложены обожженным кирпичом образуя склеп. Перекрытие разрушено грабительским перекопом. На глубине 53 см обнаружены фрагменты деревянного гроба с детским костяком плохой сохранности. При расчистке выявлены фрагменты плиток с геометрическим и растительным орнаментами. Погребальный инвентарь отсутствует.

Погребение № 9 находится параллельно погребению № 8. Погребение совершено в грунтовой яме, размерами 1,1 x 0,55 м, на глубине 0,51 м. Дно, стенки могильной ямы на высоту 30 см выложены обожженным кирпичом. Детский костяк, был уложен в деревянный гроб, от которого сохранился лишь древесный тлен. У изголовья погребенного находился обожженный кирпич “лекальной” формы, поставленный на ребро. Склеп, скорее всего, перекрывался обожженными кирпичами, квадратной формы. В заполнении встречены фрагменты орнаментированных плиток с росписью золотом, размерами 16,5 x 11,5 x 2 см. Плитки трапециевидной формы с бирюзовой поливой. Погребальный инвентарь отсутствует.

Погребение № 10 расположено рядом и параллельно с погребением №9. Погребение совершено в грунтовой яме, размерами 1,4 x 0,80 м. (внешние размеры), на глубине 0,50 м. Дно, стенок могильной ямы на высоту 25 см. обложены обожженным кирпичом. Костяк плохой сохранности. В заполнении могильной ямы встречены фрагменты глазурованных плиток с геометрическими и растительными орнаментами; монохромные плитки трапециевидной формы с бирюзовой поливой.

Погребение № 11 расположено в северо-восточном углу гурханы рядом и параллельно погребению №7. При расчистке на глубине 20 см, у северной стенки обнаружены два обожженных кирпича треугольной формы. Погребение совершено на глубине 80 см, в грунтовой яме с заплечиками вдоль длинных сторон, шириной 10 см. Размеры погребения: 1,3 x 0,7 м. Костяк плохой сохранности. Здесь же обнаружены фрагменты железных гвоздей, куски истлевших досок (видимо, от гроба). В заполнении могильной ямы встречены плитка трапециевидной формы с бирюзовой поливой, фрагменты раскрашенной штукатурки.

Разнообразие устройств погребальных сооружений выявленных в гурхане «Большого мавзолея» достаточно полно отражает «репертуар» погребальных сооружений городских некрополей Золотоордынской эпохи в евразийских степях [4, с.108-166].

Мавзолеем служил фамильной (родовой) усыпальницей. Правая, восточная, сторона гурханы была отведена в основном для погребений взрослых представителей клана, левая же – для детских погребений. Всего же здесь обнаружено и расчищено одиннадцать погребений. Есть основания считать, что все погребения совершены в период функционирования мавзолея, как фамильной усыпальницы представителей социально-политической элиты прижайыкской части Золотой орды. Результаты антропологических исследований, также указывает на очень близкое родство между изученными индивидуумами из Большого мавзолея [8, с.100].

По своему архитектурному типу данный мавзолей, также как и «Малый мавзолей», можно отнести к «фасадным двухкамерным мавзолеям» [2, с.97].

Список использованной литературы:

- 1 Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А.. Средневековое городище Жайык. Алматы, 2005. С. 221; Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г.А. Некрополь Уральского городища // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып.1, Уральск, 2002.С.168-184*
- 2 Маньковская Л.Ю. О типологии мемориального зодчества Средней Азии. Мавзолеи Фудины и Касби.// Культура и искусство народов Средней Азии в древности и средневековье. М., 1979.*
- 3 Ртвеладзе Э.В. Два мавзолея золотоордынского времени в районе Пятигорья.//СА, № 4,1969.*
- 4 Егоров В.Л., Федоров Давыдов Г.А. Исследование мечети на Водянском городище.// Средневековые памятники Поволжья. М., 1976.*
- 5 Калменов М.Д. Исследования городища Жайык в 2012-2013 гг.//Средневековые города бассейна реки Урал. Уральск., 2014. С.186*
- 6 Байпаков К.М., Смагулов Е.А., Ахатов Г. Исследования “Большого мавзолея” на некрополе Уральского городища. //Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып.2, Уральск, 2003.*
- 7 Отчет по теме: Археологические исследования некрополей Алаша-хана и Жошы-хана для последующей реставрации и музеефикации. Алматы-Караганда, 1998. Рукопись. Архив ИА.*
- 8 Отчет по теме: Культурное наследие Западно - Казахстанской области: городище Жайык. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Алматы. 2006*

УДК 330.342.22
ГРНТИ 09.00.11

Закирьянов К.К.¹, Кулахметова Г.А.², Макогонов А.Н.³

*¹д.п.н., профессор,²магистр наук, докторант,³д.п.н., профессор
Казахская академия спорта и туризма*

О ТЮРКСКОМ (КАЗАХСКОМ) ПРОИСХОЖДЕНИИ ЦАРИЦЫ САКОВ-МАССАГЕТОВ ТОМИРИС И КИРА II ВЕЛИКОГО

Аннотация

Становление суверенных государств вызывает у народов чувство этнокультурной идентичности, что неизбежно сопровождается поисками своих глубинных исторических корней, а также попытками переосмысления ключевых моментов истории своей страны и своего этноса.

В статье представлены исторические материалы о сражениях и победах царицы саквов-массагетов Томирис над персидским царем Киросом II Великим. Предлагается соорудить на берегу реки Сырдарья в Кызылординской области в долине даев (адаев) мемориальный комплекс, посвященный великим предкам тюркского народа царице Томирис и ее противнику Киру II Великому, которые были предположительно из родов предков казахов и безраздельно господствовали в далекие времена на территориях Центральной и Передней Азии. Их создание дополнит список сакральных объектов, составляющий культурно-географический пояс святынь Казахстана.

Ключевые слова: туризм, история, великие предки, памятники, казахский народ, сакральные места, Великая Степь

САҚ-МАССАГЕТ ПАТШАЙЫМЫ ТОМИРИС ПЕН КИР II ҰЛЫНЫҢ ТҮРКІ (ҚАЗАҚ) ШЫҒУ ТЕГІ ТУРАЛЫ

А.К. Закирьянов¹, Г.А. Кулахметова², А.Н. Макогонов³

*П.ғ.д., профессор,² ғылым магистры, докторант,³ п.ғ.д., профессор
Қазақ спорт және туризм академиясы*

Аңдатпа

Егемен мемлекеттердің қалыптасуы халықтардың сезімі мен этномәдени сәйкестілігін тудырады және де олар өзінің терең тарихи тамырын іздестіруімен бірге жүреді, сондай-ақ өз елінің тарихын және өз этносының тарихындағы маңызды сәттерді қайта ойластырумен болады.

Мақалада шайқас және сақ-массагеттер патшайымы Томирисінің парсы патшасы Кир II Ұлы үстінен жеңістері жайлы тарихи материалдары берілген. Сырдария өзенінің жағасында Қызылорда облысының аңғарында Дай (адай) алқабында мемориалдық кешен тұрғызуға, ол кешенді ұлы ата-бабаларымыз Томирис патшайымы және оның қарсыласы Кир II Ұлына арнауға ұсыныс жасалып отыр, олар шамамен қазақтардың руынан және де өткен заманда Орталық және Алдыңғы Азия аумақтарында қожалық еткен. Осы кешеннің тұрғызылуы мәдени-географиялық белдеудің киелі объектілерінің тізімін толықтырады.

Кілтгі сөздер: туризм, тарих, ұлы ата-бабалар, ескерткіштер, қазақ халқы, қасиетті орындар, Ұлы Дала

ABOUT THE TURKIC (KAZAKH) ORIGIN
OF THE SAKS-MASSAGETAE QUEEN TOMIRIS AND CYRUS II THE GREAT

K.K. Zakiryaynov¹, G.A. Kulakhmetova², A.N. Makogonov³

¹ doctor of pedagogical sciences, professor, Masters of Science, doctoral student², doctor of pedagogical sciences, professor Kazakh Academy of Sport and Tourism³

Abstract

The formation of sovereign states gives people a sense of ethno-cultural identity, which is inevitably accompanied by the search for their deep historical roots, as well as attempts to rethink the key moments of their country's history and their ethnic group.

The article presents historical materials about the battles and victories of the Saks-Massagets' Queen Tomiris over the Persian King Cyrus II the Great. It is proposed to build a memorial complex on the Syr Darya river banks in Kyzylorda region in the valley of the Dai (Adai), dedicated to the great ancestors of the Turkic people Queen Tomiris and her opponent Cyrus II the Great, who were presumably from the Kazakhs ancestors and completely dominated in the distant past in the territories of Central and Front Asia. Their creation will complement the list of sacred objects, which make up the cultural and geographical zone of the Kazakhstan Holy places.

Key words: tourism, history, great ancestors, monuments, Kazakh people, sacred place, Great Steppe

Введение. В Послании Президента Н.А. Назарбаева «Казахстан-2030» в числе основных приоритетов деятельности государства в культурной сфере было определено сохранение историко-культурного наследия. В этих целях была разработана государственная программа «Культурное наследие 2004-2009», направленная на осуществление историко-культурной преемственности в интересах динамического развития культуры и духовности Казахстана. Программа призвана совершить прорыв в изучении, сохранении и использовании историко-культурного наследия Казахстана. За прошедшие годы была проведена большая работа по созданию целостной системы изучения культурного наследия страны, воссозданию значительных историко-культурных и архитектурных памятников. В продолжении реализации данного проекта наш Президент в своей статье: «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» обозначил программу «Сакральная география», где определены и будут определяться исторические места на территории Казахстана, связанные с великими событиями и великими людьми. На всей территории страны будет создана единая сеть мест памяти, культурно-географический пояс святынь Казахстана. Пояс должен стать основой каркаса национальной идентичности. Сакральная карта создается для казахстанцев, чтобы они знали все исторические, легендарные места своей родины, а также для того, чтобы их презентовать мировому сообществу. Ее создание во многом будет способствовать устойчивому развитию туризма в Республике Казахстан.

На территории Казахстана осталось мало следов древних цивилизаций, хотя именно Великая Степь была прародиной многих из них [1]. Достаточно вспомнить Древний Шумер, который признан учеными мира, как место создания человечеством своих первых культурных ценностей. Сегодня многие ученые утверждают [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7], что цивилизацию Шумера создали пришедшие из Великой Степи кочевые племена, а язык и письменность Шумера являются тюркскими. Известна также переписка шумерских царей со своими сородичами из Великой Степи, места проживания которых назывались Арраном или Арратой и это государство находилось по некоторым данным на территории либо современного Восточного Казахстана или Азербайджана [6, 7, 8].

На территории Великой Степи еще 4 тыс. лет до н.э. была приручена дикая лошадь, а за тысячи лет до наступления железного века было изобретено железо, и именно, на территории Великой Степи зародились первые письмены и первые мировые религии [8, 9]. Но, к сожалению, как отмечал наш Президент, Великая Степь хранит молчание и поиск его величия еще впереди.

Цель исследования – восстановить в памяти народа имена предков тюркского народа царицы саков – массагетов Томирис и персидского царя Кира Второго Великого, которые безраздельно господствовали в далекие времена на территориях Центральной и Передней Азии.

Результаты исследования и их обсуждения. В Кызылординской области находится мемориальный комплекс, посвященный Қорқыт Ата – великому предку тюрков-огузов. За тысячи лет до Қорқыт Ата, по некоторым данным, сырдарьинская земля была свидетелем подвига царицы саков-массагетов Томирис, которая разгромила войско Кира Второго Великого, царя Персии, завоевавшего в это время многие соседние народы. Узбекские ученые утверждают, что это событие произошло в их

стране, а таджики считают ее своей великой землячкой. Как известно, дахи-даи, массагеты, каспии, аланы и адайцы одно и то же племя [10]. Персидский царь Кир Второй Великий нашел свою смерть в долине даев [11, 12]. Царица саков-массагетов Томирис была из казахского рода Адай утверждает исследователь Т.Досанов [12]. Саки во времена царицы Томирис делились на несколько групп: массагеты, тиграхауды, хаомаварги, и т.д., а Томирис возглавляла саков-массагетов, в составе которых, предположительно, были и предки казахских адайцев [7]. Сегодня зонами расселения казахских адайцев является территория западнее Сырдарьи, поэтому есть все основания предполагать, что великая царица саков-массагетов Томирис принадлежала к предкам казахского народа и, если мы на берегу реки Сырдарья в Кызылординской области, где находится долина даев, соорудим величественный монумент, посвященный подвигу Томирис, то получим еще одно историческое место в Казахстане, которое будет привлекательно для туристов.

Самое раннее описание массагетов, их царицы Томирис и её победы над персидским царем Киrom II Великим, после попытки последнего завладеть царством массагетов, приводит Геродот, который описал все это почти спустя сто лет после упоминаемых событий [13]. История Томирис и её победы над Киrom была хорошо известна в античном мире и стала легендой; об этом писали такие историки античности как Страбон, Иордан [14, 15].

В 530-529 гг. до н.э. царь Персии – Кир, покорив множество стран народов и получив титул «властитель Азии», отправился в поход на Великую степь. Первый бой завершился победой саков, который возглавлял сын Томирис – Спаргапис. Геродот пишет, что Кир, перейдя реку (предположительно Сыр-Дарью) и углубившись на территорию массагетов на один дневной переход, по совету лидийца Креза, устроил массагетам ловушку. Персы оставили лагерь с запасом вина, который обороняла небоеспособная часть, а основные войска отошли назад к реке. Массагеты, как только одолели противника, возлегли и стали пировать, а насытившись пищей и вином, заснули. Персы же, придя, перебили многих из них и ещё больше захватили в плен, среди них и сына царицы Томирис, командовавшего массагетами, имя которого было Спаргапис. Узнав об этом, Томирис направила Киру послание: «Алчущий крови Кир, отдай мне моего сына и уходи из этой страны безнаказанно. Если же ты не сделаешь этого, то клянусь тебе солнцем, владыкой массагетов, я напою тебя кровью, хотя ты и ненасытен» [16].

Согласно Геродоту, плененный Спаргапис уговаривает Кира снять с себя оковы, а когда же был освобожден и как только смог владеть руками, лишает себя жизни. Томирис же, когда Кир её не послушался, собрав всё своё войско, вступила с Киrom в бой. Большая часть персидского войска была уничтожена тут же на месте, а сам Кир погиб. По одним свидетельствам, обезглавленный труп Кира был распят [13], а его голову Томирис сунула в винный мех, наполненный человеческой кровью и добавила следующее: «Ты меня, живую и одержавшую над тобой победу в битве, погубил, захватив хитростью моего сына. Я же тебя, как угрожала, напою кровью» (по другой версии «Ты жаждал крови, царь персов, так пей её теперь досыта!»). Геродот называет эту битву самой жестокой из тех, которые были у варваров [16].

Томирис наполнила бурдюк человеческой кровью и велела разыскать среди павших труп Кира. Нашедши его, она погрузила голову его в бурдюк и, издеваясь над ним, сказала: «Хотя я вижу, и победила тебя в сражении, но ты причинил мне тяжкое горе, коварством отняв у меня сына, и я насыщу тебя кровью, как угрожала» [18].

Согласно приведенным данным памятник в Кызылординской области надо сооружать не только Томирис, но и ее противнику Киру Второму Великому, создавшему Великую Персию. Персия образовывалась кочевыми племенами, которые пришли с территории Великой Степи и правили местным народом. В соответствии с «KZ-фактором», установленным профессором К.Закирьяновым [3] можно утверждать, что Кир Второй Великий - предок казахского народа. Об этом же утверждает Нарымбаева – Уалиева [9]. В источниках упоминается [1, 9], что в сакский период началась новая волна миграции кемеров-саков, в ходе которой в 700 году до н.э. киммериец Агаман – Ахаман (Ахеменид) основал в Анчан (Сузиане) свое царство, который вначале признавал власть мидян. В древних ассирийских текстах его сын Чиш-Пиш (Теушпа) зафиксирован как киммериец и «воитель Умман – Манды. Его правнук Кураш (Кир Второй Великий) приходился внуком по матери и мидийскому царю Астиагу, что давало ему право бороться за престол. Восстав, он сверг Астиага, брата своей матери и завоевал Мидию, Лидию и Вавилон [1]. Киммерийцы являются тюркским народом [19], поэтому и Кир II Великий потомок тюрков. По своей сути, здесь идет борьба за власть и влияние между самими тюрками: мидийцами, завоевавшими Переднюю Азию в начале первого тысячелетия и саками, прибывшими туда же позже в 8-ом веке до н.э., отчего они и были

близкородственными, а в языке и культуре их было много общего. Мидию создавали предки казахских матаев, входящих сегодня в найманский союз родов, а Персию создавали предки казахских албанов и адайцев [7, 9]. Что касается киммерийцев, то чрезвычайно важно, что в поздних Вавилонских текстах название киммерийцы используется для обозначения скифов и саков. В этих надписях древнеперсидскому названию «Saka», обозначающему, судя по тексту, не только среднеазиатских саков, но и северо-причерноморских скифов, регулярно соответствует аккадское «Gimmigaitta» [20].

Таким образом, создатели Великой Персии, в том числе Кир Второй Великий принадлежали киммерийцам, которые являются с большой вероятностью предками тюркских народов. О происхождении киммерийцев византийский историк Прокопий из Кесарии писал: «В древности великое множество гуннов, которых тогда называли киммерийцами» [21]. Гунны, как известно, предки тюркского народа, значит, таковыми являются и киммерийцы.

Древнеримский ученый I в. н. э. Плиний Старший писал: «По ту сторону Яксарта (древнее название Сырдарья) живут скифские племена. Персы вообще называют их саками. Количество скифских народов бесконечно. Под именем скифов и саков греки и персы подразумевали многочисленные союзы родственных племен. По одежде и образу жизни массагеты похожи на скифов. Сражаются они верхом на лошадях и пешие. Знают оба способа войны; сражаются луками и копьями; вооружены обычно и секирами. Все предметы у них из золота и меди... Они ничего не сеют, питаются домашними животными и рыбой, которую в изобилии доставляет им река [22].

Выводы.

1. Анализ исторических письменных и устных источников и современной литературы однозначно свидетельствует, что царица саков-массагетов Томирис и персидский царь Кир II Великий были предками тюркского народа из современных казахских родов.

2. Историю царицы Томирис и ее победы над царем Кирием II Великим следует увековечить, построив на берегу реки Сырдарья в Кызылординской области в долине даев мемориальный комплекс, посвященный этим двум великим предкам тюркского народа.

Список использованной литературы

1. Байжумин Ж. Туран. Взгляд на историю человеческого общества. Издательство «Арыс», Алматы, 2012. – 178 с.
2. Нарымбаева – Уалиева А.К. Туран – колыбель древних цивилизаций. Издательство «Полиграфкомбинат», Алматы, 2009. – 432 с.
3. Закирьянов К.К. Тюркская сага Чингисхана и KZ – фактор. Документальное исследование. Издательство «Полиграфкомбинат», Алматы, 2013. – 240 с.
4. Белицкий Мариан. Шумеры. Забытый мир / Пер. с польского. — М.: Вече, 2000. – 432 с.
5. Закирьянов К.К. Под знаком волка. Тюркская рапсодия. Изд-во Алейрон, Алматы, 2012. – 212 с.
6. Олжас Сулейменов. Тюрки в доистории. О происхождении древнетюркских языков и письменностей. Алматы: Атамұра, 2002. – 318
7. Серикбол Кондыбаев. Казахская степь и германские боги. Изд.: «Сага», Алматы, 2006
8. Байжумин Ж.А., Закирьянов К.К. Великая степь и Олимпийские игры Древней Греции. Происхождение спорта. Издательство «Тантева», Алматы, 2018. – 244 с.
9. Нарымбаева – Уалиева А.К. Письмо и религия тюрков. Научное издание. Издательство «Полиграфкомбинат», Алматы, 2016. – 230 с.
10. Струве В.В. Этюды по истории северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, изд-во Наука, Ленинградское отделение, 1968. – 353 с.
11. Тураев Б. А. История Древнего Востока. II. Л., 1954. - 118 с.
12. Досанов Т. Тайна руники, Алматы, изд-во Олке, 2009. – 296 с.
13. Доватур А. И. Геродот. История (I, 211). Народы нашей страны в «Истории» Геродота/Каллистов Д. П., Шишова И. А. – М.: Наука, 1982. – 455 с.
14. Страбон Гней Помпей. ВДИ, 1947. №4, – 207 с.
15. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Изд-во Алетейя, Серия: Византийская библиотека, 2001. – 512 с.
16. Геродот. История в девяти книгах. Перевод и примечания Г. А. Стратановского. Изд-во «Наука», Ленинград, 1972. – 600 с.

17. Геродот. *История в девяти книгах. Перевод с греческого Мищенко Ф. Г. М., 1888, т.1., – 394 с.*

18. Закирьянов К.К. *KZ – фактор или вселенная тюрков. Вестник КазНУ, серия историческая №1 (68), 2013. – С.3-17*

19. Закиев М.З. *Глубокие этнические корни тюркских народов. Астана, Изд-во «Кантана пресс», 2011. – 400 с.*

20. Иванчик А.И. *Киммерийцы. Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII-VII вв. до н.э. Научное издание. — М.: Институт всеобщей истории, 1996. – С. 159-160*

21. Прокопий из Кесарии. *Война с готами, М., 1950. – 386 с.*

22. Плиний Старший. *Естественная история. Отрывки / Пер. и комм. Б. А. Старостина. // Хрестоматия по истории науки и техники. М.: РГГУ (ППП «Типография Наука»), 2005. – 262 с.*

УДК 930.2

ГРНТИ 03.01.09

М. Елеуов¹

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы

МҰНАРАЛАР МЕН ҚАРАУЫЛТӨБЕЛЕР ТУРАЛЫ АҢЫЗДАР (Шу, Талас өңірлері мен Қаратаудың материалдары бойынша)

Аңдатпа

Мақалада автордың 1974-2017 жылдар аралығында Шу, Талас өңірлері мен Қаратаудың ортағасырлық қалаларында жүргізілген зерттеулері кезінде қалалардың қорғаныс жүйесінде үлкен орын алған мұнаралар мен қарауылтөбелер туралы халық жадында сақталған аңыз, әңгімелерге сүйене отырып жазылған.

Кілтті сөздер: аңыз, әңгіме, мұнара, қарауылтөбе, қала, қамал, қорғаныс жүйесі

Елеуов М.¹

¹ профессор кафедрасы археологии, этнологии и музеологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, доктор исторических наук

ЛЕГЕНДЫ О СРЕДНЕВЕКОВЫХ СТОРОЖЕВЫХ БАШНЯХ И КАРАУЫЛТӨБЕ (по материалам Шу, Таласских долин и Каратау)

Аннотация

В статье описаны сторожевые башни и сторожевые холмы, имевшие важное значение для средневековых городищ Шу, Таласской долины и предгорий Каратау. В статье также приведены легенды и мифы о сторожевых башнях Ак-кесене, Кок кесене, Ак сумбе (Ак бикеш), Тулкибас и о сторожевых холмах Такиятобе, Карауылтобе, Кырандар, которые веками хранились в памяти местного населения и передавались из уст в уста.

Ключевые слова: легенда, Ак-кесене, Кок кесене, Ак сумбе, Ак бикеш, Тулкибас, Такиятобе, Карауылтобе, Сункар

М. Eleuov¹

Professor of the Department of Archeology, Ethnology and Museology of the Kazakh National University. Al-Farabi, Doctor of Historical Sciences

LEGENDS OF MEDIEVAL WATCHTOWERS AND KARAUYLTOBE (on Shu, Talas' valleys and Karatau materials)

Abstract

In article, the watchtowers and watch hills that were important for medieval hillforts of the Shu, Talas valley and the foothills of Karatau described. Legends and myths of watchtowers Ak-kesene, Kok kesene, Ak sumbe (Ak bikesh), Tulkibas and about watch hills Takiyatobe, Karauyltobe, Kyrandar which for centuries were stored in memory of local population and were handed down are also given in article.

Key words: legend, Ak-kesene, Kok kesene, Ak sumbe, Ak bikesh, Tulkibas, Takiyatobe, Karauyltobe, Sunkar

Ақ кесене мен Көк кесене туралы аңыз. Бірде Қарахан Таласта (Таразда) Бетпақтан (Бетпақ даладан) өтіп келген керуен басын қабылдапты. Ханға деген сый – сыяпатын берген керуен басы: «Дат тақсыр!» – депті, сонда хан тұрып: «датың болса айт» – деген екен. Ханның аяғына жығылған керуен басы: «О құдіретті күшті хан, мен жүрмеген жол, аспаған асу аз болар, бірақ Таластың терістігіндегі құмнан (Мойынқұмнан – М.Е.) қатерліде, қауіпті жер көргенім жоқ. Үш күндік жолдың азабы үш айға бергісіз болды. Сол жолдың сорабына қараңғы түнде жол көрсететін Темірқазық жұлдызы сияқты белгі қойдырсаңыз, сізге Алланың нұры жауар еді» - депті. Көреген хан тараздық шеберлерге Ақ кесене және Көк кесене мұнараларын салдырыпты [1, 80].

Шу, Талас өңірлері мен Қаратаудың ортағасырлық қалаларының мұнаралары мен қарауылтөбелері туралы мақалада бірқатар зерттеушілердің материалдары пайдаланылды. Атап айтқанда, Ақ кесене мен Көк кесене туралы басқа да аңыздардың бар екендігін ескере отырып, оларды салыстыру үшін мақаламызда профессор Ж. Дәдебаев жариялаған бірнеше аңыздарды және Ақбикеш туралы С. Жолдасбаев пен А. Егенов жариялаған аңыздарды пайдаландық.

Ақ кесене 1. Тараздың солтүстік – батысында Талас өзенінің төменгі ағысы бойында тұрғызылған кесене. Ертеде осы өңірді жайлаған елдің бір үлкен батыры болыпты. Батыр жаугершілік заманда ел-жұртты қорғап, жауды жолатпапты. Жау батырға қатты өштесіп, оны қалайда қолға түсіруді мақсат етіпті. Бірақ батыр қандай қиын – қыстау жағдайдан да сытылып шығып, жеңіске жетіп отырыпты. Батырдың өзін ала алмаған соң, жау басқа амал ойлапты. Батырдың бой жетіп келе жатқан қызы бар екен. Қатарынан асқан сұлу әрі ақылды екен. Батырлықта жасайды екен. Жау енді батырдың осы қызын аңиды. Қапыда қыз жаудың қолына түсіп қалады. Қызды қолға түсірген жау батырға хабар салады, қызының аман қалуын тілейтін болса, өзінің бас иіп бағынуын, елінің де бағынышты болуын талап етеді. Батыр қызының тағдырын қатты ойлайды. Ақыры жауға сөз салуға мәжбүр болады. Сонда қыз әкесіне мынадай сәлем айтыпты: «Менің өмірім үшін әкем алаң болмасын, өлігімді туған жерге қойсын».

Осыны айтып, қыз өзін – өзі мерт қылады. Батыр қолын жинап, әскерін жасақтайды. «Өлер қыз өлді, енді аянатын ештеңе жоқ. Шабамыз жауды!» – деп, жорыққа шығады. Жауды жеңеді. Қыздың денесін ауылына әкеліп қояды. Қыздың еліне тілегінің ақтығының белгісі ретінде басына Ақ кесене тұрғызады [2, 56-57].

Ақ кесене 2. Ақ кесене – жаугершілік заманда тұрғызылған соғыс мұнарасы. Қамал – қала ошақтың бұтындай үш бұрыш қорғанмен қоршалған екен. Әр бұрышта бір – бір соғыс мұнарасы болыпты. Сонда әр соғыс мұнарасындағы мергендер қаланың екі қабырғасын бірдей қорғайды екен. Сыртқы түріне қарай жұрт бұл қаланы тұмар қала деп атапты. Көп жыл бойы болған соғыста қала бірде жау қолына өтіп, бірде жергілікті халықтың қолына көшіп, ақырында құлаған екен. Құлаған қаланың іргесіндегі биікте қарауыл мұнарасы Ақ кесене бүгінгі күнге дейін жеткен [2, 57].

Көк кесене 1. Таластың төменгі ағысы бойындағы кесене. Тараз қаласын Хорезм шах билеген тұста қаланың әмірі Таластың төменгі ағысы бойына жер аударыпты. Әмір үй – іші, бала – шағасымен Таластың басындағы қаладан аяғындағы далаға орналасады. Әмірдің ханымы гүлдей үлбіреген аса нәзік жан екен. Үстіне тек аспан түстес көгілдір жібек көйлек киіп жүріпті. Даланың ыстық күніне, аңызак желіне шыдай алмай, бұрынғы бақытты дәуренін сағынып, құсалықтан қайтыс болады. Әмір қайтыс болған ханымының басына кесене орнатады. Алыстан қарағанда кесене көк көйлек киіп тұрған ханымның өзін елестеді екен [2, 55].

Көк кесене 2. Көк кесене жоңғар шапқыншылығы тұсында Талас өлкесінің батырларының бас қосып, қол жинаған орталығы болған. Тайлақ, Саңырақ батырлар жауға қарсы қол жиып, елді шауып келе жатқан жауға алғаш рет үлкен соққы береді. Содан былай қарай Талас өлкесінің бар батыры Көк кесенеді бас қосады. Одан едәуір уақыт өткен соң, қазақтың барлық батырлары қол қосып, бас біріктіріп, елді жаудан азат етеді [19, 56].

Көк кесене 3. Ерте заманда Таластың төменгі ағысы бойында бір хан тұрыпты. Ханның бір сұлу қызы болыпты. Қыз бір батырға ғашық екен. Батыр жорыққа кетіпті. Сүйген жігітін сағынған қыз үйіне сыймайды. Күндіз тамақтан, түнде ұйқыдан қалады. Бір күні түнде қыз түс көреді. Қыз көзіне аспанмен тілдескен бір көк кесене түседі. Кесененің биігіне шығып, айналаға көз салғанда, жауды жеңіп қайтып келе жатқан сүйген жігітін көреді. Оянған соң қыздың ойынан түсінде көрген көк кесене кетпейді, көзіне елестеп тұрып алады. Қыз жер – жерден ұсталарды шақырып, көк кесенені салдырады. Көк кесене аспанмен тілдесіп, алыстан көрінгенде, жаны бардай құбылып тұратын болыпты. Қыз көк кесененің төбесіне шығып, сүйгенінің жолына қарайды екен [2, 56].

Тамды. Қаратаудың теріскей беткейіндегі Тамды өзенінің жағасындағы бір қалада Тамды әулие тұрыпты. Күндердің бір күнінде әулие ханға келіп «Хан ием қаламыздың қамалдарын көтер, қаланың батыс шетінен биік мұнара салдыр, шығыстан ат дүбірін естідім» - депті. Хан қамалын көтеріп,

қақпасын биіктетіпті де Тамды өзені жағындағы батыс бұрышқа биік мұнара салдырыпты. Арада біршама уақыт өткенде шығыстан келген жаудың қалың қолы қаланы қоршап, қамалдарын атқыштармен атқылап, қақпаны қирата бастапты. Сұрапыл шайқас бірнеше күнге созылып Тамдылықтардың қатары сирей бастаған кезде Қаратаудың үстінде найзағайлар ойнап, бірнеше күн қатарынан нөсер жауып, қаланың бір шетімен топан су жүріп өтіпті. Ертесіне басылып, нөсер тоқтаған кезде Хан қақпаны ашқызып қамалдан шыққанда жау Қаратаудан асып барады екен. Қамалдың сыртында шейіт болғандар мен жаралы батырлар ғана жатыр. Баласын іздеп жүрген әулиеге бір жаралы батыр оның нағыз хас батырларша шайқасып, жаудың талай батырларын жер жастандырғанын естіген әулие баласының ерлігіне разы болып оны жерден көтеріп бауырына қысқанда әулиенің екі көзінен аққан жасы бұлақ болып ағыпты. Сол мөлдір бұлақты халық «Тамды» бұлақ деп атайды.

Ержүрек тамдылықтар салған қаланың батыс бұрышындағы мұнараны ХХ ғасырдың 50 – ші жылдарында Қаратауға хатшы болып келген бір орыс «Мына құрылыс қаланың көркін бұзып тұр деп, оны трактормен бұзып тастапты.

Ақсүмбе (Ақбикеш) мұнарасы туралы бірнеше аңыз – әңгіме сақталған солардың бірі «Қазақ әдебиеті» газетінде 1981 жылғы 11 желтоқсанда профессор Сәйден Жолдасбаев жариялаған Ақбикеш мұнарасы туралы аңыз.

Ақбикеш туралы аңыздар. «Қаратау» савхозының Ақсүмбе деген бөлімшесінің тұрғындары айтып жүреді. Аңыз бүкіл Қаратау жеріне белгілі. Ақсүмбе ауылының жанында көне қаланың орны бар. Археологиялық зерттеулер кезінде алынған материалдарға сүйенсек, қала ХІІІ – ХV ғасырларда өмір сүрген. Аңызды Ақсүмбе қаласында Ақбикеш деген сұлу келіншек болған. Ол өте алыстан көреді екен және келешекті болжай білетіндігінің арқасында Ақсүмбе қаласы көптеген жылдар бойы жаудың шабуылына ұшырамай аман – есен өмір сүрген сияқты. Сондықтан қаланың әкімдері Ақбикешке әр уақытта қамқорлық жасап, одан ақыл – жөн сұрап отырған. Осы Ақсүмбе қаласының оңтүстік жағында қаланың түбінен есептегенде биіктігі 200 – 220 м келетін биік тау бар. Сол таудың ұшар басында Ақбикештің мұнарасы деген мұнара тұр. Мұнара қам кесектен тұрғызылған, биіктігі 10 – 13 м. Есігі шығыс жағында, ішінде жоғары көтерілетін баспалдағы бар. Оңтүстік жағындағы терезе Сығанақ қаласы жаққа қаратылған, ал солтүстік жағындағы терезе Арқаға, яғни Бетпақ дала арқылы Орталық Қазақстанға және солтүстік – шығыс (Жоңғарлар келетін тұс) жаққа салынған.

Міне, сол мұнараға Ақбикеш күнде шығып, алысқа көз салып жүреді екен. Бір күні Бетпақ дала жақтан көтерілген шаң көреді. Еліне жау келе жатқандығын хабарлап, қаланың қақпаларын жауып қамдануды бұйырады. Осы кезде келе жатқан жаудың ішіндегі алыстан көретіні, Ақбикештің өздерінің келе жатқанын көріп қойғандығын айтады. Сонда олардың ішінен бір адам бір қап ұнды ат үстінде тұрып аспанға шашқызып жібереді. Ақбикеш жаңылысып ол келе жатқан жау емес, шаңғытып жіберген Самұрық құс екен деп еліне қайта хабар береді. Елі Ақбикештің сөзіне сеніп, жайбарақат жатқанда жау келіп, бір түнде қаланы шауып, бар байлықты тонап, Ақбикешті өлтіріп кетіпті – міс [3].

А. Егеновтің «Сырлы Созақ» атты кітабында Ақсүмбе – Ақбикеш туралы аңыз – әфсана келтірілген, бірінші аңызда: «Ертеде бір байдың өте сұлу қызы болған. Қосыла алмаған ғашығы ол өлген соң қырық жыл ел ақтап, қайыр тілеп, тапқан табысына тамаша күмбез тұрғызған. Сүйегі сонда» - дейді, ал екіншісінде: «Ақбикеш алшын руының аяулы аруы. Елге жау тигенде қолына найза ұстап, беліне қылыш тағынып алты ағасымен бірге ел қорғаған. Жау қолынан мерт болған соң, сүйегі осында қойылған, басына мұнара – мазар салдырған» – дейді [4, 39].

Қаратаудың теріскейіндегі халық Ақсүмбе қаласының жанындағы мұнараны «Ақбикеш» деп атайды, ал күнгейдегі Сырдың халқы оны «Ақсүмбе» немесе «Ақсүмбенің мұнарасы» деп атап кеткен, бұл күнде де солай атайды.

Ақсүмбе мұнарасы туралы теріскейлік бір үлгіде, оның тарихы туралы: «Ертеде Ақсүмбе қаласын билеп тұрған бір ханның Ақбикеш деген әрі сұлу, әрі жаужүрек қызы болыпты. Құралайды көзден атқан Ақбикеш мерген туған қаласы үшін болған талай соғысқа қатысып, «мерген қыз», «Құралайды көзден атқан Ақбикеш» аталыпты. Бірде Ақсүмбе қаласының жанындағы биік таудың үстіндегі қарауыл төбеде түнгі күзетте тұрған қарауылдарды жаудың жансыздары өлтіріп кетіпті. Ертесіне Ақбикеш ханға барып қарауылдар мерт болған жерге күзет мұнарасын салуды өтініпті. Алыстан қарағанда сәукеле тәрізді бұд мұнараны халық «Ақбикеш», «Ақбикештің мұнарасы» деп атап кеткен – дейді.

Шиелі өңірінде сақталған бір аңызды Ақсүмбе мұнарасының тарихы былайша баяндалады: Бағзы бір заманда Қаратаудың күнгейіндегі Сығанақ қаласы мен теріскейдегі Ақсүмбе қаласының екі хан бір – бірімен құда болыпты. Құдалар ұзақ жыл жақсы қарым – қатынаста болып, талай рет жауға бірлесіп тойтарыс беріпті. Бір жылы тосыннан келген жау теріскейдегі Ақсүмбе қаласына шабуыл жасап халқын қырып, мал – мүлкін олжалап кетіпті. Құдасының қаласы қирап, өзінің мерт болғанын

естіген Сығанақтың ханы қалың қолмен Қаратаудан асып Ақсүмбені жаудан тазартып, қолды болған мал – мүлікті қайтарып, баласы мен келіні Ақбикешті Ақсүмбеде қалдырып өзі Сығанаққа оралыпты. Ақсүмбеде қалған олар қаланың бұзылған қамалын қайта қалпына келтіріп, оның батыс жағындағы биік таудың үстіне қарауыл мұнара салдырыпты. Биік мұнараның бір терезесі Сығанаққа ал екіншісі Арқаға қараған екен. Бірде олар мұнараның басында отырғанда Арқа жақтан шаң көрінеді. Ақбикеш қала халқына жаудың келіп қалғанын хабарлап, қаланың қақпасын жабуды бұйырады. Бақылаушылары ханға келіп: «Ақбикеш біздің келе жатқанымызды байқап қалған болса керек, қаланың қақпалары жабылып жатыр» - деген де, әккі хан бір сарбазға қарап: «Сен осы маңдағы бір биікке шықта ат үстінде тұрып бір қап ұнды шашып жібер» - деп бұйырыпты. Жау көрінген бағыттан көзін алмай тұрған Ақбикеш ат үстінен шашылған ұнды жерден көтерілген Самұрық құстың шаңы екен деп түсініп, қала халқына «жау жоқ» деген белгі беріпті. Аңдысқан жау түнделетіп келіп қаланы басып алып, шайқаста Ақбикешті қолға түсіріп, ханға алып келіпті. Ызаға булыққан хан Құралайды көзден атқан Ақбикеш сұлу сен енді өлесің деп екі көзіне балқып тұрған қорғасын құйдырыпты. Осы шайқаста Ақбикештің құдай қосқан қосағы да ерлікпен қаза тапты. Уақыт өте келе халық таудың басындағы биік мұнараны «Ақсүмбе», «Ақсүмбе мұнарасы» деп, ал оның күйеуі Сығанақ ханның баласы туып – өскен жерді «Күйеутам» деп атап кеткен екен.

Ортағасырлық «Күйеутам» қала жұртының орны қазіргі Қызылорда обылысының Шиелі ауданындағы Еңбекші ауылынан шығыста 3 – 4 км жерде жатыр. Ескерткіштің орналасқан жер жарты ғасырдан бері егістік алқабының астында қалып қатты бұзылған.

Тақиятөбе. 1961 жылы Еңбеші ауылдық мектебінің директоры, Қызылорда қаласындағы М. Гоголь атындағы педагогикалық институттың география – тарих факультетін бітірген ұстазым Әлшерхан Молдахметовтен Шиелі өңіріндегі ортағасырлық Бестам, Ақтөбе, Мортұқ, Күйеутам, Шәулімше, Шұқырой, Қос көл, Майшы туралы аңыздарды естіп, жазып алған едім, солардың бірі – Тақиятөбе туралы аңыз.

Ұлы жол (Көсегенің көк жоны) мен Сауыскандық (Майшы) керуен жолдарының тоғысқан жерінде тұрған биік төбе Тақиятөбе деп аталады. Осыдан бірнеше жүз жыл бұрын ел Арқадан Сырға түсіп жатқан қара күзде, көштің соңында қалған бірнеше ауыл Майшы асуынан асып, Егіндібұлақ әулиені жанай өтіп, Қарауылтөбе, Сасықбұлақтың қарауыл мұнарасынан өтіп Тақиятөбеге жеткенде Бестам, Мортұқ жақтан тауға қарай көшіп келе жатқан үлкен көш көрінеді. Күн кешкірген шақта Сырдан көшіп келе жатқан ел Тақиятөбеге жетеді. Қымыз, қымыран ішіп шөл басқан екі көштің ақсақалдары мен батырлары Тақиятөбенің түбінде ақылдасып, кеңес өткізді. Кеңес тарқағанда Арқадан келе жатқан көштің қариясы бұл көштің дені Сырдарияның бойындағы Асанас, Ақтөбе, Нәнсай, Бестам, Мортұқ, Күйеутамнан шығып Керей мен Жәнібек сұлтандардың ұлы көшіне ілескен ел екенін айтқан кезде, торы атқа мінген орта жастағы бір батыр ортаға шауып шығып: Уа ағайын Әбілқайыр ханнан не көрмедік алдымен Үз Темірден «Көк кесене түбінде маскара болдық, ал бүгінгі күнде күн салып ауылымызды шауып қанша адамымызды мерт қылды. Менің айтарым қазақ – өзбек ханынан бөлінді. Уа жұртым Ұлы көшке ілесейік» – деді. Түнгі Қаратауда «Керей, Жәнібек», «Керей, Жәнібек» деген дауыс көпке дейін жаңғырып тұрды. Арқадан шыққан жаңа күннің шапағы Сауыскандық (Майшы) асуына төгіліп тұрғанда көштің алды асудан асып бара жатты. Сол кезде Қарамұрын жақтан сауыт келе жатқан 4 – 5 адам Тақиятөбеде тұрғандарға келіп сәлем берді де: «О ағайын бірнеше ауыл таң сәріде Жалғызғаштың бұлағынан үдере көшіп, Қаратаудың теріскей бетімен Созаққа бет алды» - деді.

Тақиятөбеде тұрған топ Майшының (Сауыскандықтың) жолына түсіп теріскейге бет алды. Көш жылжи бергенде бір ақсақал қолдарын жоғары көтеріп: «Алла жар болса бір аптаға жетер жетпесте Созаққа да жетіп Ұлы көшке де қосылып қалармыз» – деп ақ жол тіледі.

Қыран туралы аңыздар. Хантауының ең биік шыңы Сұңқардың құзды беткейіндегі бір қалқаны ұялап, балапан ұшырып жүрген қос қыран болыпты. Оны халық «Ақтөс» не «Ақтөс қыран» деп атапты. Халық аузында «Ақтөс» қыран туралы бірнеше аңыз әңгіме сақталған.

Бір жылы жазда сәске кезінде шыңның басында қалықтап жүрген қырандар ерекше дыбыс шығарыпты. Етектегі халық қырандардың мына әрекетіне таң қалып тұрған кезде қыран бүркіт құздың басынан тас – түйін болып етекке қарай самғап қас – қағым сәтте ауылдың шетіндегі бір үйдің көлеңкесіндегі бесікте ұйықтап жатқан балаға қарай сусылдап келе жатқан үлкен қара шұбар жыланды іліп алып қайта көкке көтеріліп барып жерге тастапты. Жұрт жылан түскен жерге барғанда быт – шыты шығып өліп жатқан жуандығы білектей жыланды көріпті. Бұл кезде қыранда құздың қалқасындағы балапандарына жем беріп жатыпты.

Бұл оқиға бір жаугершілік кезде болса керек. Шамасы, түн ортасында қос қыран қатты – қатты шаңқылдап етекте отырған үйлердің үстімен ұша бастапты. Аң – таң болып тұрған халыққа бір батыр: «Уа халайық, бұл киелі қырандар бізге ел шетіне жау келді деп жатыр, тез атқа қонындар» - депті. Сол сәтте Сұңқар қарауыл төбеде тұрған қарауылдар қарауыл төбедегі отынға от қойып «жау», «жау келді» деп шар тарапқа белгі беріпті.

Қырандар Сұңқарды тастап кеткелі көп болған. Халық қос қыран туралы талай әңгіме айтып жүр. Көпшілік қырандар Сұңқарға қайтып оралады деген үмітте. Бір жылы алғашқы қар жауып, қыс түскенде. Күн батуға жақындап қалған шақта Сұңқардың үстіндегі қарауыл төбедегі от жанды. Жұрт абыр – сабыр. Сол сәтте қос қыранның таныс дауыстары естілді. Халық «қырандар келді», «қырандар келді, бұл жақсылық» деп шулап жатыр. «Керейхан мен Жәнібек сұлтан бастаған қазақтар келді» - деген түнгі дауыс шар тарапқа кетіп жатыр. Сол түні Керейхан мен Жәнібек сұлтандар бастаған қалың қол Сұңқарға қонды. Сол қырандардың ұрпақтары осы күнге дейін Сұңқарды мекендеп қалыпты – дейді аңызда .

Түлкібас мұнарасы. Жаугершілік заманда Арыс өзенінің алқабын мекендеген үйсіндердің Түлкібас деген батыры болыпты. Бір жылы көктемде Арыс пен Құлан өзендерінің жағасында болған қанды ұрыс бірнеше күнге созылыпты. Түлкібас батыр жекпе – жекте жаудың қос батырын жеңіп, қазақтардың мерейін үстем етіпті, бірақ қапылыста қоршауда қалған батыр өзі де мерт болыпты. «Түлкібас» деп ұрандаған қазақтың қалың қолы жауды таудан асыра қуып тастапты. Шейіт болғандарды жерлеп болған соң Түлкібас батырға арнап осы өңірдегі ең биік төбенің ұшар басына тастан мұнара тұрғызыпты. Мұнараның биіктігі 4 – 5 адамның биіктігіндей болыпты. Түлкібас батырдың мұнарасы тұрған төбе осы өңірдегі ең биік жер болғандықтан, оның үстінде тұрған адамға (қарауылға) Ақбиік – Машат аралығындағы барлық мұнара, қарауыл төбе, оба қарауыл төбелер, көрінеді екен. Қазіргі күнде мұнараның үсті құлап қалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің тарихи – мекенлік аңыздары // ҚазМу Хабаршысы. Тарих сериясы 9. – Алматы, 1998. – 77 – 83 б.
2. Дәдебаев Ж. Талас аңыздары. – Алматы: Нұрлы әлем, 2002 – 72б.
3. Жолдасбаев С. Қаратау аңыздары //Қазақ әдебиеті. 1981 жыл, 11 желтоқсан - № 50(1603).
4. Егенов А. Сырлы Созақ. – Алматы: Нұрлы әлем, 2014. – 64 б.

ӘОЖ 3.39.392

ҒТАМР 03.61.91

Г.М. Сыздықова¹, А.Д. Байшуақова², Қ.Қ. Наурзова³

¹*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, ф.ғ.к., Шымкент*

²*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің аға оқытушысы*

³*Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің оқытушысы, Шымкент*

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҮЙЛЕНУ ТОЙЫ МЕН ОҒАН ҚАТЫСТЫ РӘСІМДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының дәстүрлі үйлену тойы мен оған қатысты жоралғылар көрсетіледі. Авторлар қазақ халқының үйлену тойына үлкен мән бергеніне тоқталып, оның мазмұнын ашып көрсетеді. Авторлар қаймағы бұзымай тұрған қазақ салт-дәстүрлерін зерделеген зертеушілердің еңбегіне сүйене отырып, қазақтар өте тойшыл, адам өмірінің маңызды кезеңдерінің барлығын атап өтуге бейіл халық болған деген қорытынды жасайды.

Мақалада қыз ұзату тойы арнайы сипатталып, күйеуді күтіп алу, жастарға отау тігу, «отауға түсу», «ақ неке түні», тойға шақыру, той өткізу процесі мен оларға қатысты атқарылатын түрлі салт-дәстүрлер мағынасы ашылып көрсетіледі. Одан әрі авторлар «киіт кигізу», «қыз жасауын көрсету», «сыңсу», «ілу», «қыз аттандырар» сияқты әдет-ғұрыптарды саралап, олардың мағынасына тоқталады. Сонымен бірге авторлар мақалада келінді қарсы алу, келін түсіру, беташар, жігіт жақтағы той қамына байланысты толып жатқан салттар мен жоралғыларды және жаңа түскен келін ұстанатын тәртіптер туралы кеңінен түсіндіріп өтеді.

Кілтті сөздер: үйлену, киіт кигізу, шашу, сыңсу, төркіндеу, қыз жасауы, жар-жар, беташар

Сыздықова Г.М.¹, Байшуакова А.Д.², Наурзова Қ.Қ.³

¹ к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

² старший преподаватель, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

³ преподаватель, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан

ТРАДИЦИОННЫЕ СВАДЕБНЫЕ ОБЫЧАИ КАЗАХОВ

Аннотация

Статья посвящена традиционной казахской свадьбе и описанию проведения свадебных ритуалов. В каждом свадебном ритуале заложен особый смысл. Авторы статьи рассматривают свадьбу как значимое событие в казахской традиционной культуре и раскрывают ее глубокое содержание. Авторами рассмотрены многие труды исследователей, посвященные казахским традициям, и на основе этого сделаны выводы о значимости роскошного свадебного торжества на всех этапах развития казахского общества.

В статье описываются такие казахские обычаи и обряды, как: проводы невесты из родительского дома, встреча будущего мужа, выделение специальной юрты для молодоженов, первая брачная ночь, приглашение на свадьбу, порядок ее проведения. Авторы раскрывают значение обычаев «киит кигізу» (один из способов подношения ценных подарков, который проходит между сватами), показ близким и родственникам приданого девушки, традиционная песня невесты «сынсу», обряд «ілу», «кыз аттандыра». Приведены особенности торжественного обряда встречи невесты «келін түсіру», свадебного обряда открывания лица невесты (показа невесты родственникам жениха и гостям), которое обязательно сопровождается традиционной песней-жыр «Беташар». Описано множество обрядов и обычаев со стороны жениха, связанных со свадебной церемонией. Изучено положение молодой невесты в обществе.

Ключевые слова: женитьба, киит кигізу, шашу, сынсу, төркіндеу (первое после свадьбы посещение женщиной дома своих родителей и получение подарков), приданое девушки (кыз жасауы), жар-жар, беташар

G.M. Syzdykova¹, A.D. Baishuakova², K.K. Naurzova³

¹ Associate Professor of the South Kazakhstan state pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

² senior teacher, South Kazakhstan state pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

³ teacher, South Kazakhstan state pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

TRADITIONAL WEDDING CUSTOMS OF KAZAKHS

References

The article is devoted to the traditional Kazakh wedding and the description of wedding rituals. Every wedding ritual has a special meaning. The authors consider the wedding as a significant event in the Kazakh traditional culture and reveal its deep content. The authors considered many works of researchers devoted to the Kazakh traditions, and on the basis of this conclusions about the importance of a luxurious wedding celebration at all stages of the development of the Kazakh society.

The article describes such Kazakh customs and rituals as: the bride's farewell from the parental home, the meeting of the future husband, the allocation of a special Yurt for the newlyweds, the wedding night, wedding invitation, the order of its carrying out. The authors reveals the importance of the customs of "their" kiit "kigizu" (one way of making offerings of valuable gifts between matchmakers), showing your friends and relatives of the girl's dowry, a traditional song of the bride "sys" rite "Lu", "Kyz attendere". The peculiarities of the solemn ceremony of meeting the bride "Kelin TSU", the wedding ceremony of opening the face of the bride (showing the bride to the groom's relatives and guests), which is necessarily

accompanied by a traditional song-Zhyr "Betashar". Describes the many customs and traditions from the groom associated with wedding ceremony. The position of the young bride in society is studied.

Key words: marriage, kiit kigizu, shashu, synsu, torkindeu (the first visit of a woman to her parents' home and receiving gifts after the wedding), girl's dowry, jar-jar, betashar

Той дегеніміз халықтың бас қосуы, көңіл қуанышы. Ағайын-туған, жекжаттармен араласып, көңіл-күйін, шаттық сезімдерін білдіретін салтанатты жиыны. Той барлық халықтар мен ұлттарда болады. Оның ұлттық салт-санасы, рәсімі әр түрлі болады. Қазақ даласының әдет-ғұрпын зерттеушілер былай деп жазып кеткен: «Қазақтардың барлығы дерлік көп болып көңіл көтеруді жөн көреді, қазақ даласында жаңалық дегенің жатпайды, ол желдей есіп тарайды. Олардың әр нәрсе жайында кеңес құруды, тойларды майлы тамаққа тойып алған соң жайбарақат көңіл көтеруді жандары ұнатады. Әдетте, ауқатты қазақтар қайсыбір отбасылық айтулы оқиғаға: үйленіп, тұрмыс құруға, баланы сүндетке отырғызуға, өмірден оған туыстарын еске алуға және т.т. орай той өткізеді. Жазық алаңға 100-200 киіз үй тұрғызылып, іргелес және шалғайда жатқан ауылдардан, кейде басқа облыстардан да меймандар келеді. Ауыл старшындары, болыснайлар мен билер бес қоса қала, 300-400 шақырым шалғайдағы тойға қалай қамданып жатқандарын сөз етеді» [1,87б.]. Көріп отырғанымыздай қазақтар арасында той өткізу ежелден айтулы оқиғалардың қатарында болған. Сол тойлардың ішіндегі басты тойлардың бірі-жастардың некелесу, яғни отбасын құру тойы. Барлық басқа тойлар осы тойдан жалғасын табады. Себебі, отбасы мен неке адам баласының дүниеге келуі мен оның өсіп, қалыптасуын қамтамасыз етіп отыратын шешуші фактор.

Қазақтардың қыз ұзату, келін түсіру әдет-ғұрыптарына байланысты өткізетін тойларының ежелден қалыптасқан, бұзылмайтын салт-дәстүрлері бар. Келіннің тойы жігіт үйінде болса, үйлену тойын қыз берген құда жағы бастайды. Құдалар барлық алас-беріс туралы бәтуаласып біткен соң және қызға берілетін жасау дайын болғанда қыздың барлық туған-туысқандары жиналып, ұзату тойының қамына кіріседі. Жалпы, Баллюзектің көрсетуінше, дәстүр бойынша: «Күйеуден қажетті қалыңмалын алғаннан кейін қыз әке-шешесі қызын бүкіл салтанатымен дереу жөнелтуге міндетті» [2, 39б.]. Соған қарамастан, кейде сараң әкелер құдаларынан қосымша сыйлық дәметіп, ұзату тойын болмайтын себептермен кейінге қалдыра береді. Ақырында, қазақтар арасында «жүйе босатар» деп аталатын қосымша төлеммен тағы бір-екі малды артық алған қыз әкесі ұзату тойының күнін белгілейді. Ауа райының қолайлы, қазақтар арасында сәтті деп есептелетін сәрсенбі не бейсенбі күндерінің бірі таңдалынып, той күні белгіленеді. Хабарды естіген жігіт әкесі тойға екі-үш күн қалғанда сүт ақысы, той малы, жыртысы мен түрлі кәделерге арналған мал-мүліктерін артып, қасына 5-6 жолдасын ерткізіп күйеу баланы қайын жұртына аттандырады. Ә Диваев бұл жолғы күйеу жақтан шығатын кәделер туралы былай деп жазады: «Бұл тойға күйеу жігіт қайын атасына белгілеген тоймалын және т.б. заттар алып келеді. Екі жақ та бай болса, күйеу тойға жүз илла (мал), бір түйе, ақ киіз, 2 қап мейіз, нан, өрік және басқа тағамдар әкеледі. Батадан қалған қалыңмал болса, оны да береді. Қайын атасы ендігі қаражатты өз жанынан шығарады. Айналасы екі-үш күн күншілік жердегі елді шақырып той қылады» [3, 203 б.]. Бұл жерде Диваевтың ақ киіз әкеледі деп отырғаны қыз отауына жабылатын киіз, қазақтардың салты бойынша қызға жасаумен бірге берілетін отаудың киізінің жартысын күйеу жігіт әкелетін болған. Ал, Х. Арғынбаевтың айтуынша, кейде отаудың шаңырағы мен босағасын да күйеу жігіт алып келетінге ұқсайды. Бұларды күйеу жігіттің алып келуі отауды түбінде өзімдікі деген мақсатынан туындаған болуы керек [4, 175 б.].

Күйеудің келе жатқаны туралы хабар келген соң, ауылдың бір топ қыз-келіншегі оның алдынан шығып, күйеу жігітті ауылдың сыртынан қарсы алған. Осы тұстан неше түрі кәделер жасау басталады. Жездесінің атын жетектеп келіп, кермеге байлағаны үшін, балдызы «ат байлар» деп аталатын сыйлығын алады, ол көп жағдайда мата түрінде беріледі. Күйеу мен оның жолдастары оңаша үйге түсіріледі. Күйеу бала келісімен ауылдағы жолы үлкен, сыйлы бәйбіше табаққа құрт, тәтті, ұсақ ақша салып күйеу алдынан шашу шашады. Шашу шашу қазақта тек тойда ғана, үлкен қуаныштың белгісі ретінде жасалатын ырымның бірі. Құда-құдағилар алғаш үйге кіргенде, оларды бірден үйге кіргізбей тоқтатады. Құдалар тиісті кәдесін жасаған соң ғана оларға есік ашып, кіруге рұқсат береді. Бұл салт «табалдырық аттар» деп аталады.

Рәсім бойынша қыз әкесі күйеу жігіт келе салысымен қыз әкесінің үйінің артынан қалыңдық пен жігітке арналған отау тігіледі. Отау тігілердің алдында «құдай жолы» деп аталатын ырым жасалады, ол бойынша «Тәңірім қолдасын!» деп бір мал сойылады. Отау тігуге балалы-шағалы, бақытты саналатын әйелдер ғана атсалысса, отаудың шаңырағын көтеру болашақ отау соныңкіндей бақытты

болсын деген ниетпен жарасымды отбасы үлгісін көрсетіп отырған мосқал әйелге не елге сыйлы, жасы бел ортадан асқан сол ауылдың кәрі күйеуіне беріледі. Отау тігіліп болған соң күйеу жігіт «шаңырақ көтерер», «уық шаншар», «туырлық жабар», «түндік жабар», «үзік жабар», «бау- шу байлар» сияқты атқарылған тірліктерге сай толып жатқан кәделер берсе, бұдан басқа құдалар әйелдерге отау байғазысын беретін болған. Бұл кәделер малдай, ақшалай, маталай не дайын киім түрінде беріледі. Шаңырақ көтергені үшін кәрі күйеу бір ат мінетін болған. Отау үй дайын болған соң, оған алдымен қалыңдық кіргізіледі. Ол отау үйдің ас-су тұратын босағасына барып, оң аяғымен жерді бір теуіп, далаға шығады. Қалыңдықтан соң отауға күйеу жігіт кіргізіледі, ол сол ырымды жасап, далаға шығады. Бұл ырым келешекте отауымызға ие болып, өзара тату тұрамыз, молшылықта боламыз деген ишараны білдіретін болса керек. Бұдан кейін манағы сойылған малдың асылған етінен міндетті түрде жаңа құрылған отау ішінде тамақ желінуі керек. оның ішінде күйеу жігіт пен оның жолдастары да болады. Сүйегіне тіс тиілмей мүжілген қойдың мойын омыртқасын әйелдер күйеу жігітке береді. Күйеу оны ақ орамалға орап, отаудың шаңырағынан сыртқа лақтыруы тиісті, ал мойын ұсынған әйел «мойын ұсыным» деп ақ орамалды өзі алады. Бұл дәстүр «ақ отаудың босағасы берік болып, түтіні түзу шықсын» деген ырымды білдіреді. Бұл шаралардан кейін отау іші әдемі етіп жиналады, алаша, сырмақ, кілемдер төселіп, шымылдық құрылады, қыздың жүгі жиналады. Түн ортасы ауа дайын отауда күйеу жігіт қалыңдығымен оңаша кездеседі, оны «отауға түсу» деп атайды. Бұл түні күйеудің ұрын келген кезіндегі кәделердің барлығы да қайта қайталады, бірақ бұл жолы қалыңдық тартысқа күйеу жігіттің өзі де қатысады. «Бақан аттар», «ит ырылдатар», «кемпір өлді», «төсек салар», «көрпе қимылдатар» кәделерінің бәрін қайталап, кәдесін алған қыз жеңгелері қалыңдық пен күйеуге арнап төсек салып, көрпе үстіне ақ шүберек төсеген, ол «неке жаулық» деп аталды. Содан соң тілеу тілеп, екі жасты оңаша қалдырған. «Ақ неке түні» - қазақтың дәстүрлі тойындағы ең жауапты да шешуші кезеңі, өйткені «шөлмек мың күнде сынбайды, бір күнде сынады» демекші, бұл түні күйеуі алдындағы қалыңдықтың пәктігі, арулық абыройы тексеріледі. Орыс зерттеушілері қазақтың бұл дәстүріне назар аударып, өз еңбектерінде былай деп жазып көрсеткен:» Қазақтар қалыңдықтың қыз күйінде, таза келуіне қатты мән береді. Алғашқы неке түні қыздың астына «неке жаулық» деп аталатын жайма төсеген. Ертеңінде күйеу ұйқыдан оянып, төсектен тұрып кетісінен екі жеңгетай киіз үйге кіріп, ақ жайманы тексерген, қыздың тазалығының белгісін тапса, оның шешесінен сүйінші алып, бұл хабарды бүкіл ауылға таратқан. егер күйеу ұрын келіп жүргенде қалыңдығымен жақын болса, жеңгетайларға бұл жөнінде алдын – ала ескертулері тиіс. Бұндай жағдайда қалыңдықтың құрбылары күйеуді ортаға алып, айып төлемесең, атыңның қарнын жарып, өзінді жаяу қалдырамыз деп қыстайды, күйеу жігіт айып төлеп құтылған» [5, 7 б.]. Егер бұл түні қыз таза болмай шықса, оның бұл күнәсіне күйеу жігіттің қатысы болмаса, онда оның арты дау – дамайға ұласқан, күйеу «қызға мал бергенмін, қатынға мал бергенім жоқ» деп реніш білдірген [6, 29 б.]. Қыз әкесі араға адам салып, күйеуден кешірім сұрап, айыппұл төлеген, ол деректерде көрсетілгендей үш тоғызға дейін жеткен. Күйеу бұған келіспесе, қалыңмалын қайтарып алуға әрекет жасайды, қайын атасы қалыңмалды қайтарғысы келмесе, басы бос басқа қызын беруге тиіс. Бірақ, Левшин бұрын бұлжымас заң болған бұл қатаң талаптардың қазір көп сақтала бермейтінін, тіпті қариялардың оны мойындайтынын айтса, Р.Карутц қазіргі кезде әдеттің онша қатал еместігіне, некеге дейін қосылып қоюлар жиі кездесетініне, болған күннің өзіне қойдың қанын пайдаланып, жағдайдан шығып кететінін көрсетеді [7, 227 б.]. Дегенмен, Х. Арғынбаев қазақ қыздарының бұндай арсыздыққа сирек баратынын айтып, оған себеп ретінде қыздардың ерте, 15-16 жасында ұзатылатынын, бұл жаста олардың басқа біреумен көңіл табыстыруы мүмкін еместігін алға тартады. Және оған қосымша қазақ қыздарына «қызға қырық үйден тыю» деп, қызды ата-анасы әрдайым қатал бақылауында ұстаған дейді [4, 179 бб.]. Қалай болғанда да қалыңдықтың абыройымен құтты орнына қонуы өзіне, ата-анасына абырой әперіп, бақытты отбасының іргетасын қалаудың кепілі болып табылады.

Қазақтың салт-дәстүрі бойынша ешбір үй тойды көрші-қолаңсыз, ағайын-туғансыз жеке өткізе алған емес. Әдетте той шығынын қыздың туған-туысқандары мен ел-жұрты жабыла көтеретін болған. Той туралы хабар өте шалғай ауылдарға да жіберіліп, той қызықты өту үшін жер-жерден өнерлі адамдар: ақындар, жыраулар, сал-серілер, шешендер, балуандар, құмалықшылар тойға арнайы шақыралатын. Олардың тойға қатысуы той иесі үшін үлкен абырой саналатын, өйткені той біткен соң тойдың қалай өткеніне берілер баға, сын, даңққа қазақтар үлкен мән беретін болған. Сол себепті сол замандарда бай қазақтар даңқын асыру үшін бәйге, көкпар, т.б. өткізіп, малын аямай шашқан. Той дастарханының алатын орны ерекше болды. Оның мейлінше берекелі, әрі дайындалған тағамдардың дәмді болуы үшін той иелері бар өнерлерін салып, тырысқан. Келетін қонақтарға арналып киіз үйлер

тігіліп, оған жеке күтушілер тағайындалып, қонақтар ол үйлерге жасына, дәрежесіне қарай түсірілетін болған. Тойды дұрыс ұйымдастырып өткізу үшін оған бастан-аяқ жауап беретін тойбаба және сыбаға табақтар дұрыс үлестірілуі үшін арнайы асаба сайланады. Әсіресе, қазақ тойларында сыбаға табақ жасына, туыстық дәрежесіне қарай дұрыс таратылмаса артынан реніштер туып жататыны көп кездесетін жағдай. Сондықтан той иелері бұл жағын мұқият ескереді.

Тойдың алдын екі-үш күн қалғанда той иелері жан-жаққа шақырушылар жібереді. Орыстың қазақ дәстүрін зерттеуші авторлары Жетісу жерінде қыз жеңгесі әдемі киініп, басына қыздың сәукелесін киіп, жорға атпен желе жүріп ел-жұртты тойға шақырған деген қызықты деректер қалдырған [8, 77 б.]

Қазақтың тойлары бірнеше күнге созылған. Тойға шақырушы қайтып оралғанша, ауыл жастары кешкі айтысқа дайындалады. Ас- дәм беріліп беріліп болған соң, жастар қалыңдық отырған үйдің маңына жиналып, өлеңмен айтысуға кіріседі. Бұл жерде қыздар үй ішінде отырса, жігіттер жағы сыртта отырады да, үйдің іргесі түріліп қойылады. Айтыс түн ауғанша созылып, жеңілген жақ айыбын төлеп, жарасымды әзілмен тарқасады. Ертесіне, ауылдың баласынан кәрісіне дейін той өтіп жатқан ауылға жиналады. Бұнда тиісті сыбаға таратылған соң балуандар күресі, көкпар өткізіледі. Ал, кеш таң атқанға дейін созылатын жастардың ойын-сауығына ұласады. Түрлі ұлттық ойындар: «Хан», «Көрші», «Мыршым» секілді ойындар ойналады. Келесі күн еншісінде – басты қызық ат бәйгесі өткізіледі. Бәйгеден аттар келгенше, аркан тарту, қыз қуу, жамбы ату, балалар күресі ұйымдастырылып, ел-жұрт мәре сәре болады. П.Маковецкий мынандай қызық дәстүр туралы жазып қалдырған: «Бәйге, күрес бітіп қызығы тарқауға айналғанда қыздың жеңгелері күйеуді отау үйден шығарып жібереді де, сойыл, айбалта, таяқпен сайланып, бәйгеден қайтқан жігіттердің келуін күтіп отырады. Аламан ат жарыстан кейін өздерінің де, аттарының да қызуы басылмаған жас жігіттер топтаса шауып келіп, отау үйді қоршауға алады. Содан кейін ат үстіндегі жігіттер мен сойыл ұстаған әйелдердің арасында отау үйге талас басталады. жігіттер қайткен күнде де отау үйдің түндігін сыпырып алуға тиіс. Өйтпейінше, қалыңдықты отау үйден шығармайды. Ақыр соңында атқа мінген сойдауыттай жігіттерге әлі келмесін білген әйелдер жігіттерге бет орамал, тақия, белбеу сияқты көр-жер ұсынып, аттан түсулерін өтінеді. Жігіттер мен әйелдер отау үйге енеді де, әйелдер қалыңдықты қоршап алып «жар-жар» айтады. «Жар-жар» кейде тым ұзаққа созылады. Қалыңдық жеңгелерінің «жар-жарынан» жалыққан кезде жігіттер бас- басына сыйлық беріп тоқтатады» [5, 126].

«Жар-жар» негізінен ойын-күлкіге, әдет-ғұрыпқа, талім-тәрбиеге негізделген. Ауыз әдебиетінде «Жар-жар» айтысы оның жалғасы. «Ауыл жар айтыстары» бар. Оның бәріне тәрбие, әдеп мектебі деп қарау керек [9, 20 б.]. Шындығында да, «жар-жар» айту ұзатылатын қыздың мұңын шағып, кейде жұртты мұңайтса, кейде сергітіп күлдіріп алып, өмір шындықтарын айшықтаған, қыз аулының қыздары мен жігіттерінің қимастық көңілдерін көрсеткен, тілектестіктерін, достық көңілдерін, жаңа бақытқа ниеттерін білдірген. Қыз сүйгеніне ұзатылмаса осы «жар-жар» арқылы еліне мұңын шағады, еліне, құлын-тайдай бірге өскен достарына қимастығын білдіреді. Жалпы, жар-жар айтуды қалыңдықтың оң жақпен, қыздық дәуренмен қоштасуы деп түсіну керек.

«Жар- жардан» соң жастар ауыл сыртында алтыбақан теуіп, «ақсүйек», «айгөлек» ойындарын ойнап, түн ортасы ауғанша думандатады. Тойдың соңғы күнінде қалыңдық үй-үйді аралап, жақын туыстарымен қоштасады. Әр үй қызға шамалары келгенше дәмді тамақ дайындап, естелікке сыйлық ұсынады. Сол заманда жазылған деректерде былай делінеді:»Қалыңдық өз аулынан күйеу ауылына аттанар алдында барлық таныстарын аралап, қоштасады. Олардың әрқайсысы қалыңдыққа сақина не мал тәрізді кәделер береді. Ол сыйға қарымта қайтарып жатпайды» [6, 32 -33 бб.]. Бұл күні кешке қыз әкесінің үйінде неке қияр рәсімі өткізіледі. Неке қию мұсылман шарттарына сай өткізіледі, некені арнайы шақыртылған молда қияды. Су құйылған сырлы тостағанға қыз анасы жүзік, сақина және садақ жебесін салып, молданың алдындағы ақ шүберекке қояды. Неках дұғасын оқыған мода «бәленше қызы түгеншені әйелдікке алуға риза ме екен күйеу жігіт?» деп, тостағанды алдында отырған жігіттерге ұсынады. Үш куә жігіт күйеуге барып, «бәленше қызы түгеншені әйелдікке алуға ризасыз ба?» деп тостағанды ұсынады, ол бір ұрттап ризашылығын білдіріп қайтып береді, одан әрі ризашылық қалыңдықтан, құдалардан сұралады. олар да ризалығын беріп, тостағандағы судан бір ұрттап, молданың өзіне қайтарады. Молда тостаған ішіндегі бұйымдарды қалыңдыққа ұсына отырып, неке берік болсын деп бата жасайды. [10, 42б.]. Молдаға қыздың әкесі неке қиғаны үшін малдай не ақшалай сыйлық жасайды да, куә болған жігіттерге шапан беріледі. Ертесіне дәстүр бойынша қыз әкесі барлық құдаларды шақырып, қыздың жасауын көрсетеді. Жасауға ризашылық білдірген құдаларға киіт кигізіп, түйе жетектетіп, ат мінгізеді. Бұл жерде де түрлі кәделер үшін сыйлықтар беріледі, ол кәделер «төсек бұзар», «шымылдық шешер», «отау жығар» деп аталады және әр түйілген теңнің бетінде кейін ашқан адам алу үшін кішігірім сыйлықтар, көбіне мата, орамалдар салынатын. Қазіргі күнде де бұл дәстүр сақталынған, әйелдер тіпті, сол сыйлықты алу үшін өзара теңді ашуға таласып та қалады.

Қайын жұртына аттанар алдында қыз әкесінің үйіне кіріп, батасын алады, әке балаларына ақылын айтып, жүруге рұқсат береді. Ұзатылатын қыз қазақтың дәстүрі бойынша аттанар алдында «сыңсу» айтып қоштасады. Қыздың сыңсуы жарасымды әрі тәрбиелік мәні бар жарасымды салт. Бұның адамгершілік, әдептілік жағынан алғанда да өте орынды дәстүр екенін атап өткен жөн. Қыздың жылап қоштасқаны қайғы емес қимастықтың белгісі деп ұққан жөн. Өкінішке орай, қазіргі қазақ қыздары бұл дәстүрдің алтын арқауын үзді деп айтуға болады. Себебі, ауыл үй аралап сыңсу түгілі оң жақтан аттанарда қуанып жүрген құрбыларымыз көбейіп отыр. Бұл ұлттық тәрбие мен ұлттық мәдениеттің ұмытылғандығының салдары. Сондықтан, дәстүрлі қыз ұзату тойының жарасымды жақтарын ортаға әкелу уақыттың ісі.

Аттанар алдында қызға сәукелесін жеңгелері күштеп кигізеді. Қалыңдық пен күйеуге күміс ертұрманды, үкіленіп қызыл шұғамен жабуланған жорғалар, қыз шешесіне жайлы көлік дайындалады. Қоштасарда олар у-шу болып жылап айрылысатын. Әсіресе, қалыңдық қатты жылайтын, деректерде былай деп көрсетілген: «өзінің туғандары мен туысқандарымен қоштасар кезде келін жасын төгіп жылайды» [11, 217 б.]. Қыз аулынан кетіп бара жатқанда бұрылып артына қарамау керек, олай етсе жаман болады дейді халық. Күйеу аттанар алдында атасының босағасына бір шапан іліп кетеді, оны күтушілердің бірі алады. Бұл ілудің мәні «бұдан былай осы шаңырақтың босағасынан қол үзбеймін. Мен де осы үйдің ұлымын, ыстығына күйіп, суығына тоңуға дайынмын, бұған сеніңіздер» деген күйеу ишараты. Күйеу ауылына жақындаған кезде, күйеу жақ дереу дайындала бастайды, күйеу жігіттің шешесі ауыл әйелдерін ертіп, қалыңдық пен көш алдына шығып шашу шашады. Кімде-кім көш бастар түйенің бұйдасын қабылдап алып, ауылға жетектеп енсе, «мұрындық апа» атанып, тиісті кәдесін алады. Сосын ауыл адамдары дереу отауды тігуге кіріседі. Әдет бойынша, қалыңдықтың отауы күйеу әкесінің үйінің оң жағынан тігіледі. Ауыл шетінде күтіп қалған келінді әкелу үшін қыз-келіншектер шымылдық алып шығады. Келіннің бетін шымылдықпен бүркеп, үлкендерге көрсетпей, отау үйге алып келеді. Күйеудің шешесі шашу шашып, келінді үйге оң аяғымен аттатып кіргізеді және сол жаққа тігілген шымылдық ішіне отырғызады. Ертесіне күйеу жігіттің әкесінің үйіне ағайын-туыстар, ауылдың үлкендері жиналады. Қыздың шешесі де осында шақырылады. Келінге арналып үйдің сол жағынан шымылдық құрылады. Бұдан соң келінді қайын атасының үйіне кіргізеді. Босағаны оң аяқпен аттасымен келін тізесін бүгіп, үш рет иіліп сәлем беруі керек. Сәлемді қыз атасы, «Көп жаса, қарағым» деген батамен қабыл алады. Үй ортасындағы алдын-ала дайындалған отқа жігіт шешесі май құйғызады, үлкендер «От ана, май ана қабыл ет, аруақ, құдай разы болсын» деп батасын береді. Бұл жерде қыз шешесі «отқа май құяр» деп аталатын кәде береді. Содан соң жас келінді шымылдығына отырғызады.

Қазақ халқының салт-дәстүрі бойынша жаңа түскен келінді «беташар» дәстүрі жасалмай ешкім көре алмайды. Ол оған дейін басындағы жібек орамалымен бетін бүркемелеп, бетін ешкімге ашық көрсетпей отырады. Оны көру үшін арнайы «беташар» жасалады. Беташарға тойға жиналған ағайын-туысқан, құда-жекжаттар түгел қатысады. Мұнда «Беташар» жыры айтыла отырып, келінге оның атасы, енесі, қайнысы мен қайын сіңлілерін, басқа да туыстары таныстырылып, келін оларға сәлем жасайды. Қазақ әдет-ғұрпын зерттеген шетелдік авторлардың бірі бұл дәстүрдің қалай өткізілетіндігі туралы былай деп сипаттап жазып, көрсетіп кеткен: «Бұл оқиға қазақтардың ерекше әдет-ғұрыптарымен бірге жүргізіледі. Қазақ өзінің жас әйелін әкесінің үйіне әкелген соң, оның басына жамылғы немесе жібек орамал тартады және осындай түрде жас келіншек өзінің тұрағына келеді. Бөтен адамның бірі сөзуар әйелдер қоршаған жас келіннің жамылғысын өзінің қолындағы таяқшамен көтере отырып, өлеңдетіп оған қазақтарда «Беташар» деген атпен белгілі ақыл-кеңес айтады. Осы ақыл-кеңесінде сөзуар жас келіннің қайын атасымен, қайын енесімен және отбасының басқа мүшелерімен қалай қатынасуы керек екендігін айтады. «Беташар» өлең мен жартылай әзіл түрінде айтылады. Қайын атасының алдында ақыл-өсиет тыңдаған соң, ол сол аяғына тізерлей, ал оң аяғын бүге отырып жас келін оған сәлем етеді (реверанс секілді бірнәрсе жасайды). Өсиет айтылғаннан кейін жас келін жаңа отбасының әрбір мүшесіне жеке-жеке иіледі және аяқталар кезде барлық қонақтарға ортақ бір сәлем жасайды» [12, 212 б.].

Жоғарыда айтылып өтті, сәлем салынған адам сәлемді қабыл алып, рақметін айтып, көрімдігін береді және көрімдікке не беретінін сол жерде нақты көрсетеді. «Беташар» тойдың басы, әрі сәні, жас келіннің жаңа өмірге беталғанын білдіретін қызықты да, салтанатты жақсы дәстүрлердің бірі. Ертеңіне «келін түсіру» тойы басталады. Қазақтарда негізінен, қандай той болсын ағайын-туыстар жұмыла көтерген, алмақтың салмағы бар дегендей, қыз жаққа құда болып барып, үлкен сыйлықтар алған туыстар көп үлес қосады.

Думанды той өткен соң ертеңінде таңертең ерте тұрған келін алдымен үлкен үйдің түндігін ашады да, отын жағып қазан көтереді. Сөйтіп, келін өз отауының шаруасына араласып, жаңа орта, жаңа қауымның мүшесі санатына қосыла бастайды. Ұзатылғанда және тойда киген киімдерін шешіп, бір жылға дейін барған жерінде өлім-жітім болмаса, яки балалы болғанға дейін желек бүркеніп жүреді. Желекті алар кезде ата-енесінің рұхсатымен көрші-қолаң, ағайындарын жиып дәм-түзбен сыйлап, атап өтіп, желегін алып, дайындап тіктірген төбелдірікті, айтүйреуішті кимешек-шұлауышты кигізеді. Желегін аларда келін жоны қымай, айырылғысы келмейтін сыңайлы магиялық ырым жасалады. Желек алынып, кимешек кигізу ғұрпы негізінде келіннің әлеуметтік статусы өзгергені айғақталады. Ұзатылып барған жерінің туыс-туғандарымен танысатын «отқа шақырылып», «есік көрсету» кездерінде орап сандыққа сақтап қойған, үйлену тойында киген сәукелесін жас келін екенін білдіріп, киіп барып та жүреді. Жас келін үлкенге ізет, кішіге құрмет белгісі ретінде алғашқы апта бойы бәрінен ерте тұрып, қайыната, қайынаға, қайныларының түндігін ашып жүруі керек. Төрге шықпай, бет-жүзін жасырып, үлкендерге тіктеп қарамай, сәлем жасап отыру да міндетті саналады. Қалыптасқан дәстүр бойынша келін бала түскен жерінің үлкен-кішісінің атын атай алмайды, оларға жасына, өзіндік қасиетіне қарап ат қоюы керек. Орыс зерттеушісі А.Алекторов бұл туралы былайша қызықты әңгімелеген: »Күйеуінің аға-інілері мен апа-қарындастарына ол өз бетінше төрем, шырақ, жарқын, шырайлым, бикеш деп ат қояды. Егер күйеуінің туыстарының біреуінің аты бір заттың атымен аталатын болса, онда келін сол заттың атын айтпай, оған жұрттың бәрі түсінетіндей етіп басқа ат қояды [13,190б.]. Қазақ халқы арасындағы келіндердің ат қою ғұрпына А.Н.Самойлович өз еңбегінде кеңінен тоқталып, тіпті олардың ата-енесінің көзі барда өзінің үлкен баласының атын да атамайтынын, оны кенже бала, бөпежан сияқты жанама атпен атайтындарын жазып кеткен [14, 248 б.].

Күйеуге тигеннен кейін келін бір жылға дейін жас келіншек басына тұрмысқа шыққан әйелдің бас киімі-жаулықты тартып жүргендіктен ұялып төркініне бармайды. Туыстарының аманшылығын, басқа да хабарларды ол күйеуі арқылы біледі. Тек төркінінен жақын біреу қайтыс болса ғана, аза тұтып көңіл айтуға барады [6, 34 б.]. Шындығында бұл жерде келіншек жаулықтан ғана емес, аяғы ауырлағанынан да ұялып төркіндемеген болуы керек. Ұзатылған қыз халық дәстүрі бойынша тұңғышын босанған соң ғана еліне барып, бір-бір жарым айдай жатып қайтады. Қызы мен күйеу баласы келгенде қыздың төркіні жақын туыстарын жинап, мал сойып, тілеу істейді, төркіндеп барған қызын, күйеу мен жиенін қыздың барлық туыстары үйіне шақырып қонақ болғызады. Ол «қыздың төркіндеуі», «күйеудің қайындауы», «жиеннің нағышылауы» деп аталады. Бір ай болып, қайтарларында төркіні қызына бұзаулы сиыр, құлынды бие, бір түйе береді. Жиен бәсіреге «қырық серкеш, шұбар тайын» алып қайтады. Бұның мәні жас семьяның қор жинап, өз алдына жеке шаңырақ көтеріп кетуіне екі жақтан келетін көмекті білдіреді. Сөйтіп, екі жастың үйлену тойының атқарылуы барысында сан-алуан әдет-ғұрып, жосын-жоралғылар мен ғұрыптардың атқаратын дәнекерлік қызметтері ерекше көрінеді. Қазақтардың той уақыты негізінен мал тойынған жаздың соңғы айы немесе күздің алғашқы айларына сай келіп жатады. Осыған орай, қазан деп аталатын ай атының өзі айтып тұрғандай осы айда той-домалақ көп болып, қазан асу көбейетін болғандықтан осылай аталыпты делінетін халық ауызында аңыз-әңгіме қалған.

Қорыта келгенде, қыз айттырудан басталып ұзатылған қыздың төркіндеп келуіне дейінгі толып жатқан әдет-ғұрыптар мен дәстүрлер ішінде көнесі де, дінге қатысты пайда болғандары да, басқа халықтың ықпалымен қалыптасқандары да бар. Олар өмірдің өзгеруімен түрленіп, ескісі қалса, кейде ол жаңамен бірігі, жаңа әдет-ғұрыптың негізін салса, заман талабына сай жаңаша да әдет-ғұрыптар пайда болды. Қалай дегенмен де қазақ халқы өзінің о баста қоршаған ортамен қарым-қатынасы негізінде туындаған рухани, мәдени және адамгершілік дүниеміздегі қымбат қазынамызды сақтап, желісін үзбеді түсінген халық. Өйткені, «халқым қандай десең, салтымнан сынап біл» демекші, салт-дәстүрлер кез- келген этностың мінез- құлқын, даналығы мен даралығын білдіреді. Салт-дәстүр-халықтың рухани өзегі, мәдениетінің дінгегі, тілінің тірегі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Калмаков Н. Сырдария облысының солтүстік уездері қазақтарының кейбір отбасылық әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері//Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет ғұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет – ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) /Құраст. С.Әжіғали – Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.

2 Баллюзек Л.Ф. Кіші Орда қазақтарында заң ретінде жүрген, тіпті қазір де кездесетін халықтық дәстүрлер // Күйеу келтір, қыз ұзат (Құрастырған Ш.Керімов) – Алматы, Ана тілі, 1992. – 112 б.

3 Диваев Ә.А. Сырдария облысы қазақтарының үйлену рәсімі туралы бірнеше сөз//Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет гұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет – гұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) /Құраст. С.Әжіғали – Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.

4 Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы, Қайнар, 1996. – 288 б.

5 Маковецкий П. Қазақтардың заң орнына жүретін дәстүрлері жөніндегі жазбалар (1886 – жылы жазылған). // Қазақы неке: (Салт –дәстү жөнінде жазбалар) /Орыс тілінен ауд. Б.Қожабекова. – Алматы, Жалын, 1994. – 64 б.

6 Гродеков Н.И. Сырдария облысының қырғыздары мен қара қырғыздары. – Т.1. // Күйеу келтір, қыз ұзат (Құрастырған Ш.Керімов) – Алматы, Ана тілі, 1992. – 112 б.

7 Карутиң Р. Үйлену және неке (Среди киргизов и туркменов на мангышлаке) кітабынан, Ү тарау) /Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет гұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет - гұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) /Құраст. С.Әжіғали – Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.

8 Израцов Н. Обычное право (адат) киргизов Семиречинской области //»Этнографическое обозрение», – 1897. – №3,4.

9 Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт – дәстүрлері мен әдет –гұрыптары: көпшілік оқырман қауымға арналған. – Алматы, «Ана тілі»,1994. - 80б.

10 Андреев Н. Описание средней орды киргиз –кайсаков, с касающимися до сего народа «Новые ежесемьячные сочинения», ч. СХ – СХУІІІ. – СПб., 1795-1796.

11 Жүрсінов Т. Қазақтардың үйлену салты //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет гұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет - гұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) /Құраст. С.Әжіғали – Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.

12 W. Беташар. Жас келініектің жаңа отбасына кіруі //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет гұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет – гұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) /Құраст. С.Әжіғали – Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.

13 Алекторов А.Е. Қазақтардың некеге тұруы мен үйлену салттары //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет гұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет - гұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) /Құраст. С.Әжіғали – Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.

14 Самойлович А.Н. Қазақ әйелдерінің тіліндегі тыйым сөздер //Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет гұрыптары. 2-том: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет – гұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) /Құраст. С.Әжіғали – Алматы, «Арыс», 2006. – 416 б.

УДК 39.394.012
ҒТАМР 03.61.00

Ж.М. Терекбаева¹

¹3-курс PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: terekbaeva87@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ СУ КӨЛІГІНІҢ ТАРИХЫНАН (XVIII- XX ғ.ғ.)

Аңдатпа

Мақалада XVIII ғ. соңы мен XX ғ. басындағы қазақ халқының дәстүрлі су көлігінің тарихы, қолданыс аясы, түрлері және басқа көрші мемлекеттермен ұқсастығы қарастырылған. Қазақ жеріндегі ірі өзен-көлдерде адам немесе жүк тасымалдауға арналған су көліктері қайық, кеме және су көлігінің алғашқы қарапайым түрі салдың қызметі мен қолданысы жөнінде айтылып кеткен. Қолда бар мәліметтерге сүйене отырып, қазақ жерінде су көлігі қолданысы өзіндік орын алған, заманға сай технологияларды қарапайым түрде игергеніне көз жеткіздік. Сонымен қатар су көліктерінің түрлеріндегі ерекшеліктерден басқа, қысқаша тарихнамасына шолу жасадық.

Кілтті сөздер: су көлігі, қайық, кеме, сал, дәстүрлі

Терекбаева Ж.М.¹

²PhD докторант 3курс, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы E-mail: terekbaeva87@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ТРАДИЦИОННЫХ ВОДНЫХ ТРАНСПОРТОВ КАЗАХСКОГО НАРОДА (XVIII - XX вв.)

Аннотация

В статье рассматриваются история водных транспортов, сфера применения, аналогичные сходства с другими соседними странами, виды традиционных водных транспортов у казахов, охватывающий промежуток с XVIII века до начала XX века. Для рыбной ловли, грузоперевозки товаров и для перевозки людей в основном пользовались лодки и большие судно, а так же древнейшим средством передвижения по воде являются камышовые салы. Опираясь на имеющиеся материалы, автором было выявлено, традиционный водный транспорт сыграл большую роль в казахской степи.

Ключевые слова: традиционный, лодки, судно, салы, водный транспорт

**Выполнена в рамках проекта «AP05135126 – Традиционные методы водоснабжения в аридных зонах Казахстана: этнологические и геоархеологические подходы».*

Zh.M. Terekbaeva¹

¹Kazakh National University al-Farabi Kazakh National University, PhD student.

E-mail: terekbaeva87@mail.ru

FROM THE HISTORY OF TRADITIONAL WATER TRANSPORTATION OF THE KAZAKH PEOPLE (XVIII - XX centuries)

Abstract

The article examines the history, scope, similarities with other neighboring countries, the types of traditional water transports for Kazakhs, covering the interval from the XVIII century to the beginning of the twentieth century. For fishing, cargo transportation of goods and for transportation of people, boats and a large ship were mainly used, as well as the oldest means of transportation on the water are reed salsas. Based on the available materials, the author has revealed that traditional water transport had a big role in the Kazakh steppe.

Key words: traditional, boats, ship, salas, water transport

XVIII ғасырдың басында қазақ даласының Каспий, Балхаш, Арал теңізі, Сырдария, Ертіс, Жайық, Есіл, Іле және т.б. ірі өзен-көлдерінде су көлігі жүйесі қазақтар, өзбектер, қарақалпақтар мен көршілес орыс халықтары үшін де аса маңызды рөл атқарған. Қазақта сумен адам және жүк тасымалдауға арналған көліктің түрлері қайық, кеме, сал, паром т.б. болды.

1885 жылы П.П. Семеновтың редакциялауымен жарық көрген «Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении» атты жинақтың XX-шы томы «Русская Средняя Азия» деп аталады. Қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы, көші-қон бағыты, тұрмыс-тіршілігі мәселесін жан-жақты қарастырған еңбек болып табылады. Аталмыш томда жергілікті халықтың Сырдария өзені арқылы өту үшін қамыстан жасалған «сал» деп аталатын су көлігін пайдаланылғандығын айтып өткен [1, с. 136].

«Россия. Полное географическое описание нашего отечества» атты жинақтың 1913 жылы шыққан «Туркестанский край» атты XIX-шы томында [2] жергілікті Түркістандықтар Әмудария, Сырдария және Іле өзендерін кесіп өту үшін су көлігі қайықты қолданғандығы, ал кей кездері барка (жүк таситын үсті ашық үлкен сүйретпе кеме), паром, кеме арқылы кесіп өткендігі сипатталған.

«Азиатская Россия» атты еңбектің 1-ші, 2-ші томдарында берілген Сыр-Арал бойынан түсірілген қайықты суға салуға түйемен тасып бара жатырған сурет, қайықты су жағасында емес, елді мекенде жасалғанын айғақтайды [3].

Украин халқының ұлы ақыны, суретші Тарас Григорьевич Шевченко (1814-1861) өз өмірінің біраз бөлігін Маңғыстау түбегінде өткізген. Сол жылдар аралығында қазақ халқының өмірі мен тұрмысына, тарихын шынайылықпен бейнелейтін көптеген туындыларды қалдырған. Қазақ жерінде өткізген жылдарында салған көркем суреттерінің мазмұны материалдық мәдениеттің, соның ішінде дәстүрлі көлік жүйелерін саралауға дерек көз болады. Әсіресе 1848-1849 жылдары орыстың

зерттеушісі және теңізшісі А.И. Бутаков басқарған Арал экспедициясында қазақ халқының су көліктерінің суретін салады. Мысалы, «Қосарал фортындағы шхуналар», «Константин» және «Михаил» шхуналары, «Райым бекінісі. Сырдария суатынан көрініс» атты туындыларынан және «Қосаралдағы айлы түн», «Қосаралдағы қазақ қоныстары» [4, 5] суреттерінен Арал маңындағы қазақтардың қайық түрлеріндегі ерекшеліктерді аңғаруымызға болады. «Константин» және «Михаил» шхуналары 1848 жылдың 25 шілдесінен бастап теңізге шыққан.

Тулада туылған жанрлық суретшінің бірі, кескіндемелік шығармаларды жазған Андрей Андреевич Поповтың (1832-1896) көптеген суреттері берілген. Соның бірі «Еділдегі қазақтар» атты суреті. Суретте Волганың кең айдынында қайықтағы екі адамның бейнесі байқалады. Аталмыш суреттен қарапайым шаруа қазақтардың қайықты су көлігі ретінде қолданғандығын көреміз [4, 34 б.].

Қазақтардың көлік қатынас-құралдарын суреттеген суретшінің бірі Николай Николаевич Каразин (1842-1908) болды. Әскери-шығыстанушы, этнограф, штабс-капитан Н.Н. Каразин «Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении» атты басылымын иллюстрациялауға белсенді қатысқан. «Живописная Россия» басылымында жарияланған «Нижнее течение Сыр-Дарьи» атты жазбасы және «От Оренбурга до Ташкента. Путевой очерк Н.Н. Каразина» атты еңбегі қазақтардың материалдық мәдениетін қамтыған. Сол жинақта «Сырдариядағы салдар» (1-сурет), «Сырдария сағасы» және т.б. суреттері берілген [1, 136 б.] «Ертістегі кеме қатынасы» туындысы да халықтың қатынас-құралдарының түрліше болғандығын бейнелейді.

XXV томдық «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» атты жинақ ресейлік губерниялар мен облыстардың сатистикасына, географиясы мен этнографиясына арналған. Аталмыш жинақтың подполковник Л.Мейрдің басшылығымен шыққан «Киргизская степь. Оренбургскаго ведомства» атты XVI томы қазақ халқына арналған [6]. Жинақтың бұл бөлімінде қазақ даласындағы сауда керуен жолдарының бағыттары мен өзен-көлдер арқылы өтетін су жолдары жөнінде айтылған.

1846 жылғы Бас штаб капитаны Шульц өз жазбасында өзен өткелдеріндегі сал-паромды келесідей сипаттаған: «Қазіргі уақытта Сырдарияда су көлігі жоқ, оның орнына ұзындығы 4-7 сажын, ені – 2 аршын болатын ағаш кесінділерін бір-біріне темір арқылы бекіткен салдар суға жіберіледі. Олар 6-12 атты немесе 125-250 пұтқа дейін салмақтағы жүкті өткізе алады. 1846 жылы тамызда олардың саны көп болған жоқ. Сал жасауға тұт, қаратал, емен ағаштарының діні қолданылған, олар Хиуа жерінде жасалып, Әмудария өзені арқылы Аралдың сол жақ жағалауына түсіріліп, сол арқылы Сырдарияға жеткізілген [7, с.330].

Қайықтар суы терең, алабы кең, көпірі жоқ өзендер өткелдерінен арғы жағалауға өту үшін, балық аулау үшін жүк көлігі ретінде қолданылған. Қазақ жерінде қайық кең қолданыста болған, суы терең өзеннің бірі Сырдария өзені. Сауда керуені Сырдариядан төрт өткел арқылы өткен: Ұшыр өткелі №1 форттан – 16, Мортық – 30, Шірік – 80, Қимақалған – 100 шақырым жерде орналасқан. Күздің соңынан бастап, қыста сауда керуенін өткізу үшін Сырдария мұзының үстінен қамыстан жол салған [7, 471 б.]. Ал, 1860 жылғы әскери құжат Сырдария өткелдерінде қайықпен тасу ісінің жолға қойылғандығын нақтылайды. Қайықпен тасу Сырдарияда Перовск форты, Қубас өткелдерінде, Қуаңдарияның Күлек өткелінде дамыған. Қайықшылар жүргіншілерден өткелден өткізгендері үшін ақы алып отырды. Осы уақытта сауда керуенін өткізетін қайықтардың жалпы саны 80-ге жеткен екен. Жазба деректер сол уақытта қазақ қайықтарының саны айтарлықтай көбейгенін айтады. 1856 жылы Мортық өткелінде 19 қайық болса, 1862 жылы 120 қайықты құраған [6, с.51-60]. Бұл мәліметтерді қарасақ, қазақ даласында су транспортының жылдан-жылға дамып, көбейіп келе жатқанын байқауға болады.

XVIII ғасырдың басында бөренелерден, бума қамыстан, буылған тал бұтақтарынан жасалған қарапайым жүзу құралы – салды пайдаланылған [1, с. 136]. Су жолымен адамдарды, жүктерді тасымалдауға арналған су көлігі өзен-көл маңайында өмір сүретін қазақ халқы үшін ең ыңғайлы уақытша қатынас құралы болды.

Сур.1. Сырдариядағы салдар. «Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении», 1885 г.

Камыстан, қоғадан, талдың бұтағынан баулап жасалған түрлерінің диаметрі 50 см-дей, ұзындығы 4-5 метр шамасында болған. Бұл 6-8 буманы қатарластырып қойып көлденеінен (асты-үстінен) 3-4 жерден мықты сырықтар салып, өзара арқанмен тартып буып, үстіңгі жағына тактайдан немесе сырғауылдардан төсеніш салынып, олар да арқанмен шандылып бекіткен. Мұндай сал көліктер 2-3 адамды немесе жүкті үлкен өзендерден өткізуге жарамды болған. Арасына су сіңіп, көтеру қасиеті төмендеп кетсе қолданыста алып тастаған. Сол себепті де сал бір жазға ғана шыдайтын, уақытша су көлігі болып саналады. Өзеннің қатты ағысына шыдамай, өзендегі жартастарға, тастарға тигенде ыдырап, тез бұзылғандықтан уақытша маусымдық мәні бар көлік болды. Көбінесе мұндай салдарды көш барысында, әскери жорық кезінде өзен-көлдерден өту үшін қолданған.

Үлкен өзен-көлдерден жүзіп өту үшін адамға көмекші құрал ретінде камысты қолтығына буып алып, екінші қолымен жүзу арқылы келесі жағаға өткен. Әсіресе ағысы қатты Сырдария өзенінде камыс суға батпағандықтан шом камыстарды қолданған. Ерте кезеңдерде бітеу теріні үрлеп алып үлкен өзен-көлдерден жүзіп өтуге, ал бірнешеуін қатарластыра байлап өзендерден жүк тасып өткізетін сал жасалғаны туралы ауызша мәлімет кездеседі.

Орталық Азия мен Қазақстан жеріндегі ағашы жоқ далалық жағдайында үлкен өзеннен жүзіп өту үшін ерте кезде бітеу сойылған мал терілерінен үрлеп толтырылған «мес сал» жасалған [8, с. 365]. «Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии» атты Түркістан жинағының 287-ші томында Ауғанстан жерінде ағылшын әскерлерінің мес салды пайдаланылғанын көрсеткен суреті берілген. Суретте ірі малдың отыздан асқан үрленген мекестерін қатарластыра қойып, үстіне шыбықтардан өрілген беткі қабатын төсеген. Бұл мес сал 19-ға жуық адамды көтеріп тұр [9]. Ауа толтырылған мекестерден сал, қалқымалы көпір жасап үлкен өзендерде өткел ұйымдастыру әскери жорықтарда жиі қолданылған. Ал, қазақтарда да сал жасау үшін бітеу сойылған ұсақ малдың терісін дәстүрлі мес жасағандай етіп, мойын тесігінен ауа үрлеп толтырады да мықтап бекітеді. Өзеннің таяздау жерінде бірнеше мекесті өзара біріктіріп байлап, үстіне тактайдан тепкішек алаңша жасалады. 20-30 мекестен жасалған қалқымалы сал 1500 кг.-ға дейін жүк көтеретін. Бірақ бұл салдың түрі біздің дерек көздерінде кездеспейді. Тек қана ауызша мәлімет тараған.

Салдың келесі түрін бөренеден жасаған. Көбінесе аталған өзендерде ағысты бойлап, жүк тасымалдауда қолданылған. Қазақстанның оңтүстік аймағындағы далалық өзендерде сал терек, тораңғы сияқты жеңіл ағаштардан жасалса, еліміздің шығысы мен оңтүстік-шығыс бөліктеріндегі ірі өзендерінде сал, қарағайдан жасайтын. Пішіні төрт бұрышты, қоға, қамыс араластырыла буылған, ұзындығы да, ені мен биіктігі де 2 метр шамасында болатын ыспа құралын Тасарал, 1-Балқаш балықшылары оны сал деп те атаған. Ыспа құралын бұрын қайықтың орнына қолданған [10]. Ыспаны Атырау облысы Маңғыстау ауданы, Ақтөбе облысы Ырғыз ауданы, Ресейдің Орынбор қаласы, Қызылорда облысының Арал ауданының қазақтары *шөп таситын құрал* немес *сүйреткі* деп атайды.

Салды ағызғанда алдыңғы жағында ұзын арықпен таяз жерлерден және жағалаудан итеріліп, өзеннің ағысына қарай бағыттап отырылады. Көп салмақты жүк тасымалдау үшін көлемі үлкен салды ұжымдасып, ауыл ауылдан көмек шақырылып бірлесе жасаған.

Қазақтарда сал қайықты көпір деген атау бар. Яғни жеке құрам мен әскери техникаларды су бөгеттерінен өткізуге арналған жүзбелі көпірді айтамыз. Жергілікті жердегі жүзбелі құралдардан немесе қолда бар материалдарды қолдану арқылы жиналуы мүмкін. Еліміздің шығысы мен оңтүстік-шығыс аймақтарында кесілген ағаштарды сумен ағызып тасымалдайтын тәсілді – «сал ағызу» деп атаған. Яғни, ағаштардың қалқымалығын пайдаланып, оларды көлік құралдарына тиемей тасымалдауды айтамыз. Кесілген қарағай бөренелерді елді мекендерге жеткізу үшін қолданған.

Салдар ағысқа қарсы жүзе алмағандықтан, басқару қиындық туып, арнасын жиі өзгертіп отыратын өзендерде қолданған. Сол себепті де жоғарыда айтып кеткендей қоға, қамыс сияқты жеңіл материалдардан жасап, белгілеген пунктке жеткен соң суға ағызып жіберген. Қазақтар көңіл-күйі болмай отырғанын, қатты шаршағанын, бастаған ісін бітіре алмағанын «*салым суға кетті*», «*салым суға кетіп отыр*» деп жекізген. Бұл салдың қолданыстық мерзімімен, әрі салдың суда ағатын, яғни суда қолданылатынымен байланысты. Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романында: «*Мұқаштың салы суға кетті, не айтарын білмеді*» деген жолдарында еңсесі, ұнжырғасы түсіп кеткенін жеткізген [11].

Балық аулауға, су жолдарымен жүк тасуға, шаруашылықтың түрлі саласында қолданылып, суда жүзуге арналған су көлігінің кең қоданыстағы түрі *қайық* болғаны белгілі. Қайықтардың жасалуы мен аталуы көлеміне байланысты әр түрлі болады. Атаулары әр түрлі болғанымен атқаратын қызметі бір. Атырау облысының кейбір аудандарында, Қостанай, Маңғыстау облысы, Ресейдің Волга қаласында балық аулауға шыққанда, желді күні су толқынынан қорғайтын желкенді бөз матаның қолдануына орай *ау қайық* деген. Арал теңізінде де желкенді қайық кең қолданыста болғандығын фотодеректер мен сызба суреттер айғақтайды. Тілдік аймақтық ерекшеліктер қайық түрлерінің атауларынан да көрініс тапқан. Қызылорда облысының Арал ауданында балық аулауға, көбінесе жағалауда, қара суда, өзен сағасында, көлдерде қабадан ау құрғанда қолданатынын – *қабадан қайық*; Атырау облысында – *қолас қайық, астау қайық, желкем қайық*; үлкен қайықты – *кеме, реуішке*; желкенсіз, кішкене қайықты – *пошалка*; балық таситынын – *ыдыс қайық*; жәй серуенге шығатынын – *мәдени қайық*; деп атау қалыптасқан. Түркіменстан қазақтары тілінде бір кісілікті – *жекперді қайық*, түбі жалпақ үлкен қайықты – *кіржім*, желкенді қайықтың үлкен түрін – *ұшан* дейді [12]. Шығыс Қазақстан облысының Күршім ауданында суға құрмақ салуға шығатын кішкене жеңіл түрін *құрмау қайық*, суға сүзгі салатын үлкен түрін *сүзгі қайық*, жүк таситын үлкенін *қарбыз қайық* деп атайды [10]. Қарақалпақстан қазақтары ауыр салмақты жүк тасу үшін байланыстырылып, қосақталып жасалған екі қайықты *қосқайық* десе, Сыр өңірі қазақтары «*түйе қайық*» деп атайды [13].

Қайықтардың негізгі құрылымы Қазақстанның барлық аймақтарында бірдей болып келген. Жоғарыда аталған дәстүрлі қайықтардың барлық түрі терек пен қаратайдан жасалатын болған. Себебі қайық көп жылдық көлік болып табылады. Қайық жасау барысында ағаштарды кемінде 10-15 жылдай әбден кептіріп, көлеңкеде сақтаған. Қайықтың ескектерін қолданыс кезінде ыңғайлы болу үшін, жеңіл, әрі тез есу үшін жеңіл ағаштан жонып ескек жасаған.

Қазақ жерінде су көліктерін көбінесе қарапайым түрде балық аулау үшін, жүк тасымалдау үшін, суда жүзетін құстарды аулау үшін пайдаланылған. Амудария өзенінде сауда керуені жүктерін тасымалдауға кеңінен қолданған. Амудария өзенінде қолданысты болған кіші қайықтар 300 – 600 пұт, орташа қайықтар – 600-800 пұтты, үлкен қайықтар – 1000-1200 пұтқа дейін көтерген. Хорезмдегі дәстүрді ортаны арнайы зерттеген М.В. Сазонова жергілікті халық 3 тоннаға дейін жүк көтеретін кішілеу түрін *қайық*, ал 60-70 тоннаға дейін көтеретін үлкен қайықтарды *кеме* деп атағанын айтады [14, 83]. Қайықтың үлкен түрінің кеме деп аталуы қазақ жерінде Каспий жағалауы қазақтарының тілінде қолданылғанын жоғарыда айтып өттік.

XIX ғасырда Орта Азиямен Ресейді байланыстырып отырған керуен жолдарымен сауда қатынастары солтүстік және оңтүстік бағыттары арқылы жүзеге асып отырды. Солтүстік бағыттың екі тармағы болған [14]. Бірінші бағытында сауда керуендері Үргеніштен Қазалыға, Ырғыз және Ор арқылы Орынборға қарай қозғалған, жолдың ұзақтығы 1400 км. құраған. Екіншісі, Қоңырат арқылы Үргенішке, Ембі өзенінен Орынборға дейінгі жол. Соның ішінде Қоңыратқа дейінгі 300 км. қашықтығын кеме арқылы жүзіп өткен, жалпы 1300 км. құраған. Жүк Үргеніштен және Шабатқа дейін кішкене қайықтармен, әрі қарай Қызыл Арбатқа (400 км) дейін керуенмен жеткізілді. Узун адаға (225 км) дейін темір жол бойымен тасылды. Узун ададан әрі қарай теңіз арқылы Волгадан Нижний Новгородқа дейін кемемен жеткізілді. Жүк тасымалының тағы бірі Үргеніштен Уазға дейін кеме тасымалымен, ал Красноводскіге дейін (545 км) түйеге теңделіп керуен арқылы жеткізіліп, одан әрі қарай теңіз арқылы Ресей орталығына тасымалданды. Ресей отарлауы басталған кезеңнен Ташкент қаласына дейін темір жол салынғанша жол қатынасы ретінде кемеңің маңызы зор болғандығын көруімізге болады.

Қыс мезгілдерінде теңіз, көл, бөген және өзендегі байланысты кеме қатынасы тоқтаған кезеңде аптасына бір рет өзен, көл жағасындағы жағыс жерге келіп, басқа қыстақтардан қосшыларды шақырып, кезекпен ас таратып, атап отырған [14, с. 89].

Жалпы Амудария бойындағы халықтар жаңа қайықты, кемеңі суға жібергенде өгізді немесе сиырды құрбандыққа шалып, құран оқып, үлкен қазандарда палау пісірген. Ашық теңізге шығып,

қиын жағдайға түскенде қайықшылар көбінесе Нұх пайғамбарды еске алып, садақа беруге ниет білдіреді. Ел арасында осы уақытқа дейін Нұх пайғамбардың Қазығұрт тауының басына тоқтаған кемесі туралы аңыз сақталған. Қазақта Нұх пайғамбардың кемесі деп ислам дінінде аса жоғары құрметтелетін пайғамбарлардың бірі Нұх пайғамбар Алладан дінсіздерге қандай шара жасалатыны туралы медет сұрағанда, Алла тағаланың дінге сенетіндер мен дүниедегі тіршілік иелерінен, 18 мың ғаламнан бір-бір жұптан (ұрғашы – еркек) алып, мінгізіп, жер бетін қаптаған топан судан аман алып қалуы үшін Нұх пайғамбарға жасап берген кемесін айтады. Бір аңыз бойынша Амбар-ананың ұлы Хубби Амудария өзенінде жоғалып кетеді. Ол су астындағы әлемнің басқарушысы Хубби Сұлтан болатын. Хубби Сұлтан өзен көлдегі су апаттарынан қайықтар мен кемелерді қорғаған және аман алып қалып отырған деген түсінік қалыптасқан. Сонымен қатар су тасқыны мен кеме апатына ұшырататын зұлым аранғылар бар деп түсінген Орта Азия халықтары. Аранғылардан қорғайтын, адамдардың аман қалуы үшін күресетін Хубби Сұлтан болды. Сол себепті де балықшылар Нұх Хазіретіне немесе Хазіреттің шәкірті Сұлтан Хуббиды еске алып, аман-есен үйлеріне келгенде әулиелерге бағыштап құран оқып, садақа таратқан [14, 89].

Жоғарыда келтірілген мәліметтерді саралай келе қорытынды жасайтын болсақ, қазақ халқының шаруашылық, тұрмыстық жағдайында су көлік-құралдарының алатын орны ерекше болған. Салдардың алғашқы қарапайым (қоғадан, қамыстан жасаған) түрлері және (бөренеден, теректен, тораңғыдан және қарағайдан) жасалған күрделі түрлері көш барысында, әскери жорық кезінде және басқа да қажеттілікті өзен-көлдерден өту үшін қазақ жерінде кеңінен қолданыста болғанын аңғарамыз. Ал, балық аулауға, су жолдарымен жүк тасуға, шаруашылықтың түрлі саласында қолданылған қайықтар мен кемелердің маңызы жоғары болғанын көре аламыз.

Қайық, сал жасаудың дәстүрлі технологиясы, кәсіптік атаулар жүйесі қалыптасты. Су көліктерін жасаудың халықтық білімін жергілікті ағашшылар қоса меңгерді.

Ресей, Хиуа, Бұхара, жалпы Орта Азия елдерімен тауар алмасу мақсатында қазақ жерінің ірі өзен-көлдеріндегі су көліктері маңызды орын алды.

Қазақ халқының су көліктерінің қызметі, түрлері, оның жасалу әдісі, аймақтық ерекшеліктері, маңыздылығы жөнінде әлі күнге дейін ғалымдар тарапынан зерттелмеген мәселе екендігі анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении. Русская Средняя Азия. Закаспийский край, Туркестан и Киргизская степь. – Т.Х. – СПб., М.: Издание товарищества М.О. Вольф, 1885. – 448, IV стр. с илл.; 43 л. илл.*
- 2. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. По ред. П.П. Семенова и В.И. Ламанского. Т.ХІХ. Туркестанский край. Составил: князь В.И. Масальский. – СПб.: Издание А.Ф. Дефриена, 1913. – 861 с.+карта.*
- 3. Азиатская Россия. Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледелия. – СПб.: В типорграфии товарищества А.Ф. Марса, 1914. Т.1. Люди и порядки за Уралом. – 576 с. + ил.; Т.2. Земля и хозяйство. – 638 с. +11 ил.; Т.3. Приложение – СЛІІІ с.*
- 4. Ғалиев В.З. Қазақстан ХІХ ғасыр суретшілерінің шығармаларында. – Алматы: Өнер, 2005. – 160 б. + 2 баспа табақ, жапсырма.*
- 5. Шедрость сердца. Казахстан в творчестве Т.Г. Шевченко. – Алматы: Өнер, 1992. – 152 с.*
- 6. Мейр Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Ч.1. Киргизская степь. Оренбургскаго ведомства. – СПб.: 1865. – 288 с.+12 л карта + табл.*
- 7. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). Сборник документов и материалов. – Алма-ата: Издательство АНҚазССР, 1961. – 743 с.*
- 8. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 4-том. Қ-О. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: РПК «Слон», 2013. – 736 б; ил.*
- 9. Туркестанский сборник. Собрание сочинений о Туркестанском крае вообще и сопредельных с ним стран Средней Азии. Составляемый В.И. Межовым. Т. 287. – СПб., Типография В.С. Балашева, 1887. – 301 с.*
- 10. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. Құраст. Ғ.Қалиев, О.Нақысбеков, Ш.Сарыбаев, А.Үдербаев және т.б. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 824 бет.*
- 11. Аймауытов Ж. Ақбілек: роман. – Алматы: Раритет, 2003. – 240 бет.*
- 12. АЕАЖМ. Қайырмағанбетов К. 1947 ж.т., Түрікменстан, Дашогуз (Ташауз) қ., 2017 ж.*
- 13. АЕАЖМ. Сапарбаева Т. 1939 ж.т., Қарақалпақстан, Шымбай районы, 5-ші азат ауыл советі, 2018 ж.*
- 14. Сазонова М.Б. Традиционное хозяйство узбеков Южного Хорезма. – Ленинград: Наука: Ленинградское отделение, 1978. – 97 с.*

УДК: 392
МРНТИ 03.61.91

Б.Ж. Абжаппарова¹, Б Кенжеба²

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕНУ шығыстану кафедрасының профессоры, т.ғ.д., Қазақстан Республикасы, Астана қ., e-mail: hadisha_1960@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕНУ шығыстану кафедрасының магистранты, Қазақстан Республикасы, Астана қ., e-mail: bellissimo.94@mail.ru

ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ҰЛТТЫ ҰЙЫСТЫРУШЫЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ салт-дәстүрлерінің халық, мемлекет өмірінде алатын орны қарастырылған. Соның ішінде, халық өмірінің барлық саласын кеңінен қамтитын отбасылық дәстүрлерге ерекше мән берілген. Отбасылық дәстүрлердің түп-тамыры халықтың наным-сенімдерінен, өмірлік тәжірибесінен, тарихи тағдырынан бастау алғанын көреміз. Жалпы, салт-дәстүрлердің негізгі мақсаты – елді ынтымақтастыру және біріктіру екендігіне назар салынған.

Кілтгі сөздер: қазақ дәстүрлері, салт-дәстүр, ырым, отбасылық дәстүрлер, шілдеhana, тұсаукесер, құдаласу, үйлену, жерлеу

Абжаппарова Б.Ж.¹, Кенжебай Б.²

¹Профессор кафедрасы востоковедения ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, д.и.н., Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: hadisha_1960@mail.ru

²Магистрант кафедрасы востоковедения ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: bellissimo.94@mail.ru

РОЛЬ КАЗАХСКИХ ТРАДИЦИЙ И ОБРЯДОВ В ЖИЗНИ НАРОДА

Аннотация

В статье рассматривается роль казахских традиций и обрядов в жизни народа и государства. Особое внимание уделяется семейным традициям, которые совмещают все сферы жизнедеятельности народа. Семейные традиции берут свое начало от народных верований, жизненного опыта и исторических событий того или иного времени. Главная цель традиций – объединение и сплочение народа.

Ключевые слова: казахские традиции, обряды, поверье, семейные традиции, праздник в честь новорожденного, обряд разрезания пут, сватовство, женитьба, погребение

Abzhapparova B.Zh.¹, Kenzhebay B.²

¹Professor at Department of Orientalism, L.N. Gumilyov ENU, Doctor of Historical Sciences, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: hadisha_1960@mail.ru

²Magistacy at Department of Orientalism, L.N. Gumilyov ENU, Republic of Kazakhstan, Astana, e-mail: bellissimo.94@mail.ru

ROLE OF KAZAKH TRADITIONS AND CUSTOMS IN LIFE

Abstract

The article is devoted to the role of Kazakh traditions and rituals in the life of the people and the state. Special attention is given to family traditions, which combine all spheres of people's life. Family traditions originate from folk beliefs, life experiences and historical events. The main goal of the traditions is the unification and unity of the people.

Key words: Kazakh traditions, rites, superstition, family traditions, shildekhana, tusaukeser, marriage proposal, marriage, burial rites

Әлемдегі халықтардың қай-қайсын алып қарасақ та, оларды өзгелерден даралап, өзіндік ерекшелігін айғақтап тұратын даралық белгілерінің бірі – ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрлері екені анық танылады. Бүгінгі дәстүр – кешегі тарихтың ізі, халықтың сан ғасырлар бойында сана сүзгісінен өткізіп, тәжірибесінде қалыптастырған, соның нәтижесінде халық өмірінде сақталуы қажеттігіне, ұлт келешегіне пайдалы екеніне әбден көзі жеткен түсініктердің көрінісі.

Дәстүр – ұрпақтан ұрпаққа мұра ретінде берілген, ұлттың ұлттық, діни, мәдени ерекшеліктерінен туындаған ғұрыптардың жиынтығы. Жалпы, дәстүрлер мен ғұрыптардың адам өмірінде алар орны бөлек, олар ғасырлар бойы адамдарға қызмет етіп келеді. Дәстүрдің маңыздылығы туралы Елбасы Н.Ә. Назарбаев та өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында да айтып өткен болатын: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодынды сақтай білу» [1]. Мұндағы, ұлттық код деп отырғаны, ең алдымен, ұлт тарихы, тіл, ұлттық мәдениет пен салт-дәстүрлер. Бұлар – жаһандану заманында ұлттың сақталуы үшін маңызды аспектілер болып табылады.

Уақыт сынағынан сүзіліп өткен дәстүрлер қазақ халқының өмірінде айтулы орынға ие. Қазіргі уақытқа дейін сақталып жеткен ұлттық дәстүрлеріміз ел өмірінің барлық саласын қамтиды. Соған байланысты оларды сыртқы көрінісіне, ішкі мазмұнына, сипаттарына қарай бірнеше топқа орайластырып, тармақтай қарастыруға болады. Бұл мәселені қазақ ғалымдары өздерінің үлкенді-кішілі зерттеулерінде арнайы сөз етіп, дәлелді тұжырымдар жасағаны белгілі. Біздің мақсат қазақ дәстүрлерінің ұлттық тәрбиеде алатын орнын, маңызын айқындай қарастыру болғандықтан, негізгі ізденісіміз дәстүр мен тәрбие байланысына бағытталады. Дәстүрдің ұлтты ұйыстырушылық ерекшелігін де осы мәселемен ұштастыра қарастырамыз.

Халық өмірінің барлық саласын кеңінен қамтитын сан алуан дәстүрлер арасында ауқымы жағынан көбіне-көп жағдайда отбасы, әулет, ағайын-туыс боп атап өтетін дәстүрлі рәсім-жоралғылар да аз емес. Солардың негізгісі – адамның бүкіл ғұмырындағы әртүрлі маңызды кезеңдерге байланысты дәстүр көріністері. Бұл мазмұндағы дәстүрлер мен рәсім-жоралғыларға жинақтай зейін қойсақ, бірнеше ғасырлар бойына қалыптасқан өзге де дәстүрлеріміз сияқты, олардың да түпкі бастауы халықтың сенім-нанымынан, өмірлік тәжірибесінен, тарихи тағдырынан өріс алып жатқанын көреміз. Сонымен бірге, адам өмірімен байланысты дәстүр үлгілеріне тән басты ерекшелік олардың бәрінде де адамның тәні мен жан әлемін бірдей жетілдіру, адамды жан-жақты дамыту мақсатының сақталуы екенін атап көрсеткен жөн. Демек, қазақ дәстүрлерінің қай-қайсы да жеке адамды денсаулығы мықты, ой-санасы айқын, түсінігі бай азамат ретінде қалыптастыру арқылы тұтастай ұлтты рухани кемел, қуатты ұлт ретінде қалыптастыруға қызмет етіп келе жатқанын түсінеміз.

Ел ішінде сақталып келе жатқан дәстүрлі түсініктердің бір көрінісі ырымдар болса, сол ырымдардың да түпкі мақсаты адам баласын дүниеге келген сәтінен бастап, өмірінің барлық кезеңінде жамандықтан қорғау, жақсылыққа жақындату болып табылады. Мәселен, нәресте дүниеге келген күні қалжа үшін сойылған малдың мойын омыртқаларын әбден тазалап мүжігеннен кейін кіреберістегі есік маңдайшасына іліп, баланың мойны қатқанға дейін сақтайтын ырым бар. Бұл ырымның мәні «баланың мойны берік болып бітсін» деген тілекті білдіреді. Әрине, осы іспетті ырымдардың арғы бастауы ежелгі дәуірлердегі наным-сенімдерден шығатыны анық, ал олардың ел ішінде әлі де сақталуының себебі ұрпаққа жақсылық тілеумен ұштасып жатқаны шүбәсіз.

Ұрпаққа жақсылық тілеу, әр перзенттің ертеңінен зор үміт күту – адамзат нәсілінің баршасына тән сезім. Сол себепті адам баласы дүниеге жаңа ұрпақтың келуін айрықша оқиға ретінде бағалап, оған ерекше мән берген. Жарық дүниеге ұрпақ келуіне арналған дәстүрлердің әлем жұртының бәрінде кездесуінің сыры да сонда. Қазақ халқы да әр ұрпақты отбасының жалғасуы, әулеттің ұлғаюы, ұлттың бір бөлшегі деп танып, оның өмір жолындағы әр кезеңді назардан қалыс қалдырмай отырған. Соған орай түрлі дәстүрлер, салт-жоралғылар, рәсімдер қалыптасқан және олардың әрқайсында отбасылық игі тілекпен қатар, тұтастай халықтың ой-арманы да ұштаса көрініп жатады. Мәселен, халқымызда балаға байланысты дәстүрлі түсініктер көрінісі бала құрсақта пайда болған сәттен бастап болашақ анаға қамқорлық жасау түрінде көріне бастайды. Неше түрлі пәлелерден қорғап жүру үшін болашақ анаға бойтұмар дайындап береді, үй ішіне қамшы, балта, бүркіттің тұмсығы, қасқырдың азу тісі сияқты заттарды іліп қояды. Ондағы ниет – ананың алаңсыз болуына, сол арқылы құрсақтағы сәбидің аман-есен жетілуіне септік ету.

Осы кезеңде жасалатын дәстүрлі рәсім ретінде құрсақ тойын немесе құрсақ шашу тойын айтуға болады. Құрсақ тойына тілеулес абысын-ажын, ауылдас әйелдер жиылып, қуанышты бөліседі, сәбидің дүниеге аман-сау келуіне ниеттестіктерін білдіреді. Үлкендер жағы ақыл-кеңестерін айтып, ақ баталарын береді. Жалпы, бұл тойдың мәнісі – болашақ ұрпақтың бір ғана отбасы үшін емес, барша әулет, ел үшін ортақ қуаныш екенін сездіру, ананың қадір-құрметі жоғары екенін аңғарту.

Бір қарағанда ежелден келе жатқан наным-сенімдердің қарапайым көрінісі тәрізді осындай ырым-жоралғылар ел ішінде көптеп кездеседі және олардан басталатын дәстүрлі рәсімдердің ауқымы мен мән-мағынасы біртіндеп ұлғая береді. Халықтың ұрпаққа қатысты дәстүрлі түсініктерінің бірі сәбидің кіндік шешесіне байланысты көрінеді. Өйткені кіндік шеше баланы алғаш алақанына салып, көтеріп алатын адам болғандықтан, оның кім болатыны ерекше маңыз иеленген. Кіндік шешенің қасиеттері балаға дариды деп сенгендіктен, ол адамның ел ішіндегі абыройы жоғары, мінезі мейірімді, жігерлі болуымен қатар, оның өз ұрпағының көп болуына да назар аударылған. Кіндік шеше баланың анасындай болып кететіндіктен, шаңырақтың тілеулес адамы ретінде өз тарапынан балаға ұдайы қамқорлық танытып отырған. Осы дәстүрдің астарынан да халықтың ұрпаққа деген ізгі ниеті байқалады. Соған қоса, қазақ халқының ұрпақ өсірген анаға айрықша құрметі, аналардың арасындағы байланысты бекемдеуге ұмтылысы да танылады.

Ұрпақтың дүниеге келуімен байланысты дәстүрдің бірі – сәби дүниеге келген күннің кешінде шілдеханана тойын өткізу. Жөн-жоралғысына, қатысушыларына және бұл дәстүрдің сыртқы көрінісіне қарап, жастардың ойын-сауығы, қуанышты тойлауы секілді бағалауға болғанмен, шындығында шілдехананың шынайы мәні басқада. Шілдехананаға келген жастар ән салып, күй тартып, сауық құра отырып, жас сәбиді әртүрлі қатерлі күштерден қорғайды. Демек, шілдехананың мәні жамандық әкелуі мүмкін зұлым күштерді ана мен балаға жақындатпау болып табылады. Арғы негізі бағзы замандардағы наным-сенімдерден шығатын шілдехананың бүгінгі күнге дейін сақталып келе жатуының сыры да осында, яғни ана мен балаға қорған болуды мақсат етуінде.

Шілдехананамен қатар орындалатын рәсім – балаға ат қою. Ұрпақтың қамын құрсақта жатқан кезінен бастап ойлаған қазақ халқы оның есіміне де мән берген. Балаға қойылатын есім оның болашағына негізделген арман-тілектен туындайтындықтан, көбіне-көп жағдайда елге әйгілі бұрынғы адамдардың есімін алса, кей тұстарда наным-сеніммен, ырыммен байланысты немесе тұрмыс-тіршілікке, табиғатқа қатысты аттар да қойылған. Қалай болғанда да, балаға ат қою кезінде оның келешек өмірі назарда ұсталған. Тарихи деректерде: «жас нәрестеге ат беру үшін молданы шақырады. Әдетте қазақтар балаға қайтыс болған ата-анасының немесе туысқанының, атап айтқанда, молшылықпен өмір сүрген және батылдығымен, шабондоздығымен ерекшеленген адамдардың есімдері берілген. Соңғы уақыттарда қазақтардың арасында молдалардың шапағатымен қазақтарға жат болып келген пайғамбарлардың, қасиетті мұсылман аттарын қою жиі кездеседі» делінген [2, 19].

Халықтық дәстүрлерде әбден орныққан әрекеттердің мәніне зейін қойған кезде олардың қай-қайсы да баланың тәні мен жан дүниесінің қатар жетілуіне бейімделгенін көру қиын емес. Мәселен, қырқынан шыққанға дейін жас баланы күн сайын тұзды сумен шомылдырып, қойдың құйрық майымен сылап, қол-аяғын созғылап, түрлі жаттығулар жасатады және осы әрекеттердің бәрінде анасы баламен сөйлесіп, өзінің ішкі арманын, тілегін сәби құлағына сіңіріп отырады. Халықтың дәстүрлі тәжірибесінде ежелден қалыптасқан бұл әрекеттердің дұрыстығы қазіргі медицинада дәлелденіп отыр. Себебі тұзды су баланың етін ширатса, маймен сылап-сипау баланың өсуіне септік етеді, ал қол-аяғын созғылау денені түрлі қимылға бейімдейді. Ал ананың сөзі арқылы бала жаны ана тілінің қадір-қасиетін, ерекшелігін бойға дарытады.

Бала өміріне байланысты дәстүрлі қуаныштың бірі – бесікке салар. Бұл – бес-жеті күн аралығында орындалатын рәсім. Баланы алғаш рет бесікке бөлеу құрметіне әйелдердің арасынан жасы үлкен, мінезі салиқалы, балалы-шағалы бәйбішелердің бірі ие болады. Бұл таңдаудың мәнісі осы адамның бойындағы абзал қасиеттер балаға жұғысты болсын дегенді аңғартады.

Бесікке салу рәсімін атқарушы әйел бесік жабдықтарын орналастырып, әкелінген шашудың бәрін түбек орналасатын тесіктен өткізіп, жиналған жұртқа түгел таратады. Оның астарында «осындай қуаныш баршаға жұғысты болсын» деген ізгі тілекпен қатар, жас сәбидің баршаға ортақ ұрпақ екенін аңғарту ниеті де жатыр. Сол себепті ауыл-аймақтың үлкендері түгелдей балаға тілекші бола жүріп, оның тәрбиесін де назарда ұстап, әрдайым қадағалап отырады.

Дәстүр бойынша, баланы бөлеген бесіктің үстіне бесік көрпеден бастап жабылатын нәрселердің де өзіндік мәні бар. Мысалы, тон мен шапан сәбидің ел қамын ойлайтын көпшіл жігіт, халық жолындағы азамат болып өсуіне тілектестікті танытса, қамшы мен кебенек елге қорған ер болсын деген ниетті байқатады, ал жүген баланың тез есейіп, ат тізгініне ие болуын көздеген көңіл қалауын нышандайды.

Әулеттің бірнеше ұрпағы пайдаланылған қазақ бесігі ұрпақтан ұрпаққа мұра болып жалғаса береді. Оның себебі бесікке бөленген бірнеше ұрпақ аман-есен өсіп-өнгендіктен, оны отбасының, әулеттің құтты ұясына балап, қастерлеп тұтынуында жатыр. Сонымен бірге ата-бабаларының асыл қасиеттері кейінгі ұрпағына жұғысты болуын көксеген абзал ниет те көрінеді. Бұл ниеттен ұрпақтың камын ойлаған ата-ана тілегін де, кейінгілердің арғы ата-бабаларға деген құрметін де аңғарамыз.

Бесіктің өмірлік жағдайдағы тиімділігі де баршаға мәлім. Ол, бір жағынан, баланың алаңсыз демалуына, тазалығына қызмет етсе, сонымен қатар, сәбидің қауіпсіздігін де қамтамасыз етеді. Халық өмірінде бесіктің қадірлі саналуының сыры да осындай жәйттерге байланысты.

Баланың дүниеге келгеніне қырық күн толуына орай «қырқынан шығару» рәсімі жасалады. Бұл рәсімді өткізу себебі – қырық күннен кейін баланың өмірінде жаңа кезең басталады деп түсінгендіктен және қырық санының ел ұғымында қасиетті сан есептелуінен. Рәсім баланың қарын шашын алудан басталады, оны ер адам атқарады. Қарын шашты шүберек тұмаршаға салып, сәбидің киімінің иық тұсына қадап қояды. Өйткені бала қырқынан шыққанша әлсіз болатындықтан, бір тал шашын тастамай, сақтау қажет деп білген.

Келесі кезекте елге сыйлы, көп балалы әйелдердің бірі: «Отыз омыртқа жылдам бекісін, қырық қабырға жылдам қатсын!» деген тілекті айта отырып, жас баланың үстіне қырық қасық су құяды да, содан кейін қайтадан бесікке бөлейді. Баланы шомылдыратын ыдыстың ішіне қырық жұмыр тас, жүзік, сақина тәрізді заттар салып, рәсім біткен кезде жиналған әйелдерге таратып береді. Пайдаланылған жүзік, сақиналар сый-сияпат қана емес, өзара ниеттестіктің көрінісі іспетті мәнге ие қызмет атқарады.

Балаға байланысты дәстүрлі шаралардың өткізілетін уақыты бес, жеті, қырық деген сандармен байланысты болуының бір себебі аталған сандардың шығыс халқы арасында киелі саналуымен байланысты болса, екінші жағынан, өмірлік тәжірибеден алынған жағдайларға қатысты. Мысал үшін бес, жеті күнде баланың кіндігі түсіп, жарасы жазылатынын, қырық күн ішінде баланың ширайтынын ескерсек те жеткілікті.

Елдің түрлі өңірінде бесікке салардан кейін де түрлі ырым, жоралғылар жасалып тұрады. Ал барлық аймаққа ортақ дәстүрлі рәсім баланың алғаш қадам басуға ыңғай таныта бастаған тұсында жасалатын, баланың сүрінбей, жығылмай өмір сүруін тілек етуден туған «тұсаукесер» екені анық. Бұл да отбасы үшін кішігірім той есептеледі. Ол үшін етжақын туысқандар мен абысын-ажын жиналады. Сәбидің өмірдегі жолы кедергісіз болуын тілек еткен ата-ана тұсау кесу үшін жүрісі ширақ, мінезі елге ұнамды адамды таңдайды. Ал баланың аяғын байлау үшін қойдың көтен ішегі немесе жіңішке ала жіп қолданады. Әдеттегідей, бұлардың да өзіндік мәні бар. Көтен ішекті пайдалану «баланың дастарханы майлы, төрт түлігі көп болсын» деген тілекке негізделсе, ала жіптің мәнісінде баланың адал болуын, ешкімнің ала жібін аттамайтын азамат болып өсуін тілеу жатыр.

Бала есейген сайын, оның ерекшелігіне сай тәрбие беріліп, дәстүрлі рәсім-жоралғылар да соған сәйкестендірілген. Мәселен, қыз бала қуыршақ ойнап, оған киім тігу сияқты ойындармен айналысса, ұл бала түздегі қимыл-қозғалыс дағдыларын қалыптастыратын асық ойнау тәрізді ойындарға бейім болады. Ұл бала бес-алты жасқа жеткенде, оны атқа отырғызады. Бүкіл тарихи тағдыры жылқымен байланысты болған қазақ халқы үшін баланың алғаш атқа мінуі де елеусіз қалдыруға болмайтын айтулы оқиға. Өйткені қолға қамшы ұстап, атқа міну жігіт болудың, елге қорған болар азаматтықтың белгісі есепті. Бұл жағдайға байланысты тоқымқағар тойы өткізілген. Тойдың мақсаты азамат болудың бүкіл ел үшін мерей, мақтаныш екенін бала санасына сіңіруді көздеген. Сондай-ақ, ер бала бес, жеті жасқа толған уақытта жасалатын сүндет тойында: «Жігіт болдың!», «Азамат болдың!» деген тілектердің айтылуы да осы мақсаттан шығып жатыр. Осындай сезімді бастан өткерген әр бала елге қызмет етуді азаматтық парызға балап есейген. Қазақ дәстүрлерінің маңызды ерекшелігі де осында, яғни әрбір ырым мен рәсім-жоралғының арғы мәнінде ел мүддесіне қызмет ететін азамат тәрбиелеуді мақсат қылуында жатыр.

Осы орайда назарға алынуға тиіс тағы бір дәстүр бар, ол – бала асырап алу дәстүрі. Ел ішінде бала асырап алудың түрлі себептері болған. Негізгі себептің бірі ұл баласы жоқ отбасының мұрагер ретінде өз туысқанының баласын бауырына басуы болса, келесі бірі – жетім баланы қатарынан кем қылмай өсіріп, жеткізу мақсатында асырап алу.

Қандай жағдайда да, дәстүр бойынша, той жасалады. Бұл тойдың басты ерекшелігі – той үстінде ұл балаға асық жілік, қыз балаға тоқпан жілік ұстату. Жілік ұстату – отбасының бала асырап алғанының, баланың жаңа әке-шешеге бала болғанының куәлігі іспетті, сонымен бірге екі тараптың ризалығы, келісімі тәрізді. Алда-жалда әке-шеше мен асыранды бала арасында ата-аналық, перзенттік парызға қатысты келіспеушілік туа қалса, билік айтушы адам олардан жілік ұсталған-ұсталмағанын сұрайтын болған.

Ата-ана бауырына басқан баланы өз баласындай тәрбиелеп, туған балаға жасалатын жағдайдың бәрінен кенде қылмаған, мұрагерлік құқығы да сақталған. Есейген кезде еншісін берген. Содан кейінгі уақытта баланың осы отбасында қалуы немесе өз шаңырағына, өз ортасына оралуы оның өз қалауынша іске асқан. Осындай жағдайларға зер сала қарасақ, қазақ халқының ұрпақ тәрбиесіне ерекше назар аударғанын және баланың еркіне кедергі жасамағанын көреміз. Мұндай ерекшеліктер қазақ дәстүрлерінде гуманистік мақсаттардың басымдығын танытады.

Қазақ халқының өмірінде балалық кезеңнен кейінгі уақыттардағы елеулі оқиғалар да лайықты бағаланып, түрлі қуаныштарға себеп болып отырған, әйткенмен кең көлемдегі дәстүрге айнала қоймаған. Сондықтан адам өміріне қатысты дәстүрлердің келесі үлгілері отбасын құру салттарымен сабақтаса көрінеді. Адам ғұмырының балалық кезеңі мен отбасылық өмірдің басталуына айрықша назар аударудың себебі – балалық шақ әр адамның мінез-құлқы, көзқарас, түсінігі сияқты даралық ерекшеліктері қалыптасуына жол ашылатын кезең, ал отбасылық өмір әр адамның азаматтық даралығын көрсететін жауапты кезең болуымен байланысты.

Халқымыздың қалыпты дәстүрі бойынша, болашақ жарын бозбаланың өзі таңдайды, иә болмаса, үлкендер жағы болашақ келінді қай елден түсіру оң боларын ойластырады. Қай жағдайда да бірінші кезекте құдаласу дәстүрі орындалады. Осы орайда айта кету орынды, қазақ дәстүрінде «бел құда», «бесік құда», «қарсы құда» сияқты құдалық үлгілері бар. Құдаласу түрлері туралы мағлұматтарды қазақ зерттеушілерінің еңбектерінен таба аламыз.

Ал қалыптасқан құдалық жолы елге сыйлы екі-үш адамнан құралған құдалар тобының айттырылатын қыз ауылына алғаш аттануынан басталады. Бұл сапар барысында екі жақтың алдағы жол-жоралғыларға қатысты келісімі жасалады, арада біраз уақыт өткен шамада бірнеше адамнан тұратын құдалар қалыңдық ауылына келеді. Осы жолы қыз ауылында құда түсер тойы өтіп, құйрық-бауыр жеп, сый-сияпаттар жасалып, бата беріліп, ұлттық ойындар ойналып, жастардың отау құруына жол ашылады. Келесі кезекте қалыңдық жағынан шыққан құдалар жігіт ауылына барады. Өз кезегінде күйеу жағы құрметпен қарсы алып, лайықты сый-сияпат жасап, қарсы алады.

Құдалар қалыңдық жағына яки күйеу бала жағына барған кездің бәрінде дастархан жайылып, сый-сияпат жасалып, құдаларға киіт кигізіліп, жан-жақты құрмет көрсетілумен қатар, мүмкіндігінше әр алуан ойын-сауықтар мен сайыстар да өткізіледі. Ойын-сауықтар жас балалардан бастап, бозбалалар мен бойжеткендерге дейін қамтиды. Дәстүрлі ойын-сауықтар мен сайыстар уақытты көңілді өткізу ғана емес, сонымен бірге әркімнің өз бойындағы қабілеті мен дарынын танытуға, бір-бірін жақын біліп, етене араласуына, ой-сезімнің ұштасуына, ортақ мүддеге жұмылуға жол ашатын мүмкіндік.

Зерделей қарасақ, дәстүрлі құдаласудың мәні екі жасты үйлендіруден ғана тұрмайды, соған қоса жастардың болашақта берекелі отбасы болып, елдің керегесін кеңейтуге үлес қосуын да көздейді. Айттыру барысында жігіт пен қыздың өзара жарасымдылығымен қатар, олардың деңгейлес шаңырақтан шығуына ден қойылуы да сондықтан. Өйткені қай жағынан да тең тұратын отбасында өзара түсіністік болатыны мәлім. Ал берекелі отбасы – ұлт тұтастығының негізі. Халық дәстүрінде жастардың шаңырақ көтеруіне айрықша назар аударуының бір себебі осыған байланысты.

Құдаласуға байланысты шаруалар реттелгеннен кейінгі кезекте қыз ұзату тойы өтеді. Қалыңдық жағының жағдайына қарай, тойдың уақыты бір күннен бірнеше күнге дейін созылуы мүмкін. Бұл тойда да әртүрлі ойындар, жарыс, сайыстар өткізіледі. Ал тойдың негізгі ерекшелігі ұзатылатын қыздың өз ауылынан жігіт еліне аттануы болып саналады. Қалыңдық үшін де, қыз ұзатушы жақ үшін де тойдың ең маңызды, жауапты тұсы осы сәт екені анық. Себебі туған елінен аттанар алдында қалыңдық өз елімен, ағайын-туыс, ата-анамен қоштасып, сыңсу айтуы қажет. Ұзатылып бара жатқан қыздың сыңсу айтпауы өрескел мінез, ұят қылық саналған. Өйткені сыңсу өлеңі – қыз бала мен елдің үміті мен арманы, ниет-тілегі ортақ екенін айғақтайтын әрекет.

Дәстүрлі сыңсу – ұзатылар қыздың ауыл-аймақ, әке-шешеммен қоштасу өлеңі ғана емес, сонымен қоса, әлпештеп өсірген ата мен әжеге, әке мен анаға, ағайын-туысқа, ауылдастарға, туған ел мен жерге арналған қимастық сезімі мен алғысы, алдағы күннен күтер үміті мен тілегі. Аталған сипаттар сыңсу өлеңдерінің бәрінде бірдей қамтыла бермеуі мүмкін, дегенмен сыңсуларды жинақтай қарағанда, осы ерекшелік көрінетіні анық.

Жалпы, сыңсудың мәні мен мазмұнына қарап, жігіт жағы қалыңдықтың өнерін таниды әрі оның өз ортасындағы, еліндегі қадір-қасиетін аңдайды. Бұл жағдайдың өзі болашақ келіннің алдағы өмірінде маңызды мән иеленуі де мүмкін. Сол себепті ерте кезде халқымыз ұзатылар қыздың жасау-жабдығына ғана емес, оның сыңсу өлеңіне де ерекше мән берген. Дәстүрлі сыңсу өлеңдерінің ел ішінде кейінгі кезге дейін сақталып келуі сол себепті.

Қалыңдық жігіт еліне жақындаған тұста сүйінші сұралады. Сүйінші сұрау – қуанышты хабарлау ғана емес, қуаныштың барша жұртқа ортақ екенін танытатын әрекет. Сүйіншілеп жеткен адамға қазақ баласының құрметпен қарап, оның қолына шамасына қарай сыйлық ұсынуы да – қуанышқа ортақтығын білдіру амалы. Осы іспетті жәйттерден қазақ дәстүрін құрайтын әрбір әрекеттің түпкі мәнінде бірлік, тұтастық көріністері жататынын пайымдауға болады.

Қарсы алған қыз-келіншектер қалыңдықтың жүзін бүркемелеп, отау үйге кіргізгеннен кейін ұлы тойға кезек келеді. Бұл тойдың негізгі ерекшелігі – жар-жар мен беташардың айтылуы.

Дәстүр бойынша, жар-жар мен беташар тойбастардан кейін айтылады. Қазақ тойларының бәрінде айтылатын тойбастар – тойдың басталғанын жариялай келіп, той иесі мен қатысушылардың бәріне жақсы тілек арнайтын, осы тойдың ерекшеліктерін атап-атап көрсететін, қуанышқа ортақтасуға шақыратын жыр түрі. Тойбастар мазмұнында қамтылатын осы жәйттердің бәрінен елді жақсылыққа тарту, ізгі ниетке жақындату мақсаты сезіледі.

Бұдан кейін орындалатын жар-жардың да өзіндік орны, маңызы бар. Жігіттер мен қыздар тобы болып, екіге жарылып орындалатын бұл әннің басты ерекшелігі – қыздардың әніндегі қимастық, үміт пен наз аралас сезім сырына қайтарылатын жауап үлгісіндегі жігіттер әнінің жұбату, үмітке қанат бітіру, сезімге сенім дарыту мазмұнында келіп, ең соңында отау құрудың үлкен мақсат, ал отауды берекеге толтыру абырой екенін аңғартып, ақ тілекпен аяқталуы. Жалпы, жар-жардың сыртқы көрінісінің өзі қазақ халқының ұл мен қызды алаламай, бірдей санап, тең тұтқанын айғақтайды. Осындай көріністердің қай-қайсы да қазақ дәстүрлерінің ізгілікке, жақсы ниетке негізделгенін, көздеген мақсаты ұлт тұтастығы болғанын танытады.

Үйлену тойындағы тағылымы мол дәстүрдің бір түрі беташар екені анық. Алғашқы бөлімі елге жас келіннің келгенін қуанышқа ұластыра хабарлаудан басталып, келесі кезекте келінге елді, елдің қадірлі адамдарын, ағайын-туысты, ата-ене мен қайын жұртты түгендей таныстыруға жалғасатын, одан кейінгі бөлімде «айт, келін» үлгісінде өнегелі ойлар мен тағылымды тілектер, өсиет-насихаттар айтылатын беташардың мәні – қалың елге келінді, келінге елді таныстырумен шектелмейді. Құрылымының өзінен байқалып тұрғандай, беташардың негізгі мақсаты – адамдарды бір-біріне жақындату, туыстықты туыстыққа ұластыру, айналып келгенде, бірлікті береке негізі ретінде санаға сіңіру, сол арқылы елдің тұтастығын асқақтату. Ал беташар үстінде келіннің сәлем етіп тұруы – бойға сіңген әдеп-ибаның, жаңа жұртқа құрметтің белгісі болумен қатар, келіннің елмен араласуының ең алғашқы жарасымды көрінісі.

Адам ғұмырының балалық, жастық шақтарындағы маңызды сәттерінің бәрін ұлағатты дәстүрге айналдырып, сол арқылы халықтың егде-жасын бірдей ұлт боп ұйысуға жұмылдырып отырған қазақ халқы адам басына түсер қайғыны жұрт боп жұмыла көтеруге қызмет ететін дәстүрлі салт-ғұрыптарды да қалыптастырған. Олардың бәрін жинақтай қамтысақ, жерлеу-жөнелтуге байланысты дәстүр көріністері бағамдалады. Жалпы, жерлеу-жөнелтуге қатысты атқарылатын шаруалар мен шаралар аз емес және олар еліміздің әр өңірінде өзіндік ерекшеліктер иеленіп жататыны бар. Дегенмен қазақ даласының барлық тұсында бірдей сақталған дәстүрлі үлгілер бар. Солардың бірі – естірту, жоқтау, көңіл айту.

Естірту – кісіге өзіне өте жақын адамының дүниеден озғанын немесе ел-жұрт арасында абырой-беделге ие, аса қадірлі жанның марқұм болғанын ел-жұртқа яки елдің қадірлі адамына хабарлау. Әдетте, естірту ақыл-парасаты биік, сөзге шебер, қандай жағдайдың да қисынын келістіріп, оңтайын таба алатын адамға жүктеледі. Себебі естіртуші қаралы хабарды алғаш жеткізуші болғандықтан, ол естуші адамды суық хабарға біртіндеп дайындап, жаманатты орайластыра хабарлауға тиіс. Қаралы хабардың өзін адам жанын жаралап алмай жеткізу үшін естіртуден марқұмға деген құрмет, хабар естуші адамға деген жанашырлық ниет сезіліп тұруы шарт. Халық дәстүрінде қалыптасқан естіртудің ішкі түзіліміне көз салсақ, оның психологиялық тұрғыдан дайындау, естірту және жұбату элементтерінен құралатынын көреміз. Осы түзілімнің өзінен халқымыздың адамға қамқорлығы, адам баласына адал көңілі байқалады.

Халқымыздың марқұмды жерлеу-жөнелтуге байланысты айтылатын дәстүрлі өлең-жырларының бірі – жоқтау. Жоқтауды қаза тапқан адамның анасы, әйелі, апа-қарындастары, қыз балалары марқұм қайтқан кезде көңіл айта келген адамдарға қарата айтады, содан кейінгі кездері марқұмның жетісі, қырқы, жылы берілген уақытта айтылады. Белгілі ғалым М.Ғабдуллин: «Жоқтауларда өлген адамның жақсы істері, қызметі, сүйкімділігі, мінезі еске алынған. Бұл ретте жоқтау өлеңдері өлген адамға жасалған ескерткіш есебінде болған» [3, 75], – деп ой түйеді. Шындығында, жоқтаулар қайтқан жанның абзал қасиеттерін, елге жасаған жақсы істерін еске ала отырып, жұртқа ой салады, кез келген адамның артында қалар ізі жайсаң мінезі, азаматтық істері екенін аңғарту арқылы тыңдаушы қауымды жақсылыққа, татулыққа үндейді. Сол арқылы берекелі ел болуға жетелейді.

Жерлеу-жөнелту дәстүріне тән жұбату мен көңіл айтудың да атқарар қызметі маңызды. Халық жадында олардың түрлі үлгілері сақталған. Бұл ретте жұбату мен көңіл айтудың негізгі мәніне зейін қойсақ, бұл екеуі де қайғылы жандардың қайғысын сейілтуді, олардың қасында жанашыр жұрт, қамқор ел бар екенін жеткізуді мақсат тұтады. Түптеп келгенде, қандай жағдайда да қалың халықтың ешкімді елеусіз қалдырмайтынын, қанатының астына алып, барымен бөлісуге әзір екенін танытады және қайғыға ұшыраған, қиналған жанның көңіліне жұбаныш дарыту, ертеңіне үміт пен сенім сыйлау әр азаматқа парыз екенін санаға сіңіреді.

Марқұм болған адамды жер қойнына тапсыру барысына қатысты әр өңірде аздаған айырмашылықтар болғанымен, негізгі үрдісі қалыптасқан дәстүр бойынша атқарылады, яғни екі кезеңнен тұрады. Олар – жерлеуге дайындық және жерлеу.

Жерлеуге дайындық жұмыстарын жасы үлкен ер адамдар мен әйелдер атқарады. Бұл тұста дайындық жұмыстарына кіретін көптеген шаруаларды айтпағанның өзінде, марқұмның сүйегін алғаш жуындыру, ақ мата дайындау, қабірін дайындау тәрізді басты-басты рәсімдер бар. Алғаш жуындыруды іске асыратын адамдар марқұмның жынысына байланысты белгіленеді. Жуындырушылар атқаратын мейірім су рәсімі денені тазартуға бағытталады. Марқұмның мәйіті тұрған орында жарық жанып тұрады. Қалыптасқан дәстүр бойынша, алғашқы түнді туған-туыс кісі қайтқан үйде өткізеді. Бұл түн өлікті күзету деп аталады және бірнеше адам бұл түнді ұйықтамай өткізуге тиіс.

Жерлеу алдында қонақасы беріледі. Ас алдында қол шаю рәсімі жасалады. Жерлеу күні негізгі рәсім, яғни марқұмның сүйегін жуу және ақыретке орау атқарылады. Марқұмның жынысына байланысты кебін немесе ақыреттің ерекшелігі болады. «Ер адам болса үш бөліктен, әйел болса бес бөліктен дайындалады» [4; 189]. Ер адам үшін ұзындығы санның орта тұсына дейін жететін іш жейде, әйелге ұзындығы тізеге дейін қамтитын іш көйлек әзірленеді. Ақырет әзір болған соң, соңғы тазалық рәсімі атқарылады. Яғни бес-жеті адамнан тұратын сүйекшілер (сүйекке түсетін кісілер) мәйітті жуындырады, ақыретке орайды. Мұсылман дәстүрі бойынша дәлел – Құраннан аяттар оқылады. Содан кейінгі ретте марқұмның жаназасы шығарылады. Жаназадан кейін зиратқа бет түзеді.

«Мәйітті шығарда әйелдер міндетті түрде дауыс шығарып жылайды. Қабір басына жетісімен, мәйіт оралған кілемді шешіп алып, алты қабірші мәйітті қабірге түсіріп, жайлап жатқызады» [5, 91]. Дәстүр бойынша, бұйырған топырақ рәсімі, яғни мәйіттің басы мен маңайына алғашқы екі күрек топырақты салу рәсімі міндетті түрде сақталады. Ол үшін жерлеуге қатысушылардың бәрі күрекке бір уыс топырақтан салады. Бұдан кейінгі кезекте жерлеушілер қабір ішіне бір шымшым топырақтан тастайды, қабірдің беті жабылып, топырақ үйіледі. Тәбәрік (бет орамал, мата) таратылып, құран бағышталады. Жерлеу барысында міндетті түрде орындалуға тиіс рәсім – талқы. Бұл – жерлеуші жұрт кеткеннен кейін қабір басында жеке қалған марқұмның ет жақын туыстарының қатысуымен оқылатын Құран аяттары.

Жерлеуден кейінгі атқарылатын рәсімдер марқұмның үші, жетісі, қырқы, жылын беруге арналады. Бұл рәсімдердің негізгі мәні марқұмды еске алып, оның рухына Құран бағыштау болып табылады. Сондай-ақ, кей жерлерде бейсенбі күні, кей өңірлерде жұма күні марқұмға арнап жеті шелпек пісіріледі. Марқұмды еске алуға бағытталған шаралар қатарында шеке немесе шек беру ғұрыптары бар. Бұл рәсім үш-бес жыл бойы марқұмға арналып келеді де, біртіндеп әулеттің барлық ата-бабаларына бағышталады.

Жерлеу-жөнелтуге байланысты дәстүрлі рәсімдердің бәрі де қалың көпшіліктің араласуымен атқарылады және марқұмның тірлікте қандай адам болғанына қарамастан, оның жақсы қасиеттері ғана еске алынады. Осы жәйттің өзі қазақ халқының қандай жағдайда да жақсылықты үлгі етуді мақсат тұтқанын, бірлікті, ынтымақты сақтағанын көрсетеді.

Жалпы, халық өміріндегі сан алуан жағдайларға байланысты пайда болып, ел өмірінен берік орын иеленген дәстүрлердің қай-қайсына көңіл бұрсақ та, олардың бәрі адам баласын ардақтауды, адамды бір-біріне жақындатуды, сайып келгенде ұлттың бірлігін, елдің тұтастығын ұлықтауды мақсат ететінін анық танимыз. Қазақ дәстүрлерінің құндылығы да – жақсылықты басты мақсат тұтып, бірлікті насихаттап, халыққа қызмет етуінде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» [Электронды ресурс]. – 2017. – URL: http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

2. Ибрагимов И.И. Қазақ халқының этнографиялық очерктері // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – 2-т.: Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша) / Құраст. С.Әжіғали. — Алматы: Арыс, 2006. – 416 б.

3. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Санат, 1996. – 368 б.

4. Әжіғали С., Байғабатова Н. Жетісу қазақтарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том: біртұтастығы және ерекшелігі. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2005. – 328 б.

5. Арғынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы: Қайнар, 1996. – 288 б.

ӘӨЖ 11.98

ГРНТИ 04.11.25

А.Е. Чотбаев¹

¹ *Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының аға ғылыми қызметкері*

ҚАЗАҚ АЛТАЙЫНДАҒЫ ҚАРАҚАБА ҚОРЫМЫНАН ТАБЫЛҒАН ҚАРУ-ЖАРАҚТАР МЕН АТ ӘБЗЕЛДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Шығыс Қазақстан облысының Қатонқарағай ауданына қарасты таулы жазықтағы Қарақаба өзенінің алқабында орналасқан Қарақаба қорымынан табылған жәдігерлер жайлы айтылады.

Жерлеу ескерткіштерінен табылған жәдігерлер жерлеу ғұрпына байланысты рәсімдер, салт-дәстүр, өнер, шаруашылық, әскери іс жөнінде маңызды мәліметтер берді. Солардың ішінде ерекше тоқтала кететіндері, бұл музыкалық аспаптар, себебі бұндай жәдігерлер Қазақстан археология ғылымының тарихында алғаш рет табылып отыр.

Қарақаба қорымының заттай жәдігерлерінің ішіндегі тыңғылықты, әрі толық зерттеуді қажет ететіндері ол қару-жарақтар мен ат әбзелдері. Себебі қазіргі таңда қару түрлері ежелгі жерлеу ескерткіштерінің этно-мәдени сипатын анықтайтын бірден-бір жәдігер болып табылады.

Кілтті сөздер: археология, мәдениет, ерте темір дәуірі, түркілер, қару-жарақтар, музыкалық аспаптар

Чотбаев А.Е.¹

¹ *старший научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Марғұлана, archtopmail@mail.ru*

ПРЕДМЕТЫ ВООРУЖЕНИЯ И КОНСКОГО СНАРЯЖЕНИЯ ИЗ МОГИЛЬНИКА КАРАКАБА В КАЗАХСКОМ АЛТАЕ

Аннотация

В статье рассматриваются погребальный инвентарь из могильника Каракаба расположенного в Катон-Карагайском районе ВКО.

Погребальный инвентарь основной археологический материал впитавший в себя знания о различных сторонах жизнедеятельности древнего населения, таких как погребальный обряд, искусство, ритуалы, хозяйство, военное дело.

Уникальный материал полученный из данного могильника разнопланового характера, среди которых имеются интересные экземпляры, например музыкальные инструменты.

Особый интерес представляют предметы вооружения и конского снаряжения. Предметы вооружения издревле относятся к категории вещей которые подвержены новациям.

Ключевые слова: археология, культура, ранний железный век, тюрки, вооружение, музыкальные инструменты

Chotbaev A.E.¹

¹Senior Researcher of the Institute of Archeology. A.H. Margulana, archtopmail@mail.ru

ITEMS OF ARMAMENT AND HORSE EQUIPMENT FROM THE BURIAL GROUND OF KARAKABA IN THE KAZAKH ALTAI

Abstract

The article deals with funeral implements from the Karakaba burial ground located in the Katon-Karagai district of the East Kazakhstan area.

The burial inventory is the main archaeological material that absorbed knowledge about various aspects of the life of the ancient population, such as funeral rite, art, rituals, economy, military affairs.

The unique material obtained from this burial ground is of a diverse nature, among which there are interesting specimens, for example, musical instruments.

Of special interest are weapons and equestrian equipment. Items of weapons from ancient times belong to the category of things that are subject to innovation.

Key words: archeology, culture, early Iron Age, Turks, armament, musical instruments

Қарақабә қорымы Шығыс Қазақстан облысының Қатонқарағай ауданына қарасты таулы жазықтағы Қарақабә өзенінің алқабында орналасқан (сур. 1).

Қарақабә жазығы теңіз деңгейінен 1750 метр биіктікте тұр, бұл жерде бірнеше ескерткіштер тобы анықталды, олар әсіресе тау бөктерін жағалай орналастырылған (сур. 2). Қазіргі таңда қорымда бес топ толықтай құжатталған, олардың орналасу тәртібі де анықталды, топтар бірнеше ескерткіштерден құралған. Аталмыш топтардың өзегін ерте темір ескерткіштері құрайды, ал түркі дәуірінің обалары жоғарғылардың батысы мен шығысын бойлай орналастырылған.

Ескерткіш алғаш рет 2000 жылдары белгілі болды, ал тұрақты археологиялық зерттеулер 2012 жылдан басталды. Бұл жұмыстардың басталуының алғышарты болып 2006 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институты және Гент университетінің (Бельгия) мамандарымен бірлесе жүргізілген барлау, тіркеу жұмыстары табылады. [1, с. 458-474; 2, С. 155-156; 3, С. 203-207; 4, С. 207-210]. Аталған жұмыстардың нәтижесінде 50 астам ерте темір және түркі кезеңінің жерлеу-ғұрыптық ескерткіштері тіркелді, алайда кейінгі жұмыстардың барысында көптеген кішігірім ескерткіштердің қалың топырақ астында көміліп қалғандығы белгілі болды, осы жағдайға қарағанда қорымдағы ескерткіштердің саны тіркелгендерден әлдеқайда көп болуы керек.

Жер бетінде көрініп тұрған ескерткіштердің пішіндері әр түрлі, көбінесе дөңгеленген тас құрылыстар болып табылады. Ескерткіштердің көлемдері де ерекшеленеді, ерте темір дәуіріне тән обалардың көлемдері 17-20 метр болса, түркі кезеңіне жататындары 8-10 метрмен шектеледі.

Ескерткіштердің архитектурасы да алғаш көргенде біркелкі секілді, бірақ қазба барысында олардың күрделі, әрі бірнеше сатылы жүйеден тұратындықтары белгілі болды. Ерте темір дәуіріне тиесілі ескерткіштердің жер беті құрылыстары таудың тақта тастарынан жасалған, қорған айналдыра ірі плиталармен көмкерілген, орта тұсында екі қатар шеңбер байқалады, олардың орталары бірнеше қабаттан тұрады. Негізгі қабатын ірі тастардан жалпақ бетімен көлденең қоя отырып қалаған боса, кейінгі қатарларындағы тастарының көлемдері кішірейе бастайды да, соңғы әрі беткі қабаты ұсақ тақта және малта тастармен жабылған. Түркі кезеңінің ескерткіштерінің құрылыс материалдары ерте темір дәуірі обаларыныкімен бірдей. Алғашқы көзге түскен күйі шеңбер пішінді, ал қазба барысында олардың пішіндері шаршы тәріздес екендіктері анықталды.

Ескерткіштердің жер үсті архитектурасы және қабір құрылысы, әрине қызықты, сондай-ақ, бұл мәселелер жеке ғылыми ізденіске негіз болуға тұрарлық, ал біздің жұмыстың негізгі мақсаты осы ескерткіштерден табылған қару-жарақ түрлері мен ат әбзелдері болғандықтан, ары қарай осы мәселелерге баса назар аударамыз.

Ұсынылып отырған жұмыста Қарақабә қорымынан табылған қару түрлері мен ат әбзелдеріне жалпы шолу жасалады, ал оларды терең әрі нақты түрде талдау осы жұмыстың жалғасы болады.

Қарақабә қорымындағы археологиялық зерттеулердің нәтижесінде 20 жуық жерлеу ескерткіштері зерттелді, олардың сегізі ерте темір дәуірінің екінші жартысымен мерзімделсе, қалғандары түркі дәуіріне жатады [5, С. 163-167]. Көрсетілген мерзімдемелік шеңберлер қазіргі кезде болжамалы түрде, әсіресе түркілерге жатқызып отырған ескерткіштердің мерзімін анықтау жұмыстарын жүргізу кезек күттірмейтін мәселе. Себебі осы ескерткіштерден табылған жәдігерлердің шикізаты, пішіні, жасалу технологиясы, өрнектеу үлгілері жағынан тарихта белгілі қимақ мәдениетінің заттарына

жақын. Соныдықтан, бұл ескерткіштің мерзімін анықтауда жаратылыстану ғылымдарының көмегіне жүгінуге тура келеді, бұл жұмыс алдағы уақытта іске асырылады. Ал, қазірше, аталған ескерткіштерді шартты түрде түркілер уақытымен ұштастырып қарастырамыз.

Сонымен, түркі кезеңіне қарасты зерттелген 12 жерлеу ескерткішінің басым бөлігі сол қалпы сақталған болып шықты, яғни әр кезеңдегі тонаушылар назарынан тыс қалған, жер өңдеушілер айналып өткен болып тұр, ал ерте темір дәуірінің ескерткіштері қатты тоналған, тек олардың екеуі ғана сол қалпында сақталған.

Төрт жылдық зерттеулердің нәтижесінде қарақабалықтардың ежелдегі өмірі мен тұрмысы жөнінде көптеген мәліметтер алынды. Жерлеу ескерткіштерінен табылған жәдігерлер жерлеу ғұрпына байланысты рәсімдер, салт-дәстүр, өнер, шаруашылық, әскери іс жөнінде маңызды мәліметтер берді. Солардың ішінде ерекше тоқтала кететіндері, бұл музыкалық аспаптар, себебі бұндай жәдігерлер Қазақстан археология ғылымының тарихында алғаш рет табылып отыр. Қарақаба қорымынан музыкалық аспаптың үш түрі табылды, әрі олар мәйіттердің жанына қойылған.

Қарақаба қорымының заттай жәдігерлерінің ішіндегі тыңғылықты, әрі толық зерттеуді қажет ететіндері ол қару-жарақтар мен ат әбзелдері. Себебі қазіргі таңда қару түрлері ежелгі жерлеу ескерткіштерінің этно-мәдени сипатын анықтайтын бірден-бір жәдігер болып табылады. Яғни, қару жалпы әскери іске байланысты жәдігерлер сол замандағы болған саяси, әлеуметтік-қоғамдық құбылыстардың кітабы болып табылады. Олай дейтініміз, қару-жарақ, сауыт-сайман, ат әбзелдері заманға сай жаңалықтардың әсері көп болатын заттардың бірі болып табылады. Қару, сауыт, ат әбзелдері ежелгі замандағы тарихи процестердің айнасы, сол құбылыстарды таныстыратын білім жиынтығынан тұратын кітап деп айтсақ артық болмайды.

Сонымен, Қарақаба қорымындағы зерттелген ескерткіштердің 90 % қару-жарақтар мен ат әбзелдері табылған, әрі олар толық бір кешенді құрайды. Қару-жарақ кешені қылыштан, оның қынабынан, құрастырмалы садақ, жебелер салынған қорамсақ, найза, дулығадан тұрады.

Зерттелген обалардың ішіндегі №4 жерлеу ескерткішінің қабіріндегі қылыш қынабынан бөлек қойылған, бұл жайт өте қызық, себебі қалғандарындағы қынаптың ішінде қойылған. Бұл жайт көне түркілердің жерлеу ғұрпындағы рәсімдердің бір ерекшелігі болып табылады, оның қандай мән-мағынасы бар екендігін анықтау болашақта жүзеге асырылады.

Ерте темір дәуіріне қатысты қару түрлері қазіргі кезде тек жебе ұштарымен шектеліп тұр, олар Қарақаба қорымының №1 обасындағы мәйіттің жанынан табылған. Жебе ұштары сүйектен немесе мүйізден жасалған, енді бірі әрі жалғыз данасы қоладан құйылған.

Түркі дәуірінің қарулары қорымдағы №4,9,11,12 обаларынан табылды.

Қорымдағы №4 оба екінші топтың шет тұсында жалғыз орналасқан болатын. Қалың шым басқан жер беті құрылысының тек орта тұсы ғана көрініп тұрды. Зерттеу барысында қабір шұңқырының ақым тәрізді екендігі анықталды. Ақымның кірер жағы сырғауылдармен жабылған (сур. 3), ал негізгі шұңқырда екі жылқы қойылған. Ақымда қару-жарағы, ыдыстары, музыкалық аспабы жанына қойылған абыз-жауыгердің мәйіті қойылған. Бір қызығы ат әбзелдері жылқылардан бөлек, яғни мәйітпен бірге қойылған. Олар жерленген адамның аяқ жағына орналастырылған. Күміс әшекейлермен апталған жүгені, ауыздық пен үзеңгілері жақсы сақталған, ал ағаштан жасалған ерінің күйі нашар.

Мәйіттің жанында, нақтырақ айтсақ оң және сол қолдарының үстіне темірден жасалған жебелері салынған екі қорамсақ қойылған.

Бірінші қорамсақтың тек сұлбасы ғана көрініп тұр, оның ішіне 9 жебе ұштарын жоғары қарата салынған. Қорамсақтың текше тәрізді аузы көрінеді, жанында Г-тәрізді пішіндегі ағаш бөлігі де бар. Қорамсақтың төменгі бөлігі кең, жалпы ұзындығы 85 см, ені 16 см. Ішіндегі жебелердің ұзындығы 76 см, ал өзектерінің қалыңдығы 0,5-1 см тең.

Екінші қорамсақ толықтай сақталған десек те болады, бірақ қайыңтоздан жасалған бөліктері шіріңкіреген. Қорамсақ пішіні жоғарыда айтылған біріншісімен бірдей. Қорамсақты ұзынбойына жіңішке талшықтармен бекіткен. Жалпы ұзындығы 87 см, төменгі жағының ені 20 см, үстіңгі жағының ені 13 см. Қорамсақтың оқ салар қалтасы шаршы пішінді, Г-тәрізді ағаштармен көмкерілген. Қорамсақтың ішінде төрт темір жебе көрініп тұр, қалташадан төменірек, оң жағында қорамсақты асынатын белбеудің тілшесі бар қамары жабысып тұр.

Қос қорамсақтың ортасына мәйіттің үстіне садақ орналасқан, сақталуы нашар, жақсы сақталған орта тұсы ғана. Садақтың бұл жері М-әріпі пішінді, екі жақ ұшы шіріп кеткен. Сақталған бөліктеріне қарағанда садақ күрделі құрамалы және былғары немесе ішіктен жасалған жіппен оралған. Садақтың жанынан жүрекке ұқсас пішіні бар салпыншақ табылды.

Қорамсақтың астында ірі ұшы темірден жасалған найза қойылған. Найзаның сабы ағаштан жасалған, оның 30 см бөлігі ғана сақталыпты. Найза сабының қалыңдығы 3 см. Темір ұшының пішіні ромб тәрізді, ұңғысы бар. Найза жерленген адамның денесіне көлденеңінен, ұшын жоғары қаратып орналастырылған.

Жерленген адамның сол жағында кеудесі мен тізе тұсына дейінгі жерде қылыш қойылған (сур. 4). Қылыштың жүзі сәл қайқиған, қимасы үшбұрышты, ұшы конус іспетті. Қылыштың сабы ағашпен көмкерілген. Ұштығы шаршы тәрізді, ортасында ромб, үшбұрыш және дөңгелек тесіктері бар. Бұл жерде былғарыдан жасалған салпыншақ бауы да бар. Саптың өзі де қайқылау, екі жерінен күміс жапсырма тағылған. Қылыштың сабы мен жүзін бөліп тұрған балдағы түзу, әрі өрнектермен безендірілген. Қылыштың жанында былғарымен қапталған қыны орналастырылған. Қынның ұшы әшекейлі күміс, ал ортасы мен жоғарғы жағында асынуға арналған доғал тағалары бар, оларда оюланған. Тағалардың оюлары жапырақтар мен геометриялық пішіндегі ойықтардан құралған. Қын негізінен ағаштан жасалған, сырты былғарымен қапталған. Қынның жанында белдікке тағуға арналған екі таға жатыр.

Жерленген адамның оң жамбасы тұсында жалғыз жебе орналасқан, бір қызығы бұл жебесіз қойылған садақтың оғы.

Енді бір қорамсақтың астынан, жерленген адамның сол қолының шынтақ тұсынан музыкалық аспаптың төрт құлағы бар мойыны тазаланды. Бұл аспаптың қалған бөліктері қатты шіріп кеткен, сол себепті аспаптың толық пішінін анықтау қиын болып тұр (сур. 5).

Жерленген адамның аяқтарының үстіне ат әбзелдері қойылған (сур. 6). Бұл жерде ағаш ері, жүгені бар. Ердің ағашы мен жүгеннің былғарысы сақталмаған, бірақ олардың күмістен жасалған бөлшектері мен әшекейлері сақталған. Жүгеннің ауыздығы темір, сулықтары сүйектен жасалған. Ердің жанында екі үзеңгісі де бар. Үзеңгілер ірі, аяқ қояр жері жалпақ.

Жерленген адамның терісі, сонымен қатар, киімінің кейбір бөліктері сақталған.

Қарақабә 1 қорғандар тобы, №9 обада жерленген адам арқасымен басын шығысқа қаратып қойылған (сур. 7).

Мәйіттің оң жағын бойлай садақ, қылыш, жебелер салынған қорамсақ орналасқан (сур. 8). Құрастырмалы садақ қайыңтозбен оралған, оның кейбір жерлерінен сүйектен жасалған бөлшектері көрініп тұр. Садақ адамның оң қолының үстіне орналастырылған, орта тұсы жамбастың үстінде жатыр. Қорамсақ қалташасы ашық, ұзындығы 86 см, оң шынтақ пен тізеге дейінгі жерді алып жатыр. Қорамсақ қайыңтоздың үш жапырағынан жасалған, олардың ұштасу тұстары сүйектен жасалған жіңішке таяқшалармен бекітілген, сонымен қатар, осындай таяқшалардың екеуі қорамсақ мықтылығы үшін де қойылған.

Қорамсақтың жоғарғы жағы шаршы пішіндегі тоғалармен безендірілген, олардың біреуінде еліктің бейнесі салынған.

Қорамсақтың қалтасына 23 дана жебе ұштары көрініп тұр, біреуінде сүйектен жасалған ысқырығы бар. Қорамсақтың астынан ұзынша келген, былғарыдан жасалған оқша табылды, оның ұзындығы 54 см. Оқшаның кейбір бөлшектері ғана жақсы сақталған. Оқшаның орта тұсында жиектерін жағалай дөңгелек тоғалар жапсырылған, оның жоғарғы жағында адам басы сұлбасындағы тоға жапсырылған. Бұл тоға оқшаны асынуға арналған болса керек, себебі төменгі жағындағы тесікте былғары таспаның қалдықтары сақталып қалған.

Қорамсақтың астында қынабына салынған қылыш орналастырылған, оның ұзындығы 1,1 м (сур. 9). Қылыштың сабы ағаш, скат терісімен оралған. Ұштығындағы бұйымның беті өсімдік мәнеріндегі өрнектермен әшекейленген. Қынаб та ағаштан жасалып, былғарымен оралған, ұшына алтындалған күміс бұйым кигізілген. Былғары екі сақинамен бекітілген. Сақиналардың үсті доғалданған, ол жерде екі ат бейнеленген, ортасында ағашқа ұқсас сұлба бар. Қынаптың ұшында күміс кидірмегі бар, ол жылқының бейнесімен көркемделген. Жылқының құйрығы өсімдік жапырақтары секілді бұратыла салынған.

Адамның аяғында, тобық тобықтың үстіне ер-тұрманы мен жүгені қойылған. Жүгеннің кейбір бөлшектері ғана сақталған, бірақ күміс бөлшектерінің орналасуына қарай оның сұлбасын анықтауға болады. Алтындалған күміс тоғалардың екі түрі бар, бірішісі ұзынша келген шаршы да екіншісі бес бұрышты ұсақ. Тоғалардың беттерінде геометриялық және өсімдік типтес өрнектері бар. Жүгеннің жанында жатқан ер ағаштан жасалған, қасы биік. Ердің көлемі 39x33 см, алдыңғы қасы аяққа бағытталған, артқы қасы аласалау.

Ердің әр жерінде таспалар тағылған тоғалар бар, солардың ішінде тұсауға арналған, сүйектен жасалған екі тоға бар.

Ердің екі жағында үзеңгілері бар. Үзеңгінің жалпақ аяқ қояры бар, ал таспа өтетін тесігі ұзынша келген шаршы.

Ақымдалып жасалған №11 обадағы мәйітті арқасымен, басын солтүстік-шығысқа қарата қойған (сур. 10). Адамның оң жағында, қолының үстіне қарай садақ қойылған, ол күрделі, құрастырмалы, беті қайыңтозбен оралған (сур. 11). Садақтың ұзындығы 1,2 м.

Адамның сол жағында қорамсақ жатыр, ол қайыңтозбен қапталған, қалтасы жабық күйінде. Қалтасы былғары жапқышпен жабылған, көлемі 24x15 см. Қалтаның бетінде тоғыз дөңгелек және бір крест тәрізді бұйым тігілген. Қорамсақтың ұзындығы 89 см, оның мықтылығын арттыру мақсатында ұзына бойы жіңішке талдар бекітілген.

Қорамсақтың жанында, мәйіттің жамбасында мойыны ұзын музыкалық аспап қойылған, оның ұзындығы 63 см (сур. 12). Аспаптың шанағының ортасында үш талшықтың түйіскен пішініндегі ойығы бар. Шанағы ладья әспетті, ұзынша келген.

Мәйіттің белінен төмен қарай былғары садақ қап орналасқан. Қап былғарыдан жасалған, оның 35x23 см болатын көлемдегі төрт желбіршегі бар. Үстіңгісі шаршы тәрізді, жиектеріне дөңгелек тоғалар тігілген. Екінші және үшінші желбіршектердің етектері бес бұрышты қималармен біткен, әрі дөңгелек тоғалармен көмкерілген. Төртінші желбіршек шаршы пішінді. Екінші желбіршектің ортасына крест пішініндегі тоға тігілген. Тоғалар күмістен жасалған.

Жерленген адамның аяқ тұсына ер тұрманы орналастырылған (сур. 13-14). Ағаштан жасалған ердің жанында екі темір үзеңгісі бар, алдыңғы қасы артына қарағанда биіктеу. Ер артқы қасымен адамға қарай бағыттала қойылған. Оның көлемі 34x34 см.

Ердің жанына жүгені де қойылған, ауыздығы темір, күміс әшекейлермен безендірілген жүгеннің былғарысы сақталмаған.

№ 12 обада жерленген адам басы солтүстік-шығысқа бағытталып, ақымға арқасымен ұзына бойы қойылған (сур. 15-16). Адамның бас жағында, нақтырақ айтсақ басынан 5-10 см жерде темірден жасалған дулыға орналасқан (сур. 17). Дулыға нашар сақталған, бірақ оның сұлбасы оқылады, диаметрі 24 см. Жоғарғы жағы қатты бүлінген.

Ағаштан жасалған ішекті музыкалық аспап адамның сол жағына қойылған (сур. 18). Аспаптың жалпы ұзындығы 67 см, мойынының ұзындығы 55 см. Мойынының оң жағына қатарынан екі құлағы орналасқан. Шанағы дөңгелекше, диаметрі 12 см. Шанақтың мойнына ұласар тұсы пирамида пішінді болып келеді. Аспаптың жанынан ағаштан жасалған заттың қалдықтары табылды, сақталған бөлшектеріне қарағанда ол аспаптың қабы болуы мүмкін.

Музыкалық аспаптан батысқа қарай қайыңтоздан жасалған қынапқа салынған қылыш қойылған. Қылыштың сабы музыкалық аспаптың үстінде болды. Сабы қайқылау, ағаштан жасалған, балдағы ромб пішінді, жүзі тұзу. Қылыштың жалпы ұзындығы 1,09 м, сақталуы орташа.

Мәйіттің үстіне көлденеінен садақ қойылған. Садақтың орналасуы қызық, себебі оны тартылған күйінде орналастырған, әрі ортасына жебе салып қойған. Садақтың сақталуы нашар.

Қорамсақ садақтың астынан табылды, ол қайыңтозбен оралған, ұзындығы 85 см, ені 11-14 см. Қорамсақтың қалташасынан әр түлі пішіндегі жебелері көрініп тұр.

Жерленген адамның белінен төмен қарай белдіктің қамарлары мен тоғалары тазаланды, бұл жерде жүгеннің қалдықтары да бар. Адамның оң жағында, аяқ тұсында сүйектен жасалған айылбас пен екі темір үзеңгі табылды. Осы жерде ағаштан жасалған ердің сұлбасы да бар (сур. 19), ұзындығы 37-40 см, ені 40 см, қастары доғалданған, алдыңғы қастың биіктігі 32 см, ені 6 см, артқы қасының биіктігі 26 см, ені 3 см.

Жоғарыда сипаттап кеткендей Қарақаба қорымының төрт обасынан бес қаруын асынған жауынгерлердің жерленгені белгілі болды, ал олардың үшеуі музыкалық аспаппен толықтырылған, яғни музыкалық аспаппен жерленгендері жауынгерлікпен қатар абыз немесе дауылпаз болған.

Жалпы алғанда Қарақаба жауынгерлері ат құлағында ойнаған, бес қаруы сайланған жауынгерлер болғандығы анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Bourgeois, Jean, De Wulf, Alain, Goossens, Rudi and Gheyle, Wouter. 'Saving the frozen Scythian tombs of the Altai Mountains (Central Asia)'. – World Archaeology, 2007. – 458 – 474 p. To link to this article: DOI: 10.1080/00438240701504585 URL: <http://dx.doi.org/10.1080/00438240701504585>*

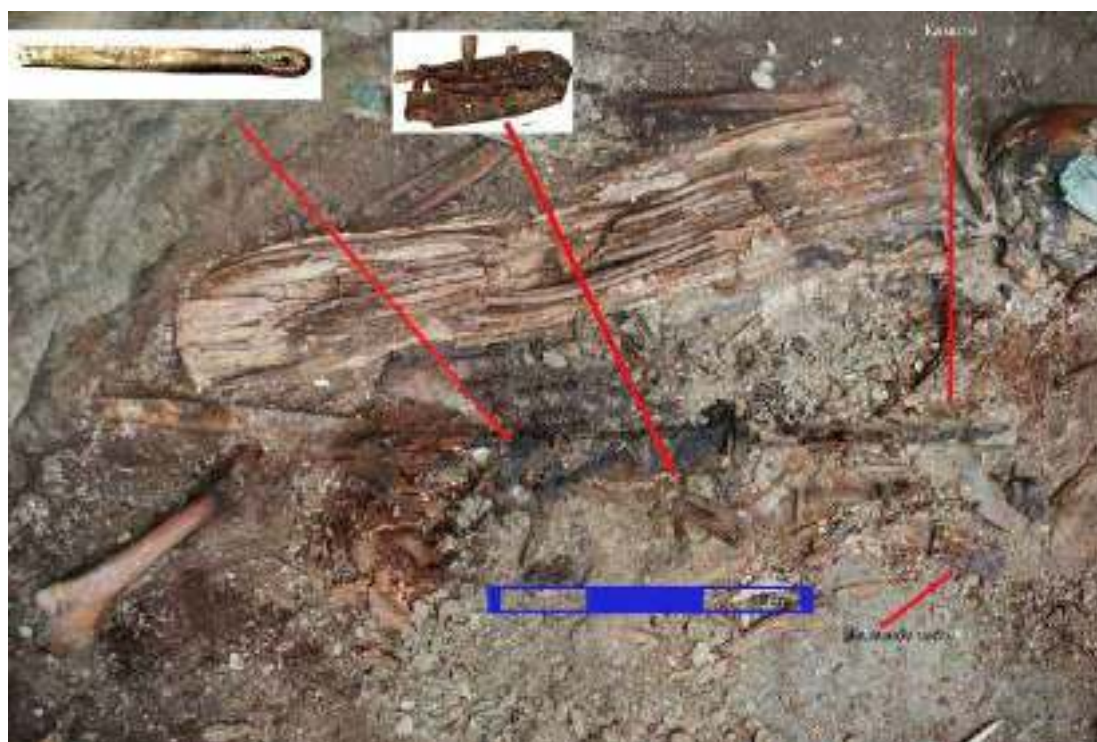
2 *Самашев З., Буржуа Ж., Джумабекова Г., Воутер Д., Базарбаева Г., Чотбаев А.Е. Поиски курганов с мерзлотой в Казахском Алтае с использованием методов дистанционного зондирования // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» в 2006 году. – Алматы, 2007. С. 155-156.*

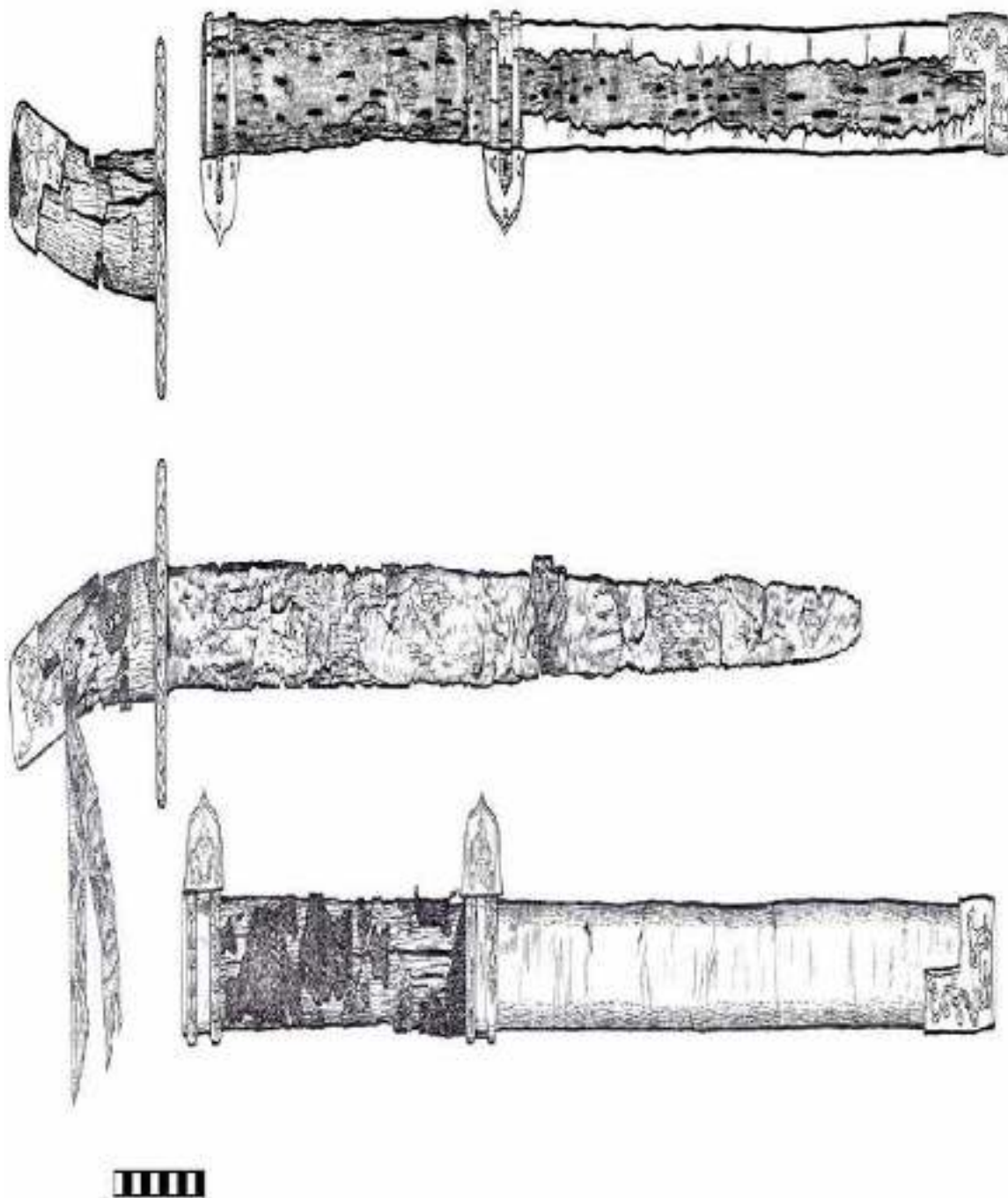
3 Самашев З., Северский Э.В., Курашкин С.А., Чотбаев А.Е. Курганы с мерзлотой Казахского Алтая: использование методов геокриологии в археологическом поиске // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» в 2006 году. – Алматы, 2007. С. 203-207.

4 Самашев З., Уварова А.К., Джумабекова Г., Базарбаева Г., Чотбаев А.Е. Использование ГИС-технологий при проведении археологической разведки в Казахском Алтае // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» в 2006 году. – Алматы, 2007. С. 207-210.

5 Самашев З., Чотбаев А.Е., Жалмаганбетов Ж.М., Хасенова Б.М., Киясбек Г., Ахметов М.Г. ИССЛЕДОВАНИЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА КАРАКАБЕ // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2013. – Т. II. – С. 163-167.

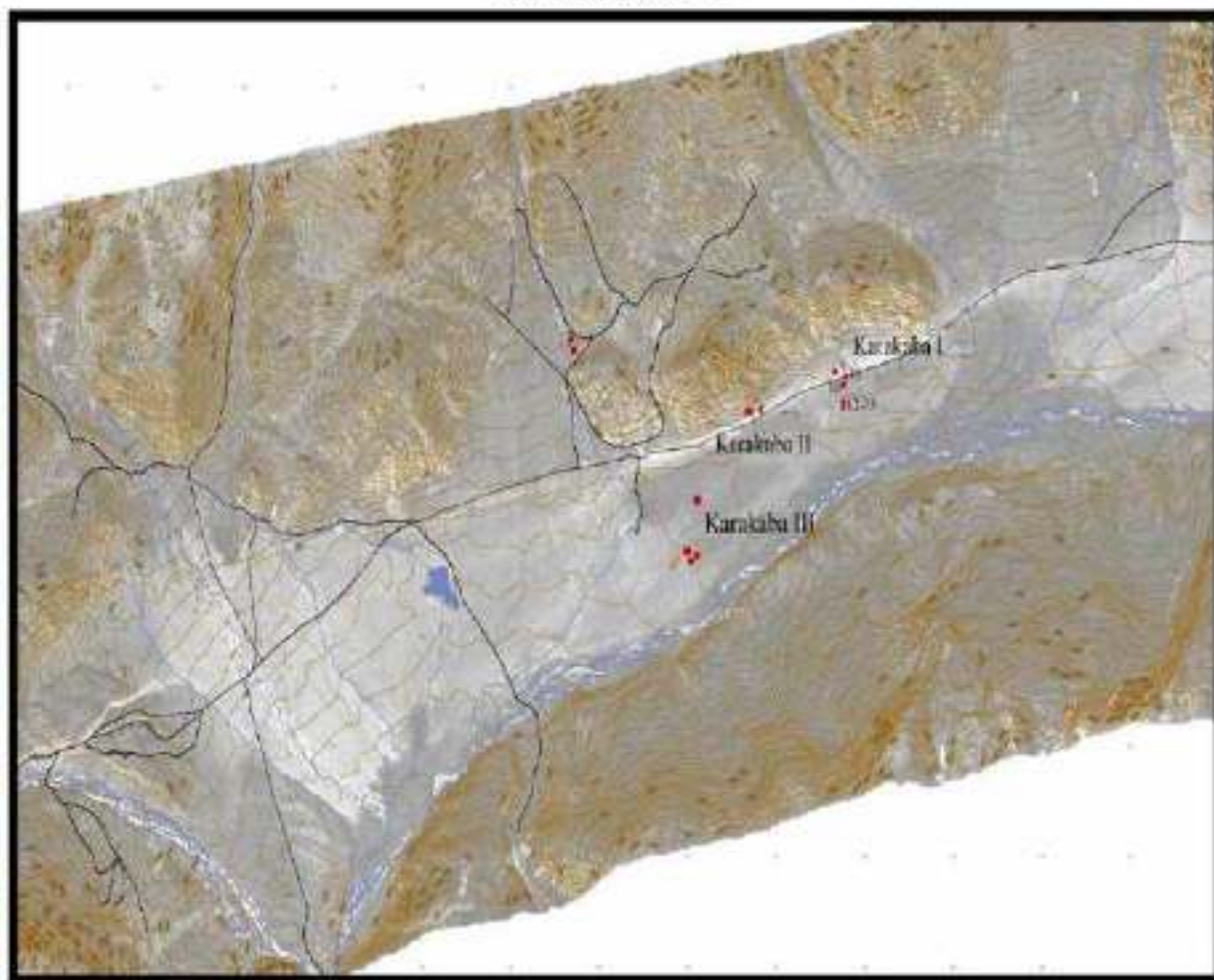

KARAKABA

**ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ
TEACHING HISTORY**

UDK 912.4
SRSTI 03.81

G. Ksenzhi¹., M. Kulshigashova²

*¹d.h.s., Professor of the Kazakh National Agrarian University
Almaty city, Kazakhstan*

*²master, inspector of department of development project management, Kazakh National Agrarian University
Almaty city, Kazakhstan*

**CARTOGRAPHIC MATERIALS ON HISTORY OF KAZAKHSTAN XVIII - EARLY XX
CENTURIES: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS ¹.**

The research was carried out within the framework of the project with state funding of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (MES RK) №AP05131222 «Cartographic materials on history of Kazakhstan XVIII - early XX centuries: in the context of the formation of state borders»

Abstract

In this article, some theoretical and methodological problems of the auxiliary discipline "Historical cartography" are examined in the context of the study of cartographic materials on the history of Kazakhstan in the XVIII and early XX centuries. It is noted that a complex interdisciplinary approach to the wide interaction of the humanities and natural sciences is the methodological basis for the effective use of the old cartographic material. It has been revealed that for the most productive study and use of old maps, it is necessary, if possible, to fully identify all available cartographic materials for specific problems. It is established that cartographic materials on the history of Kazakhstan XVIII - early XX centuries should be studied not as an isolated part, but as part of the cartography of a certain era in all its interrelations and interdependencies with the development of related fields of knowledge (ethnology, archeology, history, geography, astronomy, navigation, geodesy, polygraphy, etc.) economic and political conditions, without which it is impossible to make a qualified interpretation of sources of this type.

Key words: historical cartography, historiography, old maps, modern times, classification of cartographic material

Г.Н. Ксенжик¹, М.К. Кулишгашова²

¹т.ғ.д., Қазақ ұлттық аграрлық университетінің профессоры

²магистр, Дамыту жобаларын басқару бөлімінің инспекторы, Қазақ ұлттық аграрлық университеті

**XVIII – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ТУРАЛЫ
КАРТОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР: ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕР**

Аңдатпа

Мақалада, Қазақстан тарихы бойынша XVIII және XX ғасырдың басындағы картографиялық материалдарды зерттеу контекстіндегі «Тарихи картография» атты қосымша пәнінің теориялық және әдістемелік мәселелері қарастырылды. Гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының кең ауқымды өзара әрекеттесуіне кешенді пәнаралық тәсіл ескі картографиялық материалды тиімді пайдаланудың әдіснамалық негізі болып табылатынын атап өту керек. Ескі карталарды барынша тиімді зерттеу және пайдалану үшін белгілі бір мәселелерге барынша қол жетімді картографиялық материалдарды толық сәйкестендіру қажет. XVIII – XX ғасырдың басындағы Қазақстан тарихы

туралы картографиялық материалдарды оқшаулап, белгілі бір дәуірдің картографиялық бөліктерінің барлық өзара қарым-қатынастарында және өзара байланысты ғылым салаларының (этнология, археология, тарих, география, астрономия, навигация, геодезия, полиграфия және т.б.) дамуымен байланыстырып зерттеу керектігі, әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайларды терең білуге негізделген және осы түрдегі дереккөздерді ескерместен білікті интерпретациясы мүмкін емес екендігі анықталды.

Кілтті сөздер: тарихи картография, тарихнама, ескі карталар, жаңа дәуір, картографиялық материалдардың сыныптамасы

Ксенжик Г.Н.¹, Кулигашиова М.К.²

КАРТОГРАФИЧЕСКИЕ МАТЕРИАЛЫ ПО ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА XVIII – НАЧАЛА XX ВВ.: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ¹

¹*д.и.н., профессор Казахского национального аграрного университета*

²*магистр, инспектор отдела управления проектами развития, Казахский национальный аграрный университет*

Аннотация

В данной статье рассмотрены некоторые теоретико-методологические проблемы вспомогательной дисциплины «Историческая картография» в контексте особенностей изучения картографических материалов по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. Отмечено, что методологической основой эффективного использования старого картографического материала выступает комплексный междисциплинарный подход широкого взаимодействия гуманитарных наук и естествознания. Выявлено, что для наиболее плодотворного изучения и использования старых карт необходимо по возможности полное выявление всех имеющихся картографических материалов по конкретной проблематике. Установлено, что картографические материалы по истории Казахстана XVIII – начала XX вв. следует изучать не изолированно, а как части картографии определенной эпохи во всех ее взаимосвязях и взаимообусловленностях с развитием смежных областей знаний (этнологии, археологии, истории, географии, астрономии, навигации, геодезии, полиграфии и т.д.), на базе глубокого знания социально-экономических и политических условий, без учета которых невозможна квалифицированная интерпретация источников такого типа.

Ключевые слова: историческая картография, историография, старые карты, новое время, классификация картографического материала

Historical cartography deals with theoretical and methodological problems of studying and using old cartographic materials, which are based on the analysis of spatial data. At the present stage of the development of historical cartography, the idea of interdisciplinarity takes center stage in the methodology and the planned integration of historical cartography into a single research space with humanitarian and natural disciplines is observed. At the same time, historical cartography is increasingly becoming an independent historical value, due to the fact that they directly address the analysis of cartographic materials and other historical sources (documents, materials, statistics, censuses), as well as concepts such as time (chronology) and space (regional studies, historical geography). It should be noted that the overwhelming majority of researchers have so far attracted a rather limited range of cartographic materials as historical and cartographic sources. And one of the effective methods of studying the content of old maps and identifying their reliability as historical sources is the method of comparing cartographic works.

The most important theoretical and methodological problems of the study of cartographic materials were investigated by the Soviet scientist L.A. Goldenberg (1958), which presents the theoretical significance of cartographic sources, the classification model of cartographic sources and methods for their study. The author noted the particular value of the application of the cartographic method in historical studies "the placement of phenomena by means of maps and plans can be shown with such accuracy, with which they can't be conveyed in any description." L.A. Goldenberg criticized the point of view of some authors of that period considering cartographic material as illustrations to published publications, and not considering them as a source of independent historical significance. His remarks are interesting, because "when using the cartographic method, historians can overcome the danger of ignoring the role and significance of the geographical environment in the study of historical processes"[1, с. 3-10].

The historian of cartography V.I. Greekov in his essays on the history of cartographic studies wrote about the level of development of the cartographic thought of the studied works: "Before the XIX century information on natural resources was very limited. Most of the cartographic materials were still drawings, made without the use of astronomical location determinations and without the use of mathematically based projections"[2,c.4].

Soviet cartographer K.A. Salishev, studied the theoretical and methodological problem of comprehensive research and identification of quality cartographic materials: "Cartographic sources - maps and other spatial models - can and should be considered more widely, as a special form of information and acquisition of knowledge about the spatial distribution of the phenomena of nature and society, their state, properties and changes in time. This form is widely used in the everyday life of society and is absolutely necessary for many field of science and practice. But, in order to use cartographic sources skilfully, one must have an idea of the maps and atlases existing in the world. To know, how to identify and attract the necessary cartographic sources, and then choose among them the best for solving specific problems"[3, c.195].

Based on many years of experience in working with cartographic sources, the Russian cartographer, the professor of the Moscow State University A.M. Berlant (1985), noted that "Cartography doesn't stand still. New methods are rapidly developing in it. The map is now seen as a model of reality and at the same time as a source of information." The author writes that "Cartographic information can't be reduced to the sum of conventional signs, it contains something more than this amount. Trying to understand the essence of cartographic information, one shouldn't forget that the map is not just a symbolic, but figuratively - sign model of reality. The property of imagery is of fundamental importance for understanding cartographic information, since this is what distinguishes maps from other sources of information"[4,c.4-51].

The study of theoretical - methodological problems of historical cartography was carried out in addition to the already above mentioned scientists, the following researchers: O.M. Medushevskaya (1977). [5] and S.I. Sotnikov (1990).

Specialist in historical cartography S.I. Sotnikova studies the "spatial aspects of historical processes," which are closely related to the study of information recorded in cartographic sources. The author noted in the studies that it is necessary, when covering large corps of cartographic materials, to classify and view the map "as a product of its time"[6].

The methodological problem of the quality of cartographic materials is studied by the Russian expert in historical cartography A.V. Postnikov (1989). The author notes that the quality of the cartographic and geodetic works of the early surveying of the Russian Empire, including in the territory of Kazakhstan, was very low, which was already apparent at the end of the XVIII - beginning of the XIX century, when the Department of demarcation conducted special surveys of these materials to determine the possibility of their use in the process of general land surveying [7, c.54-76].

The modern Russian researcher of historical cartography N.V. Piotukh, explores the possibilities of using information systems in the study of cartographic materials. The author claims that "as a computer has appeared in the hands of a historian, the cartographic method has undergone great changes. Mastering GIS technologies by wide layers of researchers will undoubtedly make historians' works more meaningful and interesting" [8, c.72-89].

An important problem of the theoretical and methodological nature concerning the classification of cartographic material is raised in its research by a leading contemporary specialist of the State Archival Service of the Republic of Ingushetia, M.M. Kartoev [9, c.171-191].

Foreign researchers also deal with the theoretical and methodological problems of historical cartography. For example, the most widely used in historical research methods of historical geography and cartography of the American professor, Dr. Mark Basin, a specialist in historical geography and geopolitics. Monograph M. Basin's "Imperial Visions" (1999) released in the prestigious scientific series of Cambridge University "Cambridge Studies on Historical Geography." Publications of this series contribute to the development of studies on the methodological and methodological issues of historical cartography. The research of M. Basin assumes a new look at complex problems, he considers the concept of "predetermined by destiny", the dependence of the population on geographical space [10].

According to the latest american studies, set out by L.A. Brown in the monograph "The History of Geographic Maps" (2006) knows that "The greatest contribution to the science of cartography was made by those countries that were most interested in the development of their colonies and world trade; Initially, the maps were associated not only with adventures and intrigues, but also with military intelligence. Maps - at least empires, though a separate city - were potential sources of information for the enemy, and therefore carefully guarded. Maps are synonymous with strategy, and strategy wins wars. The strategy also benefits the world, if not prosperity"[11, c.18-25].

In the modern time, new trends and individual issues concerning the problem under investigation have been objectively covered in domestic research. I.V. Erofeeva in her research "Geographic maps of the XVIII century: as a source on the history, ethnology and historical toponymy of Kazakhstan" (2011), explains the problem of weakness knowledge of cartographic sources on the history of Kazakhstan. The researcher notes that: "It is not paradoxical, but the geographic cartography of the XVIII - early XX centuries is still not actually used to study the history, ethnography and historical geography of Kazakhstan of that period. At the same time, the maps themselves are not analyzed at all in the historical and historical-geographical literature. In a few scientific works devoted to the history of the formation and development of cartography of Kazakhstan in modern times, the authors are usually limited only to ascertaining the degree of reliability of the graphic image. Without attempting to establish historical relationships with specific events of military and political life, which indicates the extreme limitations of research approaches to the group of sources under consideration" [12, с. 330-358].

The modern historiographic base of some aspects of the problematics of historical cartography was made by domestic dissertational studies: Idrisov R.A.(1998) [13], Ksenzhih G.N. (2003) [14], Zhanyzbekova (2010) [15], Prokhorov I.R. (2010) [16], which are devoted to the research of the historical geography of modern times. In these studies, significant cartographic and historical-geographical sources are involved. The methodology of using the achievements of the national historical geography and cartography in the scientific analysis of the history of Kazakhstan of modern times is shown in practice.

Thus, studying the historiography of the theoretical and methodological problems of the historical cartography of Soviet, Russian, foreign and domestic scientists, we found that the problems represent an interdisciplinary field for effective study and understanding of cartographic materials of the new time. At the same time, historiographical analysis confirms the need for theoretical comprehension of the accumulated knowledge on historical cartography in order to recreate an undistorted picture of the historical reality of the history of Kazakhstan in its historical development. It was established that the predatory colonial processes by the Russian Empire on the territory of Kazakhstan, put forward new requirements in relation to cartographic materials during the period under investigation. In order to accelerate the colonial seizure of the territory of Kazakhstan, cartographic material was needed. All this contributed to the extensive use of reconnaissance methods of route surveys. The reconnaissance was divided into instrumental and semi-instrumental. Instrumental reconnaissance was carried out in the same way as instrumental surveying with the help of a planetable and a ruler, and eye measurements were not allowed. With semi-instrumental reconnaissance, the survey was carried out along routes measuring the distances by a chain and determining the position of points between the serifs on the planetable or the distance gauge of the ruler. Eye measurements were allowed "only in places completely inaccessible or very difficult to access." Often the surveys were conducted without dismounting, on the go, using the hand-held planetable. The route network was supported by astro-points, barometric definitions were made along the routes. The method of reconnaissance surveys was to ensure the fulfillment of the basic requirement - "that the entire edge of the territory be removed from the accuracy sufficient for military operations and that on the map those objects that were taken off, and not at all questionable or according to the stories known were put". As a rationale for such surveys, points with astronomically determined latitude and longitude coordinates were used, connected by instrumental courses along main rivers and roads.

Passed from the XVIII century perspective or picture method of depicting the relief in the XIX century is gradually losing its significance. This is replaced by a method of depicting the relief with strokes, which in the XIX and early XX centuries becomes the main one in cartography. In place of the strokes - this very subtle and expensive method of depicting the relief - in the second half of the XIX century comes a way of tinting and shading. At the end of XIX century on maps, the relief is represented by a horizontal method, its introduction into the practice of large-scale maps was facilitated by the invention of a rangefinder and a vertical circle, which, during field work, made it possible to measure the heights of points on the earth's surface quickly and relatively accurately.

We have established that when mapping the uninvestigated territories in the XIX century, to which the territory of Kazakhstan belonged, the basic principle was used, that after the application, all data "there were still more or less extensive empty spaces". According to the professor of the military academy, lieutenant-general V.V. Witkowski (1856-1924), this was caused by the necessity, "if the map is compiled on a large scale and must have scientific significance, then these spaces are left unfilled, or the corresponding contours are joined together in a dotted line; so, for example, the river is intersected, for example, crossed by several not very remote routes, if there is no doubt that this is indeed the same river". On small-scale general maps, the dotted lines were not drawn in such cases.

The question of the methodology of studying old maps should be taken into account, the fact that the date of compiling the map never coincides with the date on which its main content is given. Than an ancient cartographic work, the greater time range can separate the various elements of its content. On the average, on the maps of the XIX century "age" of data reaches 50 years. In close connection with this is the question of the time spent by the compilers to work on the map, and for the printed map - the time necessary to prepare for its publication. Here research is impossible without involving all the mass of materials that accompanied shooting and cartography, and for printed maps - without revealing the age of printed forms: some engraved copper forms existed for up to 200 years, they were changed, but this did not exclude the possibility of appearance on printed maps of data of two hundred years prescription.

The scale determines the detail with which the main content of the map can be displayed, and therefore it plays a significant role in determining the value of the cartographic work as a historical source. The larger the scale of the map, the more a historical information can be obtained from it. Primary, basic cartographic materials are usually large-scale and have the greatest value, as historical sources.

On the maps of the XIX - early XX century scale is almost always indicated, but in some cases it needs to be checked by comparison with modern maps. A similar method is used to determine scales in the case that they are not specified, as well as to identify a very often occurring multi-scale image of individual sections of old maps.

The compilation of small-scale maps was carried out by successively decreasing, and the generalization of large-scale maps in the XIX and early XX centuries. This was considered the most scientifically grounded method of creating maps. This method prevailed in cartography until recently, and only now, in the era of space research, cartographers were able to have accurate fine-scale cartographic images of large areas of the earth's surface based on photo and television images taken from spacecraft located in near-Earth orbits. However, at present, the development of small-scale maps on large-scale maps is widely used, in particular in the practice of topographic mapping.

With a decrease in scale, generalization of the image of socio-economic elements and the natural landscape was carried out, selection and generalization was often not carried out objectively.

Knowledge of all the symbols used on maps in different periods is absolutely necessary for establishing the date of creation of the corresponding cartographic works. In the late XVIII - early XIX century in Russian cartography, conventional signs in the land and military departments are standardized, and their application is approved by law. As the development of science, society and economy progressed in the XIX century, there are new historical realities that require mapping on maps. There is a need to revise and add tables of conventional signs, which leads to their periodic re-issue. There are standardized designations for different years for hydrographic, forestry, boundary, military topographic and many other types of maps [7, c. 130 - 179].

When using cartographic material as a toponymic source, it should be borne in mind that when transmitting the names of settlements on maps in the second half of the 19th and beginning of the XIX century, the compilers were guided by the transcription of geographical names on the lists of populated areas of the Russian Empire of the Ministry of Internal Affairs [17, л. 191-196].

Most of the cartographic materials that we revealed on the history of Kazakhstan XVIII - early XX centuries in the terminology of the period under study are entitled as "map" or "plan". They are represented by two main types of maps: general geographic and special.

General geographic maps in the terminology of modern times were defined as military topographic, for example:

- The general geographic map of the general Orenburg province and adjacent places from which extends to noon Asia due to the circumstances of the commerce of this province. It was compiled under the Orenburg geographic affairs of the medium descriptions of Orenburg. 179...[18, K 150/VI-52].

- The Kirghiz steppe is generally geographic. - The military. A map of part of the Kirghiz steppe subordinated to the Siberian authorities. B.M. 1839. [19, K 14/III-15].

The process of colonization of the territory of Kazakhstan left its imprint on the nature of mapping, contributing to the development of mostly military - political versions of maps. A fairly large number of maps can be classified as politico-administrative, which reflects their main content and purpose.

A large array of cartographic material belongs to a group of special maps, for example:

- The map is historical. Map of the paths of all detachments sent to Khiva in 1873 from the districts of the Caucasus, Orenburg and Turkestan. Spb, 1873. M.-50 versts in inch [20, K 8/ IV - 40].

Special (thematic) maps include road maps of Kazakhstan. Road maps are represented both by general maps and maps of individual regions of Kazakhstan. This includes road, postal and route maps of Kazakhstan.

At the same time, it should be noted that both route and road maps in the conditions of the colonization of Kazakhstan by the Russian Empire were mostly military special maps.

In terms of scale and coverage, maps of Kazakhstan can be divided into two main varieties. General (overview, small-scale maps) of the entire territory of Kazakhstan or individual regions (here there are frontier's lines):

- General map of the Orenburg region and Middle Asian possessions). The name "New General land-map of the Bashkir Horde, part of Siberia and the continuation of the Orenburg Line, as well as the Middle Asian possessions. 1737 Copied the Konduntov. Handwritten [21, № 20618].

- General map of Russia. Maps of the Issyk-Kul lake and adjacent countries. Compiled by full member of the Imperial Russian Geographical Society Yakov Khanykov, 1853 Compiled in the Military Topographic Depot. The scale in English is about 50 versts. In the lithography of Shcarvart [22, № 88].

In a separate classification of cartographic material maps and plans of individual territories (lands) of Kazakhstan are allocated. They have a large scale and, as a rule, were drawn up with military or resettlement purposes. Cartographic materials are also widely represented by plans (schemes): settlements, cities, fortresses, villages, for example:

- The demarcation plan of the Turgai region of the Irgiz uyezd and the city of Irgiz and its pastoral lands. Completed by a specialist Konkov from June 21, 1891 for No. 3799 [23, Д.1].

Undoubted interest is represented by plans and schemes of military operations by Russian troops. In a separate group handwritten and printed maps are distinguished, including engraved and lithographed maps.

Thus, when studying cartographic materials on the history of Kazakhstan of the XVIII - early XX centuries, it should be subjected to a source study of critical analysis, does not refer to them as simple illustrations, which is often. In consequence of the fact that they were mainly created by cartographers of the Russian empire, which pursued a colonial policy towards Kazakhstan. Nevertheless, in the greater part of the cartographic materials should not cause doubt, in its objectivity and reliability, as sources of information. Meanwhile, there are cartographic materials when certain comments are needed to prevent the creation of false ideas about the object or event. The study of cartographic materials of the new time includes: elucidating the origins, the history of the creation, the determination of its author, the time of creation, the study of authenticity, reliability, the study of the range of sources used to compile the analyzed cartographic materials, the restoration in many cases of lost source-study relationships of the map, its description and its accompanying document management documentation and ascertaining the source of knowledge. In order to address these issues, it involves attracting a wide range of auxiliary historical disciplines, as well as life sciences and technology, including computer technologies. Significant progress in the study of old maps can be achieved through the use of modern achievements in the natural sciences for their analysis, using methods of mathematical (mainly statistical) analysis of the accuracy of the content of old maps, based on the application of GIS technologies.

References:

1 Gol'denberg A.G. *Russkie kartograficheskie materialy kak istoricheskij istochnik i ih klassifikaciya. Avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk.* – M.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1958. – 17 s.

2 Grekov V.I. *Ocherki iz istorii russkikh geograficheskikh issledovanij v 1725-1765 gg.* – Moskva: Izdatel'stvo «Akademiya», 1960. – 461 s.

3 Salishchev K. A. *Kartovedenie: Uchebnik.* – 3-e izd. – M.: Izd-vo MGU, 1990. – 400 s.

4 Berlyant A.M. *Karta – vtoroj yazyk geografii: (Ocherki o kartografii).* – M.: Prosveshchenie, 1985. – 192 s.

5 Medushevskaya O.M. *Teoreticheskie problemy istochnikovedeniya: Ucheb. posobie.* – M. . MGIAI, 1977. – 86 s.

6 Sotnikova S. I. *Istochnikovedenie russkikh kart XVII - nachala XX vv. Avtoreferat dissertacii na soiskanie doktora istoricheskikh nauk.* Moskva, 1990.

7 Postnikov A.V. *Razvitie krupnomasshtabnoj kartografii v Rossii / Otv. red. Fedoseev I. A.: AN SSSR. In-t istorii estestvoznaniya i tekhniki.* – M.: Nauka, 1989. - 229 s.

8 Piotuh N.V. *Kartograficheskij metod v istoricheskikh issledovaniyah: proshloe i nastoyashchee // Istoriya. Karta. Komp'yuter. Sb. nauchnyh statej. Barnaul: Izdatel'stvo Altajskogo universiteta, 1998. – S. 72-89.*

9 Kartoev M.M. *Kartograficheskie istochniki po istorii severokavkazskogo regiona v Voенно-uchenom arhive RGVIA (vtoraya polovina XVIII – 60-e gg. XIX veka) // Vestnik RGGU №4/08. Seriya Istoricheskaya.* – Moskva, 2008. – S.171-191.

10 Bassin Mark. *Imperial Visions: Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840-1865. (Cambridge Studies in Historical Geography, number 29.) (New York: Cambridge University Press. 1999): 280.*

11 Braun L.A. *Istoriya geograficheskikh kart /Perevod s anglijskogo N.I.Lisovoj. – M.:ZAO Centropoligraf,2006. – 479 s.*

12 Erofeeva I.V. *Geograficheskie karty XVIII veka: kak istochnik po istorii, ehnologii i istoricheskoy toponimike Kazahstana» //Istoriya Kazahstana v dokumentah i materialah: Al'manah. Vyp.1. – Almaty: «Izdatel'stvo LEM, 2011. – S.330-358.*

13 Idrisov R.A. *Istoricheskaya geografiya Severo-Zapadnogo Kazahstana v pervoj polovine XIX veka: Dissertaciya na soiskanie kand. ist. nauk. – Almaty: 1998. – 168 s.*

14 Ksenzhih G.N *Istoricheskaya geografiya Stepanyh oblastej Kazahstana v XIX – nachale XX vv.: Monografiya. ISBN 978-601-7342-11-1 - Almaty: Izdatel'stvo «Ajganym», 2015. – 406 s., 3 kartoskhemy*

15 ZHanysbekova G.A. *Istoricheskaya geografiya YUzhnogo Kazahstana vo vtoroj polovine XIX – nachale XX vv.: Dissertaciya na soiskanie kandidata ist. nauk. – Almaty: 2010 - 178 s.*

16 Prohorov I.R. *Problemy istoricheskoy geografii Severo – Vostochnogo Kazahstana vo vtoroj polovine XVIII – nachale. XIX vv.(1758-1822 gg). Dissertaciya na soiskanie kandidata ist. nauk. - Almaty: 2010 - 155 s.*

17 RGVIA RF F. 401. OP. 12/959. D 10. L. 191-196.

18 RGB (Rossijskaya gosudarstvennaya biblioteka, g. Moskva) K 150/VI-52 *Obshchegeograficheskaya karta general'naya Orenburgskoj gubernii i smezhnyh s nej mest, iz kotoryh prostirayushcheesya v poludennuyu Aziyu po obstoyatel'stvam o kommercii onoj gubernii. Sochinena pri orenburgskih geograficheskikh delah srednih opisanij Orenburga. 179...*

19 RGB K 14/III-15 *Kirgizskaya step'. Karta obshchegeograficheskaya. – Voennaya. Karta chasti Kirgizskoj stepi podvedomstvennoj sibirskomu nachal'stvu. B.M. 1839 g.*

20 RGB K 8/ IV – 40. *Karta istoricheskaya. Karta putej vsekh otryadov napravlennyh v 1873 g. k Hive iz okrugov Kavkazskogo, Orenburgskogo, Turkestanskogo. Spb, 1873. M.: 50 verst v dyujme.*

21 RGVIA Fond 846. Op.16. T.3. № 20618. *Razdel: General'naya karta Orenburgskogo kraja i Sredne - Aziatskih vladenij. Nazvanie «Novaya general'naya landkarta Bashkirskoj ordy, chasti Sibiri i prodolzhennoj Orenburgskoj linii, takzhe Sredne-Aziatskih vladenij. 1737 g. Kopiroval Konduntov. Rukopisnaya.*

22 RGADA F 192/I. Op. 1. № 88. *Karta general'naya Rossii. Karty ozera Issyk-kul' i sopredel'nyh s nim stran. Sostavlena Dejstvitel'nym chlenom imperatorskogo russkogo Geograficheskogo obshchestva YAkovym Hanykovym, 1853 g. Sostavlena v Voенно-topograficheskom Depo. Masshtab v anglijskom dyujme 50 verst. V litografii SHgarvarta.*

23 RGADA RF F. 1354. OP. 1. D.1. *Mezhevoj plan Turgajskoj oblasti Irgizskogo uezda i goroda Irgiza i ego vygonnyh zemel'. Vypolnennyj specialistom Kon'kovym ot 21 iyunya 1891 za № 3799.*

УДК 323.28

МРНТИ 11.25.41

Ж.Е. Сманқұлова¹

*¹тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан*

ЖАҢАРТЫЛҒАН ОҚУ БАҒДАРЛАМАСЫНДАҒЫ ТИІМДІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аңдатпа

Ақпараттық өркениет дәуірінің үшінші мыңжылдықтың ұстазы арнайы ұйымдастырылған оқу үрдісінің шеңберінде оқушылар меңгеруге үлгеруден гөрі, ғылыми білімді ескеріп және тез жаңару жағдайында жұмыс істеу керек. Әлемдік білім беру жүйесі де жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Бұл ұстаным Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында жан – жақты сипатталған. Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдары оқыту үрдісінде негізгі міндеті өз бетінше әрекет етуге бейім, мүддесі мен қызығушылығы жоғары, өзіне сенімді, талдау жасауға қабілетті тұлға ретінде білім алуға ұмтылған оқушы тәрбиелеу болып табылады.

Оқушылардың ғылыми ойлау және танымдық қабілеттерін дамыту – мұғалімінің маңызды мақсаттарының бірі. Оқу үдерісі оқушының ойлау дағдыларының дамуына ықпал етуі үшін талдау, салыстыру, сәйкестендіру, дербес, ортақ және ерекше белгілерін анықтай білу, абстракцияландыру, жалпылау, қорытынды жасау сияқты ойлау амалдарын қолдануды үйрету керек. Оқу үдерісінде оқушылардың теориялық және практикалық ойлау дағдыларын қатар қалыптастырудың маңызы зор.

Ғылыми ойлаудың сипаттары – зерттеу мақсатын анық белгілеу, ғылыми болжамдар жасау, зерттеу әдістемесін белгілеу, зерттеудің негізгі кезеңдерін анықтау, зерттеу жұмыстарын жасау, алынған нәтижелерді талдау және қорытындыларды тұжырымдау болып табылады.

Кілтті сөздер: Ғылыми ой, ақпараттық өркениет, Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы

Сманкулова Ж.Е.¹

*¹доктор исторических наук, КазНПУ им.Абая,
г.Алматы., Казахстан*

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБНОВЛЕННОЙ УЧЕБНОЙ ПРОГРАММЕ

Аннотация

Учитель третьего тысячелетия цивилизации информационной эпохи должен работать в контексте специально организованного образовательного процесса с учетом научных знаний и ускорения учеников, а не овладения ими. Мировая образовательная система также направлена на формирование личности.

Эта позиция подробно изложена в Законе об образовании Республики Казахстан. Образовательные организации Республики Казахстан являются основной задачей учебного процесса - обучать учеников, которые склонны действовать самостоятельно, как человека, который заинтересован в их знаниях, умениях и их применении на практике. Одной из важнейших целей учителя является развитие научного мышления и познавательных способностей учащихся. Учебный процесс должен преподавать учащимся, как использовать аналитические навыки, такие как анализ, сравнение, идентификация, самоидентификация, идентификация, абстракция, синтез, обобщение и выводы, чтобы помочь ученику развивать навыки мышления. Для учащихся важно сочетать теоретические и практические навыки мышления в процессе обучения.

Характеристика научного мышления заключается в том, чтобы четко определить цель исследования, сделать научные предположения, определить методы исследования, определить основные этапы исследований, провести исследования, проанализировать результаты и сформулировать выводы.

Ключевые слова: Мировая образовательная система, Законе об образовании Республики Казахстан, Учебный процесс

G.E.Smankulova¹

¹doctor of Historical Sciences, KazNPU named after Abai,

Abstract

The teacher of the third millennium of the civilization of the information age should work in the context of a specially organized educational process, taking into account scientific knowledge and accelerating students, rather than mastering them. The world educational system is also aimed at the formation of personality. This position is detailed in the Law on Education of the Republic of Kazakhstan.

Educational organizations of the Republic of Kazakhstan are the main objective of the educational process - to teach students who are inclined to act independently, as a person who is interested in their knowledge, skills and their application in practice. One of the most important goals of the teacher is the development of scientific thinking and cognitive abilities of students. The learning process should teach students how to use analytical skills such as analysis, comparison, identification, self-identification, identification, abstraction, synthesis, synthesis and conclusions to help the student develop his thinking skills.

It is important for students to combine theoretical and practical thinking skills in the learning process. The characteristic of scientific thinking is to clearly define the purpose of the research, make scientific assumptions, determine research methods, determine the main stages of research, conduct research, analyze results and formulate conclusions.

Key words: World educational system, Law on education of the Republic of Kazakhstan, Educational process

Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. ХХІ ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар. Бұл үшін не істеуіміз керек? Бұл сұраққа жауап жан-жақты болуы тиіс деп ойлаймын.

Ақпараттық өркениет дәуірінің үшінші мыңжылдықтың ұстазы арнайы ұйымдастырылған оқу үрдісінің шеңберінде оқушылар меңгеруге үлгеруден гөрі, ғылыми білімді ескеріп және тез жаңару жағдайында жұмыс істеу керек. Сондықтан мұғалім құзіреттілігінің деңгейі аса маңызды болып табылады. «Үздіксіз білім беру тұжырымдамада» оқу үдерісін ұйымдастыру ғана емес, сонымен қатар өз тұлғасы мен жалпы қызметінің субъектісі болып табылатын жаңа формациядағы мұғалімді қалыптастыру міндеті қойылған. Ғұлама ғалым Әл – Фараби «Адам мақсатына өзін – өзі жетілдіру арқылы жетеді және адамның басына қонған бақтың тұрақты болуы жақсы мінез – құлыққа байланысты» деп ой түйген екен. шынымен де, мұғалімнің жақсы мінез құлқы оқушыға дариды және әсер етеді.

Адам енді бұрынғыдай өндірістің құрамдас бөлігі немесе элементі емес, адам экономиканың басты құндылығына айналуға: «Бәрі де адам үшін, адам игілігі үшін!». Экономиканың экономика үшін емес, экономика адам үшін дамуда.

Әлемдік білім беру жүйесі де жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған. Бұл ұстаным Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңында жан – жақты сипатталған. Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы азаматтық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу. [1]

Бүгінгі күнде білім беру жеке тұлғаға бағытталуы негізгі мәселе болып табылады. Сол себептен жаңартылған мазмұндағы бағдарламаның ерекшелігі келешек мамандығында жетістіктің маңызды критерий болып табылатын зерттеу дағдыларын қалыптастырып, проблеманы шешу жолдарын ұсынады. оқушылар мәліметтерді жинақтайды, жазып алады және талдайды, тәжірибені өткізуге әсер ететін факторларды анықтайды және оны жақсарту жолдарын ұсынады. Осының арқасында, әрбір оқушы зерттеу жолын жеке меңгереді және қандай да болмасын пәннің заңдылығына қатысты қорытындыны жасай алады, қоршаған әлемді ғылым тұрғысынан түсінеді. Ол үшін, оқушының сөйлеу мәдениетін дамытатын әрекеттерді қолдану керек:

Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдары оқыту үрдісінде негізгі міндеті өз бетінше әрекет етуге бейім, мүддесі мен қызығушылығы жоғары, өзіне сенімді, талдау жасауға қабілетті тұлға ретінде білім алуға ұмтылған оқушы тәрбиелеу болып табылады. Мұғалімдер оқушылардың бойында бұл қасиеттерді:

- оқушылардың жеке пікірін тыңдай білу, меңгерген білім, білік, дағдыларын дамыту үшін бұларды үнемі қолданудың маңыздылығын ашып көрсетіп отыру;
- мұқият іріктелген тапсырмалар мен әрекет түрлері арқылы оқушыларды ынталандырушы және дамытпалы түрде оқыту;
- проблемаларды модельдеу және оқушыларға түсінікті жолдар арқылы оларды шешу стратегиясының мысалдарын көрсету;
- бағалау арқылы оқушылардың білім алуын қолдау;
- зерттеушілік әдіске және оқушылардың зерттеуіне негізделген белсенді оқытуға артықшылық беру;
- оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамыту;
- жалпы сыныптық, жеке және топтық жұмыс түрлерін үйлесімді ұйымдастыру қарастырылған әртүрлі оқыту стратегиялары арқылы қалыптастырып дамытады. [2]

Оқыту барысында қолданылатын мұндай стратегиялардың мысалына төмендегілерді келтіруге болады:

- зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру және қорытындылары мен нәтижелерін тәжірибе жүзінде растап отыруды алға тартатын логикалық ойлауды дамыту;
- өз бетінше жұмыс істеу біліктілігіне және жағдаяттар ағымына қарай бейімделуге, атап айтқанда, аса қиын проблемаларды шешуге, проблемаларды шешу үдерісінде пайда болған жаңа ақпараттарға жауап беруге және бейімделуге үйрету;
- теориялық модельдердің жұмысын түсінуді жақсарту үшін ойындар мен модельдерді қолдану;
- оқушылардың өз тәжірибелерін жобалауы мен жоспарлауы арқылы мәселелерді зерттеу;

- қазіргі заманғы проблемалары туралы (әртүрлі дереккөздерден алынған) ақпаратты сұрыптау және оқушылардың алынған ақпаратты синтездеу, бағалауы мен қорытындылауы;
- техникалық ғылым мен пән мәліметтерін пайдалану;
- құбылыстарды сипаттау, түсіндіру және болжау. [3]

Оқушылардың ғылыми ойлау және танымдық қабілеттерін дамыту – мұғалімнің маңызды мақсаттарының бірі. Оқу үдерісі оқушының ойлау дағдыларының дамуына ықпал етуі үшін талдау, салыстыру, сәйкестендіру, дербес, ортақ және ерекше белгілерін анықтай білу, абстракцияландыру, жалпылау, қорытынды жасау сияқты ойлау амалдарын қолдануды үйрету керек. Оқу үдерісінде оқушылардың теориялық және практикалық ойлау дағдыларын қатар қалыптастырудың маңызы зор. Ғылыми ойлаудың сипаттары – зерттеу мақсатын анық белгілеу, ғылыми болжамдар жасау, зерттеу әдістемесін белгілеу, зерттеудің негізгі кезеңдерін анықтау, зерттеу жұмыстарын жасау, алынған нәтижелерді талдау және қорытындыларды тұжырымдау болып табылады.

Жаңартылған оқу мазмұны бойынша бағдарламаның негізгі мақсаты – оқушылар өздерінің қалай оқу керектігіне назар аудара отырып, олардың өз ойлары мен дәлелдемелерін нақты жеткізе алатын, яғни ойға жүйрік, тілге шешен, әрі жазбаша түрде еркін, көркем бейнелеп жазуға төселген, бірнеше тілді қатар меңгерген бәсекеге қабілетті жан-жақты жетілген жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. Ондай «тұлға» болашаққа сенімді, ынталы, сыни пікір көзқарастары жүйелі дамыған, қазіргі сандық технологияларды, өмірде өз білімін қалыптан тыс жағдайда да еркін әрі терең пайдалана білетін жан болуы тиіс.

Оған себепші болатын сындарлы (конструктивті) теориялық оқыту тәсілі. Бұл оқытудың басты бағыты – ойлауды дамыту болып табылады. Сындарлы оқытуда басты басымдылық оқушыға беріледі. Мұғалімнен гөрі оқушы көп ойланып, көп талқылап, достарымен көп сөйлесіп, әрекеттенуі керек. Балаларға білім дайын күйінде берілмейді, керісінше оқушылардың өздерін еркін ұстауға, ойлануға мүмкіндік жасалынады. Олар өз беттерімен және өзара әрекеттесе оқып-үйреніп, ортақ бір шешімге келуге бағытталады. Ал мұғалімнен өз сабақтарын оқушының идеясын, білім-біліктілігін дамытуға ықпал ететін міндеттерге сай етіп ұйымдастыру талап етіледі. Қазіргі уақытта сабақ алдында өткізілетін 2-3 минуттық тренингтердің өзі оқушылар ортасында жайлы атмосфераның орнауына, ынтымақтастық қалыптасуына, оқушылардың бойларында жақсы дағдылардың пайда болуына ықпал етуде, яғни жауапкершілікті сезіндіреді, сөйлеу, тыңдау дағдыларын жақсартады, өздеріне деген сенімділіктерін арттырады. Сабақ үрдісінде топтық жұмысты жүргізудің тиімді екенін жақсы білеміз. Топқа бөлу барысында оқушылардың сабаққа белсенді қатысулары, өз ойларын ашық, еркін жеткізулері, бастысы, топта оқушы оқшауланып қалмайтындығын көрсетті. Топтық жұмыс, біріншіден, оқушыларға бірігіп жұмыс істеу мүмкіндігін тудырады. Екіншіден, ұйымшылдыққа тәрбиелейді. Үшіншіден, бірін-бірі оқытуға, бірінен-бірі үйренуге жағдай жасайды. Топтық жұмыстың артықшылығы:

- оқушылар өзара достық қатынаста болады;
- бір-бірінен сұрай отырып білімдерін жетілдіреді
- өзгелерге ойын жеткізу үшін өз шешімін дәлелдеп үйренеді;
- оқушылардың мектепке деген көзқарасы өзгереді, уақыттары қызықты әрі тиімді өтеді. [4]

Оқушылар топтық жұмыс барысында диалогтік қарым-қатынас жасайды. Әлем елдерінде оқытудың диалогтік түріне ерекше назар аударады. Диалог сөйлеу мәдениетін жақсартуға ықпал етеді. Балалар бір-бірімен диалогтік әңгіме құра отырып, еркін ой бөліседі. Тақырып қаншалықты күрделі болып көрінгенмен, қабілеті әр түрлі деңгейдегі оқушылардың өз ойларын білдіруіне мүмкіндік болады. Балалар сыныптас құрбы-құрдастарының әрқайсысында түрлі идеялар болатындығына көз жеткізе алады. Әр оқушы өз пікірін дәлелдеп үйренеді және мұғалімнің оқушылардың қандай деңгейге көтерілгенін бақылап отыруына мүмкіндік туады. Оқушылардың күзiреттiлiгiн арттырып, функционалдық сауаттылықтарын дамытуда сыни тұрғыдан ойлау стратегияларының маңызы зор. Сыни тұрғысынан ойлау дегенiмiз – ой қозғай отырып, оқушының өз ойымен өзгелердiң ойына сыни қарап, естiген, бiлгенiн талдап, салыстырып, жүйелеп, бiлмегенiн өзi зерттеп, дәлелдеп, тұжырым жасауға бағыттау, өз бетiмен және бiрлесiп шығармашылық жұмыс жасау. Сыни ойлау философиясындағы басты мақсат: оқушы қандай да болмасын ақпаратты өздiгiнше игерiп, өз өмiрiне жарата алатын әмбебап тәсiлдердi үйренуi керек. СТО ның мынандай тәсiлдерiн: БББ, Т – кестесi, РАФТ, түртiп алу, әлемдi шарлау, автор орындығы т.б түрлерiн күнделiктi сабақтарда қолдану, оқушылардың сабаққа ынтымағын арттады, бiлiм сапасын көтередi.

Оқыту үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды тиімді қолдану оқушылардың құзыреттілігін арттырып, функционалдық сауаттылығын дамытуға жетелейді. Ақпараттық-технологиялар оқушыларға үлкен ақпараттық білім кеңістігіне жол көрсетеді. Бұл баланың ой өрісін кеңейтіп қана қоймайды, білім деңгейін көтеруге үлкен үлесін қосады. [5]

Білім – қоғамды әлеуметтік-мәдени, ғылыми үрдіспен қамтамасыз ететін жоғары құндылық. Болашақтың бүгінгіден нұрлы болуына ықпал етіп, адамзат қоғамын алға апаратын күш тек білімде ғана. Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, ғаламдық дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына байланысты. «Нағыз ұстаз өзінің білімділігімен, жүріс-тұрысымен, жайдары мінезімен, тіпті сырт пішіні, киген киімімен де оқушысына жақсы мағынада қатты әсер етеді», деген екен Мәлік Ғабдуллин. Оның бұл сөздерінен көп нәрсе аңғаруға болады. Оқушы өзінің ұстазына қарап, еліктеп өседі

Егеменді еліміздің алдыңғы қатарлы отыз мемлекеттің қатарына қосылуға табандылықпен жылжу саясаты қоғамымыздың барлық саласында түбегейлі өзгерістер енгізіп, жаңа талаптар қойылып отыр. Соның ішінде болашақ ұрпаққа әлемдік деңгейде білім беру мақсатына орай білім мазмұнына жаңаша қарау – басты міндеттердің бірі.

Қорыта айтқанда оқытудың заманауи әдістері оқушылардың функционалдық сауаттылықтарын арттырып, құзыреттілікті танытатын сапалық белгілерді қалыптастырады, ол: білім, білік, дағды, іскерлік, әрекет-тәсілдердің жиынтығы.

Халқымыздың даналығында «Қарапайым ұстаз хабарлайды, жақсы ұстаз үйретеді, керемет ұстаз іздендіреді, ал ұлы ұстаз қанаттандырады!», – деген әдемі сөзі, жас ұрпақтың тағдыры ұстаздар қолында екендігін дәлелдейді. Сондықтан ұстаздардың кәсіби дамуы және заман талабына сай жаңа форматтағы мұғалім болып қалыптасуы өте маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР «Білім туралы» Заңы, Астана, 2007, 15 бет.
Назарбеу Н. «Қазақстан – 2030" Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және ал-ауқатының артуы, Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. Алматы: Білім, 1997ж, 176 бет
2. Демеева Ләззат. Ғаламдық ойлауға бейімдеу. «Қазақстан мектебі» №12 Алматы, 2003- 3 бет.
3. Жошыбаева Гүлнар. Ұлттық мектеп — ел еңсесі. «Қазақстан мектебі», №12, 2003-13 бет.
4. Қоянбаева Сәуле. Танымдық қызығуды белсендіру. «Қазақстан мектебі» №6, 2003, 42-бет.
5. Кобдикова Ж.У. Педагогическая технология уровневой дифференциации обучения в средней школе // Алматы, 2000, 58-бет.

УДК 1978-601-298-223

МРНТИ 74.58. 52

Ж.Е. Сманқұлова¹

*¹тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қ., Қазақстан*

БІЛІМ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

Аңдатпа

Орта білім беру мазмұнын жаңарту мектеп оқушыларының бойында «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясының рухани-адамгершілік құндылықтарын, салауатты өмір салты мәдениетін қалыптастыру міндеттеріне тоқталған. Осыған орай Білім беру мазмұнын жаңарту білім берудің қазіргі заманғы үрдістерін және қазақстандық білім берудің үздік практикасын кіріктіруге бағытталған.

Мақалада осыған байланысты автордың көзқарасы көрсетілген. Білім мазмұнын жаңарту – білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдерін қайта қарастыру болып табылады. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, кез-келген өмірлік жағдайда функционалдық сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігін көрсете білетін тұлғаның үйлесімді қалыптасуына және зияткерлік дамуына қолайлы білім беру ортасын тудыру – жаңартылған білім мазмұнын енгізудің нәтижесі болуы керек.

Білім берудің мақсаты, оның ұйымдастырушылық құрылымы, технологиялық жағынан жабдықталуын, оқыту әдістемесі қоғамның әлеуметтік сұранысынан туындайды. Бұған дейін білім беру үрдісінің негізгі бөліктері:

Мақсат → мазмұн → форма → әдіс → оқыту көрнекілігі болса, бүгінде жаңа технология бойынша оқып үйрену → меңгеру → өмірге ендіру → дамыту болып өзгерген.

Кілтгі сөздер: Мақсат, мазмұн, форма, әдіс, оқыту, жаңа технология

Сманкулова Ж.Е.¹

*¹доктор исторических наук, КазНПУ им.Абая,
г.Алматы., Казахстан*

ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ПОДГОТОВКИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА В ОБРАЗОВАНИИ СОДЕРЖИМОЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УЧРЕЖДЕНИЯ

Аннотация

Обновление содержания среднего образования фокусируется на школьниках, чтобы сформировать духовные и моральные ценности общенациональной патриотической идеи «Мангилик Ель», культуры здорового образа жизни. В этой связи обновление содержания образования направлено на интеграцию современных тенденций в области образования и передовой практики казахстанского образования.

В статье показаны взгляды автора по этому вопросу. Обновление содержания образования - пересмотр структуры и содержания образовательной программы, методов и подходов к обучению и образованию. Это должно быть результатом внедрения обновленного содержания образования - создания благоприятных условий для гармоничного развития и интеллектуального развития человека, способного функционировать грамотно и конкурентоспособно в контексте национальных и универсальных ценностей. Цель образования, его организационная структура, технологическое оборудование, методы обучения вытекают из социального спроса общества. Ранее основными компонентами образовательного процесса были:

цель -> содержание -> форма -> метод -> обучающая презентация, то сегодня новое обучение это -> знание -> понимание -> применение.

Ключевые слова: цель, содержание, форма, метод, обучающая презентация

G.E. Smankulova¹

¹doctor of Historical Sciences, KazNPU named after Abai

THEORY AND METHODOLOGY OF TRAINING OF THE HISTORY OF KAZAKHSTAN IN EDUCATION CONTENT OF THE EDUCATIONAL INSTITUTION

Abstract

Renewing the content of secondary education focuses on the spiritual and moral values of the nationwide patriotic idea of "Mangilik Yel" and the formation of a healthy lifestyle culture among schoolchildren.

In this regard, updating the content of education is aimed at integrating modern trends in education and best practice of Kazakhstani education.

The article shows the author's views on this matter.

In this regard, updating the content of education is aimed at integrating modern trends in education and best practice of Kazakhstani education. The purpose of education, its organizational structure, technological equipment, methods of teaching arise from social demand of the society. Previously, the main components of the educational process were:

If the goal is -> content -> form -> method -> learning presentation, today learning new technology -> learning -> implementation -> has changed.

Key words: purpose, content, form, method, teaching presentation

Қазіргі әлемдік білім кеңістігіндегі халықаралық стандарт талаптарына сай оқыту үдерісінің орталық тұлғасы – білім алушы субъект, ал ол субъектінің алған білімінің түпкі нәтижесі тұлғаның түйінді құзыреттіліктері болып отыр. Қазақстан Республикасының білім беру реформаларының негізгі мақсаты - білім беру жүйесін жаңа экономикалық ортаға бейімдеу.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» сапалы орта білім беруге тең қол жеткізуді қамтамасыз ету зияткер, дене бітімі және рухани жағынан дамыған, табысты азаматты қалыптастыру қажеттілігі айтылған. [1] Орта білім беру мазмұнын жаңарту мектеп оқушыларының бойында «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық патриоттық идеясының рухани-адамгершілік құндылықтарын, салауатты өмір салты мәдениетін қалыптастыру міндеттеріне тоқталған. Осыған орай Білім беру мазмұнын жаңарту білім берудің қазіргі заманғы үрдістерін және қазақстандық білім берудің үздік практикасын кіріктіруге бағытталған.

Қазақстан Республикасының білім беруді дамыту тұжырымдамасында: «... жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдының негізінде еркін бағдарлай білуге, өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру», – деп айтылған.

Білім мазмұнын жаңарту – білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдерін қайта қарастыру болып табылады. Ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, кез-келген өмірлік жағдайда функционалдық сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігін көрсете білетін тұлғаның үйлесімді қалыптасуына және зияткерлік дамуына қолайлы білім беру ортасын тудыру – жаңартылған білім мазмұнын енгізудің нәтижесі болуы керек.

Білім беру мазмұны – жеке адамның біліктілігі мен жан жақты дамуын қалыптастыру үшін негіз болып табылатын білім берудің әрбір деңгейі бойынша білімдер жүйесі (кешені). [2]

Білім берудің мақсаты, оның ұйымдастырушылық құрылымы, технологиялық жағынан жабдықталуын, оқыту әдістемесі қоғамның әлеуметтік сұранысынан туындайды. Бұған дейін білім беру үрдісінің негізгі бөліктері:

Мақсат → мазмұн → форма → әдіс → оқыту көрнекілігі болса, бүгінде жаңа технология бойынша оқып үйрену → меңгеру → өмірге ендіру → дамыту болып өзгерген.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты - білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыруды талап етеді. Негізінен жаңартылған білім жүйесі құзыреттілікке және сапаға бағытталған бағдарлама. Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып, сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ – ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалды сауаттылықты, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді (бірлескен оқу, модельдеу, бағалау жүйесі, бағалаудың тиімді стратегиялары) қолдану болып табылады.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында қазіргі дәуірде жас ұрпақтың білімді болуының маңыздылығына ерекше назар қаратып: «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді.» – деген еді. [3]

XXI ғасыр білім мен ғылымның, ақпараттық технологияның қарыштап дамыған кезеңі. Міне, осы қазіргі заманға лайықты болу, тең аяқ басып жүру үшін де мұғалім тың өзгерістерге жан – жақты дайын болу қажет. Өйткені рухани жаңғыру кезеңінде мұғалімнен бәсекеге қабілетті, өз ойын еркін жеткізе алатын, рухани бай, жан – жақты дамыған тұлғаны, жас ұрпақты тәрбиелеу жауапкершілігі жүктеліп отыр. Сабақта қажетті білімді берумен қатар оқушы құзыреттілігін арттыру мәселесін де есте сақтаған жөн. Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс – жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі.

Жаңартылған бағдарлама оқытушының жауапкершілігін күшейте отырып, жанаша ізденуді, шеберлікті талап етеді. Дәстүрлі оқытуда білім дайын күйінде берілетін болса, жаңартылған бағдарлама бойынша оқушылар әр сабақта өздері шығармашылықпен ізденіп, керекті білімді жинақтайды. Осы орайда пән мұғалімі сабақта оқушының ынтасын оятып, белсенділігін арттыру жолдарын қарастырады. Әрине, бұл жерде ұстаздың ізденімпаздығы, шеберлігі, тәжірибесі көмекке келеді.

Жаңартылған бағдарлама бойынша мұғалім әр сабақта қалыптастырушы бағалауды, кері байланыстың түрлерін үздіксіз жүргізіп отыру қажет. Қалыптастырушы бағалаудың ішкі және сыртқы түрлері бар. Қалыптастырушы бағалау осы екі формада іске асады. Қалыптастырушы бағалаудың ерекшеліктері – оқушының күнделікті білім сапасы, бағалаудың әділдігі, анықтылығы, ашықтығы, өзін-өзі бағалау дағдылары. [4]

Ең бірінші кезекте мұғалім белсенді оқуға қол жеткізу үшін сыныпта жағымды психологиялық ахуал туындатып,ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыра алуы,жаңаша педагогикалық әдіс-тәсілдерді сабақтың тақырыбына сәйкес қолдана алуы, сонымен қатар жеке, жұптық және топтық жұмыстарды талапқа сай ұйымдастыра білу керек. Білім беру үрдісін жаңа инновациялық әдістер мен оқыту технологияларын қолдану арқылы оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көзделеді. Бүгінгі күннің талабына сай білім саласында жаңа технологиялар қолданудың маңызы зор. Қазақстан тарихын оқытуда жаңа технологияларды пайдалану мұғалім үшін қандай маңызды болса, оқушы үшін одан да маңызды. Жаңа технологиялар оқушылардың білім сапасын арттыруға, өздігінен жұмыс істеу мүмкіндігін молайтуға көп көмегін тигізеді. Өзгеруге дейінгі дәстүрлі сабақтарымызда мәтінді тек оқып, мазмұндап, яғни білуі, түсінумен шектеліп қойсақ, қазір бір сағат көлемінде баламен, талдау, жинақтап, синетез, бағалау, шарықтау шегіне дейін жеткізіп, баланың білімін шындай түседі.

Білім беру жүйесінде инновацияны енгізу, қабылдау мен жетілдірудегі тоқтаусыз үрдіс ретінде, күнделікті білім беру қызметінің бөлігі ретінде қарауды талап етеді. Білім беру жүйесі құрылымының өзі қоғам үшін, өмір сүріп отырған деңгейінде сақтап қалу үшін оның тамыры табиғатта, біздің қоғамның негізінде жатқанын түсіну керек. Дәл сол себептен қоғам құрылымындағы әрбір маңызды өзгеріс өзімен бірге білім беру жүйесін де жаңалыққа тартады. Осындай жағдайда білім беру жүйесі қоғамдық қызметтің басқа салаларымен бірлесе отырып қана аяғынан тұрып кетеді. Бұл жерде жоспарлы және сыртқы әсермен емес, ішкі себептермен болған жаңалықтар арасындағы сырттан және білім берудің өзінің ішінен болған өзгерістердің нақты шекараларын анықтау өте қиын екенін атап өткен жөн. Өйткені, инновациялар бір мезгілде қайта құрудың әрі негізгі нәтижесі, әрі ең тиімді тәсілі болып табылады. Мұндай жағдай білім беру мен тәрбие жұмысын ұйымдастырудың, сондай-ақ, «Мұғалім – оқушы» қарым-қатынасындағы әдістеме мен үлгісін және мазмұнын да жаңалыққа жетелейді.

Оқытуда қолданылатын инновациялық әдіс-тәсілдер, технологиялар тез және қарқынды түрде дамуымен қатар, олардан туындаған жаңа өнімдер пайда болып, аз уақыт ішінде оларға деген сұраныс та артып отыр. Осы қажеттілікті қанағаттандыру оқытуда жеке тұлғаға бағытталған білім беруді жүзеге асыруды негіздейді. Оқушыларды заманауи әдіс-тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұл үрдістің жалпы білім беретін орындарда де енгізіле бастауы көңілді қуантады. Қазір білім берудің мазмұны жаңарып, жаңаша көзқарас пайда болды. Осыған байланысты ұстаздар алдында оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жаңартып отыру және технологияларды меңгеру, оны тиімді қолдана білу міндеті тұр. Ендеше, білім беру мазмұнын жаңарту – заман талабы.

Білім беру бағдарламасының негізгі мақсаты – білім мазмұнының жаңаруымен қатар, критериялды бағалау жүйесін енгізу және оқытудың интербелсенді әдіс - тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыру. Интербелсенді оқытудың негізгі қағидалары мен мақсаттары:

- Орта қалыптастыру;
- Әрекет арқылы үйрету (үйрену);
- Өмірмен байланыстыру;
- Өзінділік пен дербестікке баулу.

Тиімді оқыту

Интербелсенді әдіс-тәсілдер

Үйренуші мен үйренушілердің өзара әрекеттесуін оқу мен оқытудың негізі деп танитын және сондай қатынасқа жағдай жасайтын әдістер

Бағалау

қалыптастырушы бағалау
жиынтық бағалау
критериалды бағалау

Бұл әрекеттер сабақ үрдісінде жүзеге асады.

Оқытудың мұндай типінің артықшылығына төрт аспектінің арасында; біріншіден, зияткерлік мүмкіндіктердің өсуі арқылы; екіншіден, сыртқы марапаттаудан ішкі марапаттауға өту арқылы; үшіншіден, жаңалық ашу арқылы және соңғысы, жадыны дамыту үшін осындай оқытудың тиімділігі арқылы қол жеткізіледі.

Интерактивті құралдарды сабаққа пайдаланылғанда дидактикалық бірнеше мәселелерді шешуге көмектеседі:

- Пән бойынша базалық білімді меңгеру;
- Алған білімді жүйелеу;
- Өзін – өзі бақылау дағдыларын қалыптастыру;
- Жалпы оқуға деген ынтасын арттыру;
- Оқушыларға оқу материалдарымен өздігінен жұмыс істегенде әдістемелік көмек беру. [5]

Сонымен қатар, онлайн жүйесі арқылы сабақты тыңдауының өзі жаңа технологияларды пайдалану нәтижесінде мүмкін болатындығын атауға болады. Инновациялық технологияны пайдалану жөніндегі қызметтің мақсаты:

- үйренушінің шығармашылық әлеуетін дамыту; коммуникативтік әрекеттерге қабілетті болуды қамту;
 - сараптамалық – зерттеу қызметі дағдыларын қалыптастыру; оқу қызметі;
 - оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерін жеделдету, оның тиімділігі мен сапасын арттыру;
- Оқыту мен оқу үдерісінде қалыптастырушы бағалау келесі мақсаттарда жүзеге асады:

1. Тілдесу (қарым-қатынас);
2. Үйретіп жатқанымыздың бағасын білу;
3. Мәлімет жинақтау;
4. Сұрыптамау, деңгейге бөліп, жіктемеу.

Оқу үшін бағалау аспектілері

Ақпараттар жинау	Оқушы оқуда қайда бара жатыр?	Оқушы оқудың қай жерінде?	Оқушы қай жерде болуы қажет?
Мұғалімдер үшін	Оқушылармен бірлесіп оқудың ортақ мақсатын анықтау	Оқушының деңгейін анықтау үшін тапсырмалар мен жаттығу орындау барысында тиімді пікірталас жүргізу	Келешектегі оқу үдерісін жақсарту үшін кері байланыс орнату
Оқушылар және олардың жұптары үшін	Оқудың мақсатын өзі және жұбымен бірлесе түсіну	Оқушылардың оқу ресурстары аясында білімін өзара және өзін-өзі бағалау арқылы бірлесіп оқуы	
Жеке оқушы үшін	Оқу мақсаттарын түсіну	Өз оқуың үшін өзін жауапты бол!	

Қалыптастырушы бағалаудың жоғарыда берілген аспектілері оқу барысында жүретін қалыптастырушы бағалауды жүзеге асырудағы мұғалім мен оқушы рөлдерін нақты ажыратады және олардың атқаратын қызметтерін айқын көрсетеді.

Мұғалім оқу үдерісінде қалыптастырушы бағалауды шебер қолдана білсе, осы арқылы әрбір оқушының қажеттілігі мен мүмкіндігін ескере алады. Ал оқушылар өз оқуын тексеріп, оқу үдерісіне және алдағы өміріне қажетті барынша құзіреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік алады.

Инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы оқушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, осы технологияларды пайдалану барысында қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұлға, дүниетаным қабілеті жоғары, дарынды, өнерпаз, іздемпаз, талапты, өз алдына мақсат қоя білетін тұлға болып қалыптасады.

Қорыта келе, білім беру ұйымдарында білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында оқу-тәрбиелік үрдісті ұйымдастыруға жаңа көзқарас мәселесі қазіргі күн талабына сәйкес білім беру жүйесін жаңарту мен жетілдірудің аса маңызды кезеңінде үлкен мән беріліп отырған, көкейтесті тақырып деп есептеймін. Қазіргі қоғам алдындағы қойылып отырған міндеттердің ең өзектісі – бүкіл білім жүйесін түбегейлі жаңартып, дүниежүзілік деңгейге сәйкес келетін оқыту мазмұнын жаңарту болып отырғанының куәсі болып отырмыз. Жастарға сапалы білім беруге жағдай жасайтын және олардың үйлесімді дамуына, жеке бастың тұлға ретінде қалыптасуына бағытталған жаңа үлгідегі мектеп құру – педагог – ғалымдар мен тәжірибелі мұғалімдердің бірлескен жұмысының нәтижесінде қол жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы: Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. – №205, 1 наурыз 2016 жыл.
2. ҚР "Білім туралы" Заңы, 4 тарау, 13-бап.
3. Назарбаев Н. Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру мақаласы // Егемен Қазақстан.- 12.04. 2017.
4. Инновациялық білім беру үрдістерінің мәні, түрлері және құрылымы // Ізденіс. – Алматы, 2005. – №3(2).
5. Инновациялық білім беру үрдістерін жүйелі басқару үлгісінің қызметтері, құрылымы және технологиялары // Ұлт тағылымы. – Алматы, 2005. №4. 35-38 б.

УДК374-11

ГРНТИ 03.23.07

Е.Б Оспанов¹

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан палеолитті мұражайы қызметкері

ТАС ДӘУІРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕРІ МЕН ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада тас дәуірін зерттеу барысында қолданылатын теориялық – методологиялық әдістер жайлы айтылады. Сонымен қатар Қазақстанның тас ғасыры ескерткіштеріне тән өзіндік ерекшеліктеріне назар аударады. Әсіресе шөлді-шөлейтті табиғи белдеуде орналасқан тас ғасырын ескерткіштерін зерттеу барысында қолданылатын зерттеу әдістері мен теориялық-методологиясына арналған.

Сондай-ақ автор Қазақстан аймағында тас ғасыры ескерткіштерін далалық зерттеулер барысында Ресей және Қазақстан ғалымдары ұсынған методика жайлы аитып өткен және өзіндік тиімді жақтарын атап өткен.

Кілтті сөздер: тас құрал, дефляция, палеолит, кескіш, мәдени қабат, шөлді шөлейті аймақ

Оспанов Е.Б.¹

¹Специалист Музея палеолит Казахстана при университете КазНУ им. аль-Фараби

ТЕОРЕТИЧЕСКИ-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И МЕТОДЫ ЭПОХА КАМНИ

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические и методологические методы, используемые при изучении каменного века. Также обращается внимание на особенности памятников каменного века Казахстана. Особенно новым методам исследования и теоретической методологии, которые используются при изучении памятников каменного века Аридной зоны Казахстана.

Автор также отметил новую методику предложенной российскими и отечественными учеными в полевых исследованиях в памятниках каменного века.

Ключевые слова: каменный орудия, дефляция, палеолит, резак, культурный слой, аридная зона

Ospanov E.B.¹

¹Specialist of the Paleolithic Museum of Kazakhstan at the University KazNU al-Farabi

THE THEORETICAL-METHODICAL PROBLEM AND METHODS OF EPOCHEM

Abstract

The article deals with the theoretical and methodological methods used in the study of the Stone Age. Also attention is drawn to the features of the monuments of the Stone Age of Kazakhstan. Especially new methods of research and theoretical methodology, which are used in studying the Stone Age monuments of the Arid Zone of Kazakhstan.

The author also noted the new methodology proposed by Russian and Russian scientists in field studies in the monuments of the Stone Age.

Key words: stone tools, deflation, Paleolith, cutter, cultural layer, arid zone

Қазіргі таңда археологиялық зерттеулердің кең қанат жаюы және осының нәтижесінде жаңа материалдардың көбеюі тас ғасырының көптеген меселелерін, тақырыптық, хронологиялық, концепциялық қырларын жаңа теориялық-методологиялық тұрғыдан пайымдауға, зерттеу әдіс-тәсілдерін нақтылауға сұранысты арттырып отыр.

Отандық тарих ғылымының күрделі проблемаларының бірі шөлді және шөлейтті аймақтардағы тас ғасыры ескерткіштерін жан – жақты зерттеу болып табылады. Бәрімізге белгілі шөлді және шөлейтті жерлер жер шарының үштен бір бөлігін алып жатыр, осы аталымыш аймақтарда жүзмыңнан астам палеолит дәуірінің ескерткіштері шоғырланған. Мұндай ескерткіштерді зерттеу барысында зерттеуші көптеген кедергілерге соқтығысады.

Шөлді және шөлейтті аймақтардың табеғи ерекшелігі үнемі желдердің нәтижесінде жердің бетіндегі бос топырақтардың шаң тозан болып ұшып кетуіне байланысты бұл аймақта орналасқан тас ғасыры ескерткіштерінің мәдени қабаты жоқ болып келеді.

Сондықтан да қазіргі таңда тас құралдары жердің бетінде орналасқан ескерткіштер палеолит дәуірі үшін жаңа дерек көзі ретінде пайдаланып келеді.

Шөлді және шөлейтті аймақтарда орналасқан ескерткіштерде бос мәдени қабат жамылғысы болмаған, тас құралдармен қатар ошақ орындары жануарлардың сүйектері мен құрлыс нысандарының қалдықтары кездеседі.

Осындай жағдайлардағы ескерткіштерде «жоғарғы мәдени горизонт» қалыптасады. Жоғарыда аталған негізгі белгілер шөлді және шөлейтті аймақтардағы тас ғасыры ескерткіштерін басқа табиғи аймақтағы ескерткіштерден ерекшелінеді. Мәдени қабат өте қысқа мерзімде қалыптасатын болса, «жоғарғы мәдени горизонт» бір ынғай ұзақ мерзімде қалыптасады. Жоғарғы мәдени горизонт төмендегідей белгілерден тұрады:

1. мәдени қалдықтарда борпылдақ шөгінділердің болмауы
2. мәдени қалдықтардың аралас болуы
3. тас құралдар мен ошақ орындарының кездесуі

Шөлді және шөлейтті аймақтарда тас дәуірінің ескерткіштері су көзіне жақынрақ өзен көлдердің жандарында орналасады (қазіргі таңда көп өзен көлдер тартылып қалған). Сонымен бірге тас құралдар дайындауға арналған шикізат көздерінің маңайларына орнықан. Сол себептен бір ескерткіштің аумағына ұзақ мерзім аралығында ежелгі адамдар бірнеше рет қайта қоныстанған. Мұндай тас ғасырының ескерткіштерінде зерттеушілер тас құралдардың алғашқы табиғи көрінісінен тас құралдың толық жасалу процесінің белгілерін толық аңғара алады (Ремонтаж нуклеусов).

Шөлді және шөлейтті аймақтардағы тас ғасыры ескерткіштердің типін анықтауымыз қажет. Шөлді және шөлейтті аймақтарындағы палеолит ескерткіштері мынадай түрлері кездеседі Тас шеберханасы, қысқа және ұзақ мерзімді тұрақтар, тұрақ-шеберхана.

Шеберхананың негізгі белгілері: 1. Тас құралдар жинау алаңының үлкен болуы (10 шақырымға дейін)

2. өңдеу барысындағы тас құралдар көптігі
3. тас құралдардағы жыйындығындағы технологиялық іздердің көптігі

Ұзақ мерзімді тұрақ ескерткіштің белгілері

1. Ескерткіштің үлкен аймақты алып жатуы

2. Тас құралдар арасында қару түрлерінің көптігі. Трасологиялық анализ барысында жұмыс жасау қырларының жоюлы және қайта қалыпына келтірілуі.

Қысқа мерзімді ескерткіш тұрақтың белгілері

1. Тас құралдар жинау алаңының шағын болуы
2. Тас құралдардың аздығы және табылған тас құралдардың ұжастықтарының көп болуы

Шөлді және шөлейтті аймақтағы тас құралар шикізат көздерінің аздығына қарамастан оларды анықтау қыйынға соқпайды. Олар төмендегідей негіздерден тұрады:

1. Тас құралдар дайындауға шикізат көзінің болуы.
2. Әр кезеңге жататын тас құралдардың көптеп кездесуі
3. Дайындау барысындағы және қайта өңделген тас құралдардың көп болуы
4. Тас құралар арасында қару түрлерінің аз болуы немесе мүлдем кездеспесуі

Шөлді және шөлейтті аймақтардағы тас ғасырының ескерткіштерінде малта тас және изотропты жыныстардан тас құралар дайындау технологиясы басым болып келеді. Мұндай ескерткіштерде өзіндік мынадай белгілер байқалады: 1. Ескерткіштердің шатқалардың кіре берістерінде орналасқан өзен көлдердің маңында орналасуы.

2. Ескерткіштің орналасу аймағының үлкендігі.
3. Тас ғасырының әр кезеңіне жататын тас құралдардың көптеп кездесуі
4. Тас құралдардың түрі жағынан нуклеустар мен қайта өңделген тас құралдардың басым болуы

Шөлді және шөлейтті аймақтардағы тас ғасыры ескерткіштерінде зерттеуші үшін негізгі мәлімет беруші ол тас құрал болып табылады. Сондықтан да зерттеуші негізгі екі ережені сақтағаны абызал, біріншісі тас құралдардың шикізат көзіне қарап бөліп алу, екінші зерттеу барысындағы квадраттың баз калпында сақтап сатылы түрде жүргізу. Дегенменде шөлді және шөлейтті аймақтағы тас ғасырының ескерткішіндегі тас құралдарды зерттеу барысында мынадай кедергілерге ұшырап жатады.

1. Механикалық және физикалық эрозия – дефляция, коррозия, температуралық өзгерістер.
2. Химиялық эрозия – гидроокисление, гидратция, карбонат қабыршықтары.
3. Биологиялық эрозия – өсімдіктер мен жануарлардың әсері.

Қазақстан территориясында орналасқан тас ғасыры кезеңіне жататын ескерткіштердің басым бөлігі шөлді және шөлейтті аймақтарда орналасқан. Жоғарыда келтірілген белгілердің барлығы дерлік кездеседі деп айта аламыз. Елімізде 1991-2003 жылдарға дейін археологиялық кешенді археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізген біріккен Қазақ-Ресей археологиялық экспедициясының жұмыстары нәтижесінде өзіндік археологиялық далалық жұмыс жасау методикасын ұсынған болатын.

Ол бойынша археологиялық ескерткіштің таралу аймағын белгілеп алғанан соң 25 кв метр жерді 1 кв бөліп шығамыз. Осыдан кейін 10 м биіктіктен зерттеу нысаны болып алынған аймақты фото суретке түсіреміз. Осылайша әр бөлінген кв да фото суретке түсіріп шығамыз. Бұл жұмыстарды атқарып болғанан кейін әр квадрата өзінше артыфактілерді қағаз бетіне түсіре отырып тас құралдардың өзіндік негізгі 15 белгілері арқылы (дифляция, артефактілердің орналасуы, құрал түрі т.б. Осы методиканы пайдалана отырып ашық тас ғасыры ескерткіштері жайлы толық мәліметтер аламыз [1].

Дегенмен де тас құралдардан алынған мәліметтерді нақтылау мақсатында зертханалық жұмыстарын жүргізу қажет. Осы жұмыстар барысында төмендегідей негізгі әдістерді қолданамыз.

Функционалды (аналитикалық) әдіс жер бетінде қалдығы қалған құралдардың неден жасалғанын, әр құралдардың қолдану қызметін анықтауды мақсат етеді, ал осыны мәселелер ашылғанна кейін осы құралдарды жасаған адамдардың айналысқан кәсіптерінің түрлерін де зерттейді. Жұмыстың іздерін микроталдама арқылы жүзеге асады: он есе үлкейтіп көрсететін бинокулярлы лупа құралы арқылы қаралады.

Тас дәуірінің кеңес зерттеушілері құралдардың функционалдық қызметін анықтауды басты мақсат ретінде санады, себебі, құралдың қолдану қызметін анықтамаса, жалпы шаруашылық және өмірлік маңыздылығын анықтау мүмкін шаруашылық және өмірлік маңыздылығын анықтау мүмкін емес екендігін түсіндіре кетеді [2].

Құралдардың нақтылы қолдану қызметін анықтауда сол заманда ежелгі өндіріс пен кәсіп салаларын анықтауда зерттеушілер этнографиялық деректерді қолданған: бұйымдардың қалыптары мен жұмыс істеу элементтерін талдады, ежелгі адамдардың физикалық мүмкіндіктерін ескерді. Алайда, бұндай зерттеулердің қорытындылары тек болжам, жорамал ретінде ғана айтылатын [3].

Ежелгі құралдарды зерттеудегі аргументті көзқарастардың бірін Г.А. Бонч-Осмоловский Киик-Кобадағы сүйекті және кремнейлі деректер бойынша айтқан болатын. Осындай деректерге назар аударсақ, зерттеушілер кремнейлік құралдарды скреперлер мен үшкір ұштықтар деп бөліп, осы екі құралдың неандертальды адамның өміріндегі қызметі жайлы сөз қозғаған [4].

Алайда Г.А. Бонч-Осмоловский кременйді қолдануға байланысты дәлелдері де тура емес, жанама түрде, тас бұйымдарының нағызқызметтерін тек тас бұйымдарындағы іздерге байланысты ғана анықталады.

Бұл зерттеу жұмыстары әскери алды және әскерден кейінгі жылдары КСРО Ғылым Академиясының Археология институтының Ленинградтық археологиялық технологиялық зертханасында С.А. Семеновтың жетекшілігімен жүзеге асқан. Зерттеу жұмыстары барысында С.А. Семенов құралдардың өндірістік функционалды зерттеудің арнайы әдісін тауып, тас бұйымдарының өндіру мен қолдану іздерін зерттеп, оны дайындау әдістерін анықтап, тұрмыста олардың қолдану аясы мен өызметін анықтаған болатын. Оның зерттеу жұмысының нәтижелері қоғам тарихының алғашқы кезеңдерінің дамуында, ежелгі құралдардың даму заңдылықтарын анықтай алуға мүмкіндік берді [5].

Экперименталды әдіс тастарды бөлшектеу әдістерін қайта өзгертуге, тас бұйымдарын жасау әдістерін қайта жасауға, осы құралдардың маңыздылығын мен құралдарды еңбекте қолданып көруге бағытталған әдіс болып табылады.

Бұл әдістің негізін қалаушылардың бірі В.А. Городцов болып табылады. 1915жылы онымен шелль-ашель кезеңінің алғашқы қол кеспе құралдарының бірінші сериясы жасалған. Ал ашель мустьер кезеңіндегі құралдарды жасаудың эксперименталды зерттемелері Мәскеу аймағына жақын жерде жасалған (Истра даласында). «Мен жасай алдым – деді В.А.Городцов,- мустьер тұрағындағы құралдар қалыптарын жасай алдым». Тастарды жалтырату мен тесу саласында да бірнеше тәжірибе жұмыстарын жасаған болатын [6].

1929 жылы В.А.Городцов кремнейлік кескіш құралдарды жасау техникасын ашуда жетістікке жетті, осыған сәйкес ол осы құралдардың типологиялық топтастыруын ұсынды [7].

Әскери жылдардан кейін құралдарды эксперименталды зерттеу әдісі сол Археологиялық технология зертханасында С.А.Семеновпен жалғасын тапты. 1956-1958 жылдары Зертхана ғалымдары экмперименталды жұмыстары көп үш тәжірибелі археологиялық экспедиция жасады. Экспедиция тас құралдарының әр түрлі кезеңдегі жасау техникасына бағытталған болатын-ашшель қол кеспелерінен микролит пен өндірілген неолиттік балталарға дейін.

Тәжірибелі жолмен балғалардың жақсы түрлері өндіріліп, бұйымдарды қайта өңдеу жұмыстары бастау алды. Ең басты жетістік ол кремнейден призматикалық пластиналарды бөлшектеу болып табылды, сол бөлшектердің өзінен әртүрлі құралдар жасалған болатын. Бұйымдардағы өзге заттарды бұрғылау жұмыстары да жасалып көрінді [8].

Типологиялық әдіс ерте палеолиттік ескерткіштерді зерттеу тас ғасыры ғылымымен жасты болып келеді. Бұл шындыққа жақын, себебі ол қарапайым, өзінің класификациялық әдістерімен жалпыға қол жетімді және ыңғайлы. Типологиялық әдіс тастардың типологиясына, түсіне байланысты жүзеге асады, оның типологиясы заттың морфологиясына байланысты анықталады.Техникалық көзқарасқа сәйкес бұл құбылыстар, ережеге сай екі жағдаяттың байланысы: алдын ала дайындау мен қалпы, жұмыс қырының қасиеті. Бұл жағдаяттар маңызды тас өндірудегі алғашқы және екінші өндірісті сияқты кезеңдер.

Осы жағдайға негізінде пайда болған тастың типологиялық топтастырылуы қазіргі кезде кең тарады. Бұл номенклатура әртүрлі әдістер бойынша жасалды және әртектес болып келеді. Кейбір құралдарға атаулар өзіміздің құралдарға ұқсас қойылды немесе шығу тегі жағынан салыстыру барысында қойылған болатын (қырғыш, балғалар, үккіштер мен пышақтар), кейбіреулеріне логикалық тұрғыда (кешкіштердің дамуына байланысты, мысалға сүйекті өндірудің дамуына байланысты), үшіншілерге суреттеу барысында (бифастар, кедір бұдырлы құралдар, тісті құралдар), төртіншілерге – тұрақтардың атауы бойынша, алғаш табылған елді мекендер бойынша (леваллуа жаңқасы, эмире, суайон үшкір ұштылары) [9]. Номенклатураның әртүрлілігі тарихи тұрғыда пайда болды; оның негізінде заттардың морфологиялық келбеттері жатыр, ол кейіп құралдардың алғашқы және екінші өндірісінің көрінісін айқындайды, олардың функционалды қызметін болжайды.

Қазіргі кезде ежелгі тас құралдарын зерттеудің үш әдісі ғылымда белгілі. Алғашқы екі әдіс тиімдірек, ол функционалды және эксперименталды, бұл әдістерде тас құралдарын зерттеуде жаңа әдістер ; кеңістіктерді оптикалық микроталдау мен эксперимент көрініс тапты.

Өздерінің артықшылықтарына карамастан бұ әдістердің осал тұстары да бар, сол әлсіз тұстары олардың ғылымда қалыптасуына жол бермей жатыр. Олардың әлсіздігі әдістердің соншалықты зерттелмегендігінде емес, мамандарға аздап қол жетімді емес екендігінде, кейбір келеңсіздіктерге байланысты.

Эксперименталды әдістің кемшіліктерін С.А. Семенов жақсы суреттеген, ол бұл сала бойынша елеулі жұмыс атқарған. Тәжірибелі жұмыстар, функционалды құралдарды зерттеуде ешбір нәтиже бермейді, себебі алғашқы адамның сол құралды сол бағытта не мақсатта қолданғаны белгісіз яғни эксперимент жасаушы адам мен алғашқы адамның ойының сәйкес келмеуі әбден мүмкін. Бұл дегеніміз эксперименталды әдіс құралдың қызметін зерттеудегі жеке дара әдіс ретінде қолдана алмайды, ол үшін құжатты дерекер керек, олар бойынша құралдардың әр жағдайда қолдану қызметін анықтауға көмектеседі.

Екінші бір осал тұсы ол алғашқы адамдардың құралдарды қолдану жағдаяттарын қазіргі заманауи лабораторияда қолданып көру қиындау. Көптеген еңбек жұмыстарын дәл сол қалпымен жүзеге асыру оңайға соқпады, дәл алғашқы қалпында болмаса да соған ұқсатып немесе оған балама табу да қиындау. Алайда С.А Семеновтың құралдарды зерттеуде эксперименталды әдісті қолданбау, құралды сынап көрмеу әрекеті үлкен қате болар еді. Қосалқы әдіс ретінде қолданатын, белгілі құралды қолданып көріп, жасалған қорытындыларға көз жеткізу яғни эксперимент жасау бұл сөзсіз керекті нәрсе.

Функционалды әдістің ақауларының да кемшіліктері анағұрлым. Олардың бастысы: тас ғасырының алғашқы кезеңдерінің құралдары (шелль, ашель, мустьер) бұл әдіске тиімді емес екен. Аталған кезеңдегі құралдардың басым бөлігі қиыршықтардан тұрады, құралдар өңін жоғалтқан және беткі қабаты өзгеріске ұшыраған, бұндай құралдар зертханада аса қызығушылық тудырмайды. Оған мысал ретінде Арменияның Оңтүстік Осетиясында табылған мустьер мен ашель кезеңіне жататын террасалық құралдар, Абхазияның кремнейлері, Қайрақ Құмның порфириттары және осындай ашық қалпындағы тұрақтар құралдары жатады.

Мустьер мен ашель мәдени қабаттары бұзылмаған тас бұйымдарын оптикалық құралдар арқылы зерттеу жұмыстары да ешқандай нәтиже берген жоқ. Қазіргі кезде Құрғақ Мешіт тұрағынан табылған мустьер кезеңіне жататын құралдың қалпын сақтап қалған бірегей түрінің бірі болып табылады. Киік Қоба тұрағынан табылған кремнейді бинокулярлы түрде зерттеу жұмыстарын жүргізу әрекеті нәтижелі болмады, себебі, құралдың сыртқы қабаты жартылай өзгерген, бұл өзгеріс химиялық әсер салдарынан болған болатын [11].

Кударо I және Кударо III тұрағынан табылған ашель мен мустьер кезеңіне жататын кремнейлік, құмдасын құралдарды микроскоппен зерттеу жұмыстарыда теріс нәтиже көрсетті; Семеновтың айтуынша, табылған құралдардың алғашқы қалпы мүлде сақталмаған, сондықтан да оның бетінде қандай да бір іздер жоқ, ол дегеніміз құралдың қолдану қызметі жайлы айту немесе анықтау мүмкін емес. Шелль, ашель, мустьер кезеңіне жататын құралдардың қолдану қызметін функционалды әдіс арқылы анықтаудағы қиыншылықтың бірі ерте палеолиттегі құралдардың өзара топтастыру жұмыстары алғашқы кезеңде болған болатын.

Ерте палеолит кезеңін зерттеуші ғалымдар осы кезеңдегі құралдардың дамымай қалған, бір текті және құралдардың әмбебаптық қасиеттері бар екендігін көрсетеді. Мысалға Киік Қоба тұрағындағы құралдарды түгендей отырып, Г.А. Бонч – Осмоловский дифференциаланбаған әмбебап кесу ерте палеолит қабатына жататын құралдардың барлығына ортақ қасиет», – дейді. Киік Қоба тұрағының тас бұйымдарының кешені, өз алдына үлкен морфологиялық жиынтықты құрайды, ал олардың техникалық қолдану күрделі болып табылатын. «Бұл әрекеттер Г.А. Бонч – Осмоловскийдің айтуынша, үшкір бөліктің кесу, соғу кесу әрекетімен байланысты» [12].

Зертханалық жұмыстардың нәтижеселеріне сүйене отырып, С.А. Семенов мынандай қорытынды жасайды: клектондық, леваллуаздық, мустьерлік кезеңдеріндегі құралдар қалыптары мен қызметтері пышақ пен үккіш құралдары сияқты болған [11]. Құралдардың мамандануының төмен болуы, бір құралдың бойында бірнеше қызметтің болмауы, ерте палеолит кезеңіндегі адамдардың тек аңшылық, жинақтау әрекетімен айналысқанын көрсетеді.

Ерте палеолит тас құралдарын зерттеудегі әдіснама мәселесі бойынша жоғарыда айтылғандай ерте палеолит кезеңіндегі құралдардың функционалды қызметтерін анықтауда қиындық туғызғандықтан топталмаған. Осыдан мынандай нәтиже жасасақ болады: ерте палеолит құралдарын жаппай зерттеу жұмыстарын жасауға өз үлесін қосатын функционалды әдіс құралдарды топтаудың шарттарын толықтай аша алмады. Уақыт өте бұл әдіс, ашель мустьер кезеңіне жататын еңбек құралдарын көбірек тауып, өн бойында жұмыс істеген іздері бар және сол іздер арқылы құралдың функционалдық қызметін анықтауға зор мүмкіндік туғызатыны сөзсіз. Мустьер кезеңіне жататын еңбек құралдарының атауын механикалық түрде ауыстыру және атап кету күдікті іс еді, себебі «танымалдан танымалға атты әдіс» бұл ретте орынсыз еді, нәтижесінде үлкен қатерге душар болар еді:

- қызметі жағынан бірдей құралдардың атаулары әртүрлі қалыптағы бұйымдарға тән болу тиіс;
- бір зат тұрмыста әртүрлі қызметте қолдануы мүмкін, аңшылықта және басқа салада;

-бір жұмысқа арналып жасалған құрал жағдайға байланысты өзге салада қолдануы мүмкін; мұндай жағдайлар тас ғасырының соңғы кезеңдерінде құралдардың топтастырылу кезеңі жоғарғы кезеңде де байқалады (неолиттік Усть-Чарым атты тұрағында ұштықтардың көшірмелері үккіш ретінде қолданылған) [13].

Кейбір құралдарда еңбек іздері болса да оларды зерттеуде қателіктер кетуі мүмкін; мысалға Волгоградтағы тұрақтан табылған құралды бір қарағанда кескіш құрал деп анықтама беруге болады. Ал микроталдама нәтижесі оның үккіш құрал ретінде қолданғанын анықтады [14].

«Танымалдан танымалға әдісін» мүлде жоққа шығару мүмкін емес: кейбір құралдарды салыстырмалы түрде зерттеу барысында бұл әдісті қолдануға болады, алайда сол кезеңдегі құралдарды топтау барысында оның құндылығы нөлмен тең болады, мысалға Ходжыкент үңгірі мен Молодова I және V- те ескерткіштерінде мыңдаған құралдардың ішінде екінші рет өңделген құралдардың іздері тек бірнеше жаңқалар мен пластиндарда байқалады [15].

Айтылған пікірлерге сүйене отырып, функционалды әдістің барлық кемшіліктері мен артықшылықтарын ескере отырып, кейбір құралдарды зерттеуде және оның ғылыми қызметін анықтауда қолдану тиімсіз әрі нақтылы емес екендігін аңғаруға болады. Осы орайда С.А.Семеновтың сыни көзқарасы өте орынды, «өңделген немесе тозы шыққан іздерді зерттеу барлық сұрақтар мен мәселелердің шешімі емес, іздер көне өндірудің бастамасы болып табылмайды және ол деректер барлық туындаған міселелер мен даулардың шешімі емес... Әрине, бұл қарастырылған әдіс өзге археологиялық деректерді зерттеуде кейбір әдістерді де жоққа шығармайды».

«Тас құралдары, адам қалдырып кеткен алғашқы қалпынсақтап қалмаған, сондықтан талдама жасауға келмейді». Бұндай құралдар тек қалпы жағынан зерттеуге келеді [16].

Ерте палеолит кезеңі жайында ғылымда дәл осындай пікір қалыптасқан, бұл кезеңде құралдар тек эксперименталды әдіс арқылы немесе құралдар қалыптары арқылы, құралдардың морфологиялық ерекшеліктері арқылы зерттеледі. Бұл кезеңдегі құралдарды экспериментады немесе типологиялық әдіс арқылы зерттеу анағұрлым нәтижелі және тиімді болып табылады.

Әлі күнге дейін бар мүмкіншілігі ашылмаған функционалды әдіс арқылы

алынатын нәтижелер де ескеріледі. Мустьер немесе одан ерте кезеңдердегі құралдарды толықтай зерттеу жұмыстары берілген және барлығына мәлім осы үш әдістің кешенді зерттеу жұмысы арқылы жүзеге асады.

Типология мен статистика мәліметтері Берілген мақаланың негізгі мақсаты, ерте палеолиттік деректердің зерттеудегі әдіснамалардың типологиясын статистикамен ұштастыру болып табылады. Зерттеліп отырған нысан хронологиясы ашель дәуірінің ортасы мен мустьердің соңғы кезеңіне дейінгі уақыт аралығын қамтиды, ерте палеолит дәуіріндегі тас бұйымдарын өндеудегі даму үдерістерінің ілгерілеген кезеңі яғни тас бұйымдарын жаңқалаудың жаңа әдістерінің дамыған кезеңі болып табылады.

Типологиялық зерттеу әдісінің негізі құралдарды титік ерекшеліктерге байланысты зерттеуде жатыр. В.А.Городцов өз заманында түр, қалып жайлы былай айтқан, «заттардың құрамы, қалыпы мен мағынасы жағынан тығыз байланысы» [17]. Бұл берілген анықтама өте орынды, алайда қазіргі кезде құрал жасалатын шикізат көзінің бірдей болуы маңызды емес. Егер қалыпы мен қызметіне келсек, ерте палеолит кезеңіндегі құралдардың қалыптары тек жобаланғае немесе қатаң түрде қажетті мөлшерде қажет етілмеген.

Осылайша, түр сөзінің мағынасында біз қалыпы жағынан бірдей, техникалық ерекшеліктері әрқандай заттардың байланысын (жұмыс қыры мен шикізат дайындауына байланысты) айтамыз; әрине, құралдың функционалдық қызметі де болжалды түрде анықталады. Осындай анықтама, біздің номенклатурадағы әртекті болып табылатын түр не қалыпқа берілген тиімді анықтама болып табылмайды. Әртектілік немесе әртүрлілік Ф.Бордтың айтуы бойынша айтарлықтай құбылыс; оған қарағанда маңыздырақ бір мәселе бар, ол ғалымдардың ортақ қолданатын терминдерін дұрыс түсіну, келісу [9].

Типологиялық әдісті толықтырып тұратын статистикалық әдіс, ерте палеолиттегі қалдықтардың статистикалық зерттелуі, оның нәтижелілігі типологиялық әдістің өндірілуімен байланысты. Бұл әдістер ерте палеолит деректерін объективті түрде зерттеп, өңдеп және ғылымға енгізуге бағытталған. Типологиялық және статистикалық талдамалар ерте палеолиттегі әр тұрақтың, кешеннің негізгі техникалық және типологиялық көрсеткіштерін, олардың техникасы мен түгендеуін, оның жалпы-экономикалық табиғатта (шеберхана, шеберхана-тұрақ, тұрақ, уақытша аңшылық лагері және т.б) алатын орнын зерттейді. Тек осындай талдама, осы күнге дейін тек болжам, жорамал болап келген мәселелердің жауабын табуға, зерттеу жұмыстарының нәтижесінде мустьер мәдениетінің ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Сандық көрсеткіштер бүгінгі күні маңыздылығын жоймаған. Бұндай сандық деректердің болмауы археологиялық есеп берудің толыққанды болмауының көрсеткіші болып табылады, ол қате пікір мен болжамдарға әкеп соғады. Археологиялық кешендерді салыстыру барысында, мысалға ғалымдар белгілі бір заттардың ұқсастығына назар аударады, олар өз алдына ерекше болады немесе өңделген бұйым болып табылады.

Осы күнге дейін зерттелген кейінгі палеолит ескерткіштерінің қалыптасуы мен таралуы Қазақстан бойынша біркелкі болған жоқ. Бұл дәуірдің тас құралдарының негізгі көрсеткіші пластиналық тас құралдардың болуымен негізделеді. Қазақстанда кейінгі палеолиттік ескерткіштері негізінен 3 топқа бөлінеді:

1. Шөлді-шөлейттік
2. Далалық-өңірлік
3. Таулы-қыраттық

Әлі де болса Қазақстан аумағында кейінгі палеолит ескерткіштері жеткілікті дәрежеде зерттелмеген, әсіресе мәдени қабаты сақталынған ескерткіштердің аздығы осы кезең бойынша археологиялық мерзімдеу мен кезеңдеулерді жасауға мүмкіндік бермей отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Anatoly P. Derevianko, Valery T. Petrin, Zhaken K. Taimagambetov. *Paleolithic sites of surficial occurrence in the Arid zone of Eurasia: Methods of studying and informative potentialities*-Novosibirsk 1997. – 3-13pp.

2. Г.А. Бонч-Осмоловски. Грот Кишк-Коба. Палеолит Крыма, вып.1, М. – Л.,1940, С.126

3. П.П. Ефименко. *Первобытное общество*. Киев, 1953, Стр 117, 127, 146, 218-223.

4. Г.А. Бонч-Осмоловски. Грот Кишк-Коба. Палеолит Крыма, вып.1, М. - Л.,1940, С.127

5. С.С. Семенов *Изучение функций палеолитических орудий по следам работы*. Матер, по четверт. периоду СССР, вып.2, 1950, стр.159-165.

6. В.А. Городцов. *К истории развития техники первобытных каменных орудий*. СЭ, №2, 1935 стр.63-85

7. В.А. Городцов. *техника и топологическая классификация кремневых резцов Супоневской и Тимоновской палеолитических стоянок из раскопок 1928 и 1929 годов*. Сб. «Техника обработки камня и металла». Тр. секции археологии РАНИОН, т.V, М., 1930, стр. 15-43.

8. С.А. Семенов. 1) *Экспериментальные исследования первобытной техники*. СА, №2, 959. стр 35-46

9. F. Bordes. *Typologie du paleolithique ancien et moyen*. Memoire, №1, Bordeaux, 1961, pp.1-2

10. С.А. Семенов. *Превобытная техника*, стр 5-6.

11. С.А. Семенов. *Превобытная техника*, стр 104-107, 231.

12. Г.А. Бонч-Осмоловски. Грот Кишк-Коба. Палеолит Крыма, вып.1, М.-Л.,1940, С.94,127

13. Г.Ф. Коробкова. *Результаты изучения производственных функций каменных орудий из Усть-Нарыма*. Сб. «Новые методы в археологических исследованиях». М.-Л., 1963, стр 215-233

14. С.А. Семенов. *Следы работы на орудиях* Стр. 15-17

15. А.П. Окладников. *Ходжикентская пещера – новый мусьтьерский памятники Узбекистана*. КСИА, 82, 1961, стр. 68-76; О.П. Черниш *Мусьтьерскью шары багатошарових нанеонитичных стоянок Молодове I та Молодове V*. Матер, і дослідження з археологи Прикарпаття і Волиш, вип 4, Київ, 1961, стр 3-20.

16. С.А. Семенов. *Превобытная техника*, стр 12-13.

17. В.А. Городцов. *Значение изучения древней техники в археологии*. Сб.«Техника обработки камня и металла». Тр. секции археологии РАНИОН, т.V, М., 1930, стр. 12.

**ЖЕКЕ ТҮЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

ӘОЖ 323.31(574)(09)
ГРНТИ 03.81.31

Р.Е. Оразов¹

*¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері,
PhD докторанты*

СЫЗДЫҚ СҰЛТАННЫҢ ХИУА ХАНДЫҒЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСҚА АРАЛАСУЫ

Аңдатпа

Мақалада Сыздық Кенесарыұлының Хиуа хандығының сапында орыс отарлауына қарсы күресі, 1869 жылы Сыздықтың тамызда Дәуқарадағы Қарағұл сайында тұрғаны және Бұқан тауындағы шөмекейлерден Қазалыға аттану үшін 300 түйе жинағаны, оның Сырдарияға шабуыл жасау арқылы Орал, Торғайдағы көтеріліске байланысты орыстардың назарын өзіне бұру мақсаты болғандығы баяндалады. 1871 жылы Сыздыққа қосылу үшін әрекеттенген Қошқарбай Саржанұлының соңына түскен патша әкімшілігі оны Хиуаға өтіп кетеді деген күдікпен Сарысу уезінің бастығы, сұлтан Жантөре Жанаевты жіберіп тұтқындауы архив деректерімен дәйектелген. Сонымен қатар, Сыздық сұлтанның орыс әскеріне тұтқиылдан шабуыл жасау тактикасы мен Хиуа хандығынан кетуі себебін құжаттық деректер негізінде көрсетілген.

Кілтті сөздер: Сыздық Кенесарұлы, Хиуа хандығы, Әзберген Мұңайтбасұлы, Дәуіт Асаулы, Қошқарбай Саржанұлы, Дәуқара, Красноводск, отарлау

Оразов Р.Е.¹

¹Институт истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы, Казахстан

**УЧАСТИЕ СЫЗДЫК СУЛТАНА В ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ
В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ**

Аннотация

В статье описывается борьба султана Сыздыка Кенесарыулы против российской колонизации в Хивинском ханстве, в частности о его нахождении в августе 1869 г. в овраге Карагул на Даукаре и о сборе им 300 верблюдов от шомекеевцев из Буканских гор для отправления в Казалы. Нападение на Сырдарьинскую линию имело цель обращения внимания русских властей в Тургайском и Уральском областях на себя. В 1871 г. Кошкарбай Саржанулы пытается соединиться с Сыздыком, царские власти в целях предотвращения этого и чтобы препятствовать ему уйти в хивинскую сторону через Сарысуйского уездного начальника отправляют к нему султана Жантөре Жанаева, в ходе которого Кошкарбай был арестован. Это событие основано на архивных источниках. В статье на основе документов также рассказывается о тактике внезапного нападения Сыздык султана на русские отряды и о причинах его ухода от Хивинского ханства.

Ключевые слова: Сыздық Кенесарыулы, Хивинское ханство, Азберген Мунайтпасулы, Даут Асаулы, Кошкарбай Саржанулы, Дауқара, Красноводск, колонизация

R. Ye. Orazov¹

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology Almaty, Kazakhstan

**PARTICIPATION OF SULTAN SYZDYK IN THE LIBERATION MOVEMENT IN THE KHIVA
KHANATE**

Abstract

The article describes Sultan Syzdyk Kenessaryuly's struggle against Russian colonization in the Khiva Khanate, in particular about its location in August 1869 in the Karagul ravine on Daukar and about collecting 300 camels from the Shomekey tribe of Bukan mountains for sending them to Kazaly. The attack on the

Syrdarya line was aimed at drawing attention of the Russian authorities in the Turgai and Urals regions to himself. In 1871, Koshkarbyi Sarzhanuly tries to unite with Syzdyk, but the tsarist authorities, in order to prevent this and his leaving towards Khiva through Sarysu, send County Chief, sultan Zhantore Zhanayev. During this campaign Koshkarbay was arrested. The description of this event is based on archival sources. The article also describes the tactics of the Sultan's sudden attack on the Russian troops and the reasons for his departure from the Khiva Khanate.

Key words: Syzdyk Kenessaryuly, Khiva Khanate, Azbergen Munaitpasuly, Daut Asaauuly, Koshkarbay Sarzhanuly, Daukara, Krasnovodsk, colonization

Өзінің азаттық қозғалысын Бұхармен байланыстырған Сыздық сұлтанның үміті ақталмаған соң тәуелсіздік жолындағы күресін одан әрі жалғастыру үшін Хиуа хандығына өтеді. Хиуа ханы II Сейдмұхаммед Рахим Сыздық сұлтанды өте жақсы қарсы алып, оны Сыр бойының шығысын мекендеген қазақтар мен қарақалпақтардың билеушісі етіп тағайындайды. Бұл жөнінде Ахмет Кенесарин былай деп жазады: «Сыздық сұлтан мен Назар енді Үргеніш жолына шықты. Жол үстінде Сыздық ауырып, Қызылқұм ішіндегі Боқан тауларында үш ай жатты. Тәуір болғаннан кейін ол Үргенішке барып, ханға сәлемдесті. Хан оны жақсы қарсы алып, дарияның шығыс жағындағы, Боқан тауларына дейінгі көшпелі елдердің, қазақтар мен қарақалпақтардың басшысы етіп қойды. Оның пайдалануына (дастарханына) Патша сайрам бағы дейтін отыз танап (Хиуаның танабы – 900 шаршы сажин) пен бір арықтан алынатын түсімді берді. Сыздық сұлтан сол жерде Хиуа ханына қарасты, дарияның оң жағындағы көшіп жүрген барлық қазақтарды басқарып төрт жыл жүрді» [1, 41 б.].

Сонымен қатар Хиуа хандығының иелігінде Сыздық сұлтанмен қатар кезінде патша билігіне қарсы көтеріліске шығып, бірақ жеңіліс тапқан басқа да қазақтар көшіп келген болатын. Мәселен 1868 жылғы патша өкіметінің «Уақытша Ережесіне» қарсы бағытталған Орал, Торғай облыстарының қазақтары ұйымдастырған көтеріліс жеңіліс тапқан соң Әзберген би, Ханғали Арыстанұлы, Дәуіт Асауұлы, Сейіл Түркебайұлы өздерінің ауылдарымен бірге қайтадан Хиуа аумағына қоныс аударған кезде Хиуа ханы оларға да жер беріп, екі жылдық салықтан босатады.

Мұрағат құжаттарына назар аударсақ, Хиуа ханы осылардың арасынан Әзберген биді сол жердегі барлық қазақтарға хан тағайындамақшы да болған екен. Бірақ Хиуа ханына толық тәуелді болғысы келмеген Әзберген би бұл ұсыныстан бас тартады. Дегенмен Хиуа ханымен жақсы қатынастағы Әзберген би Ресей билігінен қашып келген қазақтарды орналастыруда көп еңбек жасады. Мәселен ол қазақтарға жер бөліп берді, Хиуа ханымен алдын ала жасасқан келісім бойынша қазақтардан зекет алдырмады және тағы басқа да жұмыстар атқарды [2, 7-п.]. Әзберген би ханның ұсынысынан бас тартқаннан кейін, оның орнына Хиуа ханы өз иелігіндегі Әмударияның солтүстік бөлігінде орналасқан қазақтардың басшысы етіп Торғайдағы көтерілісте Әзберген бимен бірге ерекше белсенділік танытқан Ханғали Арыстановты тағайындайды. Дегенмен Хиуа ханы II Сейдмұхаммед Рахим көшіп келген қазақтарды жарылқаудағы негізгі мақсаты оларды Ресей империясына қарсы пайдаланудан тұрды. Сондықтан ол патша өкіметінен ығысып, Хиуаға жеріне барған Сыздық Кенесарұлы, Әзберген Мұңайтбасов, Ханғали Арыстанов, Дәуіт Асауов, Уфа молдасы Ихлас Досов, молда Рысқұлов және Хатым Төре сияқты көтеріліс басшыларын өз қамқорына алған еді [3, с.107].

Хиуа жерінде де Сыздық сұлтан ханнан көмек ала отырып, азаттық қозғалысын жалғастыра береді. Ол қасына қазақтардан жасақ жинап Қазалы уезіне келіп жергілікті халықты Хиуаның билігіне өтуге үгітесе, артынша 500 адамнан тұратын жасақпен Орал бекінісі мен Қазалы аралығындағы почта бекеттеріне жаппай шабуыл жасайды [4, 342-п.]. Сыздық сұлтанның бұл жорықтары патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қалайша теріс әсер еткенін сол кездегі империяның аумағында жарыққа шығып тұрған баспасөз беттерінен көруге болады. Мәселен 1869 жылы «Русский инвалид» газетінде шыққан мақалада былай делінеді: «Наурыз айында Қазалыда Сыздық бастаған қарақшылар Арал теңізінің оңтүстік-шығысындағы 100 верст және Сырдариядан 350 верст қашықтықта орналасқан Дауқарада пайда болды деген сыбыс тараған. Содан кейін артынша мамырда 7 000 хиуалықтар Үстірт арқылы Орынборлық далада, 6 мың хиуалық Шаған өзенінің жанындағы Борсық құмына келіп, Орал бекінісіне шабуыл жасауға дайындалып жатыр деген хабар келген кезде Қазалыдан бір рота жаяу әскер және 20 казак байланыс жолдарын қорғау үшін Қарақұмдағы Құлқұдық станциясына аттандырылады. Тамыз айында Сыздық бастаған қарақшылар Сырдың төменгі ағысына шабуыл жасау үшін Дауқараға тағы да жиналғаны жөнінде хабар алынды. Егерде Сыздықтың шапқыншылығы қазақтардың көп жиналатыны мезгілі күзге келсе, онда қазақтардың арасында ірі қозғалыстар орын алуы мүмкін. Сондықтан мұндай толқуларды болдырмас

үшін және оның алдын алу мақсатында Сырдарияның сол жағалауына екі зеңбірегі бар екі рота жаяу әскер мен казактардың жүздігі аттандырылды. Сондай-ақ, Перовский мен Қазалы уезіндегі әскерлерге жалпы басшылық жасау үшін бас штабтың полковнигі Троицкий жіберілді» [5].

Ақпан айының аяғында Қазалы уезінің бастығы Жаңадарияның жанында қыстаған қазақтардың болыс басшысынан алған мәлімет бойынша Ақшатеңіз көліне Сыздықтың бірнеше ондаған адамы келіп оған негізгі әскердің алдыңғы қатардағы тобынан дегенді айтады. Сыздық сұлтанның іс-әрекеттері Сыр өңіріндегі Ресей билігіне нақты қауіп төндіре бастағасын Қазалы уезінің бастығы подполковник Голов екі зеңбірегі бар 8 түркістандық шептік батальонының 180 жаяу әскерін және 25 казакты бастап, № 1 форттан шығады да, Ақша теңіз көліне қарай жылжиды. Сонымен қатар Перовск фортынан Қазалы аймағына қарай көмек ретінде бір рота жаяу әскер аттанады. Ақпанның аяғында Перовск уезінің бастығы Сыздықтың Жаңадарияға қарай шабуылға шыққаны жөнінде хабар алады. Бұл алынған мәліметтерді алған Сырдария облысының әскерінің қолбасшысы генерал-майор Головачев 8 наурызда Ташкенттен Перовский фортына барып орын алған күрделі жағдайға байланысты қажетті іс-шаралар жүзеге асыру мақсатында облыстың оңтүстік қанатына жол тартады. Алайда Перовский фортына келген ол Сыздық сұлтанның Ақша теңіз көліне келді дегені әншейін сыбыс екенін, Жаңадарияның аймағында тыныштық болғандықтан подполковник Голов Қазалыға қайтып оралғаны жөнінде хабар алады. Осыған байланысты генерал-майор Головачев далаға әскер жіберуді артық санап, өзі Ташкентке қайтып кетеді. Осы кезде подполковник Голов өзінің әскерімен № 1 форттан Сырдарияның арғы бетіне өтіп, Жаманбай сайына келген кезде тыңшылардан Сыздықтың өз сарбаздарымен Ақша-теңізден Дәуқараға қарай кеткенін мәлімет алады. Жаңадарияға қарай баруды жөнсіз деп тапқан подполковник Голов Жаңадариядан Сырға қарай көшкен казак ауылдарын соңғысы өткенге шейін Қуандарияның бойында қалады. Жаманбайда тұрған кезінде оған Қазалы уезіндегі Заңғар болысының басшысы келіп, Сыздықтың Қазалыдан әскер келгенге дейін болыстан 500 шаңырақ казакты малымен және 500 шаңырақты басқа болыстардан алып кеткенін жеткізеді. Бұл ауылдар мен олардың малдарын Сыздық Дәуқараға жөнелтіп, өзі Жаңадарияның бойында қалғанын айтады. Сыздықтың Дәуқарадан кетіп қалғаны жөніндегі мәліметтің расталғанына көзі жеткен Голов әскерімен Қазалыға қайтып оралады. Сырдария облысындағы орыс әскерінің қолбасшысы генерал-майор Головачевте Ташкентке қайтады.

Осы кезде Сыздық сұлтан бастаған қазақтар патша генералының Ташкентке қайтқанын пайдаланып, қайтадан № 1 және № 2 форттардың маңайындағы бекеттерге топ-топқа бөлініп алып, шабуыл жасауға көшеді. Мәселен, 20 наурызда № 2 фортқа 5 верст жетпейтін қашықтықта 1 казакты өлтіріп және 1 казакты тұтқынға алып, жылқыларын айдап кетсе, 21 наурызда № 2 форттың бірінші бекетіне шабуыл жасап, бір казакты өлтіріп, жайылып жүрген бекеттің 30 жылқысын олжалайды. Сыздық сұлтанның тағы да Қазалы уезіне қауіп төндіргенін түсінген Сырдария облысындағы әскерлердің штаб бастығының өзі № 2 фортқа келіп, Сыздық сұлтанды ұстау үшін жасауыл Сысоев бастаған 50 казакты аттандырса, казактардың келесі бір жүздігін Қуандариядағы қазақтарды тыныштандыруға және жүз казак әскерін № 2 форт пен Перовск арасындағы бекеттерді күшейтуге жібереді [6, 250-256 pp.].

21 наурызда № 2 форттың бастығына сол форттың бірінші станциясының атарбашысы келіп кешке қарай осы станцияға садақ, найза, қылыш, мылтықпен қаруланған 6 адам шабуыл жасап, өрісте жайылып жүрген 30 жылқыны айдап кеткенін жеткізсе, ал 20 наурызда № 2 фортқа келе жатқан ат арбашының өзін Сыздықтың сарбаздарымыз деген үш адам бас салып оны байлап тастайды да, аттарын тартып алады. Бұл мәліметтерді алған № 2 форттың бастығы барымташылардың соңдарынан қуу үшін есаул Сысоев бастаған орынборлық жүздіктің 50 казагын жібереді. № 2 фортқа арнайы келген Сырдария облысы әскерлерінің штаб бастығы ұрыларды ұстауға Қуандарияға 13-ші орынборлық жүздікті, 5-ші жүздіктің 2 жарты жүздікті № 2 форт пен Перовскийдің арасындағы пикеттерге тосқауыл қоюға 21 наурызда аттандырады [6, 250-254 pp.]. Деректерге қарағанда, Сыздық сұлтанды Хиуа ханы да, оның қол астындағы түркімендер де, өзбектер де барлығы айырықша құрметтеген. Сыздық сұлтанның қол астына хиуалықтар мен түркімендерден тұратын 7 мың әскер берілген. 1870 жылы наурыз айының басында бұл әскер Ақкірпі құдықтарының тұсында тұрған. Олар Орынбор жақтан және Каспий теңізі тұсынан келеді деп күтілген орыс әскеріне қарсы тұруы тиіс болған еді.

1870 жылдың наурызында Жапар сұлтан інісі Сыздықпен табысқан соң Сыздық оны Хиуаға жеткізіп, ханның қабылдауына алып барады. Хан Жапарға шапан жауып, 600 теңге беріп, және өз есебінен үйлендіруге тапсырма береді. Бір аптадан кейін ханның рұқсатымен Сыздық Жапарды өзінің

қасына алып жер береді және үйлендіреді. Хиуада Жапар бір жылдай тұрып 1871 жылы ақпан айында Бұхарға кетеді. 1871 жылы тамыз айында Жапар сұлтан Хиуа жеріне қайтіп келіп, Мыңбұлақтағы Бесбұлақ пен Тұзқұдық аралығындағы Ашықұдыққа келіп орналасады. Боқан тауында Жапар Пірәлі, Қарабай, Тампыш және т.б. билермен кездеседі [7, 184 б.].

Осы уақытта оған бауырларының бірі Саржанның ұлы Қошқарбай да қосылғысы келеді. Алайда оның бұл іс-әрекеті өте қиынға түсті. Өйткені оның әрбір жасаған қимылы мен басқан қадамын патша әкімшілігі жан-жақты бақылап отырды. Соған қарамастан Қошқарбай Саржанов үнемі патша әкімшілігінің қадағалауында жүрсе де орыс билігін мойындай бермеген. Мәселен, Қошқарбай Саржанов 1867 жылға дейін Тобол губерниясының, Ақмола облысының Сарысу уезіндегі Таракленугай болысында тұрып, артынша Сыздық сұлтанға жақындау мақсатында 1867 жылы Түркістан әскери округының Сырдария облысына Атбасар уезінен рұқсатсыз көшіп келіп, қасына Аманбай мен Балғабай сияқты мықты жігіттерді жинап алып, бағаналы руының қазақтарынан өз бетінше салық жинап отырған [8, 120-121 pp.].

Мұны Торғай уезінің бастығы өзінің Торғай облысының әскери губернаторына жіберген мәліметінде де растай түседі. Онда ол жергілікті патша әкімшілігінің тыңшысы старшын Баймұрат Түркебаевтың берген хабарламасына сүйенеді. Мәліметте былай делінеді: «Старшын Баймұрат Түркебаевтың айтуынша Сұлтан Қошқарбай Саржанов өзінің сыбайластарымен бірге Сарысу уезіндегі Сарысу өзенінің бойында тұрып жатыр. Бізге түскен мәліметтер бойынша оған Сібірден Қожықов бастаған төрт қылмыскер қосылған. Ал Сарысу уезінің бастығы берген мәліметке қарағанда 31 шілдеден бастап ол Шымкент уезіне көшіп барған» [9, 12 п.].

Ал 1871 жылы 13 шілде айында Торғай уездік басқармасының Перовск уезінің бастығына жіберген құпия қатынас хатында былай делінген: «Перовск уезінің қазағы Қошқарбай Саржанов қасына 20 шаңырақ төлеңгіттері бар бірнеше жолдастары Иса, Ерназар және Әбіш Саржановтарды, сондай-ақ Шүленбай мен Бұланбай Малақовтар, ағайындар Айтбай мен Монтай және Ақдамбал сияқты қазақтарды ертіп алып, Перовск уезінде қарақшылықпен айналысып, артынша Хиуадағы бауыры Сыздық сұлтанға қарай қашып баруға әрекеттенген. Осы мақсатты көздеген ол бірден Сырға баруға қауіптеніп, Ырғыз уезіндегі қазақ сұлтаны Шепенмен қосылу үшін Торғай уезіндегі жайлауға бағыт ұстайды. Сол жерден ол Қазалы уезі арқылы Хиуаға өтпекші болады. Сарықопа болысының № 4 ауылдың қазағы Баршынбай Алшынбаев 13 күні Қошқарбай Саржановты 4 жолдасымен Сарысу уезіндегі Дүтбай есімді қазақтың үйінде көргенін айтады. Қошқарбай мен жолдастары үш мылтық және қылыш пен қанжармен қаруланған екен. Осыған байланысты Уездік басқарма құпия түрде Қошқарбай сұлтанды жолдастарымен бірге ұстап алу үшін бізге адалдығымен белгілі № 1 ауылдың старшыны Қараторғай болысының қазағы Баймұрат Түркебаевқа нұсқау жіберілсін. Егерде Баймұратқа Қошқарбайды ұстау қиындық туғызады деп ойласаңыздар онда тікелей уез бастығының басшылығымен әскер аттандырылсын» [9, 2-3 pp.]. Осылайша Қошқарбай Санжаровтың соңына түскен патша әкімшілігі 1871 жылы оны Хиуаға өтіп кетеді деген күдікпен Сарысу уезінің бастығы, сұлтан Жантөре Жанаевты жіберіп тұтқындатады [10, 1-2 pp.]. Онымен бірге уезде Аққошқар Мырзақов, Шырынбай және Бөленбай Малабаевтар, Алмамбет Иманқұлов қолға түскен [9, 15 п.].

Артынша Ішкі істер министрінің нұсқауы бойынша Қошқарбай Саржановты Екатеринославск губерниясына жер аударылып, полицияның бақылауына алынады. Кейін Қошқарбай Саржанов Фон Кауфманнан өзін босату туралы өтініш жолдап, патша үкіметінен кешірім алады [10, 1-2 pp.]. Міне қазақ халқының азаттығы үшін қарумен күрескісі келетіндер соңғы үміті болып табылған мекені Хиуа хандығына жиналуға ұмтылды. Өз кезегінде Хиуа хандығы да патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы шығып, бірақ жеңіліс тауып отырғандарды маңайына жинап, мүмкіндігінше оларға қолдау көрсетіп келді. Әсіресе Хиуа ханы оларды қаржымен, қару-жарақпен, сарбаздармен қамтамасыз етіп, Сыздық, Әзберген, Арыстан және тағы басқа да қазақтың сұлтандары мен билерінің басшылығымен сарбаздарды жорықтарға аттандырып отырған. Жорықтар 1873 жылға дейін жыл сайын, мамырдан қарашаға дейін жүргізілді. Олардың басты ұйымдастырушысы ханның өзі болды. Тоқтаусыз жүргізілген жорықтың нәтижесінде Хиуа хандығының Ресеймен сауда қатынасы кеміп кетті, керуен қозғалысы тоқтатылды. 1869 жылы Қазалыда барлық Хиуа сауда орындары жабылып, саудагерлер Хиуаға шақыртылып алынды [11, с. 15].

Хиуа хандығы тұрғанда қазақ даласының Орынбор өлкесі мен Сыр бойындағы «тыныштық» пен «тәртіп» орнамайтынын түсінген патша өкіметі оның тәуелсіздігін жоюға тырысып, хандыққа қарсы жорық бастайды. Оның үстіне Патша өкіметінің Орта Азияға бет алуының басқа да объективтік себептері болды. XIX ғасырдың 50-60-жылдарында орыс өнеркәсіптік өнімдерін өткізу нарығы ретіндегі ғана емес, сонымен қатар Ресейдің мақта-қағаз өнеркәсібінің маңызды шикізат көзі

ретіндегі де Орта Азияның маңызы арта түскен болатын. Бұл азамат соғысы кезінде АҚШ-тан мақта әкелудің қысқаруының нәтижесі еді. Орта Азия мақтасына тәуелді болған орыс өнеркәсіпшілері патша үкіметінен өлкені Ресейге тездетіп қосып алуды талап етті. Кәсіпшілер мен көпестерді либералдық буржуазиялық баспасөз де қолдады. Ресейдегі капитализм «Пруссия жолымен» дамығандықтан, тез дамып келе жатқан капиталистік қатынастар мен басыбайлылықтың қалдықтары арасындағы қарама-қайшылықтарды шешу үшін, патша өкіметі өз иелігін кеңейтуге тырысып, Бұхар әмірлігі мен Қоқан хандығының көп бөлігін жаулап алғаннан кейін Хиуаны жаулауға дайындықты бастайды. Сонымен қатар, Ресей бодандарының үнемі тонауға ұшырауы, тұтқындарды алып кету және Хиуамен арадағы сауданың тоқтатылуы патша әкімшілігін қатты мазалады. Жаңадан құрылған Түркістан генерал-губернаторлығына келген генерал К.П. Кауфман осы қатынасты ретке келтіру мақсатында 1867 жылы қарашада Мұхаммед-Рахим II ханға хат жібереді.

Хатта орыс-хиуа достық байланыстарының дамуына, ханның өзінің күшті көршісінің мүдделерін ескеретіндігіне үміт артылды. Бірақ, ханның айналасындағы билік өкілдері Ресей империясымен арадағы экономикалық және саяси байланыстардың кеңейтілуіне аса қызығушылық танытпады. 1869 жылы күзде, Ресей Қоқан мен Бұхара хандықтарын бағындырғаннан соң Кауфман Хиуа ханына жаңа жолдау жібереді, онда хиуалықтардың сауда керуендерін тонауына, «бүлікшіл топтарды жасыруына» байланысты кінәрат қойылып, егер хан патшаның ұсынысына келіспеген жағдайда Хиуаға қарсы әскери соққы берілу мүмкіндігі ашық айтылады [12, с. 556]. Кауфманның хаты жауапсыз қалдырылып, оның жіберген елшісі Дәулет Бошаев сұлтан тұтқынға алынып, тек төрт айдан соң босатылады [11, с. 16].

Осылардың барлығы патша өкіметінің Хиуа аумағына шабуыл жасауға дайындығын жеделдетті. Түркістан генерал-губернаторының, сондай-ақ Орынбор басшылығының талап етуімен 1869 жылы Каспий теңізінің шығыс жағалауына Красноводск жағалауына орыс әскері түсіріледі.

Осы арқылы Хиуа хандығына қарсы жорықтың басталуына жол ашылды. Красноводскіге орыстардың келуі Хиуа хандығына қатты әсер етті. Хан жедел түрде атты әскер жіберіп, оларға Қызыл суға дейінгі жолдағы барлық құдықтарды көміп тастауды бұйырды, Хиуа қаласында 20 зеңбірекпен жаракталған мұнара тұрғызылды. Амударияның басты сағасы Талдықты Айбүгірге бұрып, оны каналдарға таратты, осы арқылы оның суын азайтып, орыс кемелері жүзе алмайтындай ету мақсаты қойылды. Урга маңында жаңа бекініс салынып, оған гарнизон орналастырылды. Қаратамақ маңында тағы бір бекініс құрылысын салу жоспары қойылды [11, с. 17].

1870 жылдың басында Бұхар әмірі Кауфман мен Хиуа ханына арадағы қатынасты бейбіт түрде шешу үшін өзінің делдалдық қызметін ұсынды, бірақ ұсыныс қабылданбағандықтан, елші Бұхараға кері қайтты. Патша үкіметі Хиуаға жорық жасаудың дайындығын жалғастырып, 1871-1872 жылдары хандыққа апаратын барлық жолдарды дайындау аяқталды [13, с. 60].

Орта Азия аумағына байланысты патша өкіметінің белсенді әрекет жасауы Англия мен Ресей арасындағы қайшылықтарды одан әрі ушықтырып жіберді. Бұл өлкені өз ықпалына алу жоспарынан бас тартпаған ағылшын отарлаушылары Хиуаның өз дербестігін сақтап қалуына мүдделі болды. 1869 жылдың басында Британия үкіметі Лондондағы патша елшісі арқылы Орта Азияда екі елдің иеліктері арасында «бейтарап аймақ» құруды ұсынғанымен, тараптар келісімге тек 1872 жылы ғана келді. «Бейтарап аймаққа» Ауғанстан (Англия ықпалындағы) және Хиуа хандығы (Ресей ықпалындағы) енді. Осы келісімді жасау арқылы патша өкіметі Хиуаны жаулау бойынша өз жоспарын жүзеге асыруға мүмкіндік алды. 1870 жылы 3 желтоқсанда II Александрдың қатысуымен өткізілген негізгі министрліктер басшыларының ерекше кеңесінде Хиуа хандығын жаулау мәселесі біржола шешілді [14, с. 15].

Ірі көршісінің нақты қауіп төндіруі Хиуа ханын онымен келісімге келуге мәжбүр етті. 1872 жылы II Мұхаммед-Рахим Ресейге екі елшілікті жасақтады: оның бірі Кавказға, екіншісі Петербургке. Кавказдық елшіліктің жетекшісі, Хиуаның бас ишаны Мұхаммед-Амин ханның хатын Кавказ билеушісі ұлы князь Михаил Николаевичке тапсыруы тиіс еді. Хатта орыстардың Ташкент пен Ақмешіт жағынан тиісті жұмыстар жүргізгендігіне наразылық білдіріліп, олардың бекітілген шекара шегінен шықпауы туралы ұсынылды. 1872 жылы 15 ақпанда елшілік Александровск фортына келді, содан кейін Темір-Шүреде ұсталынды. Оның одан арғы қозғалысы патша өкіметінің елшілікке қойған талаптарына беретін ханның жауабына тәуелді болды. Орыс өкіметі барлық орыс тұтқындарын қайтаруды, ханның Түркістан генерал-губернаторының жіберген достық ұсыныстарына жаулық жауап беруі жөнінде есеп беруді талап етті. Бірақ хан бұл талаптарды орындаудан бас тартты.

Петербургке жіберілген ханға сенімді қарақалпақтың кенегес руынан шыққан Ерناзар-аталықтың (орыс мұрағат мәліметтері бойынша – аталық Бала Ерназар Қабылов) басшылығындағы екінші

елшілік Орынборда 22 сәуірде ұсталып, оларға да сол талап қойылды. Өзінің мақсатына жете алмай, елшілік 25 сәуірде Хиуадан кері қайтты. Осы елшілікті тек қарақалпақтардан жасақтағанына қарағанда (20 адам) Мұхаммед-Рахим II, хандықтың солтүстік бөлігі халқының басым бөлігін құрайтын қарақалпақтардың орыстардың келгенін қаламайтындықтарын көрсеткісі келген болар [15, 44-52 pp.].

Осы екі елшілікті жіберу арқылы Мұхаммед-Рахим II өз позицияларын бекіту үшін уақыт ұтуға тырысты. 1872 жылы наурызда ол Англиядан әскери және дипломатиялық көмек алу үшін Ауғанстан мен Үндістанға өз өкілдерін жіберді. Елшілікті Кабулда қабылдаған Ауған әмірі Шир-Әли Хиуа ханын қолдауға уәде берді.

1872 жылы мамырдың соңында елшілік Пешаварға келеді, онда вице-король лорд Нортбрук ағылшын үкіметі атынан елшілерге мұсылман одағын құруға, орыс тұтқындарын босатуға және Ресеймен ешқандай ұрыс-керіске келмеуге кеңес берді. Хиуа мен Ресейдің ара қатынасы 1873 жылдың бірінші жартысына, яғни өлке оның құрамына қосылғанға дейінге жөнге келмеді. Хиуада орыстарға қатысты екі түрлі көзқарас қалыптасты: Матмұрат диуанбегі бастаған хан айналасындағылар Ресейге қарсы шешуші әрекеттер жасауды талап етсе, көпестер, саудагерлер мен қолөнершілер онымен экономикалық байланыстың дамығанын және орыс-хиуа қайшылығының жедел реттелгендігін қалады [16, с. 45].

Хандық үшін ауыр кезеңде, 1873 жылы ақпанда патша әскерінің Хиуаға жорығы басталып, оған қатысқан әскер төрт топ болып қозғалды – екі кавказдық (Красноводск және Маңғышлақ), Орынбор және Түркімен әскеріне жалпы басшылықты Түркістан генерал-губернаторы Кауфман жасады. Бірінші болып генерал Веревкиннің басқаруындағы Кавказ әскері (4 300 адам) аттандырылды, содан кейін Жизак арқылы Ташкенттен Головачевтің басшылығымен негізгі әскер (4 600 адам) қозғалды, осы әскердің құрамында Кауфман да болды. Жорыққа жалпы саны 13 000 адам, 56 зеңбірек қатысты [16, с. 46]. Өкінішке орай Хиуа хандығын жаулауға шыққан орыс әскерінің құрамында жол көрсетуші болып Әзберген би де жүрген еді. Оны 1873 жылы патша әкімшілігі Орынбор түрмесінде отырған 67 жастағы қартты күштеп әскерлеріне жол көрсетуге ертіп ала жүреді. Орыс әскерлерінің жол көрсетуде Әзберген Мұңайтпасұлы, басқа Ханғали Арыстанұлы, Көтібар Айдекенов, Қаратау Отарбаевтан басқа да жергілікті халық өкілдері өз қызметтерін ұсынған. Мысалы, қарақалпақ балықшылары Арал флотилиясы эскадрасының капитаны Ситниковқа оның кемелерін Аралдан Қоңырат жағына қарай өткізуге көмектесе, жорық кезінде қарақалпақ биі Сейтқазы Ситников пен генерал Веревкин арасында байланысшы қызметін атқарған. Қоңыраттың орыс комендантының әр түрлі тапсырмаларын қарақалпақ биі Қадырберді атқарып отырған [17, с. 26].

Қарақалпақтар аумағы арқылы Хиуаға қарай жылжыған Орынбор әскеріне олардың тарапынан қарсылық жасалмаған. Керісінше, қарақалпақтар орыс әскерлеріне келіп, олардың келуіне өздерінің қуанышты екендіктерін жеткізген [18, с. 29]. Орыс отрядының Хиуаға қарай жорығы кезінде хандықтың басқа халықтарының өкілдері де көмек көрсетіп отырған. Мысалы, түркімендер Ата-Мұрат, Нефес Мерген, Назар Дурды және т.б. әскердің жолбасшылары болып қызмет атқарған [19, с. 182].

Хиуа көпестері орыс әскерінің қолбасшыларына алғашқылардың бірі болып келіп, Хиуада да Ташкентте және орыстар жаулап алған басқа қалаларда орнатылған тәртіптер енгізуді сұраған. 1873 жылы көктемде Түркістан генерал-губернаторы Кауфман бастаған орыс әскері Хиуаға басып кірген кезде, Астрахан жақтан Самараның әскери губернаторы генерал Веревкин орыс әскерінің келесі бір тобын бастап Торғайдан басып кіреді. Хиуа ханы Сыздық бастаған қазақтарды және оған түрікмендерді қосып орыс әскерлеріне қарсы аттандырады. Кейін артынша Хиуа ханы Сыздық төреге көмек ретінде Мәднияз және Мәдмұрат бастаған хиуалықтарды жібереді.

1873 жылы 24 наурызда Хиуадан Еркінбайдағы ауылына қайтқан Заңғар болысына қарайтын № 8 ауылдың қазағы Досжан Дәндібаев бізге мынадай мәлімет жеткізеді: «Ол осыдан 9 күн бұрын астық сатып алу үшін Гурлен бекінісінде тұрып, жанындағы тұрғындардан хиуалық молдалар мен ишандар Палуан Атаның бейітінің алдында тұрып орыстарға қарсы соңғы сарбазы қалғанша соғысатыны туралы ант берген. Осыдан кейін хиуалықтардың әскері үш бағыт бойынша бізге қарай жүріп кеткен. Оның 6 мың сарбаздан тұратын бірінші колоннасын Жақыпбай басқарып, Амударияның сағасындағы Аққалаға кетсе, екіншісін 4 мың адамдық әскерді Диуан бегі Матмұрат Дауқараға бағыт ұстап, Бөрше тауында жаңадан бекініс салып, Қылыш бекінісін қайтадан тұрғызбақшы. Ал 7 мың адамы бар үшінші топты келесі Диван Бегы Мәднияз Мың бұлақ сайына кеткен. Соңғы топта Сыздық өз сарбаздарымен қосылған. Бұл әскерлер негізінен хиуалықтардан, түркімен, қарақалпақ және қазақтардан құралған. Бұл мәліметтерге қоса Дәндібаев ханның тыңшылары оған Түркістанның әскери округындағы әскерлердің іс-қимылдары мен бағыттары туралы мәліметтерді жүйелі түрде жеткізіп тұратынын айтты» [20, 2-3 pp.].

Олардың бәрі де дарияның жағасындағы Үшошақ деген жерде тоқтап, Кауфман бастаған орыс әскерлерін күтіп алады. Сыздық сұлтанның құрамында жеті жүз қазақ, бес жүз түрікмен, жалпы саны бір мың екі жүз адам болатын. Ол осы әскермен құм ішіндегі жолмен жүре отырып, Адамқырылған, Алтықұдық деген жерге жетіп, таңға жақын генерал Кауфманның әскеріне шабуыл жасайды. Алайда зеңбіректері мен мылтықтары күшті орыс әскерлері оларға оқ жаудырып, жақындатпай қояды. Шабуыл кезінде Сыздық әскеріндегі үш адамға оқ тиіп, қаза табады. Осыдан кейін Сыздық сұлтан шегінуге мәжбүр болып, Үшошақта тұрған Мәднияздың әскеріне барып қосылады. Сыздықтың шабуылына тойтарыс берген генерал Кауфман болса дарияға қарай бағыт ұстайды. Сыздық сұлтан, Мәднияз және Мәдмұрат бастаған әскерде Үшошақтан шығып, генерал Кауфманды Қызылқұмда кездестіреді. Таңға жақын екі жақтан әскерлер майдан даласына шығып, шайқасқа кіріседі. Шайқастың өте қызу жүргені соншалықты, тек келесі күні түсте тоқтайды. Зеңбіректерден оқтарды атқылай жүріп генерал Кауфман әскерін Үшошақтың маңына жеткізеді. Осы оқиғаны өз көзімен көрген Ахмет Кенесарин былай деп жазады: «1873 жылдың көктемінде генерал-губернатор Кауфман көп әскерімен Хиуаға келе жатыр және Астрахан жақтан Самараның әскери губернаторы генерал Веревкин де біраз әскермен ығыпты, оның да беті Хиуа екен деген хабар келді. Хиуа ханы Сыздықты, сұлтанның өзіне қарасты елден жинаған әскермен, оларға түркімендерді қосып, Кауфман генералға қарсы жіберді. Бұлардың соңынан ол тағы Мәднияз және Мәдмұрат деген дуанбектердің басшылығымен қалған әскерлерін де аттандырды. Бұлардың бәрі де дария жағасындағы Үшошақ деген жерге тоқтап, Кауфманды сол жерден тосты. Сыздық сұлтанның қарамағында жеті жүз қазақ, бес жүз түрікпен, жамғысы бір мың екі жүз адам болды. Осы әскерімен ол құм ішіндегі жолмен Адамқырылған, Алтықұдық деген жерлерге қарай жүрді. Таң алдында ол Кауфман генералдың лагеріне тап болып, соған шабуыл жасап еді, бірақ орыс әскері мылтық, зеңбірек атып жолатпай қойды. Сыздықтың әскерінен үш адамға оқ тиіп қаза тапты, содан кейін ол шегініп, Үшошақ тұрған Мәднияз дуанбегіне барып қосылды. Кауфман генерал жолмен дарияға қарай жүргенде, Мәднияз, Мәдмұрат дуанбектері мен Сыздық сұлтан да Үшошақтан шығып, Кауфман генералды Қызылқұмда кездестірді [1, 41 б.].

Таң азанда бұлар шабуылға шықты. Шөл жерде екі жақ мылтық, зеңбіректермен атыса бастады. Екі жақ бетпе-бет тұрып кешке дейін атысты. Ұрыс қараңғы түскенде де тоқтамаған соң екі жағы да әр жерге үлкен қылып от жақты (мамырдың 10-нан 11-не қараған түнде бұл ұрыста отты Хиуа әскері жақты, орыстардың оған мұршасы келмейді). Сөйтіп олар түнімен, келесі күні түске дейін атысты. Түс кезінде Кауфман генерал жолшыбай мылтықпен, зеңбірекпен атыса отырып, әскердің дарияға қарай алып жүрді. Хиуа әскері де қапталдаса жүріп, екі бүйірден мылтықпен атқылады. Түс кезінде орыстар дария жағасына – Үшошақ маңына жетіп тоқтаған соң Мәднияз бен Мәдмұрат дуанбектер Хиуаға кетті, ал Сыздық сұлтан өз ауылына қайтып, ауылмен Әмударияны жоғары өрлей, Чаржоуға қарай көшті». Яғни, орыс әскерлерінің екпіні хиуалықтардың шайқасты доғарып Хиуаға қарай шегіндіруге мәжбүрлесе, ал Мәднияз пен Мәдмұрат әскерін алып, Хиуаның қорғанысын күшейтуге қайтып оралуына, Сыздық төренің өз ауылын қырғыннан аман сақтап қалу үшін, Чаржоуға қарай көшіріп жіберудің қамына кірісуіне итермелейді. Бұл кезде Торғай жақтан келген генерал Веревкиннің әскері соғыстың тағдырын шешіп береді. Нәтижесінде екі жақтан қыспаққа алған орыс әскерлеріне төтеп алмасын білген Хиуа ханы патша өкіметімен келіссөзге келеді [1, 42 б.]. Өйткені, Хиуа ханының әскері мұндай әскерге саны жағынан да, техникалық қамтамасыз етілуі жағынан да төтеп бере алмайтын еді. Тездетіп ұйымдастырылған бұрынғы дихандардан құрылған ханның отрядтары соғысқа қабілетті емес еді, өйткені дихандар соғысы алмайтын. Хиуа хандығының жеңіліс табуы Сыздық сұлтанды түрікмендердің жері арқылы Қашқардағы Жақыпбек Бадаулеттің мемлекетіне қарай өтуіне мәжбүрлейді. Мамырдың соңында жолсыздық пен дайындығы нашар болғандықтан кейін қайтқан Красноводск отрядынан басқа патша әскерлері, белсенді қарсылыққа кездеспей Хиуа хандығы астанасына жақын келді. Жеңіліске ұшырайтындықтарына көздері жеткен хан мен оның айналасындағылар қаладан қашып кетті. Кавказдық (басшысы полковник Н.П. Ломакин) және орынборлық (қолбасшысы генерал-лейтенант Н.А. Веревкин) әскери құрамалармен біріккен Кауфманның армиясы 29 мамырда Үргеніш қаласын шайқассыз алады. Кауфманның талабы бойынша 2 маусымда хан орыс қолбасшылығы орналасқан өзінің жазғы бағы Гендимианға (Хиуа маңында) келеді. Ханның қасындағы Матмұрат диуанбегі мен Рахматулла ясаул баши тұтқынға алынып, Калугага полиция қадағалауына берілді, ал Сеид-Мұхаммед-Рахим хан тағына қайта отырғызылды.

1873 жылы 6 маусымда Кауфман мен хан Хиуаны басқаруды анықтайтын уақытша ережеге қол қойды. Мұхаммед-Рахим II хан болып қалды, ол барлық әкімшілік тұлғаларды тағайындап, қазы мен қазы-халың арқылы сот істерін жүргізді. Әкімшілік және қаржылық басқару үшін ханның төрағалық етуімен 7 адамнан тұратын кеңес құрылды.

Оның құрамына 3 ресейлік және 3 хиуалық енді, бұлардан басқа оларда екі хатшы және аудармашы болды. Патша әскеріне қатысты істерді Кауфман шешетін болды. Кеңес екі ай қызмет атқарды. Алғашында ол күн сайын жиналды, кейіннен қажет болғанда – Кауфманның немесе ханның ұсынысымен шақырылды. Ресей мен Хиуа арасындағы Гендимиан келісімін жасау және Амудария бөлімінің құрылуы. Ұзамай Кауфман Хиуамен келісім жасауға кірісті, оның шарттары Петербургте келісілген болатын. Келісім Британия үкіметінің наразылығын туғызды. 1873 жылы желтоқсанда Англия дипломатиясы Петербургте Хиуаны жаулап алу Ресей мен Англия арасындағы достық қатынасқа қауіп төндіретіндігі туралы мәлімдейді. Хиуа ханы мен патша әкімшілігінің арасында өзара келісімге келіп жеңілгенін мойындаған соң ауылын Чорджоуға қарай көшіріп жіберген Сыздық сұлтан Хиуа ханына барып, онымен қоштасады да, өзіне қарасты елді алып, түрікмендерге барып қосылу үшін дарияны өрлей кетеді. Осы бағытпен жүріп, Бұхар жеріне жеткен соң Сыздық сұлтан күннің ыстығынан түрікмендерге жете алмаймын деген оймен жанына өте сенімді деген қырық жігітті қалдырады да, қалған қазақтардан құралған әскерін ауылдарына қайтуға рұқсат береді. Сол қырық жігітпен, Чаржоудан екі күндік жерде отырған өз ауылына қарай кетті. Ауылына жеткен соң бірден бармай, кейінірек тоқтаған еді. Түс кезінде Чаржоудан Сыздық сұлтанды ұстауға жіберілген екі жүз адам келіп, сұлтанды ұстауға да, ауылын шабуға да бата алмай, ауылды айналып өтті, екі шақырымдай жерге барып түсті. Сыздық сұлтан олардың неге келгендерін білу үшін бір жігітін жібергенде олар: «Бізді Хиуа жақты күзету үшін жіберген» деп жауап қайтарды. Олар сол жерде қонып қалды. Сыздық екі қой сойып, оларды қонақ қылды, бірақ өзі сақ болды. Келесі күні бұхарлықтар көмек сұрап Чаржоуға адам шаптырып, өздері бес шақырымдай төмен барып, Мервке баратын жолды бөгеп жатты. Олардың пиғылын білген соң Сыздық сұлтан қасындағы жігіттерімен ақылдасып, кейін түнде үйін Чаржоу маңында көшіп жүрген көп елдің ішіне жіберіп, өзі қасына үш жігіт алып, өткел аузында тұрған екі жүз жауынгердің жанымен өтіп кетті. Бұхарлықтар бәрі де ояу еді, бірақ көріп тұрғандарымен де ештеңе айтпады, орындарынан қозғалмай тұрып қалды» [1, 42 б.].

Осылайша өздерің аңдып тұрған бұхарлықтардан аман-есен құтылған Сыздық сұлтан көктем шыға қарамағындағы елімен бірге егін егу үшін екі жаңа арық қаздырып, сол жерге бидай еккізеді. Сыздық сұлтанның аялдаған бұл жер Хиуа шекарасынан үш күндік және жақын маңайда мекендеген тұрғындардан қашық еді. Сол мекен-жайда тұрған Сыздық сұлтан жақындарымен ақылдаса келе, мына күннің ыстығында Мервке жету қиын әрі оның үстіне, жолды да білмейміз деп жақын маңайдағы тоғайдан тал кесіп өздеріне күрке, аттарына қора жасап алады. Өздеріне қырғауыл, қоян, ақбөкен атып азық қылып, аттарына бидай орып беріп, сол жерде екі ай тұрады. Бір күні олардың қасына Мерв жақтан бір топ атты жасақ келіп тоқтайды. Сыздық сұлтан бастаған қазақтар оларды тоғайдың арасынан тасаланып бақылауға алып, киімдеріне қарап түрікмендер екенін анықтайды. Осыдан кейін Сыздық сұлтан қасына үш жігітті ертіп алып түрікмендерге жақындап барып, олармен ат үстінен сәлемдеседі. Түрікмендер болса бастапқыда сескеніп аттарына мінгенімен артынша оларды басқарып жүрген Мұхаммеднияз сардар Сыздық сұлтанды танып тынышталады. Өйткені Мұхаммеднияз кезінде Сыздық сұлтанмен бірге Бұхарда болып, тіпті ол он мың адамымен Сыздық сұлтанның қол астында жүріп талай шайқастарға қатысқан болатын. «Сыздықты таныған Мұхаммеднияз жүгіріп келіп амандасып, тізгінін ұстап аттан түсіріп алды, сонан соң ат жабуын жайып отыруын өтінді. Жөн сұрасқанда Сыздық сұлтан басынан өткенін бәрін айтып берді. Оның әңгімесін тыңдағанда кейбір түркімендер сұлтанның талай қиыншылықтардан өткен өміріне аяушылық етіп көздеріне жас алды. Енді Сыздық олардың бұл жаққа неге келгендерін сұрағанда:, олар «Біздер Үргенішке қарасты елді шауып, талап қайтқалы шығып едік, енді сізбен кездескеннен кейін не істейтініміз өзіңізге байланысты болады» деді. Сыздық сұлтан «Олай болса, менің қосыма барайық, бір-екі күн тынығып, аттарыңды да тынықтырып, сонсоң ақылдаса көрерміз» деді. Сұлтанның қосына жеткенде түркімендер пісуге жақын тұрған көп бидайды көріп қуанып, орып алып аттарына бере бастады» [1, 43 п.].

Осы мекенде үш күн қонақ болған түрікмендер өзара ақылдасып, Сыздық сұлтанды өздерімен бірге алып Мервке барады. Олар құмның ішімен жүріп он екі күн дегенде түрікмендердің иелігіне жетіп, Мервтің ханы Қауыш ханмен жолығады. Сыздық сұлтанға аса құрмет көрсеткен Қауыш хан оны жоғары деңгейде күту үшін Ахалтеке ханы Нұрбердінің бәйбішесі Гүлжамал-айымға тапсырады. Түрікмендердің арасында бұл ханымның ақылдылығымен атағы шыққан еді. Мервке келген құрметті

адамдардың бәрі де осы кісінің қонағы болатын. Мәселен, Ауғанстанның билеушісі Әбдірахман хан өз елінен Ташкентке бара жатқанда, бір ай осы әйелдің мәртебелі қонағына айналады. Бұхар әмірінің баласы Әбдүмәлік төре де Бұхардан Ауғанстанға қашқанда екі ай жатады. Сыздық сұлтан да осындай құрметті жеті ай иеленеді. Бір күні «Ахалтеке ханы Нұрберді хан әйелінің үйіне келді. Бұл кезде Ахал мен Мерв теке руларынан бес жүз үй бір жерге жиналған еді, олар іштеріне Сыздық сұлтанды да ала, өзара мәслихат құрды. Олар Сыздыққа: «Қазақ пен түркіпен ағайынды халықпыз. Сіз – қазақ ханының баласысыз. Бізді пана тұтып келген соңғы жерде, біз барлық түркімен халқы бар күшімізді салып кегіңізді алып беруге бел байладық. Сізге он сардар бастаған он мың жігіт береміз, сол он мың адаммен Чаржоуды шауып, әмірдің сондағы қатын-балаларын ұстап әкеліңіз. Сонсоң оларды сіздің бала-шағаларыңызға айырбастаймыз. Біз осы қаулыға келіп отырмыз, бұған не айтасыз?» деді. Сыздық сұлтан ойланып қалды. «Бұл түркімен деген бетімен кеткен асау халық. Он мың адам аттанып барса, Чаржоуды сөз жоқ алады. Бірақ онда мұсылмандардың қатын-балаларын тұтқындайды екен, оның күнәсі менде қалады екен, ол күнәден өле-өлгенше құтыла алармын ба!» деп ойлана келе сұлтан олардың көмегінен бас тартып, былай деді: «Ықластарыңызға өте ырзамын, көмек береміз дегендеріңізге көп рахмет, бірақ та оны пайдалана алмаймын. Одан да мені Фератқа жөнелтіңдер». Нұрберді мен Қауышты хандар оны да мақұл көріп, Сыздық сұлтанға атқосшыға қырық жігіт қосып беріп, Фератқа аттандырып салды.

Қорыта айтқанда, Хиуа иелігінде төрт жылдай тұрған Сыздық сұлтан патша өкіметінің иелігінде жатқан қазақ даласына қайта-қайта жорықтар жасап, мүмкіндігінше қазақтарды отаршылдарға қарсы көтеруге тырысқан. Өз мақсатына қол жеткізуде ол патша өкіметі жаулаған иеліктен қашып Хиуадан пана тапқан қазақ сұлтандары мен билері Ұтым, Әзберген, Арыстан, Хатым сияқты азаттық қозғалыстың басшыларымен байланысқа түсіп, тізе қосып қимыл көрсеткен. Сыздық Кенесарыұлының Хиуа хандығындағы орыс отаршылдығына қарсы күресі нәтижелі болмады. Өйткені Сыздық сұлтанды қолдайтындардың саны аз болды. Сондықтан Сыздық сұлтан Ауғанстан жері арқылы Шығыс Түркістандағы Жақыпбек құрған мемлекетке кетуге мәжбүр болғандығын деректер нақтылай түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Кенесарыұлы А. Кенесары және Сыздық сұлтандар / Қазақша аудармасы: Ф. Ахмедов. – Алматы: Жалын, 1992. – 48 б.
- 2 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (Бұдан кейін ҚР ОМА). 25-қ., 1-т., 2195-іс.
- 3 История Каракалпакской АССР. – Ташкент: Фан, 1986. – 376 с.
- 4 Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (Бұдан кейін ӨР ОМА). 715-қ., 1-т., 44-іс.
- 5 Русский инвалид, 1869. – № 120.
- 6 ӨР ОМА. 715-қ., 1-т., 41-іс.
- 7 Оразов Р.Е. Әке жолын жалғастыра алған ұрпақ: Жапар және Сыздық сұлтандар. // Отан тарихы. №2 (78). 2017.
- 8 ҚР ОМА. 369-қ., 1-т., 6708-іс.
- 9 ҚР ОМА. 25-қ., 1-т., 1919-іс.
- 10 ӨР ОМА. 1-қ., 20-т., 7138-іс.
- 11 Камалов С.К. Борьба трудящихся Каракалпакши против социального гнета. – Ташкент: Фан, 1971. – 156 с.
- 12 История Узбекской ССР. С древнейших времен до середины XIX века. – Ташкент: Фан, 1967. – Т. 1. – 644 с.
- 13 Семенов А. Покоритель и устроитель Туркестанского края генерал-адъютант К.Ф. фон Кауфман. – М., 1910.
- 14 Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России. – М.: Наука, 1974. – 408 с.
- 15 Ресей Федерациясының Орынбор облыстық мемлекеттік архиві (РФ ОрОМА). 6-қ., 10-т., 8369-іс.
- 15 Садыков А.С. Экономические связи Хивы с Россией во второй половине XIX – начале XX в. – Ташкент: Фан, 1965. – 165 с.
- 17 Движение Оренбургского отряда в Хивинских пределах // Туркестанские ведомости, 1873. – № 28. – С. 23-37.
- 18 Известия и заметки из действующего отряда // ТВ, 1873. – № 32. – С. 29-42.
- 19 Абаза К.К. Завоевание Туркестана. – СПб., 1902. – 270 с.
- 20 ҚР ОМА. 267-қ., 1-т., 67-іс.

ӘОЖ 94(574)
МРНТИ 03.29

М.Рустамбекова¹, М.Алдабергенова²

¹ т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, «Тарих» кафедрасының доценті,
muhabbat.rustambekova@ayu.edu.kz

² PhD, Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ
tol-nur_an@mail.ru

САТТАР ЕРУБАЕВТЫҢ АДАМГЕРШІЛІК ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада шалқыған жастықты, мәңгілік өмірді жырлаған шығармаларымен есте қалатын С.Ерубаевтың шығармаларының оқырмандарға ұлы қорғаушы күш болып табылатын патриоттық, интернационалдық сезімін оятып, адамгершілікке бастайтын жол болып табылатын жан дүниесін эстетикалық ләззатқа бөлейтіндігін көреміз.

Саттар - өскелең қазақ әдебиеті тарихында аса білгір де талантты жазушы еді. Оның әдеби шығарғыштық талантының тұтанып өсуінің толып жатқан өзіндік бастау жолдары мен негіздері бар. Ол ең алдымен қазақтың халық ауыз әдебиетімен сусындады. Қазақстан тәуелсіздігін алып, қазақ тарихы мен басқа да жазба әдебиет құндылықтары қайта зерделенген тұста жас талант С.Ерубаевтың өмірі мен педагогикалық мұрасының тәлім-тәрбиелік мәнін қарастыру қажеттігі жайлы осы мақалада айтылады.

Кілтгі сөздер: педагогикалық мұра, адамгершілік, Саттар Ерубаев, жас ақын, публицист

Рустамбекова М.¹, Алдабергенова М.²

¹к.и.н., МКТУ им. Ясауи Х.А., доцент кафедрасы «История» muhabbat.rustambekova@ayu.edu.kz

²PhD, Южно-Казахстанский педагогический университет, г. Шымкент, tol-nur_an@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ПЕРИОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ГУМАННОЙ КОНЦЕПЦИИ САТТАРА ЕРУБАЕВА

Аннотация

В статье анализируются произведения С.Ерубаева которые остаются символом нескончаемой молодости и вечной жизни. Его произведения пробуждают у читателя великие чувства такие как патриотизм, интернационализм, а также доставляет внутреннему миру несметное эстетическое удовольствие которое является началом пути человечности.

Саттар являлся талантливым писателем, а также знатоком подрастающей казахской литературы. Основой и своеобразной дорогой для воспламенения и возрастания его литературного таланта стала устная народная литература.

В Казахстане после провозглашения независимости начались работы по осмыслению письменной литературы и истории казахов, и в этой статье говорится о необходимости переосмысления воспитательных и назидательных значений педагогического наследия и жизни юного таланта С.Ерубаева

Ключевые слова: педагогическое наследие, гуманность, Саттар Ерубаев, юное дарование, публицист

M.Rustambekova¹, M.Aldabergenova²

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department "History",
muhabbat.rustambekova@ayu.edu.kz*

²PhD, South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, mol-nur_an@mail.ru

MAIN PERIODS OF FORMING THE HUMAN CONCEPT OF SATTARA ERUBAEVA

Annotation

In the article the works of S.Erubayev are analyzed which remain a symbol of endless youth and eternal life. His works arouse the reader's great feelings such as patriotism, internationalism, and also delivers to the inner world a myriad aesthetic pleasure which is the beginning of the path of humanity. Sattar was a talented writer, as well as a connoisseur of growing Kazakh literature. Oral folk literature became the basis and original way for the ignition and growth of his literary talent.

In Kazakhstan, after the proclamation of independence, work began on comprehending written literature and the history of Kazakhs, and in this article it is said about the need to rethink the educational and edifying values of the pedagogical heritage and the life of the young talent S. Erubaev

Key words: pedagogical heritage, humanity, Sattar Erubaev, young talent, publicist

Қай қоғамда да жастардың алар орны ерекше. Оларға тәлім - тәрбие беру, білім - ғылымға баулу, жол сілтеп, бағыт - бағдар беру ұстаздар қауымының парызы да, қарызы да екені шындық. Келешек ұрпаққа ата-баба, туған жер тарихын, төл әдебиетін, мәдениетін оқытуға жете көңіл бөлу қажет.

Осы тұста елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың “Елімізге, бойында ата-бабаларымыздың ел мен жерге деген сүйіспеншілік қасиеті бар, егеменді елімізге аямай қызмет ететін ой-өрісі кең, алғыр да жүректі, сауатты да салауатты азаматтар қажет, сондықтан болашақ еліміздің намысын жықпайтын азаматтардың бойына патриотизмді қалыптастыруда, бабалардың ерлік – істерін үлгі ретінде тәрбие саласында қолдану керектігі” – деп айрықша атап өткен болатын [1].

Өз дәуірінің рухани тұлғалары ақын-жазушылары әр кезеңде халықты сарқылмас ойға, адамгершілік қасиеттерге, игі істерге шақырды және олардың халыққа айтылған тәрбиелік ойлары, терең ақыл ретінде маңызды орын алады.

Атап айтқанда, С.Ерубаев өз шығармаларында адамгершілікке тәрбиелеудің негізіне әр адамның жеке қабілетін ашуға әкелетін және қоғамдық еңбек пен жеке әрекеттерде тиімді, нәтижелі тәсілдерді тандап алуға көмектесетін, нәтижесінде адамгершілігі мол толық тұлға қалыптастыратын адамгершілік сапаларын көріп талдауға болады.

Жас талантты құлшындырған ең басты әдеби мектеп – қазақ даласындағы жаңа өзгерістерімен бірге сол отызыншы жылдардағы барлық саласымен жан-жақты өсіп, өркендеп бара жатқан қазақ әдебиеті, оның алып тұлға ақын-жазушылары Сәкеннің, Ильястың, Бейімбеттің, Сәбит пен Ғабиттің, Ғабиден, Мұхтар, Әбділда, Тайырдың, Диканның, Қалмақанның туындап шығып жатқан көркемдік сапасы жоғары повесть, романдар, өлең, поэмалар мен және сол кезде дүркіреп көтерілген Жамбыл бастаған халық поэзиясы міне мұның барлығы Саттардың лапылдап жанған талантын қанаттандырып, ілгері ұмтылдыра түсті. Оның қазақ кеңес әдебиетінде бірінші болып игерген жаңа жанрдағы шығармалары – балладалары, новеллалары, пародиялары мен эпиграммалары қазіргі әдебиеттің алтын қорына енді.

«Саттар прозаик, Саттар ақын, Саттар публицист, Саттар пародист, Саттар драматург, Саттар ұйымдастырушы. Осының бәріне Саттар студент, Саттар аспирант дегенді қосыңыз. Қалай сығымдасаң да бас-аяғы жиырма үш жылға сыйдыра алмай дал боласың. Саттар сыйдырыпты. Саттар үлгеріпті» -деп белгілі қаламгер Дулат Исабеков 2004 жылдың 15 қазан айындағы Қазақ әдебиеті газетіндегі мақаласында айтқандай осындай қысқа өмірінде артына өшпес мұра қалдырған қазақтың дарын ұлдарының бірі Саттар Ерубаевтың есімі әрқашанда ел есінде [2].

Саттар Ерубаев «Тракторшы комсомолдың жыры», «Колхоз базарында», «Ақын жыры», «Үш шахтер туралы», «Меруерт алқа» т.б. балладаларын «Бақыт», «Өмір көркемдігі», «Келесі соғыс туралы» новеллаларын, бірнеше сатиралық әңгімелер жазды. С.Ерубаев М.Жанғожинмен бірігіп мектеп оқушыларына арналған қазақ әдебиеті хрестоматиясын құрастырды. Сонымен қоса аудармашылықпен де шұғылданған. Ол К.Чуковскийдің, Ю.Березиннің, А.Суриковтың, И.Эренбургтің кейбір шығармаларын қазақ тіліне аударған.

Жас таланттың ізденісі өз жемісін де берді, сиясы кеппей жатып Саттар қаламынан туындаған шығармалар бірінен соң бірі «Қарағанды пролетариатының» бетінен орын алды. Осыдан бастап, С.Ерубаеттың творчестволық өсу кезеңдері мен адамгершілік тәрбиеге негізделген шығармалары оқырманға жол тарта бастады.

Атап айтқанда, “Төрт қыз” – “Лениншіл жас” газетінің арнаулы тапсырмасы бойынша жазылып, 1935 жылы 28 шілдеде басылған. Газеттің осы саны түгелдей Совет қыздарының бақытты өмірін, еңбектегі ерлігін, оқудағы табысын, мәдениет саласындағы жетістіктерін көрсетуге арналған еді. Сол мақала: “Партия және комсомол ұяларынан біз қаулылар мен өзеуреген уәделер емес, нақты, айбынды, большевиктік жұмысты күтеміз, дұшпан екен деп желдиірменге шабуыл жасаған әйгілі Дон-Кихот Ламанский сияқты, сводка жинаудың әуеніне түсіп, өздері ұлы іс істеп отырмыз ғой деп ойлайтын қағаз басшы рыцарьлардың Жер комиссиариатының аппаратынан қууды талап етеміз”, - деп аяқталады.

“Өмір келбеті” (“Лицо жизни”) – “Ленинская смена” газетінде 1933 жылы 29 қазанда жарияланған. Газеттің бұл саны Ленин комсомолының XV жылдық мерекесіне арналған. Жаңа заманның жас азаматтарының еңбектегі ерлігі, оқудағы жетістігі, мәдени де бай тұрмысы жан-жақты суреттелген. Саттар бұл очеркті 1933 жылы күз айында Көкшетауға командировкаға барып қайтқан сапарынан кейін, нақты өмір деректеріне сүйене отырып жазған.

“Күрестік түйісінде” – 1933 жылы 8-9 қазанда “Лениншіл жас” газетінде юасылды. Редакция “Көркем әдебиет социалды майдан құрылысында” деген тақырыппен арнаулы әдебиет бетін ұйымдастырып, Саттардың “Колхоз базарында” деген өлеңін, Зейін шашкинмен бірлесіп жазған “Күрестің түйісінде” деген очеркін жариялапты.

“Егор Бутенко” – “Қарағанды пролетариаты” газетінде 1934 жылы 26 тамызда басылды.

“Келесі соғыс туралы” новелла 1939 жылы “Менің құрастарымның” бірінші басылуында, 1939 жылы 6 тамызда “Социалистік Қазақстан” газетінде Хасан көлінің маңында Жапон сұмырайларының талқандалғанына арнап шығарған санында алғашқы бөлімдері, ал қалған бөлімдері 10 және 14-тамыздағы сандарында жарияланды. “Менің құрдастарымның” 1952 жылы шыққан екінші басылуына енбей қалыпты.

Бұл новелла соғыс туралы болса да соғысқа қарсы жазылған. Совет елінің ұлылығын танытатын шығарма.

Бүкіл Совет әдебиетінде, оның ішінде біздің қазақ әдебиетінде 30 жылдардың екінші жартысынан бастап Отан қорғау тақырыбына шығармалар жазылды. Сол шығармалардың барлығы да “Егер ертең соғыс болса” деген тақырыпты жан-жақты суреттеп, соғыс қаупіне совет адамдарының ерлік ісін, қаһармандығын, Отан үшін, еліміздің бостандығы, бақыты үшін жан аямай күреске түсетіндігін көркем сөзбен насихаттады. Қазақстан Жазушылар Одағы 1936-1937 жылдары Отан қорғау тақырыбына арнап жинақ шығармақ болып, жазушылардың шығармаларын жинастыра бастады. Сол жинаққа енетін шығармалар тізімінің ішіне Саттардың “1945 жылғы соғыс” деген новелласы еніпті.

Саттар әуел баста осы новелласын сол жинаққа арнап жазған көрінеді, бірақ, белгісіз себептермен шықпай қалады.

“Менің құрдастарым” – Саттар Ерубаетқа қазақ совет әдебиетінен қасиетті орын алып берген роман. Саттардың бұл романы қазақтың жас прозасын қалыптастыруға, оны өркендетуге өзінің едәуір ықпалын тигізді.

“Менің құрдастарым” – саттар творчествосының шыңы. Біздің азамгершілік, эстетикалық талғамы өскен білімгерлеріміз бұл романның аяқталмай қалғандығына, талапты, жазушылық өнері жаңа танылып, ірі қадам жасауға талаптанған кезінде араны тоймаған сұм ажалдың қыршындай жас саттарды 23 жасында арамыздан алып кеткеніне қапаланғанымен де, романды оқығанда қуанышы қойнына симап, сұм өлімді жарқыраған творчестволық өмірмен жеңе білгендігін мақтан етіп отырады.

“Менің құрдастарым” – аяқталмаған, автор дүниеден қоштасқаннан кейін ғана жарық көрген роман. Алайда оның кейбір бөлімі романның увертюрасы болған “Роман туралы әңгіме” 1936 жылы “қазақ әдебиеті” газетінде жарияланған болатын.

Саттар өзінің бұл романын тегінде 1934 жылдан бастап жазуға кіріскен көрінеді. Бірақ 1935 жылы, Ленинград университетінің аспирантурасына түскен жылы біраз уақытқа дейін жазбай жүріп, аурудың салдарынан 1936 жылы Алматыға қайтып келгеннен бастап бірыңғай кіріскен. Ауруының күшеюіне қарамастан 2-3 ай бойына бас көтерместен жазған көрінеді. Демек, романның негізгі дені осы қал үстінде жатқан кезінде жазылған.

«Менің құрдастарым» – оның көлемді тұңғыш та ақырғы шығармасы. Романда Қарағандының өткендегісі мен бүгінгісі нақтылы суреттеліп, қаланып жатқан алып комбинат – шахта құрылыстары арқылы көркемдік нанымдылықпен, ал жарқын болашағы ұшқыр қиял арқылы баяндалады. Байырғы шахтерлер мен жастардың еңбегі шынайы қалпында әсерлі бейнеленген.

Бас кейіпкерлер Рахмет пен Лиза арқылы жаны таза, адамгершілігі мол, ғашық жандардың бейнесін кейінгі ұрпаққа үлгі етіп ұсынады.

Аяқталмаған “Менің құрдастарым” романы бүгінгі күні де халқымыз сүйіп оқитын жаңашыл мәңгі жас шығарма.

“Өмір туралы рапорт” – Саттардың бұл балладаса “С.Көркем” деген псевдониммен 1934 жылы 18 шілде күні “Қарағанды пролетариаты” газетінде басылған.

“Үш шахтер туралы баллада” -1934 жылы 1 тамызда “Қарағанды пролетариаты” газетінде, екінші рет 23 қазан күні “Лениншіл жас” газетінде басылды. 1936 жылы 24 желтоқсанда “Қазақ әдебиеті” газетінде “Екі шахтер” деген атпен біраз қысқартылып басылды. 1939 жылы шыққан “Жастық дауысы” жинағында балладаның автор ойын түйіндеген он жолды шумағы алынып тасталған.

“Күзгі фрагмент” – 1936 жылы 24 желтоқсанда “Қазақ әдебиеті” газетінде басылды. Ол “Көсем туралы” балладалар цикліне енді. Бұл баллада 1952 жылы шыққан “Менің құрдастарымның” екінші басылуында жарияланды.

“Көмір жырынан” – “Қаракөз” деген псевдониммен 1934 жылы 23 шілдеде “Қарағанды пролетариаты” газетінде басылды. Осы санға өзі редактордың орынбасары ретінде қол қойғандықтан псевдоним қойған.

“Тракторшы комсомолдың жыры” – 1932 жылы 28 мамыр күні “Лениншіл жас” газетінде басылды. Бұл Саттардың тұңғыш жарияланған өлеңі еді.

“Достық жыры” – 1933 жылы 29 қазанда “Лениншіл жас” газетінде жарияланды. Бұл өлеңді Саттар Зейін Шашкинмен бірге жазып, екі рет ауыспалы қызыл туға ие болған Батыс Қазақстан комсомолдарына арнаған.

“Көктем туралы” – Саттардың осы лирикасы 1935 жылы 18 сәуірде “Қарағанды пролетариаты” газетінде, екінші рет 1935 жылы 29 мамыр күні “Лениншіл жас” газетінде басылды.

“Жанбыр” – “Лениншіл жас” газетінің 1935 жылғы 15 маусымда шыққан санында басылды. Бұл өлең Саттардың Қарағандыдан қайтып келгеннен кейінгі республикалық газет-журналдарда жарияланған білірнші шығармасы.

“Ақынның анты” – өлеңі “Лениншіл жас” газетінің 1967 жылы 2 маусымда шыққан санында “Саттардың жарияланбаған өлеңдері” құрамында алғаш жарық көрді. Бұл өлеңдерді іздеп тапқан көрнекті ғалым Мырзай Алтынбекова мынадай дәйектеме жазды: “Бұл өлеңдердің көркемдігі, мән-мағынасы Саттардың бұрын жарияланған өлеңдерінен кем емес...”.

“Бұл не деген бақыт еді” – 1967 жылы 2 маусымда “Лениншіл жас” газетінде жарияланды.

“Шақырсын мейлі жарларын” – өлеңі 1967 жылы 2 маусымда “Лениншіл жас” газетінде жарияланды.

“Қуанышты қарсы алу” – “Қарағанды пролетариаты” газетінің 1935 жылғы 20 ақпандағы санында басылды.

“Қолғабыс” – 1933 жылы 21 қарашада “Лениншіл жас” газетінде басылды. Көркем тілмен тартымды жазылған мақаланы Саттар сенбілікті жазуға бөлінген өзінің серігі Ораз Шаяхметовпен бірлесе жазған. Ал мақаланың стилі Саттардың кролынан шыққандығын айқын аңғартады.

Саттарды сатиралық шығармалардың осы бір кезеңді дәуірдегі тұңғыш авторлардың бірі десек болады. Рас, жазушының аз өмір сүруіне байланысты оның қай жанрда да көп бере алмағандығы белгілі. Әйтсе де, оның жазған азды-көпті сатирасына үңіле көз салсақ жазушының әдібиеттік таланты мен білімі дәрежесі саяси көзқарасы, осы жанр арқылы көптің назарын аударатындығын байқауға болады.

“Сенбіліктен қашқан бәтіңке көрдіңдер ме?” – “Лениншіл жас” газетінің 1933 жылғы 21 қарашадағы нөмірінде жарияланды. Саттар бұл материалды өзінің атынан жазбай, сенбілікке түрлі сылтау іздеп бармаған студенттердің атынан ұйымдастырып, өздерінің сөзімен әшкерелейді, әжуа етеді.

“Жалқаулар” – 1933 жылы 21 қарашада “Жетім” деген псевдоним атпен “Лениншіл жас” газетінде басылады.

“Біздің темпі” – “Қарағанды пролетариаты” газетінде 1934 жылы 6 қазанда жарияланды.

“Жолдағы жолсыздықтар” – Саттардың бұл сатирасы 1934 жылы 10 қыркүйекте “Қарағанды пролетариаты” газетінде басылды. Саттар нақтылы істегі кемшіліктерге қарсы күрескен уақытта олардың әрқайсысына қарай әжуалау, мінеу, сықақтау формасын таба білді. Белгілі бір мекеменің басшысын сынау, кемшілігін көрсету үшін әдеттегі газеттегі сын мақаланы жазудан бойын аулақ салып, уытты тіл, ащы сөзді еркін қолдануға мүмкіндік беретін сатираны, фельетонды, т.б. жиі пайдаланып отырған.

“Тышқан ауылындағы оқиға” – 1934 жылы 27 желтоқсанда “Қарағанды пролетариаты” газетінде басылды.

“Адасқан бөтелке” – 1934 жылы 17 тамызда “Қарағанда пролетариаты” газетінде жарияланды. Бұл – Саттардың драматургия жанрында жазған бірінші пьесасы.

Саттар өмірдегі ұнамсыз қылықтарды жою үшін әдебиет жанрын түгелдей пайдалана білді және сол сынаған кемшіліктердің өмірден аластануына зер салып отырды.

“Құрғақ сөзге мәз, нақтылы ісі аз” – фельетон түрінде 1935 жылы 6 қаңтарда “Қарағанды пролетариаты” газетінде “Көз” деген псевдониммен басылды.

“П.П.” – “Жаршы” журналының 1931 жылғы бірінші санында жарияланған. “Мәңгілік өмір” атты шығармалар жинағының авторлары оның алғашқы баспасөз бетінде жарияланған алғашқы шығармаларының бірі “П.П.” екендігін келтіреді.

С.Ерубәев М.Жанғожинмен бірігіп мектеп оқушыларына арналған қазақ әдебиеті хрестоматиясын құрастырды. Сонымен қоса аудармашылықпен де шұғылданған. Ол К.Чуковскийдің, Ю.Березиннің, А.Суриковтың, И.Эренбургтің кейбір шығармаларын қазақ тіліне аударған. 1966 жылы Саттар Ерубәевқа Қазақстан Ленин комсомолы атындағы сыйлық берілді. Түркістан қаласында Саттар мұражайы бар. Қарағандыда Саттар Ерубәевтың аты мектепке, үлкен көшелердің біріне берілді. Әрине, “Қамшының сабындай” қысқа ғұмыр кешкен жас ақынның педагогикалық мұралары сан жағынан шамалы болғанымен, сапалы тұрғыда терең, нақтылығымен құнды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Д.Исабеков. Қазақ әдебиеті. 2004 жылдың 15 қазан. № 3, 4 бет.

2. Абилякасымова А.Е. Формирование познавательной самостоятельности студентов – математиков в системе методической подготовки в университете: Дисс... д-ра пед. наук: 13.00.01., 13.00.02. – Алматы, 1995. – 309 с.

УДК930.22

ГРНТИ 03.81.22

Такижбаева Н.З.¹

*¹канд.ист.наук, доцент, Алматы Менеджмент Университет (AlmaU)
г.Алматы, Казахстан*

**«ПРОТОКОЛЫ ОТ 25/V и 22/VII 1938 ГОДА НАПИСАНЫ САМИМ СЛЕДОВАТЕЛЕМ [...] И
ОТВЕТЫ НАПИСАНЫ ИМ САМИМ ЖЕ. МЕНЯ ЛИШИЛ ПРАВА И ЗАСТАВИЛ
ПОДПИСАТЬ. ВСЁ ЛОЖЬ»²**

(Из следственного дела учителя Балтабека Аубакирова)

Аннотация

В публикацию Н.З. Такижбаевой включены неопубликованные документы специального государственного архива Информационно-аналитического центра Департамента внутренних дел Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан по делу учителя школы Балтабека Аубакирова, жертве политического террора 1937-1938 годов

Ключевые слова: История России, История Казахстана, политические репрессии 1937-1938 гг., биография Б. Аубакирова

² См. док. № 28.

Н.З. Такижбаева¹

¹т.ғ.қ., доцент, Алматы Менеджмент Университет (AlmaU)

Алматы қ., Қазақстан

**«1938 ЖЫЛДЫҢ 25/V ЖӘНЕ 22/VII АРАЛЫҒЫНДА ЖАЗЫЛҒАН ХАТТАМАЛАРДЫ
ТОЛТЫРҒАН ДА, [...] СҰРАҚТАРҒА ЖАУАП ЖАЗҒАН ДА - ТЕРГЕУШНІҢ ӨЗІ. МЕНІ
ҚҰҚЫҒЫМНАН АЙЫРЫП, ҚОЛ ҚОЮҒА МӘЖБҮРЛЕДІ. БАРЛЫҒЫ ЖАЛҒАН»**

(Мұғалім Балтабек Әубәкіровтың тергеу ісінен)

Түйіндеме

Н.З. Такижбаеваның мақаласына 1937-1938 жылдардағы саяси террордың құрбаны болған мектеп мұғалімі Балтабек Аубакировтың Қазақстан Республикасы Шығыс Қазақстан облысы Ішкі Істері департаментінің Ақпараттық-аналитикалық орталығына қарасты Мемлекеттік мұражайындағы ешқашан жарияланбаған арнайы құжаттары енді.

Кілтті сөздер: Ресей тарихы, Қазақстан тарихы, 1937-1938 жылдардағы саяси репрессия, Б.Аубакировтың өмірбаяны.

N.Z. Takizhbayeva¹

¹Candidate of Science, Associate Professor, Almaty Management University (AlmaU)

**THE MINUTES OF 25 / V AND 22 / VII 1938 WERE WRITTEN BY INVESTIGATING OFFICER
[...], AND THE ANSWERS WERE ALSO WRITTEN BY HIMSELF. I WAS DEPRIVED OF THE
RIGHT AND FORCED TO SIGN. ALL LIES"**

(From the investigation file of Baltabek Aubakirov, a teacher)

Abstract

In the publication of N.Z. Takizhbayeva the unpublished documents are included, they were found in a special state archive of the Information and Analytical Center of the Department of Internal Affairs of the East Kazakhstan of the Republic of Kazakhstan, on a case of Baltabek Aubakirov, the school teacher and a victim of the political terror of 1937-1938.

Key words: Russian history, Kazakhstan history, political repressions of 1937-1938, biography B. Aubakirova

Сталинские репрессии, жертвами которых пали миллионы человек, в последнее время некоторые наши современники пытаются оправдать. Однако такие попытки встречают решительный отпор здравомыслящих людей. Особое уважение в связи с этим вызывает открытое письмо российских ученых с критикой интервью директора Федеральной службы безопасности России (ФСБ) Александра Бортникова, которое он дал «Российской газете» накануне Дня работника органов безопасности. Как пишет «Коммерсантъ»: «Академики и члены-корреспонденты РАН написали открытое письмо с критикой. По их мнению, в тексте интервью содержится оправдание сталинских репрессий. Бортников, как они сочли, не упомянул о многочисленных жертвах репрессий среди простых граждан. Открытое письмо “Коммерсанту” передал физик, академик РАН Сергей Стишов. По его словам, письмо было составлено после того, как “Российская газета” опубликовала интервью Бортникова. Беседа была посвящена столетию Всероссийской чрезвычайной комиссии (ВЧК), преемницей которой считается ФСБ. В интервью он так и не сказал о судьбе простых граждан, которые, по оценкам историков, составляли большинство среди жертв сталинских репрессий.

«Когда я прочел интервью, где господин Бортников рассказывает, что большинство решений в 1930-х были по делу. Что путем репрессий страна наказывала плохих чекистов и плохих партработников. Мне захотелось спросить: а за что наказывали ученых? – сказал “Коммерсанту” Сергей Стишов. – За что наказывали артистов, художников? За что наказывали крестьян, рабочих, простых граждан?»

В письме ученых говорится, что «впервые после XX съезда КПСС одно из высших должностных лиц оправдывает массовые репрессии 1930-1940-х гг.»³.

³*Российские ученые написали открытое письмо с критикой интервью Бортникова //Ведомости. 2017. 22 дек. //<https://www.vedomosti.ru/politics/news/2017/12/22/746278-rossiiskie-uchenie-napisali>*

Такая реакция ученых на высказывание политического деятеля вполне понятна. Историки заметили, что «в современном российском⁴ обществе “лагерный дискурс” практически не поддерживается ни государством, ни зависящими от него прямо или косвенно средствами массовой информации, ни общественными деятелями. Одна из причин кроется в нежелании общества и государства нести моральную и материальную ответственность “за грехи отцов”. Лагерная тематика как “неприятная” практически полностью вытеснена из публичного пространства. Между тем, проблема ГУЛАГа, независимо от того, хотим мы этого или нет, до сих пор не утратила своего социального и политического звучания: ведь живы не только те, которые “сидели”, но и те, которые “сажали”, живы их дети, и что особенно важно, живы идеи, которые исповедовали и те, и другие. В общественную жизнь регулярно вступают новые поколения молодых людей, и нетрудно заметить, что многие из них обнаруживают явную склонность к тоталитарным идеологиям. По этой причине нельзя допустить, чтобы ужасы лагерного прошлого были преданы забвению, “лагерный дискурс” должен быть продолжен в тех или иных формах»⁵.

Отсюда понятна актуальность данной публикации, цель и задачи которой – расширить источниковую базу исторической науки, предоставив ранее неопубликованные документы о политических репрессиях 1937-1938 гг. в КазССР, являющейся одной из республик СССР; обеспечить доступность архивных документов и эффективность их использования; ввести в научный оборот ранее неизвестных архивных документов периода большого террора 1937-1938 гг.; способствовать правдивому и объективному отображению истории Советского Союза, отдельных фактов и событий истории советского Казахстана⁶.

На примере учителя Балтабека Аубакирова (1911 г.– 29 марта 1941 г.) показано, что «большой террор» – это не только уничтожение элит. «Жертвами террора были простые советские люди, не занимавшие должностей и не состоявшие в партии»⁷.

⁴Думается, что и на всём постсоветском пространстве. – Н.Т.

⁵Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918 — 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова; Ин-т рос. Истории РАН. - М.: Наука, 2006. – С.43.

⁶Начало массовым репрессиям положил приказ НКВД № 00447 (Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел СССР №00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов») — совершенно секретный приказ НКВД СССР от 30 июля 1937 года. На основании этого приказа с августа 1937 года по ноябрь 1938 года была проведена Операция НКВД СССР по репрессированию «антисоветских элементов». Предполагалось, что кампания начнётся в различных регионах в разное время. Начало было запланировано на 5 августа 1937 года, в республиках Средней Азии — на 10 августа, в Дальневосточном, Красноярском краях и Восточной Сибири — на 15 августа. Кампания должна была продлиться до 4-х месяцев. Одной из важнейших составляющих «массовой операции» стали проводившиеся тогда же репрессии в отношении т.н. «национальных контингентов», т.е. лиц, контрреволюционная сущность которых определялась не социальным происхождением или прошлой деятельностью, а национальной принадлежностью. 31 января 1938 г. Политбюро утвердило дополнительное количество подлежащих репрессированию «бывших кулаков, уголовников и активного антисоветского элемента». Что касается операции по национальным линиям, то её разрешено было продлить до 15 апреля 1938 г. При этом обращает на себя следующее: Если судьбу граждан с неблагоприятным социальным или уголовным прошлым решали на местах три человека (начальник управления НКВД, прокурор и партийный секретарь), то для репрессирования лиц с «плохой» национальностью хватало, по мнению Сталина, и первых двух. Так в дополнение к пресловутым «тройкам» появились и гораздо менее известные «двойки». Право решать, сколько людей следует расстрелять, а сколько отправить в лагеря и тюрьмы, было в этом случае предоставлено чекистам на местах, которые, понимая, чего от них хотят, и стремясь оправдать ожидания руководства, стали, естественно, действовать по принципу «чем больше, тем лучше». (https://ru.wikipedia.org/wiki/Приказ_НКВД_СССР_№_00447; Павлюков А. Ежов. Биография. – М.: «Захаров», 2007. – С.313-314, 320, 325-326).

⁷Феномен «большого террора»: Историк Олег Хлевнюк о том, как были организованы массовые репрессии 1937–1938 годов // <https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2017/06/29/701835-phenomen-terrora>.

Анализ предшествующих публикаций показал недостаточность использования архивных документов, рассекреченных в конце XX – начале XXI вв. Несомненный интерес по данной теме представляет собой сборник документов «*Политические репрессии в Казахстане в 1937 – 1938 гг.*», подготовленный Архивом Президента Республики Казахстан, который можно рассматривать как первое издание будущей серии документальных сборников по данной проблеме. Материалы, включенные в этот сборник свидетельствуют о необходимости поиска и включения в научный оборот дополнительных архивных документов о безвинно пострадавших казахстанцах в трагические годы «*большого террора*». В книге подчеркивается, что «руководящей и направляющей» силой в советском обществе была партия. Однако в середине 30-х годов власть партийных органов в части борьбы с «врагами народа» на территории Казахстана была весьма относительной, им отводилась роль исполнителей директив ЦК ВКП(б) и НКВД СССР, инструмента идеологической обработки массового сознания населения. Поэтому в фондах партийных органов республики не отложились документы аналитического или обобщающего характера, нет статистических сведений, которые показали бы масштаб репрессий в Казахстане»⁸

Историографический анализ литературы по теме «*Большого террора*» в СССР свидетельствует об огромном внимании к данной проблеме, особенно в России. Именно российские ученые внесли огромный вклад в изучение истории политических репрессий в стране⁹.

Немало работ по этой теме издано и в Казахстане. «В последнее время на тему репрессий и реабилитации жертв сталинского произвола написано немало художественных и историко-публицистических произведений. Несмотря на это (а может быть, как раз благодаря этому), внимание современного читателя все больше привлекают документальные материалы» – отметил д.и.н. Т. Кульбаев, сам вплотную занимавшийся проблемой политических репрессий 1937 – 1938 гг.¹⁰. Однако исследований, посвященных простым советским людям, не имевших отношения к партии и не являвшихся её членами, явно недостаточно.

Как известно, для всей страны, в том числе и Казахстана, ужасные последствия имело закрытое письмо ЦК ВКП(б) всем парторганизациям от 29 июля 1936 г., доводившее до крайности требование о выявлении и искоренении имеющихся недостатков «по части бдительности и неумения распознавать врага». Бюро Казкрайкома ВКП(б) по поводу этого письма собиралось дважды: 5 августа и 1 ноября 1936 г., итогом чего т.н. чистки партийных рядов, развитие «критического отношения» у членов партии к друг другу, тем самым провоцируя людей на доносительство¹¹. Об этом вспоминал и Герой Советского Союза М. Габдуллин: «В 1936 году у нас образовалась троцкистская группировка. Эту группировку мы разоблачили. Комсомольская газета нас поддерживала»¹².

Новая волна политических репрессий началась с момента выхода 8 июня 1937 г. директивы ГУГБ НКВД СССР «Об агентурно-оперативной работе по антисоветским тюрко-татарским националистическим организациям». Отмечается активизация «националистических элементов» в Азербайджане, Крыму, Татарии, Узбекистане, Таджикистане, Казахстане, захват ими руководящих постов, «блокирование с троцкистами и правыми и прямая ориентация на фашизм», «организация повстанческих кадров для вооруженного выступления в момент войны против СССР», «совершение

⁸ Политические репрессии в Казахстане в 1937— 1938 гг. Сборник докум. /Отв. редактор Л. Д. Дегитаева. — Алматы: Казакстан, 1998. — С. 336— (Архив Президента РК). — С.9.

⁹ Бацаев И.Д. Колымская гряда Архипелага ГУЛАГ (заключенные) // Исторические аспекты Северо-Востока России: экономика, образование, колымский ГУЛАГ. Магадан, 1996; ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960. М., 2000.; Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918 — 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г.М. Иванова; Ин-т рос. Истории РАН. - М: Наука, 2006; История сталинского Гулага: конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: собр. док.: в 7 т. М., 2004, 2005; Политические репрессии на Дальнем Востоке СССР в 1920—1950-е годы: материалы первой Дальневосточной науч.-практ. конф.: сб. / отв. ред. А.П. Деревянко. Владивосток, 1997; Хлевнюк О.В. Принудительный труд в экономике СССР. 1929-1941 гг. // Свободная мысль. 1992. № 13. С. 73-84; и др.

¹⁰ Кульбаев Т. Жертвы и палачи // <http://www.nomad.su/?a=15-200205310002>.

¹¹ Политические репрессии в Казахстане в 1937— 1938 гг. — С.7.

¹² «Это могут сделать только гвардейцы-панфиловцы»: Запись беседы с Героем Советского Союза М. Габдуллиным. 1943 г. // Исторические архивы. 2017. №2. С.112.

местных террористических актов и подготовка центрального террора». Приказано «во всех восточных национальных республиках и областях работу по разгрому националистического подполья рассматривать как работу первостепенной важности»¹³.

Источниковой базой темы послужили неопубликованные документы специального государственного архива Информационно-аналитического центра Департамента внутренних дел Восточно-Казахстанской области (ДВД ВКО) Республики Казахстан, а также некоторые опубликованные документы российских и казахстанских архивов, так или иначе затрагивающих и кратко иллюстрирующих процесс политических репрессий в Казахстане в годы большого террора.

Неопубликованные документы архива ДВД ВКО представляют собой подлинники протоколов допросов, итоговые документы следствия, а также материалы надзорного дела, касающиеся учителя школы Балтабека Аубакирова, обвиненного в участии антисоветской националистической организации, и приговоренного по ст.58-7-11 УК РСФСР к лишению свободы на 10 лет с поражением в правах¹⁴.

Новизна содержащейся в архивных источниках информации, несмотря на определенные купюры и недостаточную полноту, позволит дополнить фактический материал о жертвах политического террора 1937 – 1938 гг.

Основополагающими принципами выявления и отбора вновь издаваемых документов явились принципы системности, комплексности, историзма, что задает определенную научную и практическую значимость впервые использованным архивным материалам.

Публикация подготовлена на основе документов одного архива – специального государственного архива ИАЦ ДВД ВКО РК и одного фонда (ф. 19), поэтому название архива и фонда в легенде опущены¹⁵. Все документы дела являются подлинниками, имеющиеся подписи сделаны в основном чернилами; при этом абсолютное большинство документов являются машинописными текстами, поэтому в легенде оговаривается только иной способ воспроизведения, в том числе и подписи, сделанные карандашом.

В публикацию вошли документы за период с момента ареста Балтабека Аубакирова¹⁶ 28 апреля 1938 г. и до 6 января 1958 г., даты принятия постановления о его посмертной реабилитации.

В данной работе использованы, разумеется, не все документы изученного дела. Автор стремился в первую очередь ввести в научный оборот малодоступные для широкого круга общественности материалы.

Документы в публикации расположены в хронологической последовательности, используются впервые, приводятся полностью или в извлечениях. Наряду с сокращённой передачей текста в данной публикации применяется и сокращённая передача содержания документов (регест), которая преследует цели введения в научный оборот максимально широкого круга источников. Заголовки

¹³«Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника. Сост. Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский // <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2007HrVT.htm>.

¹⁴Информационно-аналитический центр Департамента внутренних дел Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан [ДВД ВКО РК]. Архив. Фонд. 19. Оп.19. [номер дела не указан]. Архивный номер 1635.

¹⁵Архив ДВД ВКО РК. Фонд. 19. Оп.2. [номер дела не указан]. Архивный номер 1635. Под этим номером имеются две папки, в одной из которых собраны документы следственного дела № 1848 (большая часть документов в данной публикации представлена из этой папки), а в другой – наблюдательного дела № 1848 (документы из неё будут особо оговорены в легенде). Материалы в этих папках представлены не полностью, архивного описания документов и дел не имеется. Кстати, поначалу мне было отказано ознакомиться с делом полностью, т.к. там имеются документы с грифом «секретно».

¹⁶ Балтабек Аубакиров в материалах дела упоминается под несколькими именами: Балтабек (документы 27, 28, 41, а также в Справке от 13 октября 1960 г. из военной картотеки архивно-справочной картотеки 1-го спецотдела), Балдыбек (документы 49), Балтыбек (документы 2, 12-14, 31, 36-38, 44, 47, 50), Болтабек (документы 39, 40, 43), Болтыбек (документы 1,3-11, 15-18, 20-26, 29, 32, 35, 48); в одном и том же документе встречаются два разных написания его имени (док. 19 – Болтыбек, Болтабек; док. 30 – Балтыбек, Болтыбек; док. 51 – Балдыбек, Балтыбек), в наблюдательном деле его имя обозначено Болитобек; также есть документы, где указаны фамилия и инициал – Аубакиров Б., или только фамилия (док. № 42, 46).

документов, данных в извлечении, начинаются предлогом «Из». Лица, выступавшие в роли «разоблачителей» и палачей, а также причастные к этому делу, указаны в квадратных скобках буквой N [N.] Лица, обвиненные как соучастники, указаны в квадратных скобках буквой F [F]. Имеющие место казахские имена даны в русской транскрипции.

Все допросы, очные ставки, обыск проводил оперативный уполномоченный Отделения дороги транспортного отдела главного управления государственной безопасности Народного комиссариата внутренних дел (ОДТО ГУГБ) станции Аягуз¹⁷, сержант государственной безопасности Ершов¹⁸, поэтому его подписи в публикации протоколов и других документов, которые он оформлял, опускаются.

Слова протоколов допросов «вопрос» и «ответ» в публикации подчеркнуты, ответы Б. Аубакирова и его подпись воспроизведены курсивом. Авторские подчеркивания отдельных мест текста выделены **жирным шрифтом**. Сокращения текста, проведенные публикатором, обозначены отточиями и заключены в квадратные скобки – []. Все уточнения, внесенные автором публикации (отдельные слова и фразы), взяты в квадратные скобки – [], дополнительные сведения комментируются в примечаниях. Несмотря на то, что некоторые документы представлены в извлечении или регестах, это, тем не менее, всё равно позволяет увидеть распространенность, повторяемость и закономерность явлений, связанных с освещаемой темой.

Как известно, «во второй половине 1930-х годов происходит всестороннее засекречивание деятельности ГУЛАГа. Тема секретности стала особенно актуальной в 1938 — 1939 гг. в период борьбы “с последствиями вредительства в системе НКВД”»¹⁹ Кстати, в архиве ДВД ВКО РК мне, поначалу, было отказано ознакомиться с делом полностью, т.к. там имеются документы с грифом «секретно». Поэтому, чтобы не вызвать нарекания со стороны работника архива, я была вынуждена при выявлении и отборе документов для записи в свою тетрадь опускать гриф «секретно». Хотя, надо иметь в виду, что документы, имеющие гриф секретности, в 1994— 1995 гг. были рассекречены Республиканской межведомственной комиссией²⁰.

Документы публикуются по современным правилам правописания с сохранением его стилистических особенностей.

Научно-справочный аппарат данной публикации состоит из предисловия, примечаний, списка сокращений. Представлены также иллюстрации – фотопортрет Балтабека Аубакирова и фотокопия рукописи, написанной им на казахском языке на основе латиницы, применяемой в те годы в КазССР.

¹⁷Аягуз (ныне Аягоз) — город районного подчинения в Восточно-Казахстанской области Казахстана. Имеет стратегическое значение. Является крупным транспортным узлом республики. Крупный узел Туркестано-Сибирской магистрали.

Город был основан в 1831 году выпускником Омского казачьего войскового училища Сергеем Лукиным. В 1831—1860 годах был окружным городом и назывался Аягуз по одноимённой реке. После 1860 года был сельским населённым пунктом и носил название Сергиополь, Сергиопольская станция

Лепсинского уезда сначала Семипалатинской, потом Семиреченской области. Ныне на месте Сергиополя располагается пригородное село, ранее именовавшееся Сергиополь, а в период независимости Казахстана переименованное в Мамырсу. Современный город возник рядом с этим селом в 1931 году в качестве пристанционного посёлка, в связи со строительством Туркестано-Сибирской железной дороги, в 1939 году он получил статус города и название Аягуз, которое сохранял до распада Советского Союза, затем (1 сентября 1994 г.) официально был переименован в Аягоз. Климат региона — резко-континентальный, что связано с наибольшим удалением на материке от океанов и обуславливает большие амплитуды в годовом и суточном ходе температуры. Территория района открыта для арктического бассейна, однако изолирована горными системами Азии от влияния Индийского океана. Имеются большие колебания годовых экстремумов температуры: зимой она может достигать -45°C , а летом $+40^{\circ}\text{C}$. Снег выпадает в конце октября — в начале ноября и лежит до апреля. Средняя годовая скорость ветра составляет 2,4 м/с. Аягоз — это довольно ветреный город. В зимнее время этот ветер даже в незначительные двадцатиградусные морозы значительно усиливает суровость климата. Абсолютный минимум составляет -51°C , абсолютный максимум — $+42^{\circ}\text{C}$.

Изначально город застраивался на железнодорожной магистрали Турксиб как станция. В данное время расположена крупная железнодорожная станция [//https://ru.wikipedia.org/wiki/Аягоз](https://ru.wikipedia.org/wiki/Аягоз)

¹⁸Имя и отчество Ершова нигде не указывались, только фамилия.

¹⁹Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918 — 1958. — С.241.

²⁰Политические репрессии в Казахстане в 1937 – 1938 гг. — С. 11.

Автор признателен работникам общественного движения «Мемориал», благодаря которым впервые была получена информация о моём дяде: «Аубакиров Болтыбек. Родился в 1911 г., Восточно-Казахстанская обл., Бескарагайский р-н, Калманбет аул.; казах; образование начальное; педагог, школа неполная средняя. Проживал: Восточно-Казахстанская обл., Аягузский р-н, Аягуз ст. Арестован 28 апреля 1938 г. РО НКВД. Приговорен: Линейный суд Турксиб.ж.д. 20 июня 1939 г., обв.: 58-7, 58-11 УК РСФСР. Приговор: 10 лет ИТЛ Реабилитирован 6 января 1958 г. Прокуратура Туркестано-Сибирской ж.д. ЗА НЕДОКАЗАННОСТЬЮ СОСТАВА ПРЕСТУПЛЕНИЯ. Источник:

Сведения ДКНБ РК по Восточно-Казахстанской обл.²¹. Благодаря именно этой публикации появилась возможность начать поиски информации об учителе Б.Аубакирове – одной из жертв политического террора в СССР.

Публикуемые документы свидетельствуют о том, что есть еще немало безвестных простых советских людей, ставших жертвами «большого террора» 1937 – 1938 гг. И наш долг – вернуть их имена, чтобы потомки знали и помнили тех, кто, искренне любя свою страну Советский Союз, безвинно пострадал в угоду тоталитарной системы.

Публикацию подготовила кандидат исторических наук Н.З. Такижбаева.

№1

Из постановления об избрании меры пресечения и предъявления обвинения

Город Аягуз 15 апреля 1938 г.

[...] рассмотрев следственный материал по делу № 1848 и приняв во внимание, что гр. Аубакиров Болтыбек¹, [...] достаточно изобличается в том, что **является**² участником антисоветской националистической организации, по заданию которой проводил подрывную деятельность на транспорте.

П о с т а н о в и л:

г.Аубакирова Б. привлечь в качестве обвиняемого по ст. **58-2-8-9-11 УК**, мерой пресечения способов уклонения от следствия и суда избрать **содержание под стражей при ОДТО-ГУГБ НКВД ст.Аягуз**³.

Опер. Уполномоченный ОДТО - ГУГБ

Сержант Гос[ударственной] безопасности *Ершов*

«С о г л а с е н» _____ Нач. _____ отд. _____

Настоящее постановление мне объявлено **29 апреля 1938 г.**

Подпись обвиняемого *Аубакиров*

*Резолюция. Утверждаю [...]*⁴

Оп.2. Архивный номер 1635. [л.2]. Рукопись чернилами.

№2

СССР

Народный комиссариат Внутренних Дел
Транспортный Отдел УГБ УНКВД

²¹Жертвы политического террора в СССР. Дополнения (версия от 19.01.2015). Базой для публикуемых списков стало 4-е издание диска «Жертвы политического террора в СССР» //http://lists.memo.ru/index1.htm

Ордер № 129

28 апреля 1938 г.

Выдан сотруднику ТО УГБ УНКВД КАССР⁵ тов[арищу] Ершову на производство **обыска и ареста Аубакирова Балтыбека⁶ по адресу ст[анция] Аягуз⁷**

Нач[альник] ТО УГБ УНКВД КАССР Подпись^{8*}

Секретарь Подпись^{9*}

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.3.

№ 3

Протокол обыска

28 апреля 1938 г.

.Я, Оп[ер].У[полномоченный]. ОДТО ст. Аягуз Ершов на основании ордера *ОДТО ГУГБ НКВД ст. Аягуз* ГУГБ за № 129 произвел обыск у гр. *Аубакирова Б.*, проживающего в *ст. Аягуз_Турксиб.ж.д.* по улице *Степная* дом №30 кв.№ 5-6.

При производстве обыска присутствовали гр.гр. [N]¹⁰.

Согласно полученных указаний задержаны гр.гр. *Аубакиров Болтыбек¹¹*

Изъято для представления в *ОДТО ГУГБ* следующее:

ОПИСЬ

вещей, ценностей, документов

№ пп.	Наименование изъятого	Количество	Качественное состояние
1	<i>Паспорт на имя Аубакирова Болтыбека № 089248 АД</i>	<i>один</i>	<i>пятигодичн.</i>
2.	<i>Комсомольский билет № 8565914</i>	<i>один</i>	
3.	<i>Профбилет № 163119</i>	<i>один</i>	
4.	<i>Удостоверение № 038834</i>	<i>одно</i>	<i>Не заполненный /чистый/</i>
5.	<i>Военный билет на имя Аубакирова Б.</i>		
6.	<i>Переписка разная</i>	<i>на /60/ шестидесяти полулистах</i>	<i>На казахском языке</i>
7.	<i>Блокнот с записями на казахском языке</i>	<i>шесть штук</i>	

Жалобы на неправильности, допущенные при производстве обыска, на пропажу вещей, ценностей и документов *Жалоб не заявлено*

В протокол все занесено правильно, таковой нам прочитан, в чем подписываемся:

За неграмотную [N] *Аубакиров*

Производивший обыск Оп.Уп. Подпись

Копию протокола получил *Аубакиров*

Оп.2. Архивный номер 1635. [л.4]. Протокол заполнен карандашом [в тексте выделено курсивом]; подписи – чернилами.

№ 4
Анкета арестованного

28 апреля 1938 г.

1. Фамилия *Аубакиров*
2. Имя и отчество *Болтыбек*¹²
3. Дата рождения: число: « _____ » месяц _____ год *1911*
4. Место рождения *Аул № 4 Бишкарагайского*¹³ *района Восточно-Казахстанской области*
5. Место жительства (адрес) *Ст[анция] Аягуз ул[ица] Степная, дом №30*
6. Профессия и специальность *Педагог*
7. Место службы и должность или род занятий *Учитель неполной средней школы №8 ст[анции] Аягуз Турксиб[ской] ж[елезной] д[ороги].*
8. Паспорт [не указан]
9. Социальное происхождение (род занятий родителей и их имущественное положение) *Из крестьян*
10. Социальное положение (род занятий и имущественное положение арестованного) *Служащий*
 - а) до революции *На иждивении родителей*
 - б) после революции *С 1931 г. служащий*
11. Образование (общее и специальное) *Низшее, окончил 6 групп*
12. Партийность (в прошлом и настоящем) *Беспартийный, член ВЛКСМ с 1930 г., исключен в связи с этим делом.*
13. Национальность и гражданство (подданство) *Казах, гр[ажданин] СССР*
14. Категория воинского учета - запаса и где состоит на учете *Состоит при военно-учетном бюро ст. Аягуз.*
15. Служба в белых и др[угих] к[онтр]р[еволюционных] армиях, участие в бандах и восстаниях против Сов[етской] власти (когда и в качестве кого) *Не служил*
16. Каким репрессиям подвергался при Сов[етской] власти: судимость, арест и др. (когда, каким органом и за что) *Со слов под судом и следствием не состоял*
17. Состав семьи: *одинокий, отец Асаев Аубакир, мать Асаева Злы, братья Аубакиров Рашит, сестра Аубакирова Кадыша живут при мне.*

Подпись арестованного *Аубакиров*

1. Особые внешние приметы _____
2. Кем и когда арестован *ОДТО ГУГБ НКВД ст. Аягуз 28/IV-38 г.*
3. Где содержится под стражей *При ОДТО ГУГБ ст. Аягуз*
4. Особые замечания _____

Подпись сотрудника, заполнившего анкету, Оп.Уп. Подпись

П р и м е ч а н и е : Анкета заполняется четко и разборчиво со слов арестованного, и проверяется по документам

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.5. Рукопись чернилами.

№ 5

Из протокола допроса Балтабека Аубакирова

СССР

**Народный комиссариат внутренних дел
Главное Управление Государственной Безопасности**

28 апреля 1938 г.

Протокол допроса

Я, Оп. Уполномоченный Ершов, допросил в качестве *обвиняемого*

1. Фамилия *Аубакиров*

2. Имя и отчество *Болтыбек¹⁴*

3. Дата рождения: число: *1911 года, Аул № 4 Бишкарагайского района Восточно-Казахстанской области[...]*

7. Паспорт *выдан ОП ТО УГБ ст. Аягуз 28/Х-1936 г. Сер. АД № 089248*

8. Род занятий *Учитель начальных классов Н[еполной]С[редней]Ш[колы] №8 ст. Аягуз*

9. Социальное происхождение: *Из крестьян*

10. Социальное положение (*род занятий и имущественное положение до революции*):

а) до революции: *На иждивении родителей*

б) после революции: *с 1931 г. Служащий*

11. Состав семьи: *отец Асаев Аубакир, мать Асаева Злы, братья Аубакировы - Рашит, сестра Аубакирова Кадыша проживают ст. Аягуз Степная 30 [...]*

15. Какие имеют награды (ордена, грамоты, оружие) при Сов[етской].вл[асти].: *не имеет[...]*

20. Сведения об общественно-политической деятельности: *нет*

Аубакиров

Оп. Уполномоченный Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.11.

№ 6

Протокол допроса обвиняемого Аубакирова Болтыбека¹⁵

25 мая 1938 г.

Продолжение допроса

[...]

Аубакиров

Допросил Опер. Уполномоченный ОДТО ст. Аягуз

Сержант Гос.Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.17.

№ 7

**Протокол
очной ставки между обвиняемым [N]¹⁶ и Аубакировым Болтыбек¹⁷**

27 мая 1938 г.

[...] «Записано с моих слов правильно и мною лично прочитано. В переводе не нуждаюсь, все записанное для меня понятно».

Аубакиров

Допрошено: Оп. Уп. ОДТО ст. Аягуз

Сержант Гос.Безопасности Подпись

№8
Протокол
очной ставки между обвиняемым [N]¹⁸ и Аубакировым Болтыбек¹⁹

27 мая 1938 г.

[...] «Записано с моих слов правильно и мною лично прочитано. В переводе не нуждаюсь, все записанное для меня понятно».

Аубакиров

Допросил Оп.Уп.ОДТО ст. Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись

№9
Протокол
Очной ставки между обвиняемым [N]²⁰ и Аубакировым Болтыбек²¹

31 мая 1938 г.

[...] «Записано с моих слов правильно и мною лично прочитано. В переводе не нуждаюсь, все записанное для меня понятно».

Аубакиров

Допросил Оп.Уп.ОДТО ст. Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись

№ 10
Протокол
очной ставки между обвиняемым [N]²² и Аубакировым Болтыбек²³

1 июня 1938 г.

[...] «Записано с моих слов правильно, мною лично прочитано. Перевода не требуется».

Аубакиров

Допросил Опер.Уполномочен.ОДТО ст. Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись

№ 11
Протокол
очной ставки между обвиняемым [N]²⁴ и Аубакировым Болтыбек²⁵

1 июня 1938 г.

[...] «Записано с моих слов верно и мною лично прочитано. В переводе не нуждаюсь, все записанное для меня понятно».

Аубакиров

Допросил: Опер.Уполн. ОДТО ст. Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.127 – 128 об.; Л.129, 129 об.; Л.130; Л.131, 131 об.; Л.132.

№ 12

**Обвинительное заключение по следственному делу № 1848
по обвинению Аубакирова Балтыбек²⁶ по ст. 58-2-8-9-11 УК РСФСР**

7 июня 1938 г.

[...]

Резолюция. Утверждаю

Прокурор Подпись²⁷

Оп.2. Архивный номер 1635. Наблюдательное дело. Л.1-6.

№ 13

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

гор.Алма-Ата 8 июня 1938 г.

И.о. Прокурора Туркестано-Сибирской железной дороги [N], рассмотрев материалы дела № 1848 по обвинению Аубакирова Балтыбека²⁸ в преступлениях, предусмотренных ст.ст. 58-2, 58-8, 58-9, 58-11 УК РСФСР

н а ш е л:

Материалами расследования и личными признаниями обвиняемого Аубакирова Балтыбека установлено, на Туркестано-Сибирской железной дороге существовала национал-фашистская организация, филиал национал-фашистской организации Казахстана.

Под руководством и по заданиям руководителей центра филиала антисоветской националистической организации [F], [F], [F] и других, по ряду узлов железной дороги были организованы ячейки национал-фашистской организации, в одну из которых по вербовке [F], входил активным членом обвиняемый Аубакиров. Национал-фашистская организация ставила своей конечной целью свержение Советского строя, восстановление капитализма при помощи вооруженной интервенции соседних агрессивных капиталистических стран.

Методами антисоветской работы национал-фашистская организация избрала организацию диверсионных и террористических групп, организацию диверсий и террора, особенно на время войны СССР с капиталистическими странами, антисоветскую агитацию среди населения, создание массового недовольства трудящихся, сколачивание и подготовку национал-фашистских кадров.

На основании изложенного и руководствуясь ст.221 УПК

п о с т а н о в и л:

1. Обвинительное заключение по делу обвиняемого Аубакирова Балтыбека²⁹ по ст.ст. 58-2, 58-8, 58-9, 58-11 УК РСФСР утвердить и с квалификацией преступления согласиться.

2. Дело по обвинению Аубакирова Б. направить на рассмотрение Военной коллегии Верховного Суда Союза ССР, перечислив арестованного Аубакирова Б. дальнейшим содержанием под стражей за Военколлекцией.

И.о. Прокурор Туркестано-Сибирской ж.д. Подпись³⁰

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.174.

№ 14

**Протокол допроса
обвиняемого Аубакирова Болтыбека³¹**

22 июля 1938 г.

[...]

Аубакиров

Допросил Опер.Уполномоченный ОДТО ст. Аягуз

Сержант Гос.Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.18-21а.

№ 15
Из протокола
допроса обвиняемого Аубакирова Болтыбека³²

2 января 1939 г.

Начало допроса в 20 часов местного времени

Вопрос: Признаете себя виновным в предъявленном Вам обвинении?

Ответ: Виновным в предъявленном мне обвинении себя не признаю.

Вопрос: Вы подтверждаете свои показания, данные Вами на допросе 25 мая 1938 года?

Ответ: Данные мною показания на допросе 25 мая 1938 г. не подтверждаю, так как я показал ложь и участником антисоветской националистической группы я не был.

Вопрос: Подтверждаете показания, данные Вами на допросе 22 июля 1938 года прокурору Туркестано-Сибирской дороги?

Ответ: Показания, данные мною 22 июля 1938 года, также не подтверждаю и прокурор меня не допрашивал.

Вопрос: Почему не подтверждаете своих показаний, ранее данных Вами на следствии?

Ответ: Не подтверждаю своих показаний потому, что лица, показывающие на меня как-то: [N., N., N, N., N., N, N] имеют со мной счеты; [N., N., N, N., N., N, N], которые показывали на меня, что я являюсь участником антисоветской национальной группы; поэтому [по]считал [, что] отказываться бесполезно и их показания подтверждаю, но в настоящее время свои показания не подтверждаю, так как я показал ложь [...]

Я никакой антисоветской националистической группы не знаю и участником таковой не был.

[...]

Аубакиров

Допрос окончен в 2 часа 5 мин. местного времени 3-го января 1939 года.

Аубакиров

Допросил Оп. Уп. ОДТО ГУГБ ст. Аягуз
Сержант Гос. Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.22-23.

№ 16
Протокол
допроса обвиняемого Аубакирова Болтыбек³³

4 января 1939 г.

Начало допроса 21 час местного времени [...]

Допрос окончен в 1 час 30 минут местного времени 5-го января 1939 года.

К сему Аубакиров

Допросил Оп. Уп. ОДТО ГУГБ ст. Аягуз
Сержант Гос. Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.24-25.

№ 17
Протокол
очной ставки обвиняемому Аубакирову Болтыбек³⁴ со свидетелем [N]³⁵

6 января 1939 г.

[...] «Нами лично прочитано, записано с наших слов правильно. В переводе не нуждаемся. Все записанное понятно».

Аубакиров

Очную ставку провел Оп. Уп. ОДТО ГУГБ ст. Аягуз
Сержант Гос. Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.133-133об. Подпись – автограф.

№ 18
Протокол
очной ставки обвиняемому Аубакирову Болтыбек³⁶ со свидетелем [N]³⁷

7 января 1939 г.

[...] «Нами лично прочитано. Записано с наших слов правильно. В переводе не нуждаемся, так как записанное для нас понятно».

Аубакиров

Очную ставку провел Оп.Уп. ОДТО ГУГБ ст. Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.134 – 135об.

№ 19
Протокол
очной ставки обвиняемому Аубакирову Болтыбек³⁸ со свидетелем [N]³⁹

7-го января 1939 г.

[...] Ответ обвиняемого Аубакирова Болтабека

Показания [N] не подтверждаю, так как последний показывает неправду, и отвечать на дальнейшие вопросы отказываюсь.

[...]

Очную ставку провел Оп.Уп.ОДТО ГУГБ ст. Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.141 – 141об.

№ 20
Акт об отказе от подписи протокола очной ставки⁴⁰

7 января 1939 г.

Составлен настоящий акт в том, что [...] обвиняемым Аубакировым Болтыбек⁴¹, последний от подписи протокола очной ставки отказался, в чем и составлен настоящий акт, мотивируя отказ, что свидетель [N] лжет.

Подписи
Оп.У.ОДТО ГУГБ ст. Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись
Свидетель [N] Подпись
Обвиняемый: *Аубакиров*

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.142. Подписи чернилами.

№ 21
Протокол
допроса обвиняемого Аубакирова Болтыбек⁴²

8 января 1939 г.

Начало допроса 23.40 местного времени [...].
Допрос окончен в 1 час 15 мин. 9-го января местного времени.
«В переводе не нуждаюсь, все записанное для меня понятно».

Аубакиров

Допросил: Оп.Уп.ОДТО ГУГБ ст. Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.26 – 26 об.

№ 22
Протокол
очной ставки обвиняемому Аубакирову Болтыбек⁴³ со свидетелем [N]⁴⁴

8 января 1939 г.

[...] «Нами лично прочитано. Записано с наших слов правильно. В переводе не нуждаемся, так как все записанное понятно».

[...]

Аубакиров

Допросил: Оп.Уп. ОД ТО ГУГБ ст. Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.136 – 137об.

№ 23
Протокол
очной ставки обвиняемому Аубакирову Болтыбек⁴⁵ свидетелем [N]⁴⁶

10 января 1939 г.⁴⁷

[...]

Показания свидетеля [N]: [...].

Показания обвиняемого Аубакирова Болтыбек⁴⁸.

Вопрос: [...]

Ответ: Показания [N] не подтверждаю, показания давать на дальнейшие вопросы отказываюсь, так как [N] я не знаю.

[...]

Допросил Оп.Уп.ОДТО ГУГБ Аягуз
Сержант Гос.Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.138 – 139.

№ 24
Протокол⁴⁹

10 января 1939 г.

Мы, нижеподписавшиеся начальник ОДТО ГУГБ НКВД ст. Аягуз лейтенант Гос.Безопасности [N], Опер.Уполн. ОДТО ГУГБ ст.Аягуз сержант Гос.Безопасности Ершов, свидетель [N] сего числа составили настоящий протокол о нижеследующем:

На основании ст.137 У.П.К. обвиняемому Аубакирову Болтыбек⁵⁰ была сделана очная ставка со свидетелем [N], которым была зачтена ст.137 УПК, после показаний свидетеля [N] о действиях обвиняемого Аубакирова Болтыбек⁵¹. Последний дать показания отказался, также и от подписи протокола очной ставки, мотивируя, «что я свидетеля [N] не знаю».

Нач.ОДТО ГУГБ ст.Аягуз лейтенант Гос.Безопасности Подпись
Опер.Уполн. ОДТО, сержант гос.безопасности Подпись
Свидетель [N] Подпись
Обвиняемый Аубакиров Болтыбек от подписи отказался.

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.140.

№ 25

Из постановления о переквалификации предъявленного обвинения/

Постановление

/о переквалификации предъявленного обвинения/

Ст.Аягуз, Турксиб.Ж.д. 11 января 1939 г.

[...] до ареста работал учителем начальных классов средней казахской школы №8 ст.Аягуз.

В преступлении, предусмотренном ст.58 п.2-8-9-11 УК РСФСР,

нашел:

В процессе следствия установлено, что Аубакиров Болтыбек⁵², работая учителем при школе №8 ст.Аягуз и секретарем комсомольской организации с 1935 года по июнь 1937 г., являлся участником антисоветской националистической группы, существовавшей при ст.Аягуз, по заданию которой проводил антисоветскую подрывную работу в школе №8 и в комсомольской организации этой же школы.

П о с т а н о в и л:

Предъявленное обвинение Аубакирову Болтыбек⁵³ по ст.52 п.2-8-9-11 УК РСФСР переквалифицировать на ст.58-7-11 УК РСФСР. Мера пресечения способов уклонения от следствия и суда оставить прежней, т.е. содержание под стражей при ОДТО ГУГБ НКВД ст.Аягуз.

Опер.Упол. ОДТО ГУГБ НКВД ст.Аягуз.

Сержант Гос.Безопасности Подпись

Настоящее постановление мне объявлено января 11 дня 1939 г.⁵⁴

Подпись обвиняемого

Помета: против «подпись обвиняемого» вписано чернилами «от подписи отказался».

Резолюция: Утверждаю

нач.ОДТО ГУГБ НКВД ст.Аягуз

Лейтенант Гос.Безопасности [N] Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.2.

№ 26

Из протокола допроса Балтабека Аубакирова

Протокол допроса обвиняемого Аубакирова Болтыбек⁵⁵

13 января 1939 г.

Начало допроса в 12 часов 45 минут местного времени

Вопрос: [...]

Ответ: [...] *От дачи показаний на показания свидетеля [N]⁵⁶ на очной ставке я отказался потому, что последнего совершенно не знаю, и он показал на меня ложь.*

Вопрос: [...]

Ответ: *От подписи протоколов очных ставок со свидетелями [N] и [N] отказался по вышеизложенной причине.*

Вопрос: [...]

Ответ: *В предъявленном мне обвинении по ст. 58 п.7 и 11 УК виновным себя не признаю.*

Допрос окончен в 14 часов 35 минут местного времени 13-го января 1939 года.

«Мною прочитано, записано с моих слов правильно». Аубакиров

Допросил Оп.Уп.ОДТО ГУГБ ст. Аягуз

Сержант Гос.Безопасности Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.27 – 27 об.

№ 27

Прокурору Аягузского р[айо]на II-го участка Туркестано-Сиб. ж.д.
от Аубакирова Балтабека

Заявление⁵⁷

15 января 1939 г.

Отвечаю на ваш вопрос о том, что почему я не расписывался в протоколе⁵⁸:

Во-первых, [N]⁵⁹ незнаком на какой работе я работал; когда я работал в школе, то он в это время работал на 3-й дистанции пути.

Во-вторых, следователь Ершов просил о том, чтоб я дал своё показание на [N].

Я показания не дал, а поэтому требуется очная ставка, т.е. требую; теперь [N] дает ложные показания, а [N] я не знаю. Ершов агитировал [N], а поэтому он дает неверное показание. Когда следователь Ершов делает очную ставку со свидетелями, [то] неверно делает. Например:

Ранее Ершов допрашивал с меня; то, что я говорил, он не записывал. Теперь, когда делали очную ставку со свидетелями, то я задал вопрос свидетелям. Этого [он] не указывал в протоколе, остался без конца. Поэтому я не буду расписываться и не хочу, чтобы мне делали очную ставку.

Меня обвиняет по статье 58-2-8-9 [и] 58-7-11. Отвечаю на вопрос, почему я не расписался: на основании статей 58-7-11 меня не допрашивали.

Говорят, что со слов это неверно. Только обманывал меня следующим путем: насильственно заставляли меня.

Меня держат в холодной камере. Нахожусь [в] самом трудном условии.

Поэтому ставлю вам известность.

15/1 1939 г.

Переводил [с казахского языка]: [F] Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.183-183об. Рукопись чернилами. Перевод сделан с оригинала, написанного Балтабеком Аубакировым чернилами собственноручно на казахском языке на основе латиницы.

№ 28

Дополнительный ответ
Балтабека Аубакирова

15 января 1939 г.

После ознакомления [с] делом № 1848 мои дополнительные ответы (показания) следующие:

1) Следователь Ершов следствие вел неправильно. Вопросы протокола от 25/V 1938 г. следователь Ершов написал сам и ответы также написал сам. Мне не дал спать днем и ночью, и несколько дней не отпустил в камеру, ругал меня плохими словами и заставил подписать. Я не знаю никаких антигосударственных организаций, и не был членом такой организации.

2) Давление на меня материалом [N, N, N, N, N]⁶⁰, при очной ставке с этими людьми следователь Ершов неправильно сделал очную ставку. Не давал открыть рот и говорить, написал протокол и ответы он сам, и заставил меня подписать. Если я хочу задавать вопросы давшим показания, он мне говорит: «Не открывай рот, у тебя нет права говорить»⁶¹. Также не дал слова давшим показания, просто их посадил в обе стороны стола. Только спрашивал о том, что мы знаем ли друг друга. Сам написал протокол, сам отвечал, а меня заставил подписать.

3) Протокол от 22 июля 1938 года следователь Ершов с [N.] написали сами и сами отвечали, и оба вместе заставили меня подписать. В этом протоколе написано, что я признал перед прокурором, – это неверно. Протокол написан самим следователем и ответы даны им же. Потом Ершов и [N] ругали меня, угрожали посадить в «карцер» и заставили меня подписать против моей воли. После того, как я подписал протокол, с одним человеком, одетым в железнодорожную форму, пришел Елчин и заявил, что этот гражданин – Заместитель прокурора. Зам.прокурора спрашивал меня о том, что подтверждаю ли я подписанный мной протокол? Я заявил, что не подтверждаю и рассказал об издевательствах, которые надо мною были сделаны. Потом меня вернули в камеру и после чего написали, что Аубакиров Балтабек в этом признал перед прокурором. Это неверно.

4) Я не враг народа, [в] никакой антигосударственной организации не был и никто меня не вербовал в члены таковой.

Все время следователь Ершов ругает меня, заявляя врагом народа. Это неверно.

5) Указанных в протоколе от 25-мая и 22 июля 1938 г. [действий] я никогда не сделал. Всё ложь, клевета. Меня заставил подписать против моей воли. Я 10-го июня 1938 года написал вождам Ежову⁶², Сталину⁶³, Калинин⁶⁴, написал о выше указанных издевательствах, которые надо мною сделаны.

Мне не сказали о том, какой ответ был на мое заявление. И заявляя, что я написал без ихнего разрешения, запретили мне переговорить с семьей и не допускает передачу. В суровом морозе зимы не имею обуви, держат босиком⁶⁵.

6) 1-июня 1938 года, обвинив меня по 2-8-9-11 пунктам ст.58, дали мне подписать. Мое дело было послано в военную коллегияю. Не знаю, по какой причине военной коллегией мое дело возвращено. Таким образом по истечении 8-месяцев после возвращения меня в Аягуз без всяких следствий дали мне подписать, обвинив меня пунктом 7-11 ст.58. Это в корне не правильно. Какое у меня вражеское действие, мне говорят, что я вредил производству, я никакого вреда не сделал. Это тоже сплошная ложь. После истечения 8-месяцев имеется акт о том, что успеваемость учеников, обученных мною, 66%. Это не верно. Этот акт составлен после заключения меня по указанию следователя Ершова. Когда я преподавал в школе, директор школы М.Битанов⁶⁶ дал оценку моему классу о том, что успеваемость хорошая. А после заключения меня дает показания, что я учил плохо. Это показывает, что следователь Ершов агитировал.

7) Очная ставка с учителем [N] тоже проводилась неправильно. Следователь Ершов до меня вызвал [N], написал протокол, [который] и был подписан [N]. [N] я задавал вопросы, которые в протокол не внесены. Следователь Ершов вел следствие с целью обвинить. При очной ставке [со] свидетелями [N., N., N.] их вызвал раньше меня, агитировал написать протокол, и они подписали.

8) Я просил вызвать на очную ставку с [N., N., N., N., N.], которые дали на меня показания. Но с ними не ставили меня на очную ставку. Это же показывает ложности дела.

9) Я отказался от очной ставки с [N]. За это меня посылают в холодную камеру, похожую на «карцер». В этой камере человек не может прожить: очень холодно, окно покрыто снегом, темно. По инструкции Наркома СССР каждому арестанту полагается в месяц 750 г сахара, но этого мне не отпускают. Следователь Ершов просил меня дать показание на [N]. Он сказал мне дать показание на [N] в том, что он был в организации. Я сказал, [что] не могу дать показание, что он был членом организации, когда самой организации не имеется. Теперь [N] ставит свидетелем. У следователя Ершова – это тоже неправильно.

10) Когда я сказал прокурору 2-го участка ст. Аягуз о том, что по 7-11 пунктам ст. 58 никаких следствий не велось, то он ответил, что никаких следствий не нужно. В виду того, что по 7-11 пунктам ст. 58 не было никаких следствий, я отказался подписать обвинительное заключение. За отказ от подписи этого заключения меня посадили в холодную камеру, не разрешили стирать грязные одежды и не отпускали табаку.

11) Не выдали мне причитающиеся за отпуск деньги по работе в школе. Другие учителя через следователя Ершова получили деньги, а мне не отпустили. Сейчас я в очень плохом положении. Обувь и деньги мне не разрешает принимать. Если правду сказать, в школе не было никакой организации. Меня никто не вербовал в организацию. Все ложь, заставили подписать протоколы против моей воли.

12) За преступления, совершенные в школе, [N, N, N] я исключил из рядов комсомола и [N] 7 сентября 1936 года исключил из школы. Они после заключения самих по личным склокам дали на меня показания о том, что я состою в организации. Я никаких организаций не знаю, меня никто не вербовал в организацию.

13) Протоколы от 25/V и 22/VII 1938 года написаны самим следователем Ершовым и ответы написаны им самим же. Меня лишили права и заставили подписать. Всё ложь.

Также по пунктам 7-11 ст.58 никаких следствий не велось, подлежащие к 7-пункту никакой диверсией не занимался. Поэтому прошу судьи, чтобы за эти ложные дела меня не обвинять. Вести следствие точно. Еще прошу очную ставку с [N, N, N, N, N]. Мне хочется быть с ними на очной ставке.

15/I 39 г. писал Аубакиров.

С казахского на русский язык копировал (перевел) [F] Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.186-188об. Рукопись чернилами. Перевод сделан с оригинала, написанного Балтабеком Аубакировым чернилами собственноручно на казахском языке на основе латиницы.

№ 29

Из постановления
об отказе обвиняемому Аубакирову Болтыбек⁶⁷
в производстве очных ставок с [N, N]⁶⁸

17 января 1939 г.

Я, Опер.Уполн. ОДТО ГУГБ НКВД ст. Аягуз сержант Гос.Безопасности Ершов, рассмотрев дополнительное собственноручное показание обвиняемого по делу № 1848 Аубакирова Болтыбек,

[...]

нашел:

[...] производство же очной ставки с [N., N.] следствие считает бесполезным, так как [N, N] от своих признательных показаний отказались, откажутся они и на очной ставке, поэтому руководствуясь ст.114 УК

постановил:

Отказать обвиняемому Аубакирову Болтыбек⁶⁹ в производстве очных ставок с выше перечисленными лицами, о чем объявить ему сем-же.

Опер.Уполн. ОДТО ГУГБ ст. Аягуз
сержант Гос.Безопасности Подпись

Настоящее постановление мне объявлено января «17» дня 1939 г.⁷⁰
Обвиняемый от подписи постановлению отказался

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.189.

№ 30

Из протокола
допроса обвиняемого Аубакирова Балтыбек⁷¹

17 января 1939 г.

Начало допроса в 11 часов 45 минут местного времени.

Вопрос: Кто по Вашему делу вел следствие и кто Вас допрашивал?

Ответ: Следствие по моему делу вел следователь ОДТО ГУГБ Аягуз Ершов, он же меня допрашивал, кроме его меня допрашивал следователь ДТОГУГБ г.Алма-Аты [N] два раза.

[...]

Вопрос: Чем и каким образом Вас заставляли подписывать протоколы, и кто? Какие над Вами были издевательства?

Ответ: Это для меня не нужно и об этом я буду говорить только на суде.

[...]

Вопрос: [...]

Ответ: Предъявлять протокол мне надо, я его знаю и отвечать на вопрос не буду, так как следствие по моему делу закончено 15 января 1939 года.

[...]

Вопрос: [...]

Ответ: Зачитывать их показания мне не надо, так как я их читал лично, и они показывают неправду.

Вопрос: [...]

Ответ: Отвечать отказываюсь.

Вопрос: Почему Вы отказываетесь отвечать на задаваемые следствием вопросы?

Ответ: На эти вопросы я отвечал раньше.

Вопрос: Когда и кому Вы передавали заявление на имя руководителей Советского правительства о[б] издевательствах?

Ответ: Отвечать на этот вопрос не буду.

Вопрос: Почему вы отказываетесь отвечать на этот вопрос?

Ответ: Отвечать вообще не хочу.

Вопрос: [...]

Ответ: ...*Разговаривать я ничего не желаю.*

Вопрос: [...]

Ответ: *На этот вопрос я отвечал, больше отвечать не хочу.*

Вопрос: [...]

Ответ: *Отвечать отказываюсь.*

Вопрос: [...]

Ответ: *На это я писал раньше и отвечать не буду.*

Вопрос: [...]

Ответ: *От ответа отказываюсь.*

Вопрос: Почему Вы отказываетесь отвечать, когда Вас уличают в Вашей клевете?

Ответ: *Говорить не хочу.*

Вопрос: Кто не разрешил принимать обувь, деньги и кто Вам приносил, и когда?

Ответ: *Не принята передача 17-го июля 1938 года, когда меня направляли в тюрьму г.Алма-Ата и я находился в вагоне, [когда] мне сестра принесла передачу, которую не принял следователь Еришов.*

Вопрос: У Вас есть кто из родственников проживающих в Аягузе?

Ответ: *Мне неизвестно, есть кто сейчас или нет.*

Вопрос: Сколько Вы получили сахара, находясь при КПЗ ОДТО ст. Аягуз?

Ответ: *За период моего нахождения при КПЗ ОДТО ст. Аягуз, т.е. с 21-го декабря 1938 года по 16 января 1939 года, мною получено только 250 грамм.*

Вопрос: Вам предъявляется акт от 17-го января, что сахар выдан на январь месяц два раза, то есть 30 декабря 1938 года и 16 января 1939 г., а всего выдан по 500 грамм?

Ответ: *Отвечать я отказываюсь потому, что не знаю и это меня не касается.*

Допросили:

Начальник ОДТО ГУГБ ст. Аягуз, лейтенант Гос.Без. [N] Подпись

Оп.уп. ОДТО ГУГБ ст. Аягуз, сержант Гос.Без. Подпись

Помета: Обвиняемый Аубакиров Болтыбек⁷² от подписи протокола допроса отказался.

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.207 – 208об.

**№ 31
Справка**

18 января 1939 г.

При обследовании Аубакирова Балтыбека⁷³ обморожение частей тела и конечностей не обнаружено.

Дежур[ный] врач [N] Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.211.

**№ 32
Из протокола
/объявления окончания следствия/
Ст. Аягуз**

18 января 1939 года

[...]

Обвиняемый Аубакиров Болтыбек⁷⁴, ознакомившись [...], заявил: «*Все дополнительные документы и дополнительные показания, написанные собственноручно на родном языке от 15 января 1939 года, приложить к делу, больше ничего не требую. От подписи отказываюсь.*».

[...]

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.229.

№ 33

**Постановление
о выделении материалов в особое производство**

26 января 1939 г.

Постановил: [...]

Выделить: [...]

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.228.

№ 34

О препровождении для слушания дела по обвинению Аубакирова Б. [...]

3 марта 1939 г.

Линейному суду Турксиб[ской] ж[елезной] д[ороги]

При этом препровождаю для слушания дело № 1848/100-с по обвинению гр-н – Аубакирова Б. и [F] по ст. 58-7-11 УК.

Поддержание обвинения по делу считаю обязательным.

Сообщаю, что оба находятся под стражей при [...] ОДТО ГУГБ ст. Аягуз и перечислены дальнейшим содержанием за Вами.

Прил.: Дело на 237 л.

И.о.Прокурора Туркестано-Сиб.ж.д. [N] Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Наблюдательное дело. Л.48.

№ 35

Телеграмма об этапировании Аубакирова Б. и [F]

23 марта 1939 г.

Аягуз УНЛМ⁷⁵

Этапированы вагонзаком⁷⁶ следственно заключенные Аубакиров Болтыбек⁷⁷ и [F]. Содержите приезда суда. Отправлены 23 марта поезд 82.

НСУД [N]

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.243.

№ 36

**Телеграмма
о просьбе сообщить дату рассмотрения дела Балтабека Аубакирова**

17 мая 1939 г.

[...]

Лин[ейный] суд Турксиб.ж.д.

В Алма-Атинской тюрьме за Вами с февраля месяца 1939 г. содержится следственно-заключенный Аубакиров Балтыбек⁷⁸.

Прошу Вас сообщить, когда указанное дело Вами будет рассмотрено.

ВР[еменно] И[сполняющий] Д[олжность] нач.отдела
по спецделам Прокуратуры КазССР [N]

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.252.

№ 37

Телеграмма

о дате слушания дела Балтабека Аубакирова

*не ранее 17 мая 1939 г. –
не позднее 13 июня 1939 г.⁷⁹*

Линейный суд Турксиб. ж.д. сообщает, что дело по обвинению Аубакирова Балтыбек⁸⁰ назначено к слушанию на 21/VI-39 г. на ст. Аягуз.

Пред[седатель] лин[ейного] суда: [N]
Зав.Секр[етария]том: [N]

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.253.

№ 38

Телеграмма

о направлении вагон заком [F] и Балтабека Аубакирова

Алма-Ата 13 июня 1939 г.

Аягуз УНЛМ⁸¹

Направлены вам следственно заключенные [F] Аубакиров Балтыбек⁸² вагоном заком 13 июня поезд 82.

Содержите приезда суда.
Исполнение сообщите.

НСУД [N]

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.258.

№ 39

Из анкеты Балтабека Аубакирова

Анкета на обвиняемого Аубакирова Болтабек⁸³

19 июня 1939 г.

[...]

12. Семейное положение: семейный⁸⁴

[...]

18. С какого времени находится под стражей по данному делу: с 28/IV-1938 г.

19. Состояние здоровья: хорошее

20. Когда получена копия обвинительного заключения: 19/III – 1939 г.

Подпись обвиняемого *Аубакиров*
Председательствующий Подпись
Секретарь Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.265-265об.

№ 40

Из приговора Балтабеку Аубакирову

Приговор

Именем Союза Советских Социалистических республик

20 июня 1939 г.

Выездная сессия Линейного Суда Т[уркестано]-Сиб[ирской] ж[елезной]-д[ороги] в составе⁸⁵:
[...]

п р и г о в о р и л:

Аубакирова Балтабек⁸⁶ подвергнуть мере уголовного наказания по ст. 58-7-11- УК РСФСР
лишению свободы сроком на десять лет с поражением в правах [...]

Пред[седатель] [N] Подпись

Нар[одные] заседатели [N,N] Подпись, Подпись

Ст[анция] Аягуз

Туркс.ж.д.

20/VI. 1939 г. 22 ч.30 мин. м.вр.

Оп.2. Архивный номер 1635..Л.275 – 278об. Рукопись.

№ 41

Жалоба Балтабека Аубакирова в Транспортную Коллегию
Верховного Суда Союза ССР

Транспортной Коллегии Верховного Суда Союза ССР г. Москва
в настоящее время отбывающий срок по ст.58,7.11 УК РСФСР
ДВК⁸⁷ г. Магадан, Хаттынах⁸⁸ з/к⁸⁹ от Аубакирова Балтабека

15 ноября 1940 г.

Жалоба

Согласно решению Линейного суда Туркестаносиб[ирской] железной дороги от 20/VI.39 года по стат.58.7-11 УК РСФСР в г. Аягуз Алма-Атинской области я был приговорен [к] л[ишению]/с[вободы] сроком [на] 10 лет, поражения [в] права[х] [на] 5 лет за член[ство] [в] национал фашистск[ой] организации и вредительство, а почему я считаю, что приговор суда неверный; а поэтому прошу вас разобрать мою жалобу и обратить особое внимание [на] ниже следующие мои оправдательные показания по данному делу.

1. Во время предварительного следствия Н.К.В.Д. я был вынужден [терпеть] издевательства, также через насилие. Я, Аубакиров Балтабек, признал сам себя ложно член[ом] национал фашистской организации и [во] вредительстве; поэтому во время судебного следствия [мною] было сказано также, [что] я имел большие претензии, [но] суд не принял [на] [это] никакого внимания.

2. Меня [якобы] завербовал осужденный по ст.58-7-11 бывший директор школы Битанов Мураткан, [N, N, N] и другие. Они на меня показали о том, что [я] член национал. фашист[ской] организации и [занимался] вредительство[м]; а поэтому мне нужна была личная ставка во время судебного следствия, я также попросил от Линейного суда ж[елезной] д[ороги] [личную ставку] [с] [N, N, N] и другими, [но] мою просьбу состав суда не принял и ответил, что, согласно Следствию Н.К.В.Д., «факты [относительно] тебя установлены».

3. Во время судебного следствия свидетельских показаний против меня совершено не было, а все свидетельские показания, наоборот, меня по данному делу оправдал[и], также свидетели [дали] показания такие: Аубакиров Балтабек во время своей учительской работы [членом] национал. фашистской организации и вредителем не был.

4. Судебное следствие меня приговорило на основе обвинительного заключения НКВД, не обратило никакого внимания [на] свидетельские показания, также [на] показания мои; во время судебного следствия не были вызваны свидетели с моей стороны, которые должны [были] дать показание о том, что [членом] национал фашистских организаций я не был.

5. Во время предварительного следствия Н.К.В.Д. [относительно] меня следствие [так] происходило. А также я было допрошен неправильно потому, что [ко] мне [следователь Ершов] применил физические меры, дали мне 10 суток в истопке, после [э]того я ложно признал [себя] виновным полностью по статье 58-7-11 лишь только через издевательства Н.К.В.Д.

6. До открытие судебного заседания суда я не использовал статей 206 У.П.К. также предусмотренного меня положения.

7. во время судебного следствия преступление как члена национал фашист[ской] организации и вредительства факты [относительно] меня не установлены; поэтому нет никаких показаний свидетелей, а также других [относительно] меня фактов: только установленные мной показания, [которые были] выбиты.

Осужденный по ст. 58-7-11 Битанов и другие – они несколько человек – дали [на] меня показание о том, что, как будто я, Аубакиров Балтабек, состоял членом нац[ионал].фаш[истской] организации и [занимался] вредительство[м]; кроме этого в деле никаких подтверждений о том, что я состоял членом нац[ионал].фашист[ской] организации. Ершов меня заверил лично, что [его] цель – угробить меня, а поэтому судебное следствие не обратил[о] никакого внимание на это положение.

8. Организаций национал фашист[ских], никакой связи с Битановым, Ибраимовым я совершенно не имел. Не то что [членом] фаш[истской] шайки, даже не имел никакого понятия, что такая есть организация, потому что я, Аубакиров Балтабек, с 15 лет был воспитан советской школой до занимаемой должности учителем⁹⁰.

9. по статье 58-7-11 меня совершенно не подлежит потому, что нет никакой цели вредительства, расхищения имущества и средств государства также в школе, [в] которой я последнее время работал.

10. Нет никакого основания и не имеет никакого значения также показание судить меня по ст. 58-7-11 как член[а] нац[ионал] фашист[ской] организации и [за] вредительство; суд меня приговорил на основе обвинительного заключения Н.К.В.Д., а поэтому прошу вас разобрать[ся] [в] моей просьбе и обратить особое внимание [на] выше изложенные мной поданные показания.

Прошу [...] [ответ] [на] жалобу сообщить [по адресу] ДВК. г.Магадан, Хаттынах, Комендатуре у с.в⁹¹. ИТЛ НКВД.

Аубакирову Балтабеку
15/XI – 40

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.281-282об. Рукопись чернилами.

№ 42

Из протеста на приговор линейного суда по делу Аубакирова [...]

**В Ж[елезно]/д[орожную] коллегия Верховного суда Союза ССР
ПРОТЕСТ**

на приговор лин[ейного] суда по делу Аубакирова [...]

4 июля 1941 г.

[...]

О п р е д е л е н и е:

[...] приговор в отношении Аубакирова [...] отменить и дело передать на новое рассмотрение со стадии предварительного следствия.

Председательствующий [X] Подпись

Члены [X] Подпись

[X] Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.283-286.

№ 43

**Об убытии Балтабека Аубакирова в распоряжение Севвостоклага НКВД
Зам[естителю] нач[альника] ОТО НКВД
Сержанту Гос.Безопасности тов. [X]**

не ранее 10 октября 1941 г.

Ст.Аягуз на № 1759 от 10/X-41 г.

Сообщаем, что з/к Аубакиров Балтабек⁹² [...] из тюрьмы №1 НКВД убыли 29/VI-39 г. [в] г.Владивосток в распоряжение Севвостлага⁹³ НКВД по наряду Гулаг'а № 499.

Начальник общей тюрьмы №1 НКВД КазССР
Сержант Гос.Безопасности [X] Подпись
Секр[етерь] [X] Подпись
Исп.[олнитель] [X] Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.325. Подписи сделаны карандашом.

№ 44

**Письмо о просьбе сообщить местонахождение Балтабека Аубакирова и [F] в связи с отменой
приговора по их делу и поступления дела на доследование**

**Начальнику Сев[в]остлага НКВД
г. Магадан Хабаровского края**

11 декабря 1941 г.

По имеющимся у нас данным 29 июня 1939 года по наряду ГУЛАГ'а НКВД СССР за № 499 из Алма-Атинской тюрьмы в Сев[в]остлаг этапированы были для отбывания наказания осужденные Аубакиров Балтыбек⁹⁴ 1911 г.р. уроженец Бишкарагайского⁹⁵ района Восточно-Казахстанской области и [F]. [...]

В связи с отменой приговора по их делу и поступления к нам дела на доследование просим срочно сообщить местонахождение Аубакирова и [F].

Нач[альник]ТО НКВД ТС ЖД
лейтенант госбез[опасности] [X]⁹⁶
Нач.след[ственного] отделения ТО НКВД
лейтенант госбез[опасности] [X] Подпись

Оп.2. Архивный номер 1635. Наблюдательное дело. Л. [до л.80].

№ 45

Телеграмма об отказе в этапировании Балтабека Аубакирова

**в гор. Магадан, Хаб[аровского] Края
в дополн[ение] н[а]/№ 05991 от 3/IX-1941**

января 1942 г. – не позже 21 февраля 1942 г.⁹⁷

[...]

Сообщаем, что требуемый Вами к этапированию заключенный Аубакиров Балтабек 1911 года рожд., осужденный [...] на 10 лет содержится⁹⁸ в «СевВостлаг» в НКВД гор. Магадан, Хабаровского края на основании приказа Наркома Внутренних Дел СССР Наркомюста и Прокурора СССР от 25/IX-41 г., за № 0432/036/Пр/106-е,⁹⁹ этапирование его в Ваш адрес производиться не будет¹⁰⁰.

[Начальник Сев[в]остлага НКВД]

Оп.2. Архивный номер 1635. Наблюдательное дело. Л.80.

№ 46

Из письма военного прокурора Турксиб.ж.д. о необходимости отправки дела Б Аубакирова и [F] по месту содержания обвиняемых для дальнейшего расследования

**Начальнику Т[ранспортного] О[тдела] НКВД
Турксиб[ской].ж.д.**

21 февраля 1942 г.

При этом направляю в 2-х экземплярах сообщения «Севвостоклага» об этапировании Аубакирова и [F] по ст.58-2-7-11 УК, считаю необходимым дело направить [по] месту содержания обвиняемых для дальнейшего расследования.

Приложение: по тексту.

Военный прокурор Турксиб.ж. [N] Подпись

2 экз[емпляра].

1-адресату

2-н/пр.62 с. 38 г.

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.226

№ 47

**Из постановления
о направлении следственного дела по обвинению Балтабека Аубакирова и [F] в Военный
Трибунал Войск НКВД г. Магадана Хабаровского края**

город Алма-Ата *16 марта 1942 г.*

[...]

п о с т а н о в и л:

Следственное дело № 1848 /100 по обвинению Аубакирова Балтыбека¹⁰¹ и [F] согласно приказа НКВД СССР № 0432/036 направить в Военный Трибунал Войск НКВД г. Магадана Хабаровского края, так как обвиняемые содержатся в Севвостоклаге НКВД г. Магадан.

Следователь ТО НКВД ТОЖД
сержант госуд.безоп. [N] Подпись¹⁰²

Резолюция: «Согласен»
ст.следователь ТО НКВД Туркс.ж.д.
сержант госбезоп. [N] Подпись

Резолюция: «Утверждаю»
Н[ачальник]к ТО НКВД Туркс.ж.д.
Ст.лейтенант Госуд.безоп. [N] Подпись¹⁰³

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.334 – 334об.

№ 48

Сообщение о смерти Балтабека Аубакирова¹⁰⁴

НКВД – СССР

**Главное управление исправительно-трудовых лагерей и
трудовых поселений**

**Север-Восточные исправительно-трудовые лагеря
Председателю Военного Трибунала Войск НКВД при
Дальстрое Военюристу 3 ранга – [X]**

Здесь 15 марта 1943 г.

№ дел 2 отделение

№ 02692 на № 1848 от 5 марта 1943 г.

Сообщаем, что [...] Аубакиров Болтыбек¹⁰⁵, 1911 г. рождения 29 марта 1941 г. умер в Севлаге,
л/д.3-35624/

Нач-к II отдел[ения] II отдела¹⁰⁶

УСВИТЛ НКВД [N] Подпись¹⁰⁷

Руководитель группы II отделения [N] Подпись¹⁰⁸

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.238.

№ 49

Постановление

**о принятии дела в отношении Балтабека Аубакирова и [F] к производству и произведению
расследования по признакам ст. 58-7 и 11 УК РСФСР]**

Постановление

пос. Сусуман¹⁰⁹ 23 марта 1943 г.

Военный следователь Военной прокуратуры В/НКВД по СДС Военный юрист Гусев

Рассмотрев уголовное дело на Аубакирова Балдыбека¹¹⁰ и [F],

на ш е л:

20 июня 1939 г. Аубакиров и [F] были осуждены Выездной сессией Линейного суда Туркмено-Сибирской¹¹¹ железной дороги по ст. 58-7 и 11 УК. Приговор в отношении которых определением Железнодорожной коллегией Верховного Суда СССР от 4 июля 1941 года отменен с направлением дела на доследование со стадии предварительного следствия и принимая во внимание указание Военного прокурора В/НКВД по СДС от 16 марта 1943 года за № 026, руководствуясь ст. 110 УПК¹¹² РСФСР,

п о с т а н о в и л:

Дело в отношении Аубакирова Балдыбека¹¹³ и [F] принять к своему производству и произвести расследование по признакам ст. 58-7 и 11 УК РСФСР.

Военный следователь

Военный юрист Гусев

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.341.

№ 50

Из постановления

о прекращении дела в отношении Аубакирова Балтабека

Постановление

пос. Сусуман 23 марта 1943 г.

[...]

на ш е л:

[...]

п о с т а н о в и л:

Дело в отношении Аубакирова Балтыбека¹¹⁴, обвиняемого по ст. 58-7 и 11 УК, за смертью последнего производством прекратить.

Воен[ный] сл[едователь]
Воен[ный]юр[ист] Гусев

Резолюция: «Утверждаю»

Пом[ощник]. Военного Прокурора В/НКВД по СДС
Военный юрист 2 ранга [X] Подпись¹¹⁵

Оп.2. Архивный номер 1635. Л.342.

№ 51

Из постановления

о посмертной реабилитации Аубакирова Балтабека

ПОСТАНОВЛЕНИЕ

гор. Алма-Ата 6 января 1958 г.

Пом[ощник] Транспортного прокурора Турк.-Сиб. ж.д., мл. советник юстиции Э.Гринберг, рассмотрев архивно-следственное дело по обвинению Аубакирова Балдыбека¹¹⁶ и [F] по ст. 58-7-11 УК РСФСР, из коих впоследствии дело в отношении Аубакирова Б. было прекращено в силу ст.4.п.1 УПК РСФСР за смертью обвиняемого, [...]

н а ш е л:

Настоящее дело было возбуждено бывш[ими] органами ГУГБ НКВД на ст. Аягуз Турксиб. ж.д. в 1938 году.

Аубакиров Балтыбек¹¹⁷, 1911 г. рождения, уроженец аула Калманбет, Бишкарагайского района Восточно-Казахстанской области, казах, б[ес]/п[артийный], с низшим образованием, одинокий, имевший на своем иждивении родителей отца и мать, работавший учителем неполной средней школы № 8 на ст. Аягуз Турксиб. ж.д., не судимый, был арестован 28 апреля 1938 года по обвинению в совершении преступлений, предусмотренных ст.ст. 58-7 и 11 УК РСФСР /л.л.д.1-2/.

[...]

Следствие по делу велось с грубейшим нарушением социалистической законности и уголовно-процессуальных норм, в частности, с нарушением ст.136 УПК РСФСР.

В начале, в ответ на поставленные следователем провокационные вопросы о том, что следствию известно о их принадлежности к антисоветской националистической организации Аубакиров и [F]¹¹⁸ дали признательные показания, подтвердив о том, что они, якобы, являлись членами антисоветской националистической организации, существовавшей, якобы, на Туркестано-Сибирской ж.д., пояснив: Аубакиров о том, что в эту к-р организацию был якобы вовлечен директором школы № 8 на ст. Аягуз Битановым М. [...]

Затем Аубакиров и [F], начиная со 2 января 1939 г. и на всем протяжении следствия вину свою категорически отрицали и, сославшись на необъективность следствия и отказавшись от ранее данных ими признательных показаний, пояснили, что они были вынужденными и ложными /л.л.д.22-27,36-39, 186-188, 224/.

Несмотря на явную недоказанность обвинения Аубакиров и [F] были преданы суду по ст.ст. 58-7 и 11 УК РСФСР и им было вменено в вину, что они, являясь участниками антисоветской националистической группы, якобы существовавшей при станции Аягуз, Аубакиров, будучи вовлечен в эту группу в 1936 г. Битановым М., «активно проводил подрывную работу в школе: развалил работу комсомольской организации, воспитывал учащуюся молодежь в антисоветском направлении» [...] /л.л.д. 234-235 и 239/.

В суде Аубакиров и [F] вину свою также отрицали, при этом указали, что их признательные показания на предварительном следствии были вынужденные и явились результатом применения к ним следователем незаконных методов следствия /л.л.д. 273-274/.

Приговором линейного суда Турксиб. ж.д. от 20 июля 1939 г. Аубакиров и [F] были признаны виновными по ст.ст. 58-7 и 11 УК РСФСР и осуждены к лишению свободы: первый на 10 лет, второй на 8 лет, с поражением прав по п.п. а, б и в ст.31 УК РСФСР на 5 лет каждый /л.л.д.275-278/.

Указанный приговор по протесту Председателя Верховного Суда Союза ССР был отменен в надзорном порядке как необоснованный и определенным железнодородной Коллегии Верховного Суда СССР от 4 июля 1941 г. дело¹¹⁹ было возвращено на доследование по мотивам, что при ознакомлении с делом [N], делом руководителя этой антисоветской организации – [N], установлено, что Аубакиров и [F] по этим делам как участники к-р организации не проходят. Не установлена всесторонне работа Аубакирова и [F], не проведено обследование их служебной деятельности /л.д.283-288/.

В связи с тем, что Аубакиров и [F] к моменту отмены приговора отбывали наказание в дальних лагерях, дело было передано для доследования в военную прокуратуру войск НКВД по Дальстрою /л.д. 339/.

К этому времени было получено сообщение о том, что Аубакиров 29/3-1941 г. умер в заключении /л.д.238/.

Несмотря на то, что обвинение Аубакирова не нашло подтверждения, военный следователь Гусев своим постановлением от 23 марта 1943 года дело в отношении Аубакирова Балтыбека¹²⁰ прекратил по ст. 4 п.1. УПК РСФСР – за смертью обвиняемого /л.д.342/, [...].

С учетом изложенного и принимая во внимание, что обвинение Аубакирова Балтыбека¹²¹ в силу ст.4 п.1 УПК РСФСР, как неосновательное отменить и дело по обвинению Аубакирова Балтыбека¹²² производством прекратить в силу п. «б» ст. 204 УПК РСФСР, за недоказанностью его вины, посмертно реабилитировал его.

Пом[ощник]. транспортного прокурора

Туркестано-Сибирской ж.д.

Младший советник юстиции /Э.Гринберг/ Подпись¹²³

Оп.2. Архивный номер 1635. Наблюдательное дело. Л.377-379.

¹ Так в документе. Правильно – Балтабек. В дальнейшем имя Балтабека Аубакирова будет всё время искажаться, несмотря на то, что у следователей на руках изначально были все документы, включая паспорт.

² Жирным ирифтом выделены подчеркивания отдельных мест текста.

³ ОДТО-ГУГБ НКВД ст.Аягуз – Отделение дороги транспортного отдела Главного управления государственной безопасности Народного комиссариата внутренних дел станции Аягуз [Казахская ССР]. Аягуз – станция и пристанционный посёлок, возникший в 1931 году в связи со строительством Туркестано-Сибирской железной дороги, в 1939 году он получил статус города и название Аягуз, которое сохранял до распада Советского Союза, в независимом Казахстане официально был переименован в Аягоз (транслитерация казахского названия «Аягөз»).

⁴ Расположено в верхнем левом углу. Должность и фамилия не указаны; подпись отсутствует.

⁵ Так в документе. Правильно – КазССР. Как известно, 26 августа 1920 г. ВЦИК и СНК приняли декрет об образовании Автономной Киргизской Социалистической Советской Республики как части Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. 15 июня 1925 г. в соответствии с волей трудящихся КирАССР, выраженной на V съезде Советов КирАССР, Президиум ЦИК принял постановление о переименовании Киргизской АССР в Казахскую АССР. 5 декабря 1936 года, на основании новой Конституции СССР, Казахской АССР был придан статус союзной республики. Название Казахстана как КазССР существовало с 5 дек.1936 г. по 10 дек.1991 г., когда оно было переименовано на Республику Казахстан //См.: Хрестоматия по истории Казахстана. 1900-1945 гг./Сост. И.М. Козыбаев, М.К. Козыбаев [Декреты Советской власти. – М., 1979. Т.10. С.97-100]. – Алматы: Интерпринт, 2004. – С.108, 151; История Казахстана (с древнейших времён до наших дней). В пяти томах. Т.5. – Алматы: Атамур, 2010. С.120.

⁶ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁷ Жирным ирифтом выделены подчеркивания отдельных мест текста.

⁸ Подпись неразборчива.

⁹ Подпись неразборчива.

¹⁰ В качестве понятой присутствовала одна гражданка N.

¹¹ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹² Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹³ Так в документе. Правильно – Бескарагайского.

¹⁴ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹⁵ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹⁶ Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

¹⁷ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹⁸ Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

¹⁹ Так в документе. Правильно – Балтабек.

²⁰ Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

²¹ Так в документе. Правильно – Балтабек.

²² Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

²³ Так в документе. Правильно – Балтабек.

²⁴ Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

²⁵ Так в документе. Правильно – Балтабек.

²⁶ Так в документе. Правильно – Балтабек.

²⁷ Резолюция расположена в верхнем правом углу. Подпись неразборчива.

²⁸ Так в документе. Правильно – Балтабек.

²⁹ Так в документе. Правильно – Балтабек.

³⁰ Подпись неразборчива.

³¹ Так в документе. Правильно – Балтабек.

³² Так в документе. Правильно – Балтабек.

³³ Так в документе. Правильно – Балтабек.

³⁴ Так в документе. Правильно – Балтабек.

³⁵ Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

³⁶ Так в документе. Правильно – Балтабек.

³⁷ Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

³⁸ Так в документе. Правильно – Балтабек.

³⁹ Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

⁴⁰ Такие же акты были составлены после очных ставок с другими т.н. «свидетелями», выступавшими в роли «разоблачителей». Эти лица публикатором в подобных актах указаны в квадратных скобках буквой N. В актах фиксировалось, что обвиняемый Б. Аубакиров «от подписи отказался, в чем и составлен настоящий акт, мотивируя отказ, что свидетель [N] лжёт» – См.: Оп.2. Архивный номер 1635. Л.157, 158, 160. Подпись – автограф.

⁴¹ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁴² Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁴³ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁴⁴ Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

⁴⁵ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁴⁶ Лицо, выступавшее в роли «разоблачителя», указано в квадратных скобках буквой N.

⁴⁷ Протокол представлен в таблице из двух столбиков, где в первом приводятся показания свидетеля [N], а во втором – вопросы Оп.Уп.ОДТО ГУГБ Аягуз сержанта Гос.Безопасности Ершова и ответы Б.Аубакирова. Если на л.138 ответ Б. Аубакирова дан полностью: «Показания [N] не подтверждаю, показания давать на дальнейшие вопросы отказываюсь, так как [N] я не знаю»; то на л.138об. и на л.139 этот ответ на подобные вопросы не записывается и вместо него стоит перечеркнутый символ Z.

⁴⁸ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁴⁹ Лица, выступавшие в роли «разоблачителей» и палачей, указаны в квадратных скобках буквой N.

⁵⁰ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁵¹ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁵² Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁵³ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁵⁴ В документе подчеркнуто.

⁵⁵ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁵⁶ Лица, выступавшие в роли «разоблачителей», указаны в квадратных скобках буквой N.

⁵⁷ Все документы и дополнительные показания Балтабеком Аубакировым написаны собственноручно на казахском языке с использованием действовавшей тогда латинской графики. Как известно, в Казахстане в новейшее время не раз менялась графика казахского языка. В частности, с 1929 по 1940 гг. использовалась латинская графика, которая ускоренно внедрялась «с целью окончательного изгнания арабского» из всех отраслей государственной и общественной

жизни Казахстана. Это связано с тем, что 7 августа 1929 г. Президиум ЦИК СССР и СНК СССР приняли постановление о введении нового латинизированного алфавита «Единый тюркский алфавит». А 10 ноября 1940 г. V сессия Верховного Совета Казахской ССР постановила удовлетворить просьбу широких масс колхозников, рабочих и интеллигенции КазССР о переводе казахской письменности с латинизированного на новый казахский алфавит на основе русской графики. После распада СССР Президент Республики Казахстан 26 октября 2017 года подписал Указ «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику» [См.: Закон о переводе казахской письменности с латинизированного на новый алфавит на основе русской графики // *Культурное строительство в Казахстане (1933-июнь 1941 г.): Сб. документов и материалов. – Алма-Ата: Казахстан. Т.2. 1985. – С.63; Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» (Статья; 12 апреля 2017 г.)* // http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya; Указ Президента Республики Казахстан от 27 октября 2017 г. «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику» // http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-nalatiniskuyu-grafiku].

⁵⁸ В документе подчёркнуто.

⁵⁹ Лица, выступавшие в роли «разоблачителей» и палачей, указаны в квадратных скобках буквой N [N.]

⁶⁰ Лица, выступавшие в роли «разоблачителей» и палачей, указаны в квадратных скобках буквой N.

⁶¹ ГУЛАГ как социальный институт был полностью исключен из сферы общественного внимания. Вполне естественно, что ни простой народ, ни советская, а тем более, зарубежная общественность не были осведомлены о существовании целого ряда директивных документов, которые грубо нарушали конституцию и права человека. О механизме их применения знали только исполнители — судебные практики, следователи, ответственные сотрудники органов МВД и МГБ, а также небольшой круг советских и партийных работников // *Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918-1958 С.422-423.*

⁶² Ежов Н.И. – советский партийный и государственный деятель, генеральный комиссар госбезопасности (с 28 января 1937 года). Народный комиссар внутренних дел СССР (1936-1938). На посту наркома внутренних дел, действуя под руководством Сталина, Ежов стал одним из главных организаторов массовых репрессий 1937-1938 годов, также известных как «Большой террор». Именно при Ежове появились так называемые разнарядки местным органам НКВД с указанием числа людей, подлежащих аресту, высылке, расстрелу или заключению в лагеря или тюрьмы. 30 июля 1937 года был подписан приказ НКВД № 00447 «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов». В 1939 году арестован, а спустя год расстрелян по обвинению в подготовке антисоветского государственного переворота // https://ru.wikipedia.org/wiki/Ежов,_Николай_Иванович.

⁶³ Сталин И.В. (настоящая фамилия — Джугашвили) — революционер, советский политический, государственный, военный и партийный деятель. С конца 1920-х – начала 1930-х годов до своей смерти в 1953 году Сталин был лидером Советского государства. В ходе сталинских репрессий для получения признательных показаний в широких масштабах применялись пытки. На 1937-1938 годы пришёлся период массовых репрессий, часто именуемый как «Большой террор». По утверждению крупнейшего специалиста в области внутрипартийных отношений 1920-х – 1930-х гг. О.В.Хлевнюка: «Мы имеем все основания рассматривать “большой террор” как серию централизованных, спланированных и проводимых на основании решений Политбюро (фактически Сталина) массовых операций по уничтожению “антисоветских элементов” и “контрреволюционных национальных контингентов”. Исключительная роль Сталина в организации этого всплеска террора не вызывает сомнений и абсолютно подтверждается всеми документами. Всё, что известно сегодня о подготовке и проведении массовых операций 1937-1938гг., позволяет утверждать, что без приказов Сталина “большого террора” просто не было бы» // https://ru.wikipedia.org/wiki/Сталин,_Иосиф_Виссарионович.

⁶⁴ Калинин М.И. – российский революционер, советский государственный и партийный деятель. У граждан СССР в 1920 – 1940-е годы было принято писать письма М.И. Калинин с самыми разными просьбами о помощи – при раскулачивании, несправедливом аресте и т.д. 1 декабря 1934 года – в день убийства С. М. Кирова – Михаил Калинин подписал постановление ЦИК и СНК СССР,

сыгравшее важную роль в организации и юридическом обеспечении массовых репрессий, «О внесении изменений в действующие уголовно-процессуальные кодексы союзных республик» // https://ru.wikipedia.org/wiki/Калинин,_Михаил_Иванович.

⁶⁵ Следует иметь в виду, что климат в регионе Аягуза — резко-континентальный, что связано с наибольшим удалением на материке от океанов и обуславливает большие амплитуды в годовом и суточном ходе температуры. Территория района открыта для арктического бассейна, однако изолирована горными системами Азии от влияния Индийского океана. Имеются большие колебания годовых экстремумов температуры: зимой она может достигать -45°C , а летом $+40^{\circ}\text{C}$. Абсолютный минимум это -51°C , абсолютный максимум — $+42^{\circ}\text{C}$. Снег выпадает в конце октября — в начале ноября и лежит до апреля. Средняя годовая скорость ветра составляет 2,4 м/с. Аягуз — это довольно ветреный город. В зимнее время этот ветер даже в незначительные двадцатиградусные морозы значительно усиливает суровость климата (См.: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Аягуз>).

⁶⁶ Битанов Муратхан (1913) Дата рождения: 1913 г. Национальность: казах. Образование: высшее. Место работы: директор неполной казахской школы №8 Турксибской железной дороги. Место проживания: Алма-Атинская обл., г.Аягуз. Где и кем арестован: ОДТО ГУГБ НКВД ст.Аягуз. Дата ареста: 15 октября 1937 г. Осуждение: 10 декабря 1937 г. Осудивший орган: Тройка УНКВД по Алма-Атинской обл. Дата реабилитации: 15 августа 1963 г. Реабилитирующий орган: ВС Каз.ССР// [https://ru.openlist.wiki/Битанов_Муратхан_\(1913\)](https://ru.openlist.wiki/Битанов_Муратхан_(1913)).

⁶⁷ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁶⁸ Лица, выступавшие в роли «разоблачителей», указаны в квадратных скобках буквой N.

⁶⁹ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁷⁰ В документе подчеркнуто.

⁷¹ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁷² Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁷³ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁷⁴ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁷⁵ УНЛМ — Управление народной линейной милиции.

⁷⁶ «“Вагон-зак” — какое мерзкое сокращение! Как, впрочем, все сокращения, сделанные палачами. Хотят сказать, что это — вагон для заключённых. Но нигде, кроме тюремных бумаг, слово это не удержалось» // Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Т.1. Ч.2. Гл. 1. Корабли Архипелага. — М.: Центр «Новый мир», 1990. — С.348.

⁷⁷ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁷⁸ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁷⁹ Датировано по смежным документам.

⁸⁰ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁸¹ УНЛМ — Управление народной линейной милиции.

⁸² Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁸³ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁸⁴ В документе подчеркнуто.

⁸⁵ Лица, выступавшее в роли «разоблачителей» и палачей, указаны в квадратных скобках буквой N.

⁸⁶ Так в документе. Правильно — Балтабек.

⁸⁷ Дальневосточный край.

⁸⁸ Хатыннах — поселок; речка, правый приток реки Таскан. 5 сентября 1935 года в Хатыннахе было образовано Северное горнопромышленное управление, вошедшее в состав «Дальстроя» и относившееся административно к Среднеканскому району Хабаровского края. Его возглавил М.М. Кандер. Во второй половине 30-х годов Хатыннах представлял собой административную единицу политической и хозяйственной власти, охватывающую огромную территорию с развитой инфраструктурой. С возникновением поселка и образованием в нем горного управления началось интенсивное развитие золотодобывающей промышленности в этом районе. В 30-40-е годы обязательным атрибутом любого колымского поселка был ИТЛ. Иначе и быть не могло, ибо основной рабочей силой в то время были заключенные. (См.: Паникаров И. «Хатыннах» — значит «берёзовый». Из истории Ягоднинского района // <http://www.kolyma.ru/magadan/index.php?newsid=36>)

⁸⁹ з/к — заключённый.

⁹⁰ Вот что о такой ситуации говорит историк Г.М. Иванова: «Те, кого мы сегодня называем политическими заключенными, в массе своей таковыми никогда не были. Многочисленные жертвы

политического и правового произвола правящей верхушки, осужденные по так называемым контрреволюционным статьям, крайне редко идентифицировали себя в качестве противников большевистского режима или советской власти. Они никогда не задавались целью свергнуть существующий строй, и соответственно, не ставили перед собой задач борьбы с государственной карательной системой //Иванова Г.М.//История ГУЛАГа, 1918 — 1958. – С.197.

⁹¹ Стрелковые войска.

⁹² Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁹³ Севвостлаг (Северо-Восточный ИТЛ (СВИТЛ, Северо-Восточные исправительно-трудовые лагеря, Исправительно-трудовые лагеря Дальстроя). Подчинен ГУЛАГ НКВД в 1938 г.; «Дальстрой» – не позднее 1942 г. Производство – обслуживание работ треста «Дальстрой».

⁹⁴ Так в документе. Правильно – Балтабек.

⁹⁵ Так в документе. Правильно – Бескарагайского.

⁹⁶ Подпись отсутствует.

⁹⁷ Датировано по смежным документам.

⁹⁸ Аубакиров Балтабек 29 марта 1941 г. умер в Севлагере, личное дело 3-35624// См. док. № 48.

⁹⁹ Информация о содержании Приказа в литературе не найдена.

¹⁰⁰ Для любого лагерного начальника приказ наркома внутренних дел обладал высшей юридической силой. Убедительным свидетельством о реальном соотношении полномочий различных властных структур может служить приказ НКВД СССР от 23 апреля 1940 г., в котором сообщалось, что осужденные судами и военными трибуналами в случае пересмотра их дел освобождаются начальниками соответствующих мест заключения только по получении распоряжения 1-го спецотдела НКВД. Это означало, что даже постановление пленума Верховного суда СССР недействительно, если нет соответствующего распоряжения 1-го спецотдела. В лагерной практике этот приказ соблюдался неукоснительно и был отменен только в 1949 г., когда его признали “неправильным”// Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918 — 1958. – С.208-209.

¹⁰¹ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹⁰² Подпись сделана зеленым карандашом.

¹⁰³ Подпись сделана черным карандашом.

¹⁰⁴ О справках о смерти: «Совершенно секретный приказ наркома внутренних дел Л.П.

Берия от 11 мая 1939 г. “О выдаче справок о местонахождении арестованных и осужденных” строго предписывал: “Справки выдавать только устные”. Невольно хочется задать вопрос, каким тайным смыслом, какой логикой руководствовался Берия, устанавливая изуверскую практику выдачи устных справок? Может быть, в конечном итоге все сводилось к простой идее: чем скорее об осужденном забудут в семье и обществе, чем меньше о нем будут знать, тем лучше? В соответствии с другим приказом НКВД от 11 июня 1939 г. “О порядке регистрации смерти заключенных” смерть граждан, умерших в заключении, регистрировалась не там, где находились лагерь или тюрьма, а там, где умерший проживал до ареста //Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918 — 1958. – С. 204-205.

¹⁰⁵ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹⁰⁶ Вот что представляет собой II отдел: «В ГУЛАГе под категорию “особо секретно” подходили, прежде всего, сведения о работе 3-го отдела (оперативного) и 2-го (учетно-распределительного), об агентурной работе, отдельные вопросы санитарного отдела, работа отдела топливной промышленности, а также все сведения о вторых железнодорожных путях, строившихся силами заключенных преимущественно на Дальнем Востоке» //Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918 — 1958. – С.241.

¹⁰⁷ Подпись сделана красным карандашом.

¹⁰⁸ Подпись сделана чернилами.

¹⁰⁹

Сусуман // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Сусуман>; Гребенюк П.С. Экономическая эффективность золотодобычи Дальстроя (1932 – 1956) // Вопросы истории. 2017. №9. С.53 (48-65).

¹¹⁰ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹¹¹ Так в документе. Правильно: Туркестано-Сибирской.

¹¹² Уголовно-процессуальный кодекс.

¹¹³ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹¹⁴ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹¹⁵ Подпись красным карандашом.

¹¹⁶ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹¹⁷ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹¹⁸ Помета внизу страницы: *Аубакиров и [F].

¹¹⁹ Помета внизу страницы: *дело.

¹²⁰ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹²¹ Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹²² Так в документе. Правильно – Балтабек.

¹²³ Подпись чернилами.

СПИСОК СОКРАЩЕННЫХ СЛОВ

Аягуз	Название населенного пункта в Казахстане
Вагонзак	специальный вагон для перевозки подсудимых и осуждённых
Верхсуд, ВС	Верховный суд
ВД	внутренние дела (НКВД)
ВК, воен. коллегия,	Военная Коллегия, Военная Коллегия Верховного Суда СССР,
ВКВС	
ВКО	Восточно-Казахстанская область
ВРИД	Временно исполняющий должность
ВС	выездная сессия
Гос.	государственный
Гос. безопасность	Государственная безопасность
гр., гр-н, гр-ка	гражданин, гражданка
ГУГБ	Главное управление государственной безопасности
ГУЛАГ	Главное управление исправительно-трудовых лагерей и колоний
ГУСДС	Главное управление строительства на Дальнем Севере НКВД СССР
д.	дело
Дальстрой	Главное управление строительства на Дальнем Севере
ДВК	Дальневосточный край
ДТО	Дорожно-транспортный отдел
ж. д.	железная дорога
з/к	заключённый
зам.	заместитель
ИАЦ ДВД ВКО	Информационно-аналитический центр Департамента внутренних дел Восточно-Казахстанской области
и. о.	исполняющий обязанности
ИТЛ	исправительно-трудовой лагерь
к.-р., к/р, каэр, КР	Контрреволюционный, «контрреволюционеры», осуждённые по 58-й статье УК РСФСР.
каз.	казахский
Казкрайком	Казахский Краевой Комитет
КАССР	Киргизская (Казахская) Автономная Социалистическая Советская республика
КазССР	Казахская Советская Социалистическая Республика
КПЗ	Камера предварительного заключения
л.	лист
ЛО	лагерное отделение
ЛС	Линейный суд

«Мемориал»	движение, основной задачей которого изначально было сохранение памяти о политических репрессиях в недавнем прошлом нашей страны
Нач.	начальник
НСШ	неполная средняя школа
НСУД	народный суд
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел
ОГПУ при СНК СССР	Объединённое государственное политическое управление при СНК СССР
ОДТО	Отделение дороги транспортного отдела
ОЛПы	отдельные лагерные пункты (или, собственно, лагеря).
Оп.	опись
Опред.	определением
ОП ТО УГБ	Отделение паспортов Транспортного Отдела Управления государственной безопасности
Оп. Уполномоченный, Опер. Уполномочен., Опер. Упол., Опер. Уполн., Оп.У.	Оперуполномоченный
ответ.	ответственный
ОТО	Отделение транспортного отдела
ОУО	особоуполномоченный отдел
пом.	помощник
пред.	председатель
Предлинсуда РСФСР	Председатель линейного суда
с.в.	Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика
СВИТЛ, Севвостлаг	стрелковые войска
СДС	Северо-Восточный исправительно-трудовой лагерь
см.	Строительство на Дальнем Севере [«Дальстрой», Главное управление строительства на Дальнем Севере (ГУСДС) НКВД СССР].
спец.	смотри, смотрите
спецдела	специальный
СССР	специальные дела
ст.	Союз Советских Социалистических республик
ст.ст.	станция; статья
ТО, ТОЖД	статьи
Турксиб, Турксиб.Ж.д., Туркестано-Сиб. ж.д., Турк.-Сиб.ж.д., ТСЖД	Транспортный отдел железной дороги
УГБ	Туркестано-Сибирская железная дорога
УК	Управление государственной безопасности
УНКВД	Уголовный кодекс
УНЛМ	Управление НКВД (области или края), Уполномоченный Народного комиссариата внутренних дел СССР, областное управление Народного комиссариата внутренних дел
УПК	Управление народной линейной милиции
упол.	Уголовно-процессуальный кодекс
ур.	уполномоченный
УРО	уроженец, уроженка
УСВИТЛ	Учетно-распределительный отдел
Ф.	Управление Северо-Восточных исправительно-трудовых лагерей [«Управление Северо-Восточных (то есть колымских) ИсправТрудЛагерей»// Солженицын, Т.1. – С.376]
	фонд

...сиясындағы 2-болымдегі 2-ауыспы
...
Дубкиров Бақтабектен
отырға.

Отырға, Қана Күба Тоғабайып пен
...байып пен беттестірген протокол.
...қол қималығы деген сұрақтар.
...байып қарап қайтарады.
...мен менің істеген құмбыр мен
...мен мектепте істеген сағатта
...3-дін, станында істеген.
...Ерков Тоғабайыптың ұстай-
...дана бер деп сұраған. Мен
...бермедім. Сондықтан мен беттесті-
...Тоғабайып олай отырғанда қала
...осық дитер о тәр. ~~~~~
...іспте мен білмеймін. Қана Тоға-
...байып мен отырғанда қала қарады.
...мен беттестірген сағатта
...Ерков дүрбес құрғайды бірден
...дәлел: Күба менің алым Ци-
...сто менен бірден Ерков олай сағат-
...менің айтқан сөзім менен бірден
...айтқан. Қана менен беттестірген

Garbaide qur aiaqsaq yalt'arab. kor
an men bettesbeimjn Gana yoe
mijn. —

2 - Ab'mos daz'ony 58 - stasiyony 2 -
bynk'it terjnen azertjo 58 - stacia

7 - 11 bynk'it terjne ainald'rosanbna
nege qaimadonyta degen suradonybny
gabap: 1 - pul 58 - stadiany 7 - 11 p
men maqan terge qurjygen qog. A
awza qurjydk deidj. Gana
onyse otjyjk. Qur menj alda
mony qozgoten, boqtap ~~we~~ do
qoe qaimadonyan otjyjk jben yan
pot'ayse keledj. Sondaktan men yoe
nom qog. —

2 - Menj swag kmjge qiberjy Gana
tegy jstegen kurnjny dem abesga
ton aqamda xormedj. Menen basqa mija
xordj. Gana aiaqymda kym qog qaxala
obndai avor qosbmdar men ystap
qanbn sydge bledjemjn.

15/1-39 - Ojrowej: Jvbxirou

...меа қауабтом. 15/1-1939-ж. 184

15-сәуір күні дел №1848 еңімес бен таносғаннан
...ған қосмеа қауабтом менадас:

...ей. Эрөөв тергеуді дірес ергіабеді. 25-май 1938-ж. 184
...роторолді тергеуей. Эрөөв саратарон өзі қатар, және қауаб-
...ған қатарда. Маған ригіла, тың ригі бермеі. Қауаб-
...нне күн ұстап, боотар қаман саралар айта өзі өзі-
...ді. Мен се қандай шикметке қорсо түмде бйліктеліп. Қауаб-
...едеболоғаным сар. 2-Мені көрсетпей бермеі. 20/1/1938-ж. 184
...Ақталар, Тоғсайтар, Бұтар мен беттегіген нағатта. Эр-
...дірес беттегірмеді. Ауада асауар соілетбүді прото-
...ар, қауабтомда өзі қатар өзіне. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...мен сарай қоіктен болсам ауада асауар бенің сарайға
...ған көрсетугеде сар бермеі, гүр үстелің өзі
...радада қоіада. Бүгінді бүгін бйліңбе деп және
...оіада. Протокол өзі-ған, қауабтом өзі қатарда. 3-22-үйі
...ыңа қор қойды. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...де тергеуей. Эрөөв бен Мегаммет, және өзі өзі
...мен өзі қатар, өзі өзі қатар өзіне. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...роторолге протирорды алды, моіандас деп және,
...а қауабтом дірес өзі. Протокол тергеуей, 10-үйі 1938-ж. 184
...ы қатар Эрөөв бен Мегаммет және өзі өзі қатар
...арға. Қауабтом деп өзіне. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...еннен кейін, 10-үйі 1938-ж. 184
...е мен Әлім Келді де. мені кейі протирорды
...еңі. Протирорды өзі сарат мені. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...н. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...мені. Маған көрсет мен қорытарды айта отар алды.
...роторды алды, моіандас деп және. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...мен қалыптасқан се қандай шикметке қорсо түмде бйліктеліп. Қауаб-
...се кейі мүелікке. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...деп боғтады мүнес дірес өзі. 5-25-май 1938-ж. 184
...ротокол мен 22-үйі 1938-ж. 184
...се нағатта мен 10-үйі 1938-ж. 184
...да. Маған өзіне. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...ыңа Эрөөв, Сталинге, Шаларинге. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...роторон айта өзіне және өзі өзі қатар. 3-22-үйі 1938-ж. 184
...абто кітада. Қауабтом бйліден ұсақатса қарды деп
...а. 3-22-үйі 1938-ж. 184

отр. 6 - 58. Stata...
Bittz den 2. Juni 1798. Ich habe...
Boienn. Kollegia...
Glimmeijn Boienn. Kollegia...
Bonu men dai otannen Keijn...
nen Keijn. ee Bje tergeu...
Bittz den 2. Juni 1798. Ich habe...
gandai gas...
gas...
gas...
menij optgen...
aktise bar. Bül...
Breo ton...
Salisbair...
Sabag...
Keijn...
tergeuej...
Cubartair...
Koldj...
geijer...
Kiroo...
alen...
8 - Menij...
Goldber...
büler...
nijn...
9 - Tagabair...
Eiboir...
aga...
nen...
dina 750 gram...

-111-
абақтыдан ұстнап соққаннан бер деп терген.
Сұраған. Ушманда болды деп берген
Сұраған, отырып болмаған ишманда мен
қаранан бер. алмайн деп едім,
Тарабақты Күме оқып отыр. Терген
менде дүрс емес.
менен 58-стацияның 7-11 пункттері мен
менен 58-стацияның 2-бөлме-
менен аялаушына айтқан едім, оң күйі ең
тегі. 907 деп қауап берді. Ол 58-стация-
ның менен терген 58-стацияның менен
менен 907 деп қауап берді. Осымен 907
менен менен ордаманды деп Сұлғы Күнжегі
менен Күй болған күйінде Сұлмай Төмен
менен. 11-Мөстептегі жеткен Күнжегі менен
менен аялаушы да осымен 907. Менен берген
менен Терген 907 алып берді аялаушы.
менен 907. Тергені уақыт менен 907 ая-
менен Күйі менен аялаушы менен 907.
менен уақыт менен менен еңден ишман
менен. Менен ең Күй ишманға тартқан 907.
менен 907. 12-Мөстеп-
менен 907 менен менен, ол менен
менен менен менен менен менен менен менен
менен. Менен 907 менен менен менен менен менен
менен менен менен менен менен менен менен менен
менен менен менен менен менен менен менен менен

- IV -

13-25-mai-1938-g. gazsalyan protokoldegi
deggi gazsalyan protokoldegi, sozderdi tergi
ozgi gazsalyan, qanabyn ozgi gazsalyan maqan
eriksiz qoc qoidyrgan barlyq otjyjk
maqan qanadan 58-statcanly 7-11-py
men ce bje tergen boloyan qog. 7-pynny
ce bje qas kynemdyk jstegenim qog.
^{Sottan} Suranamen oge otjyjk jske menij k
anytar tekcerulerisjrdj. Qana Bitan
Cochkencos, Kogiqos, Nadorganos oge
men bettestyjlse eren. Menij bettestyjn
Gazsalyan: Dobkiron / Dobk
15/5-39-9.

УДК930 (091)
ГРНТИ 03.01.11

З.Майданали¹, Б.Лесханқызы²

¹т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

² Тарих, археология және этнология факультетінің 2-курс магистранты
Алматы қ., Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Ахмет Байтұрсыновтың туған халқын сауаттандыру жолындағы ағартушылық қызметі жан-жақты баяндалады. Алаш қайраткерінің «Оқу құралы», «Тіл – құрал», «Әдебиет танытқыш», т.б. еңбектері мен оқу-әдістемелік құралдарына талдау жасалады. Сонымен бірге, Ахмет Байтұрсыновтың оқу-ағарту мәселесіне арналған мақалалары қарастырылады.

Кілтті сөздер: ағартушылық бағыт, білім жүйесі, әдістемелік құрал, әдіс, жазу тәртібі, оқу жоспары

Майданали З.¹, Лесханқызы Б.²

¹к.и.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби

² Магистрант 2-го курса факультета Истории, археологии и этнологии

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АХМЕТА БАЙТҰРСЫНОВА

Аннотация

В данной статье представлен всесторонний обзор образовательной деятельности Ахмета Байтұрсынова в обучении своего народа. Проанализированы такие труды и учебно-методические пособия деятеля Алаша как «Учебное пособие», «Языковое пособие», «Литературоведение» и др. Также рассматриваются статьи Ахмета Байтұрсынова по вопросам образования.

Ключевые слова: образовательное направление, образовательная система, методическое пособие, метод, правописание, учебный план.

Z. Maidanali¹, B. Leskhankyzy²

¹c.h.s., docent Kazakh National University named after al-Farabi

²2-year master student of the faculty of history, archeology and ethnology

EDUCATIONAL ACTIVITY OF AKHMET BAITURSYNOV

Abstract

The given article presents a comprehensive review of Akhmet Baitursynov's educational activities of in the training of his nation. The following works and teaching manuals of Alash's figure have been analyzed: «Training aid», «Language manual», «Literary study» etc. Also Akhmet Baitursynov's articles on educational issues are considered.

Key words: educational orientation, educational system, curriculum, method, spelling, curriculum

XX ғасыр басында қазақ зиялылары халқымыздың бостандығы жолында қаншама қиындықты бастан өткерді. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатұлы бастаған ұлт зиялылары ұлттың дамуына әсер ететін білім, ағартушылық жол деп есептеді. Міне, осы жолда қайраткерлер жаңа білім жүйесін қалыптастыру үшін нақты қызметтер атқарды. Яғни, түрлі оқулықтар жазып, газет шығарды, т.б. Осы орайда, қазақ халқының санасын оятып, алға жетелеуде мол еңбек сіңірген Алаш қайраткерлерінің бірі – Ахмет Байтұрсынов. Оның ұйымдастыруымен 1913-1918 жылдар аралығында шыққан «Қазақ» газетінің де басты мақсаты – ағартушылық бағыт болды. Ұлт зиялыларымен бірге Ахмет те аталмыш газетте халықты білім алуға үндеп, газеттің бар мүмкіншілігін ағартушылық мақсатқа пайдаланып отырды.

Ахмет Байтұрсынов бүкіл саналы өмірін қазақ қоғамында білім-ғылымының дамуына, ағартушылық ісінің жанданып кемелденуіне бағыттады. Ол оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру саласында өзіндік өшпес ізін қалдыра білді. «Әліпби», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш», т.б. оқу құралдарын жазып, қазақ тілімен әдебиетін оқытудың әдістемелік мәселелерін зерттеу ісімен айналысты. Қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері, араб әліпбиін жетілдіру терминдер туралы ғылыми өресі биік еңбектер жазды. Ғалымның 1926 жылы Баку қаласында өткен түркітанушылардың бүкілодақтық I съезіне қатысып, араб, түркі тілдері мен сол тілдерде қолданылатын әліпбилер туралы баяндама жасауы, бірнеше комиссияның жұмысын басқаруы, Қазақстан оқу-ағарту Халық Комиссариатындағы, баспа ісін басқарудағы жұмыстары оның қоғамдық, мәдени-ағартушылық ғалымдық қызметінің алуан арналы қомақтылығын танытады.

Ахмет Байтұрсыновтың ағартушылық ой-пікірлері 1911-1915 жылдарынан «Айқап» журналы мен 1913-1918 жылдары Орынборда шыққан «Қазақ» газетінде жарияланған мақалаларынан айқын көріне бастады. Ол өзінің 1911 жылы жазған «Қазақтың өкпесі» атты мақаласында «Өзге жұрттар өнер-білім қуғанда, қазақтың хандары да, халқы да ғылым, өнерді керек қылмаған» – [1, 301] деп көрсеткен.

Қайраткердің еңбек жолын ағартушылықтан бастауының үлкен мәні бар. Өткен ғасырдың соңы мен үстіміздегі ғасырдың бас кезінде қазақ зиялылары қалыптаса бастағаны мәлім. Петербор, Омбы, Қазан, Уфа, Орынбор, Троицк т.б. қалаларда оқып, мұсылманша немесе орысша білім алған қазақ жастары шыға бастады. Сол кезеңде оқу-білімнен қараңағы қазақ қауымының сауатын ашып, білім беру жолын тандағандардың бірі – Ахмет Байтұрсынов еді. Ағартушылық ісі сол кезеңдегі қазақтың әлеуметтік тіршілігінде ең қажет, ең игілікті әрекет болатын.

Халық Ағарту Комиссары және Қазақ АКСР Мемлекеттік баспасының редакция Коллегиясының мүшесі ретінде Ахмет Байтұрсынов бірінші және екінші басқыш мектебі үшін оқулықтарды қазақ тіліне аудару және құрастыру мәселесін көтерген кеңейтілген мәжілісін Орынборда өткізеді. Мәжілісте қайраткер әлі күнге дейін мектептің бірінші, және екінші басқыштары үшін қазақ тілінде оқулықтардың жоқтығын, ал қолдағы бар оқулықтар мектептің бірінші басқышының бірінші, екінші, үшінші топтарына ғана жарайтынын айта келіп, бірінші және екінші басқыш үшін қазақ тілінде оқулықтар жазу және құрастыруда шұғыл шаралар қолдану қажеттігін басып айтты. Ахмет Байтұрсынов оқу-ағарту саласын дамытуда өзекті екі мәселені айқындады: біріншіден – оқулықсыз оқу ісін алға бастырту мүмкін еместігі; екіншіден – мәжіліске қатысқан қазақ зиялылары қауымының ішінде мандай алды ғалымдарын іріктеп алуы.

Ахмет Байтұрсынов – халықты оқуға шақырған, білім-ғылымның қажеттігін түсіндірген жалаң үгітші емес, қазақ ағартушылық жұмыстарын жалпы мектеп ісін жолға қоюға көп күш салған, бала оқытып, оқу ағарту ісін жолға қою үшін қажет өзге де іс-әрекеттерді қолға алған қайраткер.

Бұл іс-әрекеттер, қазақ жазуына лайық графика түзу, жазу тәртібі, емлені жасау, қазақша сауат ашатын «әліппе» жазу, ана тілін танытатын мектеп оқулықтарын жазу, бала оқытудың әдістерін көрсету. Осы орайда Ахмет Байтұрсынов қазақ мәдениеті көгінде жалаң ағартушы болып қана емес, ғалым-ағартушы болып та көрінеді. Ол қазақ тілі мен әдебиетін пән ретінде қазақ тілінде тұңғыш баяндаушы ғалым.

Ұлт ұстазының ағартушылыққа байланысты көзқарастары мен атқарған қызметі тек оқу-білімге шақырумен тынбайды. Ол қазақ даласындағы мектептердің жайын, бала оқытудың жолдарын газет-журналдар беттерінде нақтылы сөз етеді, әсіресе бұл реттегі Қазан төңкерісіне дейінгі хал-жағдайын жақсы көрсетеді.

Ахмет Байтұрсынов өзінің көсемсөздеріне оқу-ағарту мәселесіне көп көңіл бөлді. 1913 жылы «Қазақ» газетінде «Оқу жайы» деген бас мақалада оқу-білімнің керектігін халықтың экономикалық тұрмыс жағдайымен дәлелдейді. «Қазақша оқу әлі бір белгілі тәртіпке келіп жеткен жоқ, кемшілігі есепсіз көп. Қазақша оқу кітаптары жаңа ғана көрініп келеді: тәртіппен оқытарлық мұғалімдер аз, оқу программасы жоқ, белгілі оқу жылы жоқ, салған мектептер жоқ, мұғалімдерге арналған айлық ақы жоқ, қазақша оқуды аймаққа бірдей жеткілікті етерлік жасалған өрнек жоқ», – деп қазақ мектептерінің заман талабынан тысқары қалып отырған жай-күйін күйзеле жазады» [1, 304].

Ахмет Байтұрсыновтың аты аталған жерде «Қазақ» газеті қоса аталады. Ахмет Байтұрсыновтың тыныс тіршілігіндей болып, қазағына әсерлі, зерделі ой салған «Қазақ» газеті халқына үлкен қызмет жасады. «Қазақ» газеті – ағартушы көсемсөзінің айнасы іспеттес. «Қазақ» газеті Ахмет Байтұрсынов көтерген идеяны публицистика тілімен халыққа тікелей жеткізуге қолайлы жағдай туғызды. Сол бір аласапыран тұста әрбір мәселеге, қазақ халқының тағдырына қатысты оқиғаларға өз көзқарасын білдіріп отырды.

Қайраткердің көсемсөзін, шығармашылығын шола отырып көп уақытын, күш-жігерін оқу-ағарту ісіне, ел мәдениетін көтеруге ұмтылған ағартушылыққа және әдебиеттану, тілтану саласын ұлттық ерекшелік тұрғысынан зерттеген ғалымдық қызметіне арнағанын байқалады. Қайраткер өз қоғамындағы барлық маңызды мәселелерді сөз еткен. Көсемсөзінде бірқатар орын алатын оқу, білім, өнер тақырыбы. 1911 жылы жазған «Қазақ өкпесі» деген мақаласында: «Ата жолдасы – надандық, нерсіздік қазір қазақтан айрылатын емес. Надандықтың кесапаты әр жерде-ақ маңайымызға тисе де, ата жолдасымыз болған соң, біз де қиып айрылмай-ақ келеміз. Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз бәрі де надандықтың кесапаты», – деп күйінде жазған ағартушы халқын оқу-білімге, мәдениетке тартуға көп еңбек етті. «Бала оқытатындар бала нәрселерін өзі жақсы білерге керек, екінші баланың табиғатын біліп, көңіл сарайын танитын адам боларға керек. Оны білуге баланың туғаннан бастап, өсіп жеткеніне тәнімен қатар ақылы қалай кіретін жолын білерге керек. Баланың ісіне, түсіне қарап ішкі халінен хабар аларлық болу керек. Ол үшін бала турасындағы ғылымды білерге керек» [2, 73], – деп оқытушы, мұғалімдерге талаптар қояды да, ары қарай осы талаптарды орындағанда қазақ оқытушыларының да, оқушыларының да ұтатын тұстарын көрсетеді: «Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктердің көбі түзелгенде оқумен түзеледі. Бұл күндегі үлкендердің көбі біздің жаңалық ісімізді жатырқап, жаңалық пікірімізді түсінбей, айтқанымызды тыңдамай отыр. Олар өтіп, кейінгі жастардың да заманы жетер. Жаңалыққа жастар мойын бұрын, қайырылар, халық түзелуінің үміті жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі – бәрінен бұрын ескеріп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс».

Алаш зиялысы қазақ мектептеріне бағдарлама, оқулық, әдістемелік құралдардың, білікті мамандардың қажеттілігін баса айтты. А.Байтұрсынов бастаған оқытудың жәдид (төте оқу) деп аталатын жаңа ағымы патша үкіметінің орыстандыру саясатына қарсы күресті. Жәдид ағымының өкілдері ұлт мектептерінің қажеттерін сөз ете отырып, мына мәселелерді көздеді: біркелкі оқу жоспары мен бағдарламасын жасау арқылы мұсылман мектептерін бірізге түсіру, оқу жоспарына арифметика, жағрафия, жаратылыстану, тарих, т.б. пәндерін енгізе отырып, шәкірттерге тиянақты білім беру, сауатсыз фанатик молдаларды тиісті білімі бар мұғалімдермен алмастыру, дыбыстық оқыту әдісін енгізу, мектеп пен медресе бітіргендерге емтихан тапсыратын куәлік бергізу, мектептерді мемлекет тарапынан қаржыландыру, мектеп үйлерін салу, оқу құралдарымен қамтамасыз ету, мұғалімдерге тұрақты жалақы төлеу, т.б. мәселелерді шешуді талап етті. Ұлт аймақтарындағы оқу-ағарту, мәдениет мәселелерін Мемлекеттік думаның алдына (петиция) талап етіп қойды.

Ахмет Байтұрсыновтың әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925 жылдары арасында 7 рет қайта басылып, оқыту ісінде ұзақ әрі кең пайдаланылды. 1926 жылы ғалым «Әліпбидің» жаңа түрін жазды. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің табиғатын, құрылымын танып-танытудағы қызметі енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулықтар жазумен ұласады. Осы тұста оның атақты «Тіл – құрал» атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтар жазылды. «Тіл-құрал» тек мектеп оқулықтарының басы емес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі атты ғылым саласының, іргетасы болып қаланды. Жалпы қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып-білу тарихымызда ағартушының «Оқу құралы» мен «Тіл құралының» орны айрықша.

Ол қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алады. Онымен қоса қазақ графикасын жасауға кіріседі. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан, туыстық, жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Оны қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды-жіңішкелі үндестік заңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынов жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін әліппе жазады. Сөйтіп, оқу-ағарту идеясына сол кезіндегі интелегенциясы жаппай мойын бұрды. Әрбір зиялы азамат халқына қара танытып, сауатын ашуды, ол әрекетті «Әліппе» құралдарын жазудан бастауды мақсат етті [2, 74].

Ұлт ұстазы А.Байтұрсынов қалдырған рухани және ғылым-білім саласындағы орасан зор мол мұра ел тарихында алатын орнымен ғана емес, бүгінгі таңда да мән-мағынасын жоймаған көкейкестілігімен де ерекшеленеді. Ол отаршылдық пен езгіге қарсы шыға отырып, қазақ көсемсөзінде тұңғыш рет отаншылдық, патриоттық ой-пікірлерді таратушы болды. Ахмет идеясы

елді оятты. Алдымен елі бар, ақылы бар жас таланттар оялды. Дәуірдің негізгі оқиғаларына өзі куә болып, ой елегінен өткізген елі мен жерінің тағдыры қатты толғантқан жас таланттар отаршылдық идеяға қарсы болып, қазақтың еркін өмір сүруін қалады. Алаш зиялысы армандаған азаттық рухтың биіктігі, гуманизм, демократиялық көзқарас, отансүйгіштік, туысқандық идеясын ту етті.

Ахмет Байтұрсынов халықты білім алуға үндегені рас, дегенмен осы міндетті ғана атқарумен шектелген жоқ. Оның түсінігінше, қазақ жастары алған жаңа сападағы білім қазақ халқының өмірін заман сұранысына лайық мазмұн және бағытта өзгертуге тиіс еді. «Бүгінгі адамзат қоғамында – деп жазды А.Байтұрсынұлы, – өміршең мәдениет салтанат құрмақ, ал мәдениеттер теңдігін қуатты мәдениет арқылы ғана орнатуға болады, олай болмаған күнде жоғары сатыдағы мәдениеттер төменгі деңгейдегі мәдениеттерді қанамақ». Басқаша айтқанда, жаңа сападағы білім қазақ қоғамын феодалдық мешеуліктен және отарлық тәуелдіктен құтақара алатын бірден-бір құралға айналуға тиіс-тін [3, 202.]

Қайраткер орыс миссионерлерінің қазақ халқын орыстандыру үшін жасап отырған айла-әрекеттерін жақсы түсінген. Ол кісі Ресей сияқты үлкен мемлекеттің жоспарлап отырған ірі саясатының құрбанына айналып кетпеу үшін күресті.

1914 жылы жариялаған «Бастауыш мектеп» атты көлемді мақаласында Мұнда автор қазақтың бастауыш мектептері қандай болу керек деген мәселе қойып, сол кездегі қазақ жеріндегі ауыл мектептерінің жағдайы маз емес екендігін, арнайы бағдарлама, оқу құралының жоқтығын, мұғалімдердің жетіспейтіндігіне баса назар аударған.

Қазақ тіл білімінің ана тіліміздегі іргетас қалаудағы ағартушының тағы бір зор еңбегі – ғылымының осы саласының терминдерін жасауы. Ахмет Байтұрсынов – қазақ тілінің фонетикалық, грамматикалық, синтаксистік, орфографиялық құрылымын зерттеп, танытқан ірі лингвист-ғалым. Осының негізінде ғалым тіл мен әдебиеті, әлеуметтік мәселелерді, заң мен шаруа жайын (мал шаруашылығы, егін егу), мәдениет пен тарихты қазақ болмысына тірек ете отырып ұлт санасын, тілін, ділін, ғылымын, өнерін әлемдік өркениетке сай түбірінен жаңартуға үлес қосты.

Алаш қайраткері «Қазақ» газетін шығару ісіндегі жетекші еңбегімен де ел тәуелсіздігі, азаттық күрес жолындағы ағартушылық бағыт ауқымына заманалық өредегі қайраткер тұлға екендігін және де айқындап берді [4, 75]. Ахмет Байтұрсыновтың ағарту саласында анық мұқтаж болып отырған бағыттарда атқарған қыруар еңбегі қайраткердің тарихи тұлғасын тұғырландыра түседі. Туған халқының санасын оятып, сауаттандыруда орасан зор қызмет атқарған Алаш қайраткерінің өлшеусіз еңбегі әлі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. 5 томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Алаш, 2006. – 320 б.
2. Қожақметова Ә.Т. Ахмет Байтұрсыновтың көсемсөзіндегі білім мәселесі // Қарағанды университетінің Хабаршысы. 2011, №2(62). 73-74 б.
3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп, 2008. – 480 б.
4. Оспанова А.А. Ахмет Байтұрсынұлының қайраткерлік ғұмырбаянындағы ағартушылық мұраттар // ҚазҰУ Хабаршысы, 2015. №1. 75 б.

УДК930(092)
ГРНТИ 03.01.11

М ТЫНЫШБАЕВ - ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕСІН ЖИНАҚТАУШЫ, ӘРІ ЗЕРТТЕУШІ ТҰРҒЫСЫНДА

С.К. Тулбасиева¹

¹Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, т.ғ.к.

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының шежіресі-қазақ руларының тұқым қуалау кестесі ғана емес, ол халықтың сан ғасырлық тарихы, сол тарихты ұрпақтан ұрпаққа игі жақсылардан қалған аталы сөздері мен жоталы істері арқылы жеткізетін ұлттық сананың құрамдас бөлігі ретінде қарастырылған.

Халыққа ауыздан-ауызға тарап жеткен шежірелерінің өңі өзгеріп жеткен. Оны хат танып, сауат ашқан соң шежірешілер әр түрлі нұсқаларды жинақтап ондағы деректерді тарихи құжаттармен салыстыра қайта нақтылап, оған өз дәуірінің елеулі оқиғаларын қосып, толықтыра түскен.

Бізге жеткен шежірелер қатарына Захириддин Бабырдың-«Бабырнамасын», М.Х.Дулатидың «Тарих-и-Рашидиін», Бейбарыс пен Халдунның «Қыпшақ шежіресін», Әбілғазы Бахадур-ханның «Түрік-шежіресін» және тағыда басқаларды жатқызуға болады. Солардың қатарында қазақ халқының арғы-бергі тарихын зерттеген М.Тынышбаевтың халқымыздың ауызша айтылған жіне қағазбетіне түскен шежіресі, зерттеулері мен ой-толғамдары осы ғылыми мақалада негізге алынып талданады.

Кілтті сөздер: ауызша тарих айту, шежіре, М.Тынышбаев, этнография

М.ТЫНЫШПАЕВ –КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ И СОБИРАТЕЛЬ КАЗАХСКОЙ ГЕНЕАЛОГИИ

Аннотация

Статья посвящена анализу источников известных в науке под названием «казахское шежире»-генеалогия. А так же в статье представлен опыт изучения формирования традиции шежире, формы их бытования, значения, функции, анализ их содержания и источниковедческая интерпретация их сведений. Духовная ценность устных исторических знаний, заложенных в шежире, заключалась в том, что оно позволяло каждому отдельному человеку осознать себя действительной частью социальной организации, частью этноса.

Духовная ценность устных исторических знаний, заложенных в шежире, заключалась в том, что оно позволяло каждому отдельному человеку осознать себя действительной частью социальной организации, частью этноса. Исторические знания могли особенным образом формировать историческое и общественное сознание, духовную культуру человека. В статье анализируется вклад М.Тынышпаева в изучение казахской генеалогии.

Ключевые слова: устное народное творчество, генеалогия, источниковедческая интерпретация, этнография

M. TYNYSHPAEV-AS RESEARCHER AND COLLECTOR OF KAZAKH GENEALOGY

Tulbasiyeva S.K.¹

¹ *Senior Lecturer, Department of History of the Kazakh National Pedagogical University, Academician T.S. Sadykov, Candidate of Technical Sciences.*

Abstract

The article is devoted to the analysis of sources known in science under the name "Kazakh Shezhire" - genealogy. And also the article presents the experience of studying the formation of the Shezhire tradition, the forms of their existence, the meaning, the functions, the analysis of their content and the source-study interpretation of their information. The spiritual value of oral historical knowledge embedded in the Shezhire was that it allowed each individual to recognize himself as an actual part of social organization, part of an ethnos.

The spiritual value of oral historical knowledge embedded in the Shezhire was that it allowed each individual to recognize himself as an actual part of social organization, part of an ethnos. Historical knowledge could in a special way shape the historical and social consciousness, the spiritual culture of man. The article analyzes the contribution of M. Tynyshpayev to the study of Kazakh genealogy.

Key words: folklore, genealogy, Source study interpretation, ethnography

Қазіргі кезде ұлттық тарихымыздың бастау көзі болатын өлке тарихы, шежіре, салт-дәстүрлерді оқып үйренуге ұмтылуға баса назар аударылып отыр. Әсіресе шежіре тарихын мұрағат материалдары мен ғылыми еңбектерді кеңінен пайдалану арқылы зерттеп, ғылыми ой елегінен өткізу қазіргі тарих ғылымының өзеклі мәселелеріне айналуға.

Қазақ халқы үшін шежіре – қазақ руларының тұқым қуалау кестесі ғана емес, ол халықтың сан ғасырлық тарихы, сол тарихты ұрпақтан ұрпаққа игі жақсылардан қалған аталы сөздері мен жоталы істері арқылы жеткізетін ұлттық сананың құрамдас бөлігі. Халыққа ауыздан – ауызға тарап жеткен

қазақ шежірелерінің өңі өзгеріп жеткен. Оны хат танып, сауат ашқан соң шежірешілер әр түрлі нұсқаларды жинақтап, ондағы деректерді тарихи құжаттармен салыстыра қайта нақтылап, оған өз дәуірінің елеулі тарихи оқиғаларын қосып, толықтыра түскен.

Олардың қатарына Захираддин Бабырдың – «Бабырнамасын», Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и-Рашидиін», Бейбарыс пен Халдунның «Қыпшақ шежіресін», Әбілғазы Бахадур-ханның «Түрік шежіресін», Ұлықбектің «Сұлтандар шежіресін» және тағы да басқаларды жатқызуға болады. Олардан жеткен мұралар кейінгі заманның елі үшін өмірін арнаған данагөй ғұламалары тарапынан іліп әкеліліп, жалғасын тапқан. Олар өздерінен бұрын жазылған бір қатар шежіре жылнамаларды өздері өмір сүрген дәуір талабынан қайта қарап, ой қорытқан, жұртқа мәлім емес тарихи деректермен байытып, тарихи құндылықтарға толы тарихи еңбектері қазіргі кезде табылмайтын дерек кезіне айналып отыр.

Бұлар Қазақстан Республикасы егемендігін алып, өз алдына ту тіккелі ғана мәлім болып отыр. Олардың қатарында кейінгі жылдары басылып шыққан Мәшһүр Жүсіп Кепейұлының «Қазақ шежіресін», Нұржан Наушабаевтың «Манзумат қазақиясын» (1903 жыл, Қазан), Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ хәм хандар шежіресін» (1911 жыл, Орынбор) және 1925 жылы шыққан Мұхамеджан Тынышбаевтың «Қырғыз-қазақ халқының тарихына материалдарын» жатқызуға болады. Қазақ халқының бірнеше ғасырлық мәдени дәстүрлері мен салттарының әр түрлі даму тарихын қамтитын бұл еңбектер құнды болып табылады.

Туған елдің, өскен жердің тарихынан азды-кепті, хабардар болсақ, солардың арқасы. Республика тәуелсіздік алып, дүниежүзілік қауымдастық таныған егеменді мемлекетке айналып, өз тарихымызды күрделі бетбұрыс кезеңін бастан кешіріп отырған шақта, халықты тарих тағлымымен тәрбиелеуге мән берген тұста Алаш азаматтарының қалдырған мұрасы ортақ істің дұрыс шешімін табуына мұрындық болуда.

Қазіргі кезде әр халықтың өзінің шығу тегін білуге ден қоюы, ізденіс танытуы олардың өздерінің ғұмырнамасының бастауын тым әріден, ғасырлар қойнауының беймәлім тұстарынан тартылуы мен оған ұмтылуында тарихи заңдылық бар.

Ешбір ұлт та, халық та, ұлыс пен ру да бір күнде көктен түспеген, дүр етіп жерден көктеп шықпаған, осылардың қай қайсысы да дамудың объективті заңы бойынша ұлт халықтан, халық ұлыстан, ұлыс рудан, ру адамдар тобынан құралып, белгілі бір экономикалық, қоғамдық кезеңдерді бастан өткеріп қалыптасқан. Осынау қалыптасудың ұзақ жолындағы ұлан-асыр оқиғаларды әр ұрпақ өз таным түсінігіне қарай қорытып, ұрпақтарына шамасы келгенше қаймағын бұзбай, бар қадір - қасиетімен жеткізуге ұмтылып отырған. Осындай көне замандардан жеткен ауызша және жазбаша деректер негізінде 1924-1925 жылдары Орыс Географиялық Қоғамының Түркістан бөлімінде жасалған баяндама негізінде инженер-тарихшы Мұхаметжан Тынышбаевтың «Қырғыз-Қазақ халқының тарихына материалдар» («Материалы к истории Киргиз-Казакского народа»), оған қосымша ретінде «Қырғыз-Қазақтар ХҮІІ және ХҮІІІ ғасырларда» («Киргиз-Казакки в ХҮІІ-ХҮІІІ веках») деген еңбектері жарық көрді [1].

Оларда Мұхаметжан Тынышбаев қазақ шежіре деректерін орыс, шығыс, қытай деректерімен салыстыра отырып қарастырады. Оның шығысты зерттеуші әйгілі орыс ғалымдары Н.А. Аристов, В.В. Бартольд, А.И. Левшин, еңбектерімен қатар Абдулғазы Багодур-хан, Мұхамед Салих, Рашид-Аддин, Г. Вамбери, Ш. Ш. Уәлиханов, француз шығыстанушысы Лен-Пуль-Стэнлидің шығармалары мен құнды дерек көздері ретінде жақсы таныс болуы Мұхаметжан Тынышбаевқа айтылмыш тақырпты жаңа саналы деңгейде игеруіне мүмкіндік береді.

М.Тынышбаев өзі пайдаланылған деректемелерге сыни көзқараспен қарады және оларды ауызша тарихи мәліметтермен үнемі салыстырып отырды. Ол қырғыз-қазақ халқының тарихы жөнінде айта келе, көп зерттеулердің ішінде Вельяминов-Зернов пен Левшиннің зерттеулерінің ғана мағыналы екендігін атап көрсетіп, қалғандарының олардан құр көшіріп қана қойғандығын айтады [2].

«Авторлар – дейді, М.Тынышбаев – қырғыздар туралы әртүрлі деректерден «қазақ» деген сезді ғана іздестіріп, олар әр қилы кезеңдерге әр түрлі түркі-моңғол тайпалары қосылған негізгі тайпа деп есептеді; Солай дей отыра оның еш қайсысыда қазіргі кезеңге бұрынғы «қазақтардың ұрпақтары қай қырғыз рулары болатынын анықтау мәселесімен айналысқан жоқ» [2; 366.]. Сондықтан да қазақ халқының әр бір руының шығу, даму тарихын жете білуді талап етеді. «Біз қазақ халқының әр бір руының гениалогиясын алдын-ала зерттемей, сондай-ақ оның қай кезде кіммен қақғығысқанын анықтап алмай қазақ халқының тарихи тағдырының жалпы бітімін елестету мүмкін емес деп» – , [3; 686.] ол әр бір рудың генеалогиясын хронологиялық ретпен қосымша түрде тоқталып өтеді.

Осындай тұжырымға келген ол қазақтың шежіресі туралы қазақтың өзінен артық ешкім білмейді деген ой қорытады. Өйткені шежіре халықтың атадан қалған асыл мұрасы, қасиетті тарихы. «Шежіре» (шаджарат-брак, тармақ) – халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарих ғышымының бір тармағы. Шежіренің мақсаты – лек-легімен дүниеге келіп жатқан ұрпақтарымыздың; «Біз кіміз, қайдан келдік, ата-тегіміз кім, олар қандай жерді мекендеген, қандай ел болған? Қандай мемлекет құрған, немесе қандай мемлекеттің құрамында болды? Бабаларымыз адамзат тірлігіне қандай үлес қосқан, дүние жүзіне мәшһүр ғалым, жауынгер-жаһангер, жаһанкез бабаларымыз болды ма?» – [4] деген сауалдарға жауап іздейді.

Бізге жеткен әртүрлі нұсқадағы шежірелердің басым көпшілігінде, дейді М. Тынышбаев, қазақ Алаштан тарайды, Алаштан Сейілхан, Жайылхан атты екі бала туады дейді. Соның Сейілханынан сегіз арыс түркімен таратылады да, Жайылханның ұрпағы туралы шежірешілер екі түрлі пікір таратады. Соның бірінде Жайылханнан Қазақ, Созақ, Ұзақ деген үш бала өмірге келеді. Осының Созағы қарақалпақтардың, Ұзағы қырғыздар мен хакастардың түп атасы деп есептейді. Ал Қазағынан келіп Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс деген балалар дүниеге келеді. Олардан ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз тараса керек.

Екінші нұсқада Алаштың екінші баласы Жайышханнан үш бала емес, бір ғана ұл Майқы болады. Майқыдан Өзбек және Сыбан деген екі бала туады. Сыбаннан Айырқалпақ, Айырқалпақтан Қазақ пен Созақ, Созақтан Қарақалпақ, ал Қазақтан Ақарысты таратады. Қырғыздардың ақ айыр қалпақ киетіндігі осыған байланысты болса керек.

Енді бір аңызда Қызыл Арыстан ханның жорықта тұтқынға түскен қызға үйленеді. Одан туған бала ала болып туады. Өлтіруге тастаған осы баладан ер жүрек, қайсар, батыр жігіт есіп шығады. Оны сарайға жақындатқысы келмеген, Қызыл Арыстан Майқы бидің ақылымен жыл сайын 100 жігітпен бір батырды жіберіп отырады. Үш жыл бойы барып тұрған Қазақ, Болат, Алшыннан үш жүз тараса керек. Халық арасында «Атамыз Алаш, атымыз қазақ, біз Алаш баласымыз» деген қанатты сөз бар ол осыны аңғартса керек. Осы мәндес халық арасында көптеген аңыздар бар. Солардың өзегінің бәрі бір салаға, түйінге саяды. Осы аңыздардың негізінде шындық бар екендігін мойындап, М.Тынышбаев осы пікірге қосылады. Ол көшпелі өмір салты туғызған табиғи заңдылықтың бір көрінісі еді.

«Қазақ» халқының қайдан шыққаны, оның жүздерге бөлінуі туралы мәселе кейінгі кезеңдерді де көп толғантқан. Осы мәселе бойынша Шоқан Уәлиханов қазақтың шығу тегін қазақтардың алғашқы ханы-Алаш пен оның балаларымен байланыстырып, тікелей солардың ұрпағы [5] деген ұғым қалыптастырады. Ал Абай Құнанбаев «манғұлдан шыққан халықтың бірі-біздің қазақ» [6] деп тұжырым жасайды. Халыққа кең танылған Шәкәрімнің шежіресінде «қазақтардың шығу тегі, нәсілі арабтардан емес, түп төркіні көне түрік әлемінде жатыр – ,» [7] деп дәлелдейді.

Осылардың бәрі ой-түрткі болып, ХҮІІІ-ғасырдың аяғынан бастап көптеген зерттеулер жарық көреді, Жүздер тарихымен көп айналысқан М.Тынышбаев жүз немесе ордалардың пайда болған кезін Шыңғысханның немересі, Жошының ұлы Бату уақытына жатқызады. Осы мәселе төңірегінде қалам тартқан С. Аманжолов болса, «қазақтардың үш жүзге бөлінуі монғолға дейінгі дәуірді-Х-ХІІ ғасырларда болып өткен» [8] деген қорытындыға келеді. Шоқан Уәлиханов қазақтардың үш жүзге бөлінуін «дүрбелең уақытқа» сәйкестендіреді. «өздерінің көшіп жүрген жерлерінде күқықтарын қамтамасыз ету үшін одаққа бірікті», – дейді ол [5]. Шоқан Уәлихановтың жүздердің пайда болу себептері мен уақыты жөніндегі пікірі шындыққа келіңкірейді. Осыған ұқсас пікірді тарихшы В.В.Бартольд те айтады. М.Тынышбаев қырғыз (қазақ) халқының әр бір руының тарихын барынша толық керсетуге тырысады.

Мұхаматжан Тынышбаев мұрасының айталықғай бөлігі Қазақ халқының этногенезінің (шығу тегін) өзекті мәселелеріне арналған. Бұл тақырыпты зерттеуде ол тарихи деректерді, өзіне дейінгі ғалымдар қалдырған мұраны халықтың ауызекі тарихнамасымен яғни оның жадында сақталған шежіре мәліметтерімен салыстыра, сәйкестендіре отырып пайдаланылған. Бұл ретте ол Қазақ халқының басқа таудан ауып келмегендігін, оның қазіргі Қазақстан территориясын көне замандардан бері қарай мекендеген ру-тайпалардан белгілі тарихи жағдайларда құрылғандығын яғни оның автохтонды жұрт екендігін дәлелдеген. Халықтың, оны құрайтын үш жүздің рулық-тайпалық құрылымын зерттеп, оларға тән ортақ белгілер мен жекелеген ерекшеліктерді көрсеткен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. Ташкент: 1925г. – 66 с.
2. Сатаев А. Обращаюсь к вам как к знатоку края. (о письме Николая Вавилова Мухамедлану Тынышбаеву)// Казахстанская правда, 1997-июнь., Нұрпейіс К. Бетпе-бет. // Егеменді Қазақстан. 2001-26 – к: іркүйек. – 5 б.
3. Көпейұлы Мәшһүр Жүсіп. Бұл қазақ қай уақытта үш жүз атанған? // Қазақ тарихы. N2.-15-17 бб.; Қазақ шежіресі. //Қазақ әдебиеті, 1992. 26-қыркүйек. – 4-5 бб; Субханбердина Ү. Шерлі шежіре шындығы. //Ақиқат. 1996.-N7. – 82-87 бб; Нұржекеұлы Б, Шежіре. //Қазақ әдебиеті. – 2000, – 25-ақпан (8)-8-10 бб. Ауызша тарихнама. // Қазақ.-Алматы,1994.-31-47 бб; Жақыпбеков С. Ауызша тарих айту дәстүрі. //Қазақ тарихы. ~ 1994. – N3.-33 бб; Қазақтың тер шежіресі. //Ана тілі.-1994.-22-наурыз. – 4-5 бб.; Мұқатов Ф. Қазақ шежіресі. //Сарыарқа.-1993. – K4. – 33-50 бб.
4. Қозыбаев М., Мұқанов М., Көмеков Б. Шежіре-ата-баба мұрағаты. //Ана тілі. 1993. – 30 қыркүйек (39).
5. Уәлиханов Ш. Қазақтың түп төркіні. //Қазақ тарихы 1993. N3. – 3-17бб; Уәлиханов Ш. Қазақтың ұлы жүзі. //Ақиқат. 1995.-N5.-57-62 бб.; Бартольд В.В. Сочинения. Москва: Наука, 1968 .– т.І-ХІІ. 640 с.
6. Абай. Қазақтың шығу тегі.//Қазақ тарихы 1993, N3. – 5-17 бб;6.
7. Қудайберды-ұлы, Ш. Родословная тюрков, киргизов, казахов и ханских династий [Текст] / Ш. Қудайберды-ұлы. – Алма-Ата : Жазушы, 1990. – 120 с.,
8. Аманжолов С. Қазақ шежіресі. // Қазақ тарихы. 1993.- N2,- 13-15 бб., Тынышбаев М, Мырза Едіге батыр: Ертедегі Едігі мен тарихтағы Едіге («Сана». 1924ж. N2-3. //Дала дидары. 19914 – 10 кекек-4-5бб; Омарбеков Т. Едіге тағдыры – ел тарихы. //Ақиқат. 1993- N8.-53-57бб.; Едіге туралы: ХҮ-ХҮІІ ғасырдағы орыс шежіресінен. /Орысиадан аударған Жылқышиев Қ //Жалын. – 1999. – N1 – 2.-207-209 б.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS

УДК93/94
ГРНТИ 03.01.09

Әзімхан А.А.¹

¹*магистрант Казахского национального педагогического университета имени Абая*

ПРЕОБРАЗОВАНИЯ В ОБЛАСТИ МУЗЫКИ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ ТУРЦИЯ

Аннотация

В республиканский период в области музыки было реализовано одно из самых важных изменений в социальной и культурной среде. Самая большая цель Музыкальной революции, которая отмечалась в 1930-е годы, была определена как попытка адаптировать полифоническую музыку к турецкому народу, сделав классическую турецкую музыку своей универсальной музыкой. В данной статье рассмотрены преобразования и изменения в музыке во время правления Мустафы Кемала Ататюрка.

Ключевые слова: музыка, культура, реформа, Турция, Ататюрк, модернизация

А.А. Әзімхан¹

¹*Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты*

XX ҒАСЫРДЫҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДА ТҮРКИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МУЗЫКА САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа

Республикалық кезеңде әлеуметтік және мәдени ортадағы маңызды өзгерістердің бірі музыка саласында жүзеге асырылды. 30-шы жылдарда орын алған Музыкалық революцияның ең басты мақсаты - полифониялық музыканы түрік халқына бейімдеу, классикалық түрік музыканы әмбебап музыкаға айналдыру болды. Бұл мақалада Мұстафа Кемал Ататүріктің билігі кезінде музыкадағы өзгерістер талқыланады.

Кілтті сөздер: музыка, мәдениет, реформалар, Түркия, Ататүрік, жаңғырту

Azimhan A.A.¹

¹*Master of Kazakh National Pedagogical University named after Abay*

TRANSFORMATIONS IN THE FIELD OF MUSIC IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY IN THE REPUBLIC OF TURKEY

Abstract

In the Republican period, one of the most important changes in the social and cultural environment was realized in the field of music. The biggest goal of the Musical Revolution, which was celebrated in the 1930s, was defined as an attempt to adapt polyphonic music to the Turkish people, making classical Turkish music its universal music. This article examines changes in music during the reign of Mustafa Kemal Ataturk.

Key words: music, culture, reform, Turkey, Ataturk, modernization

После падения Османской империи правящая элита встала на путь определения национальной идентичности, становления новых типов и критериев социальных менталитетов, осуществление которых взял на себя Мустафа Кемаль Ататюрк (1881-1938) – со своей программой проведения реформ, которую принято называть модернизацией.

«Перед страной встала проблема осуществления радикальных преобразований в сфере экономики, политики и культуры». Приоритетной задачей для Мустафы Кемалья стало формирование нового общества в отрыве от османского прошлого [1, 27]. На этом пути были предприняты интенсивные усилия и произошли сильные изменения в обществе. Кардинальные изменения затронули все структуры, все сферы общественной жизни: экономическую, политическую, религиозную и культурную.

Основным показателем модернизации общества является преобразование в искусстве. По словам Ататюрка, для достижения уровня современных цивилизаций необходимо уделять первоочередное внимание и значение искусству музыки, которое обеспечивает наиболее эффективный и легкий доступ людей к искусству. Ататюрк, совершивший много прорывов в своей государственной жизни: «Самая могущественная революция – это музыкальная революция, потому что музыкальная революция требует сначала забыть свой внутренний мир, а затем перейти к новой. Это очень сложно, но это будет сделано» [2, 71]. Тем самым заявил, что очень сложно реализовать фундаментальные социальные изменения в области музыки.

Изменения, произошедшие в музыке во время процесса турецкой модернизации, были осуществлены параллельно с изменениями, наблюдаемыми в социальной структуре общества. Работа по созданию «национальной музыки» после возникновения Республики Турции привела к использованию музыки в качестве идеологического инструмента. Тот факт, что музыка является решающим элементом в идентичности обществ, указывает на необходимость внести изменения посредством интервенций на основе музыки. Перед лицом всей османской культуры и образа жизни, в зависимости от политических условий того периода, революционная позиция молодой республики была предпочтением идеологии культуре, политике искусству.

Мустафа Кемаль постоянно искал исторические аргументы ради восстановления в народе чувства национальной гордости, подорванного за предшествующие два века почти непрерывными поражениями и внутренним развалом страны. Можно представить себе чувства турецких патриотов того времени, когда в европейской литературе и прессе слово «турок» почти всегда употреблялось с оттенком пренебрежения и враждебности [3]. Заметим, что Ататюрку пришлось создавать национальную идею с чистого листа – в Османской многонациональной империи такой идеи не было. Самое важное состоит в том, что граждане Турции в эту идею поверили, стали чувствовать себя представителями бурно развивающегося народа со своей культурой, со своим местом как в Европе, так и в Азии.

Мустафа Кемаль Ататюрк, который хотел видеть Турецкую Республику на уровне современной цивилизации; революционные шаги, предпринятые им в области права, экономики и образования, перенес так же и в область искусства и культуры. Потому что культура играет важную роль в развитии общества и его продвижении в другие страны; влияет на всю структуру общества. Сразу после объявления республики была начата работа по созданию, обучению и распространению Национальной турецкой музыки.

Ататюрк отмечал, что турецкая музыка – должна не только отражать культуру и быть присущей турецкому народу, но и должна наполняться новыми и современными качествами, открытыми для цивилизованного мира, и занять свое место в международной музыке; и что эта национальная музыка должна быть представлена миру.

Новое понимание музыки, появившееся в 1924 году, можно рассматривать как первый этап, и продолжается он до 1934 года. Это своего рода испытательный срок. В этот десятилетний пробный период, вносят свою лепту «Народные дома» и «Народные комнаты» с распространенными отраслями по всей стране, открытые в 1932 году. Помимо курсов грамотности, фольклора, ремесел; театр, ансамбли народной музыки, хоры, группы, наборы мандолины и т.д. выполняют важную просветительскую задачу [4, 299]. По заказу государства студенты отправляются в другие страны, в особенности в Европу, для получения музыкального образования.

По словам Тунчдемира [5], «иностранный образовательный», запланированный по закону Тевхид-и Тедрисата (Учебное единство) в начале 1924 года, было осуществлено Европейским экзаменом Министерства образования 29 октября 1924 года, то есть в первую годовщину республики. Таким образом, была поставлена цель – обучить и подготовить экономистов, юристов, философов и искусствоведов для новой Республики Турция. Около 22 человек получили возможность пройти обучение в Германии, Франции и Бельгии в результате конкурса, организованного жюри, созданного под председательством Балтаджиоглу и осуществленного в августе. Ататюрк сказал студентам, которые отправятся за границу для обучения за рубежом: «Я посылаю вас как искру. Вы должны вернуться вулканом».

В процессе модернизации Турции, принятие национальной музыки народом считается столь же важным, как и производство этой музыки. На пути реформации музыкальной культуры в Турции активно участвовали и приняли понятие национальной музыки все музыканты. Тем не менее, народ не смог принять эту новую музыкальную мелодию, которая ему была представлена. Можно сказать, что реализованная политика была частично успешна на этапе производства национальной музыки, но ее принятие было безуспешно. В Турции в процессе модернизации использовался опыт и знания иностранных экспертов [6]. Эти практики начались с последних дней Османской империи и достигли самого высокого уровня в первые годы существования Республики.

В период правления Ататюрка осуществляются попытки развития музыкальной политики и первые серьезные шаги на этом пути. Можно перечислить изменения и разработки, сделанные в направлении принципов музыки Ататюрка, следующим образом:

- Турецкие народные песни были собраны, записаны и опубликованы.
- Были созданы оркестры и хоры для озвучивания и интерпретации этих произведений.
- В турецкой музыке стала использоваться новая концепция полифонии.
- Народные мелодии исполнялись по западной технике.
- Те же мелодии с использованием современных технологий были записаны в оригинальные произведения.
- Первая турецкая опера «Ozsoy Opera» была составлена Ахмедом Аднаном Сайгуном и представлена на сцену.
- Турецкие оперы были поставлены.
- Были обучены и подготовлены музыканты и специалисты традиционной турецкой народной музыки, традиционной турецкой художественной музыки и современной полифонической турецкой музыки.
- Открываются множество музыкальных школ и консерваторий, а также музыкальные отделы на факультетах, в различных университетах.
- Музыкальные группы добились больших успехов, участвуя в фестивалях, организованных за рубежом.
- В Турции начинают организовываться международные музыкальные фестивали.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Ованнисян С. Кемалистская парадигма турецкой национальной идентичности в контексте образовательных реформ. // *Национальная идея.-2008. – № 8. С. 24-32.*
2. АТАМАН, Sadi Yaver. (1991). *Atatürk ve Türk Musikisi. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.*
3. Гудзик К. Демократия Ататюрка: излечение страны от имперского синдрома. // *День – 2004 – №162*
4. Mehmet Kaygısız, *Türkler'de Müzik*, // *Kaynak Yayınları, 2000, s.299*
5. Tunçdemir, İ., *Cumhuriyet Dönemi Müzik Kültürünün Oluşmasında Rol Oynayan Sanatçılarımız ve Türk Müziğine Katkıları*, // *16. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, Tokat, 2007.*
6. Güdek B. *Foreign Expert Reports In The Field Of Music During The Republican Era // Journal of History School. – March 2014. – pp. 629-659*

УДК 94(574) “1910/30”:37:929
МРНТИ 11.25.41

Елтаев Р.Ж.¹

*¹магистрант 2 курса факультета истории, археологии и этнологии Казахского Национального
Университета им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

Научный руководитель: Нуртазина Н.Д.²

*²д.и.н., профессор, Казахский Национальный Университет им аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА И ДЖАДИДИЗМ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧ. XX ВЕКА

Аннотация

Начало XX века занимает особое место в истории мусульманского Востока. В это время зародились предпосылки для модернизации казахского общества. Одним из ключевых направлений являлась реформирование системы образования. Особую роль занимает деятельность Ахмета Байтурсынова. Именно он заложил основы просветительско – реформаторского течения, создал уникальный алфавит на основе латинице. Совместно со своими соратниками, А. Байтурсынов относился к течению «джадидов», коих определяли как «оқыған», «зиялы». Просветительская деятельность заключалась в симбиозе европейского новаторства и традиционного мусульманского обучения. «Джадиды» пытались модернизировать систему обучения, не отбрасывая культурных особенностей казахского народа. Мусульманский компонент занимал центральное место, тогда как западный имел вспомогательное значение. Однако, реформаторы встретили серьезное сопротивление в лице Царской России и сторонников традиционализма.

Ключевые слова: новометодные школы, джадидизм, медресе, исласимбиоз, традиционализм, кадимизм, модернизация, реформы, инновации

Р.Ж. Елтаев¹

*Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты,
ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университет,
Алматы, Қазақстан*

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСАНДАҒЫ ЖӘДИДИЗМ

Аңдатпа

XX ғасырдың басы шығыс мұсылман елдерінің тарихында ерекше орын алады. Осы кезде казак қоғамында жаңашылдық бағыт пайда бола бастады. Маңызды алғышарттарының бірі – білім беру саласындағы реформалар болды. Осы істе Ахмет Байтурсыновтың атын ерекше атап өтуге болады. Ол ағартушылық бағытында жаңашылдық ағымның іргетасын қалап, латын әліпбиі негізінде казак әліпбиін құрастырды. Ахмет Байтурсынов қоғамда «зиялы», «оқыған» деген атаққа ие болған «жәдитшілдер» бағытын ұстанған. Ол ағартушылық қызметінде еуропалық бағыт пен дәстүрлі мұсылмандық білім беру бағытын қатар ұстанған. «Жәдитшілдердің» басты мақсаты – казак халқының мәдени ерекшелігін ескере отырып, білім беру саласын жаңартуды көздеді. Батыс елдері компонентіне қосымша мағына бере отырып, мұсылмандық компонентке басты назар аударды. Бірақ реформаторла патшалық Ресей мен дәстүрлі діншілдердің наразылығына тап болды.

Кілтгі сөздер: жаңа мектептер, Джадидизм, медреселер, ислам, симбиоз, дәстүр, кадимизм, жаңғырту, реформалар, инновациялар

EDUCATIONAL ACTIVITY OF AHMET BAITURSYNOV AND JADIDISM IN KAZAKHSTAN IN THE BEGINNING OF XX CENTURY.

R.Zh. Yeltayev¹

*¹master of history, archaeology and ethnology,
Kazakh National University named al- Farabi
Almaty, Kazakhstan*

Abstract

The beginning of the twentieth century plays a prominent role in the history of the Muslim East. At that time, the prerequisites for the modernization of Kazakh society were born. One of the key directions was the reform of an education system. The activity of Ahmet Baitursynov has a particular place in this way. He was the person, who laid the foundations of the enlightenment and reformatory trend, created a unique alphabet based on the Latin alphabet. A. Baytursynov belonged to the current of "Jadids", which were defined as "okygan", "ziyaly", together with his associates. The educational activity consisted of a symbiosis of European innovation and traditional Muslim education. "Jadids" tried to modernize the education system without discarding the cultural characteristics of the Kazakh people. The Muslim component was central, while the Western component had an auxiliary significance. However, the reformers met with serious resistance of royal Russia and supporters of traditionalism.

Key words: new-school schools, Jadidism, madrasah, Islam, symbiosis, traditionalism, kadimism, modernization, reforms, innovations

На современном этапе требуется более углубленная оценка мировоззрения А. Байтурсынулы, а также исследование всех аспектов его многогранной деятельности. Великий казахский педагог-новатор, поэт, ученый-лингвист и общественный деятель А.Байтурсынулы олицетворял собой широкое просветительно-реформаторское течение, охватившее в нач. XX в. тюркские регионы Российской империи. Западные ученые, изучавшие историю Центральной Азии, справедливо отмечают, что Ахмет Байтурсынулы был по праву «лидером казахского джадидизма». Такое определение дано в книге «Central Asia: a century of Russian rule» под редакцией Э. Олуорта, изданной в 1967 г. [1, P. 383].

Если мы будем рассматривать творческий путь А. Байтурсынулы во взаимосвязи с породившим казахское просветительство общемусульманским джадидизмом (модернизмом), безусловно, такой подход даст нам возможность понять истинные истоки, намерения и масштаб деятельности наших национальных лидеров и мыслителей. Как известно, джадидское движение (от араб. «*джадид*» – «новый») зародилось в России в начале XX века среди татар, оно также было стимулировано реформаторскими процессами в западной половине мусульманского мира, особенно в Турции. Тем не менее джадидизм российско-подданных тюрков имел свои особенности; кроме того, можно говорить о малозначительных этнических особенностях данного реформационного движения.

Иными словами, чтобы понять и оценить просветительскую деятельность и педагогическое наследие А. Байтурсынулы, его духовную роль жизни казахского народа как человека, принесшего народу Свет Знания («*зиялы*» – казахское слово, произошедшее от арабского корня «*зийа*» – свет) – необходимо знать общемусульманский контекст и общетюркские предпосылки указанных событий и явлений. Джадидизм тюркской элиты нач. XX в. прежде всего ассоциируется с реформой образования, новациями в сфере педагогики, организации просвещения, науки и т.д. И суть их была в том, что мусульманские народы должны были во имя достойного будущего своих потомков создать новый тип национальной школы, в которой был бы претворен в жизнь синтез традиционного и современного (европейского).

Какие идеи и принципы были положены в основу просветительно-реформаторского течения в Казахстане, как и в других регионах тюркского мира Российской империи? Отчетливо видя как преимущества русско-европейского образования, так и его главный недостаток – опасность утраты родного языка и ислама – джадидская интеллигенция поставила целью создать современный тип мусульманской школы, т.н. новометодный (или джадидский) мектеб. Оставаясь мусульманским (с тенденцией преобразования в национальный), новый мектеб должен был вобрать в себя современный компонент, речь идет прежде всего о введении в программу обучения светских предметов (история, география, математика, литература, физика и др.), совершенствовании методики преподавания.

Чтобы понять громадную разницу между старыми медресе и новой, интегральной системой образования джадидов, можно обратить внимание на такой факт: в реформированном в начале XX в. медресе «Хусаинийа» (Оренбург, Волго-Уральский регион) наряду с религиозными предметами, такими, как фикх, усул фикх, акида, хадис, фараид, тафсир, сира, вааз ва хитабат, успешно преподавались светские дисциплины, как физика, химия, математика, политэкономия, гигиена, география, философия, логика, французский, немецкий, арабский, турецкий, русский языки, фарси, история России, татарская история, арабская, персидская, русская и татарская литература [2, С. 25].

Важное место в реформированных мектебах и медресе Казахстана (и в целом Туркестана) отводилось иностранному языку; в тех условиях это был русский язык (как язык науки, техники, средство обмена информацией и приобщения к благам современной цивилизации). Овладение русским языком в стенах мусульманской школы считалось условием для возможности продолжить образование в вузах империи. Стоит отметить в этой связи, что в этот период, например, на территории Османской империи новыми поколениями турецкой интеллигенции и военного сословия также пропагандировалась идея овладения турецкой молодежью французского, немецкого языков. Разумеется, реформаторы во всех странах Востока знали о возможных негативных последствиях «европеизации» или «русификации» школы, осознавали определенную долю риска в проведении реформы в условиях культурного наступления христианского мира.

Для того, чтобы максимально снизить риск аккультурации казахские мыслители и педагоги представляли в будущей национальной школе Казахстана мусульманско-казахский компонент главным, стержневым, а русско-европейский – вспомогательным. Просветители-мугаллимы больше, чем кто-либо защищали национально-патриотические задачи новой школы. Более того, нужно подчеркнуть, что джадидское учебное заведение было задумано и претворялось в жизнь как альтернатива русским школам – как образец современной, модернизированной, конкурентоспособной национальной школы (а в будущем и национальных университетов). Именно идею такой школы защищал педагог и просветитель Ахмет Байтурсунылы.

Джадидскую школу нач. XX в. нельзя было назвать в полном смысле слова светским типом учебного заведения; скорее он выражал актуальный для будущего человечества синтез светского и теологического (духовного) образования. Большое место отводилось религии, изучению и соблюдению шариата (как ученики, так и преподаватели должны были строго следовать традиционным этическим нормам), арабскому языку; сохранялся арабский алфавит. Хорошо известно, что Ахмет Байтурсунылы даже после установления Советской власти, не боясь коммунистической власти, с трибуны Тюркологического съезда в Баку в 1926 г. защищал реформированный им арабский алфавит для казахского языка (Позже он реалистически подходу к ситуации, принял активное участие в работе по переходу на латиницу). Несмотря на модернизацию в сфере национального образования сохранялось и употреблялось множество исламских терминов, как, например, «мактаб», «мадраса», «мугалим», «мудир», «мударрис» и др. Примыкавший к джадидизму Миржакуб Дулатов считал похвальным изучать в современных национальных школах историю ислама, о чем он писал в рецензии на учебное пособие «Пайғамбарлар тарихы».

В некоторых реформированных тюркских высших медресе Российской империи, кроме арабского и фарси, вводилось преподавание литературного турецкого языка (либо языка-койнэ «тюрки», созданного Исмаилом Гаспринским). В проекте реформы высшего мусульманского образования в учебной программе будущих исламских университетов восточным языкам (арабскому и фарси) отводилось почетное, но своеобразное место: аналогичное «древним языкам» – латыни и греческому, изучаемым в русских гимназиях и университетах. Благодаря стараниям новых педагогов качественно меняется методика обучения во многом через так называемый «звуковой метод» джадидов (*усул-и джадид*) и реформу алфавита. Оздоровливается сама морально-психологическая атмосфера учебных заведений, демократизируются отношения между учителем и учеником.

Важной тенденцией эволюции мусульманской школы было преодоление ею средневекового космополитизма, что выражалось в постепенной, естественной трансформации мектебов и медресе в национальные мусульманские школы и университеты. Вместо засилья арабского языка и фарси, в новой национально-мусульманской школе достойное место должны были занять родной язык учащихся (сначала тюрки или татарский, а затем они должны были быть заменены родным, казахским языком. В начальных школах преподавание должно было вестись только на родном языке

детей), национальная история и культура каждого из мусульманских народов. В действительности, это соответствовало логике истории: все страны в той или иной степени должны были пройти через самовыражение национального духа, самоутверждение языка и своей государственности (конечно, не теряя при этом общеисламского фундамента и политической солидарности). Тем более актуальной стала эта задача для народов, подвергшихся колониальному угнетению. Поэтому в начале XX века часть прежде конфессиональных мектебов и медресе приобрели черты именно национальных учебных заведений.

Интересны факты о духовных связях и созвучии идей просветителей и педагогов в разных частях мусульманского мира. Стоит сказать, что еще великий Абай (Ибрахим) Кунанбайұлы (которого считал своим учителем Ахмет Байтұрсунов) как отец раннего казахского джадидизма пылливо интересовался новыми мусульманскими школами Турции и Египта и мечтал о подобной реформе в Казахстане. Среди казахов начала XX века было немало последователей идеологии выдающегося представителя мусульманской реформации, египетского религиозного мыслителя Мухаммада Абду. Некоторым казахам удавалось уже тогда получить образование в Египте и Турции. Так, например, Габдулазиз Мусагалиев (ум. в 1933 г.), юрист, ученый-востоковед, знавший восемь иностранных языков (он был приглашен преподавателем в знаменитую школу Мамания в Семиречье), был выпускником Египетского университета «Аль Азхар». Немало представителей туркестанских народов уезжали учиться в Турцию: только в 1911 г. из Туркестана было послано на учебу в Турцию 11 студентов, а в 1912 году – уже 30 студентов [3, С. 19].

Однако драматизм джадидизма состоял в том, что противниками данной реформы стали не только царские чиновники, но и отдельные личности и даже группы внутри самого мусульманского (и казахского) общества. Известны исторические факты о противостоянии между джадидизмом и сторонниками консервативно-охранительного направления – кадимистами. Модернизаторов обвинили в измене исламу, в пособничестве русским колонизаторам, называя даже «кафирами» («неверными»). Борьба приняла ожесточенный характер особенно на территории Узбекистана. Противостояние имело место и среди казахов. Так, казах Жумагали Арыстанов выпустил в 1914 г. специальную брошюру «Радийа», где бичевал новых мугаллимов – сторонников новометодных мектебов как отступников от ислама. О возникшем на казахской почве конфликте между джадидами и старыми муллами свидетельствуют публицистические статьи А.Байтұрсынулы, М.Дулатұлы на страницах газеты «Казах» и др. изданий.

Что касается России, она как метрополия опасалась возникновения альтернативы русским школам. Прекрасно понимая, что джадидизм является прогрессивной тенденцией, царизм тем не менее цинично отказывался поддерживать это здоровое течение. Россия в скрытой форме заняла сторону реакционных мулл, тем самым окончательно разоблачив миф о своей «цивилизаторской» миссии на Востоке. Кстати, такую реакционную позицию своего государства осудила прогрессивная часть русской интеллигенции, в частности, ученый-востоковед В.В. Бартольд. Причина была ясна: в отличие от русской школы, целью которой было превратить русский язык в родной язык мусульман, новая мусульманская школа не отрывала детей от родного языка, традиции, ислама. При этом одновременно новый мектеб приобщал молодого человека к современной науке, мировой цивилизации, русскому и другим иностранным языкам и т.д. Такой альтернативы «обручительному» варианту модернизации Российская империя не ожидала.

На пути джадидизма стали строиться искусственные преграды. В 1910 г. в Санкт-Петербурге состоялось совещание инспекторов, православных священников и чиновников по вопросу джадидских школ мусульман. «Старометодные медресе были признаны участниками совещания очень полезными для государства, так как «не давали знаний, не развивали детей», а новометодные медресе, просвещающие и дающие знания готовящие эрудированных имамов и мугаллимов, были определены как вредные. Было принято постановление: «не обучать в них наукам, а только религии» [2, С. 33].

Искусно используя сложную переходную ситуацию, колониальные чиновники сознательно фальсифицировали процессы, происходившие вокруг мусульманской школы, суть реформы джадидов, официально обвиняя новых мугаллимов и реформаторов в т.н. «панисламизме», «пантюркизме», «фанатизме». О противниках новой мусульманской школы (мулл и факихов, защищавших старую школу – «кадим мактаби») в секретной документации российских чиновников указывалось: «Такие лица, в сущности, сами того не осознавая, являются союзниками властей в

борьбе с нежелательной национализацией мусульманской школы» [4]. Но помимо нежелательной европейской просвещенности (без культурной ассимиляции) русское правительство боялось укрепления духовной общности подвластных народов, всех мусульман империи. Поэтому был усилен курс на разъединение мусульманских народов, на изоляцию Туркестана от волжских и крымских татар, от влияния Турции.

Началась борьба за изгнание татар из пределов Туркестана; лицам татарской национальности запрещали открывать новые мектебы. Имеются в виду знаменитые «Правила об инородческом образовании» 1907 г., принятые в годы политической реакции, которые предписывали, чтобы «инородцы (мусульмане – Н.Н.) обучали детей только своего племени». Отныне во всех мусульманских школах Туркестанского края учитель-мугаллим должен был быть той же национальности, что и ученики. Проведение этого закона в жизнь нанесло большой урон джадидизму: в 1910-1911 гг. в результате этих мер было закрыто более полусотни реформированных мектебов. И все же несмотря на трудности, число реформированных школ росло, они становились все более популярными в народе. К 1916 году на территории Российской империи насчитывалось свыше 5 тысяч джадидских школ. Масса простых мусульман также начинала постепенно понимать выгоды современного образования.

Успехи культурно-просветительского движения можно видеть из того, что во всем Казахстане огромной популярностью пользовалась книга казахского реформатора-джадида, близкого соратника А. Байтурсынулы Мир-Жакуба Дулатулы «Оян, казак!» – сборник гражданской поэзии, в котором ярко и эмоционально воспеваются просветительство, идея реформы мусульманских (казахских) мектебов и медресе, при этом джадидизм представляется главным условием политического и культурного освобождения. Активным проповедником джадидизма и реформы школ в Казахстане был поэт и журналист Мухаммед-Салим Кашимов, родом из Акмолинской области. В юности вместе с отцом он совершил хадж в Мекку. Знаток ислама М.Кашимов вскоре становится на стезю просветительства, работает в журнале «Айкап». Одним из центров мусульманской реформации становится Жетысу (юго-восточный Казахстан, Киргизия). Речь идет о знаменитой казахской школе-медресе «Маманийа» в Капале братьев Мамановых и Труспековых, кыргызском медресе «Шабданийа» в Чон-Кемине и др.

В распространении новых педагогических идей огромны были заслуги прогрессивной печати Крыма, Поволжья, Кавказа, турецких, египетских, индийских газет и журналов. Казань, Уфа, Оренбург и другие города становятся центрами подготовки новых педагогических кадров – мугаллимов. Как видим, интернациональный характер джадидизма здесь налицо. Европеизированные высшие медресе возникают в Уфе («Галийа»), Оренбурге («Хусаинийа»), Троицке («Расулийа») и др. В их стенах получали высшее мусульманское (и одновременно светское) образование казахские юноши. Просветительское движение проникло даже к мусульманам «Китайского» Туркестана: казахи Алтая в 1904 г. открывают новометодное медресе «Абакийа», возникновение которого связано с агитацией прогрессивных казахов, узбеков и татар, приехавших из «русских» владений. Одновременно во всем регионе стали распространяться мусульманские джадидские газеты, журналы, книги, новые учебники.

В Казахстане главным идеологом новых мугаллимов был и оставался, конечно, Ахмет Байтурсынулы. Большую роль играли такие педагоги, как Мир-Жакуб Дулатулы, Жусипбек Аймаут, Мухамеджан Сералин, Султан-Махмуд Торайгыр и др. В официальных документах правительства сообщалось, что в казахских аулах детей стали обучать грамоте «по методу Байтурсынулы и по его же учебникам». В этой связи стоит отметить, что учебники А.Байтурсынулы являлись новшеством не только для казахов, но и всего тюркоязычного мира. Старый метод обучения (кадим) казахи прозвали «айналма оку» (окольный, долгий путь овладения грамотой), тогда как методику джадидов – «төте оку» (прямой, скоростной метод). Джадидское обучение в массах казахского народа иногда называли «пәни оку» (светское образование).

Деятели казахского культурно-просветительского и идеологического движения начала XX века «Алаш» умело сочетали борьбу за автономию казахов, сохранение и развитие казахского национального языка, фольклора и т.д., с активной деятельностью в русле т.н. «мусульманского движения» – оппозиционного политического движения в России. Стихотворения М.Дулатулы «Йа, Аллаһ», «Шакирд» и др., насыщенное религиозными чувствами стихотворение А.Байтурсынулы «Тілек батам» («Молитва-благопожелание») [5, 31-33 б.] говорят об уважении к исламу как религии предков и созвучии взглядов казахской интеллигенции с духовными идеалами татарских, узбекских, киргизских деятелей того времени.

Помимо пропаганды нового мышления и современных педагогических идей лидеру казахских джадидов Ахмету Байтурсынулы принадлежит выдающаяся заслуга в деле реформирования старого арабского алфавита и создания модернизированного казахско-арабского алфавита. Титанический труд по реформе алфавита и его распространению, начатый в 1912 г., был окончательно завершён в 1924 г. принятием в Казахстане нового алфавита. Новый арабский алфавит, полностью отвечающий фонетике казахского языка, способный конкурировать с современными графическими системами, Ахмет Байтурсынулы с гордостью назвал «нашей традиционной графической системой» [6, С. 92].

Соратник А. Байтурсынулы Миржакуб Дулатулы в статье «Торғайдағы мұсылманша оқу» пишет о необходимости перевести Тургайское медресе на джадидское обучение, призывает к правильному пониманию смысла слов «джадид» и «кадим». Гражданская поэзия М. Дулатулы – особенно такие стихи, как «Насихат ғұмумийа», «Тәртіпті медресе жоқ бұл қазақта» и др. – полностью посвящена проблеме борьбы старого и нового, призыву к демократизации религии и образования, приобщению к современной цивилизации. Известный роман М. Дулатулы «Бакытсыз Жамал» во многом является пропагандой джадидизма.

Таким образом, исследование общепросветительского фундамента, идейных истоков наследия классиков казахской культуры нач. XX в. с применением цивилизационного подхода делает возможным установить ряд общих закономерностей в духовно-культурном и идеологическом развитии Казахстана и других регионов тюрко-исламского мира. Общим явлением в просветительно-реформаторском движении было зарождение новой личности мыслителя-реформатора и педагога со свойственным ему критическим отношением к существующему строю, комплексу национальных и религиозных обычаев и норм, антиколониальными взглядами в соединении с модернизаторской позицией, демократизмом, гуманизмом, толерантностью, стремлением перевести отношения Востока и Запада от состояния конфликта к состоянию творческого диалога и сотрудничества.

Примечательно, что идеологи нач. XX века в Казахстане, Турции, Узбекистане, Азербайджане, Татарстане и др. регионах тюркского мира накопили определенный опыт в обеспечении взаимосвязи и согласованности национально-культурного и исламского возрождения с задачами обновления и модернизации, что небезынтересно с точки зрения современных процессов казахстанского общества. Раскрытие теоретических аспектов просветительно-реформаторского движения в Казахстане нач. XX в. позволяет глубже понять творчество и мировоззрение Ахмета Байтурсынулы и связь поколения новых мыслителей и педагогов казахского общества с духовными процессами в других частях тюрко-мусульманского мира.

Список использованной литературы:

1. *Central Asia: a century of Russian rule. New York-London, 1967.*
2. *Система мусульманского религиозного образования у татар: история, проблемы, перспективы. Казань, 2005.*
3. *Садыков Х. Колониальная политика царизма в Туркестане: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ташкент, 1994.*
4. *Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан (ЦГА РУз). Фонд. 47. Опись 1. Дело 1148. Лист. 52.*
5. *Байтұрсынов Ахмет. Шығармалары. Алматы, 1989.*
6. *Ахмет Байтурсунов. Зигзаги казахской графики // Алем. Альманах. Алматы, 1991.*

УДК930:001
ГРНТИ 03.01.17

Калдыбаева Г.А.¹

¹*магистрант 1 курса КазНПУ им.Абая, специальности 6М0203000-История (научная)*

«ДВА КИТАЯ»

Аннотация

Статья посвящена вопросу частичного признания Китайской Республики. Рассматриваются исторические причины возникновения конфликта, а также отношения государств на современном этапе.

Ключевые слова: Китайская Республика, Тайвань, Китайская Народная Республика, частичное признание, экономическое влияние, внешнее воздействие

Г.А. Калдыбаева¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің магистранты 6М0203000-тарих (ғылыми)

«ЕКІ ҚЫТАЙ»

Аңдатпа

Мақала Қытай Республикасының ішінара танылуына арналған. Жанжалдың тарихи себептері, қазіргі кезеңдегі мемлекеттердің қатынастары қарастырылған.

Кілтті сөздер: Қытай Республикасы, Тайвань, Қытай Халық Республикасы, ішінара танылу, экономикалық ықпал, сыртқы әсер

Kaldybaeva G.A.¹

¹Master of 1 course KazNPU named after Abay, specialty 6M0203000-History (scientific)

"TWO CHINA"

Abstract

The article is devoted to the issue of partial recognition of the Republic of China. The historical causes of the conflict, the relations of states at the present stage, are considered.

Key words: the Republic of China, Taiwan, the People's Republic of China, partial recognition, economic influence, external influence

Проблема Тайваня имеет весьма специфический и интересный конфликт по той причине, что население Китая на материке и Тайваня однородно, то есть относится к одной этнической группе. Вопрос непризнания Тайваня носит сугубо политический характер. Правительство КНР не признает независимости данного образования, не поддерживает дипломатических отношений с государствами, признающими Китайскую Республику, а также включает Тайвань в список своих провинций. Например, в книге Добронравина «Модернизация на обочине: выживание и развитие непризнанных государств в XX - начале XXI века», упоминалось, что Российская Федерация, поддерживающая отношения с Тайванем в сфере экономической, направляя письма Китайской Республике, в адресе указывала «КНР, провинция Тайбэй», по вышеуказанной причине отношений [1]. Несмотря на это Тайвань заявляет, что придерживается политики «одного Китая», при этом подчеркивая, что этот Китай управляется «двумя правительствами в разделенной стране».

Было бы верно считать, что население КНР и Тайваня – это одна нация, и было бы логичным считать, что нация в обычных случаях стремится к воссоединению. Однако, в рамках данного вопроса, это правило не действует. Причиной тому является противоположность социально-экономических, политических систем, разность уровня жизни двух обществ.

Оторванность острова от материкового Китая вызывало ощущение обособленности, хотя это ощущение можно назвать достаточно безобидным. В течение полувека (в период с 1895 по 1945 год) Тайвань являлся японской колонией. Когда же правительственные войска явились в 1945 году после капитуляции Японии, тайванцы встречали их как своих освободителей [2]. Однако, вскоре выяснилось, что следствием длительной японской оккупации явились утрата истинной китайской культуры, не владение официальным языком и отсутствие политического кругозора на территории острова. Более того, прибывшие с материка чиновники относились к жителям Тайваня высокомерно, считая, что те нанесли грязное пятно сотрудничеством с оккупантами, и теперь должны искупать вину, посредством выплаты высоких налогов и безропотного послушания. Последствиями игнорирования населения явились дефицит продовольствия, инфляция, безработица, рост цен, бесчинства солдат на улицах, грабежи, изнасилования и т.д. По этим причинам в 1947 году вспыхнул грандиозных размеров бунт, который подавили самым жестоким образом [3].

«События 28 февраля» сохранились в народной памяти на полвека, углубляя трещину между «местными» и «пришлыми» – эти термины прочно вошли в политический обиход и бытовую лексику Тайваня. В 1949-1950 годах в обстановке острой политической и военной конфронтации с коммунистической КНР, проиграв гражданскую войну, на Тайвань эвакуировались Чан Кайши и его сторонники общей численной, равной двум миллионам людей. Жители острова отнюдь не были рады новопришедшим, потому, что Чан Кайши установил однопартийную диктатуру в кратчайшие сроки, деморализовав демократически настроенные круги тайванцев [4].

Руководители обеих китайских частей проповедовали принцип «одного Китая», лишь интерпретируя, согласно их политическим системам. В чем были согласны обе стороны, так в том, что единственное решение возможно лишь военными действиями [5].

До середины 80-х годов берега Тайваньского пролива разделял “железный занавес”. “Размораживание” отношений началось с ноября 1987 года, когда жителям острова было разрешено совершать поездки в КНР с целью посещения там родственников. Цзян Цзинго предпринял некоторые шаги в плане либерализации режима. В 1990 году ослаблены ограничения тайваньским бизнесменам на не прямые торгово-экономические связи и инвестиционную деятельность на материке с условием, что это будет осуществляться через третьи страны. В феврале 1991 года принимается “Программа национального воссоединения”, предусматривающая три этапа на пути к достижению объединения страны – правда, без указания сроков их реализации:

- этап двусторонних контактов и взаимного благоприятствования;
- этап взаимного доверия и сотрудничества;
- этап переговоров по проблеме национального объединения.

Переходя к настоящему времени, политика Пекина по отношению к Тайваню включает два связанных меж собой аспекта. С одной стороны, направление на мирную реализацию объединения с Тайванем посредством курса «одна страна, два строя», содержащего в себе поощрения обмена опытом, развитие торгово-экономических отношений, вплоть до обязательного содействия процветанию острова.

«Китай – общий дом соотечественников обоих берегов, заявил Ху Цзиньтао на съезде. – Понимая тайваньских соотечественников, доверяя им и заботясь о них, мы будем по-прежнему проводить и пополнять выгодные для них установки и меры, охранять по закону их законные права и интересы, поддерживать экономическое развитие западного берега Тайваньского пролива и других регионов страны, где относительно сосредоточенно размещаются инвестиции тайваньских коммерсантов. Соотечественникам на обоих берегах полагается усиливать контакты, стимулировать культурно-экономический обмен, расширять его сферу и повышать его уровень, продвигать прямые почтовые, транспортные и торговые связи, делать их отношения более дружными, а сотрудничество – более глубоким, прилагать совместные усилия для осуществления великого возрождения китайской нации. Объединение берегов – историческая необходимость великого возрождения китайской нации», подчеркнул Ху Цзиньтао [6].

По другую сторону стоит недопущение формального отделения Тайваня как самостоятельного государства. По этой причине в 2005 году в КНР был принят «Закон о противодействии расколу государства», с указанием в нем условий применения Китайской Народной Республикой «немирных и других необходимых мер для защиты своего суверенитета и территориальной целостности» [7].

Важным фактором в отношениях непризнанной Китайской Республики с материковым Китаем является фактор национальной принадлежности. В течение полувека поколения материка и острова сменились настолько, что утратили остроту понимания идеологического разногласия прошлых лет, тем самым на фронтную часть отношений выступили факторы культурно-исторической и национальной общности.

Международная реакция на Тайвань несколько неоднозначна, но не противоречива. Начнем с того, что до 1971 года Китайская Республика являлась полноправным членом ООН как одна из стран-основательниц. Однако была исключена, как следствие давления КНР на мировое сообщество. Начиная с 1993 года, получая отказ, Тайвань ежегодно подает заявку на возвращение в ряды полноправных членов ООН. Несмотря на отсутствие международного признания, Тайвань является полноправным членом ВТО по причине одного из быстрого роста мировых экономик. Как страна, сильно пострадавшая после всплеск атипичной пневмонии и птичьего гриппа, Китайская Республика проявляла упорные усилия для вступления в ряды членов ВОЗ. Но проявленные усилия все еще не могут найти отклика в принятии Тайваня во Всемирную Организацию Здравоохранения. Вопрос об АТЭС также остается неким «краеугольным камнем», показывающим отношение мира к Китайской Республике. Тайвань является активным участником и членом АТЭС, выступая как Китайский Тайбэй, по причине одной из главнейших торговых держав и государства с одним из высоких показателей уровня ВВП, который неизменно растет из года в год. Однако по политическим причинам, президент не может участвовать в саммитах АТЭС, поэтому на саммит посылаются представители, уполномоченные в лице президента. Неоднократно подавались заявки на непосредственное участие главы государства в обсуждениях на саммите, столько же отказов получало руководство страны.

Говоря о перспективах развития диалога КНР-Тайвань, обе стороны сошлись во мнении о необходимости сохранения стабильных отношений. Но провозгласив формулу трех нет - «нет объединению, нет независимости, нет силовым способам решения вопроса» - лидер Китайской Республики ясно сформулировал свою позицию о сохранении статуса-кво в регионе. Возможно, в ближайшем будущем с подобным выводом согласятся и лидеры КНР [6].

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Добронравин Н. А. Модернизация на обочине: выживание и развитие непризнанных государств в XX – начале XXI века. СПб.: Изд-во Европейского университета в С.-Петербурге, 2013.
2. Лю В. Тайваньское радио спросили. 100 ответов слушателям «МРТ». М.: Муравей, 2005.
3. Го Тун-и. Введение в события истории Тайваня. Тайбэй, 1983.
4. Ретроспективы и перспективы исследований по истории Тайваня (от редакторов) // Тайвань ши яньцзю. – Т. 1, № 1. 1994.
5. Huang Fu-san. A Brief History of Taiwan – A Sparrow Transformed into a Phoenix. Taipei: Government Information Office, 2005/ <http://www.gio.gov.tw/taiwanwebsite/5-gp/history/tw01.html/>
6. Hsueh-Chi Hsu. Taiwan Historical Research: Retrospect and Prospect // Taiwan Historical Research, Vol. 15, № 4, p. 149-177, 200/ <http://www.ith.sinica.edu.tw/pdf/full/>
7. <http://lenta-ru/news/2008/03/05/taiwan/ChinaNews.Ru>, 20.05.2008

ӘӨЖ 11.94.

ГРНТИ 04.51.10

Г. Бықышқызы¹

¹Әл -Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты, Қазақстан Республикасы. Алматы қ.
Guka_semsk92@mail.ru

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ КЕЗЕҢІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДА ӘКІМШІЛІК БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

XIX ғасырдың қалыптасқан басқару жүйесі саяси және әлеуметтік, құқықтық, экономикалық қатынастар жүйесінде қалыптасып, Қазақстанның Ресейге тәуелділігін арттырып, толық бодандығына алды. Ресейдің отаршылдық реформасының қалыптасу барысы мен жүргізілу кезеңі мақаланың өзектілігі болып саналады. Күштеу жолымен енгізілген бұл жүйе аймақтағы дәстүрлі қатынастарды жойып, Қазақстанның келешекте ұлттық негізде даму мүмкіндігіне тосқауыл қойғандығы және толық бағынышты елге айналу процесі түсіндіріледі.

Кілтгі сөздер: реформа, генерал-губернатор, әскери-губернатор, уезд, полиция приставтық

Бықышқызы Г.¹

¹Магистрант КазНУ им. Аль -Фараби

ФОРМИРОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ ВО ВРЕМЯ ЦАРСКОЙ РОССИИ

Аннотация

В XIX система управления сложилась в системе политических, социальных, политических экономических стояний, усилило зависимость Казахстана от России получило полное подданство. В период формирования колониальной реформы в росси, является актуальностью данной статьи. Объясняется процесс виедрения этой системы путем принуждения, которая устралила возможности национального развития казахстана в будущем процесс превращения в подчиненную страну.

Ключевое слово: реформа, генерал-губернатор, губернатор, уезд, приставный полиция

G. Bykyshkyzy¹

*¹Master student of the Faculty of History, Archeology and Ethnology, Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan. Almaty City
Guka_semsk92@mail.ru*

FORMING OF ADMINISTRATIVE MANAGEMENT IN KAZAKHSTAN DURING TSAR'S RUSSIA

Abstract

Control system, folded the XIX century of political and social, legal, economic relations accordion in the system, to promote dependence got Russian citizenship fully. In Russia period of carrying out reform and forming actuality colonial motion of the article. This system of the relations in a region, plugged in traditional to remove by a compulsion, in a complete submission and in that the process of development is explained eliminate possibilities in the future to become to national basis.

Key words: reform, governor general, governor, district, pristave police

XIX ғасырдың II жартысында Қазақстан патшалық Ресейдің әскери шаралары нәтижесінде әу бастан-ақ Ресейге бағыныштылық және «шеткері аймақ» жағдайында қалыптасқан жаңа құқықтық, саяси және әлеуметтік-экономикалық қатынастар жүйесіне тартылды. Күштеу жолымен енгізілген бұл жүйе аймақтағы дәстүрлі қатынастарды жойып, Қазақстанның келешекте ұлттық негізде даму мүмкіндігіне тосқауыл қойды. Жаңа қатынастардың құқықтық орнығуы «метрополия-отар» немесе «орталық-периферия» ұстанымы бойынша қызмет ететін билік институттары мен басқару жүйесінің құрылуымен жүзеге асты.

Ұлттық отар елдерді басқарудың негізі абсолютизм дәуірінде қалыптасып, Еділ бойы, Сібір, Кавказда патшалықтың мүддесін сенімді қамтамасыз еткен болатын. Олар әскери және азаматтық биліктің бірігуіне, сонымен бірге бір мекемеге әкімшілік, сот, шаруашылық тағы басқа қызметтердің шоғырлануына негізделген. Осы ұстанымдар өзгеріссіз жаңа тарихи жағдайда Қазақстанда жүргізіле бастады [1, 18 б.].

Қазақ жерлерінің әкімшілік-аумақтық басқару жүйесін өзгерту патша үкіметінің Орта Азия аймағында жүзеге асырылған жалпы саясатымен байланысты болды. XIX ғасырдың ортасында Қазақстанда аумақтық өзгерістерді көздеген бірнеше заңнамалық құжат қабылданды. Олардың ішінде: «Шығыс және Батыс Сібірді басқаруға қатысты кейбір өзгерістер туралы»; «Орынбор өлкесін Бас басқару әдістерін нығайту туралы»; «Сібір қырғыздары облысының Құсмұрын және Көкшетау округтерін басқаруды өзгерту туралы»; «Оралдың арғы жағындағы қырғыз даласын Орынбор қырғыздарының облысы ретінде өзгерту және басқарудың жаңа жүйесі туралы»; «Орынбор ведомствосына қарасты қырғыз даласы мен Сырдария шебінің әскери құрылымы туралы»; «Сібір ведомствосына қарасты қырғыз даласының оңтүстік-шығыс бөлігінде көшіп-қонатын Үлкен орда қырғыздары кіретін Алатау округын құрайтын Үлкен орданы Шет істері министрлігінің қарамағынан Батыс Сібір жергілікті Бас әскери «Түркістан облысын құру туралы»; «Сырдария шебін басқаруды тарату және оның орнына Түркістан облысы басқармасын құру туралы»; «Түркістан облысын басқару туралы» ережелерді бекітті. [2, 27 б.].

Патша үкіметі үнемі Қазақстанды басқарудың тиімді жолын іздестіру үстінде болды. Патша сарайы мен жоғары шенеуніктер арасында Қазақстанда әскери және әкімшілік аппарат санын кемітуді көздейтін ортаазиялық саясат бағдарламасы орныға бастады. Отарлық әкімшілікке жергілікті халықтың ішкі өміріне араласпай тек жоғарыдан қадағалау қызметін ғана қалдыру көзделді.

Сонымен қатар, XIX ғасырдың 60-шы жылдарында қазақ жерін патшалық Ресейдің жаулауы толық аяқталды. Патшалық Ресей жаңа шекаралық аймақтың орталықпен тығыз бірігуі және өлкедегі әкімшілік басқару жүйесін нығайту үшін империя мүддесіне сай жаңа әкімшілік басқару реформасын енгізуді қажет етті.

Осы мақсатта 1865 жылы 2 ақпандағы патша үкімімен қазақ даласына стат кеңесшісі Гирс басшылық еткен, құрамында полковник Гейнс, полковник Гутковский, капитан Проценко бар ерекше Далалық комиссия жіберілді. Комиссияға қазақтардың күнделікті тұрмыс-тіршілігін зерттеу, дала өмірінің жергілікті жағдайына байланысты қандай әкімшілік басқару жүйесін енгізу қажеттігін анықтайтын мәліметтер жинау жүктелді [3, 1-п.]. Комиссия екі жылдан кейін қазақ өлкесін басқару туралы өз пікірін ұсынды [4, 191-п.].

Жиналған мәліметтерді талқылап, басқару жүйесін құру туралы жобаларын ұсыну үшін 1867 жылы наурызда патша үкімімен соғыс министрі Д.Милютин басшылық ететін Ерекше комитет құрылды. Оның құрамында Орынбор генерал-губернаторы Крыжановский, Бас штаб бастығы генерал-адъютант граф Гейден, Азия департаментінің директоры Стремоухов, ішкі істер министрлігінің жалпы істер департаментінің директоры Мансуров, генерал-майор Черняев, Дала Комиссиясының мүшелері Гирс, Гутковский, Гейнс және Проценко сияқты шенеуніктер бар болатын. Комитет ұсыныстарды талдай отырып және өлкенің сол кезеңдегі саяси, әскери, шаруашылық және әкімшілік жағдайын ескере отырып, «Түркістан облысын Орынбор генерал-губернаторлығынан бөлу және мұны кейінге қалдырмастан жүзеге асыру; Батыс Сібір генерал-губернаторлығынан Тарбағатай жотасының оң жақ бетін, яғни Семей облысының бір бөлігін бөліп, оны әкімшілік жағынан Түркістан облысына қосу; комитет белгілеген басты тұжырымдарды негізге ала отырып жаңа шекаралық аймақтың әкімшілік басқару жобасын жасау және жаңа өлкеге әскери-округтық жүйелердің жалпысына бірдей дербес әскери ұйымдық сипат беру қажет» [5, 70-80 б.], – деген тоқтамға келді.

Ерекше комитет ұсынған бұл тұжырым 1867 жылы 11 сәуірде патша тарапынан мақұлданып, енді жаңа өлке үшін әкімшілік басқару жобасын жасау Далалық комиссияға тапсырылды, ал Бас Штабқа жаңа әскери округ жөнінде ереженің жобасын жазуды тапсырады. Комитеттің осы пікірін 1867 жылы 11 шілдеде патша Александр II қолдап, «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару Уақытша ережесінің» жобасына қол қойды [9, 72 п.]

Ресей империясы отаршылдықты жүйелі әрі заңды жүргізу мақсатында Қазақ жерінде 1794 жылы алғашқы мекеме – Ішкі істер министрлігі Орынбор қырғыздарының облыстық басқармасын құрды. Жалпы революцияға дейін ел аумағында империялық отарлық саясатты жүргізу мақсатында мекемелердің кеңейтілген жүйесі ұйымдастырылды. Олардың қатарында Далалық генерал-губернатор мен әскери губернаторлар кеңселері; облыстық, уездік және болыстық басқармалар; округтік приказдар, шекара басқармалары, статистикалық комитеттер, санақ комиссиялары, облыстық және округтік соттар, нотариустер, жандармдық полицейлік басқармалар, облыстық әскери штабтар құрылды. Бұл мекемелердің ұйымдастырылуының өзі 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформаларға байланысты 1794-1868 және 1868-1917 жылдар аралығын қамтитын үлкен екі кезеңнен тұрады. Тарихи фактілерді талдау процесінде көптеген зерттеушілер Қазақ жерінде басқарудың келесідей даму кезеңдерін көрсетеді. XIX ғасырдың жартысы мен XX ғасырдың басына жүйелеп, жергілікті өзін-өзі басқарудың 5 кезеңін бөліп көрсетеді: – бірінші кезең – 1864-1889 жж. аралығы; - екінші – 1890-1917 жж.;

- үшінші – 1918-1989 жж.; – төртінші – 1990-1995 жылдың қыркүйегіне дейін;

- бесінші – 1995 жылдың қыркүйегінен қазіргі кезеңге дейін [7; 26 б.]. соңғы жылдардағы жергілікті өзін-өзі басқарудың өзекті мәселеге айналуына байланысты, 6-шы, яғни «қазіргі», кезеңді қосуға болады.

1867 жылғы «Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуы туралы» патша жарлығына сәйкес «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлығына қарасты, Қытай және Орта Азия хандықтарымен шекаралас жерлердің азаматтық және әскери құрылымын өзгерту қажет деп танылып, Сырдария мен Жетісу облыстарын біріктірген Түркістан генерал-губернаторлығы құрылды [8, 90 б.]. Генерал-губернатор өзіне қарасты аумақта шексіз билікке ие болды. Жалпы облысты басқару ісі әскери губернатор мен облыстық басқарма құзырында болды. Облыстық басқарма империяның орталық аудандарының губерниялық басқармасына теңелді. Облыстық басқарманы әскери губернатордың ұсынысымен әскери губернатордың көмекшісі басқарды. Облыстық басқарма үш бөлімнен тұрды: өкім шығару, шаруашылық және сот. Уездегі әкімшілік және полицейлік билік уезд бастығының қолында болды. «Орынбор және Сібір қырғыздарын басқаруды өзгерту туралы» жарлыққа сәйкес төрт облысты құру шешілді [10, 129-131 б.]. Олар: Орал, Торғай, Ақмола және Семей облыстары. Бұл облыстарды басқару туралы ереже 1868 ж. 21 қазанда бекітілді. Бұл реформаның негізгі мақсаттары: тұтас Қазақстан аумағын құру, әкімшілік шенеуніктердің артқан шығындарын өтеу және әскери құрылымдарды қамтамасыз ету үшін салықтарды көбейту, Қазақстан аумағында жалпыресейлік заңнаманы енгізу, өлкені отарлау үшін құқықтық негіз жасау.

1867-1868 жж. әкімшілік-аумақтық реформалардың нәтижесінде Қазақстан Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан генерал-губернаторлығына бөлінді. Әр генерал-губернаторлық екі облыстан құралып, барлығы алты облыс болды: Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу және Сырдария. Бұл аумақтарда

әкімшілік бөліністің келесі негізгі жүйесі қалыптасты: генерал-губернаторлық – облыс – уезд – болыс – ауыл. Аталған құжатқа сәйкес, Түркістан генерал-губернаторлығы Әскери министрлікке, Батыс Сібір генерал-губернаторлығы Шет істері министрлігіне тікелей бағынды.

Бірақ барлық Қазақстан облыстары, Сырдария облысын қоспағанда, Дала генерал-губернаторлығының құрамына енді. Бұл «Ережеге» сәйкес, қазақтардың «қоғамдық өзін-өзі басқару» деп аталатын органдарының әрекетіне көптеген өзгерістер енгізілді. 1867-1868 жылдардағы реформаға қарағанда «қоғамдық өзін – өзі басқару» органдарының құрылу тәртібі анағұрлым бөлшектенген болды. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының Қазақстандағы шаруа тұрғындарды басқарудағы әрекеттері негізінен кулактардың және хан ордасының қаржылық және полициялық мүдделерін қамтамасыз етуді қолдауға бағытталды. Шаруашылық өзін-өзі басқарудың барлық органдары кулактар қолында болды [9]

XIX ғ. патшалы Ресейдегі феодалдық-крепостнойлық құрылыс пен оның құрылғысы ерекше дағдарысқа ұшырады. Мемлекеттік аппаратта, әкімшілік, полиция, цензура, сот, тіпті армияның өзі де қызметтерін атқара алмайтын деңгейге жетті. Осындай дағдарысқа қарамастан қабылданған заңдар Қазақстан аумағында жүзеге асып жатты. Басқару жүйесінде Ресей империялық барлық заңдарының толық мойындалуы Қазақстанды Ресейге басқару жағынан толық тәуелді етіп, саяси, әкімшілік, сот, т.б. жағынан басыбайлығын күшейтті. Осылайша, патшалық өз күйреуінің алдында да «әскери-халықтық» басқару жүйесін әлі де бірнеше он жылға сақтап қалу жағын қарастыру үстінде болды. Қазақстанда әкімшілік қайта құрудың, оны елде XIX ғ. аяғы – XX ғ. басында қалыптасқан жаңа қоғамдық-саяси жағдайға сай модернизациялаудың нақты ойластырылған бағдарламасы жоқ еді.

Жобалардың жалпы мәні отар елден байлығын тонауды қамтамасыз ету және оның тұрғындарын полицейлік «қамқорлыққа» алуды күшейту болып қала берді. Жергілікті басқару аппараты бұрынғыша Түркістанды отарлық тонауда ұйымдастырушы рөл атқарды.

Орталықтағы ортаазиялық саясаттың басшылары мен оны жергілікті жерде жүзеге асырушылар әскери-феодалдық топ өкілдері болып күні өткен мемлекеттік институттарды сақтап қалуды жақтады. Өздері үшін қолайсыз жағдайдан шығуды көздеп және шектеулі ғана мәселелерді шешу жолын іздестіріп қана, олар шынымен мемлекеттік маңызы бар мәселелерді шешуге келгенде дәрменсіз, қабілетсіз еді.

Осының бәрі Қазақстандағы басқару жүйесіне полицейлік сипат берді. Биліктің күрделі құрылымының буындарының бағыныштылығы, қызметінің бюрократиялық әдістері жергілікті халықтың аумақтарын патшалық бекіткен қалып бойынша құрудан бастап, олардың тыныс-тіршілігін қатаң бақылауда ұстап, өмірін жан-жақты реттеп отыруға тиіс болды.

Сонымен қатар, XIX ғасырдың 60-шы жылдарында қазақ жерін патшалық Ресейдің жаулауы толық аяқталды. Патшалық Ресей жаңа шекаралық аймақтың орталықпен тығыз бірігуі және өлкедегі әкімшілік басқару жүйесін нығайту үшін империя мүддесіне сай жаңа әкімшілік басқару реформасын енгізуді қажет етті.

Осылайша, Ресейдің билеуші тобы өкілдері «елді табиғи байлықтарын қанау үшін және тағы басқа сыртқы саяси мүдделерді көздеп қана әскери жаулау» ретіндегі отарлау түрін қабылдамай, «өлкенің Ресеймен органикалық қосылуын» қолдады. Бұл ортаазиялық иеліктерге жалпы орыстық заңдылықтарының біртіндеп таралуын білдіреді.

«Ереже жобасы» бойынша басқару ұстанымдары патшалық Ресейдің саяси, экономикалық және әлеуметтік мүдделеріне негізделіп, осы уақытқа дейінгі империяның басқа ұлттық аймақтарында жиналған отарлау тәжірибесіне сүйенді. Осы ұстанымдар мен тәжірибеге сәйкес патшалықтың басты міндеттері де анықталды: қазақ халқының отарлық тәртіпке қарсылығының барлық түрлерін әскери басу, басында хан, бек, ру басылары тұрған биліктің бұрынғы тетіктерін жою, орыс мемлекеттілігінің негізін қалау және елдің бай материалдық және халықтық ресурстарын қанаудың арзан және тиімді жүйесін құру. Осы міндеттерді жүзеге асыру қолдарына әскери, азаматтық және сот билігін шоғырландырған және Қазақстанды басқару жүйесінің барлық басты органдарында қызмет атқаратын әскерилендірілген бюрократияға жүктелді. Тек болыстық және ауылдық деңгейдегі ғана билікті ұйымдастыру жергілікті қоғам мүшелеріне берілді-мыс. Басқаруды «дербес», бірақ патша шенеуніктерінің бақылауымен жүзеге асыруға тиіс жергілікті әкімшілік және сот орындарын қалыптастырудың «сайлау жүйесі» жарияланды. Іс жүзінде бұл патшалықтың жергілікті дәстүрлі, әлеуметтік-құқықтық институттар арқылы өзінің жеке мақсатына жету жолындағы тактикалық қадамы болды. Патша шенеуніктері «Ереже жобасы», патша бұйрықтары және қаулылары негізінде қызмет атқара отырып, бүкіл қазақ қауымына шексіз, тіпті бақылаусыз билігін орнатты. Отаршыл билік патша әкімшілігіне лоялды қарайтын жергілікті қауымның аздаған бөлігіне ғана қамқоршы-

патерналистік қарым-қатынаста болды. Патшалық жаңа иеленген отар елдің шаруашылық әлеуетін көтеруде және экономикалық бастамаларын демеуде, олардың ықтимал рөлін жақсы түсінді, сонымен қатар сол жерде отарлау саясатын жүзеге асыру үшін өзінің «кадрлік қорын» құруға үміттенді [11; 16 б].

Патшалық үшін маңызды екі мәселе – Қазақстанды ресейлік жүйеге тарту қажеттілігі мен оның экономикасын метрополия мүддесіне сай қайта құрудың өзара қабысуы ресей министрліктеріне тікелей тәуелді, бірақ сонымен қатар диктаторлық өкілеттілігі бар генерал-губернаторларға есеп беретін мемлекеттік мекемелерді құруға алып келді. Бұл жағдай мемлекеттік мекемелер дербестігін шектеді, дегенмен өлкенің саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірін қадағалау қажеттілігі мен әскери жағдай басқарудың барлық органдарын иерархия заңдарын қатаң сақтай және бағына отырып, белсенді бірге жұмыс істеуге мәжбүрледі.

Патшалықтың отаршыл жоспарларын жүзеге асыру үшін сенімді және кең әлеуметтік базасының жеткіліксіздігі билік тетігінің жазалаушы-күзет тетіктерін құрып нығайтуға және барлық шендегі шенеуніктерге шектеусіз әкімшілік-полицейлік өкілеттілік беруге итермеледі. Шенеуніктер әскерге сүйене отырып басқарды және Түркістанның Ресей империясы құрамындағы отарлық жағдайын заңды түрде бекітуге дайындады. Басқарудың жаңа жүйесі іс жүзінде жергілікті қоғам дамуының ішкі бағыттарын өзгерте алмады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Краткий обзор Туркестанского края. История Туркестана.* – Б.м. б.г. – 74 с.
2. *Собрание узаконений и распоряжений, издаваемое при Правительствующем Сенате.* СПб., 1863-1917, Отд. I док. № 75. 1865г.
3. *ӨР ОММ. 450-қ., 1-т., 16-іс.*
4. *ӨР ОММ. 336-қ., 1-т., 26-іс.*
5. *Романовский Д.И. Заметки по среднеазиатскому вопросу.* – СПб., 1868. – 291 с.
6. *ҚР ОММ. 4-қ., 1-т., 4079-іс.*
7. *ҚР ОММ. 4-қ., 1-т., 3277-іс.*
8. *Киняпина Н.С. Административная политика царизма в Средней Азии в XIX веке.// Вопросы истории.* – 1983. – №4. – С. 35-47.
9. *ҚР ОММ. 44-қ., 1-т., 28959-іс.*
10. *Пропацин А. Генерал-адъютант К.П. фон-Кауфман 1-й как устроитель Туркестанского края (1867-1882)* – Т., 1913. – 157 с.
11. *Назарова А.А. Патшалық Ресейдің Түркістандағы әкімшілік басқару жүйесінің қалыптасуы. Қызылорда. Ақмешіт ақшамы.* – Т-7.2013. – 16 б

ӘӨЖ 974-09
ГРНТИ 11.17.12

Б.Ағыбаев¹

*¹Академик Т.Садықов атындағы Қазақстан тарихы кафедрасының 2 курс магистранты
Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.*

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЯСИ МОДЕРНИЗАЦИЯНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ҚОҒАМДАҒЫ ОРНЫ

Аңдатпа

Мақалада Тәуелсіз Қазақстан Республикасындағы саяси модернизацияның қалыптасуы мен қоғамдағы орны талданған. Тәуелсіз Қазақстан Республикасының қалыптасу дамуында модернизацияның алар орны ерекше. Жаңа мемлекеттік негізді қалыптастыруда саяси салада, әлеуметтік салада жаңғыртулар жаңа бастама ретінде қолға алынып, кезең – кезеңімен жүзеге асты. Әрбір дамушы мемлекет алдында тарихи жаңғыру кезеңі ерекше орын алған. Қазақстан Республикасы да өз тәуелсіздігін баянды ету барысында модернизациялық дамудың тарихи жолынан өтті. Автор мақаласында осы мәселеге көңіл аударған.

Кілтті сөздер: Тәуелсіз Қазақстан Республикасы, модернизация, саяси, жаңғырту, мемлекет, тарих

Азубаев Б.¹

*¹ Магистр 2 курса истории академик Т. Садыкова
КазНПУ им. Абая, Алматы*

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ В НЕЗАВИСИМОМ КАЗАХСТАНЕ И ИХ МЕСТО В ОБЩЕСТВЕ

В статье анализируется роль политической модернизации и роли общества в независимом Казахстане. Модернизация играет особую роль в формировании независимой Республики Казахстан. Периодически проводилась модернизация политической сферы и социальной сферы как нового начала. Республика Казахстан претерпела историческое развитие модернизации в своей независимости. Автор обратил внимание на этот вопрос.

Ключевые слова: Независимая Республика Казахстан, модернизация, политическая, модернизация, государство, история

B. Agibaev¹

*¹ Master of 2-year history of academician T. Sadykov
KazNPU them. Abay, Almaty*

POLITICAL MODERNIZATION IN INDEPENDENT KAZAKHSTAN AND THEIR PLACE IN THE SOCIETY

The article analyzes the role of political modernization and the role of society in independent Kazakhstan. Modernization plays a special role in the formation of the independent Republic of Kazakhstan. Periodically, the political sphere and the social sphere were modernized as a new beginning. The Republic of Kazakhstan has undergone a historical development of modernization in its independence. The author drew attention to this question.

Key words: Independent Republic of Kazakhstan, modernization, political, modernization, state, history

КСРО-ның тарауымен Қазақстанның қазіргі жылнамасында жаңа өтпелі кезең қалыптасты. Оның мазмұны – кеңестік тоталитаризммен түбегейлі қоштасуды қамтамасыз етуге бағытталған постсоциалистік жаңғыру, Қазақстанның дәстүрлі қоғамнан қазіргі заманғы әлеуметке өтуін аяқтау, аяқталмаған индустриалды кезеңге өту еді. Қазақстан демократияландырудың ғаламдық үрдісімен, оның «үшінші толқынымен» осылай бетпе-бет келді. Түпкілікті таңдауымыз туралы 1990 жылдардың ортасында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев мәлімдеді: «Біздің таңдауымыз қазірдің өзінде айқын, мақсатымыз белгілі. Алайда алдымызда демократиялық даму үлгісін таңдау проблемасы тұр» [1]. Еліміз тәуелсіздік алар шақта уақыттың қойған талабына, заманның ағымына сай мемлекетті басқарудың жаңа жүйесін құру және қалыптастырып дамыту қажет болды. Міне, дәл осы тұста Қазақстандағы саяси элитаның күрделі мәселені шешу міндеті қойылды. Елімізде 26 жыл бұрын басталған демократиялық қайта құрулар, саяси жаңарулар нәтижесіне ел болашағы тәуелді еді [3]. Мұндай Тәуелдсіздікке ел болашағы мен ұлттық намыс, мемлекеттік тәуелсіздікке деген ғасырлар бойғы мақсат, мүдделер жетеледі. Бұл бағыт сонымен ғылыми ортада модернизация ұғымымен тұспа – тұс келеді. Қазақстанның атынан Н.Ә. Назарбаев КСРО Жоғарғы Кеңесінің кезектен тыс сессиясында жаңарған одақ енді федерация түрінде болуы мүмкін емес, тек конфедеративтік шарт негізінде қайта құрылуы керек, яғни олар тең құқылы республикалар ретінде достық одағын құруы тиіс деген ұсыныс жасаған. Алайда КОКП Бас хатшысы М.С. Горбачев келіспеген бұл ұсыныс 1991 жылғы 19-тамыздан кейінгі оқиғадан соң іске асырылды. Одақтас республикалар Кеңес Одағын егеменді мемлекеттердің одағына айналдыру реформасын дайындай бастады. 1990 жылы 25 қазанда Қазақстан өзінің мемлекеттік егемендігі туралы Декларация жариялады. КСРО басшыларының шындықты бағалап, түсінуге қабілетсіздігі, республика халықтарының ыңғайына барғысы келмеуі олардың беделін түсірді. Сонымен қатар мемлекеттік төңкерістің сәтсіз аяқталуы Кеңес Одағы Коммунистік партиясының беделін түсірді. 1991 жылы 23 тамызда Қазақстан Президенті Н.Ә. Назарбаев КОКП ОК-ның саяси Бюро мүшелігі қатарынан шықты. 1991 жылы 7 қыркүйекте Алматы қаласында болған партия съезінде Қазақстан Коммунистік партиясын тарату туралы шешім шықты. Осылай Қазақстан Коммунистік партиясы өмір сүруін

тоқтатып, оның орнына Қазақстан Социалистік партиясы құрылды. Елдегі болып жатқан саяси процестер жастар ұйымына да әсер етіп, комсомол ұйымының беделі құлдырай бастады. 1991 жылы қазан айында болған Қазақстан комсомолының XVIII съезі шешімімен Қазақстан комсомолы тарайды. Енді оның орнына Қазақстан Жастар Одағы құрылды. Республика Кәсіподағы көптеген ұсақ ұйымдарға бөлінді. Сойтіп, саяси жүйенің дағдарысы ел өмірінде осылайша қоғамдық-саяси және демократиялық өзгерістер туғызды. Кеңестік жүйенің ауқымынан босап шыққан республикалар «кеңестік», «социалистік» деген атаулардан бас тарта бастады. 1991 жылғы желтоқсанның 10-ы Республика Жағарғы Кеңесінің сессиясында Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасын Қазақстан Республикасы деп өзгертілді. КСРО-ның ыдырау процесін тездеткен 1991 жылғы тамыз бүлігі 1991 жылдың қазанына қарай көптеген республикалардың өз тәуелсіздігін жариялауына септігін тигізді. 1991 жылы 16 желтоқсанда Республиканың Жоғарғы Кеңесінің жетінші сессиясында «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Заң қабылданды. Осы күні Қазақстан өз тәуелсіздігін жариялады. Сонымен, 1991 жылғы 16 желтоқсан Республиканың тәуелсіздік алған күні. Қабылданған Заң бойынша Қазақстан тәуелсіз демократиялық құқылық мемлекет ретінде анықталды. Ол өз аумағында барлық өкімет билігін толығынан қолданады ішкі және сыртқы саясатты өз бетінше жүргізеді, республика барлық мемлекеттер мен халықаралық құқық принципі негізінде өз қарым-қатынасын орнықтырады. Қазақстан Республикасының шекаралары біртұтас бөлінбейді және оған қол сұғуға болмайды. Қазақстан Республикасының және оның атқарушы өкіметінің басшысы Президент болып табылады. Сонымен, Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздігінің жариялануы еліміз тарихындағы аса ірі маңызы бар оқиға болып табылады.

Тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстан Республикасы өзінің саяси жүйесі мен қоғамдық қатынастарының даму тарихын модернизация жолын тандаумен байланыстырды. Қазақстанның саяси модернизациялық жолы тарихи тұрғыда ерекше сипаттар мен белгілерге ие болды. Осының өзі жаңарудың бірнеше кезеңін басынан өткерген мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы үрдістерінің біртекті және бірізді болмайтындығын тағы да көрсетіп берді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған сәттен бастап өзінің модернизациялық даму бағытын айқындауға бет бұрды. Жалпы еліміздегі модернизациялық жаңаруды тарихи кезеңін үш кезеңге бөліп қарастырымыз. Бірінші кезеңде-1991 жылдан 1995 жылды қоса алғанға дейін-нақты тәуелсіздік сәтінен Егемен Қазақстанның Конституциясын қабылдағанға дейін дезинтеграциялық үрдістерді өзгертуге, қазақстандық мемлекеттің іргетасын қалыптастыруға, бірпартиялық өктемдіктен саяси плюрализмге көшуге, демократиялық даму негіздерін құруға шоғырланды [1].

Екінші кезеңде – 1995 жылдан 2000 жылды қоса алғанға дейін-осы заманғы демократиялық институттарды құрып, нығайту, 1995 жылғы референдумда халық қабылдаған Конституция негізінде жаңа саяси мәдениетті қалыптастыру негізгі іс болды. Ел Конституциясы терең экономикалық қана емес, сонымен бірге саяси өзгерістерге байланысты үлкен жолдан өтуімізге үлкен мүмкіндік берді. Мұны Егемен Қазақстанның жаңа ұлттық заңнамасы дәлелдеп шықты. Нақ сонымен көмегімен бұл жылдары Қазақстанды нақты демократиялық институттар әрекет ететін, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына кепілдік берілетін елге айналдыру үшін берік іргетас қаланды. Президенттік республика моделін таңдап алып, посткеңестік экономикалық және саяси бейберекетсіздіктен шығарды. Саяси тұрақтылық сыртқы инвесторлар үшін экономикамыздың тартылығын қамтамасыз етті, олар сол кезеңде отандық индустрияны дамыту үшін капиталдың негізгі көзі болды. Экономика көтеріле бастады, жаңа инфрақұрылым жасалып, ауылшаруашылығы дамуға бет алды. Жаңа жұмыс орындары дәйектілікпен ашылып, «орта тап» құрыла бастады [2].

Үшінші кезең – 2001 жылдан 2006 жылды қоса алғанға дейін-стратегияның дұрыстығының айқын дәлелі болды. Бұл кезеңде әлеуметтік – экономикалық серпінді секірісті қамтамасыз етіп, өңірлік көшбасшыға айналып, мемлекетіміз жүзеге асты. Қазақстандық көпұлтты және көп конфессиялы қоғамның алғашқы демократиялық реформалаудың барынша тиімді жолдарын әзірлеу жөнінде жалпыұлттық белсенді үн қатысу жүріп жатыр. Күн тәртібіне қағидаттық тұрғыда әлдеқайда асқақ қоғамдық міндеттер шықты. Осы заманғы сынақтар мен қатерлер әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық – саяси қатынастардың бүкіл жүйесін әлдеқайда серпінді жаңғыртуды табандылықпен талап етті.

Бастысы, жалпыұлттық саяси реформалар бағдарламасын іске асыру Қазақстанды демократияландыру мен саяси жаңғыртудың өзекті құндылықтары бойынша кең ауқымды қоғамдық консенсусқа қол жеткізуге мүмкіндік берді [3].

Сонымен кезең – кезең бойынша саяси – әлеуметтік модернизация мәнісіне тоқталсақ, Қазақстан үшін бірінші кезекте Кеңес Одағы ыдырауы салдарынан болған дағдарысты жеңу аса маңызды, бірінші кезектегі міндет еді. Елбасы президент болып тағайындалғаннан кейін тәуелсіз, егемен мемлекетіміздің негізін қалады. Бұрынғы кеңестік кезеңдегі саяси-экономикалық жүйеден түбегейлі өзгешеленетін жаңа жүйе негізінде жаңа мемлекетті қажет етті. Осы бағытта 1991-1995 жылдардағы саяси реформалар өтпелі, қайшылықты сипатта болды. Бұл кезеңнің бастапқы сатысында Қазақстан демократияны тез мерзімде қалыптастыру шараларына дайындықсыз деп қойса, екінші сатысында хаостық, охлократиялық үрдістерге, митингілік демократияға кетіп қалу қаупін сезінді. Ал, үшінші сатысында дағдарысқа қарсы күрестің тиімділігін арттыру қажеттілігінен вертикалды президенттік билікті нығайту, «жұмсақ авторитаризмді» жасау міндеттері шешілді. Осы кезеңнен бастап «жұмсақ авторитаризмнің» басқаруымен елдің саяси жүйесін модернизациялау арқылы демократиялық мемлекет құрудың кешенді шаралары іске асырыла бастады. Қазір біз Қазақстан халқы аса маңызды тарихи кезеңде өмір сүріп отырмыз. Әсіресе өткен ғасыр мен осы ғасырдың онжылдықтары біздер үшін ерекше бір кезең болды. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың басшылығымен Қазақстан осы онжылдықтарда үлкен – үлкен табыстарға қол жеткізді [4].

Бүгінде еліміздің Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың Қазақстан халқына жыл сайынғы Жолдауын халық арасында жақсылық жаршысы ретінде қарсы алу дәстүрі қалыптасты. Елбасы Қазақстанның тәуелсіздік алғанынан көздеген екі стратегиялық мақсатты орындағанын, яғни, егемен тәуелсіз мемлекет болғанын және ауқымды әлеуметтік, саяси және экономикалық модернизацияны жүзеге асырғандығы дәлелденіп отыр [5].

Осы бағыттағы жетістіктерге ие дамыған елдердің ғана әлеуметтік-экономикалық жағдайы әлемдік бәсекеде көш басында тұр. Біздің еліміз де ел Президентінің “Қазақстан – 2030” стратегиялық бағдарламасын басшылыққа ала отырып, әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті дамыған алдыңғы қатарлы елу елдің қатарына ілігудің жолында өзінің әлеуметтік-экономикалық саясатын жүзеге асырып жатты. Осы күнге жеткізген бұл жолда біз биік белестерден өттік. 1997 жылғы халыққа алғашқы Жолдауында: «2030 жылы біздің ұрпақтарымыз бұдан былай әлемдік оқиғалардың қалтарысында қалып қоймайтын елде өмір сүретін болады» делінген. Оның айғағы күні кеше Астанада 56 елдің басшылары мен халықаралық ұйым өкілдерінің басын қосқан Саммит екендігін де дәлелдеп берді. Сонымен тәуелсіз Қазақстан тарихының терең тарихи даму жолы саяси жаңғырумен тікелей байланысты екендігі күмән тудырмайды. Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясында саяси жаңғыртудың стратегиялық жоспары мен тактикалық әрекеттері белгіленген болатын. Бұл стратегиялық бағдарламада күшті президенттік республиканы қалыптастыру, көппартиялық жүйені құру, тұрақтылықты қалыптастыру, әрбір азаматтың құқығы мен еркіндігін қорғауға бет бұру, қолайлы геосаяси жағдайға ие болу міндеттері қойылды. Сонымен бірге, стратегия негізінде тәуелсіз Қазақстан тарихындағы тұңғыш рет қарулы күштер, дипломатиялық және кедендік қызметтер секілді мемлекеттік институттар қалыптастырылды [6].

Демократиялық модернизацияның өзіндік, қазақстандық жолын Н.Ә. Назарбаев ұсынды: «Халықтың көпшілігі қолдаған қазақстандық жол – сызбаны көз жұма көшіре салу емес, өзіндік жолды іздеуге ұмтылу. Біздің демократиямыздың негізі – саяси, әлеуметтік және халықаралық тұрақтылық» – деп көрсете отырып, Елбасы саяси модернизация мәнін атап өткен.

Н.Ә. Назарбаев елімізде алдымен экономика содан соң саясат деген принципті міндетін ұсынды, дегенмен, қоғам өмірінің барлық саласында жүргізілетін реформалар тиімділігі саяси тұрақтылық пен демократиялық қағидалардың қоғам өмірінің барлық саласы мен саяси санаға саяси құндылық ретінде енуіне тәуелді. Мәселен, «Қазақстан-2050» Стратегиясында жаңа елдің іргесін қалау міндетін үш бірдей жаңғырту негізінде шешілді деп атап көрсетілген болатын, олар: мемлекеттің іргесін қалау мен нарықтық экономикада серпіліс жасау; әлеуметтік мемлекеттің негіздерін қалау; қоғамдық сананы қайта өзгерту. Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Тәуелсіздік дәуірі» атты еңбегінде ел жаңғыруының үш бірдей толқынының өзектілігін атап көрсеткен. Сонымен қатар модернизациялық үрдістердің маңызын ашып өткен.

1997 жылы Ел Президентінің Қазақстан халқына алғашқы жолдауына еліміздің 2030 жылға дейінгі дамуының стратегиясы қоғамымыздың келешектегі келбеті мем мемлекетіміздің мақсат – мұраты баян етілді. Бұл ретте қандай қоғам орнату, дамудың самғау сызығының қандай болу керектігін анық білу, айқын түсіну маңызды болып табылады. Басым мақсаты дұрыс айқындап, стратегияны тандап, тиісінше ерік-жігер, төзімділік пен мақсаткерлік таныту, алда тұрған кез келген кедергілерді ойдағыдай еңсеру арқылы Қазақстан өтпелі кезеңнен ойдағыдай өтіп, әрі өз дамуының сапалық жаңа кезеңіне нық сеніммен қадам басты [7].

Қазақстанның Кеңес Одағы тарағаннан кейін кеңестігі әрі Орталық Азиядағы көш бастаушы тұғырын сақтап әлемнің бәсекеге барынша қабілетті және серпінді дамып келе жатқан мемлекетінің біріне айналуына мүмкіндік берді.

Қазақстан бүгінгі таңда әлеуметтік – экономикалық жаңару мен саяси демократияландырудың жаңа кезеңіне қадам басты.

Қазақстан бүгін әлемнің ең серпінді дамып келе жатқан елдерінің бірінен саналады. Елдің экономикалық және саяси дамуындағы түбегейлі жаңа кезең, Қазақстан одан әрі жаңарту мен демократияландыру-күн тәртібінде мыңызды мәселе болып отыр. Сондықтан да осы тұрғыдан мынадай басым бағыттарды атап өтуге болады; Мемлекеттілікті нығайтуға, Қазақстанды осы заманғы демократикалық және құқықтық мәмлекет ретінде дамыту; Елдегі және өңірдегі тұрақтылықты қамтамасыз ету; Өңірлік және халықаралық ынтымақтастықты дамыту; Жаһантану талаптарына сәйкес экономиканы серпінді дамытуға және шикізаттық емес секторларды ілгерілетуге баса ден қоя отырып, жаңа технологияларды дамыту; Білім беруді, кәсіптік даярлық пен әлеуметтік саланы ХХІ ғасырдың деңгейіне көтеру; Лаңкестікке, есіркі саудасына, кез келген түрдегі экстремизмгі қарсы жаһандық күрес. [8]

Экономикалық және әлеуметтік жедел жаңару бағыты Қазақстанның экономикалық және әлеуметтік дамудағы өзінің көшбасшысы одан әрі сақтап сол арқылы білікті кадрларды тарту орталығына айналуына мүмкіндік туғызды.

Елбасымыздың «саяси жаңарулардың біз көздейтін басты мақсаты-биліктің қоғам мен мемлекетті басқарудың барынша ұтымды жүйесін сомдайтын, сонымен бір мезгілде еліміздегі саяси тұрақтылықты сақтау мен азаматтарымыздың конституциялық құқықтарын қамтамасыз ететін осы заманғы демократиялық нысанына қарай жылжыту» секілді ізгі мақсаттар мен өскелең ойынан туып тұрғаны ақиқат. Елбасы Қазақстан Республикасында демократиялық реформалар бағдарламасын әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссияның VI –қорытынды мәжілісінде: «Бүгінгі күні мемлекетіміздің алдында тұрған үлкен міндеттердің бірі Қазақстанның әлемнің орта деңгейлі елдермен иық теңсітілуіне мүмкіндік береді деген сөз. Халықтың әл-ауқатының өсуі олардың санасының сергек болып қоғамдық өмірдің бар саласына, оның ішінде саясатқа белсене араласуына өз-өзінен құлшыныс туғызады. Осы айтып отырған бәсекелестікке қабілеттілік мәселесі экономикада ғана қарыштап дму емес, сонымен қатар еліміздің саяси тұрғы да кемелденуін айқындайды. Сол себепті еліміздің ұзақ мерзімді әрі тұрақты даму мүдделерін есепке алумен қатар, саяси жүйемізді ұдайы жетілдіріп, оны модернизациялап отыру да бәсекелестікке қабілеттіліктің кепілі екенін естен шығармау керек», – дей келе мемлекет басшысы елімізде саяси реформалардың кезең-кезеңімен біртіндеп эволюциялық түрде өмірге енгізіліп жатқандығына тоқталды [9].

Елбасы Н.Ә.Назарбаев қазірдің өзінде елдің саяси жүйесінде нақты әрі сапалы өзгерістер жүргізіліп жатқанын атап өтті. Атап айтқанда, аудандар мен облыстық маңызы бар қалалар әкімдерінің сайлауы өткізілді. Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамытудың 2006-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы әзірленіп, Президент жарлығымен бекітілді. Үкіметтің Қазақстан Республикасында демократиялық реформаларды тереңдету жөніндегі 2006 жылға арналған іс-қимыл жоспары жүзеге асырылды. Мемлекеттік комиссия Қазақстан Республикасының Үкіметі ел Парламентінің қарауына ұсынған «Қазақстан Республикасындағы өзін-өзі басқару туралы» ҚР-ғы заңының жобасын жетілдіруіне қатысты.

Сөйтіп, Қазақстанда демократиялық және саяси жаңарудың жаңа кезеңі басталды. Саяси жаңартудың жаңа кезеңі мемлекет пен азаматтық қоғамның өзара қатынасының жаңа идеологиясының белгісі астында өтетініне сенімдімін. Бұл мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың белсенді өзара ықпалдастығына арқа сүйейтінін теңдестірген саяси жүйе түзуді білдіреді.

Кеңес Одағы күйреп тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің қалыптасуы өркениетті елдерді «қуып жету модернизациясы» шеңберінде жүрді. Қазақстанда саяси модернизация баспалдағынан өткен мемлекет құру саясаты қуып жету модернизациясы концепциясын іске асырудың негізгі бағыттарының біріне айналды. Мемлекет жалпы жаңару арқылы қоғамдық қатынастар жүйесін жаңартуға және жаңа тұрпатты саяси жүйені қалыптастыруға болатындығы негізделген. Қазақстанда парламентеризмнің дамуы да нарықтық қатынастар қалыптасуын тосқан жоқ. Бірақта, жалпы алғанда демократиялық модернизация экономикалық модернизация талаптарына сәйкес, оның соңын ала жүргізіліп отырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қасымбеков М. *Институт президентство как инструмент политической модернизации.* Астана – 2002 – 45-46 б
2. Сейлеханов Е.Т. *Политическая модернизация в РК как фактор реализации стратегии «Казахстан 2030» на новом этапе развития Казахстана.* В. кн.: *Послание Президента РК Н.А. Назарбаева «Новый Казахстан в новом мире» – стратегия очередного этапа развития страны.* Алматы, 2007. С. 164.
3. Бижанов А. *Республика Казахстан: демократическая модернизация общества переходного периода.* – А., 1997. – 125 с.
4. Назарбаев Н.Ә. *Қазақстан 2030.* – Алматы – 1997. – 15-17 б
5. Джунусова Ж.Х. *Республика Казахстан: Президент. Институты демократии* – Алматы. – 1996. – 25-28б
6. Назарбаев Н.Ә. *Қазақстан 2030.* – Алматы – 1997. – 4-9б
7. Машанов М. *Избирательная система Республики Казахстан // Саясат 1995 № – 13-14 б*
8. *Казахстанская политическая энциклопедия* – Алматы – 1993. – 55 б
9. Назарбаев Н.А. *Через кризис к обновлению и развитию // Казахстанская правда.* – 2009. – 6 марта.

ӘӘЖ 574/2

ГРНТИ – 11.25.91

Ж.Ж. Әділбаев¹

*¹ҚР СІМ Ерекше тапсырмалар жөніндегі елші
Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қонаев көшесі 31, тел. 720184
zhal.adil@mail.ru*

Қазіргі кезеңде ЕАЭО елдеріндегі интеграциялық үрдістері
(Қазақстан мен Арменияның мысалында)

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан мен Армениядағы интеграциялық жүрістің барысы мен келешектегі жағдайы туралы, негізгі басымды бағыттары мен отандас елдердің сыртқыэкономикалық саясаттары, өзара ынтымақтастығы мен интеграциялық бірлестіктер саясындағы табыстары туралын баяндалады.

Кілтті сөздер: интеграциялық жүрістер, еуразиялық, Қазақстан, Армения, ЕАЭО

Zh.Zh. Adilbayev¹

Ambassador-at-Large

*¹Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan
Astana, 31 Kunaev street, tel. 720184
zhal.adil@mail.ru*

Integration processes of EEU countries at the present stage
(on the example of Kazakhstan and Armenia)

Abstract

The article offers a brief review on the history of integration processes of Kazakhstan and Armenia at the present stage, priority areas of foreign economic policy and mutually beneficial cooperation within the framework of integration associations.

Key words: Integration processes, eurasism, Kazakhstan, Armenia, EEU

Адилбаев Ж.Ж.¹

¹Посол по особым поручениям МИД Казахстана
Министерство иностранных дел Республики Казахстан
Республика Казахстан, город Астана, улица Кунаева 31, тел. 720184
zhal.adil@mail.ru

Интеграционные процессы в странах ЕАЭС на современном этапе (на примере Казахстана и Армении)

Аннотация

В статье представлены краткий обзор истории интеграционных процессов Казахстана и Армении на современном этапе, о приоритетных направлениях внешнеэкономической политики союзных стран, взаимовыгодное сотрудничество в рамках интеграционных объединений.

Ключевые слова: интеграционные процессы, евразийство, Казахстан, Армения, ЕАЭС

С момента установления дипломатических отношений межгосударственное взаимодействие Казахстана и Армении развивается в духе партнерства и взаимовыгодного сотрудничества. Казахстаном и Арменией поддерживается доверительный диалог на всех уровнях, который выражен в обоюдном стремлении к наращиванию взаимовыгодного военно-политического, торгово-экономического и культурно-гуманитарного сотрудничества, как в двустороннем, так и многостороннем форматах.

Казахстан и Армения, имея различные приоритеты во внешней политике, разные подходы, обстоятельства и векторы развития со времен обретения независимости, развиваются в направлении многовекторности, придерживаются политики прагматизма и характеризуется взаимовыгодной поддержкой двусторонних инициатив.

Сложнейшие проблемы, возникшие после распада СССР, были преодолены во многом благодаря формированию на постсоветском пространстве целого ряда интеграционных структур, в первую очередь, СНГ. В этой связи Президент Республики Казахстан Н.Назарбаев отмечал: «Сама жизнь показала, что образование СНГ в нынешнем формате в г. Алматы в декабре 1991 г. было единственно оптимальным и верным решением в той непростой ситуации [1]». Так, принимая во внимание историческую общность Казахстана и Армении, становлении в качестве независимых государств, похожие обстоятельства институционального развития послужили в обеих странах мотивом для вступления в общие интеграционные объединения. После распада Советского Союза Армения и Казахстан вошли в ряд вновь созданных интеграционных объединений. Содружество Независимых Государств – региональная организация, целью которого является удержание новообразованных государств в едином экономическом пространстве, связи которого нельзя было на тот момент обрывать в виду общего исторического прошлого.

Несмотря на то, что взаимодействие стран в рамках Содружества Независимых Государств осуществляется через его координирующие институты (уставные органы, исполнительные органы и органы отраслевого сотрудничества СНГ) [2], в настоящее время роль данной организации является более декларативной, так как созданы необходимые механизмы взаимоотношений, регулирующие как военно-политические аспекты, так и торгово-экономические связи. Поэтому можно сделать вывод, что на современном этапе основная роль в экономическом блоке – отведена Евразийскому экономическому союзу, в военно-политическом – Организации договора о коллективной безопасности, в гуманитарном треке – Содружеству Независимых Государств.

Казахстан и Армения в рамках ЕАЭС и ОДКБ в большой степени имеют более схожие позиции по вопросам дальнейшего развития данных организаций.

Общеизвестно, что у каждого из государств-участников ЕАЭС в силу различных особенностей экономического развития выстраивается собственная шкала приоритетов и актуальных задач в рамках евразийской экономической интеграции. Приоритеты развития интеграции в рамках ЕАЭС для Армении обозначаются следующими факторами: способность формирующегося единого рынка энергоресурсов ЕАЭС повлиять на снижение стоимости энергоносителей для Армении; способность ЕАЭС содействовать преодолению транспортной замкнутости Армении, реализации ее транзитного потенциала, созданию инфраструктуры, позволяющей интегрироваться в региональную торговлю (создание СЭЗ в Мегри (ИРИ); способность ЕАЭС содействовать расширению экспорта Армении и реализации многовекторной внешнеторговой политики (прежде всего в отношении ЕС, Ирана и других сопредельных стран) [3].

Для Казахстана также можно определить схожие приоритеты в ЕАЭС, в условиях континентальной «замкнутости» важнейшим системным аспектом для роста экономики Казахстана и ее диверсификации является снижение транспортных издержек. В рамках ЕАЭС договоренности о доступе к инфраструктуре и внутригосударственным тарифам стран-партнеров на перевозку грузов позволило казахстанскому бизнесу сократить транспортные издержки. Соответственно, повысилась конкурентоспособность казахстанской продукции на внешних рынках [4].

В рамках ОДКБ Армения и Казахстан имеют достаточно высокий уровень взаимодействия. Для Армении членство в ОДКБ является одной из составляющих обеспечения безопасности страны, которая реализуется посредством многосторонних связей между государствами-членами организации. Ключевым же положением Договора для Армении является статья 4, согласно которой: «если одно из государств-участников подвергнется агрессии со стороны какого-либо государства или группы государств, то это будет рассматриваться как агрессия против всех государств-участников настоящего Договора. В случае совершения акта агрессии против любого из государств-участников все остальные государства-участники предоставят ему необходимую помощь, включая военную, а также окажут поддержку находящимся в их распоряжении средствами в порядке осуществления права на коллективную оборону в соответствии со статьёй 51 Устава ООН» [5].

Если для Казахстана членство в ОДКБ носит преимущественно невоенные цели, то руководство Армении рассматривает членство в этой организации, прежде всего с позиции военной защищенности от вполне реального внешнего врага. Речь в данном случае идет об Азербайджане в контексте конфликта вокруг Нагорного Карабаха [6].

Вместе с тем, необходимо отметить, что для казахстанской стороны членство в ОДКБ является в некоторой степени закреплением статуса активного сторонника интеграции на постсоветском пространстве. В настоящее время каких-либо угроз для республики, в том числе военной, нет как за пределами, так и внутри страны. Участие Казахстана в ОДКБ с военной точки зрения, в первую очередь обусловлено подстраховкой на случай возникновения угроз, исходящих из центрально-азиатского региона в лице терроризма и радикальных течений, прикрывающихся исламом.

Приоритетным направлением внешнеэкономической политики Казахстана на современном этапе является реализация евразийского интеграционного проекта. На современном этапе экономического развития Казахстана актуальность региональных интеграционных инициатив возрастает ввиду того, что эти процессы наиболее предсказуемы и отвечают стратегическим экономическим интересам страны. Укрепление международных позиций региональных интеграционных блоков на пространстве СНГ позволяет оперативно реагировать на негативные последствия глобализации.

Казахстан является признанным лидером в интеграционных процессах на постсоветском пространстве, инициирует и участвует в региональных организациях, которые нацелены на обеспечение безопасности, преодоление экономической отсталости постсоветских стран, построение транспортно-коммуникационных и хозяйственных связей, создание конкурентоспособной региональной экономики, выход на мировые рынки. Осознавая, что достижение поставленных целей возможно совместными усилиями в рамках региональных объединений и в тесном сотрудничестве с постсоветскими государствами, Казахстан последовательно выступает с инициативами развития и совершенствования региональных объединений.

Произошедшие перемены за последние годы ставят необходимость интеграции Казахстана, как со странами постсоветского пространства, так и со странами дальнего зарубежья. В этой связи приоритеты интеграционного сотрудничества Казахстана выстраиваются в пользу: – Китая в рамках Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) [7]; – стран «исламского мира» в рамках Организации Исламского сотрудничества и Организации экономического сотрудничества (ОЭС); – стран постсоветского пространства в рамках ЕАЭС, ОДКБ и СНГ.

Участие в интеграционных процессах на постсоветском пространстве Астана всегда определяла в качестве приоритетного направления своей внешней политики. Можно выделить ряд факторов, способствующих увеличению веса и авторитета республики в региональных объединениях – это и существенный экономический рост, и открытость для иностранного капитала, и усиливающийся интерес ведущих стран мира к Центрально-Азиатскому региону. Казахстан выступает за укрепление и развитие потенциала Содружества, видит в нем платформу для развития разноскоростной и разноформатной интеграции на постсоветском пространстве [8].

В ШОС фактически лидируют Россия и Китай, и во многом от уровня их взаимодействия зависит будущее не только организации, но и стабильности на постсоветском пространстве. В этом контексте положение Казахстана в определенной степени уязвимо, однако обеспечение национальной безопасности возможно лишь в сотрудничестве с региональными державами – Пекином и Москвой.

Важнейшим приоритетом Казахстана является экономическая интеграция, ключевое звено для всего комплекса связей в рамках СНГ. Участвуя в экономической интеграции в рамках ЕврАзЭС и ШОС, Астана добилась стабильного экономического роста. Формат ШОС – это азиатский вектор сотрудничества, прежде всего, с Китаем и странами Центральной Азии. Армения же имеет статус партнера по диалогу с ШОС.

Для Астаны более перспективным является продолжение курса, в основе которого лежит развитие интеграционных процессов в тесном сотрудничестве с Россией, что будет способствовать укреплению позиций РК в региональной и мировой политике и, в свою очередь, благоприятно повлияет на эволюцию постсоветской интеграции. Если в сфере экономики и бизнеса вопросы углубления интеграции Армении с постсоветскими странами воспринимаются позитивно и даже с некоторым энтузиазмом, то в плоскости политической ситуация отнюдь не выглядит столь гладкой и однозначной.

В Национальные интересы Армении в интеграционных процессах ЕАЭС и ЕС: интеграционные процессы, которые соответствуют национальным интересам страны и созданы на основе международного права, равноправия и взаимного уважения суверенитета государств, важны для любого демократического государства. в стратегии национальной безопасности Армении отмечается [9], что и военное сотрудничество с отдельными странами, и членство в различных локальных и международных организациях направлено на обеспечение национальных интересов и национальной безопасности Армении.

Тесный и доверительный диалог между нашими странами налажен в сфере политических отношений. В 2015 году наши страны стали партнерами по Евразийскому экономическому союзу. К сожалению, тенденции, имеющие место в мировой политике и экономике не способствуют динамичному развитию союза, однако это не повод сворачивать стратегию на объединение потенциала наших стран. Более того, ведется работа по поиску оптимальных механизмов и форм взаимодействия с другими объединениями, в частности с ЕС, с которым у Казахстана и Армении имеются продвинутые программы сотрудничества [10]. О заинтересованности ЕС в сотрудничестве с Арменией свидетельствует предоставление армянской экономике льготной торговой системы GSP+ [11], которой нет ни у одной из стран ЕАЭС. Достигнутый уровень доверия, и глубина отношений у Казахстана и Армении с ЕС могут послужить основой для налаживания диалога между ЕАЭС и ЕС.

Самая большая экономическая выгода для Казахстана в ЕАЭС – возможность использования своего транзитного потенциала при единых транспортных тарифах на пространстве ЕАЭС. В основе позиции Казахстана по отношению к интеграционным процессам в рамках ЕАЭС лежит здоровый прагматизм и экономический подход. Армении уже выбрала свой дальнейший путь развития в рамках Евразийского союза. Весь процесс интеграции Армении к союзу не оставил равнодушным многих аналитиков и политических деятелей.

Преимущества Армении в присоединении к ЕАЭС заключаются в ряде пунктов. Во-первых, Армения сможет выйти из транспортного тупика, в котором страна находится уже долгие годы, что в свою очередь в наибольшей степени препятствует развитию страны, у которой есть человеческий, ресурсный, экономический и социальный потенциал для такого развития. Это приведет к росту ВВП страны. Во-вторых, страна сможет решить стратегические задачи в сфере энергетики. Не секрет, что энергетическая безопасность имеет прямую взаимосвязь с национальной безопасностью страны, и практически все события современных международных отношений являются последствием борьбы стран за обеспечение своей энергетической безопасности. А для такой страны, как Армения, у которой нет собственных энергетических ресурсов для обеспечения внутреннего рынка, стратегия энергетической безопасности занимает важнейшее место среди внешнеполитических приоритетов. На сегодняшний день энергетическое сырье импортируется в Армению через территорию Грузии и Ирана.

В-третьих, вступив в ЕАЭС, Армения откроет для себя новый приток инвестиций, присоединением к ЕАЭС Армения решает важнейшую проблему энергетической безопасности страны. Таким образом, Армения гарантирует свою собственную безопасность и наращивает свой экономический потенциал. В Стратегии Национальной безопасности Республики Армения указано, что ослабление стратегических союзов или недостаточная интегрированность страны в них является одной из внешних угроз для государства.

К важнейшим вопросам присоединения Армении к Евразийскому союзу нужно отнести вопрос вхождения страны в единый рынок труда. Соглашения в сфере трудовой миграции нацелены на объединение трудовых ресурсов стран – участников союза. Анализ последствий вступления Армении

в ТС [12] показал, что в процессе интеграции дополнительный рост ВВП Армении составит примерно 4% в год. Стоит особо подчеркнуть тот факт, что в структуре товарооборота Армения СНГ львиную долю составляет торговля со странами ТС. Большая часть торговли осуществляется с РФ.

ЕАЭС также может стать эффективным механизмом в разрешении конфликтов на постсоветском пространстве. Многочисленные вооруженные конфликты, возникшие после распада СССР, показали, что механизмы ООН стали неэффективными, а международное сообщество не столь заинтересовано в разрешении этих конфликтов. Большинство из них до сих пор не решены. На современном этапе есть множество замороженных конфликтов на постсоветском пространстве (Нагорно-Карабахский конфликт между Арменией и Азербайджаном, конфликты в Абхазии и Южной Осетии, конфликт между Молдавией и Приднестровьем, между Узбекистаном и Киргизией и т.д.). Экономическое и политическое сотрудничество в рамках одной структуры (организации), обмен ресурсами, создание общего рынка, конечно, создают все условия для разрешения конфликтов. Ведь важным условием разрешения конфликтов является наличие общих интересов.

Несмотря на турбулентность в мировой политике, участники Евразийского экономического союза не планируют изолироваться от мира, продолжают активно развивать сотрудничество с разными странами расширяя границы сотрудничества. Более того, уже более 40 стран заинтересованы в сотрудничестве с ЕАЭС, в том числе такие, как Китай и Индия. При благоприятной реализации данных сценариев ЕАЭС довольно укрепит свои позиции в качестве сильного игрока международных отношений.

Евразийский экономический союз претендует на амбициозную роль в интеграционных процессах на постсоветском пространстве, с одной стороны, и на роль нового сильного игрока международных отношений, с другой.

Несмотря на все реальные и возможные угрозы, Армения и ЕАЭС [13] делают твердые шаги к углублению взаимоотношений и полноценной интеграции. Об этом свидетельствует активное взаимодействие Армении в рамках таких форматов постсоветской интеграции, как СНГ и ОДКБ. Отсюда вывод, что не существует непреодолимых препятствий, когда есть реальное желание и воля для достижения совместных целей.

Армения не играет существенной роли в обеспечении грузоперевозок для своих соседей, что повышает одностороннюю зависимость Еревана. Отсутствие прямого наземного транспортного сообщения является серьезным барьером для взаимной торговли. На долю России приходится почти четверть (24,3%) всего внешнеторгового оборота Армении. Свыше 40% прямых инвестиций в Армению имеют российское происхождение [14]. Россия практически контролирует основные генерирующие мощности, энергетические сети, телекоммуникационный рынок, железную дорогу, стратегические промышленные и прочие предприятия Армении.

Интересы Армении в контексте членства в Евразийском экономическом союзе лежат, прежде всего, в сфере безопасности. В частности, через присоединение к ЕАЭС Ереван намерен закрепить статус-кво вокруг Нагорного Карабаха. Как отмечает Ж.Липаритян, бывший советник первого президента Армении Левона Тер-Петросяна: «У нас нет никаких гарантий, что в случае присоединения к Таможенному союзу нынешний статус Карабаха сохранится, но мы знаем, что в случае неприсоединения мы могли потерять его» [15]. Как известно, Армения имеет очень ограниченные природные ресурсы и все виды нефтепродуктов в полном объеме импортируются в республику.

На сегодняшний день структура армянского экспорта не диверсифицирована и ограничена определенной группой товаров с низким уровнем заложенной добавленной стоимости, среди которых большую долю занимают руды, шлаки и зола, драгоценные камни и жемчуг, напитки, спирты и уксус, а также металлы и изделия из них [16]. При этом основные рынки сбыта для армянских экспортеров находятся за пределами стран – членов единого экономического пространства.

Очевидно, что основные интересы армянской стороны находятся в сфере безопасности, точнее в вопросе сохранения контроля над территорией Нагорного Карабаха. Более тесная интеграция с Россией обеспечит дополнительные гарантии нынешнего статуса этой непризнанной автономии. Также Ереван заинтересован в стабильных поставках дешевых энергоносителей в целях обеспечения энергобезопасности страны.

Основной вызов для экономики Армении в контексте вступления в ЕАЭС связан с негативными процессами в российской экономике [17]. Замедление деловой активности в РФ уже привело к снижению объемов денежных переводов трудовых мигрантов, что создает Еревану серьезные

проблемы с платежным балансом. Для Казахстана включение Армении в интеграционный механизм не представляет каких-то сложностей. Но учитывая все обстоятельства, в принципе вступление Армении в ЕАЭС может привести к изменению существующего на данный момент баланса внутри организации в пользу России. В то же время – это не такой большой вопрос, чтобы вызвать серьезное беспокойство.

Недавно в Армении произошли политические изменения. Главная политическая сила страны – Республиканская партия Армении, возглавляемая экс-Президентом С.Саргсяном уступила действующую власть оппозиции в лице Н.Пашиняна. В настоящее время сформировано новое Правительство и в скором времени политологи и аналитики предсказывают всеобщие досрочные выборы в Парламент Армении. Необходимо отметить, что Н.Пашинян являлся депутатом от блока «Елк» (Выход), которая ранее заявляла о необходимости пересмотра участия Армении в интеграционных объединениях на постсоветском пространстве. Однако, как показывает время, говорить о каких – либо реальных действиях о выходе Армении является как минимум преждевременно. По словам Н.Пашиняна: «В любом случае, мы не собираемся делать каких-либо геополитических резких движений. Мы собираемся делать все, что будет в интересах Армении. Любой вопрос нужно обсуждать в свое время, говорить о немедленном выходе из ЕАЭС не приходится, потому что такие вопросы могут решаться только путем референдума». Поэтому можно сделать следующий вывод, что действующая власть намерена продолжить ранее определенный курс по интеграции на постсоветском пространстве.

В то же время Казахстан также продолжает усиливать свое участие в интеграционных объединениях не только на постсоветском пространстве. Можно предположить, что одной из основных целей официальной Астаны является синергия интеграционных процессов, в которых вовлечен Казахстан.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н. Десять лет равные столетию: выступление на торжественном собрании, посвященном 10-летию Независимости Республики Казахстан. – Астана, 2001. – С.5;
2. Страны Содружества Независимых Государств. «Сайт Межгосударственного статистического комитета Содружества Независимых Государств» <http://www.cisstat.com/rus/ciscountry1.htm> ;
3. Алексеенкова Е. Армения в ЕАЭС к 2025 году. «Евразийские исследования» <http://eurasian-studies.org/archives/3993> 16.06.2017;
4. ЕАЭС. «Сайт Министерства иностранных дел Республики Казахстан» <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/tamozhennyj-soyuz> 29.01.2017;
5. Организация Договора о коллективной безопасности. «Сайт Министерства иностранных дел Республики Армения» <http://www.mfa.am/ru/international-organisations/CSTO/> ;
6. Минасян С. ОДКБ и Концепция «Расширение сдерживания» в Карабахском конфликте // журнал 21-й ВЕК – Ереван, 2013 - №3(28) – С.68-84;
7. Декларация о создании Шанхайской Организации Сотрудничества от 15.06.2001 года, г.Шанхай. «Шанхайская Организация Сотрудничества» <http://rus.secsco.org/documents/> ;
8. Алексин В. Содружество Независимых Государств: интеграция или взаимодействие?// Журнал «Казахстан-Спектр». – 2006. – №3. – С. 12;
9. Стратегия Национальной Безопасности Республики Армения от 26.01.2007 года. «Сайт Министерства иностранных дел Республики Армения» http://mfa.am/ru_files/file/doctrine/Doctrinerus.pdf;
10. Витвицкий А. ЕС и Армения завершили переговоры по новому партнерскому соглашению. «РИА-Новости» <https://ria.ru/world/20170227/1488848008.html> 27.02.2017;
11. Armenia. «European Commission» <http://ec.europa.eu/trade/policy/countries-and-regions/countries/armenia/> 14.11.2017;
12. Киракосян Н., Милокова Я. Кнут и пряник для Армении. «газета.ру» <https://www.gazeta.ru/business/2013/09/04/5637749.shtml> 04.09.2013;
13. Дживанян Д.А. Армения в ЕАЭС: перспективы постсоветской интеграции // Вестник РУДН, серия Политология. – 2015. – № 3. – С. 98-105;
14. Обзор состояния экономики и основных направлений внешнеэкономической деятельности Республики Армения за 2016 год. «Портал внешнеэкономической информации»

http://91.206.121.217/TrApi/Upload/73a88a79-370e-4e2f-b23e609e926dc0c2/obzor_economy_Armenia_2017.pdf – С.54;

15. Маркарян А. «Таможенный» путь Армении и арцахский конфликт. «Аналитикон» <http://theanalyticon.com/?p=5018&lang=ru> 01.05.2014;

16. Армения – пример либерализации торговли для первоначальных членов ВТО. «International center for trade and sustainable development» https://www.ictsd.org/downloads/bridgesrussian/bridges_ru_3-3.pdf 01.05.2010;

17. Иноземцев В. Экономика Армении: вызовы и перспективы – Armenian Interest. «ARKA News Agency» http://arka.am/ru/news/analytics/ekonomika_armenii_vyzovy_i_perspektivy_armenian_interest/ 13.06.2017.

УДК 789

ГРНТИ 14.15.19

Мұратова Салтанат Ержанқызы¹

¹2 курс магистранты

Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты

АҚСАЙ МОНОҚАЛАСЫНЫҢ АЙМАҚТЫҚ ДАМУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Мемлекет басшысы жыл сайынғы Жолдауларында өңірлердегі өнеркәсіптің дамуына ерекше көңіл бөліп, өз тапсырмасына сәйкес ҚР Үкіметі «Өңірлерді дамытудың 2020 жылға дейінгі бағдарламасын бекіту туралы» қаулысын қабылдады. Бұл бағдарлама «Қазақстан – 2050» стратегиясында көзделген мақсат-міндеттерді ескере отырып, дайындалған және аталмыш құжат халықтың өмір сүру сапасын арттыруға, өңірлердің экономикалық әлеуетін дамытуға бағытталған. Инвестиция тартуды, шағын және орта бизнесті қолдауды, жұмыссыздықты азайтуды, коммуналдық инфрақұрылымды түбегейлі жаңғыртуды, әлеуметтік жағынан батыл өзгертулер енгізуді (жаңа мектеп, аурухана, балабақша, тұрғын үй салу) көздеп отыр. Осындай бағдарламалар Ақсай моноқаласының әлеуметтік-экономикалық ахуалының жақсаруына, еліміздегі бәсекеге қабілетті шаһарлардың біріне айналуына септігін тигізеді. Соған сәйкес, Қарашығанақ газоконденсаты кен орнының дамуы мен оның игерілуіне байланысты 65 жылдық тарихы бар Батыс Қазақстандағы Бөрлі ауданы, орталығы – Ақсай қаласының өрлеуіне әсер етті. Бүгінде Орал өңіріндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайы бойынша үлкен өнеркәсіптер арасында көшбасшы орынға ие.

Кілтті сөздер: Батыс Қазақстан, Ақсай, моноқала, инвестиция, инфрақұрылым, Қарашығанақ

Мұратова Салтанат Ержанқызы¹

¹магистрант 2 курса

Институт истории и этнологии им. Ч.Валиханова

ВАЖНОСТЬ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ МОНОГОРОДА АКСАЙ

Аннотация

В своем ежегодном Послании Глава государства РК, в частности, уделил особое внимание развитию регионов и в соответствии с его поручением Правительством Республики Казахстан принято Постановление «Об утверждении Программы регионального развития до 2020 года». Эта программа основана на целях и задачах, изложенных в Стратегии «Казахстан-2050», которая направлена на улучшение качества жизни населения и развитие экономического потенциала регионов. Такие программы, которые включают привлечение инвестиций, поддержку малого и среднего бизнеса, сокращение безработицы, радикальную модернизацию коммунальной инфраструктуры, внедрение социально значимых изменений (новые школы, больницы, детские сады, жилье), улучшение социально-экономической ситуации в моногороде Ақсай, одном из самых

конкурентоспособных городов страны способствует вращению. Соответственно, Бурлинский район, который имеет 65-летнюю историю развития и развития Карачаганакского газоконденсатного месторождения, оказал влияние на подъем города Аксай. Сегодня он является лидером среди крупных промышленных предприятий в Уральском регионе.

Ключевые слова: Западный Казахстан, Аксай, моногород, инвестиция, инфраструктура, Карачаганак

Muratova Saltanat Erzhanqyzy¹

¹graduate student

Institute of History and Ethnology im. C Valikhanov

IMPORTANCE OF REGIONAL DEVELOPMENT TOWN OF AKSAI

In his annual Address, the Head of State, in particular, paid special attention to the development of the regions and, in accordance with his instructions, the Government of the Republic of Kazakhstan adopted the Resolution "On Approving the Regional Development Program until 2020". This program is based on the goals and objectives set out in the Kazakhstan-2050 Strategy, which is aimed at improving the quality of life of the population and developing the economic potential of the regions. Such programs, which include attracting investments, supporting small and medium-sized businesses, reducing unemployment, radical modernization of communal infrastructure, introducing socially significant changes (new schools, hospitals, kindergartens, housing), improving the socioeconomic situation in the monocity of Aksai, one of the most competitive cities in the country promotes rotation. Accordingly, the Burlinsky district, which has a 65-year history of development and development of the Karachaganak gas condensate field, has had an impact on the rise of the city of Aksai. Today it is the leader among large industrial enterprises in the Uralsk region.

Key words: West Kazakhstan, Aksai, monocities, investment, infrastructure, Karachaganak

Ақсай – Бөрлі ауданының орталығы, облыс орталығы – Орал қаласынан шығысқа қарай 130 км жерде орналасқан. Іргесі 1936 ж. Орал-Елек теміржолының салынуына байланысты қаланған. Бастапқыда «Қазақстан» кенті, 1968 ж. Ақсай деп аталады [1]. 1980 жылдың 1 қаңтарында Ақсай қаласында халық саны 10345 болса, 1999 жылғы санақ бойынша 29,0 мың, 2009 жылы 56452 адам болды [2].

Ақсай моноқаласының дамуының маңызды жоспарларының бірі – халықты әлеуметтік жағынан қорғау болып табылады. 2000 жылдың мамыр айында жұмыссыздық пен кедейлікті жою мақсатында бағдарлама қабылданды. Аудан бойынша өмір сүру деңгейі мен кедейлік шегін анықтауға байланысты 16 жұмыс комиссиялары құрылды. 2001жылдың 1 қаңтарындағы жағдай бойынша 198 отбасы немесе 614 адам кедейліктің күнін кешіп жатқандар қатарында, оның ішінде 114 отбасы облыстың басқа аудандарынан келгендер.

Моноқаладағы шағын және орта бизнесті қолдау мақсатында 2013 жылдан бері екінші деңгейдегі банк несиелерінің пайыздық үстемелерін субсидиялау шарасы алынып келеді. Осы мақсатта 2017 жылы облыстық аймақтық үйлестіру кеңесі жалпы сомасы 257,7 млн. теңге болатын жеті жобаны мақұлдап, 2,7 млн. теңгені құрайтын бір жобаға грант ұсынылған. Нәтижесінде кедейліктің 73% ға төмендегені байқалды.

Аудан аумағында 35 өңдеу цехтары жұмыс жасайды. Қарашығанақ кен орнының дамуы мен оны әрі қарай пайдалануға байланысты Ақсай моноқаласында соңғы 2-3 жылда тұрғындар санының күрт өсуі, медицина саласында қызмет көрсетуде бірқатар қиындықтарға әкеліп соқтырды [3].

Бүгінгі таңда халыққа медициналық көмек көрсету 6 отбасылық дәрігерлік амбулаториямен және 130 кереуеттермен жабдықталған 1 жеке емхана жұмыс істеп жатыр. Онда диагностикалық, кеңес беру емханалары, 50 кереуетпен жабдықталған өкпе ауру емханасы және жеке емханалар – ЖШС «Ақсайгазсервис», ЖШС «Денсаулық», ЖШ «Амбуланс», ЖШС «Азамат және К» жұмыс жасайды. Архивтік деректерге сүйенсек, 1980 жылдардың басында медициналық мекемелердің деректеріне сәйкес, бақылау тексерістерінің нәтижелері бойынша Ақсай қаласында 1 емхананың болғандығын көрсетеді [4]. Ал бұл жағдай, бүгінгі күнмен салыстырғанда, медициналық орталықтардың көбейгендігі мен ондағы жұмыстың оң нәтижеге ие екендігіне көз жеткізуге болады.

Қалада ірі кәсіпорындардан Қарашығанақ мұнай газ конденсаты кен орнының басқармасы, Бөрлі ауданы агробірлестігі, «Ақсайтағамдары», «Интергазқұрылыс», «Бөрлігазқұрылыс», «Ақсайавто-көлік», «Ақсайгазсервис», «Қазақстан» элеваторы акционерлік қоғамдары, Қарашығанақ сауда кәсіпорны, Теміржолқұрылыс – Ақсай ЖШС-і Ақсай мемлекеттік коммуналды шаруашылық кәсіпорны, кірпіш, темірбетон бұйымдары зауыттары, т.б. бар.

Ақсай нан өнімдері комбинаты 1990 жылы құрылып, Чехословакия құралдарымен жабдықталған. Комбинаттың құрамында құрама жем зауыты (тәулігіне 420 т. Құрама жем өндіріледі), элеватор (сыйымдылығы 57 мың т.) және қосалқы шаруашылық бар. Ақсай сүт зауыты 1992 жылы іске қосылып, әр ауысымда 30 т сүт шығарады. Зауыттың жобасы мен құрылысын жүзеге асырған Чехословакияның «Инженеринг» фирмасы болып табылады.

Қарашығанақ тұжырымдамасы батыс қазақстандықтардың сана-сезімінде ерекше орында. Онымен халық үлкен үміттерді байланыстырады. Бұл ірі мұнайгазконденсат кен орны аймақтың экономикасын және әлеуметтік саласын дамытуға қуатты ынталандырудың бірі болып табылады. Бұл мұнай-газ өнеркәсібі, Батыс Қазақстан өңірін жандандырудың жеті басты басымдықтарының бірі ретінде анықталады.

Қарашығанақ – 1979 жылы Батыс Қазақстан облысында ашылған алып мұнай-газ конденсаттық кен орны. Негізінен Қарашығанақ кен орны Кеңес Одағының құлдырауына дейін пайдаланылып, өз жұмысын жалғастыра берді. Тек, кен орнын игеру жобасы 1992 жылы Қазақстан Республикасының Үкіметі кен орнын игеруге арналған тендер жариялаған кезде пайда болды. Өнімді бөлу туралы келісімді талқылау үшін Agip пен British Gas бірлескен кәсіпорындары ұйым ретінде тандалды. Ал 1992 жылы 1 шілдеде екі жақ тарап Қарашығанақ кен орнын ары қарай дамыту туралы меморандумға қол қойды. Шарттың 40 жылдық кезеңінде 2,4 млрд. баррель мұнай мен конденсатты, сондай-ақ 16 трлн текше фут газды өндіру жоспарланған. Шарт бойынша, ресурстардың едәуір бөлігін осы келісімнің қолданылу мерзімі аяқталғанға дейін қолдануға болмайды [5].

Қазіргі таңда Қарашығанақ мұнай газ кен орнын дамыту мен оны пайдалануда 60-қа жуық шетел фирмалары мен компаниялары жұмыс жасауда. Соның бірі, 1999 жылы 1 қаңтарда Қазақстанда тіркеліп, құрылған КЮ құрамындағы Карачаганак Петролеум Оперейтинг болды. Бұл шетелдік компания өз алдына өнім өндіруді көбейту және аймақты оңтайлы дамытуды мақсат етіп қойды. Кен орнын игеру процесінде, компания ұсынатын үлес жергілікті экономикаға қажет ететін табыс әкеледі. Ең маңызды жұмыстардың бірі – бұл жаңа өңдеу зауытының құрылысы және көмірсутектерді кен орындарын ары қарай дамыту мақсатында нарыққа тасымалдау үшін транспорттық жүйенің жобасын әзірлеу. Осылайша, Карачаганак Петролеумперейтинг компаниясы Қазақстанның экономикасының одан әрі дамуында маңызды рөл атқармақшы.

Кен орнында, Қарашығанақ өңдеу кешенінде және Ақсай – Үлкен Шаған – Атырау тұрба өткізу құрылысында жұмыс сапасын бақылау жөніндегі негізгі операторлардың бірі болып Қарашығанақтық КЮ ұйымы үлкен рөл атқарады. Қарашығанақ – қазіргі уақытта Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан және әлемдегі ең ірі даму жобаларының бірі болып табылатын ірі инвестициялық жоба. КЮ ұйымы базалық жұмыстарға, ұңғымаларды бұрғылауға және жөндеуге келісімшарттық келісімшарттар жасасу арқылы кен орынын игеру жұмыстарын одан әрі кеңейту үшін барлық қажетті жағдайлар бар. 2000 жылдар басында КЮ өндірістің рекордты деңгейіне жетіп, 4,6 млн. тонна конденсат өндірді, бұл мақсатты көрсеткіштен 121% -ды құрайды. Сол жылдың қазан айында Алматыда Қазақстандағы халықаралық мұнай-газ көрмесі өткізіліп, бағдарламаның басты тақырыбына Қарашығанақ кен орны айналды. Негізгі инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруда елеулі алға жылжу көрінді. Бағдарламаға сәйкес, теміржол вокзалын пайдалануға беру актісіне қол қойылып, толықтай теміржол бекеті пайдалануға берілді [6].

КЮ өз қызметін жүзеге асыратын аумақтарда, Қазақстан мен БҚО үшін белгілі бір міндеттемелерге жауапты. Осылайша, өнімді бөлу туралы келісімге сәйкес, КЮ 2001 жылға дейін өңірдің әлеуметтік жобаларын шешуге, облыстың инфрақұрылымын жақсартуға жыл сайын 10 млн доллар бөледі.

КЮ компаниясы аймақтағы денсаулық сақтау, қауіпсіздік және қоршаған ортаны қорғауға, экологияға көп көңіл бөледі. Өткен үш жылдықта КЮ компаниясы экологиялық қиыншылықтарды жою мақсатында 100 млн. Доллар көлемінде инвестиция бөлінді. Қоршаған ортаны қорғау мақсатына тиісті органдармен өзара іс-қимыл жасасу арқылы, қысқа уақыт ішінде бұл салада үлкен жетістікке қол жеткізілді, сонымен қатар жұмыс орындарындағы еңбек қауіпсіздігі жоғары деңгейде қамтамасыз

етілді. Қарашығанақта ең жоғары экологиялық стандарттарға негізделген, әлемдегі жетекші мұнай компанияларының төртеуі жұмыс істейді. Осыған сәйкес, компанияның бірлескен тәжірибесі мен инвестициялары арқасында Қарашығанақта қоршаған ортаны қорғау әлемдегі ең озық тәжірибенің мысалы болатынына сенімді болу қажет. Сонымен қатар, Қарашығанақ кен орнын игеру және дамыту бойынша көптеген шетелдік компаниялардың ішінде италияндық «Сичим» құрылыс компаниясы жетекші орындардың бірін алып отыр. «Сичим» компаниясының бірнеше онжылдық тарихы бар. Ол Италияның солтүстігіндегі индустриалдық аймақта орналасқан. Оның негізгі міндеті магистральды құбырларының кешенді бөлімшелерін салу, мұнай және газ кен орындарын игеру, инфрақұрылымды салу болып табылады. 1998 жылы ортақ қазақстан-итальяндық ЖШС «ИГС СИЧИМ» өндіріс орны құрылып, БҚО жетекші құрылыс фирмалардың бірі ЖШС «Интергазстрой» оған серіктес ретінде танылды. Бұл біріккен «ИГС СИЧИМ» компаниялары аймақта көптеген құрылыс-монтаж жұмыстарын орындады [7].

Бүгінгі таңда Ақсайда «зәкірлік» инвестициялық жобалар бойынша республикамыздың шағын қалаларында кемінде 50 тұрақты жұмыс орны бар өндіріс орындары ашылып, олар моноқаланың экономикасын және әлеуметтілігін әртараптандыруға үлес қосып жатыр. Жобалар шикізаттық емес салада жүзеге асуы тиіс. Бөрлі ауданының орталығында қазірдің өзінде екі зәкірлік жоба бар. Оның бірі – блокты-модульді конструкция, панельді басқарма жасаумен және дәнекерлік жабдықтар әрі алюминді құрылыс заттарын монтаждаумен айналысатын өндіріс орны. «Ақсай индустриалды паркі» ЖШС базасында қолға алынған бұл жобаның жалпы құны 1,2 млрд. теңгені құрайды. Екіншісі – «Конденсат» АҚ-ның экологиялық класты К5 мотор майы өндірісі. Бұл жерде жылына 114 мың тонна АИ-92 және 86 мың тонна АИ-95 маркалы автокөлік жанар-жағармайлары шығарылуда [8].

Қорыта айтқанда, шағын қалалардың өзіндік ерекшеліктері бар. 1) инженерлік және әлеуметтік инфрақұрылымдардың қанағаттанарлықсыз жағдайы. Су құбыры, кәріз, жылу және электр желілерінің жоғары дәрежеде тозуын алдын ала қомақты қаржыны қажет етеді. 2) еліміздегі моноқалалардың жартысында (14 қалада) электр желілерінің тозуы орта есеппен 70%-дан асқан. 3) көлік жолдарына қатысты мәселе өте өзекті. 4) моноқалаларды дамытудың 2012-2020 жылдарға арналған бағдарламасын 2020 жылға дейінгі өңірлерді дамытудың бірыңғай бағдарламасына біріктірген кезде осы жайтқа да жете назар аударылу қажет [9].

Пайдаланылған әдебиеттер

1. БҚО энциклопедиясы; Алматы, 2002 ж., Арыс баспасы, 118-119 бб.
2. «Батыс Қазақстан облысының Мемлекеттік архиві» [№855 қор, №1 тізімдеме, №601 іс; Об итогах единовременного учета о половом и возрастном составе сельского населения по состоянию на Января 1980 г. г.Ақсай].
3. «Деловой мир» Республикалық журналы; № 4 (17) 2001 ж. 38-39 бб.
4. «Батыс Қазақстан облысының Мемлекеттік архиві» [№855 қор, №1 тізімдеме, №571 іс; Аналитические записки и доклады 1977 г. по всем отраслям развития хозяйства и культуры].
5. Особенности социально – экономического развития западных районов Западно – Казахстанской области [Текст] / М. А. Галимов // Вестник Волгоградского государственного университета. – 2014. – №3. – С. 35-39.– (серия 11. Естественные науки)
6. Рысбекова, С. Т. Торгово-экономические связи Западно-Казахстанской области с приграничными областями Российской Федерации [Текст] / С. Т. Рысбекова, Т. З. Рысбеков // В Манякинские чтения: "Опыт, достижения, перспективы торговли и экономики". – 2016, Омск. – С. 121-128
7. «Деловой мир» Республикалық журналы; № 4 (17) 2001 ж. 34-35 бб.
8. <http://aksay-gov.kz/kz>
9. «Орал өңірі» облыстық қоғамдық-саяси газет; 21.07.2017; <http://oraloniri.kz>

МРНТИ 06.71.57

Кулахметова Г.А.¹,
¹Казахская академия спорта и туризма
Докторант

Никитинский Е.С.²
²Университет Туран
д.п.н., профессор

УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ ТУРИЗМА И ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ

Аннотация

Туризм – это одна из важнейших сфер деятельности современной экономики, нацеленной на удовлетворение потребностей людей и повышение качества жизни населения.

Действительно, при устойчивом подходе туризм не только обладает потенциалом содействия экономическому росту, но также может оказывать положительное влияние на жизнь местных общин, способствовать сохранению наследия, биоразнообразия и природных ресурсов, поощрять устойчивое использование наземных и морских экосистем и вносить вклад в глобальное реагирование на изменение климата.

Устойчивый туризм может также способствовать сокращению неравенства и распространению ценностей культурного взаимопонимания, терпимости и мира.

Международный год устойчивого развития туризма дал возможность существенно расширить существующие границы нынешнего туристического сектора относительно многих аспектов: экологического, экономического и социального. Обладая разнообразным историко-культурным наследием и богатством природных туристских достопримечательностей, простирающихся вдоль тысячи километров древних дорог, Шелковый путь сегодня становится уникальной сетью маршрутов, связанных общей историей. Провозглашенный в качестве «величайшего маршрута в истории человечества», древний Шелковый путь стал первым мостом между Востоком и Западом и важным двигателем торговли между древними империями Китая, Центральной и Западной Азии, Индии и Рима.

Как маршрут интеграции, обмена и диалога Шелковый путь внес большой вклад в общее процветание и развитие человечества на протяжении почти двух тысячелетий и окажет свое влияние и на устойчивое развитие туризма.

Ключевые слова: туризм, устойчивое развитие, ЮНВТО, Шелковый путь, туристские дестинации, историко-культурное наследие, экономика

Г.А. Құлахметова¹
¹Қазақ спорт және туризм академиясы

Е.С. Никитинский²
¹Тұран университеті

ТУРИЗМНІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫ ЖӘНЕ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ

Аңдатпа

Туризм – бұл қазіргі экономика іс-әрекетінің басты саласының бірі, адамдардың қажеттілігін қанағаттандыруға және қоғамның өмір сапасын көтеріге бағытталған.

Туризмге деген тұрақты амал экономикалық өсуге әсер етіп қана қоймай, тұрғылықты қауымдастық өміріне жағымды әсер етеді, ұлттық құндылықтарды, табиғи ресурстарды сақтайды, жер бетіндегі және судағы эко жүйелерді тұрақты қолдануды демеп, ауа райы жаһандық өзгерісіне өз үлесін қосады.

Тұрақты туризм теңсіздікті қысқартуға және мәдени өзара түсіністік құндылықтарды таратуға септігін тигізеді.

Туризмді тұрақты дамытудың халықаралық жылы көптеген қазіргі туризм секторларының экологиялық, экономикалық, әлеуметтік аспектілерінің бар шекарасын кеңейтуге мүмкіндік берді. Түрлі тарихи-мәдени мұраға, мыңдаған шақырым көне жолдардың бойымен табиғи бай туристік көрікті жерлерге ие болып, бүгінгі күні Жібек жолы жалпы тарихпен байланысы бар бағыттардың ерекше байланыс көзі болмақ. «Адамзат тарихындағы ұлы бағыт» деген атпен белгілі, көне Жібек жолы Шығыс пен Батысты байланыстырушы алғашқы жол, төмендегідей көне елдермен Қытай, Орталық және Батыс Азия, Үнді және Рим.

Жібек жолы интеграция, алмасу және диалог бағыты соңғы екі мыңжылдықта адамзат дамуына және өркендеуіне еселі үлес қосып, туризмнің тұрақты дамуына өз әсерін тигізеді.

Кілтті сөздер: туризм, тұрақты даму, ЮНВТО, Жібек жолы, туристік бағыттар, тарихи және мәдени мұра, экономика

G.A. Kulakhmetova¹

¹*Kazakh Academy of Sport and Tourism*

E.S. Nikitiskiy²

¹*Turan university*

SUSTAINABLE TOURISM DEVELOPMENT AND THE GREAT SILK ROAD

Abstract

Tourism is one of the most important spheres of activity of the modern economy, aimed at meeting the needs of people and improving the quality of life of the population.

Indeed, with a sustainable approach, tourism not only has the potential to promote economic growth, but can also have a positive impact on the lives of local communities, contribute to the conservation of heritage, biodiversity and natural resources, promote the sustainable use of terrestrial and marine ecosystems and contribute to a global response to climate change.

Sustainable tourism can also contribute to reducing inequalities and spreading the values of cultural understanding, tolerance and peace. The International Year of Sustainable Tourism Development has made it possible to significantly expand the existing borders of the current tourism sector with respect to many aspects: ecological, economic and social. Possessing a diverse historical and cultural heritage and a wealth of natural tourist attractions, stretching along thousands of kilometers of ancient roads, the Silk Road today becomes a unique network of routes linked by a common history.

Proclaimed as the "greatest route in the history of mankind", the ancient Silk Road became the first bridge between East and West and an important engine of trade between the ancient empires of China, Central and West Asia, India and Rome. As the route of integration, exchange and dialogue, the Silk Road has made a great contribution to the overall prosperity and development of mankind for nearly two millennia and will have an impact on the sustainable development of tourism.

Key words: tourism, sustainable development, UNWTO, Silk Road, tourist destinations, historical and cultural heritage, economy

В течение последних 30 лет мир стал свидетелем колоссальных достижений с точки зрения социального развития и технического прогресса. Беспрецедентный экономический рост позволил сотням миллионов людей преодолеть черту бедности. Неоспоримую пользу приносят результаты цифровой революции, которые могут способствовать решению наиболее актуальных социальных и экологических проблем. Однако, несмотря на все эти успехи, наша текущая модель развития является далеко не безупречной [1, с.2].

Туризм - это сложное многогранное явление современного мира, органично сочетающее в себе как экономические, так и социальные аспекты жизнедеятельности людей.

Наряду с высоким экономическим потенциалом туризм имеет исключительно важное социальное значение, которое заключается:

- во-первых, в положительном влиянии туристского бизнеса на социально-экономическое развитие дестинации (принимающей стороны): дополнительные инвестиции способствуют развитию социальной инфраструктуры, появляются новые рабочие места, вследствие чего повышается жизненный уровень местного населения;

• во-вторых, в рекреационно-воспроизводящей и культурно-познавательной функции туризма, которая обеспечивает восстановление жизненных сил человека, израсходованных в процессе труда, способствует духовному и интеллектуальному развитию личности [2].

Повышение доступности туристских услуг для населения позволяет улучшить качественные характеристики человеческого капитала, что в итоге оказывает благоприятное воздействие на трудовые ресурсы региона.

Последнее обстоятельство немаловажно в условиях кризисной демографической ситуации, когда при количественном сокращении трудовых ресурсов для сохранения на прежнем уровне эффективности общественного труда необходимо повышение их качественных параметров.

Устойчивый туризм имеет ключевое значение для развития, что отражено в цели 8 Повестки дня в области развития на период до 2030 г., задача 9 которой гласит: «к 2030 году обеспечить разработку и осуществление стратегий поощрения устойчивого туризма, который способствует созданию рабочих мест, развитию местной культуры и производству местной продукции» [3, с.2].

Действительно, при устойчивом подходе туризм не только обладает потенциалом содействия экономическому росту, но также может оказывать положительное влияние на жизнь местных общин, способствовать сохранению наследия, биоразнообразия и природных ресурсов, поощрять устойчивое использование наземных и морских экосистем и вносить вклад в глобальное реагирование на изменение климата.

Устойчивый туризм может также способствовать сокращению неравенства и распространению ценностей культурного взаимопонимания, терпимости и мира [4, с.67].

Через пятьдесят лет после проведения года международного туризма под девизом «Паспорт к миру» (1967) и спустя пятнадцать лет после Международного года экотуризма (2002) Организация Объединенных Наций (ООН) объявила 2017 год Международным годом устойчивого туризма в интересах развития.

Это решение было принято после того, как на Конференции ООН по устойчивому развитию (РИО+20) мировые лидеры признали, что туризм может внести значительный вклад в устойчивое развитие и открыть возможности в области торговли.

Объявление ООН Международного Года Туризма означает, что мировые лидеры признали туризм как мощный инструмент преобразования мира для решения главных экономических, стратегических и социальных задач, всестороннего развития и экологической устойчивости мира на планете.

Международный год устойчивого развития туризма дал возможность существенно расширить существующие границы нынешнего туристического сектора относительно многих аспектов: экологического, экономического и социального.

Всемирная туристская организация (ЮНВТО) – специализированное межправительственное учреждение системы ООН, объединяющее 156 страны-члена, – привержено продвижению туризма как инструмента достижений Целей Устойчивого Развития мира.

Развитие устойчивого туризма требует как информированного участия всех соответствующих заинтересованных лиц, так и сильного политического руководства для расширения круга участников и достижения согласия.

Обеспечение устойчивого развития туризма является непрерывным процессом и требует постоянного контроля над его воздействиями для принятия профилактических и/или корректирующих мер всякий раз, когда это необходимо. Устойчивый туризм должен также поддерживать высокий уровень удовлетворенности туристов и гарантировать приобретение ими значительного опыта, повышая понимание проблем устойчивости и продвигая методы устойчивого туризма [5, с.311].

Согласно ЮНВТО можно сформулировать следующие приоритетные цели устойчивого развития туризма:

1. Экономическая жизнеспособность – гарантировать жизнеспособность и конкурентоспособность туристских дестинаций и предприятий так, чтобы они были в состоянии продолжать свое процветание и обеспечивать свою выгоду в долгосрочной перспективе;

2. Местное процветание – максимизировать вклад туризма в процветание дестинаций, включая сохранение пропорций туристской нагрузки на регион;

3. Качество занятости – увеличивать количество и качество местных рабочих мест, созданных и поддерживаемых туризмом, включая уровень оплаты труда, условия обслуживания и доступности всем без дискриминации по половым, расовым признакам, по инвалидности или другим причинам;

4. Социальная справедливость – добиваться широкого распространения принципа распределения экономических и социальных выгод от туризма всюду в принимающем сообществе, включая улучшающиеся возможности, доход и услуги, доступные бедным;

6. Доступный туризм – обеспечивать безопасный и комфортный туризм для всех посетителей независимо от пола, расы, физических возможностей и т.д.

7. Местный контроль – привлекать местные сообщества к планированию и уполномочивать их принимать решения об управлении и будущем развитии туризма в области (после консультаций с другими заинтересованными лицами).

7. Благополучие общества – поддерживать и повышать качество жизни в местных сообществах, включая социальные структуры и доступ к ресурсам, удобствам и системам поддержания жизни, избегая любой формы социальной деградации или эксплуатации;

8. Культурное богатство – уважать и приумножать историческое наследие, подлинную культуру, традиции и особенности принимающих сообществ;

9. Физическая целостность – сохранять и улучшать как городские, так и природные ландшафты, не допускать их визуального или физического разрушения;

10. Биологическое разнообразие – поддерживать сохранение природных территорий, сред обитания и дикой природы и минимизировать ущерб, наносимый им

11. Эффективность ресурса – минимизировать использование недостаточных и невозобновляемых ресурсов в развитии туризма и туристской деятельности.

12. Экологическая чистота – минимизировать производство отходов и загрязнение воздуха, воды и земли туристскими предприятиями и посетителями.

Эти цели позволяют принять необходимые меры для устойчивого развития туризма. Они также позволяют сохранять высокий уровень удовлетворенности туристов и их информированности о проблемах устойчивости [6, с.18].

Цели являются подтверждением того, что основной задачей устойчивого туризма является достижение баланса между принимающей стороной, туристом и окружающей средой. Однако нахождение баланса с целью защиты и сохранения ресурсов с учетом потребностей всех участников (нынешних и будущих) является комплексной задачей.

15. Сентября 2017 года государства-члены Всемирной туристской организации (ЮНВТО) приняли исторический документ – Рамочную конвенцию по этике туризма ЮНВТО.

Эта Конвенция, принятая на двадцать второй сессии Генеральной ассамблеи ЮНВТО преобразует Глобальный этический кодекс туризма в международную конвенцию, первую в жизни Организации.

Конвенция охватывает обязанности всех заинтересованных сторон, участвующих в развитии устойчивого туризма, предоставляя базовый документ, рекомендуемый использовать этические и устойчивые принципы работы, включая право на туризм, свободу передвижения для туристов и права и работников и профессионалов сектора.

В Конвенции указано, что туризм может прямо или косвенно способствовать достижению Целей устойчивого развития, сформулированных в Повестке дня в области устойчивого развития на период до 2030 года, в частности в том, что касается всеохватного и устойчивого экономического роста, устойчивого потребления и производства (УПП) и рационального использования океанов и морских ресурсов.

Цель Конвенции заключается в содействии развитию ответственного устойчивого и всеобщего доступного туризма путем претворения в жизнь этических принципов в туризме.

Сотрудничая в областях, представляющих взаимный интерес, государства вдоль Шелкового пути и заинтересованные стороны из частного туристского сектора интенсивно работают над созданием новых возможностей и инициатив в области туризма, способствующих устойчивому развитию.

В настоящее время, опираясь на тысячелетнее природное и культурное богатство, Всемирная туристская организация ООН (ЮНВТО), совместно с партнерскими структурами Организации Объединенных Наций и государствами-членами ЮНВТО, работает над возрождением и приданием нового значения маршруту Шелкового пути, способному изменить наш образ мыслей и отношение к путешествиям.

Известный как «величайший маршрут в истории человечества» древний Шелковый путь был первым связующим мостом между Востоком и Западом и явился важным инструментом для торговли между древними империями Китая, Центральной и Западной Азии, Индийским субконтинентом и Римом. Как маршрут интеграции, обмена и диалога Шелковый путь внес большой вклад в общее процветание и развитие человечества на протяжении почти двух тысячелетий.

Обладея разнообразным историко-культурным наследием и богатством природных туристских достопримечательностей, простирающихся вдоль тысячи километров древних дорог, Шелковый путь сегодня предлагает посетителям возможность увидеть уникальную сеть маршрутов, связанных общей историей. Отважившись на путешествие по древнему Шелковому пути, туристы смогут пройти по стопам знаменитых исследователей, таких как Александр Македонский и Марко Поло.

Эксперты ЮНЕСКО и государства-участники посвятили годы исследованиям по выявлению и анализу маршрутов и коридоров Шелкового пути. Благодаря их находкам были обнаружены множество древних городов, караван-сараев, горных перевалов, крепостей и сторожевых башен, религиозных объектов и археологических памятников. В то время как существует значительный потенциал для развития туризма и экономического роста вдоль Шелкового пути, многие из культурных и природных объектов маршрута находятся под угрозой, значительные инвестиции и внимание требуются для того, чтобы сохранить их для будущих поколений [7, с. 8].

Великий шелковый путь – связующее звено развития туризма, экономики и социально-культурных преобразований всех стран – участниц проекта. Его перспективность особенно возросла в нынешнем столетии и определена ООН «веком туризма» [8, с. 7].

В настоящее время в Программе ЮНВТО по Шелковому пути участвуют 33 государства-члена, совместно работающие над осуществлением Плана действий по Шелковому пути, всеобъемлющего документа Программы, разработанного для обеспечения совместными усилиями роста устойчивого туризма вдоль Шелкового пути [9, с.8].

В соответствии с Планом действий, приоритеты сотрудничества должны быть сосредоточены в трех ключевых областях работы Программы:

1. маркетинг и продвижение.
2. наращивание потенциала и управление дестинациями
3. облегчение путешествий.

Представляя собой уникальную сеть дестинаций, связанных общим культурным наследием, страны Шелкового пути могут совместно использовать свои многочисленные ресурсы. У них есть все возможности для утверждения бренда Шелкового пути, способного ответить высоким стандартам качества и доверия.

Совместно с туристскими выставками ITB Berlin и WTM London, также с другими выставками в регионе Шелкового пути и за его пределами, Программа ЮНВТО по Шелковому пути разрабатывает комплекс мероприятий, направленных на признание Шелкового пути международным туристским брендом.

Рекламные мероприятия Шелкового пути в рамках выставки ITB Berlin включают в себя ежегодный Форум туроператоров и Сопровождение министров стран Шелкового пути.

В ходе одного из недавних совещаний министры туризма обсуждали очень важную тему – упрощение визовых и других процедур, связанных с поездками.

Недавно журнал International Forbes назвал Шелковый путь одним из самых мощных в настоящее время мировых брендов. Хотя этот бренд привлекает все большее международное внимание, с маркетинговой точки зрения о туризме вдоль Шелкового пути известно очень мало.

Исследования ЮНВТО показали, что Шелковый путь имеет значительный потенциал для роста. Согласно исследованиям рынка, проведенным в 2011 г., стало известно, что Шелковый путь является самым обсуждаемым в мире маршрутом в Интернете: из 300 тыс. блогов и сайтов в социальных сетях 30% обсуждений были посвящены Шелковому пути [9].

Программа ЮНВТО по Шелковому пути сотрудничает с TripAdvisor, крупнейшим туристским порталом в мире, с целью создания ежегодных публикаций из серии «Тенденции в области туризма на Шелковом пути». Этот опрос также показал, что путешествие по Шелковому пути входит в число самых желаемых и представляющих наибольший интерес для потребителей. Недавний опрос 18 тыс. путешественников, проведенный TripAdvisor для ЮНВТО, показал, что 8 из 10 респондентов выразили свою осведомленность и готовность путешествовать по Шелковому пути. В общих чертах, международный путешественник все чаще ищет более «личный» или «основанный на опыте» подход к туризму, способный также отвечать высоким этическим стандартам и принципам устойчивого развития.

Наблюдается также растущий спрос на транснациональные туристские маршруты - новый феномен туризма, который включает как наземные, так и морские пути.

Таким образом, туристские направления на Шелковом пути имеют отличную позицию для получения выгоды от расширения совместного сотрудничества и укреплению устойчивого развития туризма.

После многих лет новаторских исследований и благодаря беспрецедентному уровню сотрудничества между государствами-членами, исследовательскими центрами и неправительственными организациями, объекты культурно-исторического коридора, пересекающего Китай, Казахстан и Кыргызстан, были включены в Список всемирного наследия ЮНЕСКО.

Основной вклад в повышение осведомленности и общей ответственности бренда Шелкового пути был сделан, когда ЮНВТО в партнерстве с Discovery Channel и BBC4 подготовила документальные фильмы о Шелковом пути.

В целом Шелковый путь, инициатива по трансграничному туризму с неповторимым и многогранным предложением, имеет уникальную возможность изменить понимание и подход к туризму. Туристские дестинации Шелкового пути, представляющие собой впечатляющие примеры совместной работы над продвижением природного и культурного наследия, демонстрируют модель развития более экологичного и устойчивого будущего для всех нас. В соответствии с так называемой экономикой опыта, путешественники все чаще ищут иной вид приобретаемой ценности, предпочитая достоверный и обогащающий опыт при традиционной покупке туристского продукта.

Таким образом, бренд Шелкового пути имеет все необходимые компоненты для процветания, адаптации и роста в конкурентной среде.

Список использованной литературы

1. Комиссия по экономике и устойчивому развитию. *Процветающий бизнес – процветающий мир. Итоговый отчет. Январь 2017 г.* [Http://report.businesscommission.org/uploads/Russian.pdf](http://report.businesscommission.org/uploads/Russian.pdf).
2. С.Г. Мурина. *Социальный туризм: состояние и перспективы развития.* Карнц РАН, Петрозаводск, Россия//Режим доступа: <http://bookucheba.com/evropyi-ameriki-istoriya/sotsialnyiy-turizm-sostoyanie-perspektivy-3506.html>.
3. *Укрепление роли ЮНЕСКО в использовании устойчивого туризма в интересах развития.* ООН. Исполнительный совет 202 EX/45, двести вторая сессия. Париж, 21 сентября 2017.
4. Никитинский Е.С. «Стратегические тенденции устойчивого развития туризма»//Туристско-рекреационная сфера как фактор социально-экономического развития страны: Материалы II – ой международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию Победы в Великой Отечественной войне 24 апреля 2015 г. – Алматы: Университет «Туран», 2015,67-71сс.
5. Новиков В.С. *Инновации в туризме.* М.:ИЦ «Академия», 2007. – 208 с.
6. UNEP / UNWTO: *Making Tourism More Sustainable* (2005) <http://www.unep.fr/shared/publications/pdf/dtix0592xpa-tourismpolicyen.pdf>.
7. *План действий по Шелковому Пути 2014/2015.* Всемирная туристская организация (ЮНВТО): <Http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/docpdf/silkroadactionplanruso.pdf>.
8. Евгений Никитинский. *Туристский потенциал Великого Шелкового Пути.* 16.03.2012. Журнал Мир путешествий/Алматы.
9. *План действий по Шелковому Пути 2016 / 2017 гг.* Всемирная туристская организация (ЮНВТО): <http://cf.cdn.unwto.org/sites/all/files/docpdf/sr2016printokruweb.pdf>.

МРНТИ 008:316.722
ӘОЖ 394.2(=512.1)

Р.К. Садықова¹

Ф.ғ. к., Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан,

Ұ. Р. Қансеитова²

*п.ғ.к., аға оқытушы, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қаласы, Қазақстан*

«НАУРЫЗ» МЕЙРАМЫНЫҢ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада ежелгі заманнан бері тойланып келе жатқан ұлы мейрамдардың бірі – Наурыз мейрамы және түркі, иран тілдес халықтары сүйсініп мерекелейтін ұлттық мереке жайында айтылады. Қазіргі таңда мерекенің маңызды жағы – 2009 жылдың 30 қыркүйегінде Наурыз мейрамын адамзаттың материалдық емес мәдени мұра тізіміне кіруі. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының шешімі бойынша «Халықаралық Наурыз күні» болып аталып келеді. Сондықтан мерекені дүние жүзі халықтары ерекше деңгейде атап өтеді.

Сондай-ақ мақалада «Наурыз» сөзінің мағынасы, тарихы және атақты ғалымдардың аталмыш ұлы мереке жайында мәліметтер беруі айтылады. Әр халық өздерінің ұлттық дәстүрі негізінде тойлап, ерекше қуанышқа кенеледі. Өйткені Наурыз мейрамының бізге берері өте мол.

Түйін сөздер: Наурыз, ғалым, мейрам, ерекшелігі, табиғат, ежелгі, дәстүр, мәдени құндылықтар, антология, мейрам

R.K. Sadikova¹

Candidate of Philology Science, Senior Lecturer, Kazakh State Women's Teacher Training University

U. R. Kanseitova²

Candidate of Pedagogical Science, Senior Lecturer, Kazakh State Women's Teacher Training University

HISTORICAL EXCELLENCE CELEBRATION «NAURYZ»

This article refers to the ancient festival, which is celebrated Iranian and Turkic lingual nations – Nowruz. This fact wich Nowruz included in 30 september 2009 in the list of intangible cultural values of humanity, makes this holiday is especially important these days. By decision of the **United Nations** holiday was renamed the "International Day of Nowruz". Thats way peoples of the whole world celebrate this holiday at the highest level. Also the article, has the information about the history of a great holiday and the meaning of the word "Nowruz". And in every home come the highest pleasure with him.

Key words: Nowruz, the scientist, Public Holiday, features, nature, wood, tradition, cultural values, anthology, celebration

P. K. Sadikova¹

кандидат филологических наук, старший преподаватель, Казахский государственный женский педагогический университет, roza.sadikova@mail.ru.

У. Р. Қансеитова²

кандидат педагогических наук, старший преподаватель, Казахский государственный женский педагогический университет, ulsha53@mail.ru.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАЗДНИКА «НАУРЫЗ»

В этой статье говорится о самом древнем празднике, который празднуется тюрко и ирано язычными нациями – Наурыз. То, что 30 сентября 2009 года Наурыз вошел в список нематериальных культурных ценностей человечества, делает этот праздник особенно значимым в наши дни. По решению Головной Ассамблеи ООН праздник был переименован в «Международный день Наурыз». Поэтому народы мира отмечают этот праздник на высшем уровне.

Так же в статье имеется данные об истории великого праздника и о самом значении слова «Наурыз». В каждом государстве свои особенности празднования Наурыза. И в каждый дом приходит большая радость вместе с ним.

Ключевые слова: Наурыз, ученый, праздник, особенности, природа, древний, традиция, культурные ценности, антология, праздник

Наурыз мейрамы – ежелгі заманнан бері тойланып келе жатқан ұлы мейрамдардың бірі болып, түркі халықтары сүйсініп мерекелейтін ұлттық мереке. Күн мен түннің теңелуі, жыл басы болып табылады. «Наурыз» сөзінің аясына тоқталатын болсақ, نو [nou] жаңа, روز [ruz] күн деген мағынаны білдіреді екен. 2010 жылдан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының шешімі бойынша «Халықаралық Наурыз күні» болып аталып келеді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының түсініктемесінде Наурызды көктем мерекесі ретінде 3000 жылдан бері Балқан түбегінде, Қара теңіз аймағында, Кавказда, Орта Азияда және Таяу Шығыста 300 миллион адам тойлап келе жатқандығын мәлімдеді. Ал UNESCO болса, 2009 жылдың 30 қыркүйегінде Наурыз мейрамын адамзаттың материалдық емес мәдени мұра тізіміне кіргізді.

Наурыз жайлы дәстүрі түркі тілдес халықтарының көпшілігінің тұрмыс-тіршілігінде ескі замандардан орын алған. Шығыстың ойшылдары Әбу Райхан Бируни, Омар Һайям және т.б. еңбектерінде шығыс халықтарының Наурызды қалай тойлағандығы туралы мәліметтері мол.

Наурыз сөзі – зороастризм сенімінің ортасы болған парсы жұртының тілімен сәйкес келетінін атап өттік. Бұл сенімде жақсылық жарықтан, жамандық атаулы мереке наурыз айдың 22-жұлдызында тойлануының себебі, осы күні жамандықтың қайнар көзі — түнгі түнектің жіңішкеріп, күндізгі жарықтың ұзаратындығы, зороастризмдегі жарықты ізгіліктің бастауы ретінде бағалайтын сенімімен үйлесім тапқан. Ал зороастризм сенімінде отқа ерекше құрмет көрсетілуінің себебі, от жарықтың бастау көзі саналады [1].

«Наурыз» мейрамының тарихи ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ, Наурыз – мейрамы көктемгі күн мен түннің теңелуінен басталады. Астрономия ілімінде көктемдегі теңелу деп жердің Солтүстік жарты шарындағы теңесуді, яғни күннің экватор жақтан жердің солтүстік жағына өтетін сәті аталады. Бұл сәт хижра жыл санағы бойынша фарвардин айының біріне, ал милади күнтізбесі бойынша наурыз айының жиырма бесіншісіне сәйкес келеді. Наурыз мейрамының шығу антологиясы нақты мәлім емес. Кейбір көне мәтіндерде, соның ішінде Фирдоусидің «Шаһнаме» мен Мұхаммед ибн Жәрир Тәбаридің «Тәбарі тарихы» шығармаларында Наурыздың негізін қалаған Иранның әпсаналық патшасы Джамшид деп келтірілген. Оның шығу төркіні туралы әртүрлі аңыз-әңгімелер бар. Аңызға жүгінсек, Джамшид өзіне алтынмен апталып, күміспен күптелген керемет тақ соқтырған екен. Джамшид Әзірбайжаннан өтіп бара жатып, өзіне тақ орнатуды бұйырып, алтын тәжін киіп, таққа отырады. Күннің нұры оның алтын тәжіне түскен кезде әлем нұрланып, халық қуанышқа бөленіп, сол күнді «жаңа күн» деп атайды [2]. Бұл көрініске таң қалып, шаттанған халық бұл күнді «жаңа күн» деп атапты. Осы күннен бастап Наурызды тойлау үрдіске айналыпты-мыс. Осы тұрғысында Әбу Райхан Бируни былай деп жазады: «Джамшид дүниеден өткеннен кейін падшалар бір ай бойы тойлайды. Мейрамды алты бөлікке бөлді. Ең бірінші бес күнді патшалардың еншісіне берді. Келесі бес күнді ақсүйектерге, үшінші бес күнді кеңесшілер мен уәзірлерге, төртінші бес күнді нөкерлеріне, бесінші бес күнді бұқара халыққа, алтыншы бес күнді диқандардың тойлайтын күні деп белгіледі». Ал XI ғасырдың ұлы ақыны, ғалым, математик Омар Хайям Нишапури аңыз-әпсаналардан бойын аулақ салып, «Наурыз наме» атты еңбегінде Наурыз мерекесін астрономиялық көзқарас тұрғысынан зерттейді де, Джамшидтің күн мен түннің теңелген уақытын дөп басып анықтағаны туралы тұжырым жасаған. Наурыздың пайда болған мекені – ежелгі Иран. «Науруз» парсы тілінде «жаңа күн» деген мағынаға ие.

Содан болар бұл мереке Иран халқының мәдениеті мен тарихы, әдет-ғұрыптарымен тығыз байланысты. Хижри шамсидің шамамен 480-ші жылы, яғни 1101-ші жылы Омар Хайям Нишапури жазған «Наурызнама» – наурыз туралы ең танымал әрі сенімді дереккөздердің бірі [3].

Наурыз мейрамының тарихына тоқталған тарихшы, этнолог Жамбыл Омарұлы Артықбаев Наурыз мейрамының тарихына тоқталып, «Егер қазақтың байырғы дәстүрлеріне келсек Мәшһүр Жүсіп шежіресінде қызықты деректер бар екенін айтқан жөн. «Наурыздың келген сәтін жандыда балық біледі» дейді. Шежіреші: «Наурызнама той қылатын жұрттың патшалары тірі балықты көп қылып ұстатып алып, бір керсен суға салып, көптің алқасына қойдырады. Отырған көп әлеумет сол

балықтарға көздерін тігіп қарап отырады. Бір мезгілде балық біткен бірі қалмай теп-тегіс шалқасынан жата қалады. Қарындары жарқырап, лезде балықтар аунаған жағынан екінші жағына қарай аунап түседі. Сонан соң патшалар барабан соқтырады: «Ескі жыл шықты, жаңа жыл келді!» деп. Сегіз күн ұдайымен қол астына қараған жұртқа той, тамаша береді: «Жаңа жыл тойы!»- деп атап өтеді [4].

Белгілі әдебиеттанушы ғалым Мекемтас Мырзахметовтың пікірінше, Наурыз мерекесін көшпелі түркі жұрты зороастризм сенімінен бұрын тойлаған. Оған дәлел ретінде көне «Афрасиаб» жырын мысалға келтіреді. «Афрасиаб» жырында көшпелілер көктем шыға ұлыстың ұлы күнін тойлаған. Ал «Наурыз» –Иран мәдениетінен Тұран мәдениетіне сіңіскен термин. Яғни, көшпелі түркі жұртының ұлыстың күнін тойлауы «Наурыз» терминімен бекітілгенмен, мазмұн тұрғысынан алып қарағанда ұлыстың ұлы күнін тойлау ежелден түркі жұртында бар дәстүр деп біледі.

22 наурыз – Ұлыстың ұлы күні. Бұл күні күн мен түн теңеледі. Табиғат та, Жер-Ана да, жан-жануар да түлейді, жаңарады. Адамзаттың бойында қан жүгіріп, тал-теректер бүршік жарады. Қазақтың сайын даласын Қызыр баба кезіп, адам баласына құт-береке, бақ-дәулет сыйлайды. Самарқанның көк тасы еріп, қасиетті қара жер, қара топырақ бусанады. Ұлы даланың төсінде қызғалдақтар құлпыра өсіп, бел-белестерге қызылды-жасылды кілем төселеді. Ұлан-байтақ Қазақстанның халқы жеті түрлі дәмінен наурыз көже жасап, ұлттық салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарды сақтап, ай бойы Ұлыстың Ұлы күнін тойлайды. Бүкіл Шығыс халқына ортақ бұл мейрамда араздасқандар татуласып, дүйімхалық, мұқым ел ауыз біршілікте болады. “Наурыз тойының” басты мақсаты – халыққа молшылық, тоқшылық тілеу. Сол үшін де Наурыз көже беретін үйлер қазан-қазан көже жасайды. Оны тойып ішіп, артығын, құйып әкетуіне де болады. Әрине, Наурыз көженің белгілі бір ережесі жоқ. Ең бастысы: бидай, тары, қамыр, ет, тұз, сүт, суы бар жеті дәмнен құралуы керек. Қалғаны әркімнің тұрмыс жағдайына байланысты. Сол үшін де халық Наурыз көженің қамын ерте ойластыратын болған. Сөйтіп наурыз көжеге арнап соғымның жамбасын, жаясын, қазы-қартасын сақтайтын. Бұған қоса кәрі жілікті де сақтайтындар бар. Онысы қарттықтың белгісі сияқты. “Қартайғанша аман болайық!” деген тілектен болса керек.

Наурыз (Ноуруз) иран халқының көнеден келе жатқан және де асыға күтер төл мерекесі. Наурыз яғни, жаңа жылды мерекелеу Иранда кең етек алған және бұл мерекені бүкіл бір ай бойы тойлайды. Сондықтан Наурыз мерекесі алдында да және жалпы наурыз мерекесінде іске асырылар шаралар мен осы мерекеге қатысты рәсімдер де өте көп. Мысалы: Наурыз мерекесіне ғана тән, өзіндік наным сенімі бар «һәфт син» деп аталатын жеті нәрседен тұратын наурыз дастарханы. Жеті нәрсе де «син» әрпінен басталады. Яғни: [сиб] алма, [серке] сірке суы, [сәнджед] жиде, [сәбзе] көк шөп, [секке] тиын, [сәмәну] халваның бір түрі және [сомак] бұршақ[5]. Аталған Наурыз дастарханына қойылатын жеті нәрсенің әр қайсының өзіндік беретін ерекше мағыналары және мәні бар. Атап айтсақ: алма-жеміс мол болсын деген ниетпен, сірке суы – зұлымдық, бәле жаланы аластату мақсатында, жиде - мейірімділік пен махаббат нышаны, секке – күй қуаттылықтың белгісі. Осы жерде иран халқы мен қазақ халқының Наурызға байланысты ұқсас жатқан жері ирандықтарда «һафт син» дастарханы, бұл Наурыз мерекесінің маңызды тамақ түрі болса, ал қазақ халқында «Наурыз көже» ұлыстың ұлы күнінің басты тамағы болып есептелінеді. Қазақтарда Ұлы күні жеті түрлі заттан-соғымнан қалған сүр ет, езілген құрт, бидай (тары, күріш), пияз және сәбіз қосылған қазан толы «Наурыз көже» пісіріледі. Сүр ет – қыс тағамымен қоштасуды, ал құрамына ақтың қосылуы – жаз тағамымен қауышуды (жаңа тіршіліктің басталуы мағынасында) білдіреді. Ирандықтар жеті нәрседен тұратын тағам түрін қойса, ал қазақ халқы жеті нәрседен тағам әзірлейді. Бұдан «жеті» санынан екі халыққа да ортақ қасиеттілігін көруге болады.

Сондай-ақ, иран халқы үшін «он үш» саны бақытсыз сан болып табылады. Бұл санға ирандықтар ерекше мән береді. Бұны «сиздәһ бә дәр» (үйден тысқары он үш) делінетін наным-сенімді іске асыру шарасынан байқауға болады. Иран халқы фәрвәрдин айының он үшінші күні, яғни жаңа жылдың он үшінші күнінде бүкіл жанұясымен «он үш» біздің табалдырығымызды аттамасын деген ниетпен көкке, өзен, көл жағасына, яғни табиғатқа шығып кетеді. Осы күні тұрмыс құрмаған қыздар арнайы жаңа жыл дастарқанына әзірленген «сәбзені» (көк шөп) тұрмысқа шығу ниетінде байлап «сиздәһ бә дәр сал э дигәр бә хане йе шоуһәр» (он үшінші күнде келесі жылы күйеуімнің үйінде) деген жолдарды айтып ырымдайды. Ирандықтар Наурыз мерекесінен біраз күн бұрын осы «сәбзені» өсіріп, оны «сиздәһ бә дәр» күніне дейін сақтап сосын оны суға ағызып жібереді. Бұндағы Ирандықтардың ойы осы «сәбзә» жаман қасиеттерді бойына жинады, енді сумен сол жамандықтар кетсін дейді. Қазақ халқы да «он үш» санына қатты көңіл бөлген. Оған дәлел «он үш жас – мүшел басы», яғни қауіпті

сан деп санаған. Иран халқының тағы Наурыз мерекесі кезінде, яғни жаңа жыл кезінде өткізілетін жаңа жылдық іс-шаралардың бірі – чоһар шанбэ йе сури деп аталады. Чоһар шанбэ йе сури ескі жылдың соңғы сәрсенбисінде тойланатын мейрам. Бұл мейрамды тойлау барысында ирандықтар үй ауласында, көше бойында қуарған ағаштан үйме жасап, оны жағып, оттың айналасында билеп, оттың үстінен секіреді. Иран халқы (көбінесе жастар) оттың үстінен секіргенде мынандай өлең жолдарын айтады: «зәрдиэ мән бэ то, сорһиэ то бэ мән» (маған сенің қызыл алауың, саған менің бозғылттығым, бойымдағы сары түс) [5]. Бұл өлең жолдарын айтып оттан секіру – менің бойымдағы ауру кетіп, сенің бойыңдағы жалындаған от маған берілсін деген ниетте жасалынады. Мұндағы қызыл түс – денсаулық белгісі болса, ал сары түс ауру, дерттің белгісі. Осылайша ирандықтар отпен бойларындағы ауруды аластатқан. От өшкеннен кейін күлін міндетті түрде ағынды сумен ағызып жібереді. Яғни пәле-жала осымен кетсін деген ниетте. Осындай отқа табынуды қазақ халқынан да көруге болады. Бұрынғы кезде қазақ халқы Наурыз мерекесін тойлаған күні қараңғы түсе екі жерге үлкен-үлкен от жағатын болған. Адамдар жас ерекшеліктеріне қарай топ-топ болып, осы екі от ортасынан өтіп бара жатып, қолдарындағы бас жағына майлы шүберек ораған таяқтарын тұтатып «алас, алас, пәледен қалас» деп айтып, айнала төңіректі отпен тазалап шығатын болған. Әрине көбінесе бұндай іс-шараны жасы үлкен кісілер істеген, ал жастар жағы болса жанып тұрған оттан секіретін болған. Алайда, қазақ мәдениетінде болған иранның оттан секіру элементін қазір көрмесекте, қазақ халқының әлі күнге дейін отпен үйді аластауын, баланы ұшықтауын көруге болады. Яғни, бұл сол элементтің бір ұшқыны. Елуден астам Орталық Азия, Таяу Шығыс, түркі, парсы нәсілді ұлыстар Наурыз мерекесін тойлауды 21-і күні бастайды, негізінен Орта Азия халықтары, көне Персия ғалымдары күн мен түннің теңелетін уақытын, күнін, сағатына, минутына дейін тура астрономиялық дәлдікпен есептеп шығарған. Астрономия ғылымдарының доценті Андрей Солодовниктің айтуынша күн мен түннің теңесуі нақты бір мерзімі жоқ, ол жылға байланысты өзгеріп отырады екен, яғни төрт жылда үш рет 20 наурызда, бір рет 21 наурызға сәйкес келеді екен.

Новруз мейрамы әзірбайжандықтардың негізгі ұлттық мерекесі. Бағзы заманнан бері осы күнге дейін мереке күндері шаруалар егіншілік жұмыстарын тоқтатып, салт-дәстүр бойынша көңіл көтерген. Мейрамның алғашқы күні таң ата салысымен әзірбайжандарға ояну міндет. Мүмкіндігінше жақын мандағы өзен-бұлақтарға барып, бір-біріне су шашысып ойнаған. Су тазалықтың белгісі. Сондықтан жаңа жылда жаңа бақыт әкеледі деген наным-сенімдерге сенген.

Әзірбайжандықтар ас мәзіріне көп көңіл бөледі. Дәстүр бойынша әрбір отбасы дастарқанға ирандықтар сияқты «с» әрпінен келетін жеті түрлі тағам түрлерін қойған. Ол «сумах», «сәккә», «сирке» (сірке суы), «семени» (арнайы бидайдан жасалған ботқа), «сабзи» (түрлі асқөк және т.б.). Бұдан бөлек дастарқанға айна қойылыпты. Мұның себебін түрліше пайымдаған боларсыз. Дегенмен ерте замандағы елдердің мифологиясында жер шары алып өгіздің мүйізінде орналасқаны айтылады. Бір жыл бойында әбден шаршап шалдыққан өгіз жер бетін бір мүйізінен екінші мүйізіне лақтырып, орнын ауыстырады екен. Дәл осы кезде дастарқанға қойылған айна қозғалып, жаңа жылдың келгенін білдіреді.

Наурыз мейрамы Түркияның түкпір-түкпірінде «Сұлтан Наурыз», «Наурыздың тоғысы», «Наурыздағы мұз бұзылысы» және тағы да басқа атаулармен өткізіледі. Жергілікті халықтың сенімі бойынша күн теңелетін түні белгісіз уақытта аяғындағы білезікті сыңғырлатып, ғажап сұлу қыз батыстан шығысқа қарай аспанды кесіп өтеді. Кейбір аңыздарда құс киімін киген жігіт деп те айтылады. Сұлтан Наурыз уақытын көрген адамдардың тілегі қабыл болады деген сенім қалыптасқан. Ежелгі түрік аңызына сүйенер болсақ, бұл күні түрік халқы қоршаудан аман-есен шыққан. Сондықтан да, Наурызды түрік халқы «Жыл басы» деп есептейді.

Мереке қарсаңында ұлттық тағамдар пісіріледі. Күллі жамағат таза киімдерін киіп, бір-бірлерінің үйіне барып, мерекемен құттықтайды. Бұл күні бейіт басына барып, дұға оқытылады. Қала көшелерінде мерекелік іс-шаралар өткізіледі. Мереке күндері қалың жұрт көңіл көтеруге міндетті. Араздасып қалған жағдайда дереу татуласып, бар өкпе-реніштерді ұмытуы тиіс.

«Наурыз» мейрамын қырғыз халқы ақ дастарқан жайып, құрамында ұн, май және құмшекері бар «сумәләк» әзірлейді. Мереке қарсаңында адамдар үй іші мен сыртын тазалап, қарыздарынан құтылған. Егер араздасқан адамы болса, татуласқан. Ал мереке күні молшылық болсын деген ырыммен барлық ыдыс-аяққа толтырып сүт, айран және бұлақтың таза суын құйған. Ағайын-туыспен көрші-қолаң кездескен жерде жақсы тілектерін айтып, жамандық атаулыдан аулақ болуын тілеген. Тұрғындар үстеріне таза немесе жаңа киім киіп, бүкіл ауыл болып жиналған. Онда үлкен

өгізді соғымдап, етінен «нооруз кеже» әлде «чон кеже» («көп көже» деген мағынаны береді) әзірлеген. Көженің құрамына ет, май, күріш, түрлі дәнді дақылдар мен ұн, картоп пен басқа да қоспалар кірген. Мұндай көже жиылған қауымның барлығына бірдей жететіндей етіп әзірленген. Бүгінде мереке күндері халық арасында көженің орнына «палау» дайындау кеңінен тараған.

Түркіменстанда «Новруз» мейрамы ресми түрде 1992 жылдан бері аталып келеді. Бұл елде дастарқан басына бидайдан жасалған тағам түрлері, халва және ұннан жасалған ас түрлері қойылған. Дегенмен түркімендер үшін ең басты тағам бидай сабағынан дайындалған «семене» болып есептеледі.

Наурыз мерекесін өзбек халқы бағзы заманнан тойлайды. Өзбек ойшылы Әбу Райхон Беруни «Ежелгі халықтардан қалған ескерткіштер» атты кітабында былай дейді: «Наурыз – жыл басы саналған фарвардин айы. Бұл айдың бірінші күні Наурыз болған», – деп Наурыз жайында толыққанды мәліметтер берген. Өзбектер «Наурыз» мейрамына 15-20 күн алдын дайындала бастайды. Яғни арықтарды қоқыстан тазартып, ағаштардың түбін әктейді. Әр махалля (көше, ауыл) Наурыз мерекесін өз шайханасында тойлайды. Сондай-ақ көршілес шайханаларға да барып, көңіл көтерген. Мейрам қарсаңында арнайы, тек осы мереке кезінде ғана әзірленетін тағам түрлері «сумәләк» пен ханпалау. Ең бастысы өзбектер де қазақтар сияқты бұл күндері қайырымдылық шараларын кеңінен өткізуге қатты көңіл бөледі. Үйсіз-күйсіз жүрген адамдар мен жетім балаларға көмек көрсету үлкен сауап деп ұғынады.

Қазақстандық зерттеуші ғалым Сафар Аддулла «Магия Навруза» атты жинағында Иран халқының ұлы данышпандары доктор Али Шариати, Али Акбар Деххудо және тағы басқа ғалымдардың парсы тілінде жазылған мақалаларының аудармасын береді, сондай-ақ бұл құнды еңбекте Наурыз мерекесінің тарихы, ерекшеліктері, қазіргі кезде Наурыз мерекесінің Иранда, Орта Азия, Закавказье және шығыс елдерінде қалай тойланатыны жайында толыққанды мәліметтер береді [6]. Али Шариати «Наурыз» жайындағы өз мақаласында былай деп сипаттама береді: «Сказать что-то новое о Наурузе очень трудно, ведь он – древнейший и любимейший национальный праздник, который праздновался ежегодно на протяжении многих веков, и любовь к нему и значимость его передавались из поколения в поколение. Много прекрасных сказаний и легенд услышано о Наврузе, и может показаться, что все сведения уже исчерпаны, но это не так. Какой еще праздник вынес такие испытания временем и, несмотря ни на что, имеет бесконечную память и любовь народа? И если наука и литература, руководствуясь разумом, не приемлют повторения, то человеческие чувства, как и вся живая природа, нуждаются в обновлении и повторении прекрасных моментов жизни, связанных с Наврузом. Навруз – это красивая поэма, в которой живая природа, человек, его чувства и вся Вселенная сливаются воедино и дают надежду на будущее» – так описывает в своей статье».

Жалпы айтқанда, «Наурыз» мейрамы барша түркі тілдес және иран халықтарына ортақ мереке болып, әр халық өздерінің әдет-ғұрыптары бойынша тойлайды. Бұл мейрам жаңа жылдың басы және мың жылдық тарихы бар ұлы мереке болып табылады. Сондай-ақ «Наурыз» мейрамы біздің ұлттық жаңғыруымыздың, құндылықтарымыздың негізгі көрсеткіші болуы тиіс.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бачинин В.А. Религиоведение. Энциклопедический словарь. Изд-во: Михайлова В.А., 2005. – 56 с.
2. Nushiravan Kayhanizadeh Nowruz Iranians – Its Origins, Philosophy and History//«Etemad» newspaper №1915 28/12/87

3

عمر خیام نوروز نامه، تهران

References:

1. I. Bachinin V.A. *Religious studies. Encyclopedic Dictionary. Publishing house: Mikhailova VA, 2005. -56 p.*
2. Nushiravan Kayhanizadeh Nowruz Iranians – Its Origins, Philosophy and History// «Etemad» newspaper №1915. 28/12/87
3. Omar Khayyam Nooruzmany, Tehran, 2006, p. 104.
4. reactor.inform.kz/kz/nauryz-meyramynyn-tarihy
5. Rustemov L., Z., Samara I. *The basis of the Persian language . – Tehran, 1994. – 495 p.*
6. Abdullo C. *The Magic of Navruz. – Almaty, 2007. 320 p.*

Список использованной литературы:

1. Бачинин В.А. *Религиоведение. Энциклопедический словарь. Изд-во: Михайлова В.А., 2005. -56 с.*
2. Nushiravan Kayhanizadeh Nowruz Iranians – Its Origins, Philosophy and History//«Etemad» newspaper №1915 28/12/87
3. عمر خيام نوروز نامه، تهران

**Құжаттар мен деректер
Документы и источники
Архивтен алынған тарихи құжаттар көшірмесі**

Казакское Пр-во
№ РС 908/7
от /У-28 г. 27
15 мая 8

2.(2) – Об открытии в гор. Алма-Ата
Казакской АССР государственного
университета. (Вн.М.СНК)

Дело № 908/7

Пр.М.СНК № 34 п. 27

Пр. СНК РСФСР № 25 п. 1

Докладчики:

Т. Смольянинов

Т.т. Авксентьевский, Шемшурин,

Балгаев – Казакское Пр-во

Т. Шейгам – НКФин

2. – Утвердить следующее постановление М.СНК от
10/1У-1928 года:

1) Разрешить с 1928-29 учебного года открытие в гор.
Алма-Ата Казакского Государственного Университета в
составе первого курса Педагогического факультета.

2) Расходы на содержание Педагогического факультета
Университета предусмотреть по смете НК Проса РСФСР
на 1928-29 бюджетный год.

3) Проучить ПКПросу РСФСР произвести все
организационно-академические мероприятия по
открытию Педагогического факультета с таким расчетом,
чтобы занятиями на этом факультете могли начаться не
позднее 1 октября 1928 года.

4) Принять к сведению заявление председателя
ПКПроса о том, что правительством Казакской АССР
отводятся для нужд Университета здание бывшей
гимназии в гор. Ала-Ата, а также соответствующая
территория для будущего развертывания Университета, и
что Казакское правительство в текуще бюджетно году
отпускает по своему местному бюджету 150 тысяч рублей
на ремонт и приспособление предоставленного здания
для нужд Университета к началу 1928-29 академического
года.

5) НКПросу и Госплану РСФСР проработать и учесть,
при составлении пятилетнего перспективного плана
развития народного хозяйства и социально-культурного
строительства РСФСР, порядок развертывания
Казакского Государственного Университета и его
финансирования».

Секретарь СНК РСФСР:
(М. Болдырев)

п. 1 пов.
к зас. СНК РСФСР на 27/1У-с.г.

ОБ ОТКРЫТИИ В КАЗАКСКОЙ АССР
ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА.

НКПрос вошел с ходатайством в СНК РСФСР об открытии в Казакской АССР государственного университета.

Подготовка практических работников разной квалификации в КАССР не производится и последней приходится рассчитывать на случайных специалистов, получивших образование в ВУЗ'е РСФСР, но и таких далеко недостаточно.

Поэтой НКПрос считает необходимым организацию в КАССР государственного университета, состоящего из факультетов: а) педагогического, б) сельско-хозяйственного, в) медицинского. Развертывание университета НКПрос считает целесообразнее начать с педагогического факультета с 1928 г. Полностью Казакский университет предполагается развернуть к 1937 г. Содержание университета с одни педагогическим факультетом при контингенте в 500 чел. обойдется в 470.000 р., причес правительство Казакской АССР обязуется отпускать на содержание не менее 100.000 руб.

Общее количество населения Казакской АССР равно 6.570.000 чел., из коих казаков 55%, русских 25%, украинцев, татар и др. 20%.

Народное образование в 1925/26 г. было выражено следующие цифрами:

Трудовых школ 1 ступени 3.745 с 206.949 учащихся

школ соцвоса повыш. типа 78 с 18.807"

школ профобра (техникумов и пр.) 30 с 4.546"

Около 95% населения Республики неграмотно.

Врачебных пунктов в 1925/26 г. было 115, из них 80 больничных; фельдшерских пунктов 229.

Одновременно с вышеуказанным ходатайством НКПросом был представлен проект постановления.

Представительство Казакской АССР полностью поддерживает ходатайство НКПроса.

Госплан РСФСР и НКЗдрав также поддерживают ходатайство НКПроса.

НКРКИ РСФСР считает более целесообразным рассмотрение ходатайства НКПроса отложить до окончания работы по установлению штатов и твердых окладов преподавателей ВУЗ'ов, что связано с вопросом о сети ВУЗ'ов

М.СНК в заседании от 10/1У-28г. постановил:

"1) Разрешить с 1928-29 уч. Г. открытие в гор. Алма-Ата Казакского Государственного Университета в составе первого курса Педагогического факультета.

2) Расходы на содержание Педфака Университета предусмотреть посмете НКПроса на 1928/29 б.г.

3) Поручить НКПросу РСФСР произвести все организационно-академические мероприятия по открытию Педагогического Факультета с таким расчетом, чтобы занятия на этом факультете могли начаться не позднее 1 октября 1928 года.

4) Принять к сведению заявление представителя НКПроса о том, что Правительством Казакской АССР отводится для нужд Университета здание бывш. гимназии в г. Алма-Ата, а также соответствующая территория для будущего развертывания Университета и что Казакское Правительство в текущем б.г. отпускает по своеу местному бюджету 150 тысяч руб. не ремонт и приспособление предоставленного здания для нужд Университета к началу 1928/29 академического года.

5) НКПросу и Госплану РСФСР проработать и учесть, при составлении пятилетнего перспективного плана развития народного хозяйства и социально-культурного РСФСР, порядок развертывания Казакского Государственного Университета и его финансирования.

Вышеуказанный вопрос вносится МСИК на утверждение СНК РСФСР.

Проект
В редакции Наркомпроса

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ
СОВЕТА НАРОДНЫХ КОММИССАРОВ РСФСР**

Признать необходимым учреждение в гор. Алма-Ата Казакского Государственного Университета в составе факультетов: педагогического, сельско-хозяйственного (с двумя отделениями, ветеринарно-зоотехническим и агрономическим) и медицинского.

Считать необходимым в плане строительства Университета предусмотреть развертывание рабочего факультета.

С 1928-29 года открыть педагогический факультет Университета в составе 1-го курса и предусмотреть эти расходы на 1928-29 академический год по госбюджету Наркомпроса РСФСР. По госбюджету же НКП РСФСР предусмотреть содержание и Организационного Комитета Университета. Приурочить открытие педагогического факультета Университета в составе физико-математического, естественного и лингвистическо-литературного отделения 1-го курса – к 1.X.28 г.

Поручить Наркомпросу РСФСР к указанному сроку провести все организационно-академические мероприятия по подготовке открытия педагогического факультета.

Предложить Правительству КазАССР отвести под постройку здания для нужд Университета в гор. Алма-Ата соответственную территорию и составить применительно к общеу плану развертывания Университета проект постройки зданий, возведение которых рассчитат на 10-летний срок. Предложить Правительству КазАССР означенный проект представить в Наркомпрос РСФСР не позднее 1-го октября 1928 года.

В СОВЕТ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ Р.С.Ф.С.Р.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ ГОСПЛАНА РСФСР ПО ВОПРОСУ ОБ ОТКРЫТИИ В КАЗАКСТАНЕ
КАЗАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА.

/На № МС 908/7/ от 24 марта 1928 г./.-

Госплан РСФСР, рассмотрев ходатайство Пр-ав Казакской АССР об открытии Государственного Университета и представление Наркомпроса РСФСР по тому же вопросу подтверждает свою прежнюю принципиальную точку зрения о желательности организации в Казакстане высшего педагогического учебного заведения, изложенную в заключении Госплана в СНК РСФСР от 16/У-27 г. по тому же вопросу.

Казакская Автономная Республика с населением в 6½ миллионов чрезвычайно нуждается в специалистах с высшим образованием из коренного казакского населения и в первую очередь в Казакстане чувствуется нужда в специалистах педагогах, так как русские учебные заведения этих специалистов в количестве необходимом для Казахстана дать не могут. План развертывания ВУЗ'ов также достаточно проработан.

Бесспорным надо признать и нужду Казакстана в ветеринарных работниках при том значении скотоводства, какое имеется в Казакстане.

Но самый вопрос об открытии Ветеринарного Факультета в Казакстане и срок открытия нуждаются в более глубокой проработке. Еще менее аргументированной для настоящего момента является необходимость и возможность открытия в Казакстане Агрономического и Медицинского факультетов Университета, поэтому предрешать в Постановлении СНК их открытие пока преждевременно.

В виду изложенного, Госплан РСФСР, присоединяясь к мнению НКПроса о необходимости открытия в Казакстане Государственного Университета в составе первого курса педагогического факультета, предлагает СНК РСФСР самый проект Постановления СНК РСФСР об открытии университета редактировать так:

1/Признать необходимым с 1928-29 уч. г. открытие в гор. Алма-Ата Казакского Государственного Университета в составе первого курса Педагогический Факультет.

2/Расходы на содержание Педфака Университета предусмотреть по смете НКПроса на 1928/29 б.г.

3/Поручить НКПросу РСФСР произвести все организационно-академические мероприятия по открытию Педагогического Факультета с таким расчетом, чтобы занятия на этом факультете могли начаться не позднее 1-го октября 1928 г.

4. Предложить Правительству КазАССР отвести под постройку здания для нужд Университета в гор. Алма-Ата соответственную территорию и составить план дальнейшего развертывания Университета

5.-Наркомпросу и Госплану РСФСР проработать и учесть при составлении перспективного плана порядок развертывания Казакского Государственного Университета и его нужды.

ЗАМ. ПРЕД. ГОСПЛАНА РСФСР-

/А.ЭССЕН/

СЕКРЕТАРЬ ГОСПЛАНА РСФСР-

/Е.ЗОМБЕ/

(3 строки арабскими буквами) (штамп)
СОВЕТ НАРОДН. КОМИСС.

Р.С.Ф.С.Р.
ПОЛУ 22 МАРТ 1928 ЧЕНО

№ МС908/7 (надпись от руки)

Р.С.Ф.С.Р.
ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО
АВТОНОМНОЙ КАЗАКСКОЙ
Социалистической (неотчетливо) Республики
при
Президиуме ВЦИК
«21» марта 1928,
№ 1835
Ул. Воровского, Трубнинновский пер. д. 10
Телефон 11-72.
Адрес для телеграмм: Москва
Казпредставительство

Об открытии ВУЗ”а в Казакстане

*35 (от руки)
(резолуция)
«МСНК
Запросите НКИАНСИ (неразборчиво) и НКРКИ
(подпись)
22/III. 28»*

В СОВЕТ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ Р.С.Ф.С.Р.

В связи с внесенным Наркомпросом РСФСР в Совнарком предложением об открытии в Казакстане с 1928-29 учеб.года Казакского Государственного Университета, Казакское представительство при ВЦИКе доводит до сведения Совнаркома нижеследующее:

С 1925 года Казакский Наркомпрос ведет настойчивую работу по организации ВУЗа в Казакстане. Необходимость организации ВУЗа, и в особенности в первую очередь педагогического факультета и Ветеринарно-Зоотехнического Института вызывается следующими соображениями:

1/ Казакстан, занимающий территорию в 3,03 мил.кв.кил. с население в 6.260.000 чел., чрезвычайно нуждается в специалистах с высшим образованием из коренного казакского населения, в особенности в связи с проводимой коренизацией общественных, советских, профессиональных, кооперативных, промышленных и др. учреждений и переходом на казакский язык всего низового аппарата до уездных исполкомов включительно.

2/ Подготовка казакской молодежи в ВУЗах РСФСР чрезвычайно затруднена из-за незнания поступающими в ВУЗы казаками русского языка, легкой заболеваемости студентов-казаков в условиях жизни большого города, материальной необеспеченности студентов и т.д. за 1926-27 г., напр.: во всех ВУЗах и рабфаках /кроме Оренбурга/ казакской молодежи было всего 262 человека.

3/ Специалисты из европейцев, даже уроженцев Казакстана, по окончании курса в ВУЗах, обычно не возвращаются в Казакстан. Ныне служащие из европейцев в Казакстане также стремятся уехать из-за незнания языка и быта коренного населения. Так, напр. число ветеринарных врачей на участках за 3 года сократилось с 41 /1924-25 г./ до 32 /1926-27 г./

4/ Рост сети школ повышенного типа и техникумов в Каз. ССР за последние годы требует значительных кадров педагогов с ВУЗовским образованием. Так в 1927 г. школ семилеток и школ коммун было 98, школ второй ступени и девятилеток – 29 и школ крестьянской молодежи 28, всего 155 школ с 21.924 учащимися / в том числе казаков 9.294/, средних учебных заведений профобра 37 с

5.534 учащимися /казаков 2896/ совпартшкол 15 с 1520 учащимися. Кандидатов в ВУЗы в текущем учебном году в 9 группах школ второй ступени из казахской молодежи насчитывается до 485 чел. Между тем, во всех школах повышенного типа, техникумах и прос=ч. Имелось в 1926 г. лишь 210 человек преподавателей с высшим образованием, т.е. приблизительно по 1 педагогу из ВУЗа на одно среднее учебное заведение в Казакстане.

5/ Отсутствие педагогов с высшим образованием из казаков чрезвычайно тормозит переход казахских школ повышенного типа /даже 5,6 и 7-го обучения/ на казахский язык преподавания, что в свою очередь затрудняет поступление казахских подростков и в школы повышенного типа, где преподавание всюду ведется еще пока на русском языке, а не на родном языке учащихся из коренного населения.

6/ Необходимость открытия ветеринарно-зоотехнического ВУЗа в Казакстане преимущественно перед другими районами Советского Союза совершенно очевидна, если принять во внимание, что:

а/ Казахская АССР, имеющая до 30 миллионов голов скота, является крупнейшей животноводческой базой Советского Союза, поставляющего мясо, кожи, шерсть, кишки и проч., а также рабочий скот, как на центральные рынки Союза, так и для экспорта за границу.

б/ Несмотря на огромное преобладание скотоводческого хозяйства в Казакстане, создание в нем Ветеринарно-Санитарного и зоотехнического благополучия, животноводческих ресурсов поставлена чрезвычайно слабо и целый ряд эпизоотий /сибирская язва, сап, ящур, трипанозомоз, повальное воспаление легких рогатого скота, эмфизематозный карбункул и др./ приносят значительные убытки хозяйству Казакстана. Так, например, только за один 1924-25 год убыль основного капитала животноводства составила в денежном выражении 3.419.320 руб.

Между тем, сеть ветеринарных врачебных и фельдшерских участков в Казакстане ничтожна, всего 211 участков, причем на каждый участок приходится площадь в 13.461 кв. килом. /в РСФСР – 3.195 кв.км./ и 131.400 голов скота /в РСФСР – 38.189 голов скота/. Для более нормального обслуживания Казакстана на ветеринарной помощи требуется создание еще не менее 562 новых участков и иметь не менее 1.115 вет.врачей /из них имеются пока 32 на участках/.

г/ Создание новых ветеринарных участков тормозится, главным образом, из-за отсутствия вет.персонала. Количество вет.врачей непрерывно по годам убывает. Так, в 1924-25 г. было на сельских участках: 41 врач; в 25-26 г. – 39, в 26-27 г. – 32. Врачи европейцы из-за незнания языка и быта коренного населения затрудняются обслуживать скотоводов-казаков, а подготовка ветврача из казахской молодежи в ветеринарных ВУЗах РСФСР является чрезвычайно по многим причинам очень затруднительной, тем более, что Казакстану ежегодно предоставляется в Ветинститутах РСФСР не более 10-12 мест.

7/ Ограниченное количество ветеринарных ВУЗов РСФСР и ничтожное количество обучающихся в них казаков, трудность для казахской молодежи по недостаточному знанию русского языка для поступления в вет. ВУЗы, заболевания из-за непривычных условий жизни в больших городах, материальная необеспеченность и т.д., - все это совершенно исключает возможность подготовки необходимых очень значительных кадров вет. Врачей для Казакстана из коренного населения в существующих ВУЗах и ставит на очередь открытие ветеринарно-зоотехнического Института или соответствующего факультета на территории самого Казакстана, причем этот институт или факультет смог бы обслужить и соседнюю Киргизскую Республику.

8/ Что Ветеринарно-Зоотехнический ВУЗ должен быть открыт именно в Казакстане, а не в какой-либо другой республике Средней Азии ясно по следующим основаниям:

а/ Казакстан вместе с Киргизской Республикой имеет население до 8 ½ миллионов и 75% всего количества голов скота, имеющегося в Республиках Средней Азии /около 43.000.000 голов/, в том числе в Казакстане – 29.057.000, в Узбекистане – 7.652.000 голов, Туркменистане – 3.638.000 голов, Киргизской Республике – 2.698.800 голов.

б/ Животноводство в Казакстане и в Киргизской Республике составляет для 70% населения основу экономического благосостояния, в то время как в Узбекистане и даже Туркменистане экономической основой является полеводство.

в/ Открытие в Казакстане Ветеринарного Института позволило бы и Туркменской молодежи обучаться в Институте, подобно тому, как Туркменская молодежь обучается в Казахском Институте народного образования в Ташкенте.

г/ Организация Ветеринарного Института, напр. в Ташкенте, т.е. в Узбекистане, по многим причинам /см.выше/ весьма затруднит поступление казахской молодежи в Ветеринарный Институт, как это имеет место и по отношению к Средне-Азиатскому Государственному Университету, где на 2.816 студентов на всех 6 факультетах /среди этих факультетов нет ни ветеринарного, ни педагогического/ имеется всего лишь 76 чел. Казаков, т.е. 2,7%.

9/ Отсутствие пока крупного культурного центра с ВУЗом в Казакстане чрезвычайно замедляет по многим причинам общий культурный рост казахского народа и Казакской Республики и тормозит создание научных сил из коренного населения и научно-исследовательских организаций и институтов в Казакстане, а также мешает росту кадра квалифицированным методистов и весьма затрудняет всю работу по повышению квалификации педагогического, агрономического, медицинского, ветеринарного и т.д. персонала.

Стоит только сравнить положение Казакской ССР, насчитывающей 6.620.000 жителей с Белорусской ССР, насчитывающей 4.926.000 жителей, имеющей 3 больших ВУЗа и переживающей бурный рост культурного строительства, чтобы понять, какой тормоз для культурного роста Казакской ССР составляет отсутствие в ней ВУЗа.

Совнарком Казакской АССР, в заседании 24-го января 1928 года принял постановление о проведении в течение ближайших месяцев целого ряда мероприятий, облегчающих возможность открытия в КССР уже с начала 1928-29 учебного года педагогического факультета и ветеринарно-зоотехнического Института в г. Алма-Ата, причем Казакское Правительство имеет ежегодно ассигновывать на нужды ВУЗа из местного республиканского бюджета не менее 100.000 руб.

Президиум Коллегии Наркомпроса РСФСР в заседании 9-го Марта с/г. вынес постановление о необходимости и своевременности открытия в г. Алма-Ата Казакского Государственного Университета, причем с 1 октября 1928 г. должен быть открыт педагогический факультет с тремя отделениями в составе первого курса.

На основании всего вышеизложенного, а также постановлений: Совнаркома Казакской АССР от 24 января 28 г., Совета по сельско-хозяйственному образованию Наркомзема РСФСР от 20 февраля 1928 г. и Президиума Коллегии Наркомпроса РСФСР от 9 марта 1928 г., Представительство Казакской АССР при ВЦИК просит Совнарком РСФСР рассмотреть Наркомпроса РСФСР и вынести постановление об открытии с 1 октября 1928 года в г. Алма-Ата Казакского Государственного Университета в составе первого курса педагогического факультета с тремя отделениями.

(подпись)

(подпись)

К о п и я.

Кому: НКПрос тов. Авксентьевскому

Для: Проведения в Центре.

ВЫПИСКА

из протокола заседания Совета Народных Комиссаров КССР 24-го Января 1928 г. Протокол № 5.

Слушали:	Постановили:
п. 2. О Высшем учебном заведении в КАССР. /Д-к НКПрос т. Авксентьевский/.	1. Постановления Совнарком от 2 Июня 1926 г. и 23 Марта 1927 г. о необходимости организации в КССР высшего учебного заведения вновь подтвердить. 2. Признать совершенно необходимым, как это предусмотрено перспективным планом Казнаркомпроса и постановлением совещания при Отделе “ВУЗ”ов НКПроса РСФСР от 8 Декабря 1927 года, открытие в КССР ВУЗа университетского типа и в первую очередь педагогического факультета в г. Алма-Ата в составе 4 отделений и 2 курсов с начала 1928/29 учебного года, о чем и возбудить ходатайство перед Совнаркомом РСФСР. 3. Закрепить за будущим ВУЗом в г. Алма-Ата отведенные для него с согласия Джетысуйского Губисполкома здания, занимаемые ныне педтехникумом и опытно-показательной школой и ИНПросом, поручив Наркомпросу и Джетысуйскому Губисполкому озаботиться предоставлением к началу 28-29 учебн. Года перечисленным учебным заведениям других помещений. 4. В целях обеспечения ВУЗа в Алма-Ата академическими работниками установить для них ряд льгот, как-то полное обеспечение квартирами, оплата переезда на основе существующих положений о службе в отдаленных местностях, периодические командировки в Центр СССР и за границу, дополнительную, помимо оплаты часов учебных занятий, зарплату по штатным должностям, в связи с пребыванием в КССР и т.д. Подробную разработку перечня указанных льгот и инструкции о порядке их применения поручить произвести в месячный срок Наркомпросу и Наркомтуду. 5. Установить ежегодные ассигнования из местного республиканского бюджета на ВУЗ в КССР в размере не менее 100.000 руб. и, кроме того, НКФ и НКПросу поручить определить в месячный срок сумму, необходимую в текущем году на приспособление здания в Алма-Ата для ВУЗа и организации физического кабинета и химической лаборатории и источник ее покрытия.

	6. Предложить Наркомпросу: а/ Провести в летний сезон 1928 г. ремонт зданий, отводимых ВУЗу в целях приспособления их для нужд ВУЗа за счет специальных на это предмет ассигнований б/ Представить к 1 Февраля с/г. и в Наркомпрос РСФСР все необходимые материалы для включения педагогического Казакского Государственного Университета в пятилетний план строительства ВУЗов в РСФСР и для открытия его фактически в 1928-29 учебного года; в/Провести в ближайшие месяцы работу по выявлению кадров академических работников и студенчества для педфака, учитывая, что прием не первый и второй курс педфака в 1928 году должен быть определен не менее 180-200 человек. 7. Поручить Зам. Наркома Просвещения тов. Авксентьевскому Д. А. проведение в коллегии Главпрофобра, в коллегии Наркомпроса и культурно-социальной секции Госплана РСФСР вопроса об открытии с 1928-29 учебного года ВУЗа в КССР.

ВЫПИСКА ВЕРНА:

М.П. За Секретаря СНК /УТЕКИН/

КОПИЯ ВЕРНА: Делопроизводитель БЕЛОВА/

(подпись, печать)

ИЗ ТЕЗИСОВ УСБЕКСКОГО НАРКОМПРОСА К ДОКЛАДУ НА ПЛЕНУМЕ ЦЕКПРОСА В
МОСКВЕ 29 НОЯБРЯ 1927 Г.

О.С.А.Г.У.

24. Ввиду оторванности Средне-Азиатского Государственного Университета от национальных республик Средней Азии, в частности от Уз, ССР, САГУ не может удовлетворить культурных запросов таковых. Так, САГУ, находящийся на территории Уз. ССР, имеет ничтожное количество студентов узбеков. Не лучше обстоит дело и с другими местными национальностями, что видно из следующих данных:

Число учащихся

Наименование факультетов	ВСЕГО	Узбеков		Казачков	
		В абсол. цифрах	В %% от общ.кол. студент.	В абсол. цифрах	В %% от общ.кол. студент.
1. Инженер-мелиор	408	7	1,7	5	1,2
2. Медицинск.	805	28	3,4	10	1,2
3. С/хоз	613	7	1,3	9	1,7
4. Физ.-матем.	352	18	5,2	13	3,8
5. Мест.хоз. и права	552	16	2,9	31	5,7
6. Восточ.фак.	185	4	2,1	8	4,3
	2816	80	2,8	76	2,8

Итого узбеков и казачков 156, что составляет 5,5% от общего количества студентов.

В целях приближения работы САГУ к запросам Республик Средней Азии необходимо существующее положение САГУ в следующем направлении:

а/ Общее направление в работе САГУ должно устанавливаться по согласованию принципиальных вопросов между Наркомпросом Средней Азии Республик.

б/ Для форсирования увеличения количества студентов из местных национальностей, произвести расширение рабфака – САГУ путем организации дополнительных групп для лиц местных национальностей.

в/ Укрепить и расширить существующие в г. Ташкент курсы по подготовке в ВУЗы,

г/ Организовать при САГУ новые курсы по подготовке исключительно лиц местных национальностей к поступлению в САГУ.

д/ Принять меры к укомплектованию педагогическим персоналом, знающим местный язык, первых курсов САГУ.

е/ Создать отдельные групповые занятия со студентами САГУ из местных национальностей с тем, чтобы путем дополнительных занятий исполнить имеющиеся у них пробелы в подготовке;

ж/ производить прием из европейской части населения исключительно из лиц, которые фактически обладают знанием одного из местных языков,

з/ Поставить перед САГУ задачу постепенного перехода в национальное учебное заведение.

С подлинным верно:

ЗамНаркомпрос

Верно: (подпись, печать)

/Д.АВКСЕНТЬЕВСКИЙ/

Р.С.Ф.С.Р

Народный Комиссариат

По Просвещению

Отдел

МОСКВА, Чистопрудный б., 6
№ телефона (коммут.) с 3-27-80
До 3-27-86

По вопросу:

Об открытии в Казакской
Авт. Сов. Соц. Республике
Государственного Университета

20 марта 1928г. №0131/123

При ответе ссылаться обязательно на данный №

(штамп)

СОВЕТ НАРОДН. КОМИСС.

Р.С.Ф.С.Р.

ПОЛУ 22 март 1928 ЧЕНО

В СОВНАРКОМ РСФСР

копия – ГОСПЛАН РСФСР

” – НКРКИ РСФСР

На В/№ _____ Н/вх. № _____

КазАССР – одна из старейших республик РСФСР; образована в 4/Х-1920 года. Нынешняя территория КазАССР установилась после размежевания Средней Азии по национальному признаку.

Размер территории Республики равен 3.039.000 кв. километров. Общее количество населения равно – 6.570.000 человек, из коих на долю городского населения приходится 540.000 /8,2%/, на долю сельского – 6.029.000 /91,8%/. По национальному составу население распределяется так: казаки – 55%, русские – 25%, украинцы, татары и др. – 20%.

Природные богатства Республики еще не достаточно исследованы. Между тем необходимо отметить огромные горные богатства Казахстана: уголь /Карагандинское, Кандерлинское, Экибастусское месторождения/, нефть /Доссар, Макат и др./, золото, серебро-свинцовые руды, медь, соль и т.д. Далее, почвенные условия края /чернозем и каштановые почвы на севере и сухие солонцеватые почвы на юге/ дают перспективу на широкое развитие сельско-хозяйственных культур как: пшеница, просо, хлопок и т.д.

Основным видом хозяйства в Республике в настоящее время надо считать сельское хозяйство. Скотоводство в 1926 году достигло 83% довоенного уровня и составляло 26.175.000 голов крупного и мелкого скота /овцы, козы, крупный рогатый скот, лошади, верблюды и проч./.

Что касается народного образования, тотон характеризуется следующими цифрами, относящимися к 1925/26 году:

трудовых школ 1 ступ. 3.745 с 206.949 учащимися

школ соцвоса повыш.типа – 78 с 18.807 ”

школ профобра/техникумов и проч./ - 30 с 4.546 ”

Около 95% населения Республики неграмотно / особенно высок процент среди коренного населения – казаков/.

Врачебных пунктов в 1925/26 году было 115, из них 80 – больничных; фельдшерских пунктов – 229. Среди населения сильно распространены социальные болезни. В частности сильно страдает население от малярии.

Приведенная краткая характеристика состояния КазАССР дает возможность сделать выводы, что нынешнее состояние края в хозяйственном и культурном отношении чрезвычайно низко и что нужны большие кадры культурных работников, которые: организуют систематическое изучение края, будут работать по поднятию культуры края, будут обслуживать культурные потребности населения края, будут работать по рационализации хозяйственного края.

КазАССР до настоящего времени относительно ученых иогла рассчитывать только на тех, кто из центров РСФСР находил возможность в порядке временного наезда посетить край. Такие экспедиции ученых были крайне полезны для изучения края, но спорадический характер экспедиций лишал возможности организовать работу по систематическому изучению края. Что касается подготовки практических кадров разной квалификации, то и тут КазАССР приходится рассчитывать исключительно на тех, кто получив образование в ВУЗе РСФСР, избрет местом своей работы Казакстан. Такое положение объясняет систематический недостаток в КазАССР педагогов для школ повышенного типа, врачей, агрономов и т.д. Совершенно естественно при таких условиях явиться проекту создания в КазАССР своего ВУЗа.

Народный Комиссариат по Просвещению РСФСР еще 4 августа 1925 года по вопросу оУЗ в КазАССР вынес следующее постановление:

- «Признать необходимым организацию ВУЗ в Казакской АССР с факультетами в первую очередь педагогического и местного хозяйства, считая, что практически этот ВУЗ можно создать через 5-7 лет. В настоящее время считать целесообразным начать подготовительную работу по плану, намеченному Казакским представительством». /Прот.№ 34/285 заседания През. Коллегии НКП/.

1-го марта 1927 года Наркомпрос РСФСР, вновь обсудив этот вопрос, выносит такое решение:

«Подтверждая прежнее решение Коллегии НКП о принципиальной необходимости создания ВУЗ в Казакстане, признать, что в настоящее время, когда не определено еще место будущей столицы Казакской АССР, нет еще необходимых предпосылок для открытия ВУЗ в этой Республике»..... Признать в то же время необходимым, по окончательному установлению столицы Казакстана, всемерно поддерживать Казакскую Республику в деле исходатайствования серьезной материальной помощи для создания ВУЗ и в деле подыскания для него соответствующего кадра преподавателей».-

Совет Народных Комиссаров РСФСР в заседании своем от 1-го июня 1927 года, отказав КазАССР во включении организованного НКПросом КазАССР Педагогического Института в сеть ВУЗов РСФСР, нашел необходимым дать Наркомиссару РСФСР следующую директиву относительно организации ВУЗ в Казакстане: «Предложить НКП, при разработке пятилетнего плана строительства ВУЗ, особо обсудить вопрос об открытии Педагогического Института в Казакской АССР».

Наркомпрос считает, что будущий ВУЗ КазАССР должен:

а/организовать работу по систематическому научному изучению края;

б/ давать стране таких культурных практических работников, которые в достаточном количестве будут постоянно требоваться в КазАССР.

Исходя из этого, лицо ВУЗ в КазАССР определяется в виде Государственного Университета, состоящего из факультетов: а/ педагогического, б/ сельско-хозяйственного / с двумя основными специальностями: агрономической и ветеринарно-зоотехнической/, в/ медицинского. Кроме того, необходимо в плане строительства Университета предусмотреть развертывание рабочего факультета.

Так как педагогические факультеты в своем составе помимо кафедр педагогических имеют также такие кафедры как геологии, зоологии, ботаники и т.д., то совершенно ясно, что и работа по систематическому научному изучению края созданием Университета указанного выше типа будет вполне обеспечена.

Было бы ошибкой пытаться сразу же полностью развернуть Университет; в таком крупном деле, как создание 4-х факультетного ВУЗа, нужна постепенность. Начинать развертывание Университета целесообразно с педагогического факультета с осени 1928 года. Последующие годы происходит постепенное развертывание сельскохозяйственного и медицинского факультетов, а также строительство прочих Институты, как учебно-вспомогательных учреждений Университета. Полностью, таким образом, Казакский Государственный Университет будет развернут лишь к 1937 году, т.е. на создание Университета потребуется 9-10 лет – срок совершенно нормальный для организации Университета указанного типа.

Правительство КазАССР, озабоченное скорейшим открытием Университета, отвело под таковой в столице Республики Алма-Ата /б. гор.Верный/ два здания, в коих в дореволюционное время размещены были местные мужская и женская гимназии. На ближайшее время, когда будет функционировать лишь один педагогический факультет, этими двумя зданиями можно ограничиться, но при дальнейшем развертывании Университета понадобится крупное строительство.

Содержание Казакского Университета в составе одного педагогического факультета при контингенте в 500 человек будет обходиться в 470.000 руб. С своей стороны Правительство КазАССР обязуется отпускать в год на содержание ВУЗ не менее 100.000 р. /постановление КазСНК прилагается/. *д.ст.*

В виду изложенного, Наркомпрос просит СНК РСФСР принять следующее постановление:

- Признать необходимым учреждение в гор. Алма-Ата Казакского Государственного Университета в составе факультетов: педагогического, сельско-хозяйственного /сдвумя отделениями: ветеринарно-зоотехническим и агрономическим/ и медицинского.

Считать необходимым в плане строительства Университета предусмотреть развертывание рабочего факультета.

С 1928/29 года открыть педагогический факультет Университета в составе 1-го курса и предусмотреть эти расходы на 1928/29 академический год по госбюджету НКПроса РСФСР. По госбюджету же НКП РСФСР предусмотреть содержание и Организационного Комитета Университета. Приурочить открытие педагогического факультета Университета в составе физико-математического, естественного и лингвистическо-литературного отделения 1-го курса – к 1.Х.28 г.

Поручить Наркомпросу РСФСР к указанному сроку провести все организационно-академические мероприятия по подготовке открытия педагогического факультета.

Предложить Правительству КазАССР отвести под постройку здания для нужд Университета в гор. Алма-Ата соответственную территорию и составить применительно к общеу плану развертывания Университета проект постройки зданий, возведение которых рассчитат на 10-летний срок. Предложить Правительству КазАССР означенный проект представить в Наркомпрос РСФСР не позднее 1-го октября 1928 года. –

ЗамНАРКОМПРОС:

(подпись) /И. Ходоровский/

Секретарь Коллегии НКП:

(подпись) /Егорова/

В СНК РСФСР

ВЫПИСКА

Дело №908/7-18/IV

Протокол №34 заседания Малого Совета Народных Комиссаров от 10-20 апреля 1928 года

Слушали:	Постановили:
26(16). Ходатайство НКПроса и Казакской АССР об открытии в Казакской АССР государственного университета (вн.НКПрос, СНК КазАССР) Дело № МС 908/7 Докладчики: Госплан т. Шелков НКЗем т. Берзин РКИ т. Каган НКПрос т. Беляков НКЗдрав т. Бейзель Казакстан т. Ромин ”т. Авксентьевский	27.-1) Разрешить с 1928-29 уч.г. открытие в гор. Алма-Ата Казакского Государственного Университета в составе первого курса Педагогического фафта. 2) Расходы на содержание Педфака Университета предусмотреть по смете НКПроса на 1928-29 б.г. 3) Поручить НКПросу РСФСР произвести все организационно-академические мероприятия по открытию Педагогического фак-та с таким расчетом, чтобы занятия на этом фак-те могли начаться не позднее 1 окт. 1928 года. 4) Принять к сведению заявление представителя НКПроса о том, что Правительством Казакской АССР отводится для нужд Университета здание быв. Гимназии в г. Алма-Ата, а также соответствующая территория для будущего развертывания Университета и сто Казакское Правительство в текущем году отпускает по своему бюджету 150 тыс. рублей на ремонт и приспособление предоставленного здания для нужд Университета к началу 1928-29 академического года. 5) НКПросу и Госплану РСФСР проработать и учесть составленном 5-ти летнего перспективного плана развития родного хоз-ва и социально культурного строительства порядок развертывания Казакского Государственного Университета и его финансирования.

Пом. Секретаря СНК РСФСР:

(Меерсон)

(қолмен жазылған көшірмелер)

Л.4. Тел-ма
Кзыл Орды 139 7.13

Москва
СНК РСФСР

Заседанию Большого Совнаркома.

Перевод столицы временно отложен. Это благоприятствует открытию университета Алма-Ата в текущем году. Здания гимназии закреплены, ведется ремонт. Комплектование профессуры возможно только НКП РСФСР. Университет соберет культурные силы, тем облегчит оформление Алма-Аты как столицы.

Просим утвердить решение Малого Совнаркома предусмотреть реальные меры помощи центра деле организации университета. НР 4310. Пред. СНК Нурмаков

Л.5. Кзылорды 365 19 3 20

Срочная Москва
СНК РСФСР

Подтверждаем условия учреждения университета здания бывших гимназий закрепляем открытие педфака обязательно текущем году.

Предсовнаркома Нурмаков

Л.6. Тел-ма Кзылорда КазЦИК

Известиях опубликовано постановление КазЦИК отложить перенесение столицы Алма-Ату. Прошу срочно сообщить чем вызвано такое решение также какие сроки переезда вами установлены какие у вас предположения относительно дальнейшего строительства Алматы. НР Л-6.

Зампредсовнаркома Лежава
Верно: қолы

Москва, Кремль
4/V-28 г.

27/III-1928
15/V-1928

Копия

Л.7. Тел-ма.
375 Кзылорды 977 53 5 17 =Москва Кремль СНК Лежава

Наше решение немедленном переезде Алма-Ата изменено связи выявившимся особых трудностей отсутствие желдороги задержки кредитов строительства неверного подхода о будто бы возможном размещении без строительства. Отложение на год нами сделано по совету Сталина. Держим курс переезда будущей весной при условии действительной помощи центра подготовки Алматы 62323

Голощекин
Верно: (қолы)

Копия

Л.8. Тел-ма
168 Кзылорды 194 69 5 16 = Москва СНК Лежава

Связи трудностью руководства периферией без налаженной устойчивой связи мы согласились мнением центральных органов отложить переезд на год. Строительство Алма-аты будем продолжать направляя средства преимущественно сторону капитальных сооружений университета водопровода электростанции дома правительств. Жилстроительство ограничиваем окончанием начатых четырнадцати домов. Просим дать распоряжение НКФину скорейшем отпуске намеченных тек.год средств. Детальные соображения намечаемых нынешней будущей год работ вышлем ближайшее время НР4252=

Пред СНК Нурмаков

**Мәскеудегі Ресей Федерациясы Мемлекеттік архивінен
(ГАРФ) алынған тарихи құжаттар көшірмесі:**

1. Указ Верховного Совета СССР. О передаче южной части Урдинского района Западно-Казахстанской области Казахской ССР в состав Астраханской области РСФСР.
(Ф.7523, Оп. 40, Д. 190).
2. Дело №21. О постройке Туркестанско-Сибирской железной дороги. 28 октября 1926 – 30 декабря 1927 года.
(Ф.444, Оп.1, Д.3).
3. Дело №27. О проблеме железно-дорожного строительства в Казахстане. 6 сентября 1926 – 18 ноября 1927 гг.
(Ф.444, Оп.1, Д.2).
4. Об открытии в гор. Алма-Ата Казахской АССР государственного университета. 27.03.1928-15.05.1928.
(Ф.259, 126, Д.3955).
5. Карта Казахской ССР с нанесением окружной системы, введенной с 1 октября 1928 г., масштаб 1: 2000000. Издание Казахстанского издательства 1929 г.
(Ф. 390, Оп. 2, Д. 859г).
6. ЭКОСО РСФСР с 16.08.1923 по 23.11.1937 и с 02.09.1940 по 19.06.1941 гг.
(Ф. 386, Оп. 1, Д.-).
7. Материалы по вопросу размещения эвакуированного из РСФСР скота в Казахстан 1943 году.
(Ф. 310, Оп. 1, Д. 2524).
8. Канцелярия СТЕПНОЙ генерал-губернатора от 8 мая 1900 г. по обвинению киргиза Акмолинского уезда, Акмолинской волости
(Ф. 124, Оп. 21, Д. 20).

9. ПОСТАНОВЛЕНИЕ Совета Народных Комиссаров Союза ССР. Москва, Кремль. СЕКРЕТНО. «О мероприятиях по оказанию помощи откочевавшим казахам в Средне-Волжский, Западно-Сибирский края и Киргизскую АССР» от 15 апреля 1933 года.

(Ф. 5446, Оп. 14, Д. 409).

10. Заявление Мендибаева И. С просьбой оказать содействие в возвращению 30 хозяйств в Актюбинскую область Казахстана, откуда они выехали на время засухи. 19 сентября 1935 и 9 октября 1935 года.

(Ф.3316, Оп. 37, Д.72).

11. Документы Казахстанской, Каракалпакской, Грузинской экспедиций (отчеты, таблицы), машин. Рукопись. Вступление в брак.

(Ф. 570, Оп.1, Д. 850).

12. Портреты и индивидуальные снимки жителей Казахстана (казахов) 1940 г.

(Ф. 10094, Оп. 2, Д. 239).

13. Виноградов В. Акыны Киргизии и Казахстана. Статья. Машинопись. 1949 г.

(Ф. 628, Оп. 1, Д. 913).

14. Нурмаханов К. Роль айтысов в общественной и политической жизни Казахстана. Статья. Машино-пись. 1949 г.

(Ф.628, Оп. 1, Д. 959).

15. О привлечении Казжелстроем 15-20 тыс. спецпереселенцев Казахстана в качестве постоянного состава кадров строительных рабочих. Июль – октябрь 1931 г.

(Ф. 5446, Оп.12а, Д. 176).

16. О строительстве железнодорожных линий в Казахстане. Апрель – июнь, 1935 г.

(Ф. 5446, Оп. 16а, Д. 695).

17. Переписка с Президиумом Верховного Совета РСФСР о передаче южной части Джаныбекского района Западно-Казахстанской области Казахской ССР в состав Владимирского района Астраханской области РСФСР и уточнения границ между РСФСР и Латвийской ССР. 03 апреля 1956 – 17 октября 1956 г.

(Ф. 7523, Оп. 107, Д. 200).

18. Документы к поездке А.И. Микояна в Казахстан и Сибирь (таблицы, справки о работе снабженческих организаций, заготовке скота, картофельного сырья, мяса и хлеба в Западно-Сибирском крае). Октябрь 1929 – январь, 1931 гг.

(Ф. 5446, Оп. 120, Д. 187).

19. Справочные материалы к поездке А.И. Микояна в Казахстан (таблицы справки, информации). Январь-февраль, 1931 г.).

20. Телеграммы за подписью А.И.Микояна, отправленные во время его поездки в Казахстан. Январь-март, 1931 г.

(Ф. 5446, Оп. 120, Д. 190).

21. Документы о поездке А.И.Микояна в Казахстан (записки А.И. Микояна о состоянии хлебозаготовок по Казахстану, направленные И.В. Сталину, справки сведения. Обязательства, принятые секретарями обкомов КП(б) Казахстана). Октябрь-ноябрь, 1946 г.

(Ф. 5446, Оп. 120, Д. 882).

22. Документы о поездке А.И. Микояна в Казахстан (маршрут и дневник поездки, расчеты полетов, списки экипажа и сопровождающих лиц, схема завоза зерна урожая 1946 г. Карты маршрута). Октябрь, 1946 г.

(Ф. 5446, Оп. 120, Д. 883).

23. Документы о поездке А.И. Микояна в Казахстан (постановление бюро ЦК КП(б) Казахстана, обкома Акмолинской области, справки, расчеты об уборке и сдаче хлеба). Октябрь, 1946 г.

(Ф. 5446, Оп. 120, Д. 884).

24. Документы о ходе хлебозаготовок по Казахстану (справки, сведения, обязательства, принятые секретарями обкомов). Ноябрь-декабрь, 1946 г.

(Ф. 5446, Оп. 120, Д.885).

Ескекбаев Дәурен Биматұлы. Әл-Фараби атындағы Қазақ Мемлекеттік университетінің тарих факультетін «тарихшы-этнограф» мамандығы бойынша бітіріп сол факультетте ассистент, аға оқытушы, доцент, деканның орынбасары қызметтерін атқарған. Тарих ғылымдарының кандидаты. 2014 жылдың қараша айынан бастап ҚР БҒМ «Ш.Ш. Уалиханов атындағы тарих және этнология институтының» жетекші ғылыми қызметкері болып істейді.

ҚҰТТЫҚТАУЛАР

ТАРИХ ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ДОКТОРЫ, ПРОФЕССОР ҚҰДАЙБЕРГЕНОВ ӘДІЛХАН НҮРҒАЛИҰЛЫ

Құдайбергенов Әділхан Нұрғалиұлы 1938 жылы 13-мамырда Омбы облысы, Горький ауданы, Кедей ауылында дүниеге келді. 1952 жылы ауылдағы жетіжылдық мектепті бітіргеннен кейін Омбыдағы педагогтік училищенің дайындық бөліміне түсіп, 1957 жылы училищені ойдағыдай бітірді.

Училище жолдамасымен 1957 жылы Қазақтың Абай атындағы педагогтік институтының тарих-филология факультетінің студенті болды. Оқуда үздік үлгеруімен қатар (Лениндік стипендиат), институттың комсомол ұйымының жұмысына белсене қатысып, Фрунзе аудандық комсомол комитетінің тексеру комиссиясының мүшесі болды.

1962 жылы институтты үздік бітірген Құдайбергенов Ә. аспирантураға қалмай Қазақстан комсомолының тың және тыңайған жерлерді игерген облыстарға жоғары оқу орнын бітіретін жас маман-дардың баруы туралы үндеуді қолдап, Павлодар облыстық №3 мектеп-интернатқа жолдама алып, 1965 жылдың шілде айына дейін осында тәрбиеші, орыс тілі мен әдебиетінің мұғалімі болып қызмет атқарды.

Аспирантураға түсіп, ғылыммен шұғылдануды ар-мандаған Құдайбергенов Ә. 1965 жылдың ортасында Алматыға қайта оралды, қолма-қол аспирантураға түсуге мүмкіндік болмаған соң, ол 1965-1968 жж. Қазақ ССР Министрлер кабинеті жанындағы әскери және мемлекеттік құпияны баспасөзде сақтау жөніндегі Бас басқармада (Главлит) цензор, редактор, бас редактор болып қызмет атқарады. Осында қызмет жасай жүре Абай атындағы Қазақтың педагогтік институтының тарихы кафедрасына ізденуші болып, өз бетімен даярланып кандидаттық минимум тапсырады. 1968 жылы Алматы шетел тілдері институтының тарихы кафедрасының меңгерушісі, профессор Ә.Канапиннің жетекші-лігімен аспирантураға түсіп, оны 1971 жылы қазан айында өз мерзімінде бітіріп, 1972 жылы ақпан айында «Селодағы мәдени-ағарту жұмысына Қазақ-стан Компартиясының басшылығы (1961-1970 жж.)» атты кандидаттық диссертация қорғады. 1971-1972 жылдары Алматы медициналық институтының оқы-тушысы, ал 1972 жылдың шілде айынан бастап 1992 жылдың қыркүйегіне дейін Алматы шетел тілдері педагогтік институтта аға оқытушы, доцент, аға ғылыми қызметкер, кафедра меңгерушісі қызметтерін атқарды.

1991 жылы «1961-1985 жылдардағы Қазақстанның ауыл-селоларындағы мәдени құрылыс» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғады. 1992 жылдың қыркүйегінен 2000 жылдың наурызына дейін Қазақтың мемлекеттік қыздар педагогикалық институтында ғылыми жұмыстар жөніндегі проректор қызметін атқарды. 1992 жылы 19 қарашада профессор атағын алды.

Профессор Ә.Құдайбергеновтың басшылығымен Қыздар педагогтік институтында бірнеше көкейкесті тақырыптарда көптеген конференциялар өтті. Мысалы, «Нарықтық экономика жағдайында селолық жерлерге педагог кадрларды даярлаудың өзекті мәселелері», Президенттің «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» Жарлығына арналған «Қазақстаным – қара шаңырағым», Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Қазақстан 2030» жолдауына арналған ғылыми-практикалық конференцияларды атауға болады.

Профессор Ә.Құдайбергеновтың белсенділігімен 1994-1997 жылдары Қазақстан тарихы, философия, психология, мәдениет тарихы, биология мамандықтары бойынша аспирантура ашылды. Институт бұл жылдары 12 мамандық бойынша аспиранттар дайындады. Ал профессор Ә.Құдайбергенов өзі 6 аспиранттар мен ізденушілерге ғылыми жетекшілік етті, олардың төртеуі қазір ғылым кандидаттары. Саяси тарих проблемалары бойынша Москвада, Минскіде, Алматыда өткен ғылыми-әдістемелік конференцияларға белсене қатысты.

2000 жылдың наурыз айында өзі білім алған Абай атындағы Қазақтың ұлттық педагогикалық универси-тетіне Қазақстан тарихы кафедрасына меңгеруші болып ауысты. Бұл кафедра университеттің ғылыми-әдістемелік және оқытушылары мен профессорлық құрамы жағынан алдыңғы қатардағы кафедралардың бірі болды.

Ә.Н. Құдайбергенов кафедраға меңгеруші болып келгеннен бастап оқытушылардың тек қана оқыту процестерімен ғана шұғылданып қоймай, ғылыми дәрежелерін көтеруге ерекше мән берді, жағдай жасады. Профессор Ә.Н. Құдайбергенов кафедра меңгерген 2000-2009 жылдар аралығында 11 оқытушы Э.О. Қырықбаева, Р.Р. Оспанова, Б.С. Шокенов, Н.У. Шаяхметов, Е.А. Карибжанова, Б.А. Есеркемисова, В.И. Андрецов, Г.А. Досекеева, Г.К. Смаилова, У.М. Джолдыбаева, Г.С. Жангирова кандидаттық диссертация қорғады. Нәтижесінде 17 кафедра мүшесінің 16-ның ғылыми дәрежесі бар (98,3%). Сонымен қатар профессор Ә.Н. Құдайбергенов республиканың жоғары оқу орындары үшін де білікті ғылыми кадрлар даярлауға ат салысты. 1999-2010 жылдарда оның жетекшілігімен 2 докторлық (Қ.Байсарина, Ғ.Қарасаев), 20 кандидаттық (С.Тайман, Қ.Жылқышыбаева, Р.Мұхамеджанова, Б.Омарова, С.Жұман, Ш.Аширов, А.Қайыпбаева, С.Шыңғысбаева, Г.Досекеева, Н.Мұхаметжанова, Т.Аминов, Г.Джангирова, Б.Жубанышов, Б.Асанова, Г.Дюсебаева, А.Тұяқова, С.Токболат, М.Кусаинова, А.Бақытжанова, Қ.Болатова), 1 магистрлік (А.Шаганбаева) диссертациялар қорғалды.

Профессор Ә.Н. Құдайбергенов 9 докторлық (Озғанбаев Ә., Батырбеков Г., Мұқатова О., Табылдиев Х., Қапаева А., Ахметов Қ., Дүкенбаева З., Сайлан Б., Тұрсын Х.), 13 кандидаттық диссертацияларға оппонент болды.

Ә.Н. Құдайбергенов тарихшылардың 17 моно-графия, оқу құралдарына пікір жазды.

Профессор Ә.Н. Құдайбергеновтың қатысуымен және редакциялық жетекшілігімен оннан аса еңбектер жарық көрді.

2005 жылы Министрлік тарапынан берілген тапсырмаға сай 12 жылдық мектепте қоғамдық білім беру жобасын дайындауға қатысты.

Ә.Н. Құдайбергенов – Отан тарихының мәдениет, ғұмырнама проблемаларына арналған 2 монография, 100-ге жуық ғылыми және ғылыми-көпшілік жұмыстардың авторы.

Ә.Н. Құдайбергенов Қазақ Совет Энцикло-педиясындағы мақалаларында партия, мемлекет және қоғам қайраткерлері Ш.Шаяхметов, Н.Нұрмақов, Е.Тойбековтердің соғыс және соғыстан кейінгі жылдарда халық шаруашылығын қалпына келтіру кезіндегі үлкен ұйымдастырушылық қабілеттерімен қатар еліне адал қызметтерін көрсеткен.

Ильяс Омаров, Өзбекәлі Жәнібеков туралы мақалаларында олардың Кеңес өкіметі кезіндегі ұлттық мәдениетті дамытуға қосқан зор үлестері сөз болады. Ал Жұмабек Тәшенов туралы мақаласында Ж.Тәшеновтың Қазақстан Республикасының солтүстік бес облысын Ресей құрамына беру туралы Орталықтың (Н.С. Хрущевтың) шешіміне қарсы шығып, жеріміздің тұтастығын сақтап қалудағы көзсіз ерлігі, сонымен бірге қазақ мерзімді басылымдардың қыл үстінде тұрған тағдырына да («Қазақ әдебиеті» жа-былуына, «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда» газетінің көшірмесі бол-мауға) табанды арашашы болғандығына нақты фактілер келтірілген.

Ә.Н. Құдайбергенов «Ұлтшыл тұлға», «Тұла бойы намысқа толы» мақалаларында ғұлама ғалым Ақжан Әл Машанидің ғылымдағы ерлігін паш етеді. Бірнеше дүниежүзілік конференцияларға, симпозиумдерге қатысып, көп қиыншылық көріп, әл-Фарабиді Қазақ ғалымы екендігін дәлелдеді.

Өзінің көпжылдық ізденістерінің нәтижесінде ол әл-Фараби туралы он шақты көлемді кітаптар мен жүзге жуық ғылыми мақалаларды дүниеге әкелгендігін көрсетеді.

Ә.Н. Құдайбергенов өзінің ұстаздары Қазақстанның көрнекті тарихшы ғалымдарының аға буын өкіл-дерінің еңбегіне зор құрметпен қарап, академиктер С.Б. Бейсенбаев, Р.Б. Сүлейменов, Ә.К. Нұрпеисов, профессорлар Ә.Канапин, Г.Әбішов, А.Құрман-баевтардың бай шығармашылық және ғылыми мұраларын зерттеп пайымдауда еңбек етіп келеді.

«Алаш Орда» үкіметінің 100 жылдығына орай Алаш зиялылары Әлихан Бөкейхановтың жер мәселесі жөніндегі көзқарасы, Қошқе Кеменгеровтың өмірі мен шығармашылық мұраларына арналған мақалалар жарық көрді.

Әділхан Нұрғалиұлының көп жылғы ғылыми зерттеулерінің бір қыры – ауыл шаруашылығы, оның ішінде ауыл-село проблемасы. Монографияларында, басқа да еңбектерінде ауылдың алпысыншы жылдарға дейінгі басынан өткізген қиыншылықтары, тек сегізінші бесжылдық кезінен бастап ауылдық тұрмыс жағдайларының түзеле басталғандығы, мәдени құрылыстың қарқын алғандығы баяндалған. Сонымен бірге тәуелсіздік алған нарық кезеңінде де ауыл қиыншылыққа тап болғандығы, асығыстықпен жүргізілген жекешелендіру ауыл шаруашылығын қатты күйзеліске әкеп соқтырғаны, колхоз-совхоздар тара-тылып, мал-мүліктің талан-таражға түскендігі көр-сетіледі. Ауыл өміріндегі осындай келеңсіздіктерді түзету үшін, нарықтық қатынасқа бейімделу үшін үкімет бірнеше қаулылар қабылдап, іс-шаралар белгілесе де, әлі де ауылды сумен, газбен қамтамасыз ету, қазіргі заманғы мәдени ошақтарын салу мәселелерінің шешімін таппауының себептері көрсетіліп, ауылды көркейтуге байланысты ұсыныстар берілген.

Ә.Н. Құдайбергеновтың мәдениет саласын зерттеуші ғалым ретіндегі негізгі кредосы – Кеңес өкіметі экономикасының және саяси құрулардың нәтижесінде экономиканың терең дағдарысқа ұшырауына, саяси қатынастарда тарихи балама-лардың болмауына, өндірістік құрылымы мен нәтижелерінде халықтың тұрмыс деңгейі мен сапасының төмендігіне, мемлекеттік басқарудың тиімсіздігіне байланысты озық елдерден елеулі артта қалуына қарамастан Тәуелсіз Қазақстанға мұра болып қалған білім беру жүйесінде, ғылым саласында артта қалушылық та, дағдарыс та болмағандығы, 90-шы жылдары республика осы салалар бойынша халық-тың білім мен біліктілік деңгейі, ғылыми әлеуеті бойынша көптеген дамыған елдерден алда тұрғандығы, кез-келген халықаралық өлшемі бойынша қуатты кадрлық әлеуеті, сонымен бірге мәдениеттің басқа салаларының да (кино, театр, бейнелеу өнері, архитектура) қалыптасып, одан ары дамуы Кеңестік кезеңнің даусыз жетістіктері ретінде бағалауы.

Ә.Н. Құдайбергенов 2004-2011 жылдары Елбасы-мыздың ұсынысымен іске асырылған «Мәдени мұра» бағдарламасының нәтижелерін насихаттап, тарихымыздың жаңа ашылған беттерін айналымға енгізудің маңыздылығына мән беріп келеді.

Профессор Ә.Н. Құдайбергенов «Мәңгілік ел – Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры» атты мақаласында «Мәңгілік Ел» идеясының стратегиялық нақты бағдарлама екенін, оның елді біріктіруші күш, ешқашан таусылмас қуат көзі екенін көрсетті.

Профессор Ә.Н. Құдайбергенов Тәуелсіздіктің 20 жылдығына орай 2011 жылы Атырауда өткен «Ұлт көшбасшысы Н.Ә. Назарбаевтың өмір жолы мен қызметі» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясында «Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев – түркі әлемінің лидері» атты баяндама жасады.

Абылай ханның 300 жылдығына, Қазақ ханды-ғынын 550 жылдығына арналған мақалалар жазып, Қ.Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық уни-верситетінде, Азаматтық авиация академиясында, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық уни-верситетінде өткен «дөңгелек үстелдерге» қатысты.

Ә.Н. Құдайбергенов Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің бірнеше жыл канди-даттық диссертациялар қорғау жөніндегі кеңесінің мүшесі, төрағаның орынбасары, ал 2005 жылдың ақпан айынан бастап 2009 жылға дейін 07.00.02 – Отан тарихы (Қазақстан тарихы) мамандығы бойынша Д 14.15.09 Докторлық диссертациялық кеңестің төрағасы. 1994-1997 жылдары Қазақстан Республикасының Жоғары аттестациялау комиссиясының тарих және саясаттану ғылымдары бойынша сараптау кеңесінің мүшесі, ғалым хатшысы, 2002-2004 жылдары төрағасы болды.

1999 жылдың 8 шілдесінен бастап Қазақстан Республикасы әлеуметтік ғылымдар Академисының академигі.

Әділхан Нұрғалиұлы еліміздегі білім жүйесінде елу жылдан артық уақыт үйлесімді атқара жүріп, тарихшы мамандар даярлау ісіне өз үлесін қосып келе жатқан ұстаз-ғалым. Одан дәріс тыңдап, тәлім-тәрбие алған шәкірттер еліміздің түкпір-түкпірінде көптеп кездеседі.

2015-2017 жылдары Тарих және құқық институтының ғылыми кеңес мүшесі, ардагерлер кеңесінің төрағасы болды.

Профессор Ә.Н. Құдайбергенов Кеңес, партия органдарының және Қазақ ССР оқу министрлігінің бірнеше грамоталарымен марапатталған. Қазақстан Республикасы Халық ағарту ісінің үздігі. 2008 жылы білім беру саласындағы ерекше еңбегі үшін «Қазақстан Республикасының білім беру ісінің Құрметті қызметкері» атағы берілді. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің «Құрметті қызметкері».

Әділхан Нұрғалиұлы – үлгілі отбасы. Жұбайы Шәпенмен 1 ұл, 2 қыз тәрбиелеп өсірді. Ұлы Ермек – дәрігер-стоматолог, қызы Айгүл – Германияда ғылыми мекемеде қызметкер, кіші қызы Жанар – әке жолын қуып, тарихшы болды, тарих ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің доценті.

Әділхан Нұрғалиұлы Құдайбергенов өзінің 80 жылдық мерейтойын шығармашылық күш-жігері кемелденген, әлі де жүзеге асыратын мол ойлар мен идеяларға толы кезеңде қарсы алуда.

Редакция ұжымы